

Записки історично-
археологічного відділу

Кн. X (1927)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. X (1927)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

[061(47.7)(05)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *А. Кримський*.

Київський Окріт, № 232, 1927.
Зам. № 5819—1200 прим.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Володимир Білий. Судова справа С. Д. Носа	1 — 47
Михайло Марковський. „Енеїда“ І. П. Котляревського . .	48 — 74
Ярема Айзеншток. Студії над текстами І. Котляревського .	75 — 98
Іван Галюн. Як досліджувано українські дифтонги	99 — 115
Проф. Леонід Беркут. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків	116 — 131
Проф. Олекса Покровський. Як ідеалізовано скитів у грець- кому та римському письменстві	132 — 192
Акад. Федір Мищенко. З історії східньо-візантійської куль- тури. Етюд II-ий.	193 — 214

ПАМ'ЯТІ АКАД. ВОЛОД. ГНАТЮКА:

Василь Дем'янчук. До історії обрання Володимира Гнатюка в академики	215 — 221
Лист од Наркомосу УСРР з приводу смерти акад. Гнатюка . . .	222 — 223
Михайло Тарасенко. Культурно-громадська праця академика В. М. Гнатюка	224 — 228
Акад. Андрій Лобода. Заклик В. Гнатюка записувати етно- графічні матеріали	229 — 231
Володимир Білий. До характеристики акад. Володимира Гна- тюка як збирача й записувача.	232 — 240
Віктор Петров. Акад. Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях	241 — 254
Михайло Могилянський. Спогади про В. М. Гнатюка та листування з ним	255 — 259

МАТЕРІЯЛИ.

Микола Левченко. Андроник Оникієвич Степович (з портретом)	260 — 263
Дмитро Дорошенко. Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву „українці“	264 — 280
Акад. Володимир Перетц. Археографічна подорож до Пскова 1926. VI, 13—18.	280 — 287
Андроник Степович. Поправка до статті О. Дорошкевича „Шевченко в приватному листуванні“ у VII—VIII кн. „Записок Історично-Філологічного Відділу“	287 — 288

Володимир Білий. З матеріалів до історії етнографії (Листування Я. П. Новицького)	288 — 293
Микола Левченко. До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою	293 — 298
Проф. Олександр Оглоблін. Справа Дараганенка (1728—1729 р.)	299 — 310
Микола Левченко. Новий причинок до історії декабристів	311 — 313
Акад. Агатангел Кримський. Із історії турецького письменства XIV в.	313 — 327

РЕЦЕНЗІЇ.

Проф. М. Грунський. Український правопис	328 — 351
Василь Дем'янчук. До правопису слов'янських прізвищ	351 — 353
Василь Дем'янчук. К. Німчинов. Український язык у минулому й тепер. II вид. ДВУ. 1926	353 — 362
Акад. Сергій Єфремов. Проф. Володимир Резанов. Українська драма. Том I, вип. 1 і 3. У Київі. 1926	362 — 364
Михайло Марковський. Акад. А. Кримський та Мик. Левченко. Знадоби для життєпису Степана Руданського. У Київі. 1926 р.	364 — 366
Проф. Андр. Степович. А. А. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка	367 — 368
Проф. А. Степович. Hviezdoslavové sobrane spisy básnické. Svazok I, oddiel epický. 1925	369
Проф. Олександр Оглоблін. В. Л. Модзалевський. Гути на Чернігівщині. У Київі. 1926	369 — 375
Проф. Андр. Степович. Slovanský Přehled 1914 — 24. У Празі. 1925.	375 — 376
Проф. Б. Курц. Проф. М. В. Довнар-Запольский. Народное хозяйство Белоруссии. Минск, 1926	376 — 380
Проф. Василь Данилевич. Albert Grenier, Les Gaulois. 1923	380 — 382

Судова справа С. Д. Носа за матеріалами „III отдѣлення“.

В історії українського громадського руху певне місце належить і Степанові Даниловичеві Носові (1829—1900). Його ім'я зв'язане з громадським життям чернігівської української інтелігенції шістдесятих років, хоч з не був із нього тільки громадський діяч. Адже чимало працював він і над збиранням етнографічного матеріалу та його опрацюванням; спробував свої сили й на красному письменстві; видавав для народу популярні книжки, здебільша медично-гігієнічного змісту; цікавивсь історією й збирав документи та джерела; зрештою, та етнографічна діяльність дала йому матеріал, щоб деякі народні ліки завести до наукової медицини (*Adonis vernalis*). Аж до останнього часу не маємо ми всебічного огляду діяльності Носової, ширшого за огляд Коваленків¹⁾. Літературну характеристику нашого діяча подав акад. С. Єфремов²⁾; багато дрібних відомостей порозкидано в окремих виданнях³⁾.

¹⁾ Г. Коваленко, „Очеркъ жизни и дѣятельности украинскаго этнографа и народнаго врача С. Д. Носа“, „Кіев. Стар.“, 1901, IX та окр. відбитка.

²⁾ С. Єфремов, „Жертви нашего лихоліття (Номис і Ніс)“ ЛНВ, 1901, IV.

³⁾ Див. напр. передмову до „Южно-русск. народ. пѣсень“ А. Метлинського 1854, „Основу“ 1862, III, с. 71, передмову до Номисової збірки прислів'їв 1864 року та до цього. — М. Возняка „До історії видання Номисової збірки“ Зап. Н. Т. ім. III, т. 88; Записки Юго-Зап. Отд. Русск. Геогр. О-ва, р. 1874, сс. 26 та 32 дд. Антоновича та Драгоманова „Историческія пѣсни малорусск. народа“, т. I, передмова та с. 241 та передмова до т. II; П. Єфименко „Архивъ Малороссійской Коллегіи при Харьковскомъ Университетѣ“—„Кіевская Старина“ 1882, I, с. 196; С. Носа „Сграницка изъ моихъ воспоминаній“, іб., 1893, VI; В. Лукича—„Зоря“ 1894, с. 505—замітка про літер. діяльність Носову; передмову Д. І. Багалія до творів Сковороди 1894 р.; оголошення Носове про видавання його творів—„Кіевская Старина“, 1895; Кулішеве листування з Д. Кам'янецьким—іб., 1898, VI; С. Пономарева „Земляки (Уроженцы Черниговской земли)“, Чернігів, 1898; Кулішеве листування з Носом—„Кіевская Старина“, 1899, IV; Частная переписка Г. П. Галагана, іб., 1899, VI, с. 452; А. Лазаревський—„Описаніе старой Малороссіи“, іб., 1900—1901; примітки на сс. 254, 264, 423. „Описанія“; „Документы, извѣстія, замѣтки“ іб., 1901, I; А. Л. Отрывки изъ Черниговскихъ воспоминаній іб., 1901, III—V; Некролог І. М. Лагоди, іб., 1905, IV, с. 72; С. Єфремов—Історія українського письменства, вид. III, с. 277; Шраг І. Л. Автобіографія—„Наше Минуле“, 1919, ч. 1—2, с. 135 та далі; див. також „Литература украинскаго фольклора“ Б. Грішченка, Чернігів, 1901 та „Указатель“ до „Кіевской Старини“. До літературної діяльності С. Д. Носа стосуються рядки з Пипіна „Історія слов. литер. 1879, т. I, с. 382, Петрова—Очерки ист. укр. лит. 19 стол. с. с. 13, 372.

Останніми часами, скористувавшись з неприступних досі архівів, подав дещо нове О. Соловей¹⁾. Тепер особистий архів С. Д. Носа належить, завдяки ласці В. С. Носа Етнографічній Комісії Української Академії Наук. Це дало спромогу дослідити деякі моменти в діяльності Носовій і подати нові дані про нього, як етнографа²⁾ та поширювачеля української книжки³⁾.

В літературі про Носа чимало ще є прогалин. Надто бракувало тих сторінок, котрі стосуються до громадської діяльності С. Д. Носа в Чернігові, власне його судової справи. З цього погляду дуже мало дає й стаття Соловея. Коли Коваленко писав свій „Очеркъ“ за документами з Носового архіву, то Соловей використав далеко не всі документальні дані про судову справу. Він обмеживсь тільки на деяких нових документах, що він їх знайшов у чернігівських архівах, та подав децицію з листування; викладаючи-ж судову справу, він здебільшого переказав її за „Дѣломъ объ Андрущенко и другихъ“, публікованим у „Колоколѣ“⁴⁾. До статті додано ще кілька уступів з „Історії українського письменства“ С. Єфремова, дуже невиразно цитованих⁵⁾.

Отже й досі ми не мали оригінальних публікованих офіційних документів, що висвітлили-б нам цей процес, будь-що-будь цікавий. Втім, це цілком зрозуміло, бо тільки по революції для нас приступні архіви „III-го отдѣлення“ та „Департамента Полиціи“.

Далі ми й подаємо документи з судової справи, що збереглися до нашого часу.

Характер громадської діяльності тієї доби, до якої належав С. Д. Ніс, позначався з одного боку дужим впливом національної романтики, а з другого — всеросійським народництвом. „Великі“ реформи щільно переплелися з наступами реакції. Розквітає так зване „хлопоманство“ й потроху йде організація громадського життя у більших містах України.

Син невеличкого панка з с. Понор Конотіпського пов. на Чернігівщині, Степан Данилович, закінчивши Полтавську гімназію, вступив р. 1848⁶⁾ до Київського університету на медичний факультет, саме коли в Києві свіжісінька була пам'ять про Кирило-Методіївців, а в університеті вже функціонували „хлопоманські“ студентські гуртки. Ніс потрапив до гуртка, що його праця полягала в „изученіи родной страны путемъ собиранія

¹⁾ „Нові дані до біографії С. Д. Носа“ — „Наше Минуле“, 1918, ч. 2.

²⁾ В о л. Бі л и й — До історії збірки А. Метлинського „Южно-Русскія народ. пѣсни (1854)“ — „Етнографічний Вісник“, кн. II, 1926.

³⁾ Й о г о - ж — „Поширювачелі української книжки“ — „Бібліологічні Вісті“, 1926, кн. I — II.

⁴⁾ Див. „Колоколъ“, чч. 208—210 за р. 1865 та чч. 211—215 за р. 1866. Передруковано в „Русской Исторической Библиотекѣ“, ч. 5 — „Матеріали для історії революціонного движенія въ Россіи въ 60-хъ годахъ“. Paris, 1905.

⁵⁾ Див., напр., сс. 120 та 121 статті Соловея.

⁶⁾ У Коваленка, а слідом за ним і в інших помилково подається рік 1849. Сам С. Д. Ніс датував свій вступ до університету р. 1848 (Архів С. Д. Носа. Етнографічна Комісія Укр. Акад. Наук, зшиток 66, див. також „Страничка изъ моихъ воспоминаній“ — „Кіевская Старина“, 1893, V1).

пам'ятниковъ народного творчества, чтобы черезъ собираніе и изученіе этихъ памятниковъ изучить душу и міровоззрѣніе Руси-Украины и не быть иноязычниками своей земли послѣ окончанія университета“¹⁾. Року 1854 (липень), закінчивши університета, Ніс бере участь у Кримській кампанії, а далі переїздить до Чернігова, куди його призначено (жовтень 1858 р.) на оператора до Лікарської Управи. Громадська думка прокинулася вже й у Чернігові. „Хлопоманство“ київських студентів і нова мода — носити народне вбрання — вже була тут відома й припала до вподоби молоді, зчинивши курйозний переляк серед начальства. Український гурток був міцненький. Ніс знайшов чимало молоді, настроєної так романтично, як і він. За таких обставин Ніс і спитується організувати щось подібне до українського клубу. На широких демократичних заходах явочним порядком засновується так званий „Носівський Курінь“. До „Куреня“ вступити було вільно кожному, аби-б тільки він одягавсь у народне вбрання та розмовляв народною мовою. Членські внески, нехай і нерегламентовані, призначали на видання народніх книжок, колекціонування старовинних речей та інші культурні заходи. Члени клубу, наївні романтики, не аби-якої ваги надавали виконанню народніх стародавніх звичаїв і за Носовим приводом прагнули реконструювати козацьке запорозьке життя в своєму побуті. І поруч із тим, що Ніс із товаришами „виїзжали за городь, раскладывали огни, жарили на палочкахъ сало пили, пѣли малороссійскія національнныя пѣсни, декламировали стихи Шевченка и возвращались домой“²⁾, тут робилось велику справу популяризації української культурно-національної ідеї, тут був осередок цілої низки пунктів, де ширено між простолюдом українські книжки³⁾. Сам Ніс брав участь у „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, публікуючи там етнографічний, історичний, популярно-медичний та побутовий матеріал із своїх дослідів та спостережень⁴⁾, згодом — в Основі⁵⁾, що теж певною мірою сприяло популяризації його „Куреня“. Своєю широкою вдачею, широкою, надто експансивною натурою, також через свій непоганий баритон та оригінальний зовнішній вигляд і сам Ніс був дуже популярний

¹⁾ Архів С. Д. Носа. Етногр. Ком. Укр. Акад. Наук, зшиток 66. Див. також „Страничка изъ моихъ воспоминаній“. „Кіевская Старина“, 1893, VI. Цитусмо з неопублікованої ще редакції „Странички“, що є в архіві С. Д. Носа (зп. 66).

²⁾ „Дѣло о лицахъ, проживающихъ въ Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерніяхъ, имѣющихъ сношенія съ польскими эмигрантами, находящимися въ Придунайскихъ княжествахъ № 539“. Архивъ Департамента Полиціи. Нач. 28 ноябрі 1862 г., аркуш 11.

³⁾ Про це див. Коваленка „Очерк“ та Вол. Білого „Поширювателі української книжки“ — „Бібліологічні Вісті“, 1926, кн. I—II.

⁴⁾ Див. Черниг. Губ. Вѣд. 1859, „Село Поворы Ковотоп. уѣзда“ (№ 15); „Украинскія загадки“ (№ 24); „Историческая записка о лицахъ, принадлежавшихъ къ фамилии Носъ“ (№ 37). „О падежѣ рогатаго скота“ (39—40); „Чотири пори годовії“ (43); ib. 1860: „О народной медицинѣ южноруссовъ“... (3—5); Старинные акты съ примѣчаніями и разъясненіями (13, 18, 21, 35).

⁵⁾ „Хуртовина“ оповідання, 1861, V; „Вісточка з Неспятай-города“ ib., VI; „Шворин рід“ ib. X; „Про Коцотіц“ ib. XI—XII.

не тільки у Чернігові, дарма що та популярність, здається, не завжди була позитивна; принаймні Ніс згодом писав: „Говорять, що на мене в Україні смотрѣли, какъ на миѣ. Ужъ не знаю какъ. Не ошибка ли это? — можетъ быть, не миѣ, а только микъ (sic?). А знаю, что почему-то в Черниговскомъ моемъ бытіи, какъ на диковинку хотѣли взглянуть всѣ проѣзжіе, даже и за 300 верстъ, а быть можетъ и дальніе страніе. И всѣ языки литературные оболкли мои дѣянія и все мое житье-бытье, если не какъ в миѣ, то ужъ навѣрно какъ в микъ (sic?). Даже иные воображали меня удалымъ наѣздникомъ и побаивались маленько, особенно ночью, да еще темненькой, недовѣрчиво даже посматривая в окошечко. Словомъ, были такія счастливыя фантазіи, которыя сдѣлали изъ меня новѣйшаго Гаржушу“...¹⁾ Ми маємо безперечні факти з записів у Носових щоденниках, що не самі „счастливыя фантазіи“ винні були в такій репутації. А проте Носа і Носів „Курінь“ з другого боку знають на провінції, знав й Куліш, що так цинив і поважав Носа, прорікаючи, що „это имя будетъ у насъ безсмертнымъ“, а Носівський „Курінь“ — це, як він-таки каже, „чесний курінь“²⁾. „Курінь“ спопуляризував себе так, що туди просто заїздить кожен причетний до „українофільства“. Зрештою „Курінь“ відграв фатальну ролю і в житті Носовому.

Збори в „Курені“ та й уся поведінка Носова з товаришами, хоч які вони були конспіративні³⁾, не могли довгий час лишатися таємницею. За Носом починають стежити і кінець-кінцем він попадає до списку „лицъ, проживающихъ в Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерніяхъ, имѣющихъ сношенія съ польскими эмигрантами, находящимися в Придунайскихъ княжествахъ“⁴⁾. Звичайно, що з ніякими емігрантами-поляками в стосунках Ніс не був, але то була чергова фобія московського уряду. Цікаво, між иншим, що до цього самого списку потрапив був і особистий приятель Олександра II, граф О. К. Толстой, відомий московський поет⁵⁾.

Місцевий губернатор, князь С. П. Голіцин, що його уважали за ліберала⁶⁾, кілька років протягом 1862—1863 рр.⁷⁾ викликав до себе Носа і, звертаючи його увагу на ті чутки, що в'яжуться з його, Носовим, ім'ям, категорично пропонував припинити „сборища“. Але рішучих заходів він поки-що не вживав, мотивуючи це в рапорті до Міністерства Внутрішніх Справ так: „По малому сочувствію, съ коимъ встрѣчаемы были подобныя

¹⁾ Зшиток ч. 10—14, с. 210 (Архів С. Д. Носа. Етнографічна Комісія Української Академії Наук).

²⁾ Див. Кулішеве листування з Д. Кам'янецьким („Кіев. Стар.“, 1898, VI) та з Носом („Кіев. Стар.“, 1899, IV).

³⁾ Див. „Дѣло № 539“, арк. 11.

⁴⁾ „О лицахъ проживающихъ...“ № 539 арк. 11.

⁵⁾ Див. Вол. Білий. „А. К. Толстой“ „Зоря“, ч. 10, 1925 р. (Катеринослав).

⁶⁾ Див. А. Л. „Отрывки изъ Черниговскихъ воспоминаній“. „Кіевская Старина“ 1901, III—V.

⁷⁾ Соловей у своїй статті подає дату „6 лютого 1860 р.“. Це — помилка. Треба „6 лютого 1863 р.“ — див. „О лицахъ, проживающихъ...“ № 539, арк. 18.

виходки, и въ особенності по ничтожности значенія и вѣса въ чьихъ-либо глазахъ лицъ, бывающихъ у г. Носова, я счелъ тогда возможнымъ ограничиться запрещеніемъ ему сзывать у себя подобныхъ гостей“¹⁾. І навіть коли доноси до „III отдѣленія“ та „Министерства Внутреннихъ Дѣлъ“ збільшилися, то ще й тоді Голіцин радив міністрові „ограничиться и теперь въ отношеніи къ г. Носову сдѣланными ему внушеніями, ибо иначе онъ и лица, его посѣщавшія, достигнутъ нечаемой, но крайне желаемой ими цѣли — приобрѣтенія какого-либо въ чьихъ-либо глазахъ значенія“²⁾. Тоді ще тяглася смуга лібералізму й репресивніших заходів ще не вживали.

Найбільше муляло очі місцевому начальству „ношеніе малороссійскихъ костюмовъ“. Тоді на це була мода; народне вбрання саме тоді стало набувати рис „національнихъ святощів“. Вбраній по-народньому урядовець нагадував чернігівському начальству неблагонадійних київських студентів-хлопоманів. Традиція носити народне вбрання, що її запровадив у Чернігові Ніс, непокоїла губернатора та жандарського штаб-офіцера настільки, що з цього приводу була спеціальна навіть нарада і згодом жандарський штаб-офіцер 12 січня 1863 р. з легким серцем доносив шефові жандарів, що вжитими заходами у Чернігові „было прекращено ношеніе національной одежды“³⁾. Можна гадати, що національне народне вбрання імпонувало цій молоді, що згуртувалася навколо Носа. Але для самого Степана Даниловича вбрання менше вже важило. Коли він носив його, то хіба для демонстрації тільки, щоб засмутити ясний погляд „отцовъ отечества“, як він сам каже: „Я украинскою одежею люблю дразнить панивъ, они въ хорошемъ и ясномъ отношеніи къ міру, поэтому во всемъ,—и въ штанахъ, и въ юбкахъ подозреваютъ и ругаются, яко чистіи и неспорочніи. Подобное положеніе душевныхъ стихій очень, очень забавно и заманчиво. Нельзя, чтобы не шутить надъ симъ благодатнымъ покоемъ. Вотъ и завяжешь узелокъ какой, или черезъ плечо ленточку бѣлую, или шнурочкомъ обложишь казакинъ, или гарненькій перстенецъ надѣнешь—и давай удить пріятное довѣріе отцовъ отечества, и тѣшиться ихъ зоркимъ и милымъ вниманіемъ къ симъ ребяческимъ и дѣтскимъ побрякушкамъ“⁴⁾.

Кінець „Куреневі“, проте, настав незабаром і хоч не народне вбрання було за безпосередній до того привід, але Носові зарахували разом усе. Того-ж-таки р. 1863-го, на початку липня місяця до С. Д. Носа „в Курінь“, як це було й раніше, заїхав його знайомий, землемір Андрущенко. Їхав він до Василькова, куди призначено його на посаду. З Андрущенко була людина молода, він нещодавно скінчив Костянтинівський Межовий Інститут (р. 1861-го). Він належав до першої організації „Земли и Волн“, Ідучи з Москви, узяв він з собою чималий запас прокламацій та й узагалі нелегальної літератури. Ніс і раніше знав політичні погляди Андру-

¹⁾ О лицахъ, проживающихъ... № 539, арк. 18.

²⁾ Ibidem, арк. 18.

³⁾ „О лицахъ, проживающихъ въ Подольской... № 539, арк. 11.

⁴⁾ Архів С. Д. Носа (Етнограф. Комісія Укр. Акад. Наук), зшиток 14, с. 32.

щенкові, знав, що той ширить нелегальну літературу й навіть сам користувався із нагоди читати „Колоколь“ та подібні видання.

Андрущенко, привізши нелегальну літературу, став її ширити серед своїх чернігівських знайомих; між иншим, дещо читав він і підпоручникові чернігівського гарнізонного батальйону Олександрові Білозерському (з відомої фамілії Білозерських), будучи у нього разом з Носом 9-го липня 1863 р. увечері¹⁾.

Така поведінка Андрущенкова не повинна видаватись нам за якусь необережність незвичайну, чи що. Одне, що Білозерський був „свій“ чоловік, а друге — взагалі тоді не церемонились поширювати нелегальну літературу й робили це досить отверто, не вважаючи на соціальний стан тих, кому підкидали ту чи иншу прокламацію. „В это ‚прокламационное‘ время прокламации вообще распространялись с большой смелостью и довольно открыто“, згадував потім Шелгунов, сам автор деяких прокламацій. „Случалось встречать знакомого с оттопыренными боковыми карманами, и на вопрос: „что это у вас?“ получался совсем спокойный ответ: ‚Прокламации‘, точно это какое-нибудь дозволенное и даже одобренное произведение... Прокламации раскладывали в театре на кресле, в виде афиш, приклеивали к стенам в концертных залах, совали, как рассказывали, даже в карманы; а про прокламации ‚К молодому поколѣнью‘ говорили, что какой-то господин ехал на белом рысаке по Невскому и раскидывал ее направо и налево“²⁾. Дія діялася за тих часів, коли так зване „суспільство“ ще не дуже розшарувалося що-до класового свого походження. Інтелігенція консервативна так, як і опозиційна чи ліберальна, здебільшого була з одного лона — дворянсько-маєткового. Тим-то тоді частенько бувало, що урядовці „служили в правительственных канцеляриях и в то же время разносили революционные прокламации; секретари сената предупреждали о вопросах, которые будут задаваться политическим преступникам; плац-ад’ютанты устраивали свидания с заключенными и передавали им записки, жандармские и полицейские чиновники предупреждали об обысках и арестах, дочери жандармских штаб-офицеров посылали букеты политическим каторжникам“³⁾.

Тимчасом, до Білозерського прийшов товариш, батальйонний ад’ютант Герасімов. Довідавшись від Білозерського, що в нього були Андрущенко й Ніс із прокламаціями, Герасімов сповістив про це батальйонного командира Варзера. Варзер не гаючи повідомив про це місцевого губернатора, князя С. П. Голіцина та жандарського штаб-офіцера, полковника Шульговського⁴⁾... Справа швидко пішла в хід.

Губернатор Голіцин звелів потрусити Білозерського, а також усіх, на кого викаже поручник Герасімов. Для цього від чернігівського жандарського управління призначено було штабс-капітана Шпейсра, а від місцевої поліції — поліцмайстра Ляшенка.

¹⁾ Д’яло № 97... об’ операторѣ Черниговской Врачебной Управы Носѣ...“, арк. 15.

²⁾ Мемуары Н. В. Шелгунова. ГИЗ, 1923, с. 137 („Из прошлого и настоящего“).

³⁾ Op. cit., с. 25, ⁴⁾ Д’яло № 97 об’ операторѣ Ч. В. У. Носѣ..., арк. 15.

Білозерський спочатку сказав, що 9 липня 1863 р. ввечері справді у нього були оператор Ніс та землемір Андрущенко, але заперечував, буцім-то хтось із них читав у нього в приміщенні прокламації. Згодом він змінив своє свідчення, сказавши, що прокламації читав Андрущенко, тільки-ж його вже немає в Чернігові, він поїхав далі. Заарештувавши Білозерського й приставивши до нього двох десятських після трусу, що жадних наслідків не дав, Шпейєр та Ляшенко пішли до Носа, ще й застали там Андрущенка. Підчас пильного трусу, коли до рук поліції попала шкатула Андрущенкова, він вихопив із рук пристава рукопис (проект конституції) та й проковтнув. Це роздратувало жандармів; тоді заходилися трусити й Носа. Степан Данилович досі наче-то був спокійний, але коли почали трусити його речі, то він, схопивши скрипку, почав „играть, пѣть малороссійскія пѣсни и плясать“¹⁾.

Очевидячки, це був попросту невротичний припадок, а не демонстративна образа поліції, як це вона оцінила. Коли-ж викрили всі запаси нелегальщини²⁾, що її навів Андрущенко, і Ляшенко став закидати Носові, то „операторъ Носъ, съ яростію бросившись на полицеймейстера майора Ляшенко, нанесъ ему удары кулакомъ по головѣ и лицу“. Так повідомляв про інцидент полковник Шульговський шефа жандарів³⁾. Потім Ніс з'ясовував свій вчинок тим, наче-б він був обурений з Андрущенка, що так надужив з його гостинности, знов-же образився й на Ляшенка, що міг запідозрити його віропідданчі почуття⁴⁾.

¹⁾ Іб. арк 15.

²⁾ Іб. арк. 25—список нелегальщини, що її навів Андрущенко до Чернігова.

³⁾ Іб. арк. 15. Коваленко пише, наче-то Ніс розбив на поліцмайстеровій голові бандуру. Очевидно—це легенда.

⁴⁾ О. Соловей „Нові дані до біографії С. Д. Носа“, с. 127. Тепер цей документ разом з архівом С. Д. Носа належить Етнографічній комісії Української Академії Наук. Наводимо тут ще одну редакцію поясіння С. Д., неопубліковану:

„Надо мною въ 63 году стряслась бѣда и какъ въ судьбѣ каждаго есть рокъ, предреченіе, итти въ жизни извѣстнымъ путемъ, такъ и мнѣ. Я никогда отъ враговъ не имѣлъ жизненныхъ передрагъ, но отъ друзей, какъ бы по приговору рока (предреченіе). Въ 63 году, когда я состоялъ членомъ врачебной Черниговской Управы, и какъ совершенно радушно дитя, котораго каждымъ ступнемъ и желаніемъ было побужденіе любви, братства и помощи ближнему (sic). Это великое и святое чувство, прибавивъ къ нему и высокую любовь къ родинѣ, никогда меня не оставляло и поднесъ. Гостепріимство у меня было въ такой широтѣ безпредѣльной, что не спрашиваясь меня, останавливались въ моей квартирѣ, такъ что я нерѣдко не видѣлъ и хозяина вещей, кто онъ и что онъ, только видѣлъ его чемоданъ. Подъ криліемъ такого гостепріимства по пословицѣ: коимъ мечемъ воюешь, отъ того и погибнешь,—мнѣ и стряслась бѣда. Землемѣръ Андрущенко навезъ изъ Москвы прокламацій „Земля и воля“ и началъ ихъ щедрою рукою надѣлять, что сдѣлалось извѣстнымъ. Наскочилъ обыскъ. Я въ недоумѣніи стоялъ, держа скрипку въ рукахъ, не препятствуя сему, но чувствуя, что дѣло имѣетъ важный характеръ, при этомъ чувствуя глубокое нравственное потрясеніе—оскорбленіе гостепріимства въ такомъ нахальномъ и безчеловѣчномъ видѣ. Обыскъ продолжался; сначала ничего не находили, а потомъ напали на чемоданъ наполненный, какъ народъ выражается, проплюваціями. Полицмейстеръ имѣлъ неосторожность выпустить слово: ‚Вѣдь и Вы знали, но не сказали!..

По такому Носовому вчинкові звязано йому руки, заарештовано й посаджено у чернігівську в'язницю в одиночну камеру. Ув'язнено й Андрущенко. Губернатор наказав розпочати два слідства над Носом; одне в політичній справі, а друге — в справі про образу поліцмайстра. Слідство політичне доручено радникові Губерніяльного Правління Білецькому разом із штабс-капітаном Шпейером. Так вирішив зробити кн. Голіцин, бо „подобное направление въ производствѣ этаго дѣла, т. е. отдѣленіе уголовного преступленія, совершеннаго Носомъ, отъ указаній по участію его въ распространеніи бумагъ противоправительственнаго содержанія онъ считаетъ тѣмъ болѣе удобнымъ, что принятымъ имъ путемъ надлежащее разсмотрѣніе каждаго изъ вышеупомянутыхъ обстоятельствъ нисколько не будетъ препятствовать разсмотрѣнію другого, ибо съ такимъ же точно удобствомъ могутъ состояться одновременно и два различныя рѣшенія по каждому изъ сказанныхъ двухъ обстоятельствъ; т. е. опредѣленіе судебнымъ мѣстомъ наказанія Носу за совершенное имъ уголовное преступленіе и подчиненіе его и Андрущенко болѣе или менѣе строгому административному взысканію за противоправительственныя тенденціи“¹⁾.

Про такий напрям судової справи міністр унутрішніх справ Валуев повідомив шефа жандарів кн. Долгорукова; цей докладав цареві Олександрю II „и такъ какъ значительное количество воззваній, оказавшихся при обыскѣ у Носа и Андрущенко, явно доказываютъ, что они распространяютъ оныя, слѣдовательно, должны будутъ, подобно другимъ обвиняемымъ въ семь преступленіи, подлежать суду Правительствующаго Сената, то Его Императорское Величество изволятъ Высочайше повелѣть: производимое нынѣ въ Черниговѣ дознаніе, по окончаніи онаго, представить на разсмотрѣніе и для дальнѣйшаго направленія сего дѣла въ Слѣдственную Комиссію, доставивъ сюда арестованными для содержанія въ крѣпости самихъ Носа и Андрущенко, Бѣлозерскаго же обязать подпискою впредь до распоряженія Слѣдственной Комиссіи не выѣзжать изъ Чернигова“²⁾.

Імѣя въ душі уже зажжонное пламя оскорбленія моего гостепримства, я получаю вдругъ оскорбленіе моего служебнаго долга, вѣрноподданическихъ чувствъ,—два нанесенные мнѣ погрома Блие не послыны мнѣ и я не выдержавъ и... по народному вираженію полицмейстеру Ляшенку „накрутив млинка“, схвативъ за чуба (впрочемъ, весьма скуднаго), который былъ прищипъ къ дѣлу и теперъ находится въ разобченіи съ покойникомъ, который опочилъ въ Черниговѣ. Вышло, какъ говорить по пословицѣ: и смѣхъ и грѣхъ. Послѣ этого погрома повезли мене въ третєе отдѣленіе Канцеляріи Его Императорскаго Величества, а оттуда передали въ Алексѣвскій равилинь (sic). По дѣлу моему увидѣли мою невинность, надо было и совѣмъ оправдати, но какъ то неловко сдѣлать это: замѣшался хохоль (чубъ) у хохла, почетная принадлежность отъ самого Святослава. Такъ какъ я просидѣлъ около года въ Алексѣвскомъ равилинь, то мнѣ и вмѣнили въ наказаніе за оскорбленіе сидѣніе и выговоръ: о невольности поступка. До совершившагося случая я служилъ военнымъ врачомъ въ Гусарскомъ полку, потомъ ординаторомъ въ Таганрогѣ и Ростовѣ на Дону, при военныхъ дѣйствіяхъ участвовалъ не щадя живота, за что и получилъ Высочайшую награду“.. (Архив С. Д. Носа. Етнограф. Комісія У. А. Н. зш. 66).

¹⁾ „Дѣло № 97 объ операторѣ Ч. В. У. Носѣ...“, арк. 9.

²⁾ Ibid., арк. 21.

Отже справа Носова перейшла до „Слѣдственной Комиссії“, і тут Носові інкриміновано все заразом: опір владі, образа Ляшенка, ширення нелегальної літератури. Губернатор Голіцин, що досі досить м'яко ставивсь був до Носа, тепер уже певний, „что Носъ, подъ личиною спосѣшествованія распространенію грамотности въ Малороссіи, былъ орудіемъ противоправительственной пропаганды. Такое заключеніе выводится изъ самого негласнаго дознанія“¹⁾. 29 липня, продержавши мало не дев'ятнацять день у чернігівській в'язниці²⁾, Носа „при надежномъ караулѣ“ везуть до Петербургу³⁾. 2-го серпня ввечері він уже в „III отдѣленіи“⁴⁾, 3-го серпня другого дня його переведено до Петропавлівської фортеці⁵⁾, саме до „Алексѣвскаго Равелина“, камера ч. 4⁶⁾. Між иншим, в „Алексѣвскомъ Равелинѣ“ сиділи тоді Чернишевський, Бейдеман, Шелгунов⁷⁾.

На наступних допитах не знайдено нових фактів, що компромітували-б Носа. Андрущенко наклепав на багатьох; почались страшенні арешти. З другого боку почали арештовувати й знайомих Носових. Отож тоді постраждав і Л. І. Глібов, письменник-байкар і видавець „Черниговскаго Листка“⁸⁾. Справу звязувано з справою відомого Кельсієва і зрештою, обернулася вона на судовий процес над першою „Землею и Волею“; заарештовано понад 500 чоловіка, здебільшого цілком до цієї справи непричетних. Оскільки до нашої теми не входить процес „Земли и Воли“, ми маємо на увазі самий процес Носів, тим більш, що дальше слідство довело, що Ніс непричетний до організації „Земли и Воли“ та поширення нелегальної літератури, і виразно відокремило провину Степана Даниловича. Винний він був найбільш у тім, що образив поліцмайстра, дарма що чернігівська жандармерія особливо прагнула обвинуватити Носа „въ противоправительственныхъ малороссійскихъ тенденціяхъ“, звертаючи увагу слідчої комісії на Носове листування: „По взятіи Носа и Андрущенко подъ арестъ, при продолженіи обыска, найдено много писемъ и записокъ, принадлежащихъ Носу и Андрущенкѣ, изъ числа которыхъ, особенно принадлежащія Носу по содержанию своему заслуживаютъ вниманія Правительства. Письма эти писаны на малороссійскомъ нарѣчїи на имя Носа изъ Кіева, Полтавы и другихъ мѣстъ отъ разныхъ лицъ, и, хотя въ числѣ ихъ не оказалось ни одного, которое бы имѣло связь съ бумагами, отысканными при первомъ обыскѣ, но содержание этихъ писемъ и записокъ показываетъ, что Носъ прїобрѣлъ особое какое-то вліяніе на знакомыхъ своихъ Малороссіянъ; что

¹⁾ Дѣло № 97... арк. 30.

²⁾ Ніс у „Докладной запискѣ“ (див. ст. Соловоя, с. 127) зазначає термін „съ мѣсяцъ“.

³⁾ Дѣло № 97... арк. 30.

⁴⁾ Ів., арк. 31.

⁵⁾ Ів., арк. 34. У Соловоя неправильно зазначено „3 вересня“ (ор. cit., с. 126).

⁶⁾ Ів., арк. 40. Ніс у поданій „Докладной запискѣ“ зазначає „7-й № Алексѣвскаго равелина“ див. ст. Соловоя.

⁷⁾ Див. мемуари Н. В. Шелгунова. Між иншим, як-раз Шелгунов разом із Михайловим М. І. був автор прокламації „Къ молодому поколѣнїю“, що її привіз Андрущенко до Носа („Мемуари Н. В. Шелгунова“, с. 8).

⁸⁾ Див. Вол. Білий: „Л. І. Глібов та III отдѣленіе“, Зоря, VII, 1925.

въ квартирѣ его были частыя сборища, именуемая громадою, и что переписка его съ близкими ему знакомыми заключаетъ въ себѣ какую-то затаенную цѣль, прикрываемую нынѣ участіемъ его въ распространеніи въ простомъ Малороссійскомъ народѣ грамотности“¹⁾).

Спинившись тільки на одній вині Носовій — образі Ляшенка, „Слѣдственная Комиссія“ все-ж-таки дуже довго тримала Степана Даниловича в фортеці. Ув'язнення дуже зле вплинуло на його. Не маючи змоги терпіти далі, 3-го травня 1864 р. Ніс удавсь до „Управляющаго III отдѣленіемъ“ Потапова з листом, де прохав перевести його до шпиталю, зважаючи на стан свого здоров'я. Ось цей лист:

Ваше Превосходительство,

Милостивый Государь, Александръ Львовичъ.

Тяжкое и безотрадное мое состояніе требуетъ призыва челоуѣколюбія, и я по довѣрію и уваженію къ вамъ, а также и по настоящему отношенію моему обращаюсь къ Вашему челоуѣколюбію. Еще съ декабря мѣсяца я отъ непереносчивости сѣвернаго воздуха страдаю лихорадкою, которая преимущественно поразила нервную систему и выражается разными потрясеніями, имѣющими характеръ электрическихъ ударовъ и другими движеніями съ болями, причиняющими страданія днемъ, и лишаящими правильнаго и спокойнаго сна ночью. Вслѣдствіе преслѣдованія этаго разстройства, которое хотя и ослабляется медицинскими пособіями, но при неуклонно дѣйствующей причинѣ, опять возвращается при безпокойномъ снѣ, при дурномъ или совсѣмъ отсутствующемъ аппетитѣ, начало появляться истощеніе духовныхъ силъ, которыя и до того въ своемъ основаніи пострадали, — я, припадками, испытываю нервно-духовныя изступленія съ весьма ослабленнымъ вліяніемъ надъ самимъ собою и съ невыносимою тяжестью бремени жизни; при повтореніи этихъ ужасающихъ меня припадковъ, я опасаюсь страшныхъ послѣдствій надъ самимъ собою, а въ особенности мрачнаго укора на моей памяти. При усиленіи ухудшенія, я считаю грѣхомъ оставлять сіе тяжело-безотрадное состояніе на своей совѣсти, чтобы не обратиться къ призыву челоуѣколюбія. И я въ самомъ тяжкомъ состояніи челоуѣка, носящаго форму жизни, при сильномъ истощеніи самой жизни, только имѣю единственное облегченіе, когда обращаю свое безотратно невыносимое будущее на Ваше челоуѣколюбіе и Ваше попеченіе.

Съ глубокимъ уваженіемъ и преданностью имѣю честь быть Вашимъ покорнѣйшимъ слугою и доброжелателемъ²⁾ *Степанъ Носъ*³⁾.

3 мая 1864 года.

1) „Дѣло № 97...“, арк. 43.

2) Слово „доброжелателемъ“ підкреслено червопим олівцемъ.

3) „Дѣло № 97...“, арк. 628.

На конверті:

Его Превосходительству Александру Львовичу Потапову.

Потапов, за дозволом од шефа кн. Долгорукова, 6 травня 1864 року наказав лікареві Петропавлівської фортеці оглянути Носа й скласти акта про стан його здоров'я¹⁾. 7-го травня доктор медицини Окель у присутності наглядача майора Удома оглянув Носа, „при чемъ оказалось: операторъ Носъ нѣжнаго сложенія, со времени содержания его въ равелинѣ, страдаетъ слабыми, но часто возвращающимися припадками перемежающейся лихорадки, которые всегда легко уступаютъ надлежащимъ медицинскимъ средствамъ. Кромѣ сего, у него замѣтна большая нервная раздражительность, которую онъ самъ приписываетъ перемѣнѣ климата и вообще тѣмъ неблагоприятнымъ обстоятельствамъ, въ которыхъ онъ находится. Впрочемъ, онъ на всѣ сдѣланные ему вопросы отвѣчаетъ совершенно логично и съ полнымъ сознаниемъ, вообще у него признаковъ умопомѣшательства не оказалось“²⁾.

Грунтуючися на висновку лікаря Океля, Потапов уже хотів одмовити Носові перевести його до шпиталю³⁾, як комендант фортеці Сорокін 8-го травня 1864 р. одержав припис петербурзького воєнного генерал-губернатора звільнити Носа й віддати його під догляд поліції, на підставі постанови Сенату⁴⁾. 9-го травня „III отдѣленіе“ дозволило випустити Носа⁵⁾, а 10-го травня його звільнили й передали петербурзькому полицмайстрові⁶⁾.

Сенат ухвалив випустити Носа ще 22 березня 1864 р.⁷⁾, але здійснили це тільки у травні.

Опинившись на волі так само несподівано, як він попав і до в'язниці, Ніс перебував у тяжкому матеріальному стані. Очевидячки, ці тяжкі умови й примусили його подати „Докладную записку“ до „III отдѣленія“, де він прохав „благодарное начальство, войдя въ его положеніе, исходатайствовать ему Всемилостивѣйшее вспомошествованіе“⁸⁾. В наслідок такої заяви Носові видано сто карбованців із сум „на известное Его Императорскаго Величества употребленіе“⁹⁾. Разом із тим Ніс прохав дозволити йому повернутися на батьківщину, і Сенат 23 червня р. 1864 дозволив йому це¹⁰⁾. Ніс поїхав до батька у с. Понори Конотіпського повіту. Його приїзд стурбував місцеву владу. Побитий Ляшенко доводився кумом губернаторові й це мало вагу. Вже 16 жовтня 1864 року полковник Шульговський доносив шефові жандарів, що Ніс, „отпущенный Правительствующимъ Сенатомъ на родину, въ Конотопскій уѣздъ, подъ надзоръ полиціи впредь до востребованія по дѣлу нанесенія имъ побоевъ черниговскому полицмейстеру... замѣченъ въ хохломаніи и пребываніе его на родинѣ можетъ¹¹⁾ имѣть вредное вліяніе на молодыхъ людей, а потому переводъ его на жительство въ одну изъ великороссійскихъ губерній

¹⁾ Іб., арк. 627 та 631. ²⁾ Іб., арк. 633. ³⁾ Іб., арк. 626. ⁴⁾ Іб., арк. 634.

⁵⁾ Іб., арк. 635. ⁶⁾ Іб., арк. 636 та 637. ⁷⁾ Іб., арк. 716. ⁸⁾ Іб., арк. 638.

⁹⁾ Іб., арк. 639 та 640. ¹⁰⁾ Іб., арк. 714. ¹¹⁾ Розбивка напш. В. Б.

прекратив би сношенія его съ тѣми, кого онъ можетъ увлечь по молодости и неопытності ¹⁾).

Чернігівський губернатор і собі не залишав Носа в спокої — скоро конотіпський повітовий справник доніс йому, що „по учрежденному за г. Носомъ полицейскому надзору, хотя ничего предосудительнаго за нимъ не замѣчено, но, . . . г. Носъ старается быть ближе къ простому народу, подражая ему разговорнымъ языкомъ и нарядомъ“ ²⁾). А тому губернатор 25 листопада 1864 р. повідомляв Валуева: „такъ какъ г. Носъ еще и до арестованія его и преданія суду высказывалъ такъ называемыя малоросійскія тенденціи, что и было, главнымъ образомъ, причиною прикосновенія его къ означенному выше дѣлу, и такъ какъ изъ упомянутаго донесенія исправника видно, что г. Носъ, несмотря на выдержаніе подъ арестомъ и данное обѣщаніе исправиться, продолжаетъ держать себя по прежнему, то дальнѣйшее пребываніе г. Носа въ предѣлахъ Черниговской губерніи не можетъ не быть признано положительно вреднымъ“ ³⁾). Цим Голіцин прохав вислати Носа з Чернігівщини. Отже проти Носа були дві головні сили: місцевий жандар і губернатор. Ні один ні другий не подали в своїх доносах якихось реальних фактів. Один говорить про те, що Ніс „може ть имѣть вредное вліяніе“, а другий, ґрунтуючися на справниковій заяві, закидає Носові близькі стосунки з простим народом...

Отож, ґрунтуючися на цих доносах, міністр унутрішніх справ звернувся до „III отдѣленія“ з грудня 1864 р. ⁴⁾ й 9 грудня т. р. шеф жандарів дав право Міністерству Внутрішніх Справ вислати Носа ⁵⁾). 11 січня 1865 року Носа арештували, 19 січня Носа уже вислано з Новгороду до Білозерського, а 22 січня він уже приїхав на місце ⁶⁾). 23 січня „III отдѣленіе“ звеліло, щоб у Білозерському Носові бути під подвійним доглядом: поліційним і жандарським ⁷⁾).

Вислали Носа не зазначаючи якогось терміну, що, розуміється, особливо його гнітило. Спочатку він був просто-приголомшений новим лихом. В архіві його зберігсь запис, що його Ніс завів до щоденника у перший день приїзду до Білозерського.

Перший день неволі — найважчий, найпекучіший день... Апатією стомленої від гонитви людини дхне від цього запису:

„Білозерск, 1865, первого місяця (генваря) 22 дня. 22 числа прибув у Білозерскъ, до Білозерського полицейского правленія, бо воно було по дорозі, а пакетъ бувъ до справника. Тільки увійшовъ у поліцію, уже давно ждали мене — бо іще 15 числа XII місяця було написано, що Чеховський и Нісъ на жительство, думали, що по етапу я йду—що такъ довго. Виходить у передню, по польски говорить один чи я полякъ чи я давно виїхавъ ізъ дому: и що вінъ такий же самий; повіяло тепломъ, бо и не самъ

¹⁾ „Дѣло № 97. .“, арк. 704.

²⁾ Іб., арк. 714. ³⁾ Іб., арк. 714. ⁴⁾ Іб., арк. 713. ⁵⁾ Іб., арк. 720.

⁶⁾ Іб., арк. 730 та зшиток 97 в архіві С. Д. Носа (Етнограф. Комісія Української Академії Наук), запис 12 січня 1865 р. ⁷⁾ Іб., арк. 733.

я такий нещасний; ище й другий виходить—і той признається. Жандармъ пішовъ до исправника. Исправникъ поздоровкався: каже „не пожалуйте на мене, господа. Я полагаюсь на Вашу честь и прошу не писать ничего въ письмахъ, чтобы я не имел неприяности. Озвався до Кригера на щоть квартири, щоб поміститися міні; питавъ чи я маю достатокъ на прожитокъ. Я з Кригером поїхав на квартиру. Мені цікаво було, якъ и куди я приїду, як живуть. Вийшовъ один ссильний, показалася панянка. Я думавъ, що то сестра ссильного, аощо... Зложили вещи. Жандаръ старший—як старецъ, усюди хоче випросити копійку... З останніх дорожніх слідувало 1 карб. 50 коп. Нема, каже, більше, й налічив 1 карб. 30 коп., а послі хотівъ, щоб я написавъ на расходи 1 карб. 90 коп... Пошанували чаемъ; жандарми випили по стакану... А я, оставшись, оглядавсь, як у чаду: така небувальщина була въ диковину... Несвідомим смутком обдавало“¹⁾.

Листування з рідними не могло потішити нещасливого засланця:

„Ни къ чему я съ такимъ терпѣніемъ и сердцемъ не приступаю, какъ читать письма моихъ возлюбленныхъ кровныхъ: лежитъ, лежитъ, лежитъ, пока соберусь съ духомъ преодолѣть себя и взять прочитатъ милье посланія—въ аду мѣсяць бы готовъ на побывку, чѣмъ на чтеніе посланій“²⁾.

Перебуваючи на засланні в скрутних матеріальних умовах, Степан Данилович переходив од розпачу до екзальтації. Неврастеник натурою, він ніяк не міг помиритися з своїм станом засланця й бурхливо переживав муки безсилля змінити порядок речей. То він мріяв шукати правди у царя й складав чорняки прохань „на Высочайшее имя“³⁾, то вважав себе за вищу істоту, потім уже так характеризуючи себе:

„Я какъ духъ власти шествую, поучая и независимо гордо ступая. Будучи связанъ внѣшне, я внутренно, какъ орелъ летающій гордо, никого не боящійся и быстрымъ взмахомъ крыла вдругъ налетающій на всѣхъ мнимо сильныхъ, но дѣйствительно хищныхъ птицъ. По дорогѣ ли, въ

¹⁾ Архив С. Д. Носа (Етногр. Ком. Української Академії Наук, зп. 23 ст. 2).

²⁾ Ibid., 14, ст. 72.

³⁾ Подаємо тут дві чернетки прохань на „Высочайшее имя“. Перша писана в самому початку заслання, друга—під кінець. Жадних відомостей—чи подані були ці проханя—ми не маємо.

„Къ твоимъ стопамъ припадаю, Государь правды и любви! Жизнь моя и такъ мѣ служитъ бременемъ. Съ прошлаго года сдѣлался жертвою моего простосердечія и добродушія, около года я страдалъ, но Правительствующій Сенатъ увидѣвъ меня справедливымъ. Нынѣ не безпокою просьбою о возвращеніи меня, но прошу одного... (нерозібр. слово) чѣмъ я виноватъ чтобы какъ кающійся преступникъ могъ искупить свой грѣхъ или осгеречья. Я 11 января арестованъ и отправленъ въ Новгородскую губернію. Что за причина моему несчастію, . . . (нероз. слово) своими нравственными на меня вліянїями приводитъ къ тяж(елому?) бремени жизни и до гроба приводитъ моихъ стариковъ, убитыхъ горем“. (Запис з 12 січня 1865 р. т. 97, Архив С. Д. Носа, Етнограф. Комісія У. А. Н.).

Другіе, подданне, (го)сударь, воспользовались твоимъ всемилостивѣйшимъ манифестомъ, высланные путемъ административнымъ, возвратились въ нѣдра своей родины: я же сынъ той родины, которая историческими свидѣтельствами нѣсколькихъ вѣковъ отличалась и отличается несокрушимою честностью и благородствомъ своихъ дѣланій. [Своимъ присоединеніемъ къ орлу хищному усилила и расправила ему когти на злодѣ-

турьмѣ ли, съ больнымъ ли, въ собраніи, — вездѣ, какъ геній власти обращаюсь, чую свою независимость, и гордую силу, и полеть“. (Ст. № 37).

Такі моменти знову змінялися моментами психічної депресії, і Ніс складав цілі молитви за таких, як і сам:

„Вонми мнѣ, Боже, гласу моленія моего, — доколѣ будетъ терзанія сыновъ твоихъ. Услышь, о Боже, ихъ вопли, стенанія, ихъ кровь, ихъ слезы, и скрежетъ мученія, ихъ подвигъ великъ, ихъ жертва тебѣ отдана. Доколѣ будетъ имъ крестъ испытанія и вопли стенанія, они твои сыны вѣры. Возри на ихъ любовь, на муки... дай торжество и величіе подвига и покори, и посрами враговъ поборниковъ мести и злобы“ (т. № 85).

Вирок Сенату в справі Носа, Андрушенка та инш. цар затвердив. Носа не визнано за винного в поширенні нелегальщини, а тільки „...въ нанесеніи Черниговскому Полиціймейстеру оскорбленія побоями, во время исполненія имъ обязанностей службы, а потому нашель, „..что хотя поступокъ Носа, вовсе непричастнаго ни къ какому политическому преступленію и не можетъ быть оправдываемъ его раздраженіемъ, но какъ онъ находился болѣе девяти мѣсяцевъ въ крѣпости, то въ виду того, что по роду содѣяннаго имъ преступленія онъ не подлежалъ вовсе содержанию подъ стражею, представляется возможнымъ избавить Носа отъ слѣдующаго ему по закону заключенія въ смирительномъ домѣ въ теченіе шести мѣсяцевъ. Принимая въ уваженіе сіи обстоятельства и руководствуясь Высочайшимъ повелѣніемъ, состоявшимся по этому дѣлу, Государственный Совѣтъ призналъ возможнымъ ходатайствовать передъ Государемъ Императоромъ о смягченіи слѣдующаго... Носу наказанія

лнія, которыя онъ хотѣлъ, но безсиленъ былъ дѣлать]. Я, лично, достойный сынъ своей матери, тѣмъ и горжусь, что воспринялъ отъ нея благородныя свойства духа, исполнившаго меня вмѣстѣ и пламенною любовью къ нашему общему отечеству, вмѣстѣ честнымъ и вѣрнымъ долгомъ быть подданнымъ твоей державной особы, государь! Честность моя и долгъ вѣрнаго сына отечества не есть украшеніе моихъ словъ, но во время не такъ давно протекшее коловоротомъ событій участь моя подверглась испытаніямъ, была подъ разбирательствомъ правосудныхъ особъ, хранителей честности и благихъ дѣяній, въ Сенатѣ, Государственномъ Совѣтѣ и собственной твоей рукою конфирмована, Державный Государь, моя непогрѣшима честность и долгъ вѣрнаго сына отечества, за что мнѣніемъ Государственного Совѣта и твоею высокою конфирмаціею признанъ свободнымъ. Но и нынѣ не пользуюсь свободою твоею волею дарованною; безъ сѣда обвиняюсь въ томъ, въ чемъ судомъ Сената, мнѣніемъ Государственного Совѣта и твоею высочайшею волею призванъ исполняющимъ долгъ чести сына отечества. Нахожусь сосланнымъ въ Бѣлозерскъ, изнываю тоскою по родинѣ, умираю медленною смертію. Повели, Державный Государь, оправданнаго судомъ и державною волею . . . утвердить свое слово и сдѣлать его для меня несокрушимымъ, дѣйствительнымъ, законнымъ, . . . дай вмѣстѣ и средства къ выѣзду, заброшенному за 2200 верстѣ. Медленная смерть невинной жизни да не падеть на памяти твоей, такъ глубоко любящей насъ (sic). Дабы мы знали только одинъ законный судъ и твою едѣную волю; и лишь однимъ покорялись. Только вѣрь, всемилостивѣйшій Государь, что въ труппахъ и глуши нерѣдко горитъ самая высокая любовь къ отечеству, какъ молитва праведника бѣжитъ славолюбія и гласности, забиваясь въ уголь, дабы въ силѣ чувствъ предстать высокому источнику любви. Да не оклеветается такая высокая и самоотверженная любовь въ подданомъ отечеству и твоей державной Особѣ, (Запис 1867. V. 31, т. 85).

а потому, согласно съ заключеніемъ Правительствующаго Сената мнѣніемъ положили: 1. Участь... Носа подвергнуть Монаршему Милосердію съ представленіемъ, не благоугодно ли будетъ Его Императорскому Величеству Высочайше повелѣть Носу вмѣнить въ наказаніе продолжительное содержаніе подъ стражею, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противозаконности его поступка...¹⁾“.

Отже ця постанова не вирішувала питання: чи касує вирок сенату розпорядження про адміністративне заслання, чи ні? Цар Олександр II затвердив цю постанову 6 квітня 1866 р.; 13 травня її було оголошено²⁾, а в червні т. р. Новгородський губернатор запитував Міністра Внутрішніх Справ, чи треба тримати Носа в Білозерському й далі, чи сенатська постанова звільняє його від заслання³⁾.

Валуєв вирішив це питання так:

„Имѣя въ виду, что Носъ былъ высланъ изъ Черниговской губерніи во время разсмотрѣнія дѣла его въ Сенатѣ, въ слѣдствіе представленія Черниговскаго Губернатора о томъ, что Носъ обнаруживаетъ противоправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи, я полагаю, что какъ высылка Носа послѣдовала независимо отъ обвиненій по означенному дѣлу о немъ, разсматривавшемся въ Сенатѣ, то онъ не можетъ возвратиться на родину, и что учрежденный за нимъ въ настоящемъ мѣстѣ жительства его полицейскій надзоръ долженъ быть продолжаемъ“⁴⁾.

„III отдѣленіе“ погодилося цілкомъ з такимъ висновком⁵⁾, і надія звільнитися для Носа загинула. Але Ніс, очевидячки, не знаючи про це листування, захтів сам з'ясувати своє становище після сенатського вироку. Не маючи змоги сам поїхати до Новгорода, щоб списати сенатського указа, він удався листовно до приятеля, теж засланця, поляка Раковського й прохав його зробити копію⁶⁾. Але лист потрапив не до Раковського, а до „III отдѣленія“, куди переслав його губернатор, і цей, як і дальші заходи⁷⁾ Носові, залишились даремнісінькі. Через чотири роки, як вислано його з України, клопоталися перед шефом жандарів батьки Степана Даниловича (1869 р.)⁸⁾. І це клопотання не визволило Носа. Аж р. 1871 звільнено його „на основаніи Всемилоствивѣйшаго повелѣнія 13—17 мая“⁹⁾.

Цим, власне, й закінчилася судова справа Носова. Але й по тому, звільнивши Носа від поліційного догляду, III Отдѣленіе соб. Е. И. В. канц. й далі брало участь у житті Носовому. Року 1875, коли „Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго О-ва“ обрав Носа на свого дійсного члена, то Юзєфович доніс про це Міністерству Внутрішніх Справ:

„Что касается до здѣшняго Географическаго Отдѣла, то онъ, не смущаясь катастрофой, постигшей Драгоманова, продолжаетъ вмѣстѣ съ нимъ, какъ съ своимъ членомъ, идти по разъ. избранному пути. Въ его засѣданіи 3 октября выбраны въ члены хорошо здѣсь извѣстные демагоги: медикъ

¹⁾ Дѣло № 97... арк. 814. ²⁾ Ib. арк. 839. ³⁾ Ib. арк. 839.

⁴⁾ Дѣло № 97..., арк. 839. ⁵⁾ Ib., арк. 841. ⁶⁾ Ib., арк. 860.

⁷⁾ Ib., арк. 872. ⁸⁾ Дѣло № 97, продовж. арк. 81. ⁹⁾ Ib., арк. 241.

Носъ и нѣкто Конисскій, оба бывшіе уже въ ссылкѣ, первый въ Архангельскѣ за распространіе въ Черниговѣ брошюръ „Земля и Воля“, а второй, кажется, въ Вологдѣ за революціонную агитацію въ Полтавѣ“¹⁾.

Року 1876-го, коли С. Д. хотів вступити на посаду повітового лікаря до м. Ярославля, було офіційне листування з цього приводу між Міністерством Унутрішніх Справ та „III отдѣленієм“²⁾. В Департаменті Поліції р. 1890 було заведено справу „о благонадежности оператора Носа“; таку саму справу почато року 1895. Але обидві останні справи знищено, і ми не знаємо їх змісту. Сам Степан Данилович, повернувшись з заслання, довгий час іще терпів у наслідок минулого. Встиг він побувати і в Болгарії після війни 1877 р. Помер р. 1900; остання посада його була в м. Городні (Чернігівщина), де він був за міського лікаря.

Носова діяльність у Чернігові припала на час, коли поширилося „хлопоманство“ та українське народництво взагалі. В умовах чернігівської дійсности, де й до того, як відомо, не бракувало людей, звязаних з українським культурно-національним рухом (згадаймо хоч-би за Л. Глібова, П. Кузьменка, Шишацького-Ілліча, І. Дорошенка), де також помітні були впливи київських українських груп, Ніс захтів надати певних організаційних форм тим народницьким настроям. Прихильники Носові, окрім згаданих осіб, здебільшого — молоді урядовці місцевих установ, справді, жадної ролі не відгравали в громадському житті взагалі й тому місцева влада добре розуміла, що всенька сила була в організаторові — Носі, який до речі, мав індивідуальні риси, що сприяли гуртуванню навколо нього молоді. Навіть і в доносах про Носові „сборища“ ми не читаємо іменнів цих учасників; очевидно, їх уважали за цілком спокійний елемент, що зразу-ж відстане від „Куреня“, скоро взятися за організатора й привідцю — Носа.

Жадних даних не маємо, щоб говорити про Носа — справжнього революціонера. Щоденні записи в його архіві свідчать нам, що навряд чи можна так його характеризувати. На „республіканській образъ мыслей“ Ніс не грішив ніколи й по суті з його був цілком лояльний підданець: „українофілство“ його було плохеньке й ніяк не могло сягати „потрясенія основ“. Виразно соціальних проблем Ніс собі ніколи не ставив; класові суперечності трактував він досить примітивно, à la Квітка-Основ'яненко.

Народництво його було дуже романтичне й позбавлене виразного політичного змісту й, здається, обмежувалось на вживанні народньої мови та закоханням у козацькому минулому. Що-правда — обрядовий бік цього минулого, його звичаї та традиції прагнув він поновити хоча-б у своєму власному чи членів „Куреня“ житті, але навряд, щоб серйозно думав перевернути політичний лад. Отож і „Курінь“ у цілому не ставив собі проблем соціально-політичних. У Носа, і в членів „Куреня“, безперечно,

¹⁾ Дѣло № 85, 1875 р. Юзефович тут подав неправильні дані. Розбивка наша.

²⁾ Дѣло № 97 продовж. арк. 240 та 243.

речно, було почуття національної особистості й бажання ширити національну культуру в народі. Окремі галузі цієї культурно-просвітньої місії „Куреня“ досягли значного ступеня розвитку, от як наприклад, книжкова справа. Налагоджені були також звязки і з окремими громадами — Київською та Полтавською.

Романтика величезний вплив мала на цю організацію; з неї повстав „Курінь“, з неї виходили й практичні заходи „Куреня“. Що-до цього, то, звичайно, „Курінь“ поділив долю подібних до себе організацій, які виникали на романтичному ґрунті.

Як відомо, московський уряд до таких явищ ставивсь хоч і не завсіди негативно, то з певною підозрою, але, залежно від політичного курсу на певний момент, часом влада „терпіла“ фактично такі „небезпечні“ організації, згодом беручися раптом до репресій. Саме перші часи існування „Куреня“ й попали у таку смугу ліберальну. (Ми гадаємо, що початок „Куреня“ випадає на р. 1859; р. 1861 він зформувався остаточно, а р. 1862 в „III отдѣлені“ вже була справа про „Курінь“). Згодом настрої до „Куреня“ починає змінюватись. Далі, в міру того, як брала гору реакція, як починалися утиски на все українське, погляд на Носову діяльність та на „Курінь“ змінився радикально. І хоч епізод з Андрущенком і звязок через нього з „Землею и Волею“ був цілком випадковий і механічний в житті Носа та його „Куреня“, без жадної ідеологічної спільності, все-ж це був привід скасувати і Носову плохеньку організацію. Що влада мала на увазі самого Носа — видно з того, що постраждав тільки він, а рядових членів „Куреня“ навіть і не притягнуто до справи. Історія з Глібовим тут не доводить нічого, бо Глібов мав свою окрему провину — „Черниговській Листокъ“. Звязок „Куреня“ з чужоміськими громадами, що його виявлено підчас трусу в „Курені“ поклали на рахунок тільки Носові, а його „отверте“ поведження з поліцмайстром дало владі спробогу позбутися небезпечної людини. І коли потім сенатський вирок не відповів настроям місцевої влади (що ще один раз доводить лойяльне своєю суттю поведження Носове в Чернігові) — то вона знайшла спосіб усунути Носа на довший час з Чернігівського обрїю й тим позбутися небезпечної людини.

Загалом кажучи, діяльність Носову разом з його „Куренем“ треба застосувати до одного з цікавих проявів тогочасного хлопоманства, романтичного народництва, позбавленого виразної соціально-політичної платформи — явища на ті часи, як відомо, характерного. А втім, підкреслюючи цей невиразний політичний момент, не можна поминути певного громадського значіння Носової діяльності та його своєрідної організації в історії українського громадського руху.

Володимир Білий.

Хранить навсегда.

АРХИВЪ ДЕПАРТАМЕНТА ПОЛИЦІИ.

Его Императорскаго Величества Собственной Канцеляріи Отдѣленіе III.

I-я Экспедиція.

№ 539.

О лицахъ, проживающихъ въ Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерніяхъ, имѣющихъ сношенія съ Польскими эмигрантами, находящимися въ Придунайскихъ княжествахъ.

Начато 28 ноября 1862 года ¹⁾.а. 11.*Секретно.*

Отъ Штабъ-Офицера
КОРПУСА ЖАНДАРМОВЪ
находящихся

въ Черниговской губерніи.

12 января 1863 г.

№ 3.

г. Черниговъ.

Вашему Сіятельству имѣю честь почтительнѣйше донести, что въ г. Черниговѣ, въ іюнѣ прошлаго года, лица изъ здѣшнихъ дворянъ, по примѣру студентовъ Кіевского Университета, начали ходить въ Малороссійскихъ національныхъ костюмахъ, которые надѣвали и состоящіе на службѣ чиновники. По совѣщанію съ Начальникомъ Губерніи, было положено увѣдомить конфиденціально отъ имени Губернатора председателей, дабы они не дозволяли подвѣдомственнымъ имъ чиновникамъ ходить по улицамъ и являться на должность въ непривоенномъ одѣяніи, и ежели кому либо одѣтому въ костюмъ простолюдина будетъ оказана полицейскими служителями невѣжливость, то жалобы ихъ будутъ оставлены безъ вниманія. Этою мѣрою было прекращено ношеніе національной одежды. Въ послѣдствіи было дознано, что членъ здѣшней Врачебной Управы операторъ Носъ (Носовъ) принималъ къ себѣ въ квартиру молодыхъ людей, безъ различія состоянія, лишь бы былъ одѣтъ въ національный костюмъ, и съ ними выѣзжалъ за городъ, гдѣ раскладывали огни, жарили на палочкахъ сало, пили, пѣли малороссійскіе національные пѣсни, декламировали стихи Шевченка и возвращались домой, но въ чемъ ихъ были толки, неизвѣстно и какъ все это велось въ секретѣ, то Начальникъ Губерніи потребовалъ къ себѣ оператора Носова, предупредивъ, что изложенные поступки его влекутъ за собою невыгодное мнѣніе Начальства и что ежели и за сямъ будутъ собираться въ его квартирѣ молодые люди и въ малороссійскихъ костюмахъ, то для прекращенія сего будутъ приняты болѣе серьезныя мѣры. Послѣ этого внушенія операторъ Носовъ прекратилъ на нѣкоторое время свои загороднія прогулки и собираніе молодежи, но въ настоящее время, назвавъ свою квартиру куренемъ, выставилъ на стѣнѣ ящичь, въ который посѣтители куреня обязаны класть мелкія деньги, съ надписью прибитою вверху: „Кто куре дудучку той клади копійку, а хто люльку, той дві копійки [для?] добраго діла“. Такъ какъ посѣтители куреня безпрестанно увеличиваются, то можно заключить что поступки оператора Носа могутъ имѣть дурныя послѣдствія, посему не благоугодно ли будетъ Вашему Сіятельству перевести Носа, главного предводителя Общества малорософиловъ, на службу въ отдаленныя Великороссійскія губерніи, гдѣ національность его не будетъ имѣть подражателей.

Полковникъ Шульговскій

Шефу Жандармовъ, Господину Генераль-Адъютанту и Кавалеру

Князю Долгорукову.

¹⁾ Подается у витязі, що стосується тільки до С. Д. Носа.

№ 504.

20 февраля 1863 г.

ЕГО СІЯТЕЛЬНОМУ

Князю

В. А. ДОЛГОРУКОВУ

а. 17.

Секретно.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, свидѣтельствуя совершенное почтеніе Его Сіятельству, князю Василию Андреевичу, имѣетъ честь препроводить при семъ для прочтенія представленіе Начальника Черниговской губерніи отъ 6 сего февраля за № 125 о сборищахъ молодыхъ людей въ квартирѣ оператора тамошней Врачебной Управы Носова.

Помітка Долгорукова:

Приложеніе, сдѣлавъ съ него

выписку, возвратить Г-ну

Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

21 февраля.

а. 18

Конфиденціально.

Копія съ конфиденціального отношенія Начальника Черниговской губерніи къ Министру Внутреннихъ Дѣлъ отъ 6 февраля 1863 года за № 125.

Дошедшіе до Министерства Внутреннихъ Дѣлъ свѣдѣнія о сборищахъ молодыхъ людей въ квартирѣ оператора Черниговской Врачебной Управы Носова совершенно справедливы. Еще въ прошломъ 1862 году раннею весною по полученнымъ мною отъ полиціи указаніямъ о такихъ сборищахъ, приглашалъ я г. Носова къ себѣ и внушалъ ему, что сборища, на коихъ выражались бы такъ называемыя малороссійскія стремленія ни подъ коимъ видомъ терпимы мною не будутъ. На это г. Носовъ увѣрялъ меня, что бывшіе у него посѣтителі не имѣли никакой въ означенномъ духѣ цѣли и вмѣстѣ съ тѣмъ далъ мнѣ слово положить всему этому конецъ. Стремленія кружка, собиравшагося у г. Носова и въ публикѣ въ видѣ насмѣшки называемаго куренемъ, выражались тѣмъ, что участвовавшіи въ немъ лица носили крестьянскую одежду и занимались пѣніемъ крестьянскихъ пѣсень. По малому сочувствію, съ коимъ встрѣчаемы были подобныя выходки, и въ особенности по ничтожности значенія и вѣса въ чьихъ либо глазахъ лицъ, бывающихъ у г. Носова, я счелъ тогда возможнымъ ограничиться запрещеніемъ ему сзывать у себя подобныхъ гостей. Тѣмъ же изъ сихъ послѣднихъ, которыхъ я встрѣчалъ на улицѣ въ малороссійской одеждѣ, сдѣлалъ у себѣ (sic) въ кабинетѣ негласную гол о м о й к у. Въ декабрѣ 1862 года находящійся въ Черниговской губерніи Штабъ-Офицеръ Корпуса Жандармовъ заявилъ мнѣ, что у г. Носова бываютъ сходбища молодыхъ людей. Въ слѣдствіе того я снова приглашалъ къ себѣ г. Носова и затѣмъ, по полученіи предписанія Вашего Высокопревосходительства съ № 233 въ третій разъ призывалъ его къ себѣ, и въ оба эти раза подтверждалъ ему то, что было сказано ему мною въ прошломъ году. Г. Носовъ далъ мнѣ слово отстранить всякій поводъ къ подобнымъ нарѣканіямъ. Посѣщеніе же его квартиры нѣкоторыми лицами онъ представлялъ какъ простое послѣдствіе долговременнаго его въ Черниговѣ пребыванія и обширнаго круга знакомства.

Донося обо всемъ этомъ Вашему Высокопревосходительству, со своей стороны имѣю честь присовокупить, что по моему мнѣнію полезно было бы ограничиться и телерь въ отношеніи къ г. Носову сдѣланными ему внушеніями, ибо иначе онъ и лица, его посѣщавшія, достигнуть нечаемой, но крайне желаемой ими цѣли—пріобрѣтенія какого-либо въ чьихъ-либо глазахъ значенія.

Подлинный подписалъ И. Д. Гражданскаго Губернатора Князь Голицынъ.

АРХИВЪ ДЕПАРТАМЕНТА ПОЛИЦИИ.

Дѣло № 97, часть 70.

3 отдѣленія

Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Экспедиціи 1-ой.

О возмутительныхъ воззваніяхъ ч. 70-я.

Объ операторѣ Черниговской Врачебной Управѣ Носѣ (Носовѣ), подпоручикѣ Бѣлозерскомѣ и Андрущенко ¹⁾.

Начато 12 іюля 1863 года.

Записка князя В. А. Долгорукова з 12 липня 1863 р.

У оператора Носа и землемѣра Андрущенка взято значительное число противозаконныхъ печатныхъ воззваній. Оба посажены въ Острогъ; производится негласное дознание. Подробности почтою.

а. 3

Выписка изъ донесенія Полковника Шульговскаго отъ 12 января 1863 г. за № 3.

См. дѣло 1862 г. № 539. Впослѣдствіи было дознано, что членъ здѣшній Врачебной Управы операторъ Носѣ (Носовѣ), принималъ къ себѣ въ квартиру молодыхъ людей безъ различія состоянія, лишь бы былъ одѣтъ въ національный костюмъ и съ ними выѣзжалъ за городъ, гдѣ раскладывали огни, жарили на палочкахъ сало, пили, пѣли малороссійскія національныя пѣсни, декламировали стихи Шевченка и возвращались домой, но въ чемъ ихъ были топки, неизвѣстно. И какъ все это велось въ секретѣ, то Начальникъ Губерніи потребовалъ къ себѣ оператора Носова, предупредивъ, что изложенные поступки его влекутъ за собою невыгодное мнѣніе Начальства и что ежели и за симъ будутъ собираться въ его квартирѣ молодые люди и въ малороссійскихъ костюмахъ, то для прекращенія сего будутъ приняты болѣе серьезные мѣры. Послѣ этого внушенія операторъ Носовъ прекратилъ на нѣкоторое время свои загородныя прогулки и собраніе молодежи, но въ настоящее время, назвавъ свою квартиру куренемъ, выставилъ на стѣнѣ ящикъ, въ который посѣтители куреня обязаны класть мелкія деньги, съ надписью, прибитою вверху: „Кто куре дудучку, той клады копійку, а хто люльку, той два копійки (для?) добраго діла“. Такъ какъ посѣтители куреня безпрестанно увеличиваются, то можно заключить, что поступки оператора Носова могутъ имѣть дурныя послѣдствія, почему не благоугодно ли будетъ Вашему Сіятельству перевести Носа, главнаго предводителя Общества малорософиловъ на службу въ отдаленныя великороссійскія губерніи, гдѣ національность его не будетъ имѣть подражателей.

Министерство Внутреннихъ

Дѣлъ

Особенная Канцелярія

Министра

18 іюля 1863 г.

№ 2943

а. 7*Секретно.*

Господину Главному Начальнику III Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Начальникъ Черниговской Губерніи отъ 11-го сего іюля за № 866 сообщилъ мнѣ, что въ слѣдствіе донесенія тамошняго полицеймейстера о чтеніи въ квартирѣ подпоручика Гарнизоннаго Баталіона Бѣлозерскаго возмутительныхъ воззваній, сдѣланъ былъ обыскъ у младшаго землемѣрнаго помощника Андрущенка и члена Черниговской Вра-

¹⁾ Подается у витязі, що стосується тільки до С. Д. Носа.

чебной Управы оператора Носа; приче́мъ у нихъ обоихъ найдено значительное число печатныхъ и рукописныхъ возмутительныхъ бумагъ и что во время обыска операторъ Носъ бросился на полицмейстера и нанесъ ему удары по головѣ. Къ сему Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Князь Голицынъ присовокупилъ, что Андрущенко и Носъ заключены подъ стражу и что обстоятельство о нанесеніи Носомъ оскорбленія полицмейстеру передано для производства формальнаго слѣдствія судебному слѣдователю, а о найденныхъ у Носа и Андрущенко печатныхъ и рукописныхъ бумагахъ поручено старшему совѣтнику Губернскаго Правленія произвести негласное дознаніе. Означенное представленіе Начальника Губерніи за № 866 съ слѣдующимъ къ оному приложеніями, препровождая при семъ къ Вашему Сіятельству имѣю честь покорнѣйше просить, съ возвращеніемъ сей бумаги, почтите меня по содержанію оной отзывомъ, присовокупляя, что со своей стороны я бы полагалъ о найденныхъ у Андрущенко и Носа воззваніяхъ произвести формальное слѣдствіе¹⁾ по предварительномъ истребованіи отъ Губернатора ближайшихъ свѣдѣній о первоначальномъ результатѣ янѣ производимаго дознанія.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ Статсъ-Секретарь Валуевъ
За Правителя Канцеляріи (підпис).

а. 9.

Телеграфною депешою отъ 10 іюня (sic)²⁾ командиръ Черниговскаго Гарнизоннаго Баталіона Майоръ Варзеръ доложилъ Генералу Лауницю: что Адъютантъ сего баталіона поручикъ Герасимовъ открылъ возмутительныя воззванія Русскаго Революціоннаго Комитета, что объ этомъ производится слѣдствіе и виновные, въ числѣ ихъ подпоручикъ Бѣлозерскій³⁾, у котораго Герасимовъ читалъ воззванія, арестованы. Вслѣдъ за тѣмъ получена была Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ депеша Начальника Губерніи, что у оператора тамошней Врачебной Управы Носа и землемѣрнаго помощника Андрущенко взято значительное число воззваній и что лица эти посажены в острогъ. Нынѣ получено въ Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ донесеніе Черниговскаго Гражданскаго Губернатора, въ коемъ объяснено слѣдующее: по докладу полицмейстера, что въ квартирѣ Бѣлозерскаго читаны были въ ночь на 10-е число неизвѣстнымъ чело́вѣкомъ печатныя воззванія противоправительственнаго содержанія, поручено было полицмейстеру вмѣстѣ съ Штабсъ-Капитаномъ Шпейеромъ произвести дознаніе; Бѣлозерскій сначала отказался отъ указанія лица, читавшаго у него воззванія, а потомъ объявилъ, что это былъ проѣзжавшій изъ Москвы въ Кіевъ землемѣрный помощникъ Андрущенко, останавливавшійся у оператора Носа, но уже, какъ увѣрялъ Бѣлозерскій, выѣхавшій изъ Чернигова; полицмейстеръ и Шпейеръ, прабывъ послѣ этого въ квартиру Носа, гдѣ и застали Андрущенко, требовали отъ послѣдняго, что бы онъ показалъ читанныя имъ у Бѣлозерскаго воззванія, но онъ отвѣчалъ, что ничего читано не было, и что онъ ничего не имѣлъ и не имѣетъ. За таковымъ объясненіемъ, противорѣчившимъ сознанію Бѣлозерскаго, приступлено было, въ присутствіи депутатовъ и понятыхъ, къ обыску квартиры Носа и вещей Андрущенко; при обыскѣ ихъ вещей, Андрущенко, вырвавъ изъ рукъ пристава одну изъ взятыхъ бумагъ⁴⁾, проглотилъ ее; во время же обыска въ комнатѣ самого Носа, сей послѣдній, когда въ одномъ изъ чемодановъ найденъ былъ свертокъ печатныхъ бумагъ, прійдя въ бѣшенство, бросился на полицмейстера и нанесъ ему кулаками удары по головѣ; присутствовавшіе при этомъ съ трудомъ могли удержать Носа и принуждены были связать

¹⁾ Звідси дальші слова Валуевъ приписав власноручно.

²⁾ Очевидна помилка: не іюня, а іюля.

³⁾ Уроженецъ Черниговской губерніи, сынъ Коллежскаго Ассесора, православнаго вѣроисповѣданія, воспитывался во 2-мъ Кадетскомъ Корпусѣ, изъ котораго въ 1855 году выпущенъ Прапорщикомъ въ Черниговскій Гарнизонный Баталіонъ. [Виноска оригіналу].

⁴⁾ Це був проєкт конституції.

ему руки. Въ бумагахъ, найденныхъ въ квартирѣ Носа, оказались печатныя возванія: а) Что нужно народу? на 110 листахъ, б) Свобода 57 и в) возваніе къ крестьянамъ, начинающееся словами: „Долго давили Васъ, братцы“ 30 листовъ. Кромѣ того „Колоколъ“ 159 листовъ, „Подъ Судъ“ 31 листъ и другія возмутительныя сочиненія. Губернаторъ, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ князь Голицынъ, приказавъ заключить Носа и Андрущенко въ тюремный замокъ, предписалъ относительно оскорбленія Носомъ полиціею произвести формальное слѣдствіе, а о найденныхъ у Носа и Андрущенко бумагахъ преступнаго содержанія, поручилъ Совѣтнику Губернскаго Правленія Бѣлецкому сдѣлать негласное дознаніе обще съ штабсъ-капитаномъ Шпейеромъ, о чемъ довелъ до свѣдѣній г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, присовокупивъ, что подобное направленіе въ производствѣ этого дѣла, т. е. отдѣленіе уголовного преступленія, совершеннаго Носомъ, отъ указаній по участию его въ распространеніи бумагъ противоправительственнаго содержанія, онъ считаетъ тѣмъ болѣе удобнымъ, что принятымъ имъ путемъ подлежащее разсмотрѣнію cadaго изъ вышеупомянутыхъ обстоятельствъ, нисколько не будетъ препятствовать разсмотрѣнію другого, ибо съ такимъ же точно удобствомъ могутъ состояться одновременно и два различныя рѣшенія по cadaму изъ сказанныхъ двухъ обстоятельствъ, т. е. опредѣленіе судебнымъ мѣстомъ наказанія Носу за совершенное имъ уголовное преступленіе и подчиненіе его и Андрущенко болѣе или менѣе строгому административному взысканію за противоправительственныя тенденціи. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, препровождая къ Вашему Сіятельству означенное донесеніе Начальника губерніи, и прося отзыва по содержанію онаго, присовокупляетъ, что онъ, Статсъ-Секретарь Валувъ, полагалъ бы о найденныхъ у Андрущенко и Носа возваніяхъ произвести формальное слѣдствіе, по предварительному встребованію отъ Губернатора ближайшихъ свѣдѣній о первоначальныхъ результатахъ нынѣ производимаго дознанія.

Соображеніе: Такъ какъ значительное количество возваній, оказавшихся при обыскѣ Носа и Андрущенко, явно доказываютъ, что они распространяютъ оныя и лица сіи должны быть подобно другимъ обвиняемымъ въ семь преступленій, подлежать суду Правительствующаго Сената, то полагалось бы дознаніе, производимое нынѣ въ Черниговѣ, по окончаніи онаго, представить на разсмотрѣніе и для дальнѣйшаго направленія сего дѣла въ слѣдственную Комиссію, Высочайше учрежденную подъ предсѣдательствомъ Дѣйствительнаго Тайнаго Совѣтника князя Голицына, доставивъ, вмѣстѣ съ тѣмъ и самыхъ Носа и Андрущенко арестованными и cadaго отдѣльно въ С.-Петербургъ, чему дѣло объ оскорбленіи Носомъ полиціею препятствіемъ быть не можетъ, такъ какъ слѣдствіе по этому дѣлу, вѣроятно, уже кончено; Бѣлозерскаго же, впредь до распоряженія слѣдственной Комиссіи обязать подпискою не выѣзжать изъ Чернигова. 20 іюля 1863 г.

Помітка: Исполнить согласно соображенію и наблюсти за успѣшнымъ ходомъ слѣдствія. 22 іюля.

Сообщить Министру Внутреннихъ Дѣлъ, прося о распоряженіи дѣло доставить въ Высочайше учрежденную въ С.-Петербургѣ слѣдственную Комиссію, а арестантовъ въ Петропавловскую Крѣпость. 22 іюля.

№ 2954.

23 іюля 1863 г.

а. 13.

Секретно.

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

По Всеподданнѣйшему докладу отношенія Вашего Высокопревосходительства за № 2943 Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизволивъ: производимое въ Черниговѣ по распоряженію Начальника Губерніи дознаніе о возмутительныхъ возваніяхъ, найденныхъ при обыскѣ оператора тамошней Врачебной Управы Носа и землемѣрнаго помощника Андрущенко, по окончаніи сего дознанія представить на разсмотрѣніе и для дальнѣйшаго направленія сего дѣла въ слѣдственную Комиссію, учрежденную въ С.-Петербургѣ подъ предсѣдательствомъ Статсъ-Секретаря Князя Го-

лицына, доставивъ вмѣстѣ съ тѣмъ и помянутыхъ двухъ чиновниковъ въ С.-Петербургъ для содержанія въ здѣшней крѣпости. Подпоручика же Бѣлозерскаго, у котораго, какъ видно изъ донесенія Черниговскаго Гражданскаго Губернатора, читаны были воззванія, обязать подпискою впредь до распоряженія Слѣдственной Комиссiи не выѣзжать изъ Чернигова. Сообщая Вашему Высокопревосходительству о таковой Высочайшей волѣ, для зависящихъ распоряженій и возвращая при семъ бумаги, препровожденныя ко мнѣ при вышесказанномъ отношеніи, имѣю честь покорнѣйше просить, не изволите-ли Вы, Милостивый Государь, приказать оператора Носа и землемѣрнаго помощника Андрущенко, выслать которыхъ изъ Чернигова препятствій, вѣроятно, не встрѣчается, такъ какъ слѣдствіе по дѣлу объ оскорбленіи тамошняго полиціймейстера нынѣ, безъ сомнѣнія, уже кончено — отправить сюда каждою отдѣльно.

Подписалъ: Генераль-Адъютантъ, Князь Долгоруковъ.

УПРАВЛЕНІЕ

Черниговскаго Жандармскаго
ШТАБЪ-ОФИЦЕРА.

13 іюля 1863 г.

№ 30.

Въ г. Черниговѣ.

а. 15.

Секретно.

Адъютантъ Черниговскаго Баталіона Внутренней стражи, поручикъ Герасимовъ донесъ исправляющему должность баталіоннаго командира майору Варзеру, что 10-го числа онъ былъ вечеромъ у товарища своего, командира 1-ой роты подпоручика Бѣлозерскаго, который сказалъ ему, что проѣзжимъ землемѣромъ, бывшимъ у него съ членомъ Врачебной Управы операторомъ Носомъ, читаны были возмутительнаго сочиненія воззванія и прокламаціи. О чемъ майоръ Варзеръ сообщилъ мнѣ и, по совѣту моему, доложилъ о случившемся Начальнику Губерніи, которымъ было поручено полиціймейстеру майору Ляшенко немедленно сдѣлать обыскъ на квартирѣ Бѣлозерскаго и у тѣхъ лицъ, на которыхъ укажетъ поручикъ Герасимовъ. Для совмѣстнаго обыска съ полиціймейстеромъ, Начальникъ Губерніи просилъ меня назначить, состоящаго за адъютанта, штабсъ-капитана Шпейера. По настоятельнымъ требованіямъ майора Ляшенко и штабсъ-капитана Шпейера, подпоручикъ Бѣлозерскій подтвердилъ, что въ квартирѣ его 9-го числа, вечеромъ, были операторъ Врачебной Управы Носъ и проѣзжающій изъ Москвы, назначенный землемѣромъ Киевской губерніи въ Васильковскій уѣздъ Андрущенко, но при этомъ не сознался, чтобы кѣмъ-либо изъ сказанныхъ лицъ были читаны возмутительныя прокламаціи. Майоръ Ляшенко и штабсъ-капитанъ Шпейеръ, оставивъ въ квартирѣ Бѣлозерскаго двухъ полицейскихъ десятскихъ, отправились въ квартиру оператора Носа, гдѣ, по словамъ Бѣлозерскаго, остановился проѣзжій землемѣръ Андрущенко и здѣсь, въ присутствіи понятыхъ, частнаго пристава и двухъ рядовыхъ жандармовъ, приступили къ тщательному обыску, во время котораго Андрущенко, при осмотрѣ бумагъ, бывшихъ въ его шкатулкѣ, выхватилъ изъ рукъ частнаго пристава мелко исписанный почтовый листъ бумаги и вложивъ его въ ротъ, разжевалъ и проглотилъ. Это обстоятельство подало поводъ къ большому подозрѣнію; производившіе обыскъ приступили къ осмотру бумагъ и вещей оператора Носа, который до того сидѣлъ неподвижно въ своей комнатѣ, а потомъ, взявъ скрипку, началъ играть, пѣть малороссійскія пѣсни и плясать, когда же въ чемоданѣ Андрущенко, бывшемъ въ комнатѣ Носа, были найдены въ значительномъ количествѣ экземпляры печатныхъ возмутительныхъ воззваній, тогда операторъ Носъ, съ яростію бросившись на полиціймейстера майора Ляшенко, нанесъ ему удары кулакомъ по головѣ и лицу. По распоряженію Начальника Губерніи операторъ Носъ и Андрущенко, для содержанія отправлены въ тюремный замокъ и о бывшемъ происшествіи производится въ настоящее время два формальныя слѣдствія: одно о побояхъ, нанесенныхъ полиціймейстеру Ляшенко, поручено Судебному Слѣдователю, а другое о найденныхъ возмутительныхъ воззваніяхъ — Старшему Совѣтнику Губернскаго Правленія

Бѣлецкому обще съ штабсъ-капитаномъ Шпейеромъ. При семъ присовокупляю, что въ квартирѣ подпоручика Бѣлозерскаго при обыскѣ никакихъ возмутительныхъ бумагъ не найдено, но по прикосновенію своему къ сему дѣлу арестованъ командующимъ баталіономъ.

О чемъ Вашему Сіятельству съ представленіемъ списка найденнымъ бумагамъ почтительнѣйше донести честь имѣю.

Полковникъ Шульговскій.
Шефу Жандармовъ.

№ 3009.

29 іюля 1863 г.

а. 21.

Секретно.

Милостивый Государь,
Князь Александръ Федоровичъ.¹⁾

Полиціймейстеръ гор. Чернигова доложилъ 10-го сего мѣсяца Начальнику Черниговской губерніи, что въ квартирѣ подпоручика тамошняго гарнизоннаго баталіона Бѣлозерскаго читаны были въ ночь на означенное число незвѣстнымъ челоуѣкомъ печатныя воззванія противоправительственнаго содержанія. Поручено было полиціймейстеру вмѣстѣ съ штабсъ-капитаномъ Шпейеромъ произвести дознаніе; Бѣлозерскій сначала отказался отъ указанія лица, читавшаго у него воззванія, а потомъ объявилъ, что это былъ проѣзжавшій изъ Москвы въ Кіевъ землемѣрный помощникъ Андрущенко, останавливавшійся у оператора Носа, но уже, какъ увѣрялъ Бѣлозерскій, выѣхавшій изъ Чернигова полиціймейстеръ и Шпейеръ, прибывъ послѣ того въ квартиру Носа, гдѣ застали и Андрущенко, требовали отъ послѣдняго, чтобы онъ показалъ читанныя имъ у Бѣлозерскаго воззванія, но онъ отвѣчалъ, что ничего читано не было, и что онъ ничего не имѣлъ и не имѣеть. За таковымъ объясненіемъ, противорѣчившамъ сознанію Бѣлозерскаго, приступлено было, въ присутствіи депутатовъ и понятыхъ, къ обыску квартиры Носа и вещей Андрущенко; при обыскѣ ихъ вещей, Андрущенко, вырвавъ изъ рукъ частнаго пристава одну изъ взятыхъ бумагъ, проглотилъ ее; во время же обыска въ комнатѣ самаго Носа, сей послѣдній, когда въ одномъ изъ чемодановъ найденъ былъ свертокъ печатныхъ бумагъ, прійдя въ бѣшенство, бросился на полиціймейстера и нанесъ ему кулаками удары по головѣ; присутствовавшіе при этомъ съ трудомъ могли удержать Носа и принуждены были связать ему руки. Въ бумагахъ, найденныхъ въ квартирѣ Носа, оказались печатныя воззванія: а) „Что нужно народу?“ на 110 листахъ; б) „Свобода“ — 57 листовъ и в) воззваніе къ крестьянамъ, начинающееся словами: „Долго давили васъ, братцы“—30 листовъ. Кромѣ того, „Колоколъ“—159 листовъ, „Подъ судъ“—31 листъ и другія возмутительныя сочиненія. Губернаторъ, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Князь Голицынъ приказалъ заключить Носа и Андрущенко въ тюремный замокъ, предписавъ относительно оскорбленія Носомъ полиціймейстера произвести формальное слѣдствіе, а о найденныхъ у Носа и Андрущенко бумагахъ преступнаго содержанія, поручилъ Совѣтнику Губернакаго Правленія Бѣлецкому сдѣлать негласное дознаніе обще съ штабсъ-капитаномъ Шпейеромъ, о чемъ довелъ до свѣдѣнія г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, присовокупивъ, что подобное направленіе въ производствѣ этого дѣла, т.-е. отдѣленіе уголовного преступленія, совершеннаго Носомъ, отъ указаній по участию его въ распространеніи бумагъ противоправительственнаго содержанія, онъ считаетъ тѣмъ болѣе удобнымъ, что принятымъ имъ путемъ надлежащее разсмотрѣніе каждаго изъ вышеупомянутыхъ обстоятельствъ нисколько не будетъ препятствовать разсмотрѣнію другаго, ибо съ такимъ же точно удобствомъ могутъ состояться одновременно и два различныя рѣшенія по каждому изъ сказанныхъ двухъ обстоятельствъ, т.-е. опредѣленіе судебнымъ мѣстомъ наказанія Носа за совершенное имъ уголовное преступленіе и подчиненіе его и Андрущенко болѣе или менѣе строгому административному взысканію за противоправительственныя тенденціи.

¹⁾ Лист Главнаго Начальника III Отдѣленія до головы „Слѣдственной Комиссіи“ кн. Голицына.

По сообщеніи мнѣ г. Статсъ-Секретаремъ Валчевымъ о вышеизложенномъ, я всеподданнѣе представлялъ о семъ на усмотрѣніе Государя Императора, и такъ какъ значительное количество воззваній, оказавшихся при обыскѣ у Носа и Андрущенко, явно доказываетъ, что они распространяютъ оныя, слѣдовательно, должны будутъ, подобно другимъ обвиняемымъ въ семъ преступленіи подлежать суду Правительствующаго Сената, то Его Императорское Величество изволеть Высочайше повелѣть: производимое нынѣ въ Черниговѣ дознаніе, по окончаніи онаго, представить на разсмотрѣніе и для дальнѣйшаго направленія сего дѣла въ слѣдственную Комиссію, предсѣдательствуемую Вашимъ Сіятельствомъ, доставивъ сюда арестованными для содержанія въ крѣпости самихъ Носа и Андрущенко, Бѣлозерскаго же обязать подпискою впредъ до распоряженія слѣдственной Комиссіи не выѣзжать изъ Чернигова. О таковой Высочайшей волѣ имѣю честь увѣдомить Ваше Сіятельство, присовокупляя, что о доставленіи сюда вышесказаннаго дознанія и помянутыхъ чиновниковъ, высылкѣ которыхъ изъ Чернигова препятствія по дѣлу объ оскорбленіи полиціймейстера, нынѣ, вѣроятно, уже не встрѣчается, — распоряженіе сдѣлано.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе въ истинномъ моемъ почтеніи и совершенной преданности.

Подписалъ: Князь Долгоруковъ.

УПРАВЛЕНИЕ

Черниговскаго Жандармскаго
ШТАБЪ-ОФИЦЕРА.

19 іюля 1863 г.

№ 33.

Въ г. Черниговѣ.

Отвѣтъ на № 2813.

Вашему Превосходительству почтительнѣйше донести честь имѣю, что объ открытыхъ 11-го числа сего мѣсяца возмутительныхъ воззваніяхъ и прокламаціяхъ у проѣзжающаго изъ Москвы Кіевской губерніи Васильковскаго землемѣра Андрущенко и о прикосновенныхъ по сему дѣлу лицахъ: членѣ здѣшней Врачебной Управы операторъ Носѣ и подпоручикѣ Черниговскаго баталіона Внутренней стражи Бѣлозерскомъ, я имѣлъ честь подробно донести Его Сіятельству, Господину Шефу Жандармовъ отъ 13-го іюля за № 30 съ приложеніемъ представленной описи найденнымъ бумагамъ.

Полковникъ Шулъговскій.

а. 26.

Копія.

О П И С Ь

печатнымъ бумагамъ возмутительнаго содержанія, найденнымъ въ квартирѣ оператора Носа, принадлежащимъ землемѣру Андрущенкѣ.

№	НАЗВАНІЕ СОЧИНЕНІЙ	Число экземпляровъ
1	„Что нужно народу?“	110
2	„Долго давили васъ“	30
3	„Свобода, Воля и Земля“ съ печатью	57
4	Газеты „Колоколъ“	159
5	Противуль справъ поточныхъ	14
6	Прибавочные листы „Колокола“	31
7	„Подъ судъ“	31
8	„Къ полярной звѣздѣ“	55
9	Книга подъ названіемъ „Западъ“	63 листа
10	Рукописная тетрадь „Къ молодому поколѣнію“	1

а. 29.

Отправить въ 8 ч. утра. О прибытіи Носа и Андрущенко сообщить Высочайше учрежденной слѣдственной Комиссіи¹⁾.

¹⁾ Очевидно, записка Потапова (В. В.).

Министерство Внутренних Дѣлъ.

Начальникъ Черниговской губерніи
по Путевой Канцеляріи.

а. 30.

28 іюля 1863 г.

№ 123.

г. Черниговъ.

Въ III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Вслѣдствіе полученнаго мною отъ г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ телеграмма (sic), имѣю честь препроводить при семъ въ III Отдѣленіе арестованнаго здѣшной Врачебной Управы оператора Носа, присовокупляя къ сему, что господинъ Носъ при арестованіи оказалъ сопротивленіе мѣстной полицейской власти и нанесъ оскорбленіе дѣйствіемъ Черниговскому полиціймейстеру при отправленіи симъ послѣднимъ обязанностей по службѣ. Слѣдствіе, произведенное отдѣльно по сему преступленію, представлено Судебнымъ Слѣдователемъ по принадлежности и за оное г. Носъ судится уголовнымъ судомъ. Независимо же [отъ] сего и негласнаго дознанія, по моему распоряженію произведеннаго, оказывается довольно ясно, что Носъ, подъ личиною споспѣшествованія распространенію грамотности въ Малороссіи, былъ орудіемъ противоправительственной пропаганды. Такое заключеніе выводится изъ самаго негласнаго дознанія, съ приложеніями сего же числа, мною отдѣльно отъ настоящаго отзыва представляемаго.

Гражданскій Губернаторъ Князь Голицынъ.

а. 31.

Вашему Превосходительству честь имѣю доложить, что сего числа въ 8³/₄ часа вечера доставленъ въ штабъ изъ Чернигова съ двумя жандармами тамошней команды чиновникъ VII-го класса Носъ, который по осмотру помѣщенъ въ № 6 стараго здания.

Дежурный по штабу Прапорщикъ Егоровъ.

2-го августа 1863 года.

Помітка Потапова:

Завтра въ 8 часовъ утра будетъ переведенъ въ Алексѣевскій равелинъ.

№ 3074.

2 августа 1863 г.

а. 32.

Секретно.

Г. Комендату С.-Петербургской Крѣпости.

На основаніи Высочайшаго повелѣнія, извѣстнаго Вашему Превосходительству изъ отношенія отъ 7-го іюля¹⁾ 1862 года № 1620, препровождаю при семъ для содержанія въ Алексѣевскомъ равелинѣ оператора Черниговской Врачебной Управы Носа и покорнѣйше прошу Васъ, Милостивый Государь, о принятіи его во вѣренномъ Вамъ управленіи почтить меня увѣдомленіемъ. Считаю долгомъ присовокупить, что дѣло о Носовѣ производится въ Высочайше учрежденной въ С.-Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи.

Управляющій Отдѣленіемъ Свиты Его Величества

Генераль-Майоръ Потаповъ.

¹⁾ Цифру цю написано дуже погано: можливо це не 7, а 8. В. В.

УПРАВЛЕНИЕ

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

Августа, 3 дня. 1863 г.

№ 177.

Управляющему 3 Отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Доставленный при отношеніи Вашего Превосходительства отъ сего числа за № 3074 операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ въ С.-Петербургской крѣпости принять и заключенъ въ домъ Алексѣевского равелина.

Комендантъ Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

Управляющій канцелярією Поручикъ Бакинъ.

Помітка Потапова: „Къ свѣдѣнію“.

а. 34.

Секретно.

3 августа 1863 г.

№ 3090.

Г. Коменданту СПБ. Крѣпости.

Препровождая при семъ въ дополненіе къ отношенію моему за № 3037 принадлежащіе оператору Носу: чемоданъ съ вещами, серебрянные часы съ золотымъ ключикомъ на шелковомъ шнуркѣ и два рубля кредитными билетами, покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство о полученіи сихъ вещей и денегъ почтить меня увѣдомленіемъ.

Управляющій Отдѣленіемъ Свиты Его Величества Генераль-Майоръ Потаповъ (подписаль).

а. 35.

Секретно.

3 августа 1863 г.

№ 3100.

ВЪ КОМИССИЮ¹⁾.

Въ дополненіе къ отношенію отъ 29 прошедшаго іюля за № 3009, имѣю честь сообщить Слѣдственной Комиссіи, что операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ и землемѣрный помощникъ Андрущенко по доставленіи ихъ нынѣ въ С.-Петербургъ отправлены для содержанія въ Алексѣевскій равелинъ, къ коменданту С.-Петербургской крѣпости. При этомъ считаю долгомъ препроводить въ Комиссію оказавшіяся у оператора Носа по доставленію его въ III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи: 1-е запечатанное письмо на имя Д. В. Здоровой, 2-е два патрона, 3-е билетъ для входа за кулисы, 4-е записку и 5-е почтовую квитанцію.

Управляющій Отдѣленіемъ Свиты Его Величества
Генераль-Майоръ Потаповъ.

а. 36.

Секретно.

УПРАВЛЕНИЕ

Коменданта С.-Петербургской крѣпости.

Августа 5 дня 1863 г.

№ 178.

Управляющему 3 Отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Доставленные мнѣ при отношеніи Вашего Превосходительства отъ 3-го сего августа за № 3090 принадлежащіе оператору Носу чемоданъ съ вещами, серебрянные

а. 38.

Секретно.

¹⁾ „Высочайше учрежденную въ С.-Петербургѣ Слѣдственную Комиссію“. В. Б.

часы съ золотымъ ключикомъ на шелковомъ шнуркѣ и два рубля кредитными билетами въ Комендантскомъ Управленіи получены.

Комендантъ Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

Управляющій Канцелярією Поручикъ Бакинъ.

Помітка Потапова: „Къ дѣлу. 6-го августа“.

а. 40.

Его Императорскому Величеству.

Коменданта С.-Петербургской крѣпости.

РАПОРТЪ.

Доставленный во исполненіе Высочайшаго Вашего Императорскаго Величества повелѣнія, объявленнаго мнѣ Шефомъ Жандармовъ, операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ сего числа въ С.-Петербургской крѣпости принятъ и заключенъ въ домъ Алексѣевского рavelина въ покой подъ № 4.

Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

№ 176. 3 августа 1863 года.

Помітка: „Государь Императоръ изволилъ читать 5 августа“.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.

Начальникъ Черниговской губерніи

по Канцеляріи.

31-го іюля 1863 г.

№ 129.

Черниговъ.

а. 41.

Господину Управляющему III Отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Вслѣдствіе полученнаго мною предписанія Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ отъ 25-го сего іюля, за № 3070, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство, препровожденное мною къ Вамъ дознаніе о возмутительныхъ воззваніяхъ, найденныхъ при обыскѣ у оператора Носа и землемѣрнаго помощника Андрущенко, препроводить отъ себя въ Слѣдственную Комиссію, учрежденную въ С.-Петербургѣ подъ предсѣдательствомъ Статсъ-Секретаря Князя Голицына.

Гражданскій Губернаторъ, Князь Голицынъ.

Правитель Канцеляріи (подпись).

УПРАВЛЕНИЕ

Черниговскаго Жандармскаго

ШТАБЪ-ОФИЦЕРА.

29 іюля 1863 г.

№ 37.

Въ г. Черниговѣ.

Въ дополненіе къ № 31.

а. 42.

Секретно.

Вашему Сіятельству почтительнѣйше представить честь имѣю въ подлинникѣ рапортъ состоящаго при мнѣ за адъютанта Штабсъ-Капитана Шпейера отъ 28 сего іюля за № 29.

Полковникъ Шульговскій.

Шефу Жандармовъ.

Помітка князя Долгорукова:

Сообщить полковнику Шульговскому, что, если найденные у г. Носа письма не приобщены къ слѣдственному дѣлу, то чтобы доложилъ Начальнику Губерніи и просилъ препроводить ...¹⁾ дополнительно къ дѣлу. 7 августа.

¹⁾ На мѣстѣ крапок нерозібране слово. В. Б.

Состоящаго за Адъютанта
при УПРАВЛЕНІИ
Черниговскаго Жандармскаго
ШТАБЪ ОФИЦЕРА.

28 іюля 1863 г.

№ 25.

г. Черниговъ.

Отвѣтъ на № 199.

а. 43.

Черниговскому Жандармскому Штабъ-Офицеру

РАПОРТЪ.

Честь имѣю донести Вашему Высокоблагородію, что негласное слѣдствіе, порученное Старшему Совѣтнику Черниговскаго Губернскаго Правленія Бѣлецкому. обще со мною, объ отысканныхъ при полицейскомъ обыскѣ въ квартирѣ оператора Носа печатныхъ и письменныхъ сочиненіяхъ, заключающихъ въ себѣ оскорбленіе Императорскаго Величества и порицаніе установленнаго законами образа правленія съ открытіемъ степени участія Носа и землемѣра Андрущенко, остановившагося въ квартирѣ Носа, проѣздомъ изъ Москвы въ Кіевъ, въ распространеніи этихъ бумагъ и источника ихъ, нынѣ производствомъ окончено, изъ котораго видно слѣдующее:

1. Означенныя сочиненія въ значительномъ количествѣ экземпляровъ привезъ съ собою землемѣръ Андрущенко, которому онѣ, по показанію его, при выѣздѣ изъ Москвы доставлены отъ неизвѣстнаго при анонимной запискѣ, для передачи въ Кіевѣ тому лицу, которое явится къ нему и спроситъ: изъ Москвы двѣ связки бумагъ. 2. Изъ сочиненій этихъ во время бытности Андрущенко въ Черниговѣ съ 6-го іюля по день арестованія его по 10 іюля, нѣкоторыя читались подпоручикомъ Черниговскаго Гарнизоннаго Баталіона Бѣлозерскимъ въ квартирѣ его Баталіонному Адъютанту, поручику Герасимову, по докладу котораго возникло настоящее дѣло; чтобы уже упомянутыя сочиненія были распространяемы Андрущенко и читаны въ знакомыхъ ему домахъ, гдѣ онъ бывалъ, сего по слѣдствію не открыто. 3. Докторъ Носъ, у котораго на квартирѣ остановился Андрущенко, въ знаніи о тѣхъ сочиненіяхъ изобличается тѣмъ, что онъ сначала не позволялъ обыскивать чемоданъ, въ коемъ воззванія находились, называя тотъ чемоданъ своимъ, а потомъ, когда были найдены сочиненія, то онъ, придя въ изступленіе, нанесъ полиціимейстеру побой. 4. По взятіи Носа и Андрущенко подъ арестъ, при продолженіи обыска, найдено много писемъ и записокъ, принадлежащихъ Носу и Андрущенкѣ, изъ числа которыхъ, особенно принадлежащія Носу по содержанію своему заслуживаютъ вниманія Правительства. Письма эти писаны на малороссійскомъ нарѣччіи на имя Носа изъ Кіева, Полтавы и другихъ мѣстъ отъ разныхъ лицъ, и, хотя въ числѣ ихъ не оказалось ни одного, которое бы имѣло связь съ бумагами, отысканными при первомъ обыскѣ, но содержаніе этихъ писемъ и записокъ показываетъ, что Носъ приобрѣлъ особое какое-то вліяніе на знакомыхъ своихъ Малороссіянъ; что въ квартирѣ его были частыя сборища, именуемая громадою и что переписка его съ близкими ему знакомыми заключаетъ въ себѣ какую-то затаенную цѣль, прикрываемую нынѣ участіемъ его въ распространеніи въ простомъ Малороссійскомъ народѣ грамотности.

Штабъ-Капитанъ Шпейеръ.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.
Начальника Черниговской губерніи
по Путевой Канцеляріи.

30 іюля 1863 г.

№ 126.

а. 45.

Господину Управляющему III Отдѣленіемъ
Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Въ дополненіе къ отзыву моему отъ 28 Іюля сего года № 123, имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, что арестованные — бывший операторъ Носъ и землемѣрный помощникъ Андрущенко отправлены мною при надежномъ караулѣ въ III Отдѣленіе: первый 29 и второй 28 сего Іюля.

Гражданскій Губернаторъ Князь Голицынъ.

№ 3 54
8 августа 1863 г.

а. 46.
Секретно.

ВЪ КОМИССИЮ.

Полученное въ 3 Отдѣленіи Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи отношеніе Начальника Черниговской губерніи отъ 28 прошлаго іюля, за № 123, и доставленное при ономъ въ отдѣльномъ ящикѣ производство о найденныхъ у оператора Черниговской Врачебной Управы Носа и землемѣрнаго помощника Андрушенко (sic) возмутительныхъ прокламаціяхъ, считаю долгомъ препроводить въ Слѣдственную Комиссію въ дополненіе къ отношенію сего отдѣленія за № 3009.

Управляющій Отдѣленіемъ Свиты Его Императорскаго Величества Генераль-Майоръ Потаповъ (подписаль).

9 августа 1863 г.
№ 3170.

а. 47.
Секретно.

Господину Полковнику К-са Жандармовъ Шульговскому.

Изъ представленнаго при запискѣ Вашего Высокоблагородія за № 37 рапорта Штабсъ-Капитана Шпейера видно, что при обыскѣ квартиры оператора Носа взяты, между прочимъ, письма. Если письма эти не приобщены къ слѣдственному дѣлу, отправленному въ 3 Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, то предлагаю Вамъ просить Начальника Губерніи препроводить оныя къ мнѣ въ дополненіе къ дѣлу.

Управляющій Отдѣленіемъ, Свиты Е. И. В.

Генераль-Майоръ Потаповъ.

С.-Петербургскаго Городскаго Телеграфа.
Станція Штаба Корпуса Жандармовъ.
Исходящая депеша № 23.

а. 48.

Черниговъ. Начальнику Губерніи. Постановленіемъ Высочайше учрежденной Комиссіи опредѣлено: производствомъ въ уѣздномъ судѣ дѣлу объ операторѣ Носѣ остановиться впредь до распоряженія.

Генераль-Майоръ Потаповъ.

УПРАВЛЕНІЕ
Черниговскаго Жандармскаго
ШТАБЪ-ОФИЦЕРА,
10 августа 1863 г.
№ 41.
Въ г. Черниговѣ,
Отвѣтъ на № 3170.

а. 49.

Секретно.

Чѣсть имѣю донести Вашему Превосходительству, что письма оператора Носа отправлены Начальникомъ Губерніи въ III Отдѣленіе вмѣстѣ съ дѣломъ по тяжелой почтѣ 30 числа іюля мѣсяца.

Полковникъ Шульговскій.

Управляющему III Отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Высочайше учрежденная
въ С.-Петербурѣ
Слѣдственная Комиссія.
№ 906.

3 сентября, 1863 г.

Господину Управляющему III Отдѣленіемъ
Собственной Его Императорскаго Ве-
личества Канцеляріи.

а. 106.
Секретно.

По постановленію Комиссіи, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходи-
тельство сообщить Комиссіи свѣдѣнія, какія имѣются въ дѣлахъ управляемаго Вами
Отдѣленія объ операторѣ Носѣ, равно не имѣется-ли свѣдѣній и о Васильковскомъ
землемѣрѣ Андрущенко.

Предсѣдательствующій въ Комиссіи,
Генераль-Адъютантъ Ланской 2-й.

Дѣлопроизводитель Переяславцевъ.

Помітка Потапова:

Препроводить въ подлинникѣ дѣло и донесеніе о Носѣ полковника Шульгов-
скаго. 3 сентября.

4 сентября 1863 г.
№ 3426.

ВЪ КОМИССИЮ.

а. 107.
Секретно

Вслѣдствіе отношенія за № 906, считаю долгомъ препроводить въ Слѣдственную
Комиссію копии: 1) Секретной записки Черниговскаго Жандармскаго Штабъ-Офицера
отъ 12 января с. г. № 3 и 2) Конфиденціальныя донесенія Начальника Черниговской
губерніи къ Министру Внутреннихъ Дѣлъ отъ 6 февраля за № 125 (закрывающіе
въ себѣ свѣдѣнія о членѣ тамошней Врачебной Управы Носѣ). Что касается до земле-
мѣра Андрущенко, то до настоящаго дѣла, находящагося въ разсмотрѣніи Комиссіи,
онъ по дѣламъ 3 Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества
Канцеляріи извѣстенъ не былъ.

Управляющій О. С. Е. И В. К. Потаповъ.

а. 626.

Записка Потапова до кн. Долгорукова.

По представленному медицинскому свидѣтельству, казалось-бы, нѣтъ повода
переводить г. Носа въ Госпиталь.

Какъ угодно будетъ Вашему Сіятельству дать приказаніе.

Помітка: „О Носѣ есть донесеніе Сорокина, что Сенатъ разрѣшаетъ выпустить
его на поруки (далѣ не розібрано слова) 9 мая 1864 г.“. (Останні рядки очевидно, писал
кн. Долгоруков).

а. 627.

Записка Потапова:

5 мая. Письмо оператора Носа, переданное лично Комендантомъ Крѣпости. Носъ
подъ судомъ Правительствующаго Сената. Не изволите-ли приказать сообщить комен-
данту, чтобы поручить Доктору освидѣтельствовать и представить Вамъ, и тогда,
по соглашенію съ Сенатомъ, можно будетъ перевести Носа во 2 Военно-Сухопутный
Госпиталь.

Помітка, очевидно, кн. Долгорукова:

Можно, если это допускается... (не розібрано слово) съ княземъ Суворовымъ.
Въ противномъ случаѣ отписать къ намъ.

а. 628.

Ваше Превосходительство,

Милостивый Государь, Александръ Львовичъ!

Тяжкое и безотрадное мое состояніе требуетъ призыва челоѣколюбія, и я по довѣрью и уваженію къ Вамъ, а также по настоящему отношенію моему обращаюсь къ Вашему челоѣколюбію. Еще съ декабря мѣсяца я, отъ непереносчивости сѣвернаго воздуха, страдаю лихорадкою, которая, преимущественно, поразила нервную систему и выражается разными потрясеніями, имѣющими характеръ электрическихъ ударовъ и другими движеніями съ болями, причиняющими страданія днемъ, и лишаящими правильного и спокойнаго сна ночью. Вслѣдствіе преслѣдованія этого разстройства, которое хотя и ослабляется медицинскими пособіями, но при неуклонной дѣйствующей причинѣ опять возвращается при безпокойномъ снѣ, при дурномъ или совѣмъ отсутствующемъ аппетитѣ, начало появляться истощеніе духовныхъ силъ, которыя и до этого въ своемъ основаніи пострадали, — я, припадками, испытываю нервно-духовныя изступленія съ весьма ослабленнымъ вліяніемъ надъ самимъ собою и съ невыносимою тяжестью бремени жизни при повтореніи этихъ ужасающихъ меня припадковъ, я опасаясь страшныхъ послѣдствій надъ самимъ собою, а въ особеносги мрачнаго укора на моей памяти. При усиленіи ухудшенія, я считаю грѣхомъ оставлять сіе тяжело-безотрадное состояніе на своей совѣсти, чтобы не обратиться къ призыву челоѣколюбія. И я въ самомъ тяжкомъ состояніи челоѣка, носящаго форму жизни, при сильномъ истощеніи самой жизни, только имѣю единственное облегченіе, когда обращаю свое безотраднo невыносимое будущее на Ваше челоѣколюбіе и Ваше попеченіе. Съ глубокиимъ уваженіемъ и преданностью имѣю честь быть Вашимъ покорнѣйшимъ слугою и доброжелателемъ¹⁾. С т е п а н ъ Н о с ъ.

3 мая 1864 года.

На конвертѣ:

Его Превосходительству Александру Львовичу

П о т а п о в у.

6 Мая 1864 г.

№ 1211.

а. 631.

Секретно.

Г. Коменданту С.-Петербургской Крѣпости.

Вслѣдствіе лично переданнаго мнѣ Вашимъ Превосходительствомъ письма содержащаго въ вѣренной Вамъ Крѣпости оператора Носа — въ которомъ онъ описываетъ свое болѣзненное состояніе — имѣю честь покорнѣйше просить, не изволите-ли Вы, Милостивый Государь, поручить состоящему при Крѣпости врачу освидѣтельствовать Носа и о томъ, въ какомъ положеніи будетъ найденъ, составить актъ, почтить меня увѣдомленіемъ о послѣдующемъ съ сообщеніемъ того акта.

Подписаль Управляющій Отдѣленіемъ Свиты Его Величества Генераль-Майоръ П о т а п о в ъ.

¹⁾ Слово „доброжелателемъ“ підкреслив червоным олівцем, очевидно, сам Потапов, якому листа цього передано через коменданта СПб. крѣпости генерал-лейтенанта Сорокіна.

УПРАВЛЕНИЕ

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

Мая 8 дня 1864 г.

№ 85.

Управляющему 3 отдѣленіемъ Собственной Егo
Императорскаго Величества Канцеляріи.

Въ слѣдствіе отношенія Вашего Превосходительства отъ 6 сего мая за № 1211, содержащійся въ Алексѣевскомъ равелинѣ операторъ Носъ былъ освидѣтельствованъ состоящимъ при крѣпости Докторомъ Медицины Окелемъ и составленный о состояніи здоровья его актъ при семь препровождается.

Комендантъ Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

Секретарь Денежкинъ.

а. 632.

Секретно.

а. 633.

А К Т Ъ.

1864 года, мая 7 дня, въ слѣдствіе предписанія Г. Коменданта С.-Петербургской Крѣпости отъ сего же числа, за № 81, освидѣтельствованъ мной въ присутствіи Смотрителя Алексѣевского Равелина майора Удوما содержащійся въ семь равелинѣ операторъ Носъ въ состояніи здоровья, при чемъ оказалось: операторъ Носъ, вѣжнаго сложенія, со времени содержанія его въ равелинѣ, страдаетъ слабыми, но часто возвращающимися припадками перемежающейся лихорадки, которые всегда легко уступаютъ надлежащимъ медицинскимъ средствамъ. Кромѣ сего, у него замѣтна большая нервная раздражительность, которую онъ самъ приписываетъ перемѣнѣ климата и, вообще, тѣмъ неблагопріятнымъ обстоятельствамъ, въ которыхъ онъ находится. Впрочемъ, онъ на всѣ сдѣланные ему вопросы отвѣчаетъ совершенно логично и съ полнымъ сознаниемъ; вообще, у него признаковъ умопомѣшательства не оказалось.

Статскій Совѣтникъ Докторъ Медицины Окель.

При освидѣтельствovanіи находился Смотритель Алексѣевского Равелина (sic) майоръ Удомъ.

УПРАВЛЕНИЕ

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

Мая 8 дня 1864 г.

№ 86.

Главному Начальнику 3 Отдѣленія
Собственной Егo Императорскаго
Величества Канцеляріи.

а. 634.

РАПОРТЪ.

С.-Петербургскій Военный Генераль-Губернаторъ отъ 8 сего Мая за № 1287, увѣдомилъ меня для надлежащаго распоряженія, что опредѣленіемъ Правительствующаго Сената постановлено: содержащагося въ Алексѣевскомъ Равелинѣ Оператора Степана Носа освободить изъ-подъ ареста и отдать подъ полицейскій надзоръ.

Донося о семъ Вашему Сіятельству, прошу почтить меня разрѣшеніемъ на приведеніе въ исполненіе означеннаго постановленія Правительствующаго Сената.

Комендантъ Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

Секретарь Денежкинъ.

Помітка: „Высочайше разрѣшено 9 мая“.

9 мая 1864 г.

№ 1238.

а. 635.

Секретно.

Господину Коменданту С.-Петербургской Крѣпости.

По Всеподданнѣйшему моему докладу рапорта Вашего Превосходительства отъ 8 сего мая за № 86-мъ Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизво-

лиль: содержащагося въ Алексѣевскомъ Равелинѣ оператора Степана Носа, согласно опредѣленію Правительствующаго Сената, освободить изъ-подъ ареста съ отдачею подъ полицейскій надзоръ. О такомъ Высочайшемъ повелѣніи сообщаю Вашему Превосходительству для надлежащаго исполненія.

Генераль-Адъютантъ Князь Долгоруковъ.

УПРАВЛЕНІЕ

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

Мая 10 дня 1864 г.

№ 92.

а. 636.

Секретно.

Главному Начальнику 3 Отдѣленія Собственной Его
Императорскаго Величества Канцеляріи.

РАПОРТЪ.

Во исполненіе Высочайшаго повелѣнія, объявленнаго мнѣ въ предписаніи Вашего Сіятельства за № 1238, содержавшійся въ Алексѣевскомъ равелинѣ операторъ Степанъ Носъ сего часа изъ-подъ ареста освобожденъ и отправленъ къ С.-Петербургскому Оберъ-Полицеймейстеру для учрежденія надъ нимъ полицейскаго надзора.

Комендантъ Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

Секретарь Денежкинъ.

УПРАВЛЕНІЕ

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

10 мая 1864 г.

№ 637.

а. 637.

Его Императорскому Величеству.

Коменданта С.-Петербургской Крѣпости.

РАПОРТЪ.

Содержавшійся въ С.-Петербургской крѣпости бывший студентъ Александръ Новиковъ, дворянинъ Александръ Левашовъ, купецъ Семень Басовъ и операторъ Степанъ Носъ по опредѣленію Правительствующаго Сената изъ-подъ ареста освобождены съ отдачею на поручительство, а Носъ и Новиковъ — подъ полицейскій надзоръ.

Генераль-Лейтенантъ Сорокинъ.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА.

а. 638.

Членъ Черниговской Врачебной Управы, операторъ Стефанъ Носъ, получивъ, по причинѣ болѣзненныхъ припадковъ, разрѣшеніе оставаться на свободѣ въ Петербургѣ, находится въ затрудненіи касательно необходимыхъ средствъ къ существованію и покорнѣйше проситъ благодушное Начальство, войдя въ его положеніе, исходатайствовать ему Всемилостивѣйшее вспомошествованіе.

Степанъ Носъ.

1864 года, Мая 14.

Его Превосходительству

Александрю Львовичу Потапову.

а. 639.

Производившееся въ Высочайше учрежденной въ С.-Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи дѣло о коллежскомъ регистраторѣ Андрущенко и о прикосновенныхъ къ сему дѣлу бывшемъ операторѣ Черниговской Врачебной Управы Носѣ и другихъ лицахъ, передано на разсмотрѣніе Правительствующаго Сената.

Согласно опредѣленію Сената, Носъ, содержащійся въ Алексѣевскомъ рavelинѣ, освобожденъ отъ ареста и отданъ подъ полицейскій надзоръ. Не имѣя никакихъ средствъ къ жизни, онъ проситъ исходатайствовать ему Всемилостивѣйшее вспоможеніе. Носъ, не имѣя здѣсь пріюта, находится нынѣ при полиціи.

Помітка: Высочайше разрѣшено дать сто рублей серебромъ, истребовавъ эти деньги изъ Государственнаго Казначейства на извѣстное Его Императорскаго Величества употребленіе. 16 мая.

Носу приказано (-ываю?) явиться въ понедѣльникъ, по прибытіи выдать изъ наличныхъ (далі нерозібране слово) съ возвратомъ, когда получатся изъ Государственнаго Казначейства. 16 мая.

а. 640.

Оператору Черниговской Врачебной Управы Носу выдать, изъ наличныхъ суммъ 3 отдѣленія, сто рублей. На пополненіе ихъ требуются изъ Государственнаго Казначейства сто рублей.

Ст. чиновникъ (підпис).

Получилъ сто рублей. Операторъ Ст. Носъ. 18 мая 1864 года.

УПРАВЛЕНИЕ

Черниговскаго Жандармскаго
ШТАБЪ-ОФИЦЕРА.

16 Октября 1864 г.

№ 30.

Въ г. Черниговѣ.

Вашему Сіятельству почтительнѣйше донести честь имѣю, что въ Черниговской губерніи все спокойно, причемъ долгомъ считаю доложить, что бывший членъ Черниговской Врачебной Управы, Носъ, отпущенный Правительствующимъ Сенатомъ на родину въ Конотопскій уѣздъ, подъ надзоръ полиціи впредь до востребованія по дѣлу о нанесеніи имъ побоевъ Черниговскому полиціймейстеру, который замѣченъ въ хохломаніи и пребываніе его на родинѣ можетъ имѣть вредное вліяніе на молодыхъ людей, а потому переводъ его на жительство въ одну изъ великороссійскихъ губерній прекратилъ бы сношенія его съ тѣми, которыхъ онъ можетъ увлечь по ихъ молодости и неопытности. Не менѣе было бы полезно, ежели бы и учителя Черниговской гимназіи надворнаго совѣтника Дорошенка, изобличеннаго въ сношеніяхъ съ Носомъ и землемѣромъ Андрущенко, перевести на службу въ другой учебный округъ.

Полковникъ Ш у л ь г о в с к і й.

Шефъ Жандармовъ.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.

Особенная Канцелярія Министра.

3 декабря 1864 г.

№ 2565.

а. 713.

Секретно.

Господину Главному Начальнику III Отдѣленія Собственной
Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Начальникъ Черниговской губерніи въ представленіи ко мнѣ отъ 25 минувшаго ноября, за № 1232, сообщилъ, что прикосновенный къ извѣстному Вашему Сіятельству дѣлу, производившемуся въ Высочайше учрежденной въ С-Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи, бывший операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ, прибывъ на родину съ разрѣшенія Правительствующаго Сената, въ разсмотрѣніи котораго находится нынѣ помянутое дѣло, продолжаетъ обнаруживать прежнее свое противуправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи. Въ слѣдствіе сего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ князь Голицынъ признаетъ дальнѣйшее пребываніе Носа въ Черни-

говской губерніи положительно вреднымъ. Имѣю честь означенное представленіе князя Голицына препроводить къ Вашему Сіятельству, покорнѣйше прося, съ возвращеніемъ приложенія, почтитъ меня по настоящему дѣлу отзывомъ.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, Статсъ-Секретарь Валуевъ.

Правитель Канцеляріи (підпис):

Помітки: Представитъ объ Носѣ писанную справку. 4 декабря.

Полагалось бы Носа выслать на жительство въ одну изъ сѣверныхъ губерній. 7 декабря.

а. 714.

Копія съ отношенія Начальника Черниговской губерніи г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ отъ 25-го Ноября 1864 года, за № 1232.

Бывшій операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ, прикосновенный къ дѣлу, производящемуся въ Высочайше учрежденной въ С.-Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи и содержавшійся по этому дѣлу въ С.-Петербургѣ въ крѣпости, преданный по Высочайшему повелѣнію суду и дѣло о немъ въ настоящее время находится въ разсмотрѣніи Правительствующаго Сената, 5 департамента, 2 отдѣленія. По освобожденіи г. Носа изъ подъ ареста, онъ, находясь въ С.-Петербургѣ подъ строгимъ полицейскимъ надзоромъ, просилъ о дозволеніи ему отлучиться на родину, въ г. Черниговъ. Правительствующій Сенатъ, разсмотрѣвъ означенную просьбу Носа, указомъ отъ 23 іюня 1864 г., за № 1363, постановилъ разрѣшить ему отправиться въ Черниговскую губернію съ тѣмъ, чтобы на мѣстѣ его жительства учрежденъ былъ за нимъ полицейскій надзоръ. Въ іюль сего года г. Носъ прибылъ въ Черниговъ и по полученіи здѣсь принадлежащихъ ему денегъ, вещей и документовъ, согласно данной имъ г. С.-Петербургскому Оберъ-Полиціймейстеру подписки, отправился на жительство въ Конотопскаго уѣзда с. Поноры. Нынѣ Конотопскій уѣздный исправникъ донесъ мнѣ, что по учрежденному за г. Носомъ полицейскому надзору хотя ничего предсудительнаго за нимъ не замѣчено, но что г. Носъ старается быть ближе къ простому народу, подражая ему разговорнымъ языкомъ и нарядомъ. Такъ какъ г. Носъ еще и до арестованія его и преданія суду выказывалъ такъ называемыя малороссійскія тенденціи, что и было, главнымъ образомъ, причиною прикосновенности его къ означенному выше дѣлу, и такъ какъ изъ упомянутаго донесенія исправника видно, что г. Носъ и нынѣ, несмотря на выдержаніе подъ арестомъ и данное обѣщаніе исправиться, продолжаетъ держать себя по прежнему, то дальнѣйшее пребываніе г. Носа въ предѣлахъ Черниговской губерніи не можетъ не быть признано положительно вреднымъ. Сочтя обязанностью своей донести объ вышеизложенномъ Вашему Высокопревосходительству, имѣю честь почтительнѣйше испрашивать въ разрѣшеніе предписанія.

Гражданскій Губернаторъ Князь Голицынъ.

До цього — Справка.

а. 716.

Въ январѣ мѣсяцѣ 1863 года Черниговскій Жандармскій Штабъ-Офицеръ доносилъ Вашему Сіятельству: что въ квартирѣ члена тамошней Врачебной Управы оператора Носа собираются молодые люди безъ различія состоянія, въ національныхъ малороссійскихъ одеждахъ, съ ними онъ ѣздитъ за городъ, тамъ они поютъ малороссійскія, пѣсни, декламируютъ стихи Шевченко и исполняютъ разные національные обычаи; что въ слѣдствіе подобныхъ сборищъ, на которыхъ явно выражались малороссійскія тенденціи, Начальникъ Губерніи неоднократно дѣлалъ внушеніе Носу, и онъ на время прекратилъ было означенныя собранія, но потомъ, назвавъ свою квартиру куренемъ выставилъ на стѣнѣ ящикъ, въ который посѣтителі куреня обязаны были класть деньги, и такъ какъ число этихъ посѣтителей постоянно увеличивалось, изъ чего можно было

заключить, что поступки Носа будутъ имѣть дурныя послѣдствія, онъ, полковникъ Шульговскій, представлялъ о необходимости перевести Носа на службу въ одну изъ великороссійскихъ губерній. Донесеніе это сообщено было Министру Внутреннихъ Дѣлъ, котормъ въ послѣдствіи потребованы были свѣдѣнія отъ Начальника Черниговской губерніи. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ князь Голицынъ сообщилъ на это, что хотя упомятыя свѣдѣнія о сборищахъ у Носа справедливы, но что по мнѣнію его, князя Голицына, полезно было бы ограничиться сдѣланными уже ему, Носу, внушеніями, ибо иначе онъ и лица, его посѣщающія, достигнутъ желаемой ими цѣли — приобрести въ глазахъ общества какое-либо значеніе, котораго они до того не имѣли. Вслѣдъ за тѣмъ, въ іюлѣ 1863 года, Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ получено было донесеніе Начальника Черниговской губерніи, что по поводу полученнаго имъ свѣдѣнія, что въ квартирѣ подпоручика Черниговскаго Гарнизоннаго Баталіона Бѣлозерскаго читаны были возмутительныя воззванія и вслѣдствіе показанія сего офицера, что воззванія эти читаны были проѣзжавшимъ изъ Москвы въ Кіевъ землемѣрскимъ помощникомъ Андрущенко, останавливающимся у оператора Носа, у сего послѣдняго произведенъ былъ обыскъ, при котормъ найдены въ значительномъ количествѣ печатныя воззванія¹⁾ и что во время обыска Носъ, придя въ бѣшенство, позволилъ себѣ кинуться съ кулаками на полиціймейстера, производившаго обыскъ, и нанести ему удары по головѣ, и что по распоряженію его, Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника Князя Голицына, Носъ и Андрущенко заключены были въ тюремный замокъ и относительно оскорбленія полиціймейстера назначено формальное слѣдствіе, а о найденныхъ у нихъ бумагахъ преступнаго содержанія произвести негласное дознаніе. По всеподданнѣйшему докладу объ этомъ, В ы с о ч а й ш е повелѣно было: Носа и Андрущенко доставить арестованными въ С.-Петербургъ²⁾, а производимое въ Черниговѣ дознаніе, по окончаніи онаго представить на разсмотрѣніе и для дальнѣйшаго направленія сего дѣла въ В ы с о ч а й ш е учрежденную Слѣдственную Комиссію. Комиссія, по разсмотрѣнію обстоятельствъ дѣла, постановила: производство о прикосновенныхъ къ сему дѣлу лицахъ гражданскаго вѣдомства въ числѣ ихъ о Носѣ, препроводить къ г. Министру Юстиціи для представленія въ Правительствующій Сенатъ, при чемъ Комиссія положила, чтобы Сенатъ предварительно постановилъ опредѣленіе, должны-ли эти лица, по обнаруженнымъ слѣдствіемъ обстоятельствамъ, оставаться во время Суда подъ арестомъ, или могутъ быть освобождены на поруки. Постановленіе это, изложенное во всеподданнѣйшемъ докладѣ Слѣдственной Комиссіи отъ 22 марта сего года В ы с о ч а й ш е утверждено. Въ маѣ мѣсяцѣ сего года, согласно опредѣленію Сената, В ы с о ч а й ш е разрѣшено: оператора Носа освободить отъ ареста и отдать подъ полицейскій надзоръ. По освобожденіи его изъ крѣпости, онъ, не имѣя никакихъ средствъ къ жизни, просилъ объ исходатайствованіи ему Всемилоствѣйшаго вспомошествованія, и по всеподданнѣйшему Вашему Сіятельства докладу о семъ, В ы с о ч а й ш е повелѣно было дать ему сто рублей. Въ октябрѣ сего года получено было донесеніе Черниговскаго Жандармскаго Штабъ-Офицера, изъ коего видно, что Носъ, съ разрѣшенія Правительствующаго Сената, отпущенный на родину въ Конотопскій уѣздъ съ продолженіемъ учрежденнаго за нимъ надзора, впредь до востребованія по дѣлу о нанесеніи побоевъ Черниговскому Полиціймейстеру; при этомъ полковникъ Шульговскій представлялъ: что Носъ по своему направленію можетъ имѣть тамъ вредное вліяніе на молодыхъ людей и что полезно было бы перевести его на жительство въ одну изъ великороссійскихъ губерній.

(Напис олівцемъ: Для жительства Носа подъ надзоръ полиціи назнач. г. Бѣлозерскъ Новгородской губерніи).

¹⁾ Въ бумагахъ, найденныхъ у Носа, оказались: воззванія „Что нужно народу“ на 110 листахъ, „Свобода“ 57, и воззваніе къ крестьянамъ „Долго давали васъ, братцы“ — 30 листовъ, „Колоколь“ 159 листовъ, „Подъ судъ“ 31 листъ и другія возмутительныя сочиненія [Виноска оригиналу].

²⁾ По представленіи сюда онъ былъ заключенъ въ Алексѣевскій рavelинъ.

Донесеніе это было доложено Вашему Сіятельству 7 декабра 1864 г.

Напис, очевидно, кн. Долгорукова:

Представитъ г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ переводъ Носа въ другую губернію, по его усмотрѣнію, если онъ дѣйствительно въ Черниговской губерніи вреденъ. Но не признаетъ ли онъ прежде полезнымъ сдѣлать ему внушеніе и затѣмъ уже изъ губерніи выслать. 7 декабра.

№ 3306

9 декабра 1864 г.

а. 720:

Секретно.

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Возвращая препровожденное ко мнѣ при отношеніи за № 2565 представленіе Черниговскаго Губернатора о бывшемъ операторѣ тамошней Врачебной Управы Носѣ, я имѣю честь представить Вашему Высокопревосходительству переводъ Носа въ другую губернію по Вашему усмотрѣнію, если онъ дѣйствительно въ Черниговской губерніи вреденъ, но не изволите ли Вы, Милостивый Государь, признать полезнымъ сдѣлать ему прежде внушеніе, а затѣмъ уже выслать его изъ той губерніи.

Генераль-Адъютантъ Князь Долгоруковъ.

По мѣтка: Оставить въ дѣлахъ копію донесенія Черниговскаго Губернатора.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.

а. 730.

Новгородскій Губернаторъ.

Секретно.

По Канцеляріи.

Столъ I-й.

19 января 1865 года.

№ 4.

Новгородъ.

Въ III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Согласно циркулярнаго предписанія г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ отъ 4 Января прошедшаго года, за № 1, имѣю честь препроводитъ при семъ въ III отдѣленіе списокъ о высланномъ въ Новгородскую губернію подъ надзоръ полиціи за обнаруженіе противоправительственнаго направленія и малороссійскихъ тенденцій бывшемъ операторѣ Черниговской Управы Степанѣ Носѣ, который сего числа отправленъ на жительство въ г. Бѣлозерскъ.

Губернаторъ }
Правитель Канцеляріи } (підписи).

о высланномъ въ Новгородскую губернію подл. надзорѣ полиціи за обнаруженіе противоправительственныхаго направленія и малороссійскихъ тенденцій.

№	ЧИНЪ, ЗВАНІЕ, ИМЯ, ФАМИЛІЯ И КАКОЙ ГУБЕРНІИ УРОЖЕ- НЕЦЪ.	Лѣта отъ роду.	По какому распоря- женію и за что имен- но подвергнутъ надзору.	Съ какого вре- мени состоитъ подъ надзоромъ.	На какой срокъ или безъ срока подвергнутъ над- зору и какому именно: гласному или секретному.	Гдѣ удержива- ется надзоръ: на мѣ- стахъ или жителей отъ или въ слантъ изъ другого мѣста и изъ другаго мѣ- ста занимаются получаетъ ли отъ казеннаго депар- тамента и сколько. Кимъ?—ли се- мество и гдѣ оно находится.	Если умеръ, то гдѣ и когда именно. Если выйдеть изъ подъ надзора, то по какой причинѣ, съ чьего разрѣ- шенія, куда и когда именно.	Аттестация.			
1	Бывшій операторъ Черниговской Бра- тебной Управы Носъ.	48 ¹⁾	По распоряженію г. Министра Внут- реннихъ Дѣлъ, изъ- ясненному въ пред- писаніи отъ 12-го де- кабря 1864 г. за № 2649 за обнаруже- ніе противоправи- тельственныхаго на- правленія и мало- россійскихъ тен- денцій.	Со вре- мени прибытія на мѣсто.	Безъ срока. Гласному.	Въ г. Вѣло- зерскѣ, вы- слантъ изъ Чернигов- ской гу- берніи.	Нѣтъ.	Свѣ- дѣній не имѣ- ется.	—	—	За не- давнимъ прибы- тіемъ не аттесту- ются.

Губернаторъ }
Правитель Канцеляріи }
(підписи).

¹⁾ По мѣлк. Носові не могло тоді бути 48 р., а тільки 36.

№ 204.

23 Январа 1865 г.

а. 733.

Секретно.

Господину Начальнику 1 округа К-са Жд.¹⁾

Бывшій операторъ Черниговской Врачебной Управы Степанъ Носъ, признанный по его направленію вреднымъ въ томъ краѣ, высланъ на жительство подъ надзоръ полиціи въ г. Бѣлозерскъ. Считаю долгомъ увѣдомить о семъ Ваше Превосходительство, для учрежденія за нимъ надлежащаго наблюденія и со стороны Корпуса Жандармовъ.

Підписи.

а. 814.

Копія.

В И Т Я Г

з Сенатської постанови в справі Носа.

По указу Его Императорскаго Величества, Правительствующій Сенатъ слушали: Во 1-хъ, списокъ съ Высочайше утвержденного мнѣнія Государственнаго Совѣта слѣдующаго содержанія: Государственный Совѣтъ въ Департаментѣ Гражданскихъ и Духовныхъ Дѣлъ по разсмотрѣніи опредѣленія Правительствующаго Сената 5 департамента о дворянинѣ Юріѣ Масоловѣ (26), Николаѣ Шатиловѣ (23), Яковѣ Сулинѣ (24), лекарѣ Петрѣ Лебединскомъ (29) и дворянинѣ Степанѣ Носѣ (35 лѣтъ) и другихъ, призналъ ихъ по собственному сознанію, уликамъ и обстоятельствамъ дѣла виновными...²⁾ и Носа въ нанесеніи Черниговскому Полиціймейстеру оскорбленія побоями, во время исполненія имъ обязанностей службы, а потому нашель, что (они)³⁾ на основаніи приведенныхъ въ заключеніи Сената узаконеній подлежатъ...⁴⁾ и... что хотя поступокъ Носа, вовсе непричастнаго ни къ какому политическому преступленію и не можетъ быть оправдываемъ его раздраженіемъ, но какъ онъ находился болѣе девяти мѣсяцевъ въ крѣпости, то въ виду того, что по роду содѣяннаго имъ преступленія онъ не подлежалъ вовсе содержанію подъ стражею, представляется возможнымъ избавить Носа отъ слѣдующаго ему по закону заключенія въ смирительномъ домѣ въ теченіи шести мѣсяцевъ. Принимая въ уваженіе сіи обстоятельства и руководствуясь Высочайшимъ повелѣніемъ, состоявшимся по этому дѣлу, Государственный Совѣтъ призналъ возможнымъ ходатайствовать передъ Государемъ Императоромъ о смягченіи слѣдующаго Масолову, Шатилову, Лебединскому и Носу наказанія, а потому, согласно съ заключеніемъ Правительствующаго Сената, мнѣніемъ положили: 1. Участь Масолова, Шатилова, Лебединскаго и Носа подвергнуть Монаршему Милосердію съ представленіемъ, не благоугодно ли будетъ Его Императорскому Величеству Высочайше повелѣть...⁵⁾, Носу — вмѣнить въ наказаніе продолжительное содержаніе его подъ стражею, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противозаконности его поступка.

На подлинномъ Собственною Его Императорскаго Величества рукою написано: „Быть по сему“. Въ С.-Петербургѣ, 6 апрѣля 1866 г. . . .⁶⁾

¹⁾ Скорочено: „Корпуса Жандармовъ“.

²⁾ Тут сформульовано обвинувачення кожному з вищезазначених осіб.

³⁾ Себ-го, зазначеніи вище особи.

⁴⁾ Тут наводиться ступені кари, що їх треба було-б застосувати до зазначених осіб.

⁵⁾ Тут викладено думки про полегшення присуду що-до зазначених вже трьох осіб.

⁶⁾ Через незалежні од нас причини ми мали у своєму розпорядженні тільки цей уривок постанови.

Министерство Внутренних Дѣлъ.

КАНЦЕЛЯРІЯ МИНИСТРА.

15 іюня 1866 г.

№ 2083.

а. 839.

Секретно.

Господину Главному Начальнику III Отдѣленія Собственной
Его Императорскаго Величества Канцеляріи¹⁾.

Въ отношеніи къ предмѣтнику Вашего Сіятельства отъ 3 декабря 1864 года за № 2565, я сообщилъ, что по донесенію Начальника Черниговской губерніи прикосновенный къ производившемуся въ Высочайше учрежденной въ С. Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи дѣлу бывший операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ, прибывъ на родину съ разрѣшенія Правительствующаго Сената, въ разсмотрѣніи котораго находилось тогда помянутое дѣло, продолжаетъ обнаруживать выказанное имъ еще до привлеченія его къ означенному дѣлу противоправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи. Согласно съ полученнымъ за симъ отзывомъ Генераль-Адъютанта князя Долгорукова предложено было Черниговскому Губернатору въ разрѣшеніе ходатайства его о высылкѣ Носа изъ вѣренной ему губерніи сдѣлать распоряженіе объ отправленіи его, по надлежащемъ внушеніи, на жительство въ г. Бѣлозерскъ, гдѣ и учрежденъ за нимъ, по его принятіи, полицейскій надзоръ.

Нынѣ Начальникъ Новгородской губерніи, увѣдомляя меня, что Правительствующій Сенатъ въ указѣ отъ 13 минушаго мая, сообщилъ ему для приведенія въ исполненіе Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта, по которому определено: 1) за нанесеніе Носомъ Полиціимейстеру Ляшенкѣ оскорбленія побоями, вмѣнить ему въ наказаніе продолжительное содержаніе въ крѣпости, при чемъ сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противузаконности его поступка и 2) по обвиненію въ распространеніи прокламацій освободить, — испрашиваетъ разрѣшенія, — слѣдуетъ ли за такимъ рѣшеніемъ дѣла о Носѣ продолжать за нимъ полицейскій надзоръ, и можетъ ли быть дозволено ему возвратиться на родину.

Имѣя въ виду, что Носъ былъ высланъ изъ Черниговской губерніи во время разсмотрѣнія дѣла его въ Сенатѣ, въ слѣдствіе представленія Черниговскаго Губернатора о томъ, что Носъ обнаруживаетъ противоправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи, я полагаю, что какъ высылка Носа послѣдовала независимо отъ обвиненій по означенному дѣлу о немъ, разсматривавшемся въ Сенатѣ, то онъ не можетъ возвратиться на родину, и что учрежденный за нимъ въ настоящемъ мѣстѣ жительства его полицейскій надзоръ долженъ быть продолжаемъ, но предварительно считаю долгомъ сообщить о семъ Вашему Сіятельству, покорнѣйше прося почтить меня по настоящему предмету отзывомъ.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ Валувъ.

Правитель Канцеляріи (підпис).

Помітка Шувалова: Согласенъ съ мнѣніемъ Статсъ-Секретаря Валуева. 16 іюня.

19 іюня 1866 г.

№ 1872.

а. 841.

Секретно.

Г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Вслѣдствіе отношенія за № 2083, имѣю честь увѣдомить Ваше Высокопревосходительство, что мнѣніе Ваше оставить б. оператора Черниговской Врачебной Управы Носа на жительство въ г. Бѣлозерскъ подъ надзоромъ полиціи я раздѣляю.

Генераль-Адъютантъ Графъ Шуваловъ.

¹⁾ Графу Шувалову. В. Б.

М. В. Д.
НАЧАЛЬНИКЪ
Новгородской губерніи.
Столъ 1-й.
19 ноября 1866 года.
№ 7198.
Новгородъ.

Въ III Отдѣленіе Собственной Его Импера-
торскаго Величества Канцеляріи.

Имѣю честь представить на благоусмотрѣніе и распоряженіе III Отдѣленія письмо, присланное на имя состоящаго подъ надзоромъ полиціи въ г. Новгородѣ Карла Раковскаго отъ состоящаго также подъ надзоромъ полиціи въ г. Бѣлозерскѣ Степана Носа.

Губернаторъ (п и д п и с.).

И. д. Правителя Канцеляріи.

Помітка:

Носъ проситъ Раковскаго списать копію находящагося въ Новгородскомъ Губернскомъ Правленіи Указа Сената, въ коемъ изложено рѣшеніе дѣла, производившагося о немъ, Носѣ, — указъ этотъ былъ ему объявленъ, но онъ не списалъ его. Раковский, Коллежскій Ассесоръ, высланъ изъ Гродненской губерніи.

Резолюція Шувалова: „Письмо удержать. 25 ноября“.

Л и с т Н о с і в:

Возлюбленнѣйшій и многоуважаемый

Карлъ Казимировичъ!

Во-первыхъ, желаю Вамъ и всему Вашему семейству всего лучшаго. И прошу у Васъ, добросердечнѣйшій, извиненія, что я Васъ безпокою моею покорнѣйшею просьбою, которую Вы уважающему Васъ Носу не откажете исполнить. Въ іюнѣ мѣсяцѣ настоящаго года или вру, еще въ маѣ, получено здѣсь рѣшеніе моего дѣла, которое заключается въ указѣ Правительствующаго Сената. Я, прочитавши сей указъ, не успѣлъ переписать, между тѣмъ онъ мнѣ необходимъ. Сей указъ возвращенъ въ Новгородское Губернское Правленіе, и долженъ находиться въ первомъ отдѣленіи, по 8 столу. Въ этомъ дѣлѣ находится подробное изложеніе слѣдствія не только обо мнѣ, но и другихъ соприкосновенныхъ лицахъ, рѣшеніе и конfirmaція. Слѣдовательно, сей указъ, который нужно переписать во всей цѣлости, довольно пространнѣй, поэтому я на издержки посылаю Вамъ три рубля, съ тѣмъ, чтобы по переписаніи его и побезпокоиться высылкою мнѣ въ видѣ посылки, что будетъ стоить за одинъ фунтъ вѣсовыхъ, за расписку и страховыхъ копѣйка или двѣ. Но такъ какъ изъ Правительствующаго Сената былъ указъ и другой: о Полиціямейстерѣ Ляшенкѣ и о нанесеніи ему Носомъ любезностей, то этотъ указъ мнѣ не нуженъ, но нуженъ мнѣ только указъ по политическому дѣлу, насчетъ распространенія прокламацій во всей своей полнотѣ, со всѣми лицами и слѣдствіемъ, и рѣшеніемъ о нихъ¹⁾. Зная Ваше доброе и благородное сердце, поэтому я и рѣшаюсь безпокоить Васъ объ этомъ, съ полною готовностью благодарить Васъ своею услугою по первому Вашему зову. Пропу васъ адресовать посылку въ Бѣлозерскъ, Новгородской губерніи, оператору Степану Даниловичу Носу. Почтвеннѣйшему семейству Хомичъ и Вамъ отъ меня сердечное пожеланіе на все лучшее. Ваши знакомые посылаютъ Вамъ свое доброе расположеніе. Остаюсь готовый къ услугамъ и доброжелательный Вамъ Степанъ Носъ. 1866, XI/9, Бѣлозерскъ.

На конвертѣ:

Въ г. Новгородѣ. Его Высокоблагородію Карлу Казимировичу Раковскому.

Черезъ Полицейское Управление.

При семъ прилагается три рубли (sic.).

Отъ Степана Носа.

Пошт. штемпель — Бѣлозерскъ, 11 нояб. 1866.

¹⁾ Ніе помиляється. Указ був один.

М. В. Д.
Начальникъ Новгородской губерніи.
По Канцеляріи.
22 іюня 1867 года.
№ 2694.
Новгородъ.

а. 872.

Въ III Отдѣленіе Собственной Его
Императорскаго Величества
Канцеляріи.

19 ноября 1866 года за № 7198 мною было препровождено въ III Отдѣленіе на разсмотрѣніе письмо отъ Степана Носа, находящагося въ Кирилловѣ подъ надзоромъ полиціи, въ Новгородѣ къ Раковскому. Деньги же — три рубля, присланные въ этомъ письмѣ, оставлены были въ канцеляріи. Нынѣ въ канцеляріи моей вновь получено письмо отъ Носа къ Раковскому, въ которомъ онъ проситъ разыскать первое письмо съ деньгами и выслать таковыя къ нему. Руководствуясь указаніемъ г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ въ предложеніи отъ 7 іюня 1864 года, за № 1391, имѣю честь покорнѣйше просить III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи почтить меня увѣдомленіемъ — слѣдуетъ ли ожидать возвращенія письма, отосланнаго мною при отношеніи за № 7198, или же таковое не будетъ возвращено, и деньги должны быть отосланы къ посылателю обратно.

Губернаторъ (підпис).

И. д. Правителя Канцеляріи (підпис).

28 іюня 1867 г.
№ 1818

а. 873.

Господину Новгородскому Губернатору.

Вслѣдствіе отношенія за № 2694 имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, что упомянутое въ томъ отношеніи письмо состоящаго подъ надзоромъ полиціи лекаря Носа удержано третьимъ отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

АРХИВЪ ДЕПАРТАМЕНТА ПОЛИЦИИ.

ДѢЛО № 97 — часть 70-я. *Продолженіе.*

3-го ОТДѢЛЕНІЯ

Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Экспедиціи 1-ой. — О возмутительныхъ воззваніяхъ.

Продолженіе 70 части.

Объ операторѣ Носѣ, Бѣлозерскомъ, Андрущевко, Масоловѣ и другихъ¹⁾.

А. 81.

Ваше Сіятельство,
Графъ Петръ Андреевичъ²⁾.

Осмѣливаемся обратиться къ Вашему Сіятельству съ покорнѣйшею просьбою, надѣясь, что тяжкія страданія наши, страданія отца и матери отъ разлуки съ любимымъ сыномъ, пробудивъ участіе въ Вашемъ сердцѣ, послужатъ оправданіемъ нашей рѣшимости успокоить Васъ.

Имѣя сына, мы, при самыхъ ограниченныхъ средствахъ къ жизни, дали ему университетское образованіе, по окончаніи котораго онъ служилъ въ должности оператора Черниговской Врачебной Управы. При старости лѣтъ и ограниченности средствъ, мы

¹⁾ Подается тільки у витязі, що стосується до Носа.

²⁾ Прохання батьків Носових до шефа жандармів Шувалова.

жили единственно поддержкою сына, который, добросовѣстно выполняя требованія службы, составлялъ утѣшеніе нашей жизни, обезпечивалъ нашу будущность.

Пять лѣтъ тому назадъ неожиданно разразилась горе надъ нашей безиріютною старостью: мы должны были лишиться сына, который, бывъ привлеченъ единственно по недоразумѣніямъ къ дѣлу о политическомъ преступленіи межеваго чиновника Андрущенко, отправленъ арестованнымъ въ Петербургъ, гдѣ преданъ суду Сената. По оправданіи Сенатомъ, онъ возвратился къ намъ снова, но радость наша на этотъ разъ была мимолетна. Черезъ нѣскольکو мѣсяцевъ послѣ возвращенія, въ январѣ 1865 года по распоряженію мѣстнаго Начальства сынъ нашъ снова высланъ на жительство Новгородской губерніи въ г. Бѣлозерскъ, гдѣ находится и понынь. Съ тѣхъ поръ влача безрадостно жизнь нашу, не сознавая за сыномъ никакихъ тяжкихъ преступленій, мы жили одной надеждой — увидѣть его снова. Но вотъ прошло уже четыре года со времени разлуки, приблизившей насъ къ дряхлости, а о сынѣ мы знаемъ только то, что онъ еще живъ и вмѣстѣ съ тѣмъ теряемъ всякую надежду увидѣть его.

Стоя у дверей гроба, умоляемъ Васъ, благородѣтельный Графъ, принять участіе въ нашемъ тяжкомъ положеніи — возвратитъ намъ сына, нашу единственную въ жизни радость. Силы наши упадаютъ и недалеко тотъ часъ, когда всякій христіанинъ чувствуетъ потребность увидѣть и благословить все то, что въ жизни для него дорого.

Будьте великодушны, Графъ, простите нашу смѣлость. Если Богъ благословилъ Васъ семейнымъ счастьемъ въ дѣтяхъ, Вы легко поймете тяжелое положеніе, заставившее беспокоить Васъ нашу искреннюю просьбу. Ради всего святаго на землѣ, умоляемъ, не откажите въ Вашемъ ходатайствѣ къ дозволенію сыну нашему, сосланному на жительство въ г. Бѣлозерскъ, возвратиться къ намъ на родину.

Молимъ Бога, да расположитъ Ваше сердце къ сочувствію нашему горю и будемъ съ трепетомъ ждать Вашего высокаго вниманія, ибо не допускаемъ мысли, чтобы Вы отказались сдѣлать по нашей просьбѣ, истинно доброе, вполне христіанское дѣло. При засвидѣтельствovanіи глубокаго уваженія, имѣемъ честь быть Вашего Сіятельства проникнутые уваженіемъ и свѣтлыми надеждами покорные слуги

Данило и Авдотья Носы.

1869 года, августа 15 дня.

Просители: Коллежскій регистраторъ Данило Ивановъ Носъ и его жена Авдотья, жительствующіе въ Черниговской губерніи, Конотопскаго уѣзда въ с. Понорахъ.

Просить за сына, Надворнаго Совѣтника Степана Даниловича Носа, сосланнаго на жительство въ г. Бѣлозерскъ, Новгородской губерніи.

а. 83

С п р а в к а. Операторъ Черниговской Врачебной Управы Носъ оказался въ 1864 году прикосновеннымъ къ производившемуся тогда дѣлу о тайномъ политическомъ обществѣ „Земля и Воля“ и обвинялся, кромѣ того, въ нанесеніи Черниговскому полиціимейстеру побоевъ во время производства у него обыска. Государственный Совѣтъ, по рассмотрѣнію дѣла о Носѣ совмѣстно съ другими обвиняемыми нашель, что Носъ вовсе не причастенъ ни къ какому политическому преступленію, но обвиняется въ нанесеніи побоевъ Черниговскому Полициімейстеру, за что подлежитъ заключенію въ смирительномъ домѣ въ теченіе шести мѣсяцевъ. Принимая же во вниманіе, что Носъ, во время производства о немъ дѣла, содержался болѣе девяти мѣсяцевъ въ крѣпости, Государственный Совѣтъ призналъ возможнымъ, вмѣнивъ ему въ наказаніе содержаніе подъ стражею въ крѣпости, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противузаконности его поступка. Такое же мнѣніе Государственнаго Совѣта Высочайше утверждено 6 апрѣля 1866 года.

Между тѣмъ Носъ, освобожденный изъ крѣпости еще въ 1864 году съ разрѣшенія Правительствующаго Сената, прибывъ тогда жъ на родину въ Черниговскую губернію,

сталъ обнаруживать, какъ представилъ въ іюнѣ мѣсяцѣ ¹⁾ 1864 года Черниговскій губернаторъ, противоправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи. Вслѣдствіе сего, онъ тогда же, въ 1864 году, отправленъ въ г. Бѣлозерскъ, Новгородской губерніи, подъ надзоръ полиціи. По вѣдомости Новгородскаго губернатора Носъ аттестуется: характера горячаго, политическихъ тенденцій не обнаруживаль.

а. 99.

В Ы П И С К А

изъ утвержденного Государственнымъ Совѣтомъ опредѣленія Правительствующаго Сената 10 мая 1866 года состоявагося по дѣлу о лицахъ, прикосновенныхъ къ тайному обществу „Земля и Воля“. Сообразивъ обстоятельства сего дѣла, Правительствующій Сенатъ опредѣлилъ: участь подсудимыхъ днсрвнина Юрія Масолова, Николая Шатилова, лекаря Петра Лебединскаго и оператора Черниговской Врачебной Управы Степана Носа ²⁾ . . . повергнуть на Монаршее Милосердіе и ходатайствовать передъ Г о с у д а р е м ь И м п е р а т о р о м ь о смягченіи заслуженнаго ими по закону наказанія тѣмъ, чтобы первыхъ трехъ, вмѣсто ссылки въ каторжныя работы, лишить всѣхъ правъ состоянія и сослать въ Сибирь на вѣчное поселеніе, а Носу ³⁾ . . . вмѣнить въ наказаніе продолжительное содержаніе въ крѣпости, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противозаконности его поступка . . . Носа по обвиненію его въ участіи въ распространеніи прокламацій, отъ суда освободить. Государственные Совѣты въ Департаментѣ Гражданскихъ и Духовныхъ Дѣлъ по разсмотрѣніи опредѣленія Правительствующаго Сената 5-го департамента о . . . ⁴⁾ и дворянинѣ Носѣ и другихъ, призналъ ихъ по собственному сознанію, уликамъ и обстоятельствамъ дѣла виновными: . . . и Носа въ нанесеніи Черниговскому Полицимейстеру оскорбленія побоями, во время исполненія пмъ обязанностей службы, а потому нашель, что (они), на основаніи приведенныхъ въ заключеніи Сената узаконеній, подлежатъ . . . ⁵⁾ и . . . что хотя поступокъ Носа, вовсе не причастнаго ни къ какому политическому преступленію, и не можетъ быть оправдываемъ его раздраженіемъ, но какъ онъ находился болѣе девяти мѣсяцевъ въ крѣпости, то, въ виду того, что по роду содѣяннаго имъ преступленія онъ не подлежалъ вовсе содержанію подъ стражею, представляется возможнымъ избавить Носа отъ слѣдующаго ему по закону заключенія въ смирительномъ домѣ въ теченіе шести мѣсяцевъ. Принимая въ уваженіе сіи обстоятельства, и руководствуясь В ы с о ч а й ш и м ь повелѣніемъ, состоявшимся по этому дѣлу, Государственный Совѣтъ призналъ возможнымъ ходатайствовать передъ Г о с у д а р е м ь И м п е р а т о р о м ь о смягченіи слѣдующаго . . . Носу наказанія, а потому, согласно съ заключеніемъ Правительствующаго Сената, мнѣніемъ положилъ: Участь . . . ⁶⁾ Носа подвергнуть Монаршему Милосердію, съ представленіемъ, не благоугодно ли будетъ Его Императорскому Величеству Высочайше повелѣть . . . Носу вмѣнить въ наказаніе продолжительное содержаніе его подъ стражею, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противозаконности его поступка . . .

На подлинномъ Собственною Его Императорскаго Величества рукою написано:

„Быть по сему. Въ С.-Петербургѣ, 6 апрѣля 1866 года“.

¹⁾ Очевидна помилка: губернаторъ писавъ про це не в червні, а в листопадѣ — дивъ ар. 714 „Дѣло № 97“.

²⁾ Далѣ йде перелікъ иншихъ підсуднихъ.

³⁾ Той-же перелікъ підсуднихъ.

⁴⁾ Себ-го, зазначеніи особи.

⁵⁾ Тут наводяться ступеніи кари, що їмъ підлягають кожне з підсуднихъ.

⁶⁾ Тут наведено прізвизца иншихъ підсуднихъ.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.

Канцелярія Министра.

5 января 1876 года.

№ 26.

а. 240.

Господину Главному Начальнику III Отдѣленія Собственной
Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

По соглашенію съ предмѣстникомъ Вашего Высокопревосходительства, бывшій операторъ Черниговской Врачебной Управы Степанъ Носъ, по обвиненію въ расцѣпленіи возмутительныхъ сочиненій и противоправительственной пропагандѣ, высланъ былъ въ 1866¹⁾ (sic) году на жительство подъ надзоръ полиціи въ г. Бѣлозерскъ, Новгородской губерніи. Нынѣ лекаръ Носъ, представивъ выданный ему аттестатъ о службѣ, ходатайствуетъ объ опредѣленіи его на службу уѣзднымъ врачомъ въ г. Ярославль. Препровождая при семъ къ Вашему Высокопревосходительству оный аттестатъ за № 1854, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, Милостивый Государь, почтить меня съ возвращеніемъ приложенія Вашимъ, по сему предмету, заключеніемъ.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ (підпис).

Правитель Канцеляріи (підпис).

а. 241.

Справка. Операторъ Черниговской Врачебной Управы Степанъ Носъ по 1-й экспедиціи привлеченъ былъ въ 1864 году къ производившемуся тогда дѣлу о тайномъ политическомъ обществѣ „Земля и Воля“ и обвинялся, кромѣ того, въ нанесеніи Черниговскому Полиціймейстеру побоевъ во время производства имъ у него обыска. Государственный Совѣтъ по разсмотрѣніи означеннаго дѣла нашель, что Носъ вовсе не причастенъ ни къ какому политическому преступленію, но обвиняется въ нанесеніи побоевъ Черниговскому Полиціймейстеру, за что подлежитъ заключенію въ смиренительномъ домѣ. Принимая же во вниманіе, что Носъ, во время производства о немъ дѣла, содержался болѣе девяти мѣсяцевъ въ крѣпости, Государственный Совѣтъ призналъ возможнымъ, вмѣнивъ ему въ наказаніе это заключеніе, сдѣлать строгое внушеніе о неприличности и противозаконности его поступка. Мѣвніе сіе удостоилось въ апрѣлѣ 1866 года Высочайшаго утвержденія.

Между тѣмъ, Носъ, освобожденный изъ крѣпости еще въ 1864 году съ разрѣшенія Правительствующаго Сената, прибывъ тогда же на родину, въ Черниговскую губернію, сталъ обнаруживать противоправительственное направленіе и малороссійскія тенденціи. Велѣдствіе сего онъ въ 1866²⁾ году отправленъ былъ въ г. Бѣлозерскъ, Новгородской губерніи на жительство подъ надзоромъ полиціи.

На основаніи Всемилоствѣйшаго повелѣнія 13/17 мая 1871 года отъ надзора освобожденъ, съ дозволеніемъ свободнаго пребыванія повсемѣстно, за исключеніемъ лишь столицъ и столичныхъ губерній.

Примѣръ. Въ іюнѣ мѣсяцѣ прошлаго года Министръ Финансовъ спрашивалъ Ваше Высокопревосходительство, можетъ ли быть принятъ на службу по Министерству Финансовъ отставной штабсъ-ротмистръ Столпаковъ, который, подобно Носу, привлеченъ былъ къ дѣлу о тайномъ обществѣ „Земля и Воля“ и обвинялся, кромѣ того, въ изысканіи средствъ къ матеріальной поддержкѣ политическихъ преступниковъ. На это отвѣчено было Статсъ-Секретарю Рейтерну, что къ опредѣленію Столпакова на службу препятствій не встрѣчается. Независимо сего, 3-е Отдѣленіе обязывается доложить Вашему Высокопревосходительству, что Носъ, какъ подвергшійся надзору полиціи по политическимъ

¹⁾ Помилка: Носа вислали р. 1865, а не 1866-го.

²⁾ Очевидно помилка, бо Носа вислали р. 1865-го.

причинамъ и освобожденный отъ надзора въ 1871 году, могъ бы поступить на Государственную службу по силѣ 4 п. Всемилостивѣйшаго повелѣнія 9 января 1874 г. въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ ему дозволено свободное жительство.

10 января 1876 г.

13 января 1876 г.

№ 85.

а. 243.

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Возвращая препровожденный при отношеніи за № 26 аттестатъ быв. оператора Степана Носа, имѣю честь увѣдомить Ваше Высокопревосходительство, что по моему мнѣнію, лекаръ этотъ, какъ освобожденный отъ надзора полиціи въ 1871 году, могъ бы поступить на государственную службу по силѣ 4 п. Всемилостивѣйшаго повелѣнія 9 января 1874 года, гдѣ ему дозволено свободное мѣстожительство.

Генераль-Адъютантъ (підпис).

„Енеїда“ Івана Петровича Котляревського ¹⁾.

III.

Детальне порівняння „Енеїди“ Котляревського до „Енеїд“ Віргілія, Блумауера, Скарона, Осипова й Котельницького й місце її серед інших „Енеїд“.

Тепер, знаючи, з яких джерел користувався Котляревський, складаючи свою „Енеїду“, подивімось детальніше, в яких стосунках до різних „Енеїд“, що їх мав собі Котляревський за взірць, перебував його поема що-до змісту. Зробивши такий огляд, ми з'ясуємо, що у поемі Котляревського самостійне. Розглядати зміст різних „Енеїд“ ми будемо за мотивами.

І пісня. Утеча Енеєва з Трої, ненависть до нього Юнони, причини цієї ненависти (1 — 3) — ці мотиви є у всіх поемах, але їх по-різному розроблено у різних авторів. Оповідаючи Віргілій про Юнонину ненависть, передовсім висовує її побоювання за Картагену, що її майбутні римляни мали зруйнувати, а вже далі каже про образу, що її заподіяв Паріс, родич Енеїв, присудивши яблуко вроди не їй — Юноні, а Венері. Скарон і собі багато говорить про те, що Юнона боялася за Картагену, потім про те, що покривдилася з присуду Парісового, але наводить і новий мотив — Юпітер покохав Ганімеда, родича Енеєвого. Блумауер нічого не каже про Картагену й ненависть Юнонину пояснює тим, що вона образилася на Паріса і Ганімеда, *den ihr Herr (Юпітер) auf pädagogisch herzte*.

Осипов знов нічого не каже про Картагену, а згадує тільки про Паріса й Ганімеда. Котляревський пояснює ненависть Юнонину, передусім, тим, що Еней раз-у-раз гнівив її і ні в чім Юнони не просив, особливо-ж зненавиділа вона його за яблуко. Що-до характеристики Енеєвої, яку тут спочатку подають автори, то, звичайно, ми тут знаходимо велику відміну: у Віргілія з Енея — герой, побожна людина; так само змальовують його Скарон та Блумауер. У Осипова він „удалой дѣтина и самый хватской молодець“. Котляревський зве його парубком моторним і справжнім козаком, до того проворним на все зле. Тільки-ж цей останній епітет не відповідає тому, що ми далі читаємо про Енея. Адже якихось особливо лихих учинків Еней не робить, навпаки, у VI пісні Котляревський каже про нього, що він „з натури к добру був склонний“ (183). Вислів Котля-

¹⁾ Див. „Записки“ кн. IX, стор. 78—155.

ревського „п'ятами з Трої наживав“ це наче дослівний переклад фрази Блумауерової „Aus Troja nahm ers Fersengeld“. Юнону-ж „злою сучою дочкою“ Котляревський лає під впливом почасти Скароним, той-бо зве її *Sans honneur et sans foi* (I—4)¹⁾, і надто Блумауеровим, — що дав їй епітет *Jupiters Xantippe*.

2. Як Юнона одвідує Еола (4 — 8), це взагалі подибуємо в усіх поемах, але Котляревський тут скрізь образам надав національних рис. Юнону змальовано, як українську жінку, з її убранням; те саме можна сказати і про Еола, ба навіть про вітри — всім надано національних українських фарб. З усіх джерел, що з них тут користувався Котляревський, він найближче стоїть до Блумауера, напр., там, де він оповідає, як Юнона поїхала до Еола гринджолятами, запряженими павичкою (у Блумауера *Wagen i Pfauen*, — у Віргілія сказано просто, що Юнона пішла; так само й у Скарона (*à beau pied sans lance*); далі там, де Котляревський оповідає про те, куди порозліталися вітри (у Віргілія і Скарона всі вітри сиділи замкнені в скелі), він теж бере за взірць Блумауера. Про те, що Троянці їхали морем, у Котляревського Юнона дізналася від своєї служниці Геби; її нема ані у Віргілія, ані у Скарона, ані у Блумауера²⁾; за неї ще раз згадується у Котляревського в VI пісні — Юпітер присягається Гебиною пеленою (162). [У спискові Ж. і П.—за Гебу згадано ще й тоді, коли розказується про те, як Венера одвідала Юпітера; він під цей час, уже добре на підпитку „п'ятую ще кондійку од Геби з лбоху дожидав“]³⁾.

3. Буря на морі, Нептун її заспокоює, бенькет Троянців після бурі (9—13)—усе це ми знаходимо і в інших поемах—цікавий і оригінальний у Котляревського тут образ Нептуна, як урядовця, що бере хабарі. У цих строфах Котляревський спочатку мав собі за взірць Скарона, бо намалював таку картину бурі:

Як раз на морі і гора
А далі потім ярглибокый
(Список Волховітінова, Парпури і Житецького).

Un flot jusqu'an ciel léleva,
Puis aussitôt le flot creva.
Laisant en mer une ouverture.
(Скарон, 12).

Потім під впливом Блумауера витворив инший образ:

Як раз на морі і гора!
Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило.
(Видання Котляревського 1809 р.).

Wie siedend Wasser sprudelte
Das Meer in seinem Kessel.
(Блумауер 5).

Навпаки, в иншому місці, ідучи в первісних редакціях за Блумауером і кажучи, що Троянці після бурі обідали за столами, Котляревський, познайомившись із Осиповим і знайшовши у нього (в IV ч., коли Троянці приїхали в Кумську землю) вказівку на те, що Троянці бенькетували

¹⁾ Пор. також *Junon, déesse acariâtre, Autant ou plus q'une marâtre* (1—1).

²⁾ У Осипова тут Геби теж нема.

³⁾ У Осипова теж у цьому місці є Геба (и съ кружкой Геба съ красвымъ носомъ, I, 25).

просто на землі під тином, бо, ідучи мандрувати, вони не могли захопити столів, змінив столи на дошки, — на них Троянці й їли.

Пор. Поставили столи дубові,
Багацько з стравою мисок.

У Віргілія про столи говориться тільки тоді, коли обід уже був скінчений—mensae remotae (1—216).

У Скарона Троянці їли просто на березі:
couchés sur la gaie verdure (I—20).

У Блумауера: Kaum war nun auf dem weichen Gras Der Tisch zum Mahl gedeckt, so frass,
Ein Hasenfuss den andern (11).

У Осипова в цьому місці нічого не сказано про те, де їли Троянці, але очевидно, що на березі; у IV-же частині, там, де розказано про те, як вони обідали, приїхавши в латинську землю, Осипов підкреслює, що вони їли просто під тином на землі, бо в дорогу не можна було їм нічим запитися (IV—32).

Нарешті, образ Нептуна верхи на ракові Котляревський витворив, безперечно, під впливом таких двох місць Скарона:

- 1) Le roi du peuple porte-ecailles
- 2) Poussa son char fait en bateau
- 3) Devers la surface de l'eau (I—13).
- 4) L'héritier d'Ivo, Palémon
- 5) Chevauchait un fort beau saumon;

- 6) Six grosses huitres à l'écaille,
- 7) En un char couvert de rocaille,
- 8) Traînaient un ancien Triton (ч. II — 175—176)

4. Одвідини Юпітера Венерою і їхня розмова (14—18) — взагалі є в усіх поемах, але в Котляревського образи Юпітера й Венери змальовано найперше національними українськими фарбами; далі, він значно вкоротив промову Юпітерову й Венерину, повикидавши з неї геть-усе те, що має суто римський характер і що ми знаходимо по всіх „Енеїдах“, навіть у Осипова. Але є тут й у Котляревського деякі вислови, котрі з'явилися у нього під впливом різних джерел. Отож, образ Венери, що прийшла до Юпітера „іскривившись, заплакавшись і завіскрившись і стала хлипати перед ним“, склався у Котляревського під впливом такого виразу Скаронного (1—23).

- 1) Elle en eût bien dit davantage;
- 2) Mais la bonne dame de rage
- 3) Se mit tellement à pleurer,
- 4) A sangloter, à soupirer,

- 5) Elle fit tant de l'enragée,
- 6) Qu'il eût peur, la voyant changée,
- 7) Qu'elle néût quelque diable en corps.
(I, 23—24),

чого ми не знаходимо в інших джерелах (у Віргілія: tristior et lacrimis oculos suffosa nitentis adloquitur (I—228—229), у Осипова — жалобно заплъла, у Блумауера зовсім не згадано, в якому настрою прийшла до Зевса Венера, сказано просто: kam.)

5. Мандрування Енеєве після бурі, приїзд до Картагени, розмова Троянців з Дідоною, поява Енеєва (19—25)—усі ці мотиви є і в інших „Енеїдах“, тільки знов у Котляревського на всі події накинуто національних українських фарб. Оригінальна у Котляревського також промова Дідонина до Троянців. Вона питається в них, хто вони і відкіля. Що-до того, що запозичив у цих строфах Котляревський із різних джерел будь-які ви-

слови, то ми зазначимо тут тільки один, якого він узяв у Блумауера, — він не зовсім відповідає дійсності: коли Дідона почула, як страждали Троянці, то вона „гірко заридала і з білого свого лица платочком сльози утирала“. Це прибільшений опис того настрою, в якому була Дідона за Блумауером, коли вона вислухала Троянців і сказала, що від їхнього оповідання *Die Augen gehn mir über* (16), у Віргілія вона тільки „*vultum demissa profatur*“ (I—561); те саме у Скарона — *tête penchée* (I—55); у Осипова про те, яке вражіння справила на Дідону промова Троянців, нічого не сказано (I—38). Нарешті, ми повинні відзначити, що Котляревський тут чимало вкоротив цю частину в своїй поемі, порівнюючи до інших „Енеїд“: отож він викинув великий епізод про зустріч Енеєву з Венерою (у Блумауера й Осипова в образі циганки), що ми знаходимо й у Віргілія і Скарона, про те, що Юнона і Венера умовилися повднати Енея з Діданою (це є в усіх „Енеїдах“), потім про те, як Еней розглядав храм (це ми бачимо у Віргілія і Скарона, тимчасом як у Блумауера й Осипова нема). Нема у Котляревського й того фантастичного мотиву, що його знаходимо у всіх „Енеїдах“: Венера, щоб ніхто не бачив Енея в Картагені, оточила його хмарою, і він якийсь час так і ходив оповитий нею і, тільки почувши, як Дідона прихильно поставилася до Троянців, наочно показався перед нею. Взагалі й тут Котляревський ближче за всіх стоїть до Блумауера і вкороченою формою оповідання, і деякими окремими виразами: так, у нього, як і в Блумауера, Троянці лають Енея за те, що він їх підмовив виїхати з Трої, а потім ніби-то покинув („Еней пустив на нас ману“); у Блумауера Троянці звуть Енея *Schlingel* (16), тимчасом навіть у Скарона Іліоней каже, що його начальник ніколи нікого *p'escoque* (I—54) і инше. В Осипова Троянці теж лають Енея „злудѣмъ“ і кажуть, що він їх „бросилъ и ушелъ“ (I—37).

6. Перебування Енеєву у Дідони (26—41). Цей епізод значно вкорочено в Котляревського, порівнюючи з іншими авторами: нема у нього епізоду, коли Венера прохає, свого сина Амура, нехай-би він закохав Дідону в Енея, нема у нього й наради Дідониної з сестрою своєю Ганною в справі її кохання до троянського героя, що ми знаходимо у Скарона й Осипова; у Блумауера мотив з Амуром є, але по пораду Дідона вдається до патера, і той їй каже, що в коханні Дідониному нема жадного гріха; у Котляревського сестра Дідонина з'являється тільки на бенкеті. Бенкет у Дідони, страви, на ньому подавані, пісні й танки, — усе це у Котляревського змальовано національними українськими фарбами, але натяк на великий бенкет та пияцтво у Дідони Котляревський знайшов уже у Віргілія, а надто у Скарона та Блумауера.

1) *Cependant qu'il raisonne ainsi,
Les beaux conviés, sans souci,
A manger fai saient des merveilles
Chacun vida plusieurs bouteilles
Et branla si bien le menton
Tant sur le veau que le mouton*

1) *Das war ein Mahl! So eines hat
Kein infulierter Reichprälat,
So lang, man isst, gegeben.
Denn man verschrieb das Zugemüs,
Durch reitende Sfafetten,
Ragouts und Saucen aus Paris,*

Qu'il ne resta rien sur la table
 Qui fût d'homme de bien mangeable,
 Si quelque os encore resta,
 En levant les pieds, on l'ôta (1—72).
 Sors chacun de remplir sa coupe,
 Chacun de la vider tout net,
 Et de s'échauffer le bonnet,
 Dieu sait combien on vit d'ivrognes,
 Et tous en différentes trognes.
 Dieu sait quel desordre et quel bruit (1—73).

Nebst Zwergen in Pasteten.
 Das Rindfleisch war aus Ungarn da,
 Die Vögel aus America,
 Aus Lappland das Gefrorne.

 Und o der Wein! da wassert mir
 Der Zahn, wenn ich dran denke
 Tokajer, Kapwein, Maiwasier
 Stand massweiss auf der Schenke
 Muskat und Ofner noch viel mehr:
 Mit unserm Sechsunvierziger
 Wusch man sich nur die Hände i т. д. (1819, 1).

Деякі гумористичні вирази в цих строфах з'явилися у Котляревського безперечно під впливом Скарона та Блумауера:

Дідона ж мала раз роботу,
 Як з ним (Енеєм) побігла на охоту,
 Та грім загнав їх в темний льох.
 Лихий їх зна, що там робили,
 Було невидно з-за могил,
 В льоху ж сиділи тільки вдвох (16).

Aeneas, comme un homme sage,
 N'en a jamais dit davantage,
 Et Didon n'a jamais rien dit
 De ce qu'en la grotte elle fit.
 Sacher seulement, qu'ils s'y tinrent
 Assez longtems, et que survinrent,
 Tandis, qu'ils furent là dedans,
 De tres — funestes occidens (II—44).

Блумауер теж багато говорить з приводу цього в гумористичному стилі:

1) Doch was die beiden Liebenden
 In dieser Höhle thaten,
 Das lässt uns Wissbegierigen
 Herr Maro nur erraten:

2) Er spricht, gar s ttsam von Natur,
 So was von einer Höhle nur,
 Und macht darauf ein Punktum.

.
 Beschuldigt man die Königin,
 Es habe sie Aeneas in
 Der Höhl, exorcisieret.

7. Юпітер виряджає Меркурія до Картагени, щоб розлучити Дідону з Енеєм ²⁾, промова Меркурієва до Енея, наказ Енеїв Троянцям вирушити з Картагени (42—50), є в усіх поемах: у Котляревського, окрім образу Меркурія, змальованого українським гінцем ³⁾, цікаве ще й те, що

¹⁾ Тому ці картини не можна з'ясовувати тільки впливом того суспільства, яке оточувало Котляревського.

²⁾ Перед цим ми у Котляревського бачимо велику прогалину — оповідання Енеєве про те, як греки зруйнували Трою—2 із пісня Віргілієва, 2 із Скаронова, теж Блумауера.

³⁾ Ми не розуміємо, які риси „російського почтаря“ побачив в образі Меркурія Котляревського М. Зеров (Нове українське письменство, стор. 32). Пор. цей образ у Осипова і Котляревського.

Осипов

Явился скорыми пагами Меркурій въ ша-
 почкѣ съ крылами,
 Держа въ рукѣ прѣтолсту плетѣ; На
 шеѣ сумочка съ гербами
 И опоясанъ весь ремнями (ч. II, стр. 49).

Котляревський

Прибіг Меркурій засапавшись,
 В ряд три з його піт котив,
 Всєь ремінями обв'язавшись,
 На голову бриль наложив.
 На грудях з бляхою ладунка,

в нього Юпітер тільки „ненароком кинув оком і на нас“ ¹⁾ і побачив, як розкошував Еней у Картагені. Далі, за Віргілієм Еней багато працював у Картагені, будував мури навколо міста, то-що, за Скаронієм і Блумауером, як у Котляревського, він нічогоісінько не робить. І тут Котляревський викинув великий епізод про Ярба, що сватався був до Дідони, але дістав гарбуза, і через те, коли дізнався, що Дідона покохала Енея, поскарживсь Юпітерові і попрохав помститися за свою образу. Цей епізод про Ярба є у всіх авторів.

8. Еней бажає втекти від Дідони потайки, але йому не щастить, лайка Дідони і втеча Енеєва (50—58)—це є в усіх поемах, тільки-ж у Котляревського все це змальовано національними фарбами; прим. лайка Дідонина, хоч за взірць тут йому могли стати і Скарон, і Блумауер. У них Дідона зве Енея *des fripons le plus fripon, franc soudrilie, grippe charon, sot, fat, larron, coureur de franchises lippées* (Скарон II—52), *herge laufner Bube, Bergel, Galgen Schwengel, infamer Kerl* то-що (Блумауер).

9. Журба Дідонина, скарга її на Енея сестрі Ганні (59—64)—ці мотиви є тільки у Віргілія; Скарона й Осипова; у Блумауера описано страждання Дідонини, але епізода з сестрою нема; у Котляревського він з'являється тільки у виданні р. 1809 і повстав мабуть чи не під впливом Осипова. Адже в давніших редакціях Болховітінова, Парпури і Житецького ми цього епізода не знаходимо. Але мотив скарги сестрі, дарма що його запозичено у Осипова, Котляревський розробив цілком самостійно: у Осипова Дідона, сказавши кілька слів про свої страждання, прохає в сестри, нехай-би вона вплинула на Енея й привернула його до

Осипов

Меркурій низко поклоняєсь, Коснувшись шапочки рукою,
И по солдатски поверняєсь Притопнуль также и ногой
Тотчасъ проворными шагами,
Какъ гончал за рысакми,
Впрягать кибитку побѣжалъ.
Борея въ коренну запряжку,
Зефира съ Нотомъ на пристяжку,
Ударилъ, свиснулъ, поскакалъ (50)
Лѣса, болота и долины,
Стога и копны на поляхъ,
Овраги, горы и стремнины
Мелькали только лишь въ глазахъ.
Какъ молния онъ быстро мчался,
Лишь колокольчикъ раздавался
Дрелень динь-динь въ ухахъ жужжалъ.
Меркурій же не переставая,
По всѣмъ по тремъ не уставая,
Ежеминутно погонялъ (51).

Котляревський

А ззаду з сухарями сумка,
В руках нагайський малахай.
В такім наряді вліз у хату.
Меркурій низько поклонився,
Перед Зевесом бриль ізняв,
Через поріг перевалився,
До стайні швидче тягу дав.
Покинувши із рук нагайку,
Запріг він швидче чортопхайку,
Черкнув із неба, аж курить.
Він так кобилон поганяє,
Що оглобельна аж брикає.
Помчали, аж візок скрипить.

¹⁾ Цей вираз неначе утворивсь у Котляревського під впливом такого виразу Скарона, тільки в іншому місці: Юпітер *An travers d'un chassis de verre, jetait ses jeux dessus la terre* (I—21).

неї; у Котляревського вона тільки оповідає про своє тяжке становище і про свої болі (у Віргілія і Скарона мотив страждання сливе зовсім не розроблено. Дідона тільки прохає в сестри, щоб та привернула до неї Енея). В цих строфах Котляревський викинув епізод про ворожку, що до неї Дідона вдається у своєму горі; цей епізод по-різному розроблено в різних Енеїдах, у Осипова його досить широко розказано.

10. Смерть Дідонина (64—66). Цей епізод розказано у Котляревського коротенько і досить простими демократичними рисами (Дідона розіклала багаття з очерету, у давніших редакціях навіть з кізяку: в інших поемах багаття було величне, тільки у Блумауера Дідона по-просту повісилась).

Смертю Дідониною кінчається I-а пісня „Енеїди“ у Котляревського, що відповідає першій і четвертій пісні і в Віргілія, і в Скарона, і в Блумауера та Осипова; зміст 2 і 3 пісень інших „Енеїд“, що в них ми знаходимо оповідання Енеєве про зруйнування Трої і про його мандрування, Котляревський проминув.

II пісня. 1) Подорож Енеєва з Картагени, буря, промова Палінурова з приводу цього до Нептуна, пропозиція Палінурова їхати до Італії (1—5) — все це є і в інших „Енеїдах“, але у Котляревського оригінальним являється промова Палінурова, що в ній він за панібрата вдається до Нептуна, — початок цього ми вже бачимо у Скарона, де Палітур каже до Нептуна: „*A qui diable en veux-tu, Neptune, maître des baleines, souverain e humides plaines?*“ (II—103). Далі у Котляревського, як і у Віргілія та Скарона, немає того мотива, який ми знаходимо у Блумауера й Осипова, що дощ на морі проллявся із тих дощових хмар, котрі зібралися з Дідониних сліз.

Що-до окремих висловів, то тут у Котляревського можна побачити запозичення з різних джерел: отож образ плаксивого Енея він узяв у Скарона, хоч і з іншого місця (пор. II—181, III—140); промова Палінурова не тільки до Нептуна, але й до Троянців дуже нагадує те, що він каже у Скарона:

А що ти робиш пан Нептун!
Чи це і ти пустивсь в ледацю,
Що хочеш нас звести ні на що?
Хіба півкопи і забув (II—23—24)

A qui diable en veux-tu Neptune..

Вислів-же Енеїв, щоб після смерті Дідониної найшлася йому друга вдова, Котляревський взяв у Блумауера: (*Und mir ein ander Weibchen* — 59).

2) Приїзд Енеїв до Сицилії, пробування в Ацеста, поминки по Еневому батькові Анхизові — панахида, обід, гри, боротьба Даресова з Ентелом, обід у Зевеса, оповіщення Меркурієве богів про боротьбу Даресову з Ентелом, заступництво Венерине за Дареса, Бахус лає Венеру, перемога Ентелова (5—40) — усі ці основні мотиви трапляються і в інших „Енеїдах“, але у Котляревського їх розроблено сливе зовсім самостійно: на все накинуто національних українських фарб; між иншим у Блумауера Бахус Венери не лає (боротьба двох перебіяців є, але вони

не мають жадних іменнів). Нема, звісно, цієї лайки й у Віргілія, а також і у Скарона, вона є у Осипова, але у Котляревського всенька ця сцена дуже жива і реальна, тимчасом як у Осипова вона художньою стороною невдала (Бахус між иншим так каже про Ентела: Въ попойкахъ онъ изъ смертныхъ диво и настоящій чудодѣй — пор. Котляревського — Ти знаєш, він який парнище?). У деяких місцях ми можемо тут зазначити то вплив Скаронів, то Блумауерів: так поводження Даресове перед боротьбою з Ентелом у Котляревського нагадує нам Скарона. Дарес у Скарона викликає собі супротивника і гукає

Ça, ça, que je le roue,
Que je lui fracasse une joue,
Que je lui crève un oeil ou deux.
.....
Qui vent donc se faire assomer (II—136).

Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштувати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
Ану-те, ну-те йдіте швидче,
Сюди на кулаки лиш ближче!
Я бебехів вам надсажу
На очі вставляю окуляри (28)

Ентел у Скарона, як і у Котляревського, перед тим як стати до боротьби з Даресом, couché sur une bancelle (II—137), дарма що й не був п'яний.

Оповідання-ж Енеєве Троянцям про свого батька Анхиза, що його „сивуха запалила і живота укоротила“, нагадує нам Блумауера, — у нього Еней так каже, удаючися до свого мертвого батька:

1) Du bist gewiss e'n Heiliger
2) Im Himmel, wie ich glaube;

3) Du warst ja stets e'n Eiferer
4) Der unvefälschten Traube (61).

3) Пожежа в флоті Енеєвій (41—75). Юнона пішла до Іріси й послала її до жінок Троянських, що стерегли сумуючи флоту; Іріса прибрала на себе вигляд Берої — старої жінки, що її возили з собою Троянці, і заходилася намовляти троянських жінок, нехай-би вони спалили флоту. Пожежа. Еней з'являється на пожежі, промова його до богів і своєї матери, дощ, турбування Енеєве про те, що йому тепер робити, бо у нього згоріло чимало човнів, порада Навтесова ¹⁾, сон Енеїв, привид батьків, Енеїв від'їзд з Сицилії, Венера одвідує Нептуна, смерть Палінурова — вся ця основна канва є і в інших поемах, тільки у Котляревського ми знаходимо не молитву до богів, а лайку. У Блумауера Еней звертається з молитвою до св. Флоріяна, і той з'являється на хмарах з цебром води і заливає пожежу). Далі у Віргілія і Скарона Палінурус утопивсь через те, що заснув, а у Котляревського через те, що прощаючись випив добре в Ацеста; це саме бачимо й у Осипова. У Блумауера-ж Палінурус утопивсь через те, що сидючи коло стерна, bei einem Gläschen Rum mass fleissig mit dem Senkblei і, шукаючи в ньому дна, упав у воду і втопивсь (77).

III пісня. Сумування Енеєве з приводу Палінурової смерті (посумувавши насилу трохи вгамувався, поплакавши і поридавши сивушкою

¹⁾ У Блумауера цього мотива нема.

почастувався), дальше мандрування морем, приїзд у Куми, розгардіяш, що там учинили Троянці, бажання Енеєве потрапити до пекла, Сивілла, її оповідання про себе, її пророкування Енеєві, золоте гілля, що його повинен був добути Еней, щоб мати змогу дістатися до пекла, жертва богам перед подорожжю до пекла, збори Енеєві в дорогу (I—80),— вся ця загальна канва є і в інших поемах, тільки ж у Котляревського ми знаходимо спогади про ті українські пісні, яких співали козаки Енеєві, далі гарний малюнок хатки Сивілли на курячій ніжці, взятий з народної поезії; бенкетування Троянців у Кумах, образ Сивіллин і інше— знов обмальовано у Котляревського національними українськими рисами. Але є тут у Котляревського і такі запозичені риси, які він, так-би мовити, не перетопив в кузні своєї творчості; напр., епізод про золоте гілля надто вже нагадує Скарона і Віргілія: Котляревський тут не скористувався з натяку, що є у Скарона— про золоті яблука. Йдучи за Скаронем і сказавши в промові Сивіллиній про золоті кислиці, він далі оповідає про золоте гілля, що його зламав Еней у лісі, як це ми бачимо й у Віргілія і далі у Скарона.

З окремих мотивів, що відбилися тут у Котляревського з різних джерел, треба відзначити хабарництво Сивіллине. Про це виразнісінько каже Блумауер, маючи на увазі користолюбство католицького духівництва.

Не пожалій лиш золотого
Для Феба світлого, ясного,
Та і мені що перекинь, каже Сивілла
Енеєві (50)

Мені дай зараз за роботу,
То я приймуся мусувати

.....
Ти знаєш, дурень не бере:
У нас хоч трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той, хоч з батька, то здере (53) ¹⁾.

Dóch rief sie (Сивілла)
wie Xaverius:
„Mehr, mehr, auf
diesen Scheitel.“
Her Held verstand diés Amplius,
Und leerte seinen Beutel.

2. Подорож у пеклі— різні грішники, царство Плутонове, зустріч з батьком, пророкування молодій дівчині Енеєві, прощання з батьком— все це, як основна канва, є і в інших поемах, але окремі епізоди змалював Котляревський мало що не зовсім самостійно (образ Харонів нагадує якого-небудь сердитого українського діда-перевізника; вечорниці в пеклі, молода дівчина, що ворожить Енеєві ²⁾ і інше,— все це має суто національні українські риси).

¹⁾ Хоч, певно, на цій картині відбилися і ті вражіння, що їх здобув Котляревський і від дійсного життя.

²⁾ Тільки у Котляревського та Осипова пророкування про майбутнє робить Енеєві дівчина (скрізь Анхиз, але треба тільки порівняти це місце у обох поетів, щоб побачити, хто у кого запозичив цей мотив. У Осипова дівчина каже, що найкращий спосіб ворожити— це „молоть иголку въ жерновахъ“. І ось: „иголка въ жерновахъ скрипѣвши, ворочалась на всѣ бока, и вдругъ какъ пѣсенку запѣла, сказала имъ издалека“.

Далі в деяких місцях ми бачимо більший чи менший вплив того чи іншого письменника. Отож, описуючи грішників, що їх Еней побачив у пеклі, Котляревський іноді безперечно користувався Скаронем, напр., там, де він каже про розпусних дівчат, котрі перед людьми тримають себе дуже суворо, а потайки продають себе дуже дешево.

Maintes donzelles, fausses prudes,
Qui devant les gens font les rudes,
Et dans le premier lieu cachè
Se donnent à fort bon marché,
Quoique avares comme chouettes,
Mais moins avares, que coquettes (III—33—34)

Були і тії там панянки,
Що наряджались на показ,
Мандрьохи, хльорки і діптянки,
Що продають себе на час.
(III—68)

Або там, де Котляревський каже про невдалих віршомазів:

Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш,
Великії терпіли муки.
Їм звязані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.

Tout auprès, de pauvres poètes,
Qui rarement ont de manchettes,
I recitent de pauvres vers,
On les regarde de travers,
Et personne neles écoute,
Ce qui les fache fort sans doute (III—35).

У ранніх редакціях „Енеїди“ ми знаходимо тут і опис класичних чуд, витворений також під впливом Скарона і почасти Віргілія, тільки-ж згодом у виданню р. 1809 Котляревський цього опису викинув. З Блумауера-ж Котляревський безперечно взяв те місце, де говориться про цілування папського постоло:

В них (серед стіа, які поставить
Еней у Римі) буде жити, як в раю,
Великі зробить перемінп
Во всім окружнім там краю;
Там будуть жить та поживати.
Докіль не будуть цілувати
Ноги чиеїсь постоло.

Про цей католицький звичай — цілувати папську ногу Блумауер згадує часто; чотири його вирази дуже близько відповідають тому, що ми знаходимо у Котляревського:

Weil nun die Welt gewohnt schon ist
Von Rom zu dependieren,
So wird, so lang man Füße küsst,
Dies Reich nicht expirieren (13),
або: Er hält von andrer Leute Geld
Ein grosses Kriegsheer und die Welt
Küsst ihm dafür den Stiefel (12)
або Und dem dort küsst man gar chon mit
Zwölf Jahren den Pantoffel (102)
а надто: Und ihm auf seinem hohen Thron
Den heil'gen Fuss zu küssen (135)

Ані у Віргілія, ані у Скарона про це нічого не сказано, говорить про це тільки Осипов, але у першій пісні, в пророкуванні Зевесовому про будчину Еневу:

Ихъ (Троянців) власть дотолѣ продол-
жится
И будутъ всѣ ихъ почитать,
Доколѣ слѣпота продлится
И будутъ ноги цѣловать (1—28).

У відповідному-ж місці „Енеїди“ Котляревського — в VI пісні Осипова, де Еневі робить пророцтво теж дівчина, як і у Котляревського, про цей звичай нічого не сказано. Цікаво, що в давніших редакціях — Болховітінова і Житецького — у Котляревського тут (у III пісні) під свіжим вражінням од Блумауера стояло — ноги святої постола, а потім він переробив цей вираз: у П. ми знаходимо якоїсь, у виданні самого Котляревського 1809 р. — чиеїсь (так і в виданні 1842 р.); це зроблено, мабуть, уже підо впливом Осипова.

В одному місці цієї частини ми також можемо вбачати вплив польського перекладу Енеїди Кохановського, а саме в обмалюванні образу Харонового, про що ми детально говорили в II розділі нашої розвідки.

IV пісн я. 1) Перекручена промова Сивілли, від'їзд Троянців із Кум до Італії, буря, заспокоювання моря, Цирцеїн острів, мотив про перевертання людей на звірин, молебінь Троянців Нептунові, уратування від біди, приїзд у Латинське царство, цар Латин, його дочка й дружина, царьок Турн, як Троянці розглядали Латинську землю, їхній жаль з приводу того, що вони не тямлять латинської мови, як навчав Еней Троянців латинської мови, посольство Енеєве до царя Латина з подарунками, прибирання в хаті Латиновій з приводу гостей, промова до Латина старшого посла, відповідь Латинова, подарунки Латинові Еневі (I—55) — все це ми знаходимо і в інших поемах, але перекручена мова Сивілли є тільки у Осипова і зладжено її підо впливом Котляревського, бо така мова була звичайна серед українських бурсаків ¹⁾; оповідання про те, в якого звіря який народ перевертає Цирцея, написав Котляревський підо впливом Блумауеровим, хоч розробив мало не зовсім самостійно. (Осипов тут близько стоїть і до Блумауера й до Котляревського). Епізод з навчанням Троянців латинської мови написав Котляревський також самостійно, хоч і підо впливом Блумауеровим. Промову старшого посла Енеєвого Котляревський склав підо впливом Блумауеровим, дарма що і змістом, і формою вона оригінальна.

2. Іріса оповідає Юноні про те, що Латин з'єднався з Енеєм, гнів Юнонин, вона закликає з пекла Тізіфону ²⁾ й виряджає її до Латинського царства, щоб вона там усіх посварила. Тізіфона одвідує Амату і Турна й підбурює їх проти Енея, Турнові мариться, як Еней кохається з Лавінією, полювання Асканієве з Троянцями, вбивство цуцика няньки Аматин-

¹⁾ Самий склад цієї мови, як ми були показали вище, це невдале підроблення під манеру Котляревського.

²⁾ У Віргілія і Скарона ми бачимо Алектю, у Блумауера Фурію, і тільки у Котляревського й Осипова — Тізіфону, але Котляревський Тізіфону найшов у Скарона ще в VII пісні (45) — в пеклі.

ної, великий через це заколот, бійка Латинців з Троянцями, перемога Троянців, Латиняни повстають проти Троянців і оголошують їм війну, цар Латин одмовляється воюватися, Латинці його не слухаються і самостійно провадять війну з Троянцями, готуються до війни, відкривають церкву богові війни Янусові, з приводу того, що оголошено війну, на підмогу Турнові проти Енея прибувають — Мезентій, Авентій, Цекул, Мезап, Талес, Іноліг і різні народи і, нарешті, амазонка Каміла (56—133), взагалі всі ці мотиви є в усіх поемах, окрім епізода про Турнове маріння ¹⁾: натяк на цю сцену К. найшов тільки у Блумауера, що оповідає в військовому стилі, як Турнові привидилося, буцім-то Еней силоміць бере Лавінію, неначе цитаделю. З цього натяку Котляревський витворив сцену кохання парубка з дівчиною зовсім у національному українському стилі, навіть до здійснення персня з пальця коханої. Далі, цуцика, що був за привід до війни поміж Троянцями і Латинцями, Котляревський знов-таки взяв у Блумауера, бо у Віргілія і Скарона війна сталася через забивство свійського гарного оленя; крім того, картина, як челядь Аматиної няньки робила напад на Троянців, як Латинці ладналися до війни, дуже нагадує у Котляревського Блумауера, напр.:

За нею (нянькою) челядь покіотилась,
Схвативши хто що запопав:
Кухарка чаплію вхопила,
Лакей тарілками шпурляв,
З рублем там прачка храбрувала.
З дійницею ричка наступала,
Гуменний з ціпом скрізь совавсь;
Тут рота косарів з гребцями,
Йшли битись з косами, з граблями,
Ніхто од бою не цуравсь (105).

Die Kriegswut kam der Kuchenmagd
Am ersten in die Adern,
Sie griff mit Ingrimme unversagt
Nach einem nassen Hadern:
Die mordgewohnte Köchin nahm
Ein Rudelbrett zum Schild und kam
Mit einem langen Bratspiess.
Der Hausknecht, der just Scheite klob,
Lief her mit seinem Schlägel:
Die Drescherschar im Hof erhob
Zum Streit die rasehen Flegel:
Mit Striegeln kam der Kutscher Tross,
Das tapf're Stubenmädchen schloss
Den Zug mit einem Borstwisch.

Жлукта ізулики на пушки
Робить галили на захват;
Днищя, оснівниці, ветушки
На принадлежность приправлять.
Нужда перемінить закони!
Квачі, помела, макогоні
В пушкарське відомство пішли:
Колеса, бендюги і карі
І самі і церковні мари
В депо пушкарське тягли.
.....

Aus Mangel an Makulatur
Liess man aus der Registratur
Des Staafs Patronen machen.
.....
Vom Weibe musste jeder Mann
Das Kommandieren lernen!
.....
Aus jeder Ofengabel ward
Ein Bajonettgeschaffen
Zur Lanze ward ein Bratspiess hier,
Zum Harnisch für den Kürassier

¹⁾ У Осипова цей епізод є, але його намальовано у нього дуже гидко: Еней „схвата вь кулакь его (Турна) невѣсту, тащиль къ укромненькому мѣсту. Бурлацкой сильною рукой, почти на горло наступивши и всю ее растеребивши тянулъ насильно за собой (IV—68), — але ми вже знаємо, що Котляревський, складаючи спочатку свою „Енеїду“, Осиповим не користувався.

Для куль — то галушки сушили,
 А бомб — то з глини наліпили,
 А слив солоних — для картеч.
 Для щиті вночви припасали,
 І два із діжок вибавали
 І приставляли всім до плеч.

Соснові копистки стругали

І до боків поначіпляли
 На валяних верьвовочках.
 Із лик плетені козубеньки,
 З якими ходють по опеньки,
 Були, мов суми, на плечах.

Дівки на прутах роз'їзжали,
 Ціпками хлопців муштрували,
 Старі учились кидать в ціль.

А баб старих на піч сажали
 І на печі їх штурмували,
 Бач, для баталії в примір (110—112)
 Міняйлів брали в казначеї,
 А фіглярі писали щот,
 К роздачі порції — обтекарь,
 Картьожник — хлібний добрий пекарь,
 Гевальдигером був шинкарь,
 Вожатими — сліпці, каліки,
 Ораторами — недоріки,
 Шпигоном — з церкви пономарь (115)

Ward dort ein Ofenthürl.
 Er ward zum Dolche zugespitzt
 Aus Kasserolen schoss man jetzt,
 Anstatt der Knödel, Bomben.

Die Schuster schmierten schon erhitzt
 Ihr Pech auf Feuerkronen:
 Die Pfefferkrämer machten jetzt,
 Statt Düten nur Patronen.

Die Pred'ger wurden enrolliert
 Zu lauter Trommelschlägern,
 Die Rauchfangkehrerzunft formiert,
 Ein Regiment von Negern,
 Und weil am Pulver Mangel war,
 Liess sich die Apothekerschar
 Zu Pulvermachern brauchen (120)

Найближче від усіх тут до обох — Блумауера і Котляревського — стоїть Осипов:

Служанка слѣдомъ за хозяйкой
 Сгребла съ ухватомъ помело;
 Кухарка приподнявши шайкой
 Грозила въ самое чело
 Ударить кто ни попадется.
 Лакей, забывши и одѣться,
 Спѣшилъ туда, схвативъ голикъ.
 Извозчикъ зъ ѣздовымъ приборомъ
 Въ запасъ вооружась запоромъ
 Шель въ драку, испуская крикъ.

А прочи въ домѣ челядинцы,
 Бывъ рады случаю сему,
 Какъ самы дружные шавлянцы,
 Тотчасъ одинъ по одному,
 Толпой къ тревогѣ той собрались
 И со оружіемъ сбѣжались,
 Кто что скорѣй успѣлъ схватить.
 Косарь служилъ на мѣсто сабли,
 За копыа отправляли грабли,
 Готовъ былъ всякъ всю кровь пролить.

Але ясно, що Осипов тут писав на швидку руку і підо впливом Котляревського витворив невдалий образ—косарь служилъ на мѣсто сабли—у Котляревського „тут рота косарів з гребцями йшли битись з косами, з граблями“. Але тут, як подекуди і в інших місцях, ми знаходимо наслідки й безпосереднього обізнання Котляревського з Віргілієм, напр., там, де він оповідає про Мезентія, звучи його Тиренським, де він перераховує

народи, котрі прийшли на підмогу Турнові, про що детально ми говорили в II розділі нашої праці.

У пісня. Еней засмутивсь через велике лихо, що на нього насунулось ¹⁾, сон його, привід річки Тібра, порада Тіброва вдатися по допомогу до Евандра, царя аркадців, Еней приїждить до Евандра, гостює у нього ²⁾, Венера одвідує Вулкана і прохає в нього викупити Енеєві добру зброю, Вулкан працює над зброєю, Евандрове прощання з сином Палантом, від'їзд Енеєїв од Евандра, Еней одержує зброю від матери, опис цієї зброї, Ірісу надсилає Юнона до Турна підбурити

¹⁾ Тут кінчається „Енеїда“ Скаророва.

²⁾ Цікаво, що свою 8 пісню Котельницький починає спершу так, як це ми бачимо у Віргілія, Скарона і почасти Блумауера — з того, як Турн розпочав війну з Троянцями, а потім вводити тут ще й мотив про Камілу — амазонку, що прийшла на допомогу Турнові. Цей епізод у Віргілія, Скарона і Блумауера (у нього останнього дуже коротенько — всього два вірші) ми знаходимо наприкінці 7 пісні, у Котляревського у відповідному місці IV пісні, у Осипова-ж в відповідному місці IV пісні його нема (у Осипова звесім ніде немає цього епізоду). Відкіля він узявся так несподівано в 8 пісні Котельницького, тим більше, що далі в оповіданні Котельницького Каміла не відіграє ніякої ролі, і через що цього епізоду нема у Осипова? Може, в тому списку „Енеїди“ Котляревського, що з нього користувався Осипов, не було останніх аркушів IV пісні, бо навряд, щоб Осипов проминув такий цікавий епізод. А Котельницький, може, мав инший, повний список „Енеїди“ Котляревського, де був і цей епізод — деякі українські риси ми вже зазначили в поемі Котельницького — і він скористувався з цього епізоду, залишивши сліди такої самої композиції, як і його попередник — Осипов. Взагалі Камілу змальовано у Котельницького, як московську „бой-бабу“, але в образі її є деякі недоладності, що нагадують нам підхідки Осипова, і неначе промовляють за те, що деякі її риси запозичено у Котляревського. З одного боку вона:

1) По жатвамъ ли когда бѣжала,
То всѣ колосья оставляла,
Не смятыми в своихъ слѣдахъ,

2) Иль по водамъ когда шагала,
То столь искусно выступала,
Что не мочилася в волнахъ (19).

що нагадує Віргілія (VII, вірші 808 — 811). А з другого боку

Котельницький

Котляревський

1) Она нерѣдко взявъ дубину
И разгоня злу кручину,
Старалась землю облегчать (18)
Нерѣдко пѣла по пѣтушью,
Прыжки давала по лягушью,
Чего изволишь, въ ней найдешь (19).
Иль кто съ кружечками златыми
Отъ ней задумаетъ бѣжать,
Между горами то крутыми,
Ея тут дѣло копать дагъ (19).

1) Каміла страшна войовниця
І знахурка і чарівниця,
І скоро на бігу була.
Чрез гори і річки скакала,
Із лука мітко в ціль стріляла
Багацько крови пролила.

Правда, описуючи Камілу, Котельницький безперечно користувався, як ми вже були казали й Віргілієм, може заглядав і до Скарона, бо й у нього є епізод про Камілу (VII—133), як він тут-же, трохи раніше взяв у Віргілія фарби для опису зброї Турнової (тут Котельницький безперечно стоїть ближче до Віргілія, ніж до Скарона, бо у Скарона нема Етні, що є у Віргілія). Тільки-ж навряд, щоб Віргілію або Скарону міг навести Котельницького на думку поговорити й про Камілу: це міг зробити тільки Котляревський, адже в нього Камілу описано так яскраво, тим більше, що у Котельницького ми бачимо деякі вислови, котрі нагадують відповідні у Котляревського.

його на війну з Троянцями, хоробрування Турнове, облога міста, де засіли Троянці, спроба Турнова спалити Енеєву флоту, піклування Венерине про те, щоб уратувати синову флоту, звертання її до матери Зевесової Кібели, одвідини Кібеліні Зевса, обіцянка Зевесова провчити Турна і перевернення човнів Енеєвих у мавок, жах Рутульців, вартування вночі Низа й Евріяла коло брами, їхня змова пробратися в стан рутульський і наробити там бешкету, оповідання їхне про свій намір старшині троянській, прохання Евріялове до Іула, сина Енеєвого, щоб він піклувався про його матір, бешкет, що наробили Низ і Евріял у ворожому стані, втеча хлопців до лісу, піймання Евріяла, захист Низа, вбивство обох козаків, знов бійка між Троянцями і Рутульцями, сум Троянців, коли вони побачили голови своїх товаришів на дручках, плач материн за Евріялом, підступ Турнів до міста, прорив його в місто і вбивство двох велетнів Троянських, напад Троянців на Турна і вратування його вплав через річку Тібр (тут кінчається „Енеїда“ Блумауера), — такі основні мотиви V пісні „Енеїди“ Котляревського; вони всі зустрічаються в відомих нам поемах (так, напр., епізоду про Низа й Евріяла у Блумауера нема, але він є у Віргілія і Котельницького), але їх розроблено у Котляревського мало не зовсім самостійно. Є тут у Котляревського, як і в інших частинах його поеми, окремі запозичення у різних авторів; отож, напр., у Скарона він узяв форму промови Енеєвої до Евандра:

O seul des grecs homme de bien,
 Car les autres ne valent rien,
 Sur ton nom et ta bonne mine,
 Quoique tu sois grecs d'origine,
 Et superlativement grec,
 Tu ne me seras point suspect. (III—145).

Хоть ти і грек, та царь правдивий.

У Блумауера він узяв ідею характеристики Палангової, як жвавого хлопця, що, як каже батько,

(Der Bursche) flucht schon wie ein Held,
 Springt über alle Gräben.
 Und prügelt den gemeinen Mann (132).

Порів. те, що каже Палантові батько у Котляревського, виряджаючи його з Енеєм на війну:

А доки в паці будеш грати?
 З дівками день і ніч ганяти
 І красти голубів у всіх (131).

чого ми не знаходимо ані у Віргілія, ані у Котельницького.

Але найбільше тут Котляревський наслідував Котельницького, додержуючись, правда, тільки його схеми, беручи іноді ймення його героїв (Серест—Котельницький 160, Мнестей—Блумауер 145 і Віргілій IX, 778), але й проминаючи часом ті зайві епізоди, що їх ми бачимо у московського письменника (напр. у трьох віршах переказуючи велике оповідання Евандрове про Геркулеса і Кака—у Котельницького стор. 45—53), — одне слово, користуючися з нього так, як він давніш користувався з Блумау-

ера й інших джерел, пристосовуючи всі епізоди, своїм звичаєм, дуже вдатно до українського життя, надаючи скрізь українських національних фарб. Його Низ і Евріял, мати Евріялова і т. д.—все це живі постаті українського народу. З Евріяла не тільки хоробрий козарлюга, але жива людина: йдучи в Рутульський стан на певну смерть і видаючи матір, він перед Іулом прослезивсь,

Бо з матір'ю він розставався,
Ішов на смерть і не прощався,
Козак природі покоровсь.

Цього нема ні у Віргілія, ні у Котельницького (Віргілій, кн. IX, вірші 280—289, Котельницький, V ч. — 113).

А плач Евріялової матери над його передчасною могилою — це дійсний живий крик бідної української матери, що всеньку свою надію поклала на сина. У Котельницького тут якась незугарна салдатка, що не вміє навіть справжнього горя свого показати:

Гдѣ чернолоснящаяся бровь,
Котору наші потаскухи,
Влюбившися по сами уши,
Цѣнили въ тысячу рублевъ?

Тепер прощайте всі поклони,
Що получала во дні они
Од вдов, дівчат і молодийць
За давні брови соболян,
За очі ясні соколині,
Що здатний був до вечорниць (151)¹⁾.

Отже ми бачимо, що Котляревський користувався з багатьох джерел²⁾, беручи часом один мотив в одного автора, а інший в іншого; що-до епізодів, з яких складається його поема, то треба сказати, що у Котляревського дуже мало самостійних мотивів (перша промова Дідонина до Троянців, лайка Бахусова Венери за Дареса й інші). Але взагалі, треба сказати, як це ми бачили, аналізуючи поему Котляревського, що конструкцією свого твору Котляревський найближче стоїть до Блумауера. Він укорочує по змозі Віргілія і Скарона, що змістом дуже наближається до римського поета, вкорочує він навіть самого Блумауера, викидаючи різні мітологічні оповідання, що їх ми багато знаходимо у Віргілія й у Скарона. І в цьому напрямку—в укороченні змісту і наближенні поеми до сучасного дійсного життя поема Котляревського—це останнє кільце в довгому ланцюгові, що має історія римської фабули про Енея. Що-ж до Енеїди Оси-

¹⁾ Будь-яких значних запозичень у Котельницького, запозичення образів, цілих виразів, яких-небудь великих збігів тут у Котляревського і Котельницького, як це ми бачимо в перших IV піснях Котляревського й Осипова ми не знаходимо. Та й про окремі слова і вирази можна ще сперечатися, хто їх навів у Котляревському:

Напр. Котляревський. Котельницький Віргілій (VIII, 114).
Чи мир нам несете, чи брань? Мирь къ намъ несете или брань? Расем не huc fertis an arma?
(у Блумауера нема, у Скарона—Est ce pour guerre ou marchandise Que vous marchez en cette guise? (III, 146).

²⁾ Далі ми не порівнюємо поеми Котляревського з іншими „Енеїдами“, бо, по-перше, не мали VI частини твору Котельницького, а по-друге, тому, що це й зайва робота: підхідки й методи Котляревського ясно видно й з того матеріялу, який ми навели.

(I—48, III—148), отамана його Іліонея поганцем (le drôle 1—50), а також і Блумауєрових виразів, що зве Енея grossen Lümmel (88).

Так залишилися в поемі Котляревського деякі риси, котрі він, так-би мовити, не встиг перетопити остаточно в кузні своєї творчости.

Тепер подивімось на загальний характер твору Котляревського. Він має, як відомо, суто національні українські риси того гумористично-реалістичного напрямку, що ними так визначається український народ з-поміж інших народів, того напрямку, що з нього вже давно була типічна ознака українського письменства ще з XVII—XVIII вв. у різних інтермедіях, віршах, то-що. Він яскраво відбивсь у поемі Котляревського, як геніяльного представника свого народу. Як ми вже були показували, у Котляревського є навіть текстуальні збіги з творами попереднього нашого давнього письменства (див. II розділ розвідки),

Але щоб національний геній, надто в молодого письменника, яким був тоді Котляревський, коли він писав першу редакцію своєї „Енеїди“, розвинувсь так барвисто, як це ми бачимо в його поемі, йому треба було пройти серйозну школу. За таку школу й були для нього ті твори, що з них він користувався. Віргілій дав йому ідею великої національної поеми, що за героя в ній був Еней. Не вважаючи на деякі хиби, що їх показує Котляревський в Енеєві, з нього нарешті є справжній герой: закоханий у Дідону, він може на якусь часину забутись про загальну національну справу, але потім він оддає їй усенькі свої сили, дуже турбується нею і радіє, що в синові своєму Іулі він бачив гарного козака:

Еней серце трепетало,
Воно о сині віщувало,
Що він надежда не пуста.

Що-до Скарона та Блумауєра, то вони були для Котляревського першими взірцями того, як треба робити трагестію, як можна пристосовувати велику фавулу до простого життя, як можна звести богів з Олімпу на землю.

Уже Скарон модернізує римську фавулу, гумористично ставиться до богів і самого Енея; бачимо в нього й сатиричні випадки проти сучасности і навіть грубості, що були зовсім незвичайні для того класичного часу, коли жив Скарон.

Deiorée, яку обіцяє дати Еолові за послугу Юнона,
Entend et parle fort bien
L'espagnol et l'italien;
Le Cid du poete Corneille,
Elle le récite à merveille,
Coud en linge en perfection,
Et sonne du psaltérion (I—9).

Скарон иноді змальовує Дідону, як просту жінку, що вміє лаятися, неначе якась перекупка на базарі. Коли вона дізналася, що Еней хоче її покинути, вона заходилася лаяти його: des fripons le plus fripon, franc soudrille, grippe charon (II—59) sot, fat, larron, un coureur de franchises lip-

pées, chien, loup, lion, tigre (1—66—69). Меркурія Скарон малює дуже неприхильними фарбами:

C'est son (Юпітерів) fils, ce fils de putain,
Que sait parler grec et latin,
Qui caupe si bien une bourse,
Qui de l'éloquence est la source,
.....
Et pour achever son tableau,
Sur le tout un peu maquereau (I—27).

Далі, хоч самого Енея Скарон і зве побожним „le pieux“, а також *galant homme*, і малює його, як французького чепуруна ХVІІ в., але частенько він змальовує його і в гумористичному освітленні: отож, коли Еней тікає з Трої, то його батько en cette peur panique

Mille coups sur mon corps applique
Pour me faire aller au galop,

оповідає Еней Дідоні.

Побачивши в пеклі різні чуда і злякавшись їх, Еней усе-таки хотів показати Сивіллі свою хоробрість і, замірившись на них мечем, не розміривши сили вдару, впав на землю і зарив носом (ІІІ—22). У пеклі Еней так розказує Дідоні, що він робив, коли жив у неї:

1) Avec vous je faisais gogaille,
Et j'étais comme un rat en paille;
J'étais bien chaussé, bien vêtu,
Mangeais à bouche que veux-tu,

2) Je battais tous vos domestiques,
Et de présens fort magnifiques
Votre maine au bras potalé
Ma souverte fois régale (ІІІ—36).

І Еней і його троянці люблять добре випити і попоїсти:

I) Aeneas fit débarquer
Force bon vin de quoirinquer (I—18),
Couchés sur la gaie verdure
Ils en firent déconfiture,
Et se remplirent à foison
De vin vieil et de venaison.
Si bien burent, si bien mangèrent,

II) Que la plupart s'en devoierent;
Enfin, après avoir dîné
Jusqu'à ventre deboutonné,
Ils se mirent à tue-tête
A discourir de la tempête.
(I—20).

3) Cependant qu'il raisonne ainsi
Les beaux conviés, sans souci,
A manger faisaient des merveilles
Chacun vida plusieurs bouteilles
Et bran la si bien le menton
Tant sur le veau que le mouton
Qu'il ne resta rien sur la table
Qui fût d'homme de bien mangeable,
Si quelque os encor resta,
En levant les pieds, on l'ôta (I—72).

Lors chacun de remplir sa coupe,
Chacun de la vider tout net,
Et de s'échauffer le bonnet.
Dieu sait combien on vit d'ivrognes
Et tous en différentes trogues!
Dieu sait quel désordre et quel bruit! (I—73).

Навіть отаман троянців Іліоней, перш ніж виголосити промову до Дідони, прохає, щоб йому дали випити:

1) Commander, qu'on me donne à boire,
2) Et je vous conterai l'histoire
3) Des gens les plus infortunés

4) Qui soient en ce bas monde nés (I—50).

Далі у Скарона трапляються іноді й грубенські вислови, що нагадують загальний стиль, особливо перших редакцій поеми нашого автора. Вилаявши Енея — *Après ce joli compliment*

*Qu'elle fit un peu brusquement,
Elle lui tourna le derrière
D'une de daigneuse manière (II—69).*

Коли Еней покинув Дідону, автор каже про неї, що

*Un jour, pissant, la pauvre Elise,
Elle pissa dans sa chemise (II—76).*

І далі

*Lors elle tremble, elle pâlit,
Et même pisse-t-elle au lit,
Et même fait-elle autre chose,
Salé en vers aussi bien qu'en prose (I—78).*

Або Дідона не хтіла

*De monter sur quelque lieu haut,
Et puis de là prendre le saut,
Elle peut, tombant sur la tête,
Montrer quelque endroit déshonnête (II—79)*

Часом Скарон хоче бути дотепним, але це йому мало щастить. На полювання з Дідоною челядь її виїхала

Chacun avec son chien ou chienne (II—39).

І нехай у Скаронівій поемі ми знаходимо випадки і проти сучасності, проти поетів, правників, урядовців, нехай бачимо ми у нього часом і малюнок громадянства вищої верстви з його пияцтвом, розкішню і недбальством про загальний добробут, що відбилося значною мірою в відповідних місцях у Котляревського, але взагалі тепер Скаронова поема мало чого варта. Безперечно, свого часу, своїм реалізмом, своїми гумористичними малюнками богів — вона відіграла не аби-яку роль, бо коли на французькому Парнасі панував псевдокласицизм, вона наближалася до реального життя і малювала звичайних людей, як Еней та Дідона з їхніми звичайними переживаннями.

Що-до Блумауера, то загальний напрямок його твору такий самий, як і в Скарона, тільки з деякими прибільшеннями; він теж модернізує і гумористично ставиться до богів і Енея; бачимо в нього й сатиричні випадки проти сучасності, надто проти католицтва під впливом просвітньої філософії ХVІІІ в. ¹⁾

Еней, блукаючи по Картагені, зайшов у Kaffeehaus (15), у театрі з приводу Еневового приїзду було виставлено „Отело“ (20), Дідона, коли її покинув Еней, „liest in Werthers Leiden (56) і инш. Юнону Блумауер

¹⁾ Що відбилося і в таких виразах Котляревського: Ченці, попи і крутопопи, мирян щоб знали научать, щоб не ганялись за гривнями, щоб не качались з попадами та знали церков щоб одну, ченці до баб щоб не іржали (Болхов. ІІІ—76).

зве Jupiters Хантіппе (1), Юпітер Ганімеда auf pädagogisch herzte (1), Анхиза Блумауер змальовує як п'яницю (61—62), самого Енея зве Lummel (88). Гумористично-сатиричне відношення ми бачимо у Блумауера не тільки до класичних богів, але навіть і до християнських святих. Щоб загасити пожежу, що зчинилася в Еневій флоті, на його прохання, з'являється на хмарах св. Флоріан з цебром води і заливає пожежу.

Як і в Скарона, Дідона у Блумауера досить виразно лає Енея, звучи його Schelm und Dieb, hergelaufner Bube, ehrvergess'ner Bengel, galgenschwegel, Kerl, вона каже, що матір'ю Еневвою була не Венера, а ein Wäscherweib (54) і т. ин.

Є у Блумауера також і різні дотепи, тільки-ж також невдалі і грубі: коли Латинці зажадали, нехай-би старий їхній цар Латин воювавсь проти Троянців, то його

Drum kriegten seine Majestät
Vor Angst auch das Laxieren (117).

Тібр будить Енея від сну mit einem Nasenstüber (124).

Нарешті ми повинні відзначити, що й деякі засоби оповідання Котляревський також запозичив у своїх взірців. Отож, напр., він частенько вдається до муз. Цей спосіб ми знаходимо вже у Віргілія:

Musa, mihi causas memora (I—8).
Nunage, qui reges, Erato, quae tempora rerum
Tu valem, tu diva, mone (VII—36—41).

Цього засобу вживають і Скарон, і Блумауер, і Котляревський, і саме в відповідних місцях. Цікаво, що в одному місці Скарон удається до вечних старих муз і прохає у них допомоги:

O doctes genuses du Parnasse.
Vieilles filles de bonne race
Puisque filles de Jupiter,
De grâce venez m'assister:
J'ai besoin de votre mémoire
Pour raconter la noble histoire
De tous les braves capitans... (III—124).

У Котляревського ми знаходимо цілком відповідний вираз:

А ну, старая, цар-Дівце,
Сідая музо, схаменись!
Прокашляйсь, без зубів сестрице,
До мене ближче прихились!
Кажі: які там прасунки
В Енеїві пішли вербунки,

Щоб проти Турна воювать.
Ти, музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі научена,
Всіх мусиш поіменно знать (167),

хоч в іншому місці він і каже, що кличе не стару музу, а

Веселу, гарну, молодую,
Старих нехай бривка Пегас (153).

Як загальний засіб, трапляється у Скарона, Блумауера і Котляревського і полеміка з Віргілієм: иноді вони, наводючи який-небудь факт, не

погоджуються з тим, як його освітлює Віргілій, і тлумачать його по-своєму. Коли челядь Дідонина приїхала з нею з Тіру в Лівію і вийшла на берег, то вона, каже Віргілій, знайшла конячий череп. Скарон із цим не погоджується, і каже, що вони знайшли la tête d'un âne et son cou (1—40) і далі пише

Si l'ouvrage de grand Virgile
Est reçu comme l'Evangile,
On trouvera que j'ai fait mal
De mettre âne au lieu de cheval;
Mais, foi de poëte burlesque,
J'ai lu dans un livre arabesque,
Dont j'ai mal retenu le nom,
Que c'était celle d' un ânon (пор. III—12).

Те самісіньке знаходимо й у Блумауера:

Das Ende von dem Liebsroman
Ist nun in Didos Händen:
Sie kaun mit einem dritten Mann
Ihn recht gemänchlich enden:
Alleiu der Herr Virgilius
Befiehl ihr, dass sie sterben muss:
Nun gut, so soll sie sterben!

Ich bin an ihrem Tod nicht schuld,
Und wasche meine Hände.
Herr Märo schlachtete sie hin;
Der Heldin Blut komm über ihn
Und über seine Kinder (1—56, пор. 50).

Котляревський теж застосовує цей засіб, хоч і не так часто, як Скарон і Блумауер. Починаючи описувати пекло, він каже:

Тепер-же думаю, гадаю,
Трохи не годі і писать:
Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далекі, брехать.
Хіба, читателі, пождіте,
Вгамуйтеся трохи, не галіте,
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі розпитати,
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх.
Віргілій-же, нехай царствує,
То в давній дуже жив він вік.
Не так тепер і в пеклі стало,
Як в старину колись бувало
І як покійник написав.
Я може що-небудь приб'явлю,
Переміню і що оставлю,
Писну — як од старих чував (56—57).

Так ми показали ті джерела, що на їх ґрунті повстала поема Котляревського. Але з усіх цих джерел він, як уже відомо, скористувався, як справжній мистець: як великий будівничий бере звідусюди часом грубе і дике каміння і будує з нього величезний художній храм, так і Котляревський, кермуючись попередніми творами, тільки здебільшого з фактичного боку, утворив велику національну поему. Є в цій поемі деякі зовнішні хиби—автор не у всі куточки свого храму кинув свій бистрий погляд, де-

чого нема в цім храмі—не всі боки українського життя захоплено в ньому. Та по-при все те ми повинні сказати, що поема Котляревського дає широку картину українського життя, малюючи й такі тонкі почуття, як кохання Дідони й Енея, товаришування Низа й Евріяла, любов матрина до сина (матери Евріялової, Венери) любов батькова до сина (Анхиза до Енея, Енея до Асканія) і т. ин. Ми про цей бік поеми Котляревського нічого не говорили — попередні дослідники з'ясували його вже досить. Та нам здавалося, що ті історично-літературні студії, що ми їх отут поробили, ще краще показують, який прекрасний та величній твір Котляревського. Тільки такі історично-порівняльні студії остаточно і ясно показують значіння будь-якого твору. Адже без них не можна визначити, що в певному творі належить самому авторові, а що запозичене. І от тепер не тільки, так-би мовити, почуттям, але й ґрунтуючись на науковому досліді, ми можемо сказати, що Котляревський брав матеріал для своєї поеми з різних джерел, але взагалі добре перетопив його в кузні своєї творчості — на деякі недогляди тут уважати не доводиться — і утворив справжню національну поему, що за неї

Поки сонце з неба сяє,
Його не забудуть.

Михайло Марковський.

ДОДАТОК.

Діялог Енеїв з Турном із давнього підручника піітики, складеного в Чернігівській колегії 1745 р.

Діялог Енеїв із Турном, що його ми друкуюмо, знаходиться в підручнику піітики, складеному в Чернігівському колегіумі 1745 р. (див. знімок № 6). Він цікавий, як ще один довід на те, що зацікавлення до мотивів „Енеїди“ було досить поширене у нас на Україні і навело автора цього підручника на думку скласти, як приклад трагедії, самостійний твір на вигаданий сюжет про те, як Турн вигнав Енея з Італії. Розказавши, якими рисами визначається трагедія і комедія, автор цього підручника, нарешті, пише: itaq(ue) sit exempeli gra(ci)a traiedia rutenico et latino idiomaiae composita, in qua turn(us) expelit A(e)nea(m) de patria sua haereditaria legitima nempe italia (?).

Turnus ait per Apostrophe ad Deū.
І небо вземлю, Бже Сотворивій
Ісполнь та тварю, добрі всю встроївїї,
Даль еси значала всю землю Адамґ,
Да владѣт тою послѣ Авраамґ.
Їтого пройлоша князи и владики,

Царие пвсжди, впобѣдахъ великїи,
Даль еси тѣмъ ти самъ землею владѣли,
Даби они послѣ ихъ владѣли дѣти.
Раздѣлили еси свѣтъ, на четири странн
Пожребію всьму, владѣти безбрани,
Востокъ югъ и западь, сѣверъ работает

¹⁾ Текст написано з скороченнями.

І. Всѣмъ Господину, волю исполняюť
 Сънователи бо, ѡ тебе послании
 Имѣютсѣ дата, обладаюť страни;
 То основатель есть, первій града Рима
 Аше не ромуль, юль, и нумасут з рима.
 Тие розмножили, римские народи
 Инь миромъ инь покоемъ, ѡбрани свободи
 Собираля ѡчествѣ, на ползу единѣ
 Всѣмъ своему Роду, и своему синѣ

І тако многи вѣка, вѣка прохождали
 Иногда в мирѣ, и в брани бивали.
 Даже до Аугуста, пришли они лѣта
 Иже биль властелинѣ, и полный всего свѣта,
 Ѣ коего то ѣ дѣдѣ, Аснѣю ведаше
 Именемъ Латинѣ, Царь бо Латинѣ бѣше
 и Италѣй всей той бист повелитель
 Ѣчества Своего, рачитель любитель.
 Послѣ вторій Силвій, от него родисѣ
 Тотъ его наследникъ, престола ависѣ
 Мой же праміѣ отецъ, Силвій Имѣ млада
 Остави по смерти, беречѣ славна стада
 Нѣтъ убо рди мнѣ, тибрѣ рѣко текущій
 Кто Италиєю, биваль владущій
 Ти на двое Римъ градъ, сильно раздѣ-
 лдешѣ,

Ти все Италию кругом окружашѣ,
 Ти Сицилию, и Африку пресилно
 Напаяшѣ всегда, всегда изобилно
 И ти гора Алпесѣ, давно пребивашѣ
 Земли Италійской ти всѣ давно знаешѣ.
 Ти на двое Римъ градъ силно раздѣ-
 лдешѣ,

Ти всю Италию кругом окружашѣ,
 Ти Сицилию и Африку силно
 Напаяшѣ всегда, всегда изобилно
 ѣ Ти гора Алпесѣ, давно пребивашѣ
 В земли Италійской ти всѣ давна знаешѣ.
 Повѣждѣ почему сей ѡчествомъ вла-
 дѣетѣ

Енеаша иже ничто, претѣтѣ имѣетѣ.

Енѣмъ говоритѣ.

Азѣ Лавинѣю дщерѣ имѣль в женѣ себѣ
 Царѣ Латинскаго, и что естѣк тебѣ
 И потомѣ войшолѣ азѣ господствовати
 и Италиєю крѣпко обладати.

Тѣ рнѣсѣ говоритѣ.

Не потомѣ в нас идеť власти класѣ
 Даби напоследниковѣ прамихѣ презирати
 и тѣхѣ ѡ природной власти ѡдалати.
 Знаешѣ ли ти Трою, котора тобою

Есть днесѣ разоренна. и уничтоженна.
 Твое лѣкваштво, како силне панство
 Погибло навѣки между человекѣки.

ІІ. Енѣмъ говоритѣ.

Не азѣ биль властелинѣ, землѣ давной
 Трой

Приммѣ и мѣсѣ владѣлци обоѣ
 Тие Господие, оною владѣли
 Они бранѣ творили, они мирѣ творили.

Тѣ рнѣсѣ говоритѣ.

Ти биль совѣтникѣ, ти биль сенаторѣ
 Придмови первій, скажетѣ намѣ Автенорѣ.

Антенорѣ говоритѣ.

Се сей Придмовіѣ Совѣтѣ даль о брани
 Даби ми з греками всѣ бились С¹⁾ тродни
 Сей било ѣ намѣ всѣмъ, всегда совѣтуетѣ
 А потом з греками сѣти намѣ готѣет
 Когда начатѣм, бранѣ Трой послѣдна
 И когда двиласѣ, она Тром бѣдна
 То онѣ Придмовіѣ сказалѣ даби брами
 Ѣверсти били до Трой без брани
 ѣ тако послѣхалѣ, его всѣмъ совѣта
 Безѣ того трод всѣ пропала ѡ свѣта
 Абие бо войшли, всѣ греки у трю
 Придма Еккубу, убили обою

Пургѣ синѣ Аххилесовѣ Сердцемѣ жесто-
 чайшимѣ
 Гнѣвомѣ и злобою тотѣ ѡ сѣхѣ тѣж-
 чайшимѣ

Не устидѣшасѣ бо, придма убити
 Ниже поливѣженю, Дщерѣ его вмертвити
 Но дерзнулѣ мсечемѣ, главу ѡсѣкати
 Послѣ же Еккѣсѣ камесмѣ вбвати
 И тако Придмовѣ родѣ вѣсѣ окончисѣ
 И тако всѣ Тром, вовѣкѣ разорисѣ
 А прежде же того, паде Гекторѣ Силвій
 и Тройлѣ синѣ придмов, в брани нео-
 милнѣ

ѣ послѣ начахѣ Греки разорати
 Трою даби камень на камени стати
 Не возмоглѣ нѣкогда во вѣчнѣе вѣки
 Не било бо мѣста, междѣ человекѣки.
 Касандра Сенаторѣ о томѣ добре знает
 Онѣ плачѣще часто сіѣ вспоминаетѣ.

Касандра говоритѣ.

Всѣ азѣ подробнѣ днесѣ могѣ обдѣвити
 Токмо за слезами нѣстѣ мнѣ говорити.
 Днесѣ мощно причинѣ ѣ погибель Трой
 За еднѣ Геленѣ начат бѣт ѡ той.
 Но та всѣ менша здесѣ оставлѣю

¹⁾ С—приписано після, воно тут зовсім зайве.

Толко совѣтника и бракъ предлагаю.
 Егда уже девятна брань шумѣше года
 По смерти всѣхъ вождовъ началъ бити згода
 Уже бо Гекторъ и Тройль неживѣше
 Иже грекомъ всѣмъ страхъ, страхъ и
 трепетъ бѣше
 Гекторъ бо собою два десѣтъ убити
 Вождовъ греческихъ семь дерзнулъ погс-
 бити

И того дѣла Греки гнѣвомъ розделени
 Чего дѣла желали, битъ всѣмъ положени,
 Егда же мертваго, Гектора ѡзрѣли
 Абіе всѣ кѡпно, всѣ брань возимѣли.
 И до трои Силно стали приступати
 И в тѣ порѣ Приамъ совѣта искати
 Началь ѿ сенаторъ, кто би здѣ ѡтраду
 Могль з сенаторъ дати, здравію порады
 Абіе Енѣа начать простирати
 Рѣчь и совѣтъ Црю своесѣ давати
 Даби онъ з греками зволилъ примирити
 И брама до трои зволили ѡтворити.
 Что Приамъ приемыи началъ разсѣждати
 Послѣ начали всѣхъ, всю рѣчь потвер-
 ждати

И таковъ совѣтъ есть, Енеашовъ здравій
 Что и самъ царь приамъ двилсѣ безглави.
 Пиргъ синъ Аххилесовъ, тѣжцѣ раздрисѣ
 Гнѣвомъ и ярости, какъ виномъ ѡписа
 Вбѣжавши в полату усѣкнѣлъ полита
 Приамова сина, в брани знаменита
 Послѣжде же тако Самаго Приама
 Сѣ безглави того, несущима нама
 Абіе Еккуба началъ толь бранити
 Пирга и по видѣхъ явно его бити
 Онъ повелѣлъ воємъ да предадутъ смерти
 Еккуба за сіе да зволятъ ѡ смерти.
 Пиргъ самъ Енѣю началъ вопрошати
 Гдѣ Поливѣена гдѣ зволятъ пребивати.
 Юже Аххилесъ самъ имѣлъ обрѣченъ
 Ю приамъ в женѣ себѣ нареченъ
 Енеашъ же сказалъ, азъ о ней не знаю
 Истинѣ тебѣ днесъ ѿ сердца вѣщаю
 Послѣжди же обрѣтъ в крови поливѣенъ
 Приамовъ тщерь (sic!) ѿбрѣчену
 Абіе Енѣа сказалъ вистѣпати
 Вонъ ѿ трои в'весь родъ з собою забрати
 Даби ѿ третаго дне не билъ ѣ трон
 И онъ самъ и жена, вишли бы вонъ обон
 Протчихъ же жестоко Пиргъ началъ каз-
 вити

Греки же трюю всю, всю огнемъ палити
 И тако славна Тромъ разоренна
 Во вѣчніе роди, никомъ притченна

Всѣ же сѣи совѣтъ содѣла лѣскавій
 Енѣантъ бо онъ, самъ ве всемъ ет на-
 правій (?)

Тѣ рнѣ сѣ говоритъ.

Что жъ ѣже болше бросъ лишве глаго-
 лати

Зволь из Италиі Енеашъ ступати.
 Слишишь ли что на тѣ поютъ твои брати
 Ти себе зовешъ битъ дѣда того Зѣитіа
 Всѣ сѣи оставлѣи Да будешъ без брани
 Стѣпай, стѣпай, скоро во инни страни.

Енѣа говоритъ.

Камо мнѣ ити не вѣмъ азъ ѡсудѣ
 Бгъ бо мнѣ велѣлъ, самъ да азъ здесь
 пребуду.

Тѣ рнѣ сѣ говоритъ.

Бгъ лѣскавихъ знасѣтъ, тѣмъ неповелѣ-
 ваетъ

Житъ господствовати, но тѣхъ изганѣетъ
 Да познаютъ того, како то ет Силній
 Истиній и правій, всегда неомилній
 Чтожъ еще болше, станешъ говорити
 Или повелимъ тѣи своімъ войскомъ бити.

Енѣа говоритъ.

Сѣи вещь тѣжка ет, не можетъ безбрани
 Бити въ народъ нашъ, безсмертніа рани?

Тѣ рнѣ сѣ говоритъ.

Неищешъ мѣти здесь, дѣше все лукавій
 Дажъ грамоги дѣда бо бѣдешъ без глави

Енѣа ѡтдаетъ грамоги падъ
 под-нозѣ Тѣ рна.

Тѣ рнѣ сѣ говоритъ

Да смотритъ здѣ в'весь свѣтъ, что сей тѣ
 написаль

Гдѣ былъ црѣ Латинъ, то все сей попере-
 мѣнѣлъ

(ѡ)тселѣ начинаю брань тѣжку творити

Ниже една дѣа (?) тромнска живити
 ѣже бо арміа стоить ѣчрежденна
 Пѣтемъ земнімъ морскимъ вчинитъ тѣ
 вреждена

Такого лѣскавца и лестнаго сина
 На него же плачетъ земля не едина.
 Послѣ азъ до дѣдѣ князю Австримскѣ
 Даби плѣнилъ мертвилъ всю гордость
 Тромнску.

Конкѣ рентъ говоритъ и проситъ
 мѣти в Тѣ рна дѣла Енѣа

Миръ вамъ всѣмъ во вѣки нѣ буди буди
 Да бѣдѣ без брани вѣсѣ люди

Чтожь намъ брань раждаєт, толко смертни
 рани
 Никто не похвалить будꙋщій на брани
 Перестанте долго гнѣвъ в серцѣ хранити
 И нсвиній народъ напрасно мертвити.

Антеноръ говоритъ.

Изволь наслѣднїче, вже сего прости
 Ми же тебѣ бꙋдемъ всѣ вѣрно слꙋжити

Касандра говоритъ.

Бгъ всегда лꙋкавихъ сильнїй такъ ка-
 раєтъ

И ꙋ лица землѣ вонь тѣхъ ꙋтдалаетъ
 Прости смꙋ бѣднꙋ ѿмѣзернꙋ сущꙋ
 Ннѣ приклонитъ гдѣ глави неимꙋщꙋ.

Тꙋ рнꙋ сꙋ говоритъ.

Азь ему всѣ ннѣ ꙋ сердца вѣщаю
 И ꙋ всюду его здравого пꙋщаю
 Толко да бꙋдетъ то добро памѣтати
 Какъ в чꙋждꙋ державꙋ напрасно встꙋпати

Енѣи встаетъ и сплachtetъ
 говорятъ.

Вѣдаю азь самъ всѣ мои прави вини
 И право говорять сїи на мѣ сини
 Всѣмъ азь причина билъ пропастанъ
 тронскимъ
 И не прїдатель билъ всѣмъ сынамъ Прид-
 скимъ

Хотѣлъ бо азь престоль себѣ похитити
 И землю тронскꙋ себѣ покорити
 Но Бгъ силнїй на (?) такъ зволїлъ по-
 верꙋсти

Гордости Моеи роги визринꙋти
 Имꙋ прїдатель, азь из грецкой страны
 И тѣ обѣщались дать мнѣ помощь в брани
 Но вси нечестно на брани побити
 И никто з тѣхъ долго не могъ в свѣтѣ
 жити

Противꙋ бо стали правди рожна прати
 И всѣмъ дрꙋгꙋ по дрꙋгꙋ началъ ꙋмирати.
 И то мнѣ всѣ дарма, толко мужа свѣта
 Права милостива жаль Прид злата
 Тотъ мнѣ подаль пищу, и чест и надеждꙋ
 Тотъ мнѣ влюди возвелъ, тотъ мнѣ даль на-
 деждꙋ

И тому азь пакостъ вѣчнꙋ содѣлалъ
 Противꙋ совѣсти, всѣ хꙋда показаль
 ꙋбо прости мѣ здѣ, пребѣднаго ннѣ
 Вꙋдꙋща при такой мѣзерной годинѣ
 Прости мѣ Молю тѣ, наслѣднїче свѣте
 Не помнї мойхъ золъ, в милости богате.
 Тебѣ бо Бгъ даль, ет землю владѣти
 В Італїи полвꙋ, полвꙋ власт ѿмѣти.

Тꙋ рнꙋ сꙋ говоритъ.

Жизнь твою с тобою, толко незволь жити
 В моеи власти нигдѣ, ни в кой странѣ
 бити

Стꙋпай за(п)редѣли, гдѣ волнїе полнѣ
 Можетъ тебе тамо стрѣсти добра долнѣ
 Аще кто не вбегъ тѣ, то нагле ꙋмреша
 Узрїшь кровь невиннꙋ, какъ рукꙋ вздер-
 жеша.

Енѣи а благодаритъ Тꙋ рнꙋ.
 Премногихъ азь видѣлъ, в щастїи живꙋ-
 щихъ

Радостъ веселие завсегда имꙋщихъ
 ꙋ тѣ в наꙋхудшое щастїе впадають
 И неблагополучни на послѣ бивають
 Щастїемъ себѣ заслꙋплꙋютъ очи
 Не требꙋа себѣ ꙋ Бга помочи
 С которихъ азь первїй зайшоль во глꙋ-
 бинꙋ

Невѣжества сего, ислꙋпотн тꙋнꙋ
 Что ти ꙋсмотрїлъ днесъ во мнѣ бити
 зламъ

И даль еси мнѣ всѣ навѣки бл҃гѣ.
 За что благодарн, тебѣ Господнꙋ
 И благодарити во всякꙋ годинꙋ
 Ннѣгди не престанꙋ, доколь бꙋдꙋ жити
 Доколь Дхъ мой во мнѣ живїи иматъ бити.
 За такꙋю млтꙋ что есть несказанна
 Кака ет ꙋ тебе днесъ на мнѣ показанна.

Тꙋ рнꙋ сꙋ говоритъ.

Ступай смиротъ отꙋсю, влюбви и впокою
 Ти и жена твои, купно вси обою.

Сенаторѣ благодарствꙋють
 Тꙋ рнꙋ.

Правѣи наслѣднїче видимъ тѣ вси бл҃га
 Разꙋдна разꙋмна, млтвива драга

Бгъ такихъ всегда навластъ избираєтъ
 И правитъ народи тѣмъ повелѣваетъ.

Даль бо тебѣ Бгъ властъ, зволь господ-
 ствꙋвати

Ми же како рабы тѣ станемъ послꙋхати
 Благодарни есмы ꙋ млти полни
 Твоеи височайшой и любви доволни
 Благодарствꙋемъ вси, что всю разꙋсуж-
 даєшь

Что грїшникомъ всѣ ихъ всѣ вини про-
 щашь

Да наслѣдишь вславѣ в щастїи в побѣдѣ
 Родителей твоїхъ и в тѣхъ станешъ
 слѣдѣ

Скажеть убо градъ Римъ, сей буде смирати
 Сей враговъ окрестнїхъ станеть побѣждати.

3) Турнусъ пріймаєт всѣхъ в млтѣ ѿ окончивает рѣчь

Живѣть вси мирно, смирно, всѣ нелицемѣрно

Будетъ Оцѣ вбнѣй васа благословити

Азъ же до чадъ в любвѣ буду васъ хранити.

Tandem sit haec traedia inchoata et finita quae proprio Marte et arte, labore et sudore Auctoris operis istius Apollinei et laborata ad faciliorem captum et intelli (далі не можна розібрати) Phoebeae juventuti ut sciat intelligat perfecta hac structura traediae prout necessitas materiae exposita let anno 17

Студії над текстами І. Котляревського.

I.

Нехай яке дивне може це здаватися на перший погляд, — Котляревському, „батькові“, „привідці“ нового українського письменства, в науковій літературі віддавалося далеко меншу увагу, ніж він на те заслуговував-би. М. Зеров у своїй цікавій книзі¹⁾, подаючи літературу про Котляревського, згадує тільки за півтора десятка праць; та й ті здебільша (писання Костомарова, Скубента Чуприни, Куліша, Бфремова, Євшана) — то критичні статті, а не наукові розвідки.

Отже, навіть після поважних і ґрунтовних праць М. П. Дашкевича, І. М. Стеценка, П. І. Житецького та інших, багато основних питань про творчість Котляревського все-ж не розв'язано, ба навіть застаються вони спірні. Візьмімо хоча-б питання про літературну традицію й побутову обстанову, що в них повстали твори Котляревського.

Одні схиляються бачити в них тільки відрух (відбиток) московської літературної традиції, інші зв'язують їх з українським письменством XVIII віку; одні зазначають „велику національну свідомість автора Енеїди, його ширий патріотизм, його змагання до народности в літературі та виступи проти соціальної кривди“, інші малюють „автора Енеїди, як людину з вузьким світоглядом, якій бракує патріотизму та національної свідомости, з погордою до народу, з його офіцерським поглядом на честь і мораль“ і т. и.²⁾

І. М. Стещенко р. 1902 видав „критическую біографію“ Котляревського³⁾, але, як каже М. Зеров (ор. cit., 62), вона „містить у собі досить неперевірених даних і явних вигадок“. — П. І. Житецький, як то показує сама назва його праці⁴⁾, спитується довести, що коріння Енеїди цілком знаходяться в попередньому українському письменстві; але, вганяючи за доводами цієї, може бути задалегідь поставленої тези, забуває дослідник за можливі впливи сучасної й попередньої літератури московської

¹⁾ Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск перший. Київ 1924, стор. 56—63.

²⁾ А. Музичка. „До початків нової української літератури“. Черв. Шлях, 1925, № 1—2, стор. 222.

³⁾ І. П. Котляревскій, авторъ украинской Энеиды, Киев, 1902.

⁴⁾ Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. Київ 1900 (український переклад, Київ 1920).

(хоч-би й того самого Осипова): порівнявши скількиє уступів з Котляревського та Осипова, П. І. Житецький обмежується на тому, що завважує: „у Осипова самий тільки натяк, у Котляревського докладний малюнок, що зворушує спогади за минуле, які й дотепер іще брешуть у народніх піснях“ (ор. cit. 136).

Ми не мали, звичайно, на думці розглядати тут попередню літературу про Котляревського; на кількох прикладах ми хтіли тільки показати, як багато нез'ясованого, нерозв'язаного, часом заплутаного є в літературі про нашого поета, яка ще сила праці лишається майбутнім дослідникам. Питання про студії над Котляревським, по суті, зазнали тої самої еволюції, як і вся наука про письменство. Давні дослідники сміливо бралися до великих полотен, гадаючи, що при цьому деталі не мають істотної ваги. Ми провадимо дослід з мікроскопом, ми йдемо саме од цих деталей. І з них ми сподіваємося відтворити ціле. Хай це буде не швидко, тільки-ж загальна картина буде ціла й правдива.

Саме останніх кілька років принесли порівнюючи багато нового про Котляревського. У звязку з академічним виданням його творів, що оце лагодиться до друку¹⁾, накреслено цілу низку праць. Вони мають висвітлити багато темрявих питань у його життєпису й творчості, мають установити нові погляди на його писання. Після декількох десятків років, уперше повстало питання про те, що треба докладніше висвітлити літературну спадщину Котляревського, вяснити справу з його автографами, із списками його творів, встановити авторитетний їх текст, вивчити літературні взаємини поетові, вивчити, зрештою саму творчість його, в звязку з новими проблемами в науці про літературу, котрі повстали останніми роками²⁾.

По суті, допіру тепер ми тісно підійшли до виконання desiderata, що їх по-над 30 років тому позначив Мих. Сергійович (М. С. Грушевський). У своїй статті „Для ювілею Івана Котляревського. Desiderata“³⁾ шановний учений

¹⁾ Див. Наше Минуле, 1919, ч. 1—2, стор. 169—170. Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1923 рік. Київ 1924, стор. 70—73.

²⁾ Зупинятися докладно на зробленому тепер передчасно. Адже значну частину праць досі не видано. Далі подасмо коротенький перелік (на цю цю він не претендує) статтів та заміток про Котляревського, котрі в справу його вивчення вносять дещо нове: 1) П. Зайцев]. Нове до тексту „Москаля Чарівника“ (Наше М. н., 1918, ч. 1, ст. 149—150); 2) П. Стебницький. До біографії І. П. Котляревського (Наше лив., 1918, ч. 2, ст. 166—167); 3) А. И. Лященко. И. П. Котляревский. Письмо к Н. И. Гречу (Литературные Портфели. Статьи, заметки и неизданные материалы по новейшей литературе из собраний Пушкинского Дома. I. Время Пушкина, Пб. 1923, стор. 36—42); 4) Павло Филипович. І. Котляревський і „Вольное Общество Любителей Российской Словесности“ (Зап. Истор.-Филологичн. Відділу УАН, кн. IV, 1924, стор. 234—235); 5) Павло Филипович. До тексту „Москаля Чарівника“ (ibid., стор. 236—237); 6) Петро Рулів. До „Москаля Чарівника“ Котляревського (ibid., стор. 237—239); 7) Кость Копержинський. Декілька джерел до вивчення історії постановки драматургічних утворів І. П. Котляревського (Червоний Шлях, 1924, № 8—9, стор. 251—255). Див. також: 8) М. Марковський. Наталка Полтавка і Москаля Чарівник І. П. Котляревського (ЛНВ, 1919, № 3, стор. 250—256); 9) Д. Антонович. Перша Наталка Полтавка (Нова Україна, 1923, № 10, стор. 65—74).

³⁾ Зап. Наукового Товариства імени Шевченка. т. II, 1893, стор. 147—161.

справедливо зазначає, що „Котляревського в нас студійовано дуже мало і, що до цього, багато істнує важних питань не досить вяснених, а то й цілком непорушених“ (ст. 149). Слова ці й тепер можуть правити за motto для історично-літературних дослідів про Котляревського, так само як ціла стаття дає програму подібного дослідження, програму, що її виконання за наших часів, за інших вимог, в інших умовах може істотно поповнити й змінити наші думки про Котляревського.

Дальші замітки присвячено одному з основних питаннів у вивченні письменника — його текстам, у звязку з тими, що є в нашому розпорядженні, новими невідомими матеріалами.

Про тексти Котляревського дуже добре писав колись Б. Грінченко: „Что у насъ до сихъ поръ нѣтъ почти ни одного хорошо изданнаго, съ точно установленнымъ текстомъ, украинскаго писателя, это, къ сожалѣнію, врядъ ли требуетъ доказательствъ; но совсѣмъ уже плохо то, что начинатель новаго періода украинской литературы, И. Котляревскій, издается чуть ли не хуже всѣхъ, и его многочисленныя изданія испещрены еще болѣе многочисленными, и часто очень грубыми, искаженіями текста. Изданіе провѣреннаго и точно установленнаго текста его произведеній напрашивается поэтому само собой“¹⁾.

А ще раніш достоту трохи чи не те саме казав М. С. Грушевський. „Наукова рецензія тексту Котляревського, — се єсть пильна потреба як для студійовання сього автора, так і з погляду практичного. З того часу, як на писання вийшла ,авторська давність‘ і вони підлегли ,книгарській оргії‘, дуже треба-б мати нормальний перевірений добре текст, що мав-би бути зразком для звичайних дешевих видань“ (op. cit., ст. 158).

На жаль „нормального, перевіреного добре тексту“ Котляревського немає ще й досі. Поперекручувано текст навіть у тому прекрасному багатьма сторонами виданні, що вийшло за редакцією С. Єфремова²⁾: йдучи за Кулішем, він подає такі, наприклад, варіанти в „Наталці Полтавці“, як:

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває;
Мати сина, мати сина,
Мати сина проганяє:
„Иди, сину, иди сину,
Иди, сину, пріч від мене!
Нехай тебе, нехай тебе,
Нехай тебе Орда візьме!“ й т. д.

замість:

Гомін, гомін, гомін, гомін по діброві.
Туман поле покриває,—мати сина виганяє:
„Иди, сину, иди, сину, пріч од мене,—
Нехай тебе орда візьме! Нехай тебе орда візьме! й т. и.

як надруковано в першому виданні „Наталки Полтавки“ (1839), що його

¹⁾ Київская Старина 1903, № 7—8, стор. 56.

²⁾ Твори Івана Котляревського. Видання друге, під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Єфремова. Київ 1918, 25+170 стор.

з автографу Котляревського видав І. І. Срезневський. П. Филипович зазначає в тексті „Москаля Чарівника“ навіть цілу сцену з піснею („Больно сердцу мила друга не имѣть“), що її, йдучи за Кулішем, проминув С. Сфремов¹⁾.

Приклад цього видання, що його редактор поставивсь до свого завдання з любов'ю та знанням, як-найкраще промовляє за те, чого ми можемо сподіватися від інших, менш авторитетних видань, як невідкладно потрібне для наступних праць над Котляревським повне, „академічне“ видання, що в ньому текст був-би не покручений, перевірений за першими виданнями й рукописами²⁾.

Що ми знаємо за рукописи І. П. Котляревського? ³⁾

За життя поетового з його рукопису друкувалася „Енеїда“ р. 1809⁴⁾ Незадовго до смерті він продав поему харківському видавцеві Волохинову, що й видав її р. 1842⁵⁾. Де ці рукописи, невідомо, і треба гадати, вони загинули без воріття.

Вже незадовго перед тим, як Котляревський помер, до його завітав молодий тоді вчений, І. І. Срезневський, і, як каже біограф останнього, „для

¹⁾ Зап. Істор.-Філол. Відділу УАН, кн. IV, 1924, ст. 236.

²⁾ Тепер, скільки відомо, Державне Видавництво випускає нове видання творів Котляревського за ред. акад. С. О. Сфремова; треба гадати, що в ньому буде виправлено огріхи тексту в попередніх виданнях. Але, звичайно, замінити видання академічне, що лагодиться до друку, воно не призначене.

³⁾ Кажучи за рукописи поетові, ми маємо на увазі виключно його автографи. Питання про апографи, списки творів Котляревського ми торкаємося тільки мимохідь, воно бо вимагає особливого, спеціального розгляду.

⁴⁾ „Виргиліева Енеїда на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ. Вновь исправленная и допслненная противу прежнихъ изданій“. (СПБ, 1809, 29+26+48+45+18 стор.). Біографи Котляревського, звичайно, гадають, що й перших два, контрафакційні, видання „Енеїди“ видрукувано за автографом. Отож І. М. Степенко пише за М. О. Парпуру, що „онъ какимъ-то образомъ получили отъ поэта три пѣсни „Энеиды“, вѣроятно, въ одно изъ посѣщеній имъ хозяина К-го, и, удержавъ ихъ у себя, издалъ впослѣдствіи безъ согласія автора“. (Иванъ Петровичъ Котляревскій, автор украинской „Энеиды“. Київ 1902, стор. 13); до цього додаються й деякі хронологічні вираховування, які з'ясовують, що „получить отъ К-ского рукописъ онъ долженъ былъ только въ 1796 г., т. е. до поступленія К-го въ армію“ (ibid. 13, прим. 5.). А тимчасом уже передмова до згаданого видання „Енеїди“ 1809 р. (третього),—де Котляревський пише, що поема його „дісталася панам видавцям із многими помилками і пропусками, які вийшли з переписування“ (розбивка наша),—ця передмова повинна була-б біографа поетового переконати в тому, що перші видавці „Енеїди“ використали тільки один із багатьох списків поеми, які ходили по руках.

⁵⁾ „Виргиліева Енеїда, на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ“ (Харків, 1842, 38+42+75+71+77+90+32 стр.). Крім того, безперечно з рукописів поетових друкувалися уривки з „Енеїди“ в „Утренней Звѣздѣ“ (Харків, 1833, кн. 2, стр. 90—100) та в „Соревнователѣ просвѣщенія и благотворенія“ (1822, ч. XVII). Другий уривок це один із декількох, що їх різними часами поет надіслав до „Вольного Общества Любителей Россійской Словесности“, де він був за члена. Див. також листи Котляревського до Н. І. Гнідича (Литерат. Портфели. I, ст. 36—37) та до О. М. Сомова (Русск. Филол. Вѣст. 1908. № 3, стор. 200—201).

прихильників таланту І. П. Котляревського 1830—40-х років зустріч поетова з Срезневським повинна була стати дорогою тим, що завдяки їй, можна гадати, Котляревський довірив Срезневському свого рукописа Москаля Чарівника й Наталки Полтавки, дозволивши йому видрукувати їх в „Украинскомъ Сборникѣ“, що його тоді Срезневський видавав¹⁾. Обидві пієси Срезневський і випустив у світ: „Наталку Полтавку“ в Харкові, р. 1838, „Москаля Чарівника“ у Москві, р. 1841.

Доля рукопису „Наталки Полтавки“, що був у руках Срезневського і правив за оригінал до набору, — невідома; можна здогадуватися, що Срезневський користувався тільки копією, а первотвір пієси залишився у автора. Здогад цей тим імовірніший, що автограф „Москаля Чарівника“, з якого списано копію для друкарні, зберігся у родинному архіві Срезневських, звідки його порівнюючи недавно здобув П. І. Зайцев²⁾, і його використано в згаданому вище виданні творів Котляревського, за ред. акад. С. Єфремова³⁾.

А головна більша частина паперів поетових, після його смерти, перейшла до його друга С. Стебліна-Камінського і залишалася в його родині аж до кінця 50-х років минулого віку, коли їх передано О. У. Терещенкові, а через нього до Імператорської (тепер Російської) Публічної Бібліотеки. Сам О. У. Терещенко пише за це так: „Котляревський лишив після своєї смерти багато рукописів, які невідомо де й по чийх руках ходять і які до цього часу криються... Несподівано мені довелося бути в Полтаві, де я подбав знайти місце його домівки, потім одвідав його могилу й далі розшукував, чи нема в кого поетових рукописів. Такі рукописи знайшлися в родині одного з приятелів Котляревського, д. Стебліна-Камінського, що й передав їх мені“⁴⁾.

Як повідомляє той-таки О. У. Терещенко, з рукописів, що лишилися після Котляревського, відомі такі:

1. „Журналъ военныхъ дѣйствій 2-го корпуса 1806 г.“ в 3-х зошитах⁵⁾.
2. „Размышленія о расположеніи съ какимъ должно приступать къ чтенію и размышленію о Св. Евангеліи Луки“⁶⁾.

¹⁾ В. Срезневскій. Знакомство И. И. Срезневскаго съ И. П. Котляревскимъ. Кіевская Старина, 1899, № 1, стор. 2 и далі.

²⁾ А втім, ще раніш за нього писав В. І. Срезневський у статті „О нѣсколькихъ автографахъ И. П. Котляревскаго“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1902, № 3, відділ II, стор. 125—128).

³⁾ Проте, як повідомляє П. Филипович (Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. IV, 1924, ст. 236—237), „П. І. Зайцев усього тексту не перевіряв: виправивши переважно кінець пієси та дрібні помилки (не всі) попередніх видань..., він не помітив їх найбільшої хиби—що в них пропущено цілу сценку“.

⁴⁾ Кіевск. Стар. 1883, № 5, стор. 146.

⁵⁾ Повний заголовок: „Журналъ военныхъ дѣйствій 2-го корпуса войскъ подъ командою господина генерала отъ кавалеріи и кавалера, барона Мейндорфа“, дав. Кіевск Стар 1900, № 12, ст. 333—346.

⁶⁾ Це переклад з твору Дюкена „L'évangile médité et distribué pour tous les jours de l'année, suivant la concorde des quatre évangélistes“. Про нього див. у статті В. Срезневського „О нѣсколькихъ автографахъ И. П. Котляревскаго“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1902, № 3, відділ II, стор. 120—121).

3. Різні листи, папери, та акти іменні; багато автографів.

4. Записки про деякі звичаї народні, уривок із „Енеїди“, „Наталка Полтавка“ і „Трумф“, комедія І. А. Крилова; усе це — автографи¹⁾.

Як вже вище зазначено, усі ці рукописи А. Є. Стебліна-Камінська р. 1858-го (25 жовтня) через Олександра Уласовича Терещенка, відомого етнографа, археолога й збирача рукописів²⁾, передала до Імпер. Публічної Бібліотеки³⁾, і, по-над 25 років, вони нічийої уваги не притягали.

Допіру р. 1883 паперами Котляревського зацікавивсь В. П. Горленко, що знайшов проте самі листи й записки до Котляревського, також чернетки листів поетових (тоб-то рукописи, зазначені в наведеному спискові під ч. 3-м)⁴⁾; це подало йому привід писати, що інші рукописи втрачено⁵⁾. Сумну звістку Горленка, що її не раз повторяли і в ювілейній літературі 1898 року, почасти спростував Вс. Ізм. Срезневський, знайшовши і „Журналь“, і „Размышления“⁶⁾. Нерозшукані лишалися тільки рукописи, занесені до наведеного списку під № 4, — рукописи з історично-літературного погляду найцікавіші, бо серед них були „черновья Энеиды и Наталки, заключающія любопытные варианты“⁷⁾.

Наприкінці 1917 року автор цих рядків, описуючи рукописи Фундаментальної Бібліотеки Харківського Університету (тепер Харківська Центральна Науково-Підручна Бібліотека), знайшов серед них і ці, ніби загублені автографи Котляревського: знайшлися і Енеїда, і „Наталка Полтавка“ (у рукопису названа просто „Полтавка“), і список комедії Крилова „Трумфъ“ (у рукопису помилка: „Тріумфъ“), і два листи до Котляревського, що з них одного листа кн. Я. Лобанова-Ростовського надруковано у згаданій статті, в „Основи“ (стор. 167 — 168), а другого містимо

¹⁾ Список дій узято (не дослівно!) із статті невідомого автора: „Иванъ Петровичъ Котляревскій“ (Основа, 1861, лютий, стор. 163 — 175). М. Комаров у „Бібліографічному покажчику видань Котляревського, творів та писань про його“ („На вічну пам'ять Котляревському“. Київ 1904, стор. 481), не застерігаючи приписує цю статтю О. Терещенкові; але, як виявляється з безпосереднього ознайомлення із статтею, її написано, мабуть, тільки за матеріялами, що їх подав О. У. Терещенко.

²⁾ Більша частина його рукописної збірки знаходиться тепер у Російській Публічній Бібліотеці; а деяку кількість рукописів сам О. У. Терещенко на початку 60-х років офірував Фундаментальній Бібліотеці Харківського Університету.

³⁾ Див. Отчетъ Публичной Библиотеки за 1858 годъ, стор. 9.

⁴⁾ Частину знайдених паперів він видав у статті: „Изъ бумагъ И. П. Котляревскаго“ (Києвск. Стар. 1883, № 5, стор. 146—154).

⁵⁾ „Просматривая въ нынѣшнемъ году... бумаги, до сихъ поръ, оставлявшіяся почему-то безъ вниманія біографами Котляревскаго, я нашель только рукописи, относящіяся къ двумъ послѣднимъ рубрикамъ: письма и документы. Куда дѣвались „Журналь военныхъ дѣйствій“, черновья „Энеиды“ и „Наталки“, заключающія любопытные варианты, и богословскій трудъ — неизвѣстно. Свидѣтельствомъ ихъ пребыванія въ бібліотекѣ осталась только записка Терещенка“... (Києвск. Стар. 1888, № 5, стор. 146).

⁶⁾ Див. його статтю в „Журн. Мин. Нар. Просв.“, згадану вище, а також. Києвск. Стар. 1900, № 12, стор. 333—346.

⁷⁾ Основа, 1861, лютий, стор. 172, примітка.

в додаткові до цієї статті, нарешті й „Записку о нѣкоторыхъ народныхъ обычаяхъ“, видрукувану там-таки (стор. 172 прим.). І якщо листи та „Записка“ для історика письменства і не дуже цікаві, то рукописи „Енеїди“ й „Наталки Полтавки“ це цінний внесок до невеликої колекції автографів Котляревського, розпорошених по різних збірках; будь-що-будь, вони варті, щоб їх спеціально розглянути.

До книгозбірні Харківського Університету всі ці автографи дісталися р. 1863 разом з бібліотекою й незначною частиною збірки рукописів О. В. Терещенка. Мабуть, передаючи рукописи Котляревського за дорученням од А. Е. Стебліної-Камінської до Публічної Бібліотеки, Терещенко, завзятий бібліофіл і запопадливий збирач рукописів, затримав у себе автографи, котрі його найбільше цікавили; згодом вони дісталися до бібліотеки Харківського університету і кілька десятків років перележали у схованці, аж поки випадково цікавий дослідник звернув на них увагу.

Далі ми подаємо по змозі що-найпильніший і що-найдокладніший опис знайдених рукописів; заразом ми спитувалися вияснити, що нового можуть ці рукописи внести в справу усталення канонічного тексту творів Котляревського, знов-же зазначити деякі проблеми, що повстають перед дослідником рукописних текстів нашого письменника.

Перший рукопис — „Полтавка. Опера Малороссійская въ 2-хъ дѣйствіяхъ“ являє собою зошит розм. на аркуш паперу до писання синього на колір, на 34 аркуші з філігранню: *МУСТ*; на аркушах 2 та 33 трапляється, проте, філігрань: *1829*, що дає можливість встановити дату ante quo написання рукопису. Рукопис—автограф Котляревського, в чому можна пересвідчитись, порівнявши його руку з безперечними автографами поетовими ¹⁾. На аркуші 2—нотатка пізніше дописана: „И зъ собранія рукописей А. Терещенка 1863/933“ ²⁾. Аркуші 31—34 звор. рукопису—чисті.

„Малороссійская Энеида“ обіймає чотири зошити в чвертку паперу до писання. Як вище зазначено, — це власне тільки уривок з поеми — з шостої її частини. Перший зошит (12 аркушів, що з них — а. а 11 звор. 12 звор. — чисті) містить у собі строфи 1 — XLII, переписані, очевиднож, вже начисто; чорнові поправки трапляються тільки вряди-годи, саме письмо свідчить, що переписувач працював старанно. Зошит другий (8 аркушів, строфи XXX — LXII), третій (8 аа., строфи LXIII — LXXXIX), четвертий (8 аа., строфи XC — CXXI) — це раніші (можливо, чорнові) начерки, що можна бачити хоч-би з численних перекреслень, виправок та инш. ³⁾.

¹⁾ Наприклад, в „Творах Івана Котляревського“, за ред. С. О. Єфремова (Київ, 1918, стор. 152).

²⁾ Цей шифр визначає рік, коли рукопис вступив до книгозбірні, та номер, з яким його заведено до інвентарної книги.

³⁾ Короткий опис цих зошитів подано в згаданій вище статті в „Основі“ (стор. 174).

Усі чотири зошити вкладено в аркуш паперу до писання, і на ньому письмом початку XIX віку ¹⁾ написано: „Отрывокъ Энеиды, ч. VI въ 4 тетрадахъ, писанный рукой самого сочинителя И. П. Котляревского“. На арк. 1 першого зошиту нотатка: „Изъ собранія рукописей А. Терещенка“ і іншою рукою — „Матеріальн. книга № 1863/937“.

Далі ми докладно спиняємось на автографі „Наталки Полтавки“, сподіваючися згодом повернутися й до рукопису „Енеїди“; тут-же ми хтіли-б зробити скількись зауважень, що повстали в наслідок уважного й пильного студіювання автографів, — про ортографію Котляревського та про те, як відбилися на ній риси говірки поетової.

Замітки ²⁾, котрі це питання трактують, здебільшого мають ту основну хибу, що ґрунтуються виключно на друкованих виданнях його творів. Цілком зрозуміло, що видавці, виправляючи, як сами знали, тексти творів Котляревського (рясні на те приклади читач знайде далі), дуже мало панькалися з правописом авторовим, раз-у-раз підпорядковуючи його своєму каноні ³⁾. Через це новітні дослідники правопису звичайно йдуть від даних рукописів ⁴⁾. Коли вдамося до рукописів Котляревського, наслідки будуть доволі цікаві.

Не раз вже зазначувано, що в мові Котляревського дуже сильний великоруський елемент і що тексти, з яких ми тепер користуємось, пізніші видавці (найбільше І. І. Срезневський, П. О. Куліш та акад. С. О. Єфремов) значною мірою пристосували до сучасних вимог. Рукописи подають кілька нових рис, які стверджують це що-до ортографії Котляревського.

У правописі Котляревського кінцеве *т* в закінченнях третьої особи однини й множини теперішнього часу, окрім двох-трьох винятків, тверде: це видно з того, як наприкінці слів пишеться твердий знак і знак м'якшення. Обидві ці літери в Котляревського, на перший погляд, дуже подібні, але уважно їх розглядаючи, бачимо поміж ними відміну. Твердий знак, окрім звичайного написання *ѣ*, має ще форму закруглену вгорі, що здебільшого спрощується в *ѣ*; а знак м'якшення, що трапляється значно рідше, має два написання: *ѣ* та *ѣ* ⁵⁾.

Одзначена прикмета в ортографії Котляревського найбільш характерна й стала, тим паче, що вона розбігається з народньою говіркою на Полтавщині, де м'яке *т* чуємо виразно. Не маючи, звичайно, на думці,

¹⁾ Стеблина-Каминського?

²⁾ Див. наприклад, Іван Огієнко „Огляд українського лінгвістичного“ (Зап. Наук. Тов. імені Шевченка, 1907, кн. VI, ст. 38—41).

³⁾ Про правду, що її проробили були видавці, „виправляючи“ ортографію Котляревського, цікаві відомості можна знайти в згаданій вже статті Вс. Срезневського (Журн. Мин. Просв. 1902, № 3, стор. 126—128).

⁴⁾ Див. наприклад, статтю проф. Ол. Синявського: „Дещо про Шевченкову мову“ (Україна, 1925, № 1—2, стор. 100—114).

⁵⁾ В „Творах“ вид. 2, у Києві, 1918, ст. 152, у другім рядку згоря *fac simile* трапляється й форма, що нас цікавить.

запевнювати, буцім-то Котляревський в живій мові *т* вимовляв твердо, дозволяємо собі висловити здогад, що тут маємо справу із змаганням освіченого українця ортографію рідної мови підкорити правилам ортографії московської.

Інші особливості в рукописах не такі характерні й додержані, як допіру відзначена. Уже невідомий автор статті в „Основі“ й Вс. Срезневський зазначали, що в них переплутано вживання *и*, замість *ы* (поруч глумитися, пословиця, шити подибуємо позвы, копы, старык, добры), *ъ* замість *и* (свѣт, бѣдныи, але полетила, дитина), то-що. Треба звернути увагу й на те, що Котляревський писав где, гдесъ замість де, десъ, ей замість йй (ій), як друкували видавці, починаючи з Срезневського.

II.

Написана 1817—1818 рр., а року 1819 виставлена на сцені Полтавського театру ¹⁾, „Наталка Полтавка“ швидко здобула найширші симпатії в публіки. Як писав згодом К. Сементовський, „ни одна повѣсть, ни одно какое-либо сочинение до сихъ поръ не пришлось такъ по душѣ Малороссіянь, какъ Наталка И. П. Котляревскаго; сотни списковъ ея ходятъ и теперь еще по всей Малороссіи, народъ усвоилъ себѣ пѣсни, написанныя Иваномъ Петровичемъ, и есть много такихъ лицъ, которые знаютъ наизусть всю оперу“ ²⁾.

Мало не те саме писав у передмові до першого видання „Наталки Полтавки“ І. Срезневський: „Наталка Полтавка изъ книжно-народныхъ Украинскихъ произведений большого размѣра по своему внутреннему достоинству занимаетъ первое мѣсто,... она болѣе всѣхъ любима во всей Украинѣ,... наконецъ, она доселѣ была не издана, и переписчиками искажалась все болѣе и болѣе“ ³⁾.

І. І. Срезневський, починаючи свої „Українські Сборники“ „Наталкою Полтавкою“ звернувся, проте, не до подібних анонімних списків, а ви-

¹⁾ И. Стещенко, *op. cit.*, 29.

²⁾ К. М. Сементовскій. Иванъ Петровичъ Котляревскій—Сѣв. Пчела, 1846, № 82.

³⁾ „Наталка Полтавка. Малороссійская опера И. П. Котляревскаго“ (Харків, 1838, стор. 7). Одного з найдавніших списків „Наталки Полтавки“ використав свого часу, І. М. Стещенко, спершу в замітці „Древнѣйшій списокъ (1820 г.) Наталки Полтавки И. П. Котляревскаго“ (Кіевск. Стар. 1901, № 4, док.,—стор. 1—9), далі в окремому виданні: „Наталка Полтавка. Малороссійская опера И. П. Котляревскаго. Провѣренный текстъ (по изданію 1838 г. и открытому списку 1820 г.) подъ редакціей И. Стещенко“ (у Києві, 1903, 46 стор.); на хибі й помилки в останньому виданні вказав Б. Грінченко в „Кіевской Старинѣ“ (1903, № 8, стор. 56—60). Як гадає І. Стещенко, „внѣшность рукописи блескомъ не отличается; но зато внутреннія достоинства искупають недочеты правописанія ея безусловно. Важность ея заключается въ многочисленныхъ вариантахъ, которыхъ немало число довольно оригинальныхъ“. (Кіевск. Стар. 1901, № 4, док., стор. 2); надає цінности рукописові й дата його: 1820 рік (про це докладніше скажемо далі). Порівнюючи недавно списки „Наталки Полтавки“ студіював М. Марковський (див. Записки Іст.-Філог. Відділу УАН, кн. II—III, 1923, стор. 94, 128); на жаль, ми не маємо хоч трохи докладних відомостей про цю працю.

користав поетів автограф, що з ним міг ознайомитися під той час, коли бачивсь з І. П. Котляревським у липні 1837 року. Це надало першому друкованому виданню „малоросійської опери“ значною мірою характеру перводжерела. На жаль, дальше видання „Наталки Полтавки“, що його зробив П. О. Куліш р. 1862 ¹⁾, рясніло безліччю перекручувань та змін у тексті; ці перекручування та зміни пройшли через усі наступні видання, що їх видавці користалися з праці Кулішевої, як більше приступної, і з деякими з них читач зустрінеться і в виданнях за ред. акад. С. О. Єфремова ²⁾.

Питання про те, оскільки видання Срезневського авторитетне, власне про те, якою мірою та яким чином він використав автограф самого Котляревського, — питання цього, через цілком зрозумілі причини, досі ніхто не порушував. Тимчасом подібне питання могло повстати вже хоч-би через те, що порівняння (виконали його П. І. Зайцев та П. П. Филипович) текстів другої опери Котляревського „Москаля Чарівника“, що її видав також Срезневський, з зацілілим автографом — виявило багато відмін, геть аж до того, що в друкованому виданні проминуто цілі уступи.

Отже тепер, маючи автограф і „Наталки Полтавки“, ми спробуємо з'ясувати далі такі питання: 1. У якому стосункові стоїть наш автограф до тексту опери, що його видав Срезневський, та 2. Як треба використати цей автограф у майбутньому академічному, авторитетному виданні Котляревського.

Порівнявши текст автографу з друкованим, ми виявили більше як двісті відмін; багато з них дуже цікавих і показових; у сукупності вони дозволили нам зробити скількись, як здається, корисних висновків.

Не позбавлена цікавості така, наприклад, сцена в III-ій яві II-ої дії, в друкованому тексті проминена. По тому, як Виборний питається в Миколи: „Адже ти був на базарі, що там чути?“ — в рукописові йде сцена:

„Микол. Не чувъ далеби ничего; та въ городѣ теперь не до новинъ; тамъ такъ стары дома ламають, та улицы застроюють новыми до-

¹⁾ „Писання И. Котляревського. З патретом і малюнком будиночка його в Полтаві. Коштом П. Куліша“ (Спб. 1862) та „Наталка Полтавка. Украинская оперетта в 3 д. И. Котляревського“ (Спб. 1862).

²⁾ Деякі бібліографи (М. Ф. Комаров, Д. І. Дорошенко) одзначають іще видання „Наталки Полтавки“ в Харкові, 1842. Нам не доводилося його бачити й ми гадаємо, не без підстав, що тут якась бібліографічна помилка. Між иншим, Д. Дорошенко (Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки — Науковий Ювілейний Збірник... присвячений... Проф. Др. Т. Г. Масарикові. Прага, 1925, ст. 155) покликається навіть на рецензію Ф. Євцького в „Денницѣ“ („Jutrzenka“), 1842, № 7; але в цьому числі „Денници“ вміщено велику рецензію Ф. Євцького на Гребінчину „Ластівку“, де за цікаву для нас пісню сказано буквально тільки таке: „Котляревський написав кілька театральних пісес, що з них Наталка Полтавка, зразково-найвним характером героїні пісес та типовими характерами інших осіб, була-б окрасою й не такого молодого письменства“ (ст. 86). Не згадує за таке видання Г. С. Чириков („Указатель книгъ и брошюръ, напечатанныхъ въ Харьковѣ, съ 1805 по 1879 годъ“, Харків, 1890).

мами, та крышки красяць, та якись п'їшеходы роблять, щобъ въ грязь добре, бачъ, ходити було п'їшки, що ажъ дивитись мило.

Возн. Дивитись мило, а слухати, що м'їщанство и купечество говорить, чи мило, чи ни?

Выбор. А що жъ вони будуть говорити? не теперь же тай не отъ себе выдумали таку перестройку города. Хто жъ виноватъ безпечнымъ людямъ, що не запаслися за здалигидь деревомъ, доска́ми и дранью. Отъ того и тяжко. Вы думаете весело и старшимъ принуждати другихъ выполнять те, що имъ велятъ; та що жъ робить, нигде д'їтись, коли треба управлятись.

Возн. Що правда, то правда; трохи крутенько загаліли; такъ и тежъ треба сказати, що всякій господарь для себе жъ и строить.

Микол. Инчи хаты таки були, що якъ бы не вел'їли поразламовати, тобъ одъ в'їтру сами попадали и подавили бъ своихъ хозяинивъ. Коли прислухатись, кто билше гримае на сю перестройку, то одни тузы и богачи. А средняго разбору мовча строить. Да уже жъ и городъ буде, мовъ макъ цвите! (Арк. 19 зв.).

У друкованому тексті всеньку цю сцену, що являла, мабуть, для глядача-полтавця злободенний інтерес,—зведено до одної тільки репліки Миколиної: „Не чувъ, дале-бї, ни́чого. Та въ городѣ теперь не до новинкѣ: тамъ такъ улицы застроюють новыми домами, та крышки красяць, та яки съ п'їшеходы р'облять, що-бъ въ грязь д'обре, бачъ, ходити було п'їшки, що ажъ дивитись мило. Да уже жъ и городъ буде,—мовъ макъ цвѣтѣ!“ (стор. 47).

У загальній композиції пієси ця сцена належить до тих злободенних сцен, котрі в очах сучасного глядача становили *idée générale* пієси. Чудово характеризуючи місцевий, полтавський патріотизм Котляревського, ця сцена повинна була бути вже в найдавніших редакціях пієси, бо згадані в ній заходи стосуються до 1818—1819 років¹⁾. Разом із тим, вона не мала такого принципового значіння, як, наприклад, розмова про пієсу Шаховського, тому дуже можливо, що згодом сам автор її викреслив²⁾.

Тяжче пояснити інші прогалини у виданні Срезневського. Отож, у пієсі, якої співає Петро: „Да йшов козак з Дону“, в рукописові, окрім

1) Пор. „Кн. Р'єшнину хот'їлось привлечь жителей Полтавы къ устройству около домовъ своихъ тротуаровъ и бульваровъ. Выработана была см'їта ихъ стоимости: за погонный сажень бульвара—5 руб., тротуара—4 руб., о чемъ и было объявлено жителямъ Желających оказалось много, они охотно вносили въ думу причитающіяся съ нихъ деньги. И. Фр. Павловскій. Полтава въ XIX стол'їтїи. Киев. Стар., 1905, № 11—12, ст. 285—286; покликання на міський архів 1819, справа ч. 2742).

2) Цьому, проте, заперечує вже самий факт, що сцена ця є в автографі, а він, як зазначено вище, не міг бути переписаним раніш од 1829 року: очевидячки, наприкінці 20-х років ця сцена була таким самим анахронізмом, як і наприкінці 30-х років.

вісьмох рядків, що містяться і в виданні Срезневського (стор. 57), є ще й чотири кінцеві:

Не спасибѣ долѣ, коли козакъ въ полѣ,
 Бо коли винъ въ полѣ, тогдѣ винъ на волѣ.
 Ой, коли бѣ ты, доле, вышла ко мнѣ въ поле,
 Тогдѣ бѣ ты згадала, кого обижала (арк. 24 зв.)¹⁾.

У яві II-й, 2-ої дії, після слів Виборного й Возного— „...то тудя запро-
 вторимо, де козамъ рога правлять“—у рукопису йде репліка:

„Терпил. Зслизни, маро!“ (арк. 28 зв.), також у Срезневського проминута.

Нарешті, у низці наведених далі уривків проминута в друкованому
 тексті Срезневського підкреслені слова й речення:

[Возный:] ...буде чимъ и жинку, тее то якъ іого, и другого кого
 годовати й зодѣгати (арк. 6 зв.; Срезн., 21).

[Выборный] ...покинувъ свій промыслъ, и мало по малу расточивъ
 свое добро... (арк. 9; Срезн. 24).

[Выборный] Богъ же іого зна; якъ пишовъ съ двора, то мовъ въ воду
 упавъ и чутки нема. Наталка безъ души іого любить, черезъ іого всѣмъ
 женихамъ одказуе, та и Терпѣлиха безъ сліозъ Петра незгадуе (арк. 9;
 Срезн. 25).

[Возный] ...всѣ грѣшны, та ище и як! (арк. 9 зв.; Срезн. 27).

[Терпілиха] ...чотири годы уже якъ обѣ нимъ ни слуху нема...
 (арк. 11 зв.; Срезн. 30).

[Терпілиха] Не плачь, дочко! Я тобѣ не ворогъ (арк. 12; Срезн. 31).

[Терпілиха] Нехай же прійде, нехай вернется до насъ (арк. 12;
 Срезн. 31).

[Выборный] Тилько нигде правды дѣвати, трудненько теперь
 у бог ій дѣвцѣ замужь выйти безъ приданого... (арк. 14; Срезн. 36).

[Наталка] ...наверни душу мою до возного, а безъ сіюго чуда... (арк. 16
 зв.; Срезн. 41).

[Петро] ...що нихто ничимъ мене не уразить (арк. 19; Срезн. 45).

[Выборный] Здорово, Миколо! що ты тутъ робишь? (арк. 19;
 Срезн. 46).

[Петро] ...поговорять, поговорять тай пидуть (арк. 23; Срезн. 54).

[Петро] ...смѣются, плачуть, лаються, бьются, стрѣляются... (арк. 23;
 Срезн. 54).

[Петро] О, злая моя доле! (арк. 24 зв; Срезн. 57).

[Петро] ...въ якій часъ тебе я встрѣчаю; и для того тилько... (арк. 26;
 Срезн. 60).

¹⁾ Це чотиристишия є і в спискові 1820 р., але в дуже перекрученому вигляді:

Но „спасыби, доле“ козакъ скаже въ поли,
 Бо колы винъ въ поли, тоди винъ на воли,
 Ой, колы-бѣ та доля выйшла ко мни в поле,
 Тогди-бѣ ты вгадала, колы обижала (стор. 37).

Наводимо цей уривок, щоб схарактеризувати порівняну цінність Стешенкового списку.

[Наталка] ...непитаюся, чи и ще ты любишь мене... (арк. 26; Срезн. 60).

[Возный] ...бо ты, кажется, бачится, видится, здается... (арк. 27 зв.; Срезн. 65).

Окремо треба відзначити одну прогалину у виданні Срезневського. Прогалина ця дрібна, але вона цілком перекручує всеньке речення і позбавляє його будь-якого глузду. Маємо на оці таку репліку Возного в яві 7, 2-ої дії (цитуємо за виданням Срезневського): „Искра, шуринь Кочубея, бувъ Полковникомъ Полтавскимъ, и пострадавъ вмѣстѣ зъ Кочубеемъ мало не за годъ до Полтавской баталии; то думать треба, що и полкъ ёму принадлежалъ во время сраженія при Полтавѣ“ (56).

У такому вигляді кінець речення є, певна річ, нісенітниця, бо не міг полк підчас Полтавського бою належати полковникові, скараному на горло (що „пострадавъ“) „мало не за годъ“ до неї; проте цю нісенітницю, ідучи за Срезневським, передрукували й пізніші редактори (Куліш та акад. Єфремов). У рукопису читаємо правильно: „... то думать треба, что и полкъ не ему принадлежалъ во время сраженія при Полтавѣ) (арк. 24).

Зазначимо, нарешті, три випадки, коли у виданні Срезневського проминуто ремарки, що є в рукопису.

Після Наталчиної пісні № 3 („Видно шляхи полтавськіє“) в рукопису йде ремарка: „По окончаніи пѣнія говоритъ“ (арк. 4 зв.; Срезн. 16).

У яві 3-й, 1-ої дії репліка Виборного виглядає так: „Выборный: (Лук аво) Наталку? а где жь (осматривается) вона? (арк. 6; Срезн. 19). Першу ремарку у Срезневського проминуто.

До слів Петра (II-а дія, ява 7) — „Там и Искру почитуютъ“ — в рукописові додано примітку: „NB Искра съ Кочубеемъ казненъ въ 1703-мъ году“ (арк. 23 зв.; Срезн. 56).

Усі ці прогалини в виданні Срезневського, можна, певна річ, уважати, окрім хіба двох-трьох, за дрібні й неістотні. За їхньою абсолютною цінністю не обставмо — встановляти естетичні критерії це не є наше завдання. Тільки-ж, будь-що-будь, гадаємо, що всі вони в сукупності свідчать за те, що, відколи написано нашого автографу (скажімо, умовно — від 1829 року), аж доки вийшло друковане видання (1838), текст пієси підпав деяким, — нехай дрібним, — скороченням. Завважмо також, що певна частина зазначених пропусків це не тільки пропуск слова або речення, — адже при цьому часто-густо змінюється інтонаційне офарблення цілої фрази. Повстає природне питання про автора цих змін (чи сам Котляревський, чи його видавець, Срезневський?). Та поки-що цього питання ми не розв'язуємо, аж доки розглянемо інші категорії одмін друкованого тексту від автографу.

В pendant до пропусків у виданні Срезневського треба зазначити низку випадків, коли текста доповнено й поширено проти рукопису; додатки ці дуже незначні й здебільшого полягають у тому, що вставлено сполучники та приростки, як це видно ¹⁾ з дальшого:

¹⁾ Надалі ми обмежуватимемося лиш декількома найцікавішими або показовими прикладами, щоб не збільшувати розмір статті.

[Наталка]: ...а може... (плачеть) може й забувть, що я живу на свѣтъ! (12; ркп. арк. 2 зв.)¹⁾.

Возный, шедший мимо, подходит къ Наталкѣ (12; ркп. арк. 2 зв.).

[Наталка]: ...и дуже залюбитись можно булò (15; ркп. арк. 4).

[Терпілиха]: Се Петро!.. Святъ, святъ, святъ! (64; ркп. арк. 27 зв.).

[Наталка]: ...вернися-жь до могò сердца! (12; ркп. арк. 2 зв.).

[Выборный]: Уже-жь не що: другого любить... (24, ркп. арк. 8 зв.).

[Петро] Як же я удѣржусь... (58; ркп. арк. 25).

[Хор]: Начинаймо-жь веселиться! (71; ркп. арк. 30).

[Терпілиха]: ...чи захочу-жь я тебе погубити?. Убожество мое и старйсть... (31; ркп. арк. 12).

[Выборный]: Не стыдно, хочъ и на сватань! И черезъ край смикнувъ окаянной варенухи... (46; ркп. арк. 19)²⁾.

[Петро]: ...бувъ и на Дону, бувъ и на линіи... (53, ркп. арк. 22 зв.).

[Хор]: А Полтавцї добрї й скачуть... (71, ркп. арк. 30 зв.).

[Выборный]: ...яка рукодѣльница, що себе и матйръ свою на свѣтъ держить! (19, ркп. арк. 6).

[Наталка]: Бѣдность и богатство ёсть то Божа воля... (31, ркп. арк. 11 зв.).

[Выборный] ...то и мала-бъ, хто васъ оборонявъ бы (34, ркп. арк. 13).

Наведені приклади додатків у виданні Срезневського такі незначні, що ледві чи дозволяють поробити будь-які висновки, хоча в них можна побачити одну тенденцію — обробити мову дієвих осіб, зв'язати коротенькі, уривчасті фрази рукопису в ширші й заокругленіші. Проте, отакі стилістичні зміни пороблено не скрізь, а тільки де-не-де: скидається на те, немов хтось (автор? видавець?), перед тим як здавати рукописа до друку, погортав його й мимохідь змінив те, що впало в вічі підчас побіжного перегляду.

Таким характером визначаються й одміни в тексті видання Срезневського проти рукопису. У небагатьох випадках ці одміни виявилися в простому переставленні слів:

Автограф Котляревського	Видання Срезневського
1. О, якъ мое болитъ сердце... (арк. 2).	1. О, якъ болитъ мое сердце (11).
2. Коли теперь того нема... (арк. 2 зв.).	2. Коли теперь не ма́ того, (11).
3. ...и коли ми́нѣ вони осоружны (арк. 11 зв.).	3. ...и коли вони менѣ осоружнї... (30).
4. ...може забувъ и тебе (арк. 12).	4. ...мо́же и забу́въ тебе (31).
5. Чи я тебе, дочко не добра желаю... (арк. 12 зв.).	5. Чи я тобѣ, дочко, добра не желаю... (31) ³⁾ .

¹⁾ Тексти ми взяли з видання Срезневського, а покликуємось на сторінки рукопису; підкреслених слів і висловів у рукописові немає.

²⁾ Тут не тільки вставлено сполучник *и*, ба й змінено інтонацію, що її дає рукопис у рукопису це місце читається так: „Не стыдно, хотя на сватань и черезъ край смикнувъ окаянной варенухи“.

³⁾ Між иншим, тут переставлення деякою мірою впливає на значіння фрази.

6. ...а до того ище якъ придасть... (арк. 13 зв.).

7. там панночки дуже чванятыя собою.. (арк. 13 зв.).

8. нехай один буду я горевати и сохнути... (арк. 21 зв.).

9. Мати моя хотѣла... (арк. 26).

10. ...и щобъ твій и духъ непахъ (арк. 28 зв.).

Найчастіш трапляється те, що одне слово рукопису замінено на инше, близьке співзвучністю й значінням або рівнозначне. Це можна бачити з таких прикладів:

1. Полетѣла бъ я до тебе, та крылья не маю (арк. 2 зв.).

2. ...и по своей волѣ, тее то якъ іого, распоряжатъся (арк. 4 зв.).

3. ...мужемъ пристойнымъ и угоднымъ... (арк. 4 зв.).

4. ...яка трудовица... (арк. 6).

5. А Наталцѣ треба не письменного... (арк. 6 зв.).

6. Такъ чомъ же вы не одружитесь? (арк. 6 зв.).

7. Ой, ты старый дѣдуръ... (арк. 7).

8. ...нигдѣ, тее то якъ іого, правды дивати... (арк. 8).

9. Блаженна ложь, когда бываетъ въ пользу ближнихъ... (арк. 9 зв.).

10. ...мы теперь такъ бѣдны (арк. 12).

11. ...съ кинця свѣта прилетнувъ бы до насъ... (арк. 12)

12. Но що робить! (арк. 13).

13. ...где ни посѣй, тамъ и уродится... (арк. 20).

14. Я догадався; тут живе... (арк. 20 зв.).

15. И не разъ бачивъ... (арк. 23).

16. ...та вы перебили... (арк. 23).

6. ...а до того якъ ище придасть... (34).

7. ...там панночки дуже собою чванятыя... (34).

8. Нехай буду одинъ горевати и сохнути... (51).

9. Моя мати хотѣла... (61).

10. ...и щобъ и духъ твій непахъ (66).

1. Полетѣла бъ й я до тебе, та крылѣць не маю (11).

2. ...и по своей волѣ—тее то якъ ёго — распоряжатъ? (16).

3. ...мужемъ пристойнымъ и угодливымъ... (16).

4 ...яка трудяща... (19).

5. Наталцѣ же треба не письменного... (20).

6. Такъ чомъ-же вы не одружитесь? (21).

7. Ой, ты старый дѣдугъ... (22).

8. Нигде—тее то якъ ёго правды дѣйти...¹⁾

9. Блаженна ложь, егда бываетъ в ползу ближнихъ... (27).

10. ...мы теперь такъ бѣдны (32).

11. .. съ кинця свѣта прилетнувъ бы до насъ... (32).

12. Та що робить!.. (33)²⁾

13... де ни посѣе, тамъ и уродится (48).

14. Я догадуюсь. Тутъ живе... (48).

15. Я не разъ бачивъ... (54).

16. ...такъ отъ вы перебили (54).

¹⁾ Так само дальший вислів: „...нигде правды дѣвати...“ (арк. 14) у друкованому тексті читається так: „нигде правды дѣти...“ (36).

²⁾ Пор. іще: в ркп.: „Ты хотъ въ сердцѣ, но отъ тебе берутъ мою руку“ (арк. 16 зв.). Срезн.: „Ты хочъ въ сердце, та одъ тебе берутъ мою руку“ (41); і ще: ркп.— „Но Наталка не одна...“ (арк. 20 зв.); Срезн.— „Та Наталка-жь не одна...“ (49).

17. Д а й ш о в ь к о з а к ь... (арк. 24 зв.).

18. ...б и л а т е б е м а т у с я... (арк. 25).

19. ...в и п р о в о д и т е в и д с и ь с і о г о г о л о д р а б ц я (арк. 28 зв.).

20. Я ч е р е з ь т е б е о с т а в и в П о л т а в у... (арк. 29).

17. ...Т а й ш о в ь к о з а к ь... (57).

18. ...Б и л а м е н е м а т у с я... (59).

19. ...в и п р о в о д и т е в и д с и ь с і о г о г о л о д р а н ц я (66).

20. Я д л я т е б е о с т а в и в ь П о л т а в у (67).

Зазначимо, нарешті, скількись одмін, що присутньо змінюють, ба навіть перекирують значіння слова. Отож, за безперечне перекирування (або друкарську помилку) треба вважати звертання Виборного до Возного: „Ось, слухай“ (стор. 21)—в цілій піесі Виборний, удаючися до „панича“ Возного, віддає йому належну пошану ¹⁾; так само Возний, скрізь звертаючися до Терпелихи на „ты“, несподівано в одному місці питає її „...благословіте-ли на благоє дѣло?“ (69) ²⁾. За перекирування вважаємо ми й наступне місце останнього хору:

А П о л т а в ц і д о б р і й с к а ч у т ь,
И н а з л о д р у г и м ь г у л я ю т ь (71).

У рукописові другий рядок читається так:

Н е н а з л о д р у г и м ь г у л я ю т ь (арк. 30 зв.),

що, певна річ, більше відповідає загальному тонові хору.

Зазначимо, нарешті, скількись перекирувань, котрі можна з'ясувати почасти тим, що не до пуття прочитано рукопису, а почасти свідомою, на-вмисною зміною тексту.

1. П о в њ р ь м н њ : е ж е л и б ь з д њ с ь с о б р а л о с ь м н о г о н а р о д у... (арк. 9 зв.).

2. ...Х т о н е л у к а в и т ь, т о с ь з а д у в и д а т ь... (арк. 10).

3. Б о г ь з н а, д о ч о г о в е д е (арк. 10 зв.).

4. Я д р у г о и н е п о л ю б и в ь и л ю б и т ь н е б у д у... (арк. 26 зв.).

5. Н о я л ю б л ю П е т р а д у ж е,
А д о д р у г и х ь м н њ б а й д у ж е (арк. 30).

1. ...м н ю, е ж е л и-б ь з д е с ь з і б р а л о с ь м н о г о н а р о д у... (26) ³⁾.

2. Х т о н е л у к а в и т ь, т о з з а д у с и д и т ь... (27).

3. Б о г ь з н а, д о ч о г о д і й д е т ь-с я... (28).

4. Я д р у г о и н е л ю б и в ь, и л ю б и т ь н е б у д у... (62).

5. Я ж е л ю б л ю П е т р а д у ж е,
Д о д р у г и х ь м е н њ б а й д у-ж е (70).

У додаток до зазначених вище перекирувань тексту, що з'явилися в наслідок нерозбірності рукопису, наведемо кілька прикладів, де такі перекирування найбільше показові:

¹⁾ У ркп. цілком правильно: „ось слухайте“ (арк. 6 зв.).

²⁾ У ркп: „...благословишть ли на благоє дѣло?“ (арк. 29).

³⁾ Тут треба звернути увагу й на „українізацію“, переведену в друкованому виданні („зібралось“ замість „собралось“); далі ми зустрінемо низку аналогічних прикладів.

1. Мы теперъ равны съ тобою... (арк. 2 зв.).

2. ...не вышепомянутымъ и мярекъ (арк. 2 зв.).

3. ...теперъ же, читая, тее то якъ його... (арк. 4).

4. Скажи, говори, отвѣчай, отвѣтствуй... (арк. 4 зв.).

5. ...то теперъ себе виправити треба, або купити (арк. 5 зв.).

6. ...молодець не убогій и продолжающій службу свою безпорочно скоро годъ (арк. 6 зв.).

7. ...буде чимъ и жинку, тее то якъ його... (арк. 6 зв.).

8. Наталка многимъ женихамъ пиднесла печеного кабака (арк. 7).

9. ...аж жижка задріжить (арк. 8).

10. Цапъ въ огородѣ капусту жуе (арк. 10).

11. ...тай и мого николи не буде (арк. 11 зв.).

12. Скрепья сердце свое, перестану журитися... (арк. 13).

13. ...покорность твоя жизни и здоровья мнѣ придаетъ (арк. 15 зв.).

14. ...стрѣляются, колются и умирають (арк. 23).

15. ...будь же бодрымъ и мнѣ вѣрнымъ... (арк. 27).

16. И за мене часто бьются... (арк. 30).

1. Ми теперъ ривня зъ тобою... (12).

2. ...не вышепомянутымъ и мянемъ (12).

3. ...теперъ же читаю — тее то якъ ёго... (15).

4. Скажи, говорю! Отвѣчай, отвѣтствуй... (16) ¹⁾.

5. ...то теперъ або випросити треба, або купити (18).

6. ...молодець не убогій и продолжавший службу свою безпорочно скоро годъ (20).

7. ...буде сили и жинку — тее-то якъ ёго... (21).

8. Наталка многимъ женихамъ пиднесла печеного кабана (22) ²⁾.

9. ...аж жижкѣ задріжѣть (22).

10. Цапъ въ огородѣ капусту псеуе (27).

11. ...такъ и мого никѣли не буде (30).

12. Скреплю сердце свое, перестану журитись... (33).

13. ...покорность твоя жизни и здоровья менѣ придасть (39).

14. ...стрѣляются, валяются и умирають (54).

15. Будь-же добрымъ и менѣ вѣрнымъ.. (63).

16. И за менечасомъ бьются.. (70).

¹⁾ Тут знов-таки перекручується основний інтонаційний замисл речення: зміна „говори“ на „говорю“ розбиває ефект, що його справляє нагромадження однозначних, мало не синонімічних деталей.

²⁾ Видиме перекручення (або друкарська помилка), що, не вважаючи на всеньке свое безглуздя й етнографічну невідповідність, пройшло через низку наступних видань „Наталки Полтавки“. До речі, про друкарські помилки: Срезневський у „Послѣсловіи“ до свого видання завважає: „При печатаніи вкрались кое-гдѣ опечатки; они могутъ, кажется, всѣ безъ исключения, быть исправлены по объяснительному словарю“ (стор. 74.). А втім, в „Объяснительномъ Словарѣ“ кабака ми не знаходимо, тому в даному випадкові, які в деяких інших припускаємо не помилку, а перекручення тексту (тоб-то помилку не складачеву, а видавцеву).

Одна з найхарактерніших відмін у виданню Срезневського проти нашого рукопису—це досить послідовно переведена „українізація“ тексту: ортографію Котляревського (недодержану й невизначену) скрізь виправлено й уточнено ¹⁾; при цьому „виправлено“ й мову Котляревському, що-рясніє „русизмами“,—московськими словами, московськими формами, то-що: усі вони (точніше, — більша їх частина) замінено в друкованому тексті на відповідні українські слова, форми й т. и. Так, Котляревський пише: *хоть, хотя* (...живу *хоть* не такъ, якъ люди, а *хоть* по биля людей, арк. 6 зв.), Срезн. 21: *хочь... хочь* (Хотя-бъ и протопопшею... арк. 11 зв., Срезн. 30: *хочь-бы*; — *Хотя* и не годится..., арк. 14, Срезн. 36: *Хочь*), *она* (Она излагаетъ нерезонные, тее то як його, причины. Она приводитъ въ доводъ..., арк. 8, Срезн. 23: *Вона* излагаетъ...; *вона* приводитъ), *есть* (У нас *есть* пословица..., арк. 4, Срезн. 14: *ѣ*), *лишь* (... *ось* пидить лишьъ в недѣлю..., арк. 4, Срезн. 15: *лишень*), *или* (малейшая проволочка или прижимочка..., арк. 5 зв. Срезн. 18: *або*), *что* (Что для мене благопристойнѣе панночка, нижъ простая селянка, арк. 8, Срезн. 23: *Що* для мене благопристойнѣйше панночка нѣжъ прѣста селянка ²⁾. — *Что* она... одна моя госпожа. *Что* она не вѣрится..., арк. 8 зв.: Срезн., 23: *Що* вона), *можетъ-быть* (...*можетъ* быть и кистки погнили, арк. 9, Срезн. 25: *мѡже*), *и* (...*Всѣ* присѣли бы к земли..., арк. 9 зв., Срезн. 27: *до* земли ³⁾), *помогите* (...*добры* люди, помогите минѣ..., арк. 16 зв., Срезн. 41: *поможѣтъ*), *но* (...*шукав* мѣста, но скрізь опизнився..., арк. 17, Срезн. 42: *але*; — ...но бѣдою нашою непотѣшатся..., арк. 29; Срезн. 68: *та*), *не* былъ (...*Кочубей* не былъ полковникомъ..., арк. 23 зв.; Срезн. 55: *не* бувъ), *с* (...*кинчайте* съ богомъ те, що начали, арк. 28, Срезн. 65: *Кончайте* зъ Богомъ те, що зачали ⁴⁾) і т. и.

Можна тільки гадати, — бо для хоч трохи категоричних тверджень немає досить матеріалу, — що подібну „українізацію“ тексту видавець-

¹⁾ Як зазначає видавець, він захує „правописаніє Автора, прибавляя только *ѣ, ѣ* (съ наеркомъ) и *ѣ* (съ острымъ знакомъ) для отличія отъ простыхъ *и, ѣ* и *е*) (стор. 72); проте, порівнюючи друковане видання з рукописом, виявляємо значно глибшу редакторську працю, аніж зазначена в наведеній цитаті.

²⁾ У цьому прикладі є ще два зразки „українізації“ тексту.

³⁾ Але рівночасно у Срезн.: „...любовь къ менѣ Наталки“ (26; в ркп. — „любовь ко мнѣ Наталки...“, арк. 9 зв.);

⁴⁾ Порівняй ркп. арк. 28: Не такъ то легко можно окончить те, що вони начали; Срезн. 67: зачали. Цей приклад (власне заміна, „кинчайте“ рукопису на „кончайте“ в друкованому тексті) примушує нас спинитися й на декількох випадках „русифікації“ тексту. Такі, наприклад, оці місця рукопису: Не розказовавъ же панъ Щапавка якои новини? (арк. 5 зв., Срезн. 18: *якой*); — щобъ жинку свою съ матерью годовавъ и зодѣгавъ (арк. 6 зв., Срезн. 20: *зодѣвавъ*); —...въ городѣ теперъ не до новинъ (арк. 19 зв., Срезн. 47: *новиндкъ*); — Поздравляю васъ, добродѣю... (арк. 20, Срезн. 47: *поздравляю*); — Сей парнюга бувъ въ театрѣ... (арк. 23, Срезн. 54: *парнѣга*); — ...побувавши довго въ городѣ... (арк. 25 зв., Срезн., 59: *долго*). — А втім, ми не бачимо в подібних випадках „русифікації“ якоїсь тенденції і вважаємо їх просто за покажчики того, як недбало ставивсь видавець до тексту Котляревського.

Срезневський перевів з практичною метою — зробити пієсу придатнішою й суцільною (з мовного погляду), наприклад, для вистав, то-що ¹⁾. Наступні видавці, починаючи від Куліша, повели цю „українізацію“ ще далі: Куліш, наприклад, друкує стілько, скілько (в ркп: сколько, столько), не візьмѹ (ркп: возьму), артикулівъ (ркп: артикуловъ) і т. и.; але це вже окреме, спеціальне питання, що його ми в оцій статті залишаємо нерозв'язаним.

Ґрунтовно змінено в друкованому тексті ремарки: тільки дуже небагато їх збігаються з ремарками в рукопису. Далі наводимо найхарактерніші приклади:

В рукопису:

1. Театръ представляеть село при рѣкѣ Ворсклѣ. Черезъ (sic!) сцену улица малороссійскихъ хатъ, к рѣкѣ ведущая и въ сей улицѣ хата Терпилихи (арк. 2).

2. Наталка... подходит на край сцены въ задумчивости и поеть (арк. 2).

3. Наталка задумывается, а возный рассуждаетъ и смѣшныя показываеъ мины на лицѣ (арк. 5).

4. ...выборный, показавшись на сцену, поеть (арк. 5).

5. NB. По мѣрѣ приближенія выборного къ оркестру, Наталка подходит къ вѣдрамъ, беретъ ихъ и уходитъ домой (арк. 5).

6. Дуетъ № 7. Возный и выборный (арк. 10 зв.).

7. По окончаніи пѣнія уходятъ. Сцена перемѣняется и представляеть внутренность хаты Терпилихи (арк. 10 зв.).

8. Примѣтя приближеніе къ двери садится за работу (арк. 13).

9. Петро (въ сторону) Яке се село? (арк. 18 зв.).

В друкованому тексті:

1. Село у рѣки Ворскла. Вдоль сцены улица, ведущая къ рѣкѣ: тутъ между хатами и хата Терпилихи (11).

2. Наталка... ходиъ, задумавшись, и потомъ поеть (11).

3. Возный про себя рассуждаеъ, и смѣшныя мины играють на его лицѣ. Наталка задумывается... (17).

4. Выборный показывается на улицѣ, идеъ и поеть (17).

5. Наталка взяла свои ведра и пошла домой; Выборный подошелъ къ Возному (17).

6. Возный съ радости начинаеъ пѣть, а Выборный подтягиваеъ за нимъ (28).

7. Немае.

8. Примѣтя, что кто-то приближается къ двери, садится за работу (33).

9. Петро (тихо): яке се село? (44).

¹⁾ Наведемо в примітці ще низку прикладів, як українізував Срезневський окремі слова; він друкує їй (ркп. ей), проста (простая), помѣчь (помощь), своему (своему), покѣрна (покорна), недѣждавшихъ (недождавшись), тѣлько (только), мягкой (мягкой), ставлять (ставятъ), одѣ (отъ) і т. и.

10. Тѣ-же и возный выходитъ отъ Терпилихи съ перевязанною рукою шелков. платкомъ. Выборный въ бѣломъ рушникѣ черезъ плечо, какъ-вые дають въ Малороссіи старостамъ при сватаньи.

НВ. Возный выходитъ впередъ и прохаживается въ поперегъ сцены съ довольною миною. — Микола и Петро стоятъ въ сторонѣ по отдалъ, а Выборн. громко говоритъ въ дверь Терпилихи (арк. 19).

11. Петр. (въ сторону) На Наталцѣ! (успокоясь) Но Наталка не одна на свѣтѣ (Къ Микол) (арк. 20 зв.).

12. (во время пѣнія, Макогоненко выходитъ на сцену, слушаетъ и по окончаніи подходитъ къ Петру и говоритъ) (арк. 22 зв.).

13. На комедію? (знак удивленія) ты жѣ бачивъ... (арк. 22 зв.).

14. ...пиду лучше до дому (хочеть уйти) (арк. 25 зв.).

15. Оба стремятся другъ къ другу, обнимаются. Нѣмая сцена (арк. 25 зв.).

16. Натал. Дай же мини свою руку (взявши руку) будь-же бодрымъ... (арк. 27).

17. Терп. (въ сторону) Добрый Петро!... (Наталка плачетъ; возный разсуждаетъ) (арк. 28 зв.).

18. Возный (вышедъ впередъ на сцену) Размышлялъ я предовольно... (арк. 29).

19. Петро и Наталка, когда возный говоритъ къ зрителямъ, обнимають мать, и по окончаніи говорятъ (арк. 29 зв.).

20. Натал. Коли кого любишь, того ничого не забудешъ. № 19-й. Ой, я дивчина Полтавка... (арк. 30).

10. Возный и Выборный выходятъ изъ хаты Терпѣлихи. У Вознаго рука перевязана шолковымъ платкомъ; а у Выборнаго черезъ плечо висить Старостинскій рушникъ. Микола и Петро отходятъ въ сторону; Возный прохаживается съ самодовольнымъ лицомъ; а Выборный останавливается у двери, и громко говоритъ въ дверь (46).

11. Підкреслених реплік нема (49).

12. Выборный вышелъ между тѣмъ на улицу, слушалъ, — и потомъ, подходя къ Петру, говоритъ (52 — 53).

13. Ремарки немає.

14. Піду лучше до дому (идеть) (59).

15. Они обнимають другъ-друга (60).

16. Ремарки немає.

17. Терпѣлиха (тихо)... Наталка плачетъ. Возный задумывается (67).

18. Возный (выходя впередъ) (68).

19. Петро и Наталка обнимають мать (69).

20. Наталка: Коли кого любишь, того нічого не забудешъ (цѣлуеть Петра и поеть)...¹⁾

¹⁾ У пізніших виданнях „Наталки Полтавки“, аж до видання за редакцією С. О. Сфремова, усі ремарки перекладено українською мовою, — певне з практичних міркувань.

Навіть побіжно, позверхово й далеко не вичерпливо порівнявши ремарки, бачимо, що в тексті, виданому у Срезневського, ремарки підпали систематичній і послідовній обробці; вона виявилась у змаганні мову ремарок у рукописові зробити літературнішою, звести її до звичайного шаблону сценічних ремарок. У рукопису автор пильнував у ремарках просто передати акції та вчинки своїх персонажів, що не впливають із їхніх реплік; у друкованому тексті ремарки, крім того, припасовано до певних формул, що їх виробили драматургійна практика й традиція XVIII — початку XIX вв.

Подані наслідки порівняння текстів „Наталки Полтавки“, в цілій їх сукупності, дозволяють, як нам здається, зробити деякі загальні висновки, — будь-що-будь, вони дають матеріал, щоб відповісти на питання, на початку цього розділу поставлені.

Друкований текст видання Срезневського в основних рисах цілком погоджується з автографом Котляревського, відрізняючись, проте, від нього силою окремих деталей.

Вивчаючи деталі, можемо зробити висновок, що текста опери перед друком було систематично опрацьовано; це виявилось в тому, що а) усунено русизми в рукопису та замінено їх на відповідні українські форми, слова й вислови, б) стилістично перероблено авторські ремарки, згідно з вимогами тогочасної драматургійної техніки, в) проминуто (випадково) окремі уступи, речення та слова, г) вставлено деякі слова (переважно *и, же, бы* і т. ин.), щоб відтінити та підсилити декламаційний бік реплік.

Таке опрацювання, проте, переводилося не поспіль, а порівнюючи випадково, на вибір, причому встановити принципи цього вибору не можна.

У процесі опрацювання рукопису автор переробок допустився досить численних перекручувань тексту рукопису, що з'явилось, в деякій своїй частині, наслідком недостатньої розбірності й ясності рукопису, що був у розпорядженні видавця.

Це неминуче наводить на гадку, що переробляв текст рукопису не хто инший, як видавець „Наталки-Полтавки“ — І. І. Срезневський.

Щоб ствердити цю гадку, можна навести ще ось що. Вивчаючи рукописи Котляревського, бачимо, що в нього творчий акт тісно був сполучений із процесом записування своїх думок. Він часто, певна річ, виправляв та зміняв написане, але, — oprіч рідких і випадкових вийнятків, — зараз-таки, як написав; особливо з цього погляду показові чернетки „Енеїди“ (ім ми гадаємо присвятити спеціальний розділ наших „Студій“). У „Наталці Полтавці“ пізніша обробка ускладнялася ще й тим, що це була піеса, тоб-то твір, призначений, щоб виставляти на сцені, і Котляревському довелося згодом внести в текст деякі, що правда, незначні зміни ¹⁾.

¹⁾ Так на окремих аркушиках вставлено в текст (підшито до рукопису)—пісню Виборного „Ой пидъ вишнею, пидъ черешнею“ (арк. 7; в ркп. № 5). Од цієї пізнішої вставки було скрізь змінено й нумерацію наступних вокальних номерів і репліку Наталки: „Петре!

Ми зважуємося, проте, твердити й гадаємо, що вищесказане це доводити, що наш рукопис фіксує момент, коли всенюку творчу працю над піесею було закінчено; самий характер виправок Котляревського різко відрізняється від тих, що ми знаходимо у виданні Срезневського. Коли до всього сказаного додати ще, що з обробкою Срезневського ми стріваємося і в тексті „Москаля Чарівника“¹⁾, причому це опрацювання провадилося, очевидно, в тому самому напрямку, що у тексті „Наталки Полтавки“, то питання про автора варіантів друкованого тексту цікавої для нас пієси можна вважати за остаточно з'ясоване,—ці варіанти, ці зміни й поправки безперечно належать першому видавцеві пієси — І. І. Срезневському.

нещастье мое“ і т. ин. (арк. 29; Срезн. 68). Крім того, в двох місцях видно авторську працю й над самим текстом. Пор. „Выборный: Де то не розказувавъ; жаловався дуже, що всіому земству урвалася теперъ [натка] удка та такъ, що не тільки засѣдателям, ни самому комисарови уже не те, якъ давно було; [два з половиною рядки густо закреслено] така {каже} халепа, що притьмомъ накладно служити, бо каже, що перше [одне слово густо закреслено] {дурницею доставалось}, то теперъ себе [виробити] виправити [{того}] треба, або купити“ (арк. 5 зв.; Срезн. 18). В квадратів дужки [] ми беремо слова, закреслені в рукопису, у фігурні дужки { } — пізніші приписки та вставки над рядком. Пор. іще: „Возный: О, простота! простота! хто теперъ, тее то як іого, не брешеть и хто необманываетъ? Повѣрь мнѣ: ежелибъ здѣсь [4 слові густо закреслено] {собралось много народу} и зненацька Ангель съ неба съ огненною ризкою злетѣвъ и воскликнувъ: Брехуны и обманщики [приседайте] {ховайтесь}, а, то я поражу вас! ей, ей, [1—2 слова густо закреслено] {все} присѣли бы къ земли созѣсти ради. Блаженна ложь, когда бываетъ въ пользу ближняго, а то бѣда, тее то якъ іого, що часто лжемъ или ради своей выгоды, или на [пагубу] {упадъ} другихъ“ (арк. 9 зв.; Срезн. 26—27). За приклад дрібних виправок (також дуже нечисленних) може правити репліка Возного: „Ей-ей [каналія буду, если не] люблю тебе до безконечности“ (арк. 3 зв.; Срезн. 14).

¹⁾ Нам не доводилося бачити автографа „Москаля Чарівника“ і відомості про нього ми беремо у С. О. Сфремова та В. С. Срезневського. С. О. Сфремов пише: „З розгляду цього автографа виявилось, що перше видання „Москаля Чарівника“ взагалі зроблено було досить недбало і через те чимало в йому пороблено помилок; oprіч того, редакція „Українського Сборника“ [тоб-то, власне, І. І. Срезневський. Я. А.] пробувала ще й виправляти подекуди текст Котляревського і од себе внесла деякі зміни“ (Твори Івана Котляревського. Вид. 2-ге, під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Сфремова. Київ 1918, стор. 164). А як каже Вє. Срезневський (у вищезазначеній статті): „Поправки въ текстѣ... незначительны, хотя въ нѣкоторомъ отношеніи и любопытны. Вонервыхъ, слѣдуетъ отмѣтити небольшую разницу въ спискѣ дѣйствующихъ лицъ; въ рукописи находимъ такой перечень: Лихой — солдатъ. Михайль Чупрунъ — поселянинъ, Тетяна—жена его, Финтикъ — писарь изъ города, пріѣхавшій въ деревню; въ печати Чупрунъ названъ малороссійскимъ козакомъ, Финтикъ остался безъ опредѣленія общественнаго положенія, солдатъ безъ прозвища. Мѣсто дѣйствія въ изданіи не указано; въ рукописи читаемъ: „дѣйствіе въ домѣ Чупруна“. Къ этому ряду измѣненій надо прибавить нумерацію пѣсень дѣйствующихъ лицъ въ рукописи и названіе сценъ пієси явленіями. Второй рядъ измѣненій относится до исправленія мелочей русской и малорусской рѣчи и ихъ правописанія...

Въ отношенія русскаго языка въ рукописи Котляревскаго сравнительно съ изданіємъ, можно отмѣтити съ одной стороны исправленіе рѣчи въ словахъ отъ автора, съ другой стороны исправленіе намѣреннихъ ошибокъ правописанія, сдѣланныхъ Котляревскимъ— правда, не вполне послѣдовательно — для того, чтобы оттѣнить странный для малорусскаго уха говоръ солдата. Первые поправки имѣють мало интереса (Напримѣръ, у Котляревскаго

Перед редакторами майбутніх видань „Наталки Полтавки“, і передусім академічного видання творів Котляревського стоїть нелегке, але необхідне завдання — реставрувати автентичний, авторизований текст пієси, а це можна зробити, ґрунтуючися на автографі, що ми знайшли; текст цього автографу і випадає вважати за канонічний для „Наталки Полтавки“.

Наостанці — скількись слів про використання тих, що існують, апографів, списків пієси, між иншим, і списка, якого описав і видав І. Степенко. Степенко найбільше цінував у ньому те, що він „на 2-мъ листкѣ носить ясно обозначенную дату ‚1820 года‘“. „Эта послѣдняя, — каже він далі — „сразу дѣлаеть списокъ ‚Наталки‘ заслуживающимъ хотя бы формальнаго вниманія: вѣдь онъ на 18 лѣтъ старше перваго, теперь антикварнаго, изданія нашей оперы и написанъ только на годъ позже появленія ея на сценѣ“ (Кієвск. Стар. 1901, № 4, док., стор. 1 — 2). Але хіба філігрань (а її, очевидно, й мав на увазі Степенко) може відгравати таку рішучу ролю для точного датування рукопису? Згадаймо, що дату філіграні нашого автографу „Наталки Полтавки“, „1828“ ми вважали тільки за умовну, бо-ж Котляревський міг писати на папері з водяним знаком „1828“ і кількома роками пізніше. Цікаво зазначити, що автограф

„одинъ тонъ пѣсни напѣваетъ, потомъ откашливается и послѣ поеть“; исправлено; „напѣваетъ одинъ голосъ пѣсни, откашливаетъ и поеть“). К числу вторыхъ относится аканье въ рѣчи солдата: *казаки, галовушка, хахлы* (въ изданіи вездѣ *о*); изображеніе удареннаго *e* знаками, подчеркивающими русское его произношеніе, какъ, напимѣрь, *смѣіотесь* (въ изд.: *смѣтесъ*, иногда *-ѣ-*). Въ этомъ отношеніи интересно сравнить съ печатнымъ текстомъ рукописъ пѣсни „ой був та нема“, которую поеть солдатъ, по своему ее передѣлывая:

Ой былъ да нѣма (в изд.: нѣтути), да поѣхаль
на мельницу.

Бѣдна, моя галовушка, адна дома осталась.

Дѣвчина моя Переяславка,

Дай же мнѣ поужинать, моя ласточка,

Охъ, я бѣдняжка, я ж не топыла,

За водою какъ пашла, відры побила

А домовъ (в изд.: домой) припомши (в изд.

пришла), пѣчку развалила,

За то меня родимая чуть чуть не ушибла“.

(Журн. Мин. Народн. Просв. 1902, № 3, отд. II стр. 125 — 127).

Ми дозволили собі таку довжелезну цитату, бо вважаємо, що вона стверджує правдивість наших спостережень над текстом „Наталки Полтавки“, виявляючи ті самі способи й категорії поправок. Останнє, між иншим, дає відповідь і на здогад В. Срезневського, чи не можна ці поправки „приписать Щепкину или Гоголю, который обѣщаль И. И. Срезневскому продержатъ корректуру Москаля“ (*ibid.*, 125). Тут В. Срезневський, очевидно, спирається на листі Срезневського до друзів від 15—16 жовтня р. 1839, де про Щепкина сказано таке:

„Между прочимъ, я передалъ ему Москаля Чаривника: онъ издасть его какъ 2-ую книжку Украин. Сборника, и Гоголь будетъ держатъ корректуру“ (Путевыя письма Измаила Ивановича Срезневскаго изъ славянскихъ земель. Спб. 1895, стор. 20); тільки-ж, ясна річ, ані Щепкан, ані Гоголь не мали досить суто-філологічного підготування, щоб перевести те послідовне і в цілому дуже важливе виправлення ортографії рукопису, за яке каже й Вс. Срезневський (*ibid.*, стор. 126).

„Москаля-Чарівника“, що знаходиться в архіві І. І. Срезневського, писано на папері з водяними знаками 1817 — 1818 рр. (Журн. Мин. Нар. Просв., 1902, № 3, від. II, ст. 125), дарма що Срезневському подаровано його допіру р. 1837 і зовнішнім виглядом, видимо, він не скидається на чернетку¹⁾.

Отже, спокуслива на перший погляд дата Степенкового списку, — спокуслива, бо подає надію використати його, щоб з'ясувати первісний текст опери, — потребує, проте, перевірки й аналізу. Окрім того, порівнюючи цей список²⁾ з автографом, виявляємо таку безліч вільних і невільних помилок, що це позбавляє його цінности, як матеріялу для історії тексту пієси Котляревського. На нашу думку, цього списку, разом з багатьма іншими³⁾ можна використати хіба для характеристики Nachleben пієси: цього надзвичайно цікавого й важливого питання досі зовсім не вивчали, дарма що матеріялу для нього можна знайти подостатком.

Ярема Айзеншток.

¹⁾ Пор.: „Поправки въ текстѣ... незначительны, хотя въ нѣкоторомъ отношеніи и любопытны“, *ibid.*, 125 — 126.

²⁾ Ми могли для перевірки користуватися тільки з друкованого тексту списку.

³⁾ Наприклад, із списками Библиотеки Русской Драмы, що їх використав К. Ко-пержинський (див. його статтю в „Черв. Шляху“, 1924, № 8—9, ст. 251—255).

Як досліджувано українські дифтонги *).

III.

Розглянувши питання про українські дифтонги з фонетичного та діалектологічного боку, переходжу до історії наукових дослідів над цим дуже важливим діалектичним явищем.

Досліджувати дифтонги науково почато ще в першому десятилітті ХІХ в., а саме—відколи вийшла в світ „Грамматика малоросійскаго нарѣчія“ А. Павловського¹⁾. Та цілком науково питання про українські дифтонги поставив був допіру О. Потебня. У своїй першій праці — „Два изслѣдованія“ (1866 р.) він позначив пізнішим дослідникам їхній шлях і завдання. Тим-то історію студій над дифтонгами можна розбити на дві головні доби: 1) перед Потебнею і 2) від Потебні до наших часів, причому цю другу добу, що аж рясніє дослідями й силою різноманітних проблем, годилося-б поділити ще на скількись моментів.

Так я й зробив і зазначатиму їх далі.

1.

Перший звернув був увагу на різноріччя в українській мові О. Шафонський, автор „Топографическаго описанія Черниговскаго намѣстничества“ (1786). На думку А. Кримського, в зазначених „для сѣверо-южной или средней полосы“ (між річками Сеймом, Десною і Сулою) формах—„кинъ“, „кунъ“, „вул“—треба добачати дифтонги²⁾. Проте вперше дифтонги, як такі, зазначено графічно в „Грамматикѣ малоросійскаго нарѣчія“ О. Павловського. Він каже про говори „ближайшіе къ Литвѣ“, що там „грубѣйше малороссіяне выговариваютъ оное о такъ, какъ у или ю, мѣшая будто съ і, напр.: куит, пуипъ, буигъ, руйдъ, сюиль“³⁾. Нічого більше, опріч цієї коротенької згадки, Павловський не каже.

Досить рано зазначено теж форми з *y*, *yu* (зам. *o*) в Угорщині. Так, М. Lutskau у своїй „Grammatika Slavo-ruthena“ (1830 р.) повідомляє: „на Угорській Русі в Сатмарській и Бережській столицѣ (яко на розгранью Русі) говорятъ: кунъ, вуль, пупъ; або куиъ, пуипъ, вуиль; або киъ, виль, пипъ; і просто—кинъ, вил, піп“⁴⁾.

*) Див. „Записки“, кн. ІХ, стор. 254—277.

¹⁾ Написано її 1804—1805 р. (так здогадується С. Буліч), а надруковано в Петербурзі р. 1818.

²⁾ А. Кримскій, Украинская грамматика, М. 1907, т. I, в. I, стор. 170.

³⁾ А. Павловскій—Грамматика, 2.

⁴⁾ М. Lutskau—Grammatica Slavo-ruthena, seu vetero-slavicæ et actu in montibus carpathicis Parvo-Russicæ. edita Budaë, 1830, с. 5.

Для Галичини так само рано зазначено відсутність дифтонгів. Так, Joseph Lewicki у своїй „Grammatik der Ruthenischen oder Kleinrussischen Sprache in Galizien“ (1834) рішуче запевняє, що „русинська мова“ не знає дифтонгів, але звук „ѣ“ вимовляється, як \widehat{ie} —так, як німці вимовляють у словах—„die“, „wie“, то-що, приміром: „вѣк“ (wiek), „тѣнь“ (tien), „тѣло“ (tielo) і т. д.¹⁾

Більше вважають перші дослідники мови на придніпряньські дифтонгові говірки.

Вже в 30-х роках М. Максимович об'єднує ці говірки загальним терміном „сѣверское разнорѣчіе“. До того-ж уважає він дифтонги „yi“, „iu“, „ie“ (для ѣ) за найхарактернішу цього різноріччя рису, дарма що не дав докладніших топографічних указівок і глибше ці дифтонги не аналізує²⁾.

Трохи ясніш локалізує дифтонги П. Шафарик у своєму „Слов'янськом у народописі“ (1842). Він поділяв українську мову на скількись різнорічтів, відокремлюючи вже говори в околицях Києва та Переяслава від говорів поміж Дніпром та Сеймом, а так само діалектичні відміни в басейні Десни, теж у передгір'ї Татр і в Татрах. На протязі від Сейму аж до Десни, приміром, зазначає він дифтонг „yi“, який звучить замість *i* (із основного *o*) напр: kuin, sjüil³⁾.

У 40-х роках ХІХ в. з'являються перші спроби пояснити дифтонги науково. Перший почав був ці спроби Ів. Вагилевич. Він уважав, що звуки *o*, *e* (із ъ, ѓ), а так само в словах повноголосих лишаються незмінні, тимчасом як основні *o*, *e* змінюються залежно від якості складу⁴⁾.

Року 1849 виходять у світ дві праці, що не тільки сконстатовують дифтонги, ба й ставлять їх у зв'язок з такими самими явищами по інших слов'янських мовах та й пояснюють їх науково. Це— „Розправа о языцѣ южнорусскомъ“ Як. Головацького і „Мысли объ исторіи русскаго языка“ І. Срезневського.

Автор першої праці, Я. Головацький, зазначивши так звану „сѣверскую разность“ за річкою Сеймом⁶⁾, висловлює цікаву думку:— „я гадаю, каже він, що наше \widehat{o} (= *i*) переходило через *y*, *iu*, *yi*—доки в чисте *i* не переробилося; і наші предки вперед вимовляли \widehat{o} , як *y*, подобно як чехи і поляки (Vuh, Vóg). На тоє доводи знаходжу в давних пам'ятниках, напр. в грамотѣ у Львовѣ писаної 1421 р. (хранящ. в Магистрате. Арх. в Львовѣ): „купъ“, „рукъ“—зам. кѡпъ, рѡкъ..; в лѣтописи Львѡвскої (що в Ставроп. Арх.) из ХVІ вѣку: вуспа, кунъ и пр.; тож в лѣтоп. Самовидца о войнах Хмельницкого, изд. в Москвѣ 1846 р.; в ли-

¹⁾ Ios. Lewicki: Grammatik ... Перемишль, 1834 стор. 19.

²⁾ М. Максимовичъ, Начатки русской филологіи, див. Собр. Сочин. 1880, т. III, стор. 47.

³⁾ P. Szafarzyk, Slawianski Narodopis, 1842, стор. 32.

⁴⁾ I. Wagilewicz, Gramatyka języka Maloruskiego w Galicji. Lwów, 1845, IX і 175.

⁵⁾ „Сѣверцѣ (i) говорят ѣ, як е: Чернегов, Нежинъ, возметь, ходем, зам. возмѣтъ, і кунъ, сюль, кунь, кунъ и кунъ“ („Розправа“, Львів, 1849, 40).

стах любовних Мазепи: нужки, катувка, зам. нџжки, катџвка (см. „Исторія Малороссіи“ Бантыш-Каменскаго, примѣч. к т. III)¹⁾.

Ця рання Головацького гадка, як виявилось, була дуже життєва. Згодом учені цілком підтримали його поясніння, чом подовжене *o* переходить у монофтонги, та звязали ції зміни з так званою „замінною довготою“, як наслідком заникання глухих.

У тому самому напрямку працює думка і І. Срезневського. Він теж гадає, що дифтонги української мови явише таки давненьке і ставить їх у звязок з давнім зазначенням „двугласных“ по інших слов'янських мовах:

— „Слѣды ихъ есть въ Чешскихъ памятникахъ XIII—XIV в. и въ Хорутанскихъ памятникахъ XV-го в. Теперь двугласные слышны уже во многихъ нарѣчіяхъ: въ Чешскомъ есть *ou, eu*; въ Словацкомъ—*ou, yo, oi*; въ Лужицкомъ *ue*, въ Хорутанскомъ *au, oa, ou, ue, ei*; въ Сербскомъ *ije*. Вездѣ они занимаютъ мѣсто гласныхъ чистыхъ и носовыхъ долгихъ... „Въ малорусскомъ на западѣ они уже стали необходимостью: *ui, ua* замѣняють мѣсто долгаго *o* (вмѣсто „конь“, говорятъ „куинь“, „куань“)²⁾.

Ставлячи українські дифтонги в звязок із „двугласними“ різного походження в інших слов'янських мовах, І. Срезневський не пояснює ще, чом це явище сталося. Він одзначає тільки, що в усіх-чисто слов'янських мовах звучність змінилася:—„измѣнялась вся система звуковъ гласныхъ: одни изъ нихъ, именно, носовые *u, j*, глухіе *z, b*, широкое *ы*—постепенно выходили изъ употребленія, прежде ограничивали кругъ своего значенія, потомъ и совершенно пропадали; другіе звуки—именно, двугласные и средніе явились вновь, всё болѣе умножаясь и расширяя кругъ своего значенія“³⁾.

Отож, І. Срезневський неначе-б уважає, що ці обидва фонетичні процеси: а) занепад носових і глухих і б) поява „двогласных“ обопільно один од одного залежать. Срезневський ще обмежується загальним обережним твердженням, але шлях дослідів він уже зазначив, цим шляхом уже легше простуватиме наукова думка Потебні, Житецького, Огоновського та інших.

Року 1852 вийшла в світ дуже цінна праця Fr. Miklosich'a „Vergleichende Lautlehre der Slavischen Sprachen“. Автор багато уваги присвятив був особливостям української мови, а зокрема подовженню (Quantität) голосних у звязку з пояснінням переходу укр. *o, e* в *i*, через посередні ступені. Йому здається, що „зміна *e > i*, так само як *o > i* сталася в звязку з колишнім подовженням звуків *o, e*“⁴⁾. Порівнюючи при-

¹⁾ Головацький, *ibid.*, 40—41.

²⁾ І. Срезневський: „Мысли объ исторіи рус. яз.“, 1849; 43—44.

³⁾ І. Срезневський: *ibid.*, 39.

⁴⁾ „Die Kleinrussische Sprache unterscheidet zwischen langen und kurzen Vocalen eben so wenig, als die russ. und poln.; mit der ehemals in der Sprache bestandenen Länge scheint die Verwandlung des *e* in *i*, so wie des *o* in *i* in Verbindung zu stehen“ („Vergleichende Lautlehre“ Wien, 1852, S. 355).

клади цієї зміни в українській мові з прикладами чеськими та польськими, Міклошич робить висновок, що перехід $\delta, \acute{e} > i$ одбувається тільки там, де до слова не прилучається відмінна кінцівка: *bih, bóg, bûh, bóg*—але *boha, bohu*¹⁾.

Отож, заслуга Фр. Міклошича в справі з'ясування, чом позмінялися *o, e*, в тому, що він показав на звязок цього явища з колишнім подовженням (це, правда, накреслював був певною мірою вже І. Срезневський) і, опріч того, установив, що зміна ця одбувається тільки в замкнених складах.

Із праць, котрі з'явилися перед Потебнею, багато важить цікава стаття П. Лавровського: „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго, сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчїями“ (Ж. М. Н. П., 1859, ч. СІІ). Ця стаття, безперечно, внесла свіжий струмінь. Лавровський висловлює думку, що українська мова то перехід од північної (російської) до південних слов'янських мов, а надто сербської. Доводить цю свою гіпотезу він тим, що порівнює такі діалектичні фонемі, як чернігівське „*ue*“, „*ie*“ (т) та сербське *uje* (т), або вказує на плутанину „*ы*“=„*и*“, $z = h$, $дж = жу$, то-що. Ці ніби спільні риси української та сербської мови розвинулись, на думку Лавровського, що пристає на Погодінську гіпотезу²⁾, — десь на Карпатах, поблизу давнього житлища сербів, колишньої Великої Сербії³⁾. Гіпотеза Погодіна-Лавровського, викликавши завзяті суперечки, як відомо, в науці не прищепилася, дарма що згодом підтримував був її Соболевський⁴⁾.

Українсько-сербська теорія теж знайшла відгук, тільки-ж на зовсім вже іншій основі, у працях Смалъ-Стоцького та Гартнера. Вони вважають, що українська мова з-поміж слов'янських цілком окрема і найбільш підкреслюють її спільні риси з сербською мовою⁵⁾, дарма що цьому заперечує О. Шахматов⁶⁾. Як там не є, тільки-ж спостереження П. Лавровського над українськими дифтонгами мають чималу істориччу вартість. Він, приміром, перший зазначив дифтонг „*ie*“ в звязку з наголосом, „въ говорѣ Черниговскомъ „*и*“ съ удареніемъ произносится, какъ „*uje*“: подобно нарѣчію сербскому“⁷⁾. Що-до самого переходу $\delta > i, \acute{e} > i$, то

1) „regelmässig *i, o, u* und *e* oder δ — in *O* und *Ö* übergehen, wenn das einsilbige Wort am Ende wächst: *bih, bóg, bûh, bóg*—haben *bohu, boha*“ (ibid, 358).

2) На думку М. Погодіна, „малоруссы“ прийшли на Київську землю вже після татар, коли попередні насельники Київської землі — „великоруссы“, тікаючи од татарського погрому, посунулися з півдня на північ. Тимчасом українці („малоруссы“) виселилися на сільводровану од татар територію з-за Карпат у XIV віці („Лекція“, т. VII, 425—430).

3) П. Лавровській — див. Журн. Мин. Нар. Просв. 1859, III, № 6, 265.

4) А. Соболевській: „Очерки по исторіи рус. яз.“ 1884.

5) Smal-Stockuj u. Gartner: „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“, Wien, 1913, 470—471: 495.

6) О. Шахматов: „До питання про початок укр. мови“ („Україна“, 1914 р., кн. I).

7) П. Лавровській, op. cit. ibid., 230.

П. Лавровський ставить його в зв'язок із наголосом: „переходу подлежить только ударяемое о“... „но опредѣлить законъ, гдѣ допускается переходъ, и гдѣ ему нѣтъ мѣста въ устахъ малороссіянина, едва ли возможно при рѣзкомъ разнообразіи произношенія при однѣхъ и тѣхъ же условіяхъ“...¹⁾

Проте, не маючи спромоги, через отаку різноманітну вимову звука *o*, зформулювати в остаточній формі закон переходу цього звука в *i*, Лавровський усе-ж-таки каже:—„этотъ переходъ находится въ тѣсной связи не столько съ удареніемъ, сколько, вѣроятно, съ утраченною уже долгою и краткостію звуковъ гласныхъ“²⁾.

Згадує П. Лавровський і про самий таки процес фонетичного перетворення звука *o* в *i*, вважаючи, що посереднім звуком тут було „*y*“— „Это предположеніе немало подтверждается и говорами малор., въ большей части которыхъ дѣйствительно остается господствующимъ *y*, вм. *o* (= *u*); весь западъ Малороссіи, включая сюда и Галицію, почти не знаетъ *u* вм. *o*, употребляя *yu*, какъ въ восточной части Черниговской губ., по Деснѣ, или *yo* за Днѣстромъ“³⁾...

Виставивши посередність звука *y*, Лавровський силкується вивести із нього дальшу артикуляцію, в напрямку до звука *i*:—„изъ этого *y* вм. *o*, развивавшагося въ доегласный звукъ *yu*, произносимый какъ краткое *u*, *yo* на западѣ,—могло родиться на востокѣ и въ нѣкоторыхъ частяхъ запада, согласно съ законами языка славянскаго (срв.: *студъ* = *стыдъ*; *духъ* = *дыханіе*)—*u*, которое... смѣшалось въ говорѣ малороссіянь съ *u*“⁴⁾.

Стаття П. Лавровського, як бачимо, вдатно закінчує першу добу наукових дослідів над дифтонгами. Тут підкреслено вже, що перехід $\bar{o}, \bar{e} > i$ залежить од затраченої довготи; зазначено фонетичність самого переходу через посередні кільця: $\bar{o} > y > yu > y > u$; одзначено чернігівське *ie* (зам. **ю*), наближене до сербського *ije*. На цьому, більше-менше, закінчується філологічні праці над питанням про дифтонги до О. Потебні.

Як ми бачимо, над цим питанням працювала вже ціла низка граматистів та дослідників. Зроблено перші діалектологічні спостереження. Поставлено для майбутніх дослідників скількись питаннів, а саме:

1) дифтонги з'являються в замкнених складах (Міклошич, Лавровський);

2) вони зв'язані з заниклою довготою (Міклошич) та з наголосом (Лавровський);

3) зв'язані вони із іншими фонетичними явищами в мові, як от із заниканням носових та глухих звуків (Срезневський);

4) позначено, як одбувався фонетичний процес зміни *o, e*—через перехідні кільця: *y, ю*—*u, i* (Головацький, Срезневський, Міклошич, Лавровський);

¹⁾ П. Лавровський, *op. cit.*, 232.

²⁾ *ibid.*, 233.

³⁾ *ibid.*, 233.

⁴⁾ *ibid.*, 234.

5) порівняно фонетичні явища в українській мові з чеськими, польськими, сербськими, то-що, причому зазначено як подібні фонemi та їхні історичні написання по давніх пам'ятках, так і загальні умови їх утворення, себ-то подовження голосних у замкнених складах (Срезневський, Головацький, Міклошич, Лавровський);

6) нарешті, зазначено вже окремі типи українських дифтонгів.

Та тимчасом усе це ще розпорошене, не зведене в систему, має характер більше-менше вдалий здогадів. Ґрунт для суто наукового опрацювання вже добре второвано, і почне його С. Потебня.

2.

Українські дифтонги дуже цікавили О. Потебню, і він торкається їх мало не в усіх своїх працях над мовою. Цікавили вони — і як явище історичної фонетики, і як закономірний наслідок минулих довгот, існування яких Потебня припускав для ранньої доби сливе всіх слов'янських мов. Все це з'ясувалося вже в першій праці Потебні — „Два изслѣдованія“ (1866 р.). Тут, розглядаючи перехід $o, e > i$ в українській мові, Потебня, перш за все виставляє твердження: — „Этотъ переходъ не зависить ни отъ ударенія, ни отъ качества слѣдующей согласной“... „Наиболѣе широкое правило, общее для всѣхъ млр. говоронъ состоитъ въ томъ, что основныя звуки o, e измѣняются въ слогахъ среднихъ и остаются неизмѣнными въ прямыхъ: *обліг — облоги, рік — року* і т. ин.“¹⁾.

Формулюючи, отже, закон переходу, О. Потебня підкреслює тільки те, що вже висловлювали до нього попередники: він ставить зміну основних o, e у залежність од замкненого („середнього“) і відкритого („прямого“) складу. Але формулювання вимагає пояснення історичного процесу, і Потебня в цьому напрямку йде дуже обережно. Він перш за все визнає, що не можна пояснити перехід $o, e > i$, не звязавши його з дифтонгами. Підстави для цього звязку він, як і Срезневський, добачає в порівнянні з різними слов'янськими мовами. Це дає йому змогу знов сформулювати закон, як опірну базу для досліду: а саме: „свойственное славянскимъ нарѣчіямъ стремленіе дифтонгировать или разлагать на два слога долгую гласную“²⁾. В такім разі вже можна пристати й на те твердження, що — „малорусское i предполагаетъ долготу основного o, e “. А звідси вже можна пояснити й зміну o, e в i в „середніх“ складах, бо язик поповнює брак колишньої довготи голосних — зміною самих голосних³⁾. Тут О. Потебня йде теж протореним уже шляхом, зокрема — за Міклошичем, але перевіряє й обґрунтовує попередні твердження і закладає базу для дальшої наукової аналізи. Коли не припускати, що голосні в замкнених складах були довгі, то ця аналіза зміни основних o, e в дифтонги та монофтонги буде абсолютно неможлива. Але як утворилася ця довгота?

¹⁾ А. Потебня: „Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка“ 1886, 95.

²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.*, 102.

Чи була вона первісна для всіх первісних слов'янських мов,— ще перед фонетичною втратою глухих звуків,— чи вона другорядного походження, в зв'язку з заниканням глухих, а звідси з заміним подовженням основних *o*, *e* в середніх складах? О. Потебня не відкидає першої можливості, але зупиняється тільки на довготі другорядного походження („вторичная славянская долгота“) і зв'язує з нею всі зміни основних *o*, *e* в різних слов'янських мовах, в тім числі й в українській.—„Вѣдь до потери конечнаго ъ — (каже він) — средніе слоги теперешнихъ односложныхъ словъ были прямыми (Бо—гъ); первоначальной долготы тутъ не было“... „Конечное ъ исчезло не во всѣхъ нарѣчіяхъ славянскихъ въ одно время, поэтому не во всѣхъ разомъ появилась вторичная славянская долгота средняго слога. Что касается Россіи, то на сѣверѣ ея глухіе произносились еще въ XIII вѣкѣ; вѣроятно, что и на югѣ Руси около этого времени потерялись глухіе звуки на концѣ и началось условленное этимъ количественное различіе среднихъ и прямыхъ слоговъ. Въ такомъ случаѣ качественное различіе слоговъ, т. е. чередованіе *o* — *y*, *ě* — *ю*, *e* — *йе* явилось поздно, но не позднѣе начала XIV вѣка“¹⁾. Тут уже бачимо не тільки обґрунтування попередніх тверджень, а й дуже цінні висновки, які викликали далі жваве наукове обговорення і ввійшли в склад наукових досягнень. Він значно різкіш від Міклошича підкреслює вагу колишніх глухих звуків, що, зникаючи, робили попередній склад замкненим, і ставить дифтонгування різних слов'янських мов у залежність од другорядної слов'янської довготи. Що-до українських дифтонгів, то він розумів їх, як втілення самої довготи²⁾, яка викликає розпад подовженої голосної на двузвуччя, виявляючись у самому двузвуччі. В цьому розумінні, українські дифтонги в сучасних говірках затримали в собі той історичний процес другорядної довготи, що давні форми її знаходимо в давніх польських і чеських пам'ятках. Потебня посилається тут на зразки подовження замкненого *ó* в Псалтирю Маргарити (польська пам'ятка XV в.) і гадає, що — польське *ó*, відповідне українському *o*, поствало з дифтонга *uo* (*guor*, *sunuow*)³⁾. Правда, форми з дифтонгом *uo* в давньопольських пам'ятках дослідники польської мови (Бодуен-де-Куртене, Кульбакін) уважають за форми давньочеських оригіналів, але основна думка О. Потебні про другорядне подовження замкнених голосних не зустрічає заперечень. Пізніший дослідник польських довгот С. Кульбакін, торкаючись польських рефлексів загально-слов'янських коротких *o*, *e* і наводячи зразки дифтонгування в сучасних польських говорах, висловлює твердження:—„подвергшись въ извѣстныхъ условіяхъ вторичному удлиненію, краткія первоначально *o*, *e* измѣнялись въ направленіи къ *u*, *i*; съ теченіемъ времени долгота была потеряна, и остался лишь подъемъ артикуляціи“⁴⁾. Спільність фонетичних умов

¹⁾ Потебня, *op. cit.* 108—109. ²⁾ *ibid.*, 102. ³⁾ *ibid.*, 103.

⁴⁾ С. Кульбакінт: „Къ історіи и діалектологіи польскаго языка“ Сборникъ 2-го отд. ИАН., 1903, № 4, 63—64.

процесу подовження і розпаду основн. *o, e* в українській і польській та чеській мовах—дає спромогу обґрунтованіш досліджувати на цій базі українські дифтонги; але далі за загальне порівняння історичних форм—це питання й досі не посунуто, з часів О. Потебні.

Поставивши зміну основн. *o, e*, в напрямку до *i*, в зв'язок із другою рядом довготою та дифтонгами,—Потебня накреслює й шлях цієї зміни. Він бере схему—її пропонував був уже Головацький—переходу *o* через звуки *y, ю, ы*, але вносить значні корективи. На його думку,—„*y*“ (**o*) не могло просто перейти в *i*; середину між тим і другим займає, мабуть, угорське *yi* та, без сумніву, *u* середнє: *кунь, куинь, жинь, кинь*. Так з'ясовує він другу частину фонетичного процесу—від *o* до *i*; що-до першої частини, себ-то утворення з основного *o* звука *y*, то він теж не вважав, щоб цей перехід міг бути безпосередній, а, посилаючись на вищезазначену польську пам'ятку XV в., виставляє середній ступінь між основним *o* та *y*, а саме—„*yo*“—„сохраненное на крайнемъ сѣверозападѣ южной Руси“¹⁾. Таким чином Потебня припускає, що „общемалорусская“ форма слова *кoнь* є *кyонь*. Правда, він це висловлює дуже обережно, визнаючи, що—„основанія этой догадки могутъ показаться недостаточными и самая долгота ряда *o > yo > y > yi > u > i*—подозрительною, но еще меньше основанія видимъ мы принять непосредственный переходъ *o* въ *oi, u, i*, или в *ui, u, i*“²⁾.

Здогад О. Потебні про посередні ланки фонетичного переходу подовжених *o, e* в чисте *i*—надовго запанував у науці. Він, що правда, зазначав загальний ланцюжний ряд, належно звуки з фізіологічного погляду не звязуючи (це зробив допіру тепер В. Ганцов)³⁾—але на підставі цього здогаду Потебні розгорнулася згодом всенька праця філологів над українськими дифтонгами і як фонемами живої мови, і як архаїчними формами, наслідками певного історичного часу.

Свою „догадку“ Потебня підкреслює й далі, у пізніших своїх працях. Так, у наступній своїй статті, що вийшла була незабаром—„Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи“ (1870) він знов торкається тої-таки питання. Не довіряючи графіці пам'яток, де трапляються написання *y, ю*—зам. **o, *e*, Потебня знов каже, що українські *o, e* спочатку перейшли були в двоголосні фонемі, і вважає двоголосну фонему, як наслідок подовженої голосної, за вихідну базу в перетворенні основн. *o, e > i*⁴⁾. За початкову форму дифтонга він має тут просто подовжену голосну, а саме: *oo* (для *o*) і *ee* (для *e*)—форми, що згодом використовував їх П. Житецький і аргументував О. Соболевський.—„Весьма легко понять,—каже він,—какъ гласная долгая можетъ превратиться въ двоегласную, какъ, напр., изъ *oo* можетъ выйти *yo*, изъ *ee*—*je*“⁵⁾. Ланцюжний ряд залишається той самий, але Потебня вже більш удосконалює його, виставляючи обов'яз-

¹⁾ А. Потебня: *op. cit.*, 103. ²⁾ *ibid.*, 104. ³⁾ В. М. Ганцов, *op. cit.*

⁴⁾ А. А. Потебня—„Замѣтки о малор. нарѣч.“—„Филологическія Записки“, 1870, I, 34. ⁵⁾ *ibid.*

ковість фонемі \ddot{e} (із * e), що відповідає „ o “—так що, коли $o = yu$, то $\ddot{e} = yuo$; коли $o = y$, то $\ddot{e} = yu$; коли $o = i$, то $i \ddot{e} = i^1$). Що-ж до звука e , то він—„по причинѣ мягкости слѣдующей согласной“—міг перейти в деяких укр. говорах в i не через e , \ddot{e} , y , як „ viz “ ($v\ddot{e}z$, $vyooz$, $vyo3$), а тільки через $e = ie$, як у $nich$, sim “²). Як бачимо, Потебня вишукує вже остаточніші форми ланцюжного ряду, що його він допіру тільки накреслює; він іще не виставляє тріади звуків o , \ddot{o} , e , що з часів праслов'янських переходить певну низку змін (див. у О. Шахматова — *passim*). Він установлює дифтонгічний ряд тільки основних o , e ; але він уже відчуває рівнобіжність звукові o звука \ddot{e} , що з нього він і виводить дифтонг yuo . Цей здогад дальші досліді широко ствердили.

У „Замѣткахъ“ О. Потебні також уперше виступає термін „архаїчні говори“, що за їх він уважає ті обласні говори, котрі зберегли дифтонги,—термін, що теж увійшов в ужиток діалектологів.

Архаїчні говори, на думку Потебні, залишили дотепер у вимові—історичні форми подовжених голосних o , e , тимчасом як найдовший шлях зміни цих звуків пройдено „въ серединныхъ говорахъ“³).

Дифтонги й далі цікавили О. Потебню. Знов він торкається них у своїй видатній праці—„Къ исторіи звуковъ русскаго яз.“ (1876) і в своїй рецензії на працю П. І. Житецького; проте що всі ці його пізніші думки звязані з працею Житецького, то й розглядатиму я їх у звязку з цією працею, яка свого часу багато наробила була розголосу і, можна сказати, досі не оцінена. П. Житецький вийшов на шлях наукової розробки української мови тільки в 70 роках, коли шлях цей значною вже мірою уторував був О. Потебня. Початок наукової праці П. Житецького так само звязано з питанням про дифтонги. До вивчення дифтонгів він підходить ще в своїому рефераті, зачитаному на III археологічному з'їзді в Києві, в 1874 році. Одзначаючи тут „стягнені звуки“, а саме y , yuo —в словах „чтюн“, „добровульно“ (з галицьких грамот XIV в.), Житецький робить висновок, що самі двоголосні, з яких вони (себ-то y , yuo) утворилися,—існували раніш, будь-що-будь у XIII віці⁴).

Вже тут, як бачимо, Житецький одсовує хронологічну межу, що її уставив був О. Потебня (XIV в.)—ще на вік. У черговій дальшій головній своїй праці „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (1875)—він піде ще далі і, визнавши поліські дифтонги за архаїчні явища, за „первозвуки“, віднесе їх утворення, в звязку з початком занепаду глухих ζ , ψ —до доби руського праязика:—„подлясскіе дифтонги древнѣе малорусскаго вокализма съ его типическимъ, преобладающимъ звукомъ i . А такъ какъ нѣтъ никакихъ основаній считать великорусскій вокализмъ древнѣе малорусскаго, такъ какъ, съ другой стороны, великорусскую систему стяженныхъ гласныхъ съ такимъ же удобствомъ можно выводитъ изъ подлясскихъ дифтонговъ, какъ и малорусскую, то очевидно,

¹) Потебня: „Замѣтки“, 6. ²) *ibid.*, 69. ³) *ibid.*, 29.

⁴) Труды III Археологическ. Съѣзда, 1874, ст. 9.

ети дифтонги древнѣ нарѣчій великорусскаго и малорусскаго съ ихъ современнымъ звуковымъ строемъ: они относятся къ эпохѣ русскаго праязыка, какъ зачаточные элементы, изъ которыхъ возникло новое поколѣніе звуковъ, разбившееся, сообразно съ двойственною природою первозвуковъ, на два отдѣльные типа¹⁾. За підставу для цього гіпотетичного і дуже прибільшеного твердження — стала нова хронологія занепаду глухих, що її встановив був Житецький; не погоджуючись з Потєбнею: тимчасом як Потєбня уважав, що занепад глухих одбувся у XIII віці²⁾, П. Житецький гадає, що—„мы должны отнести это явление еще дальше въ глубину прошедшаго, т. е. къ началу исторической эпохи, къ XI—X в.; возникло же и окрѣпло оно, конечно, еще раньше, въ эпоху доисторическую. Если принимать посредствующимъ моментомъ между паденіемъ глухихъ и двоегласіемъ долготу гласныхъ, изъ которой образовалось самое двоегласіе, то фактъ паденія глухихъ отодвинется еще дальше“³⁾.

На підставі цього, згодом у науці підтриманого твердження (ранній початок занепаду глухих)—П. Житецький і виводить „сѣверно-малорусское“ нарѣччя з його дифтонгами—прямо з „русскаго праязыка“, поруч „сѣверно-великорусскаго“ і „бѣлорусскаго“⁴⁾.

Всю дальшу зміну українського вокалізму, що дала окремі діалекти, органічно звязує Житецький із занепадом глухих, приписуючи йому надзвичайну ролю в пізнішому рухові мови.—„Всѣ гласные полные: *i, e, a, o, y* пошли въ ходъ для замѣны погібшихъ глухихъ, но главная роль въ этомъ отношеніи принадлежитъ звукамъ *o, e*“⁵⁾.

Так само в галузі консонантизма доба занепаду глухих „оставила самые разрушительные слѣды“: „неизбѣжнымъ послѣдствіемъ ея было образование новыхъ сочетаній между звуками согласными: тѣ изъ нихъ, которые отдѣлялись прежде другъ отъ друга гласными звуками, теперь сдвинулись вмѣстѣ. Явились новыя группы согласныхъ, прежде не существовавшія, и вмѣстѣ съ тѣмъ вступила во всѣ свои права количественная и качественная ассимиляція согласныхъ“...⁶⁾.

П. Житецький—перший із дослідників мови надзвичайно широко і яскраво розгорнув картину занепаду глухих, з усіма його наслідками, і перший із дослідників дав синтетичний малюнок руху мови на цій підставі.

Що-до дифтонгів, отих, як казав він „зачаточныхъ элементовъ“, мало не „первозвуковъ русскаго праязыка“⁷⁾, то походження їх органічно звязано з другорядною довготою та з наголосом:—„Потеря глухихъ дала толчокъ движенію малорусскаго вокалізма отъ *o e* къ *i*...“ „Толчокъ этотъ начался въ двусложныхъ словахъ, которыя съ паденіемъ глухихъ превратились въ односложныя; на той же самой стадіи развивалось *i* изъ *o, e* въ

1) Житецький — „Очерк звуков. ист.“ К. 1876, 264, 88.

2) Потєбня: Два изслѣдованія, 108—109. 3) Житецький, *op. cit.*, 263—264.

4) *ibid.*, 263—264. 5) *ibid.*, 152. 6) Житецький: „Очеркъ“, 153. 7) *ibid.*, 264.

конечныхъ слогахъ трехсложныхъ и односложныхъ словъ непосредственно и прямо подѣ вплиніемъ потери глухихъ звуковъ; затѣмъ, по требованію аналогіи, *i* начало вторгаться въ середину трехсложныхъ словъ, замѣняя *o* и *e* сперва въ среднихъ слогахъ, а потомъ неорганически и въ слогахъ прямыхъ¹⁾.

Цей процес руху основних *o*, *e* викликала була другорядна їх довгота. — „Долгота ихъ (каже далі Ж и тецький) вызвана була паденіемъ глухихъ, но затѣмъ, по мѣрѣ развитія этого послѣдняго явленія, сама долгота должна була уступити свое мѣсто ударенію, которое превратило долгіе гласные въ дифтонги, и притомъ такъ, что въ однихъ говорахъ отѣнилась первая часть дифтонга (*ȳo*), в другихъ послѣдняя (*ȳō*)“... Можно полагать, что сначала растяженіе той или другой составной части дифтонга совпадало съ удареніемъ, но потомъ удареніе сдѣлалось свободнѣе, независимѣе. Становясь подвижнымъ орудіемъ еволюціи, оно забывало старинныя количественныя отношенія звуковъ: тогда, на смѣну количественнаго растяженія звуковъ, а иногда, какъ въ подляскихъ разнорѣчіяхъ, и рядомъ съ нимъ выступило на сцену качественное наклоненіе въ ту или иную сторону²⁾.

Залежно від того, на яку „частину“ дифтонга падає наголос — коротшав або довшав і шлях розвитку напружених *o*, *e* у тих чи іншихъ різноріччяхъ. Там, де наголос падав на останню частину (*ȳō*) — „нарѣчія эти прошли путь короче: отъ *oo* къ *ȳō* и затѣмъ къ ударяемому краткому *o*“...

Коли-ж навпаки, наголошена була перша частина (*ȳo*) — то „тутъ рядомъ съ *ȳo*, явилось *y*, посредствомъ котораго *o* перешло в *i*“...³⁾.

Кажучи, що звук *i* утворився „посредствомъ *y*“, Житецький доводить це своє твердження занадто штучно: „звук *y* близьокъ къ *ы*, а это послѣднее есть перезвукъ (Umlaut) губного *y* въ небномъ элементѣ, отсюда двогласный характеръ звука *ы*, который нѣкогда такъ звучалъ, какъ нѣмецкое *ii* въ словѣ *Vü-ffel*, гдѣ *ü* образовалось из *u* посредствомъ Umlaut'a. Поэтому въ чешскомъ нарѣчій *y* (*ы*) произносится какъ *ej*, въ чемъ нельзя не видѣти стремленія возвратиться къ первоначальнымъ элементамъ, изъ которыхъ составилось *ы*, т. е. къ *oi* или *ui*. Перезвукъ *y* въ *ы*, конечно, происходит и въ малорусскомъ нарѣчій, что видно изъ подляской замѣны *y* двогласнымъ *yi*, *ui*. Между тѣмъ, *ы* въ чистомъ видѣ постепенно утрачивалось и въ малорусскомъ нарѣчій, приближаясь къ небному *i*, наконецъ этотъ послѣдній элементъ восторжествовалъ надъ первоначальнымъ *y*, и въ силу ассимиляціи, изъ *y* образовалось типическое малорусское *i* на мѣстѣ первоначальнаго *o*“...⁴⁾.

Як бачимо, Ж и тецький надзвичайно узагальнює фонетичні явища, оперуючи над первісним спорідненням звуків *y*, *ы*; в його розпорядженні

¹⁾ Ж и тецький: 110. ²⁾ *ibid.*, 112.

³⁾ *ibid.*, 113. Згодом це твердження підтримав і О. Шахматов, тільки-ж доводлившим способом, див. „Краткій очеркъ исторіи малорус. (укр.) яз.“ — „Укр. нар.“ II, 696.

⁴⁾ Ж и тецький, *ibid.* 113.

є тільки фонетичний закон „Umlaut'a“ що з нього він виводить і розпад звука *y* (*yi*) на двузвуччя. Він ще не вважає на складні умови передньорядної артикуляції в дифтонгових говірках,—але, що звук *y* (в дифтонгічному сполученні *yo* > *юо*) повинен передньорядно м'якшитися, вже він чуває. Нарешті Житецький зазначає три стадії фонетичного процесу зміни *o*, *e* в чисте і:

Перша стадія — це подовжені (через те що глухі звуки позникали) *o*, *e*, виголошувані, як *oo*, *ee*, це останнє (*ee*), підо впливом наголосу, вже тоді змінилося в *joo*. Отож для першої стадії процесу Житецький виставляє дві фонемі: *oo*, *joo*.

Друга стадія, коли в активній ролі виступає наголос, перетворює довгі *oo*, *joo*—в *yo*, *yo*; *юo*, *юo*. Поруч цих дифтонгів тоді-ж-таки з'являються стягнені форми їх: *y*, *ю*.

Третю стадію, характеризує Житецький тим, що наголос починає втрачати свою силу і з'являється потреба в новому „динамическомь отгненіи“. Вироблюються дифтонги *yu*, *y'*, *юi*, що існують у сучасних „сѣверно-малорусскихъ разнорѣчіяхъ“. Ця третя стадія закінчується виробленням звуку *i* ¹⁾.

Без сумніву, ця градація дається в занадто простих і загальних формах, які тільки зазначають шляхи розвитку, але не переконують у фізіологічному, що-до артикуляції, звязку всіх цих фонетичних модифікацій. Все-ж-таки певною заслугою П. Житецького є систематизація всіх попередніх зауважень, зокрема зауважень Потебні, і перша спроба дати суцільний малюнок звукового руху в утворенні дифтонгів, з своїми цікавими додатками. Як бачимо, П. Житецький іде переважно шляхом О. Потебні; але, визначаючись великим хистом синтезувати, він розробив попередні здогади О. Потебні, додавши до їх свої гіпотези, з котрих деякі знайшли пізніш відгук у знаменитих працях акад. О. О. Шахматова. З цих здогадів П. Житецького його трактування поліських дифтонгів як „первозвуковъ русскаго праязыка“ не прицепилася в науці. Її розбили тоді-ж-таки Ягіч ²⁾, Потебня ³⁾, Колосов ⁴⁾, та й сам автор одмовивсь згодом од свого погляду ⁵⁾. Що-ж до висунутої у Житецького ролі наголосу в формуванні дифтонгів, та й самої скалі фонетичного процесу перетворення подовжених *o* *e*, через дифтонгічні форми—в монофтонги, то це залишалось ніби канонізованим у пізніших працях з історії мови та діалектології. Пізніші діалектологи навіть підкреслили звязок дифтонгів із наголосом у живих північно-західніх українських та білоруських говорах, де дифтонги лишаються тільки в наголошених складах, а в ненаголошених переходять у монофтонги. Про це ми маємо заува-

¹⁾ Житецький, *ibid.*, 113—114.

²⁾ Ягіч—див. „Archiv für slavische Philologie“, II, 355—356.

³⁾ Потебня—див. „Отчетъ о 20-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова 1878, 791; 802.

⁴⁾ Колосовъ — „Очеркъ звуковыхъ особенностей рус. яз.“, 1878, 29.

⁵⁾ Житецький: „Очеркъ литер. исторіи малорус. нарѣчія“, 1889, 76.

ження К. Михальчука ¹⁾, О. Соболевського ²⁾, О. Шахматова ³⁾, Е. Карського ⁴⁾, О. Бесараби ⁵⁾, І. Зілинського ⁶⁾, Н. Дурново ⁷⁾ та инш. Сучасний дослідник дифтонгів В. М. Ганцов, фізіологічно аналізуючи це питання, теж визнає наголос за умову найповнішого виявлення дифтонгів, але заперечує тому твердженню Житецького, що наголос може падати або на першу, або на другу частину дифтонга, або в середину між цими двома частинами, розуміючи дифтонг, як суцільну фонему із змінною артикуляцією ⁸⁾.

Що-до третинного поділу дифтонгового процесу у П. І. Житецького — то він теж став за базу для пізнішого наукового дослідю. Навіть зачаток цього поділу в добу „общерусского праязыка“ підтримав був згодом акад. О. Шахматов, як це побачимо далі.

Все це вже тепер дає змогу бачити в світлі історичної перспективи значіння праці П. Житецького, що не тільки підбила підсумки тогочасним науковим досягненням, ба й накреслила низку питань для майбутнього дослідю. Отож не дивниця, що „Очеркъ“ П. Житецького викликав жвавий відгук у науковій мовознавчій літературі.

Першим відгукнувся Потебня в своїй праці „Къ исторіи звуковъ русскаго языка“ (1876)... Він стає в опозицію Житецькому, протестуючи проти висновку, що глухі звуки почали зникати ще в добу „русскаго праязыка“ і що тоді-ж-таки почали з'являтися дифтонги. О. Потебня, як і раніш, відносить дифтонги тільки до XIV в., бо глухі звуки зникали далеко не одномірно, і—глухіє в середині слівъ существовали въ малорусскомъ языкѣ въ XIII—XIV в.“ ⁹⁾. Протестує О. Потебня ще й проти того твердження Житецького, що підляські дифтонги давніші від „великоруського і малоруського наріччя“. „Нѣтъ никакой пользы въ подобной характеристикѣ всего вокализма одной чертою; нѣтъ никакихъ оснований распространять свойство малорусскаго языка на весь русскій

¹⁾ К. Михальчукъ „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Юж. Руса“—див. „Труды Этн.-Стат. эксп.“, 1877 VII, 485... Теж „Къ южно-русской діалектологіи“, 1893, 18.

²⁾ А. Соболевскій: „Очеркъ русской діалектологіи“, 1893, III, 12—13.

³⁾ А. Шахматовъ: „Исслѣдованія въ области рус. фонетики“—Рус. Фил. Вѣст. 1893 р. т. XXIX, 297: „дифтонгъ сохраняется только подъ удареніемъ и переходитъ въ монофтонгъ въ неударн. слогѣ“... Теж в инших його працях.

⁴⁾ Е. Карскій: „Матеріалы для изученія сѣв.-малор. говоровъ, а также переходныхъ бѣлорус. къ малорус.“—Сборникъ 2-го отд. АН. 1903, т. 75, № 6, ст. 7. „О подъ удареніемъ отъ признается как \widehat{yo} : $\widehat{g\ddot{u}od}$, $\widehat{d\ddot{u}om}$, $\widehat{v\ddot{u}l\ddot{u}o\ddot{u}}$, у $\widehat{d\ddot{r}u\ddot{g}o\ddot{u}m}$ “.

⁵⁾ О. Бесараба: „Матеріалы для этнографіи Сѣдлецк. губ.“—Сборникъ 2-го от. АН, 1903, т. 75, № 7, ст. 3: „дифтонгъ \widehat{yo} ... сохраняется удареніе во всѣхъ падежахъ, если удерживается на одномъ и томъ же слогѣ; съ переходомъ ударенія въ косв. падежахъ на другой слогъ дифтонгъ исчезаетъ“...

Теж, ст. 6: „подъ вліяніемъ ударенія образовались всѣ дифтонги“...

⁶⁾ Ів. Зілинскій, ор. cit.—Записки Наук Тов. ім. Шевч., 1913, т. 117—118, ст. 365.

⁷⁾ Дурново та инші: Очеркъ рус. діалектологіи, М. 1915, 66.

⁸⁾ Ганцов, ор. cit. 123.

⁹⁾ А. Потебня „Къ исторіи звуковъ“, 1876, 50.

язькь“¹⁾ О. Потебня залишається при своїй попередній думці, що те подовження, яке він „не совсѣмъ удачно назвавъ вплиніемъ славянскої позиціи“ — „появилось въ разныхъ славянскихъ нарѣчіяхъ независимо и въ разное время“...²⁾.

На тому самому ґрунті залишається О. Потебня і в своїй рецензії на працю Житецького. Тут він перш за все заперечує тому твердженню Житецького, що довгота голосних відноситься тільки до передісторичної доби, а на припочатку письменности в руській мові її вже не було, бо дифтонги, як і занепад глухих, — то явища передісторичні.

О. Потебня, навпаки, доводить, що голосні були довгі ще за історичних часів, порівнюючи їх із давньо-польською мовою.— „Въ томъ, что долгота гласныхъ, происшедшихъ изъ стяженія въ относительно позднее время (в XII, XIII в.) должна была существовать долгое время, а я говорю, существуетъ и донинѣ, въ этомъ врядъ ли можна сомнѣваться...“³⁾— Звертаючись по аналогії до польської мови, О. Потебня підкреслює:— „хотя послѣдній и забылъ свою долготу, но тѣмъ не менѣе онъ зналъ ее не въ доисторическое время, а въ XV-мъ вѣкѣ, при томъ не только въ случаяхъ стяженія (маа, мосзноб, гоккоб) и не только въ случаяхъ сходныхъ съ тѣми, которые явно предполагаются малорос. говорами, именно въ среднихъ слогахъ (*synoom, doom...*) но главное въ случаяхъ, какъ напр. *jaa ryguzgsz ia L Zdrzewaa...*“⁴⁾ Звідси О. Потебня робить висновок, що наявність довгот и в польській мові XV в. може доводити, наче-б довгенько існувала довгота і в українській мові, бо це „такъ недалеко отъ насъ“⁵⁾.

Далі О. Потебня заперечує твердженню П. Житецького, наче-б довготу вже на світанку історії змінив наголос і що значіння його полягає в тому, що він перетворив довгі голосні в дифтонги. На це О. Потебня відповідає запитанням. „Откуда ему (Житецькому) извѣстно, что рус. ударение есть показатель исчезнувшей долготы?“⁶⁾.

О. Потебня вважає, що це безпідставно з двох міркувань: 1) нельзя сказать, что долгота смѣнилась удареніемъ, пока не докажемъ, что не было такихъ долготъ, на которыя ударение не перешло, а доказать это невозможно“; 2) „нельзя сказать, что сила ударения находится въ обратномъ отношеніи къ количеству слоговъ слова“... „Ни на какихъ данныхъ не основаны мнѣнія, что напр. въ односложномъ *віз* (*вегль*) дифтонгъ появился раньше, чѣмъ въ двухсложномъ *коліс* (*кслесъ*—р. п. мн. ч.), а в ударяемомъ слогѣ (*й иій юой*—д. п. ед. ж. р.). *вівці* (мн. ч.) раньше, чѣмъ въ неударн. *середній* (*середнюой, середній*)...“⁷⁾.

О. Потебня рішуче підкреслює свою думку про „независимость малорусскихъ измѣненій *о, е* отъ ударенія“⁸⁾.— Не можна не погодитися

¹⁾ А. Потебня, „Къ історіи звуковъ“, 1876, 46. ²⁾ *ibid.*, 47.

³⁾ А. Потебня: „Разборъ соч. Житецкаго „Очеркъ звуков. історіи малор. нарѣчія“—Отчетъ о 20-мъ присужденія наград. гр. Уварова, 1878 р., т. XX, 790.

⁴⁾ *ibid.*, 790.

⁵⁾ *ibid.*, 791. Це твердження досі не перевірено, дарма що й наука його не підтримала. ⁶⁾ *ibid.*, 789. ⁷⁾ О. Потебня — „Разборъ“, *ibid.*, 802. ⁸⁾ *ibid.*, 802.

з деякими глибокими зауваженнями О. Потебні, хоч він і лишає питання нерозв'язаним. Може бути, що Житецький переоцінює роль наголосу в початковому утворенні дифтонгів; але, будь-що-будь, поруч довготи, яка могла залишитися в українській мові і довгий час, в утворенні дифтонгів, безперечно брали участь і наголос і змінна артикуляція виголошення, що схилилося до передньорядности, утворюючи перехідні фонеми звукових модифікацій.

Разом із Потебнею в тому самому критичному напрямку — недовір'я до висновків П. І. Житецького — висловилися ще Г. Ягіч та М. Колосов. Колосов іронізує над екскурсами П. Житецького в передісторичну глибину прамови: „г. Житецький своїмъ сочиненіємъ проявилъ болѣе задору, чѣмъ дѣйствительнаго знанія“¹⁾. „Книга г. Житецькаго не въ мѣру расхвалена нѣкоторыми“... „Рѣдко можно встрѣтитъ научный трудъ, который представлялъ бы столько поверхностности въ обработкѣ деталей и вмѣстѣ столько скороспѣлости и отчаянной смѣлости въ общихъ выводахъ и заключеніяхъ“²⁾. Тільки-ж ставлячись суворо, як представник історичної школи, оперуючи самісінькими фактами, з пам'яток мови зачерпнутими, боючись будь-яких узагальнень, М. Колосов усе-таки визнає: — „книгѣ г. Житецькаго нельзя отказать въ цѣльности системы и послѣдовательности основныхъ мыслей. Но мысли эти ничѣмъ не доказаны и являются научнымъ предубѣжденіемъ. Такова, напр., мысль его о доисторической древности «подляскихъ» дифтонговъ“...³⁾ „Впрочемъ самое существованіе этихъ дифтонговъ въ томъ видѣ, какъ представляетъ ихъ г. Житецький, требуетъ еще провѣрки“⁴⁾.

Докладно думки Житецького не розглядаючи, М. Колосов обмежується тільки деякими критичними зауваженнями. Так порівнюючи дві схеми поступінної зміни *o*, *e* в чисте *i*—схему Потебні (*yo-y-yi-i*: *носъ-нуос-нус-нуис-нис-ніс*) і схему Житецького (*o-oo-yo-y-yi-i*—*носъ-ноос-нуис-ныс-нис-ніс*),—він каже: „мнѣнія эти вѣроятны, но не болѣе. Нѣкоторыя изъ предложенныхъ ступеней въ развитіи *i* изъ *o* лишь изобрѣтены, какъ возможное звено между двумя неродственными непосредственно звуковыми явленіями. Такъ, неясно, почему изъ *y* должно было развитися *yi*? Сверхъ того, хотя рядъ *y-ы-и-i* і возможенъ,—спрашивается: почему ступень *ы* должна была черезъ *и* перейти в *i* въ томъ, именно, случаѣ, когда это *ы* (черезъ *y*, *yi*) явилось изъ основного *o*, тогда какъ основное *ы* не сливается съ *i*, а остается за немногими исключениями, в видѣ *и*“⁵⁾.

Так само про перехід *e* > *i*, Колосов зауважує: — „въ массѣ случаевъ *i* изъ основного *e* далеко не всѣ предполагають ступени, аналогичныя съ возможными степенями для *i* изъ *o*. Для многихъ случаевъ

¹⁾ М. Колосовъ: Загадочные звуки рус. яз.—Филол.Зап. 1876, № 6, 17.

²⁾ М. Колосовъ: Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народнаго русск. языка, Варш. 1878, 9.

³⁾ М. Колосовъ: *ibid.*, 261.

⁴⁾ *ibid.*, 29. ⁵⁾ *ibid.*, 107.

сть *i* ізъ *e*. слѣдуєть допустити ступень *ё*. Въ другихъ случаяхъ *i* могло явитися непосредственно ізъ мягкаго *e* (ѣ) черезъ ассимилюющее дѣйствие *й*. Въ третьихъ *i* ізъ *e* могло явитися результатомъ того сложнаго процесса развитія, какъ и *i* ізъ *o* ¹⁾). Разом ізъ цими цінними зауваженнями (вага їхъ була в тому, що вони доводили неминучу потребу обґрунтованіш фонетично-фізіологічно аналізувати звукові модифікації) М. Колосов, більше О. Потебню підтримуючи, висловлює думку, наче-б дифтонги з'явилися більш-менш пізно. Вже виходячи з того, що в різних українських говірках зазначено такі зміни *o*: *oo*, *yo*, *y*, *yu*, *u*, *i*, — він робить висновок: „—такое разнообразіе не могло быть исконнымъ. Или слѣдуєть всѣ приведенныя замѣны *o* отнести на счетъ позднѣйшаго времени, или одну ізъ нихъ признать за наиболѣе древнюю (относительно другихъ) и ізъ нея объяснять остальные. Древнѣйшее измѣненіе *o* по памятникамъ есть *y*. Древнѣйшее ли оно в дѣйствительности?“... ²⁾). На це запитання М. Колосов не дав відповіді. За певні вважає він тільки такі два твердження Потебні-Житецького: 1) *o* змінилося в *i* через низку ступенів; 2) ця зміна залежить од довготи ³⁾).

Таким чином, обережний М. Колосов питання не вирішає і зупиняється перед потребою аналізувати обґрунтованіш.

Тези про процес фонетичної зміни *o*, *e*, що їх М. Колосов визнає за певні — визнає й Ом. Огоновський у своїх „*Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache*“ (1880). Він іде за Потебнею-Житецьким, схилиючись більше до поглядів Потебні (уважає, що глухі в українській мові впали більш-менш пізно) і визнає, отже, перетворення основних *o*, *e* в дифтонги та в чисте *i* за процес цілком історичний, а не передісторичний. Слідом за Потебнею, Огоновський порівнює дифтонги української мови з дифтонгами польської (тут у пам'ятках XV в. подовжені голосівки, написані подвійно), а так само чеської мови, що для неї Гебауер одзначає в пам'ятках XV в. довге *o*, зазначуване через *uo*, *ŷ*, причому *oo* — архаїзм, *uo* — звичайна норма, а *ŷ* — це вже новотвір ⁴⁾). Все це дав підстави вважати, що і в українській мові довгота основних *o*, *e* держалася була довше; тим-то Огоновський не сходить з історичного ґрунту, одмовляючись остаточно вирішити це питання. Огоновський однієї думки з Житецьким, — про процес зміни *o* > *i*, і підтримує його схему фонетичного ряду, а так само погоджується з його поглядом на ролю наголосу, що падав був на першу чи на другу частину дифтонга ⁵⁾). Так само слідом за Потебнею-Житецьким одзначає він те, що звуки *o*, *e* змінюються в українських говірках рівнобіжно: там де „*o*“ звучить як *yo* — теж і *e* звучить як *jo* *juo*; там де „*o*“ „звучить, як „*yu*“, „*yi*“ — там і *e* дав фонемі *i**yi*, *ju**yi* (*приньуйс*)

¹⁾ М. О. Колосовъ: „Обзоръ“... 108—109.

²⁾ *ibid.*, 106—107.

³⁾ *ibid.*, 107.

⁴⁾ Е. Огоновски — „*Studien*“, 29—30.

⁵⁾ Е. Огоновски — „*Studien*“, 29.

Ці явища пояснює він аналогією і робить висновок, що *o* змінюлося в той самий час як і *e*, причому зміна *o* мабуть, була головно ¹⁾).

Що й казати, всенький фонетичний процес з'ясовувати самісінькими наближеннями та аналогією, або лиш зазначати отії наближення,—це-ж далеко не завдовольняє наукової думки; проте ці констатовані форми порівняннів мали свого часу тую цінність, що зміцняли ґрунт для наукового досліду, для дальшої наукової праці. Як представник тієї-ж історично-порівняльної школи мовознавства, Огоновський оперує тільки над фактичним матеріалом, боючись будь-яких узагальнень без достатньої бази. Тим-то, силуючись установити, відколи з'явилися українські дифтонги, зупиняється він на вказівках історичних пам'яток, де зміни *o*, *e* > *y*, *ju* можна простежити тільки з XIV в. (*добровулно, пружвище*) ²⁾).

Школа Потєбні—Житецького—Огоновського—Колосова, як бачимо, підсилила думку-про те, що українські дифтонги звязані з занепадом глухих, з ролею довготи, наголосу та аналогії, і накреслила скалю фонетичного процесу зміни основних *o*, *e*. Головні представники цієї школи, О. Потєбня і П. Житецький, нехай і не погоджувалися вони один з одним в історичному датуванні процесів, проте вивели такі питання про українські дифтонги на широкий шлях наукової перевірки і зупинилися на порозі нових відкриттів. У галузі історичної фонетики, ці відкриття поробили згодом О. Соболевський та лінгвісти-аналітики фортунатовської школи. Обидва вони (і Потєбня, і Житецький) наче-б чекають, що от їхні думки дістануть фактичне потвердження. Так, Житецький щиро радіє, коли думку про початковість подвійного *oo*—потвердили форми історичної графіки, що знайшов їх О. Соболевський у південних пам'ятках III—XIII в., як от „*воовьця*“, „*воотьці*“... Що правда, обережний О. Потєбня лишавтється на ґрунті суто-фактичному, не заходячи в нетрі прамови; але Житецький дак той уже цілком стоїть у передсінку фортунатовської школи, вільно оперуючи в гіпотетичній галузі прамови та з'ясування суцільної фонетичної еволюції.

Іван Галлон.

(Далі буде).

¹⁾ ibid. 30. ²⁾ ibid.

Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків.

... навіть традиції, що живуть у головах людей, відграють певну роль в історії.

Енгельс.

Через ідеології до людей прикидається разюча сліпота...

Один сучасний автор.

Коли р. 1871 повсталала Паризька Комуна, посеред руїн спаленого ратушу знайдено було бронзову статуетку, заввишки не більше як $\frac{1}{4}$ м., не дуже привабливу на вигляд та в багатьох частинах напівзруйновану від часу. Найпильніші досліди, проте, сконстатували, що знайдена статуетка це єдиний, що до нас дійшов, правдивий образ Карла Великого.

На статуетці імператор сидить верхи, зовсім у дусі тих античних кінних статуй, про які дає уявлення статуя Марка Аврелія на Римському Капітолії. На дужому коні, спокійно й величньо, сидить Карло Великий у національному франкському вбранні, описаному в його біографі Ейнгарда. Величним поглядом дивиться імператор у далечинь, а що голову йому закинута назад, коротка потилиця, така характерна, як свідчать джерела, для зверхнього вигляду Карла Великого, випинається ще дужче. Очі у верхника великі, а під ними витикається прикро зігнутий ніс; коротку верхню губу закривають густі та довгі вуса, а з величезної голови, вкритої золотим обручком, що його пишно прикрашають самоцвіти й перли, хвилию спадає штучно завите волосся. І весь отой литий та гордий зверхник є живий образ розуму, честолюбства й сили: це германець, що, ані трохи не вагаючись, скочив на коня римських імператорів...

Аж ось перед вами й другий образ того самого Карла Великого, що повстав уже геть згодом. Славнозвісний художник Дюрер змалював імператора вже не в розквіті діяльної енергії; це — всевладний, величний дід, що ідеальний його образ захоче свої чари навіть над нами. З-під історичної імператорської корони, що тепер знаходиться у Відні, спадають у старого довгі пасма волосся та сполучаються з пишно виплеканою широкою бородою; уста мають владний вираз; подовгастий ніс тонкий; у погляді повно лагідної мудрости та патріархальної простоти; вкрите зморшками чоло свідчить про життєвий досвід, багатий на терпіння та надії — одне слово, перед нами малюнок великого володаря, фундатора нової

й блискучої монархії, творця середньовічного ладу, що панував у західній Європі од ІХ-го до XV віку. На статуєтці імператор ніби стоїть ще ногою в стремені, він ніби ще живе, поривається й діє, простягаючи з-під плаща далеко наперед свою ліву руку з золотою у ній державою; а на портреті Дюрера перед нами з'являється той, хто серед захоплення й піднесення сучасників подолав увесь сливе римський світ, хто в очах потомних поколінь заступив навіть самого бога Водана або Одина — бога ясного неба й усякої мудрости і разом бога війни та щасливої військової одваги.

Але спитаємось, чим-же пояснити різницю межі двома поглядами на особу Карла Великого, або ще докладніш, як пояснити собі історичну концепцію художника Дюрера, що жив наприкінці середніх віків.

Усі ми добре знаємо, що світова вага Карла Великого ґрунтується на його звязку з стародавніми осередками світового панування на Заході — з Італією та Римом. Уже з 774 року в змаганні за владу над світом вічна-віч стояли честолюбний франкський король і римський папа, що його територіяльні володіння підносили престіл ап. Петра на ступінь великої середньо-італійської держави; але всьому тому Карло Великий поклав край року 781-го, коли римську курію приневолено було відмовитися од своєї колишньої самостійности, ба навіть відступити франкському королеві певний контроль над церковним управлінням. Так, властиво кажучи, розвіялися папські мрії про всесвітню політичну владу, що де далі зосереджувалися навколо тьмяної легенди про те, що імператор Костянтин, коли переносив резиденцію з Риму до Візантії, буцім-то подарував Західню імперію римському престолові: папа Адріян I зоставсь на далі маленьким територіяльним князем під чужою германською зверхністю і міг тільки зносити до неба благання, щоб думки франкського короля повернулися на краще. А наступник Адріана I-го, Лев III, не спромігсь навіть заховати зверхні форми будь-якої самостійности та, коли римляни р. 799 його прогнали, втік до двору Карла Великого.

Отжé, наприкінці VIII сторіччя франкська королівська влада досягла світового панування; спираючися на унію з Італією, вона користувалася моральною повагою всесвітнього римського владика. Здавалося, що, нарешті, здійснено той універсальний ідеал, що його колись був накреслив бл. Августин у своїому трактаті „Про державу божу“: церква розрослася в єдине царство господнє й духовна влада, що теоретично вбирала в себе державу, сполучилася з цивільною саме в руках одного богобійного володаря; настала довгосподівана доба нової могутньої імперії, що за історичну базу для неї були спогади про стародавню римську імперію,—і не треба дивуватися, що короля Карла задалегідь уже вітали, як нового Августа, і прихильники звали його *excellentia imperialis*. А у славнозвісного Алкуїна — в одному листі р. 799-го — ми прямо читаємо довід на те, як громадська думка підготовлює великі історичні події — тут акт коронування р. 800-го. „Пошли тобі, Господи“ — вдається до великого господаря його найближчий співробітник і порадник — пошли

тобі, Господи, довголітне й мирне життя та блискучу славу імператорської влади“. А в наслідок того багатьом людям здавалося за можливе, що од пишної Візантії відібрано буде імператорську корону, там бо, з хаоса внутрішніх революцій, кінець-кінцем, у ролі самовладної імператриці з'явилася жінка Ірина, а це було річчю нечуваною: здавалося, корона всесвітніх імператорів посиротіла, бо досі вона завжди сполучалася була з чоловічою силою. І через те, що на Заході виразно почували, що ніхто інший, окрім усевладного Карла, не міг-би так успішно подолати всенькі перешкоди, сполучені з формуванням нової велетенської урядової системи, зворушення, радість і надії, які викликало імператорське коронування р. 800-го, були надзвичайно глибокі й повчальні...

Кращий довід на те можна знайти, певне, не в анналах IX-го віку, але в лементі, що рве душу та що став лунати в той смутний час, коли єдина каролінгська імперія почала розсипатися на окремі частини... Кращий довід на те можна знайти також у чудовних легендах, що групувалися навколо ймення першого з нових європейських кесарів — імператора Карла, цього найбільшого велетня усього середньовіччя. . кращий довід на те можна знайти також у тій побожній пошані, з якою дивилися на імператора Карла його германські наступники, і в тому дивному звичаю пізніших часів, коли справедливі, але суворі присуди судові видавали за наказ імператора Карла, коли спірні міри протягу та ваги звали мірами імператора Карла, коли навіть підслесливі двірські біографи, описуючи обрання на царство саксонських та франконських королів, незмінно свою урочисту оповідь закінчували таким порівнянням: „Ледві чи так раділи-б усі, коли-б з'явився сам імператор Карло з своїм берлом“... „З особливої ласки своєї“ — каже один поет на початку IX віку — „Христос зволив дати народіві своєму господаря, що посідає віру й чесноти славного царя юдейського. І коли слава Давидова обійшла землі, то слава Карлова підноситься до зір небесних“. Крім того, р. 1165-го імператора прилучили до собору святих і перенесли до Ахену його останки, як річ побожного вшанування; а трохи раніш якийсь чернець Бенедикт з монастиря св. Андрія в Соранто пустив поговор про його подорож на схід, до Гробу Господнього. Так власне зрозуміли й висвітлили середньовічні нащадки світову роллю імператора Карла Великого; а тепер, щоб дізнатися про думки людей, котрі були присутні підчас відбудування імперії р. 800, я наведу оповіді трьох сучасників: двох германців та одного італійця.

1. В анналах Лоршського монастиря, що знаходиться за 12 верстов од міста Вормса, на середньому Рені, під р. 800 є така оповідь: А як імення імператорового більше не вживають греки, що їхньою імперією володіла жінка, спало на думку папі Левові... і всім святим отцям... і іншому народіві християнському неодмінно обрати на імператора Карла, короля франків, який володів тим самим Римом, де звичайно раз-у-раз жили цезарі; і через те, що всемогутній дав до рук йому ще й інші імперські краї, то здавалося за справедливе, щоб за допомогою божою і за молитви

усього народу християнського він одержав також і назву імператора“.

2. Паралельне оповідання в Муассакській хроніці каже так: „од багатьох людей чули ми в Римі, що достоїнність імператорська перестала вживатися в греків, що владу імператорську посіла в них жінка, на ймення Ірина, яка ошуканством схопила свого сина — правителя й видерла йому очі... Почувши про це, папа Лев і все зібрання єпископів та духовних осіб, також франкський сенат і всі старші римські раду радили з иншим народом християнським про те, щоб найменувати імператором Карла, короля франків, бачучи, що він посідає Рим — матір імперії, де цезарі завжди перебування мали; вони бажали назвати Карла імператором, щоб погани не могли насміятися з християн, як вони це зробили-б, коли-б християни не вживали-б більше ім'я імператорового“... І, нарешті, 3. в життєпису папи Лева III, чудово виданому заходами абата Дюшеня, ми читавмо таке: „В день Різдва Христового... милостивий і високошановний первосвященик власноручно укоронував Карла дорогоцінною короною. Тоді весь народ римський, знаючи, як він захищав і ніжно любив св. римську церкву та її намісника... заходивсь однодушно й голосно вигукувати: „Карлові, найблагочестивішому Августові, царевінчаному від бога, великому й миролюбному імператорові довгого віку й перемоги!“

Як можна бачити, усі три оповідання справляють по суті одне й те саме вражіння. Усі вони свідчать, як нелегко надати величезній події 800 року характер строгої законности. Переможний франкський король не загарбує корони римських імператорів тільки своєю доброю волею, а швидше приймає її, як наслідок влади над старими провінціями Західньої імперії, що йому вже належала. Папа власноручно коронує його дорогоцінною імператорською короною, проте не за силою якогось сталого права, властивого намісникові ап. Петра, а виключно тому, що голова церкви є найближче знаряддя божественного Промислу, який короля Карла обрав, щоб захищав християнський світ і порядкував ним. А римський народ, що так недавно зрікся послуху Левові III Ісаврові та ухвалив запровадити в Царгороді иншого імператора, ні в яким разі не обирає тепер свого нового голову, але радісним криком вітає пишного спадкоємця стародавніх цезарів, якого йому поставляють: „Август, великий і миролюбний імператор... держави римської оборонець і покровитель“. І все це живовидячки свідчить, що за підвалину для цього найглибшої ваги акту 800 року є насамперед певна обопільна згода, певна подібність інтересів, думок і бажань, люди бо VIII — IX віків нездатні були уявити абстрактну ідею инакше, ніж у конкретній формі. Цим своєрідним матеріалізмом певною мірою пояснюється й необхідність, щоб існувала священна римська імперія: єдиний християнський світ уявляли як народ, що ним керує одна влада — влада імператорова. Через те взагалі імперія була психологічною потребою, коли можна так сказати, у середньовічній людини. Нехай які невдачі та пертурбації спіткали цю установу, ідея її й далі жила в своїй своєрідній формі аж доти, поки, разом із Відродженням та реформацією, цими дітьми торговельного капіталізму, який саме зміцнювався

у західній Європі XIV—XV століть, вийшли на сцену нові ідеї, що до краю зруйнували середньовічний світогляд.

Але обличімо ці вступні зауваження! Та всесвітня політика, яку утворив Карло Великий, що після заморочливих пертракцій з Візантією добивсь визнання за ним титулу базилевса, була безмірно важливою для Європи; навіть що-до теперішнього німецького народу, який перед революцією р. 1918 перебував під дужою владою поглядів, що склалися від давніх часів, значіння цієї всесвітньої політики мало не рівноважне значінню німецької політики Карла Великого. Через двоє—троє століть після його смерті, коли імперія й папство, змагаючись за одну й ту саму мету—опанувати владу над усесвітом, стали до смертельної боротьби, яка й вирішила їх спільну долю, три ворожі партії заступатимуть три різні теорії. Франконські та швабські імператори бачать в імператорській короні здобуття їх великого попередника—і вже італійський юрист XI в. Петро Крас в одному листі до Генриха IV, відомий присуд папи Григорія VII про позбавлення влади свого супротивника визнає по-просту за незаконний, суперечний принципів спадковости імператорської влади, що склавсь був історично; а імператор Генрих V, у якому його біограф—знаменитий і прекрасний середньовічний письменник Екжехард Аврійський добачає бажаного примирителя бурхливих державних пристрастей, по-просту й щиро р. 1109 заявив папі Пасхалісові II, що право контролювати навіть папське обрання, належне колись грецьким імператорам, тепер виконують германські володарі. Ще гостріше імператор Конрад III пише до Івана Комніна: „Мої попередники, римські імператори, зврили вашим попередникам царство й народ грецький, і я заховаю в цілості те, що вони устали“. Зрештою такий завзятий лицар і видатний державний діяч, як імператор Фридрих I Барбароса, вважає себе за спадкоємця Костянтина I та Юстиніяна Великого, Карла Великого й Оттона I. Зараз, скоро обрано було його на престіл р. 1152-го, він пише до папи Євгенія III, що його мета—відбудувати велич римської імперії в колишній її силі й славі, і літописець Рагевін з цього приводу каже, що „весь час свого правління Фридрих I нічого не пильнував так, як того, щоб відновити колишню велич римської імперії“. І треба визнати, що болонські доктори права—легісти, котрі оточували були імператора, подбали про те, щоб знайти теоретичні підвалини, найсприятливіші всесвітнім домаганням їхнього покровителя; між иншим, уже на Ронкальському зібранні р. 1158 обсяг зверхніх імператорських прав учені італійці штучно висновували із таких слів Юстиніанових Інституцій: „що вважає за гарне володар, те має силу закону, тому що народ передав йому й переніс на нього всю зверхність і всю владу“. Цьому вдаванню Фридриха I до правних ідей римської імператорської доби цілком відповідало й те, що він не хотів визнавати ніяких кордонів для територіяльного протягу своєї імперії, що її межі, як влучно висловивсь один сучасник, він ухвалив поширити не на самий тільки суходіл, ба й на море“. Однак, з другого боку, патріотична партія серед римлян, апелю-

ючи до історії походження каролінгської імперії, проголосила своє гасло, що без згоди од сенату й римського народу ніякого імператора не можна обрати правно, бо він то тільки перший урядовець і тимчасовий охоронець їхньої влади: *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*, тоб-то: „Рим, голова імперії, тримає в своїх руках стерно влади над усесвітом...“ „Капітолій“ — казали автори середньовічних провідників по Риму—„Капітолій так зветься тому, що колись він був головою світу; там жили консули й сенатори, які правили світом; там був палац, що весь сяяв золотом та самоцвітами, а в середині його було стільки статуй, скільки імперія мала провінцій“. Або от ще один текст: „доки цілий буде Колізей, доти житиме й Рим; як занепаде Колізей, впаде й Рим; а коли впаде Рим, впаде і всесвіт“. І коли на-весні р. 1153 посланці римської комуни біля Сутри зустрілися з імператором Фрідрихом I, то в промові, повній класичних спогадів, вони приневолюють ніби самий Рим казати: вони прохають не ласки переможцевої, ба щоб визнано було їхні споконвічні права — вони навіть оповіщають, що германський король приймає од Риму свою імператорську владу. Коли вірити Оттонові Фрейзингенському, який у своїх „Діяннях Фридриха I“ наводить промови, що ними обмінялися обидві сторони підчас тої зустрічі біля Сутри, то германський король з чванливим глумом навпроти минулої слави Риму ставив його сьогочасну слабкість; найвища над світом влада перейшла до франків, тоб-то до германців, які завдячують її тільки собі самим: „Я законний володар її; нехай, хто сильний, вирве палицю з рук Геркулеса“.

Зрештою, римські папи усього пізнішого середньовіччя посилаються на безперечний факт коронування франкського володаря від руки їх попередника Лева III та звідси роблять висновок, що їм належить право, кому схочуть, надати імператорське звання — цю *plenitudo imperatoriae dignitatis*, як любили казати в IX та наступних віках. Середні віки побачать навіть імператора, який заприсягається, що буде вірний папі — вони побачать також папу, який проголосив, що тільки римського первосвященника можна назвати всесвітнім володарем: „У попередників наших“ — писав Григорій VII данському королеві Свеніві — „був звичай... учити всі народи шляхів господніх, ставити на очі царям і князям те, що варте догани. Бо закон римських первосвященників підгорнув під себе більше земель, ніж закон римських імператорів“. Так переконано й широко розуміючи своє в християнському світі призначення, папство — навіть серед найтяжчих обставин свого політичного життя — сливе раз-у-раз володіє достатньою свободою засобів, щоб з пишної теорії видобути реальну погрозу: „Як твій представник“ — вдається до ап. Петра на початку своєї боротьби з імперією зазначений вище Григорій VII — „як твій представник, я дістав од бога владу судити й давати розгрішення на небі й на землі. Глибоко в це віруючи, я в твоє ім'я позбавляю короля Генриха управління Італією й Германією... і забороняю всім християнам служити йому, як господареві“. Можна гадати, що в найближчому звязку з тою непримиренною ворожнечею стояла й запроваджена швидко після Григо-

рія VII урочистість коронування папи зараз по його обранні на престіл. Новообраний римський первосвященик сів тепер на свій пишний трон з золотою короною на голові—і ця корона у церковних письменників XII в. зветься „діядемою римського світового кола“ або навіть „імператорською оздобою“. Своім походженням вона ніби належала до староримської християнської імперії. Це була, як запевняли, та сама корона, що її колись імператор Костянтин подарував був папі Сильвестрові I—легенда, в якій майстерно втілено політичну ідею папства про те, що йому належить всесвітнє панування й повність влади римських цезарів. „Єдиний господар у Римі—св. Петро“—казав згодом папа Адріян IV; „Коли я не паную над Римом“—відповідав імператор Фридрих I Барбароса—„то я імператор тільки на словах“.

Коли-б охота та досить часу, я міг-би збільшити мало не вдвоє кількість текстів, які пояснюють ту цікаву думку, що в поступінному розвитку ідеї всесвітнього панування, як вона склалася в античному світі і як по тому зміцнили її на Заході в XII—XIII в. вчені доктори права—болонські та французькі легісти, дуже визначну,—та що я кажу: велетенську ролю відіграла світова політика Карла Великого. Що правда, вже імператор Генрих VI ніби переносить центр ваги своїх величнх замірів на Схід—до того самого Царгороду, де безвільний Ісаак Ангел також носив пишний титул базилевса усіх римлян. Але тільки знаменитий Фридрих II Гогенштауфен, „самовладний іменням і ділом“, „другий бог, що живе на землі в образі римського імператора“, як про нього кажуть зачудовані сучасники, серйозно замислюється над широкою проблемою, яку ще не так давно формулювали утертим висловом: *Drang nach Osten*. „Рим давно хитається і кінець-кінцем перестане бути столицею світу“—нехай оці слова тільки приточують до чванливого імператора; проте не може бути сумніву, що в листі до грецького базилевса Івана III Ватациса він подвійно заздрить „щасливим самовладцям Сходу, яким нічого боятися ані зброї своїх підданців, ані лукавства своїх первосвящеників“. І, звичайно, хоч які безнадійні були для XIII в. оці політичні зідхання, проте їх треба тут зазначити, бо в них відчувається певний натяк на збуджену свідомість народньої маси й навіть окремої особи, яка шукає собі справжньої форми свого прояву. Але феодалізм, та ще повитий блискучою авреолею всесвітньої імперії, не міг заступати навіть спільних національних інтересів—і тому зрушував людей на боротьбу проти себе, так як і проти тієї сили, яка об'єднувала в одну систему всі феодальні установи, яка ставила їх у звязок і служила їм за спільну вихідну точку. Що правда, сама ідея безмежної імператорської влади жадною мірою не зменшилася для Фридриха II від того, що різні обставини—і серед них величезні невдачі його церковної та італійської політики—перешкоджали цілковито її здійснити, та проте довге й палке змагання за всесвітнє пачування надихало часом і цій залізній натурі якусь чудну потребу шукати підпори в громадській думці Європи. Між иншим, підчас найзапеклішого конфлікту з папою Григорієм IX, який у своїй політиці переводив ту думку, що імператорська влада

повинна підлягати контролеві найсвятішого римського престолу, Фридрих II надзвичайно переконливо доводив усім державним господарям Європи, що справа, за яку він обстоює — це їх спільна справа, їх спільна честь; „коли папа“ — сказано в одному посланні 20 квітня р. 1236 — „коли папа переможе римського імператора, то йому нетяжко буде зневажити всіх інших королів та князів“. І нам добре відомо, що до самої смерті своєї (13-го грудня р. 1250) Фридрих II непохитно стояв на сторожі вселенських домагань імперії, — і навіть у той рішучий момент, коли його старий приятель, папа Інокентій IV, на Ліонському соборі р. 1245 оголосив йому церковний інтердикт — навіть у ту мить Фридрих II виявив надзвичайну суцільність засвоєної концепції: „Папа на своєму соборі позбавив мене імператорської корони... Звідки набрався він такого зухвальства?“ — люто покликнув приголомшений звісткою імператор, що на той час був у Турині. Він звелів принести до себе всі свої корони та, поклавши одну з них собі на голову, підвівся й згрізна додав: „Я ще не втратив моєї корони і не втрачу її без кривавих боїв“. Але зауважте, навіть і без них сама ідея всепереможної імператорської влади ні в яким разі не вмерла; навпаки, якусь особливу силу закладено в її природі, в її історичній долі — і між иншим уже Данте (в своїй „Божественній Комедії“) зробив невмирущими палкі надії тих гібелінів, котрі не могли розпрощатися з мрією про імперію та даремне кликали за Альпи імператора, як миротворця, переважно, як заступника одности й ладу на землі: „Прийди, подивися на твій Рим, що, як самотня вдова, плаче та стогне вдень і вночі: навіщо ти покинув мене, Цезарю мій!“

Проте, хоча муніципальна Італія, що боронила свою волю проти замахів германських королів, взяла верх над ненавистю Гогенштауфенів, хоча вона, у спілці з папством, що як-раз досягло тепер дивовижних успіхів та впливу, вдарила мечем „найбільшого з земних володарів“, тоб-то Фридриха II, проте вона не мала змоги знищити великої ідеї, од якої п'янили найміцніші голови раннього й пізнього середньовіччя. Імператорській владі, як установі, судилося ще протягом кількох віків посідати певне місце поруч інших європейських установ; але для неї що-йно після геройської смерті останнього Гогенштауфена Конрадина, що загинув в Італії р. 1268, починається зовсім окреме існування, неподібне до зразків, які одійшли в далину. Посеред розрухів та заколотів, посеред загальної боротьби та злоби вона цілком одходить у царину теорій та юридичних окреслень; там, в абстрактній сфері найцікавіших побудовань, довго та вперто вона зберігає свої високі наміри, там — і тільки там — вона має колишній свій вигляд, свою колишню величність. А в дійсності, з кінця XIII в. глибоко ламається вся її природа, відмінюється коло її діяльності, мета її прямувань, стосунки до інших урядів — і навіть вдача тих осіб, що її заступають. Нехай юристи й поети у вишуканих фразах і пишних віршах, як і раніш, підносять права світодержавної імператорської влади, проте в політиці та в реальнім житті вона набирає тепер дуже злиденного та зневаженого вигляду. Сили, які колись їй ко-

рилися, тепер у своєму розвитку її закривають, і хіба з цього погляду не характерно, як матеріально вибиваються вгору імперські міста, де знову відродилося широке грошове господарство, де буржуазний та утилітарний дух місцевих людей поволі будує нову схему соціальних відносин! Навіть більш, ми спостерегаємо аномально-дивне з'явище: імператори священної римської імперії, що безперечно вважали себе за наступників стародавніх цезарів, ніби самі зрікаються своєї величезної влади, тратять віру в її могутність, не бачать у ній сталого забезпечення своїх життєвих інтересів—і ось у них з'являються інші завдання; щоб досягнути їх, вони приносять в офіру права самої імперії. А ця—в ідеї всесвітня—імперія в XIV віці стала вже суто-німецькою, бо все інше, що входило колись до складу загально-європейської імперії, здобуло тепер політичну самостійність: навіть у межі самої Германії вступив цей органічний розклад, і влада імператорська поволі втрачає в ній усякий безпосередній авторитет, усяку позитивну основу. Реальна сила перейшла до рук феодалних князів: імператорам лишилася тільки пошана, та в певній мірі загальне представництво.

І до цих сумних наслідків довів увесь попередній розвиток германського внутрішнього життя. Великі імператори франконської та швабської династії— Генрих III та Конрад III, Фридрих I Барбароса, Генрих VI та Фридрих II Гогенштауфен, захоплені зовнішньою боротьбою за здійснення своїх світових ідеалів, мусіли, з необхідности, спускати з очей саму Германію; щоб забезпечити собі допомогу німецьких князів у конфлікті з римським папством, яке теж змагалося за класичний ґрунт Італії,— вони з своєї волі зрікалися на користь імперських вельмсж багатьох істотних прерогатив своєї державної влади. Ясно, що німецькі князі, які й раніш визначалися біблійним гріхом користолюбства, добре використали таке посереднє становище поміж папою й священним головою імперії, що одночасно був їхнім природним королем; ані трохи не соромлячись, вони брали й од нього, брали й од папи. А коли імператор—хоч-би Генрих V з його категоричною заявою про матеріальну слабкість німецької держави—бажаючи хоч трохи виправити помилки німецької влади, починав ратувати од знищення своєї дідичні володіння й ті нечисленні імперські домени, котрі ще були під його безпосереднім орудуванням, тоді німецькі князі повдналися з папою, щоб силоміць дістати собі од корони більше од того, що їм уже належало. Після зазначеного вище загину династії Гогенштауфенів (або Швабської) в Германії настав смутний час „великого межичарювання“—хаотичне шумування всіх стихій феодалного світу, безупинна й довгочасна анархія, в якій, здавалося, зникне назавсіді й сама ідея імператорської влади. Але помиляються ті, котрі гадають, ніби „велике межичарювання“ було тільки епілогом бурхливого правління Фридриха II... ні, воно було також прелогом нової доби, що перетворила Германію в конфедерацію окремих держав, мало не цілком самостійних і незалежних од найвищої об'єднуючої інстанції. Німецькі

князі поволі привлаштують собі всі державні землі та розподіляють між собою всі атрибути імператорської гідності. Кожен з них пильнує на своїй відокремленій території заступити єдину всепереможну владу, що її немає, власним чванливим авторитетом; а коли боротьба й заколоти вщухли і все повернулося до законного ладу, то справу вже було скінчено: імперські духовні й світські князі порядкували своїми заокругленими землями, як самостійні господарі... Виборному імператорові — часто з дрібних східньо-німецьких принців—лишалися самі тільки почесні права; але з усього того не можна було прожити—і заступникові колись могутньої ідеї германського всесвітнього панування, правду кажучи, загрожувала голодна смерть. Щоб забезпечити собі пристойне існування, йому, як і всім іншим феодалним князям, треба було мати свою державну країну, свої спадкові володіння, де-б він міг вільно господарювати і звідки-б міг відбирати кошти, щоб підтримувати свої домагання й своє становище. В наслідок того, здрібнілі спадковці Гогенштавфенів втяглися в те спільне коло інтересів, що в ньому жили всі європейські володарі XIV віку. Але кожен із цих останніх стояв на чолі свого народу, працював над складанням живої й самостійної політичної одиниці, здобував їй внутрішню єдність—її найвище добро, зміцнював у ній спасенну на ті часи монархічну владу та одночасно свою крєвну династію. В цьому полягала істотна одміна поміж абсолютною королівською владою—хоч-би й королів французьких з династії Валуа—та безнадійним абсолютизмом імператорським, що справді позбавлений був усякої господарської й політичної бази. Імператорам священної римської імперії, хоч-би навіть Германської Нації, як стали казати в XIV віці, пізно вже було гадати про об'єднання дрібних німецьких територій в одну велику й міцну державу з спадковою монархічною владою, та й заміри усіх тих невдалих кайзерів так далеко не сягали: позбавлені бо фактичної влади, вони впорядковували свою державу всередині самої Германії або, як влучно висловився один дослідник, „вони робили тепер завоювання всередині німецької-таки країни“. І відтоді усе придалося імператорам для їхніх нових інтересів: їм вони офірують рештки своєї універсальної імператорської влади, свою особисту гідність і моральний в християнському світі авторитет. Коли Гогенштавфени відступали німецьким князям багато прав своєї королівської влади за допомогу проти могутнього папства та його спільників—міст північної Італії, то імператори XIV й XV віків відступають уламки тих прав за гроші. І через те, що імператорська влада не приносить ніяких безпосередніх прибутків, вони саму імперію повертають на джерело прибутків: заставляють її... продають частками, кому та як це подобалося. Імператорська канцелярія випускає в світ силу-силенну привилеїв та дипломів—усе за певну платню. За гроші можна отримати од неї санкцію будь-якому замірові, будь-якій узурпації; знов-же за гроші в ній продаються різні нові титули, нові пільги містам та князям, нові права єпископам та абатам. Але й цього мало, останні німецькі імператори, не знаючи чи, швидше, ігноруючи те, що вони „живий закон на землі“, за гроші продають вирок свого суду

на користь одній стороні; а потім—також за гроші—вони касують власний присуд на користь другої сторони; золотом вони оцінюють вірність своїх прихильників—і золотом дозволяють своїм супротивникам перекупати себе й усіх імперських магнатів. У цій гонитві за користю, вони офірують навіть свою особисту гідність, байдужно терплять усяку зневагу й усяку образу. Забувши трьохсотлітнє змагання з римським престолом, вони самохіть відіграють ролю папських васалів. Папа їм потрібен тепер для їх власних династичних інтересів. Щоб здобути його прихильність, вони дають нечувано широкий дозвіл Римові втручатися і в цивільні і в духовні справи Германії. І моральною стороною своєю, і особистою вдачею, і властивостями духа німецькі імператори XIV—XV віків спускаються з тої імпонуючої високости, на якій трималися хоч-би й Гогенштаффени. Посеред дріб'язкових інтересів доби, серед нікчемних інтриг та сутичок, серед прозаїчних клопотів про завтрішній день вони зовсім забуваються за великі зразки минулого: бо, як жажливу антитезу до того минулого, треба зазначити, що вже Рензська ухвала р. 1338, а далі й славнозвісна Золота Булла Карла IV виразно підкреслюють, що імператорська влада юридично залежала від курфюрстів, бо їхні території,—а не імперію, як цілість—проголошено було за неподільні й такі, що переходять в спадок до старшого сина курфюрста, який править. Але, не вважаючи на таку нікчемну й безвільну ролю, час-від-часу імператори нагадують світові про свої величезні домагання, звуть себе спадкоємцями римських цезарів, всесвітніми владарями й оборонцями християнської віри. І все це видається таким дивним, що ми не можемо обмежитися на самих загальних висновках: мова фактів живіша й кольоритніша.

Вже Рудольф Габсбурзький — по батькові з дрібних ельзаських графів, обраний р. 1273 з волі самих-но курфюрстів на німецький королівський престіл, чудово показав своїм наступникам, як треба ратуватися від гніту фінансових турбот, сполучених з новим становищем загально-імперського репрезентанта, й улаштовувати свої династичні інтереси. У своєму минулому блискучий лицар-розбишака, р. 1254 навіть вилучений з церкви за нічний напад на один жіночий у Базелі монастир, він, проте, пильнував не втрачати звязків з розпорошеною німецькою територією, поволі збільшував там свої володіння, але одночасно не забував підтримувати, скільки можна, громадський лад; невгавучий та жорстокий, коли треба було допнутися свого, він орудував не самою силою, ба й хитрощами, проте виборці-курфюрсти остаточно прибрали його до рук тим, що всі важливі умови й накази поставили в безпосередню залежність од їх особистої згоди. Певна річ, коли справи повернулися так, давні змагання салійських або швабських імператорів до всесвітнього панування довелось одкласти на бік; навіть більше: що центральна влада була слабка, тепер не було навіть мови про те, щоб одібрати звичайну васальну присягу од королів Данії, Угорщини й Польщі... Одне слово, земська Германія мала ще деякі підстави розславляти, що в особі Рудольфа „боже змилування послало їй визволителя“, але вже

тяжче зрозуміти пишномовні слова одного поета, що з приводу обрання 1273 р. пише так: „Він скінчивсь... той страшний час, коли не було імператора. Тепер країна знову знайшла собі суддю; сліпе панування меча припинилося, і люди малосилі та миролюбні перестали страхатися, що вони стануть жертвами сильних“. А насправжки, нового імператора зустріла що-найдужча опозиція і в середині Германії, і по-за нею. Значно заокругливши свої власні землі, він не спромігсь забезпечити своєму родові спадкову імператорську гідність, бо німецькі курфюрсти гадали були, що Рудольф Габсбурзький не справдив усіх сподіванок і, ставши дужим краєвим князем, настирливими домаганнями родового характеру позбавляє їх можливости за дорогу ціну продавати свої виборчі голоси. Будь-що-будь, тогочасні історики з сумом згадували за стару імперію, що, як вони були казали, „була за довід на те, що Господь доручив германцям правувати всім світом“; а гібелінський поет Данте Аліг'єрі умістив невдачу Рудольфа Габсбурзького в пургаторії (чистилищі) і сказав про нього: „Він не подбав виконати свій обов'язок, а тепер нічого вже сподіватися, щоб хто-небудь здолав воскресити Італію“.

І справді, не самий Рудольф Габсбурзький, ба й ті князі, що після смерти його (р. 1291) посідали імператорську гідність, через об'єктивні, для людей того часу ледві чи помітні, причини, не могли більше дбати про таке величне завдання. Коли Людовик Баварський р. 1327 вирядивсь був до Італії, щоб там, у колишній славній всесвітній столиці, дістати священне імператорське коронування, то насамперед він наразивсь на жорстоку політичну боротьбу папи Івана XXII. Той-бо, дарма що сидів бранцем в Авіньйоні, проте не шкодував різних дуже голосних декларацій, на взірець, наприклад, твердження, що „підчас межичарювання усі права імператорові переходять до церкви“. Після помазання на імператорську гідність у Римі від двох безробітних архієпископів — арльського та венецького, яких уже раніш папа вилучив із церкви, Людовик Баварський дістав імператорську корону з рук римських міських синдиків, а потім почав обвинувачувати Івана XXII, начеб-то той противиться волі божій, бо він намагавсь „погасити один із двох великих світильників, од бога створених, щоб осявати землю“. І далі: „руйнувати імперію“ — казав Людовик Баварський, коли бажаного коронування домагавсь, — „значить в надро самої церкви вносити безладдя, значить сіяти насіння ереси й звади“. До всього того прихильні до Людовика Баварського правники, заперечуючи духовну повагу пап узагалі, рішуче заявляли, що імператор одібрав у спадщину необмежену над усім світом владу цезарів, долучаючи сюди й папські володіння. Вже самий оцей додаток ясно свідчить, що справа йшла не про відбудування старої імперії римських цезарів, а про дріб'язкове змагання двох „безбожників і еретиків“, як по черзі величали один одного імператор і папа. Наприкінці р. 1329 перший повернувся до Германії з дуже щербатим авторитетом, хоча й з подвійним коронуванням, бо, не задовольнившись з першого, він загадав своїм антипапі Миколі V великий обряд коронування одправити вдруге.

Ще дивніший тип „усесвітнього владаря“ являє собою Карло IV Богемський, що, як носій імператорської корони, р. 1349 заступив хоброго, але вбогого лицаря Гюнтера Фон-Шварцбурга. Досі ще не було імператора, такого байдужого до своєї гідности, до інтересів своєї влади, до прав імперії та традиційних заповітів минулого. Терплячий і простий у своїх звичках, одночасно надто заклопотаний справами свого чеського королівства, він, як імператор, нечутливий до всіх матеріальних і моральних кривд, що їх учиняють йому зажерливі можновладні князі та багаті імперські міста. Занадто ощадний, без сміливої лицарської заповзятливости, він легко й спокійно погоджується з тим, що значна пайка колишньої святобливої попани, що нею довгий час в очах народніх мас користувалися давні імператори, перейшла тепер до невеличкого гурту активних імперських курфюрстів—цих „сімох містичних світичів священної Імперії“, які стали за символічний образ сімох світичів Апокаліпсису. Коли чудовий юрист Інокентій VI, що р. 1352 заступив на папському престолі Климента VI, щиро висловивсь на користь церковних реформ і запропонував Карлові IV вислати з Франції до Риму спеціальних легатів, щоб укоронувати його імператорською короною, то довершена навіть за таких умов Римська експедиція р. 1354 зовсім не виправдала широких надій німецьких патріотів та цезаристів. Вони-бо виразно бажали, щоб їхнього короля було визнано за монарха усіх інших королів. Але Карл IV відіграв в Італії дуже мізерну ролю: він заплутавсь в інтригах місцевих політичних партій та продав за гроші можновладним князям: одним—титули, иншим право накидати своїм підданцям нові податки; навіть свавільні імперські курфюрсти гостро обвинувачували його в тому, що він їздив по краю, „як справжній ярмарковий крамар“ та „без жалю оскубав пера з імперського орла“. Карло IV, згідно з даною папі обіцянкою, перебув у Римі тільки один день і повернувся до своїх дідичних володінь. Смутно й без помпи проїздив він повз пишно розквітлі ломбардські міста, що, як він наближавсь, гидливо замикали свої брами. „З його був не імператор“—з видимою зневагою сказав про Карла IV славнозвісний Петрарка— „а тільки богемський король“. Але хіба тільки богемський король? Англієць Галлам у своїй книзі про „Середні Віки“ наводить дивовижний факт, що одного разу у Вормсі, тоб-то недалеко імперської столиці Франкфурта на-Майні, Карла IV затримав різник, якому імператор не мав з чого заплатити належні за продукти гроші...

Отже, цілком справедливо буде сказати, що від Карла IV († р. 1378) імператори священної римської імперії вже не відіграють ролю славетних героїв, найвищих владарів та завойовників. Власне тепер скінчивсь той столітній історичний період, коли імператорська політика, дарма що трохи кермувалася давніми світодержавними принципами та, під впливом деяких релігійних поглядів, більше-менше пильнувала прерогатив самої імператорської влади. Земний глобус, що його носили ще в своїх руках германські імператори, став відтепер непотрібним додатком до їх

урочистого кармазинового убрання; а меч, яким вони гордо підперізувалися на довід своєї сили, вже не робив їх вищими заступниками правосуддя й чести. Справді, скільки гіркої глуму криється в тім факті, що підчас другої експедиції до Італії, яку відбув Карл IV р. 1368, він змушений був, по дорозі до Риму, одному флорентійському купцеві за кілька сот гульденів віддати під заставу свою імператорську корону—і, навпаки, скільки отвертого знуцання й ганьби для імператорської влади містить у собі той трагічний випадок, коли вже на поворотному до Германії шляху повсталі городяни несподівано замкнули Карла в Сівнні, в місцевому замку, і він мало не загинув там од голоду! Ця сумна експедиція була останньою в XIV-му віці, і не принесла вона жадної користі ані самій імперії, ані папству, не дала ні найменшої втіхи всім ідеологам німецького цезаризму.

Але ще більшу, ніж „цей вітчизинній імперії“, байдужість до її інтересів виявив син і наступник Карла IV-го Вацлав: він перестав навіть з'являтися в самій Германії. Висловлюючись просто й грубо, він зарився в своєму чеському королівстві, і князі німецькі з подивом констатували, що їх молодий виборний імператор—живцем згас для імперії. Ніщо не могло зрушити Вацлава з того апатичного неробства, в якому він завсіди перебував, над міру пильнуючи чарку. Як оповідає один французький хроніст, коли Вацлав р. 1398 приїхав до Парижу і герцоги Беррійський та Бурбонський прийшли од імени короля Карла IV закликати його на обід, „вони застали, що це ледащо, вже п'яне, поринуло в сні, щоб прохмелитися“. І ось ні заплутані справи в Германії, де тоді проводилася вперта боротьба поміж містами, лицарством та князями територіями, ні нелади в церковних відносинах, де бував розкіл та налагоджувалися великі собори XV віку—ніщо не могло зворушити вінченосного дармоїда! Ознаки життя він подавав хіба тоді, коли випускав, певне, за гроші, з своєї імперської канцелярії різні дипломи та привилеї. Ніхто інший, як славнозвісний Палацький у своїй „Історії Чехії“ каже, що Вацлава обвинувачували навіть у шахрайстві—в тому, що він продає готові чисті бланки, на яких покупець писав потім усе, що йому було до вподоби. Р. 1400 роздратовані князі німецькі, нарешті, не витримали: покликуючися на різні його провини, вони оголосили, що Вацлава скинуто з престолу, та на його місце обрали нікчемного пфальц-графа Рупрехта Віттельсбаха. За його один літописець р. 1407 казав так. „Король великодушний і добрий... він хотів-би перемогти опір можновладних князів, але я боюсь, що цього не досягне, бо він убогий“. Але тільки з тестаменту самого Рупрехта, що зберігсь для нащадків, добре видно, до чого доходили ці його злидні: а власне він дав наказ, скоро він помре, негайно поспродувати його імператорську корону й інші дорогоцінні речі, щоб хоч так посплачувати великі борги різним гайдельберзьким крамарям та ремісникам. І уявіть, як оцей сміху гідний обладувач імператорського ймення р. 1409 надумавсь узятися до зброї, щоб свого кандидата посадовити на папський престіл!

Наприкінці, щоб домалювати цю картину цілковитого сливе розкладу великого середньовічного інституту, за який ще перед 100 роками міцно трималася всенька Германія, що, як каже один письменник XIV віку, палко бажала „посадовити на престіл в особі Генриха VII Люксембурзького такого енергійного правителя, який-би здолав тримати в своїх руках меч Карла Великого й обкромлювати кігті хижих птахів“—я спинюся на браті, згаданого вище Вацлава, імператорові Сигизмунді, спадковому маркграфові Бранденбурзькому та королеві Угорському. Без порівняння з багатьма своїми супротивниками й приятелями, він одібрав дуже добру освіту, мав широке коло діяння, широку популярність, голосне й поважане ім'я—та що з того? В справах імперії він ішов—а інакше, як ми тепер знаємо, не могло й бути—слідком за своїми попередниками і насамперед не міг ніяк дати собі ради з звичайним безгрішшям, властивим усім пізнішим імператорам. З жалем він казав, що „імператорська корона не може давати господареві ані втіхи, ні слави, а є для нього тільки за важкий тягар, що по-над його сили“. І коли Вацлав сидів у своєму богемському королівстві непорушно, то Сигизмунд, навпаки, завсіди подорожує: вдома йому, як ущипливо завважає один старий історик, робити нічого та й жити не безпечно. Безжурний і марнотратний, він їздить по всій німецькій території, живе прихалцем на кошти імперських міст і князів, радо відвідує чужі землі, безтурботно залізає в борги, нарешті, провештавшись серед розваг (підчас свого римського походу) цілий рік у Сівні та захоплений там цілковитим грошовим крахом, сам каже про себе, що він сидить в італійській землі, „як дикий звір у залізній клітці“. Повернувшись якомсь до Германії, він заставляє—до того за нікчемні суми—цінні імперські володіння і навіть продає за гроші вирокі свого суду. Але й цього мало: виплачуючи давні борги та потребуючи нових коштів, він остаточно спродує свої спадкові володіння—й таким власне шляхом дісталася від імператора Нюрнберзькому бургграфові Фридрихові Гогенцоллерну Бранденбурзька марка. І все-таки, не вважаючи на таку срамотну дійсність, Сигизмунд I був надзвичайно високої думки про свій особистий авторитет: так засліпила його вікова ідеологія його попередників. Величезної ваги він надавав розкошам і пишноті свого імператорського стану, що й підтримував чужим коштом; нарешті, навіть серед найскрутніших обставин свого життя, він не ховав своїх замірів відігравати особливу роллю в тодішньому політичному світі. Довідавшись од лікарів, що йому лишилося жити усього кілька годин, він звелів одягнути себе в повне імператорське убрання і зо всіма ознаками своєї високої гідності—посадовити себе на трон. У такому стані він і вмер. Він дав наказа, щоб, як він помре, тіло його протягом трьох днів виставили привселюдно, „нехай-би кожен міг бачити, що володар і повелитель усього світу відійшов у вічність“.

Так скінчив свої дні імператор Сигизмунд I, і з його смертю перевелася чоловіча лінія Люксембурзької династії, що дала Германії кількох імператорів: Генриха VII, Карла IV, Вацлава й Сигизмунда. Після р. 1437 імператорська корона—знову й на довший вже час—переходить до Габс-

бургів; за законом, що громадська свідомість усіх віків обертається в певних загальних формах, і щоб знищити їх, треба як-найрадикальніше розірвати з старими умовами життя—ми даремне стали-б шукати однієї старої ідеології за перших Габсбургів. Герцог Штирійський Фридрих, що р. 1440 прийняв імператорський титул (Фридрих III) і своєю особою ніби замкнув усе німецьке середньовіччя († 1493 р.), протягом трьох місяців вагався і розважав, чи погодитися йому на „принадний“ заклик виборчої колегії стати імператором. Та й було про що поміркувати, коли на подорож для коронування в Ахені він мусів позичити двісті золотих марок у одного тирольського шляхтича! Проте, надзвичайно цікаву відповідь дав старий уже імператор мешканцям Відня, коли, обложені угорцями, вони закликали його на допомогу: Фридрих III сказав, що йому дуже приємно, коли його любі підданці мусять терпіти голод, бо він сам терпів його тоді, як вони обложили його в родовому замку австрійських герцогів. І ця легкодуха людина теж мала нечувані заміри й мрії що-до всесвітнього панування: він, як з підлесливістю казано, панував од Північного моря до Тибру і разом з своїми вченими астрологами укладав ще різні гороскопи про майбутню величність своєї династії; між иншим він вигадав для себе з голосівок латинської абетки дуже горде гасло: A. E. I. O. U.—Austriae est imperare orbi universo, або по-німецьки: Alles Erdreich ist Österreich Unterthan, тоб-то: вся земна куля підвладна Австрії, а поки що це гасло пишалося на начинні та книгах суверенного бідака, що в негоду надівав навиворіт свою зверхню одіж. Це був уже—цитую влучні слова Шпейерської хроніки—марний імператор; але через одну з чудних суперечностей, якими така рясна історія середніх віків, багато сучасників, говорячи про Фридриха III, вживають висловів, яких надумана пишність становить відворотну до фактичного змісту пропорцію. „Владу імператора“—писав у другій половині XV віку Еней Сильвій Пікколоміні—заведено на вічні часи; ні обмежувати, ані порушувати її не можна, усе християнство підлягає їй за законом, а європейським господарям офіційально наказано, що, змагаючись проти неї, вони змагаються проти влади, установлені від самого бога. Нема такого закону, що-б міг чим-небудь обмежувати імператора, і ніхто не має права обмірковувати спосіб його діяння“. Видимо, що така ідеологія керувала й художнім пензлем Дюрера, коли він малював свій славнозвісний портрет Карла Великого, такий не подібний до первісного образу на паризькій статуетці:

бо через ідеології до людей прикидається разюча сліпота...

Проф. Леонід Беркут.

Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві.

I.

XIII пісня Іліяди починається сьомистишшям отакого змісту:

Зевс, наблизивши троянців та Гектора до кораблів (ахейців), покинув їх там нести тяготи та злигодні (війни) без відпочинку,

αὐτὸς δὲ πάλιν τρέπευ ὄσσε φαεινῶ,
νόσφιν ἐφ' ἱπποπόλων Θρηκῶν καθρώμενος αἶψα
5. Μυσῶν τ' ἀγχεμάχων καὶ ἀγαυῶν ἱππηρολόγων,
γλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων [τ'] ἀνθρώπων.
ἔς Τροίην δ' οὐδ' ἀμπαν ἔτι τρέπευ ὄσσε φαεινῶ¹⁾.

себ-то:

а сам одвів ясні очі,
споглядаючи у далечінь на землю кінних тракійців
5. і хоробрих²⁾ мізійців і агауон³⁾ hippemolgon⁴⁾
glaktophagon⁵⁾ і abion⁶⁾ [i] найправедніших людей,
до Трої-ж він зовсім уже не звертав ясні очі.

Стародавні вчені дуже велику увагу присвятили питанню про те,— які саме землі, які народи або племена споглядав Зевс у цьому сьомистишші. Тільки-ж розв'язати його одностайно їм не пощастило. На цьому шляху своєму вони потрапили на такі перешкоди, що подолати їх було не сила, а перемагати їх треба було на різні способи⁷⁾.

Видима річ, Зевс споглядав⁸⁾ землі, розташовані близенько одна від одної. Знов-же безперечно й те, що, нехай яку волю надавати Зевсовому зорові, він повинен був бачити землю тракійців та мізійців. Адже-ж і тракійці, і мізійці знані були і в Європі, і в Азії. Дуже добре знали тра-

¹⁾ Рукописна традиція цього тексту не дає значних різночитань—окрім вірша 6-го, що його писали й цитували то з частинкою τ' після δικαιοτάτων (так звичайно до Арістарха, порів. N i s a n o r, р. 224 Friedl. L u d w i c h, Aristarchs Hom. Textkr. I 348), то без цієї частинки (як мало не завжди після Арістарха).

²⁾ власне—тих, що б'ються щільно з ворогом.

³⁾ шановних, славних, чудових. ⁴⁾ кобилодоїльників. ⁵⁾ молокоїдів. ⁶⁾ убогих?

⁷⁾ Новітні учені не надто вважали на ці перешкоди, бо зупиняли свою увагу на цьому питанню хіба ненадовго (більш од інших—U k e r t, Geographie d. Griechen u. Römer. III 2, 1846, 329 f. 412 ff. Helbig, D. homer. Epos², 1887, 7 ff.); єдину спеціальну розвідку цієї „етнологічної проблеми“, E. T h r a e m e r, Pergamos, 286 ff. 385 ff., присвячено тільки „Гомерівським мізійцям і тому, як ставилася до них учена старовина“.

⁸⁾ Батько людей та богів, що зійшов з неба, за останніми перед XIII піснею звістками з Іліяди (XI, 182), сидів на верху Іди, що-ж до того, куди було скеровано погляд Зевсів, за це текст наш точних указівок не давав.

кійців європейських, і дуже мало тракійців малоазійських. І навпаки, гаразд знали мізійців малоазійських, і — принаймні перед римлянами — надто мало мізійців європейських. Через те в давній науці дехто схилився здогадуватися, що в нашому тексті говорилося про землю тракійців та мізійців у Малій Азії. Більше-ж було таких, котрі гадали, начеб-то там мали на думці європейську Тракію й малоазійську Мізію. Та здебільша певнісінькі були, що земля тракійців у нашому сьомистишші — то європейська Тракія, а земля мізійців — то частина тієї Тракії, що обмежує її собою на півночі¹⁾.

Тії позначення племен, що їх наш текст за допомогою злучника *καί* приєднує до іменнів *Θρηκῶν* і *Μυσῶν*, щоб одрізнити їх од цих іменнів, здається, придатніші бути не за „етнічні назвиська“, а за „епітети“. У цьому розумінні досить прозоїє й *ἀγαροί* — шановні, чудові, славні²⁾, і *ἰππηλόχοι* — кобилодоїльники, і *γαλακτοφάγοι* — молокоїди³⁾. Менш зрозуміле в своєму основному значінні слово *ἄβιοι*: його можна виводити й із *βίος* і з *βία*, з частинкою *α*, що висловлює собою відмову⁴⁾, і товмачити: ті, котрі не мають, — або мало мають — засобів до життя, помірковані, прості в своєму побуті, або-ж — ті, котрі не застосовують, не знають надсильства⁵⁾.

Отож, зважаючи на такий характер цих позначень, інші стародавні вчені мали їх за додатки прикметникові, що стосуються до тих-таки тракійців та

¹⁾ Порів. Threämer, l. c. і наш „Додаток“. Певна річ, останній здогад випадало-б визнати за особливо слухний, коли-б не була загадкова доля, що спіткала європейських мізійців передримського часу, і коли-б у мізійцях тих не доводилося-б убачати одне з племен тракійських (отже здається дивним — чом це поруч цілого згадано й за одну з його частин).

²⁾ Це слово було доволі звичайне в стародавній поезії epithetum ornans і, як таке, його не можна або важко перекласти; властиве його розуміння — блискучий, пишний, на прочуд гарний. Порів. Solmsen, Zeitschr. f. vergl. Spr. XXIX 111 f. Schwyzler, Indogerm. Forsch., XXX, 430 ff. Дмитро (Іксіон?) пояснював це слово в розумінні „зовнішньо-пристойні“ (Schol. Eust. ad N 5).

³⁾ Не цілком зрозумілим могло здаватися тільки те, чом *γαλακτοφάγοι* звалися так (як в Одисей *λωτοφάγοι*), а не *γαλακτοπόται* (порів. Eust. ad N 5), і чи-ж справді вони, молокоїди отії, жилися кобилячим молоком (тоді обидва ці пояснення промовляли-б за те саме). А втім, стародавні вчені легесенько виплутувалися з цих труднощів (порівн. напр., Страбон, VII, 4, 6).

⁴⁾ Частинка *α* могла висловлювати собою й підсилення, але тоді *α* тут була-б розтягнена, а це для гомерівського *ἄβίων* неприпустиме через метричні міркування. На цій підставі відпадають такі — теж дуже звичайні у схолястів — толкування слова *ἄβιοι*, як „ті, котрі довго живуть“, або „багатовужі“, або „ті, котрі кочують *ἄμα τῷ βίῳ*, з усім своїм збіжжям. На цій самій підставі, не можна виводити *ἄβίων* і з *βίος*, себ-то читати *ἄβίων* і толкувати „однолучники“ або „ті, котрі не користуються тятивами“ (Apoll. Soph. Schol. Eust. ad l. Phot. Berol. 8, 3).

⁵⁾ Про дальші толкування або пояснювання слова *ἄβιοι* ми говоритимем далі, у розділі VII. Порів. Schol. u. Eust. ad l. Apoll. Soph. 3. 17 sqq. Steph. Byz. s. v. Hes. s. v. Phot. Ber. 6, 1 sqq. Strab. VII, 2 sqq. Arr. an. IV, 1, 1. Philo de v. cont. 476, 6 sqq. Діофант й Олександр Полістор виводили *Ἄβιοι* з назви ріки *Ἄβιανός* (Steph. B. s. v.) — *Ἄβιτιή* за Steph. B. s. *Ἰλαία* — инша назва цього лісового простору на схід од долішньої течії Дніпрові (назву цю має за скитську і ставить її у звязок з лат. *abies* Kretschmer, Einl. in d. G. d. gr. Sprache, 214; порів. Брунъ, Черноморье, I, 94 дд.).

мізійців¹⁾. Тільки ж переважно стародавні вчені²⁾ природньо були гадали, що позначення ці не що инше, як дальше перераховування племін, котрі споглядав Зевс. Але на скільки племін,—на одне, чи більше—розраховано ці позначення, і котре з цих позначень було або правило за етнічне назви-сько, а котре за епітет? У цьому стародавні екзегети не могли погодитися. Одні з них уважали за назву народу саме Ἀγαυοί³⁾, инші — тільки Ἰππημολγοί⁴⁾, отже виходило, що γλακτοφάγοι, ἄβριοι і звичайно δικαιοτάτοι це тільки дальші додатки прикметникові до агавів кобилодоїльників або гарних на прочуд гіппемолгів⁵⁾. Инші вбачали ім'я народу ще й у Γλακτοφάγοι⁶⁾ або в Ἀβριοι⁷⁾—отже, окрім агавів або гіппемолгів, з'являвся ще народ глактофагів ἄβριων або молокоїдів абіїв. Були й такі вчені, котрі попросту заявляли, що поет казав тут про землю, що її осельників він не називав на ймення, а позначав за їхнім побутом⁸⁾; це розв'язувало, звичайно, питання про ймення власні або загальні, але ще не усовувало питання про речівники та прикметники, про заприкметовані слова й додатки прикметникові⁹⁾. Отже, використано, здається, всі можливі способи розв'язати вузол — дати раду оцим накопиченим у нашому тексті позначенням — і з жадним із цих спо-

¹⁾ Див. далі, прим. на стор. 136. ²⁾ Як і всі новітні вчені.

³⁾ У схоліях читаємо: „Ἀγαυοί“—ім'я народу; вони доять кобил і годують ся їхнім молоком“. За Стефаном Виз. v. Ἀβριοι коментатори здебільшого вбачали в γλακτοφάγων і ἄβριων епітети до τῶν Ἀγαυῶν. Порів. Apoll. s. 3, 23. Hesych. s. v. Eust. ad l.

⁴⁾ „Краще—читаємо в Евстафія ad l.—вбачати етнічну назву не в ἀγαυῶν, а в Ἰππημολγῶν; адже і в історичних оповіданнях частенько згадується цей народ—гіппемолги“. Порів. Steph. B. Μελάγγλαινοι—Схолії до Арістофана, Верх. 963, одзначають, начеб-то Геродот знав якихось Μελογούς, що жили вище від Скитії (а як схоліяст товмачить тут μελόγόν—τρυφόν, то можливо, що це непорозуміння засноване на тому, що гіппемолгів плутали з одноокими аримаспами).

⁵⁾ Питання—„чи ἄβριων це ім'я народу, а Ἰππημολγῶν сказано ἐπιθετικῶς, а чи навпаки“, розв'язується просто в Періегезі Діонісієвому 308 sq. (звичайно і в його латинському переказі у Прісціяна 299 sq.); перераховуючи народи на північ од Істра, він згадує й за багатокінне плім'я агавів, і за гіппемолгів (ба навіть ще й за гіпноподів). Землю Агаеон і Ніппемолгі відзначено ще й у Географі Равенського, 169 sq. (за спільне для його і для Діонісія джерело була, мабуть, мапа Агріппи).

⁶⁾ Про галактофагів, скитський народ, що харчується кобилячим молоком, найсправедливіший, оповідає Микола Дамаскин fr. 123. Птолемей VI 14 уміщує цей скитський народ в Азії (на північ од Туркестана). Плім'я галактофагів, що за нього говорив Гомер, Амیان Марцелін, XXIII 6, 61, зазначає серед скитських племін поблизу гір Імавських та Апурійських.—Порів. Schol. V. ad N 5: Λακτινὸς ἔθνος οἱ γαλακτοφάγοι.

⁷⁾ Ἀβριων мав за ім'я власне Арістарх (Apoll. Soph. 3, 17). У Стефана Виз. п. сл. Ἀβριοι читаємо: „Ἀβριοι—скитське плім'я. Олександр у творі про Понт Евксинський каже, ідучи за Діофантом, начеб-то вони зветься так через те, що живуть коло р. Ἀβριανός. Дідім-же має їх за тракійське плім'я. Есхїл зве їх Γάβριοι... Так само гадають і Філостефан та инші“. Історики Олександра В. оповідали про скитів абіїв, що виряджали були до нього послів (Curt. 7, 6, 1. Arrian. an. 4, 1, 1. Itin. Alex. 81 95; порів. Schol. AVL і Eust. ad N 5). І Птолемей VI 15. 3 і Амیان Марц. 23, 6, 53 кажуть за плім'я абіїв (в Азії). Abyo scythae означені й на Tabula Peutena geriana (на північ од Туркестана).

⁸⁾ Стр. 8 б о н I 1, 16. VII 4, 6. XII 3, 26. Порівн. Steph. B. Μελάγγλαινοι.

⁹⁾ Ім'я плім'я або ймення племін (звичайно, вигадані, або „умовлені“, як висловивсь схоліяст до Dion. Per. 309) можна вбачати в будь-якому або в будь-яких—двох, ба навіть трьох—з цих позначень; тільки, коли після δικαιοτάτου є частинка τ — ἄβριων не можна розуміти, як речівник.

собів не щастило. Залишалася ще можливість—не розв'язати, ба розрубати вузол, себ-то визнати, що текст попсовано, рекомендувати атетезу. Тільки-ж використати й цю можливість не зваживсь ніхто.

Коли сьомистишся наше мало на оці землю тракійців та мізійців європейських, то ці зазначені „не за йменням, а за побутом“ племена гадало воно, звичайно, у північному сусідстві з тією землею. Тут, ще правим берегом Істра, у долішній його течії, країна „планин“, улоговин, „лазв“ змінювалася площиною, що відкривала собою степову смугу, що тяглася далі крізь усеньку південну Україну на схід. Можливо, що цією придунайською площиною й обмежував поет поле Зевсового зору. У старовину площа ця була за терен, де мандрували різні племена, змінюючи одне одного або змішуючися одне з одним¹⁾. Які саме племена блукали на цій площині під той час, коли поет скеровував на неї (та й чи скеровував?) зір батька богів та людей²⁾—на це відповісти не можна. Але навряд чи ми помилимося, коли гадатимем, що це були такі самі племена, як ті, котрі кочували тоді й північним побережжям Понту, що теж могло принаймні західньою своєю частиною бути в полі Зевсового зору—не тому, що не було закону для Зевса або для поета, а тому, що західню частину північного побережжя гелліни ще в VI—V в. уявляли швидше як північну частину його західнього побережжя³⁾. Тут як сусіди тракійцям доволі рано визначилися скити⁴⁾: це загальне ім'я мали племена, що являли собою швидше перісту, аніж однобарвну картину; деякою частиною свого складу вони завжди затримувалися в умовах кочового побуту—доїли кобили й живилися молоком⁵⁾.

¹⁾ *quicquid circa Istrum vagarum gentium occurrat. Seneca de prov 4, 12.*

²⁾ Певна річ, нема як і спитуватися визначити не то час, що його змальовував (себ-то уявляв) тут поет, ба й час, коли написано наше сьомистишся. Воно (як це відзначив і акад. М. Грушевський, *Історія України-Руси, I³ 105*) могло й не належати до найдавніших, основних частин поеми (порів. окрім давньої літератури, відзначеної в *Ameis—Hentze, Anh. z. Ilias V² 8 ff.*,—*Finsler Olymp. Szenen d. Il. 35 ff. Müller, Ilias u. s. Quellen, 123 ff. Rothe, D. Ilias als Dichtung, 260 ff.*). А втім, *Bethe, Homer, I (1914)* гадає, що Іліяду складено не раніш як у VI віці.

³⁾ Порів. Гекатееву мапу, відтворену у *Klausen, Hes. Mil. fragm. (1831)* і в *Forbiger, Handb. d. alt. Geogr. I² 50*. Мабуть, Гекатей доводив Тракію на півночі до Дунаю, що за ним, як він гадав, була „безкрая пустеля“, а за сусід у тракійців (на понтському побережжі) він уважав скитів (*Hes. fr. 149 sqq. Herod. V 9*). Узагалі-ж скитами він уживав народ, що жив на північному краю світа, як інди на східньому, егійопи на південному й кельти на західньому (*Ephor. fr. 38*). Джерел Істрових шукали давніш на півночі (у Рипейських горах Скитії), порів. *Berger, G. d. wissensch. Erdkunde der Griechen I 80 f.*

⁴⁾ Порів. прим. 20. *Herod. IV 99. 118. P's.-Scyl. 68. Apollon. Argon. IV 320.*—Порів *Windberg, De Herod. Scythiae et Lobyae descr., 36 sq.*

⁵⁾ Про скитське питаннн (його історію до 1913 р.) і з скитського питаннн див. *Minnis, Scythians and Greeks, 35 sq.*—Вживаннн кобилячого молока (відоме й іранцям, *Geiger, Ostiran. Kultur, 228*, як і монгольським та тюркським племенам) в європейській давнині добре засвідчено нам тільки для скитів (ті самі скити—і *equimulgae Geilonos* Аполінарія Сідонія, ер. IV 1,1). У кумісі в прусів, навіть коли покластися на Петра Дусбурзького (*Script. rer. pruss. I, 54*), не можна звичайно, разом з *Schrader, Reallex. d. indog. Altert. 541 f.* вбачати рештки індогерманської *Urzeit* (порів. *Hehn, Kulturpfl. u. Haust., 43 f. Feist, Kultur d. Indog. 154 ff. 252 ff.*).—І життя в возах, що в античному

Отже, чи не споглядали й скитів ясні Зевсові очі? Декотрі стародавні вчені відкидали або забувалися за цю можливість. Ми не знаємо, чи належав до них і Посідоній: Страбон ¹⁾ надто невиразно переказує нам, як товквував він наші вірші з Іліади. Отже, однаковісінько добре було-б гадати й те, що Посідоній реалізував цю можливість, і те, що він уважав ἀγαθὸν ἱππηρολόγων і т. д. за додатки прикметникові, що стосуються до тих-таки тракійців та мізійців ²⁾. Знов-же можемо гадати й те, що в гіпнемолгах, напр., він убачав таку саму частину тракійців, якою він уявляв мізійців. Збереглася звістка ³⁾, що Дідім та Філостефан визнавали були абіїв за тракійське плім'я, так само за тракійське плім'я мав згодом гіпнемолгів, що їх Гомер зве найсправедливішими, і Теодоріт вп. Киррський ⁴⁾. Ми знаємо ще, що Епіфаній кипрський уважав абіїв за мізійців ⁵⁾. А втім, будь-що-будь, дуже мало хто обмежував кругогляд Зевсів тракійцями та мізійцями.

Вже гесіодівський епос, що взагалі неначеб-то взяв на себе повинність уточнювати й локалізувати гомерівські географічні та етнографічні поняття, не тільки згадував за „глаготофагів, що мають домівки в возах“ ⁶⁾, ба й попросту називав—„скитів гіпнемолгів“ ⁷⁾. Знов-же й Есхіл, „що жи-

письменстві від часів „Гесіодових“ обернулося, можна сказати, на постійний епітет для скитів (у XVI—XVIII вв. воно існувало на тому самому місці у кримських степових татар), це не те саме, що користуватися з возів, котрі кричать (stridentia plaustra), для обозів і таборів, пересуваючися племенами, роблячи походи або переселюючися (як у кельтів в оповіданні Діодоровому XXIII 3 або в германців у Цезаревому оповіданні b. g. I 49, або в зображеннях народів Півночі на написах Рамзеса III і на Тропаеум з Adamklisi).

¹⁾ І тільки Страбон (VII, 3, 2 sqq.).

²⁾ Отак найбільше випадало-б розуміти оповідання Страбонове про Посідонія. Тільки-ж тоді для нього не існували-б синтаксичні та стилістичні протисвідчення в нашому тексті. Посідоній пояснив, чом він уважав, що ті визначники підхожі для тракійців та мізійців. „Мізійці через побожність не споживають нічого, що-б мало душу, отже й тварин, живляться тільки медом, молоком та сиром, живучи тихо; через те їх і звуть побожними і *καλυβάται* (?). А от серед тракійців дак єсть такі, котрі живуть без жінок, так звані *κτίσται* (порів. так званих *πόλισται* даків, що їх Йосип Флавій, ant. Jud. 18, 1, 5, порівнював до есеїв). Їх уважають за священних і вони живуть недоторкани. От їх усіх разом (?) поет і назвав *ἀγαθοὺς ἱππηρολόγους* і т. д. Ἄβριοι-же власне назвав він їх через те, що вони живуть без жінок, бо парубоцьке життя він має за напівдовершене (неповне)“. Страбон не заперече аргументацію Посідонієву, де той каже про мізійців, не помічаючи навіть, як не до речі тут епітет *ἀγχεμαχοι*. Нічого не має він і проти того, щоб ототожнювати „деяких з тракійців“ з тракійцями узагалі. Докладно протестує він тільки проти того, щоб уважати, що тракійці це знали шлобу, й толкувати в цьому розумінні ἄβριοι або й *δικαιοτάτοι*.

³⁾ У Стефана Виз. п. сл. Ἄβριοι. ⁴⁾ Graec. aff. cur., Migne Patr. Gr. 83, col. 945.

⁵⁾ Naeges. 3, 13, p. 1094 b.—Філострат heroic. II, 14 гадав, що „ἄβριοι і пастухами коней, що п'ють їхнє молоко“, Гомер мав мізійців (Азії).

⁶⁾ Fr. 54 Rz.: як повідомляє Ефор (у Страб. VII 3,9), „Гесіод говорив про Фінея, що його затають Гарпії до землі глактофагів, а тії мають оселі на возах“. Отак запроваджено в літературний ужиток нову рису в побуті молокоїдів—кочове життя у возах замість хат. Вірша на цього наводили з „так званої Γῆς περίοδοις Гесіодової“: чи була то частина Гесіодових Ἠσῆα, чи „одна з стародавніх метричних Περιέρες“ (Nilsson, Rhein. Mus. LX 179)?

⁷⁾ Fr. 55—вірш, у якому говорилося про когось (про Геракла?), що він побачив (?) етіопів, лігійців та Σκῆθας ἱππηρολόγους (себ-то Південь, Захід та Північ?).

ливсь од Гомерової трапези“ і таку велику увагу приділяв у своїх трагедіях етнографії, говорив про „їдців кобилячого сира“—себ-то кобилодоїльників-молокоїдів,—„благозаконних“—себ-то найсправедливіших—„скитів“¹⁾. Далі і Херіл у своїй Персеїді згадував за „справедливих людей, номадів скитів“²⁾. Отож і Ефор серед номадів скитів Європи знаходив людей, котрі живляться молоком і визначаються справедливістю, що за них згадував був Гомер³⁾. Страбон особливо докладно доводив, що, кажучи про фітелі кобилячі, молокоїдів та *ἄβροι*, поет не міг мати на оці когось іншого, як саме припонтських скитів⁴⁾. Звичайно, коли-б була не загинула така сила античних літературних творів, ми-б знали ще багато однодумців Есхіла, Ефора, Страбона. Схолії та Евстафіїв коментар до наших віршів Іліади яскраво промовляють за те, що, коментуючи ці вірші, здебільшого застосовували всі ці позначення—*ἀγαθόν* і т. д.—уже не до тракійців або мізійців, але до скитів.

А втім були й такі письменники, котрі шукали галактофагів або абіїв серед скитів—уже не європейських, ба азійських⁵⁾. Історики Олександра В., жваво зацікавлені в тому, щоб владу, могутність та лицарство в їхнього героя визнавали геть-усі народи в межах і на кордонах тодішньої екумени, ба навіть народи по всіх країнах світу оповідали про те, що до нього виряджали посельства „скити з Європи“⁶⁾. Тільки-ж тут-таки вони оповідали й про те, що, коли Олександр підійшов (з Марканд) до річки Танаїда (тубільці звали її й Яксартом; од неї треба відрізнити скитську річку Танаїд), то до нього з'явилися послы від скитів на прозвисько абіїв, яких вихваляв Гомер як найсправедливіших з людей. Ці

¹⁾ Frg. 198 N² *ἀλλ' ἰππάρχης βροτῆρες, εὖνομοι Σκίθαι*.—Звичайно за Есхілом Елїй, Діонісій визначав гіппаку як скитське *βρώμα*, себ-то страва; як її готували див. [Hirsch.] de morbis 4, 20. Інші визначали гіппаку як кобилячу ряжанку. Порів. Nesych. Phot. s. v. Eust. ad Il. N⁵. Скити по 11—12 двів завдовольняються з скитського кореня та гіппаки, каже Теофраст de pl. IX 13,2. У Скутому Прометей, 733 sqq., Прометей, показуючи шлях Іо, казав, як неораними полями прийде вона до скитів номадів, що живуть на возах у ки́битках, озброєні луками. Як могло статися у Есхіла, що ці скити (халіби та инп.) опинилися в географічно неможливному сусідстві,—це питання (воно здавалося безнадійним, порів. Forbiger, Handb. d. alt. Geogr. I² 33 ff. Berger, W. Erdk. d. Gr. I Cf.) вдало, здається, розв'язав, Kiessling, Pauly-Wissowa-Kroll, R.-E. d. cl. Alt., IX 210 f.

²⁾ Херіл змальовуючи, як Даріїві орди переходили Геллеспонт, казав і про „овечих пастухів саків, скитів походженням: вони жили в плодючій Асїді, вийшовши туди з країни номадів, праведних людей“ (fr. 3 K.) Порів. Müller, Klio VII, 29 ff.

³⁾ Ephor fr. 76 (у Страбона VII 3,9); за Ефором, як побачимо (розд. IV), ішли цьому т. зв. Скїмн, Микола Дамаскин, Трог Помпей, Юстин. Звичайно, і Діофант й Олександр Полїїстор, що уміщували абіїв на якійсь річці Абїяні (див. стор. 133), гадали були, що вона деє у припонтській Скїтїї.

⁴⁾ Strab. VII 3,2 sqq. (порів. далі розд. IV).

⁵⁾ Себ-то серед тих скитів-саків, котрі, як уявляли Херіл та інші (але не Геродот, IV, 11), походили, себ-то відділилися від скитів європейських, пішовши від них в Азію.

⁶⁾ Curt. VIII 1,9 Arrian. an. IV 1,1. 15, 1,5; VII 15,4. Очевидячки, у істориків Олександра В., що з них користувався Арріян, скитські посельства з'являлися частіше, ніж це було-б бажане в інтересах історичної істини.

скити-абії жили—пояснював Арія́н—в Азі́ї¹⁾. Уміщуючи скитів-абіїв в Азі́ї, звичайно, плутали географічні поняття Якарта й Танаїда, як і Гірканського моря та Меотиди й індійського та колхідського Кавказа²⁾. Але це географічне непорозуміння спричинилося до того, що географи та історики, навіть найвидатніші поміж ними, почали іноді показувати абіїв або галактофагів, гіпšemолгів, агавів уже в азіатській Скитії³⁾.

З думкою, що Гомер знав європейських скитів, вже через інші мотиви, не погоджувалися ще Ератосфен та вірний учень його Аполлодор. Як ми довідуємося з Страбона⁴⁾, Аполлодор, ідучи за Ератосфеном, запевнює, ніби-то Гомер Гелладу знав гаразд, але не тямив, що було по-за її межами. Далеких подорожів, надто морем, за тих часів⁵⁾ ще не робили, а Понт тим менш міг бути тоді приступний для плавби—не дурно й звався він Ἄσενος, Негостинний⁶⁾. На ньому раз-у-раз схоплювалися страшенні бурі; знов-же й племена, що оселявали його береги, надто скити, були дикі, офірували богам усіх, котрі потрапляли до них, чужоземців, поїдаючи їхнє м'ясо, а з черепів роблячи собі чаші⁷⁾. Отож через те Гомер і не згадує за скитів, бо він їх не знає (як не каже він нічого й за їхню жорстокість до чужоземців). Він попросту вигадує якихось чудернацьких кобилодоїльників і молокоїдів абіїв, як-найсправедливіших людей, що ніде на землі не існують... Але як-же—відповідав на ці заперечення Страбон—Понт могли звати Ἄσενος, коли не знали про те, що племена, котрі залюднюють його береги, то дикуни, отже не знали й про сами ці дикі племена? Адже-ж це й були скити. Не було, кажуть, у минулі часи, за мізі́йцями й тракі́йцями ані кобилодоїльників, ані молокоїдів та ἄβιοι. Там-ж і тепер існують так звані ἀμαξόβιοι (ті, котрі живуть у возах) і номади, що скотарюють, живляться молоком та сиром, надто кобилячим, не збирають скарбів, не знають торгівлі, окрім звичайної виміни. Коли поет говорив про кобилодоїльників та молокоїдів, то як-же це виходить, що він не знав за скитів? Що за тих часів саме скитів звали гіпšemолгами—це показують і наведені в самого Ератосфена слова Гесіо-

¹⁾ Curt. VII, 6, 11. Arrian, an. IV 1, 1. Itiner. Alex. M. 81. 95. Schol. ABL u. Eust. ad N 5.

²⁾ Попів. Berger, G. d. wiss. Erdk. d. Gr. I 31 ff. Reuss, Rhein. Mus. LVII : 82 ff. Kaerst, Gesch. d. hellenist. Zeitalters I 344 f. 396 f.

³⁾ Ptolem. VI 14 sq. (за Марином?). Amm. Marc. 23, 6, 53.

⁴⁾ Strab. VII 3, 6 sq.; порів. I 2, 3. XII 3, 26 sqq.

⁵⁾ Аполлодор застосовував „розквіт“ Гомера до року, що відповідає 945 р. перед Хр. (Rohde, kl. Schr. I 64 ff. Jacoby Apollod. Chron. 105 ff.).

⁶⁾ Спроба Borchart'a й Neumann'a, що її відновив в Изв. Тавр. Арх. Ком. 1916, 53, 90 qq. проф. Смолін,—пояснити назву Ἄσενος з Askenaz—була-б щасливіша, коли-б „народ, що оточував це море й нагнав у VII в. холоду на азіяців“, справді мав, нехай у деякій частині своїй, і нехай-би тільки в пророка Єремії (де Askenaz—мабуть помилка замість Askuz) це ім'я, а не ім'я Iskusa, Asgusai (порів. Winkler. Altorient. Forsch. I 487 ff.). E. Meyer. Zeitschr. f. vgl. Sprachf., XLII 12, читає Askenaz, але ототожнює це ім'я з іменням Фригії—Асканія.

⁷⁾ „Тільки згодом Понт перейменовано на Εὐξείνως—коли на узбережжі іоняни заснували міста“.

дові — Σκίθας ἰππικολογός. І цілком природньо, що поет назвав найсправедливішими тих, котрі не знали наших грошових угод з усіма, що повстають через них, кривдами та образами, і мали усе спільне, окрім меча та келиха. Що-правда, тепер псуються й номади; але давніші скити, надто за часів близьких до Гомера, були, і гелліни саме за таких їх і мали, як каже за них поет... Суперечка ця має живовидячки схоластичний характер. Учень Ератосфенів узагалі схилився убачати в поетових словах швидше поетичну вигадку, Страбон — швидше історичну правду¹⁾. Обидва вважали скитів за народ, що віддавна жив під цим ім'ям там, де він жив за їхніх часів. Гомер не називав скитів, а казав про якісь ледві чи можливі насправжки племена: отже він не знав за скитів; та він і не міг за їх знати — так міркував Аполлодор. Гомер, правда, не називав скитів, але те, що він казав про сусід тракійців та мізіяців, як-найкраще підходило до скитів: отже він знав за скитів; та й не міг він не знати за них — так гадав Страбон. Звичайно, Аполлодор не міг спростувати, а Страбон не міг довести, що в Гомера мова мовиться про скитів.

Отож і ми, звичайно, не можемо ані запевнювати, ані відкидати, що сьомистишся наше знало й говорило про скитів. Ми можемо запевнювати тільки, що воно знало й говорило про племена, котрі жили так, як жили скити або частина скитів²⁾. Але в історії уявлінь про скитів сьомистишся це, будь-що-будь, відіграло ролю дуже відповідальну: як давно й слушно завважено, — застосоване до скитів це „місце в Іліяді сталося за джерело романтичного вихваляння скитів і взагалі північних природніх народів“ у дальшому грецькому та римському письменстві³⁾.

II.

Про племена сусідні тракійцям наше сьомистишся говорило, нехай і коротенько і не цілком виразно, проте, мабуть, прихильно й спочутливо. Здається, тут малося на думці навіть деяке протиставлення: батько людей і богів, одвернувши лице своє від тяжкого та прикрого видовища війни, що її через якусь дурницю провадили поміж собою багаті й культурні (як на той час) народи, споглядав, як лагідно жили серед природи

¹⁾ Порів. N i e s e, Rh. Mus. XXXII 267 ff. N e u m a n n, Hermes XXI 134 ff.

²⁾ І новітні вчені, котрі студіювали наше сьомистишся, здібільшого вбачали в ньому найдавнішу з тих, що до нас доходили, звістку про скитів. Ed. M e u e r, Gesch. d. Altertums II 367 уважає „молокоїдів, що доять кобил“, за номадів Дунайської долини. Обережно, як воно й годиться, каже про цю „найдавнішу відомість про чорноморську кочову людність“ акад. М. С. Г р у м е в с ь к и й, Іст. України-Руси, I²105.

³⁾ A. R i e s e, Die Idealisierung der Naturvölker der Nordens in der griechischen und römischen Literatur. Heidelberg, 1875, 5.8. — Ця невеличка (46 ss.), що вийшла між люди піввіку тому, програма мала на меті з'ясувати, „як дійшов Тацит до ідеалізації німців“ (на примірникові, що був у мене, так і написано рукою Річлевою: Zu Tacitus' Germania). Різе не тільки „викладає, як ідеалізовано скитів, ба й пояснює, чом ідеалізацію ту перенесено на германців“, і виклад свій, дуже неповний і мало виразний, доводить тільки до Тацита включно. Іншої монографії за ці піввіку ідеалізація скитів не дочекалася.

племена, котрі не знали багатства, дак зате-ж не знали й кривди. Отаке різке протиставлення зм'якшувало, проте, те, що в полі зору Зевсового вміщено й напівкультурних тракійців та мізіяців. Але всенька сила його була-б утратилася, коли-б з нашого сьомистипшя викинути передостаннього вірша (6): *ῥακτοφόρων* і т. д.; зате, коли-б цього вірша не було, рішуче виграла-б стилістика нашого тексту — не було-б так понакопичувано позначень, що остаточно дати їм раду не сила, бо не можна точно встановити, які з тих позначень треба вважати за заприкметовані, які за додатки прикметникові, або які додатки прикметникові треба застосувати до яких заприкметованих слів. Та й змістом своїм цей вірш, ідеалізуючи вбоге, тихе життя первісних племен мало відповідає загальному тонові Іліяди, настроєві, що в ній панує. Отже повстає здогад — чи не вставлено цього вірша згодом до тексту Іліяди. Коли так, то звідки могла узятися ця вставка?

Інтерполяція ця могла бути одним з висловів „культурної боротьби“, що провадилася в Гелладі VI віку під впливом і дельфійського жрецтва, і орфічної секти проти Гомера та його світогляду¹⁾. У боротьбі цій вважали за дозволені геть-усі засоби, щоб коли не усунути або затулити собою Гомера, то принаймні знешкодити його або пристосувати для своїх потреб: так могла повстати й інтерполяція²⁾. Нашого вірша 6-го могли вставити швидше під орфічним, аніж дельфійським впливом: хоч інтерес до північних народів не чужий був і прихильникам Аполлоновим³⁾, тільки-ж ті північні племена, що за них говорив наш вірш 6-ий, здійснювали собою ідеал не так дельфійський — *σωφροσύνη*⁴⁾, як орфічний — *δικαιοσύνη*. *Δίκη*, або *δικαιοσύνη* це була чеснота, що її особливо цінували, *Δίκη*, або *δικαιοσύνη* була богиня, що її особливо шанували орфіки⁵⁾. *Δίκαιος*, себ-то праведним, справедливо узивали того, хто віддавав належне всім — і людям, і богам, хто дбав не тільки за себе, ба й за близьких та далеких, хто не хтів знати надсильства та користи⁶⁾. Що-правда, справедливість

¹⁾ Про цю боротьбу „духовної поезії“ з „світським епосом“ див. I. Geffcken в N. Jahrb. f. d. kl. Alt. XXIX (1912) 593 ff.

²⁾ Geffcken l. c. 596 f. Про орфічну інтерполяцію в Одиссеї порів. Wilamowitz, Homer. Unters., 199 ff. Blass, Interpolat. d. Odyssee, 253 ff. Finsler, Homer, 475.

³⁾ Порів., у яких щільних стосунках до Аполлона перебував такий маг півночі, як Абаріс (Rohde, Psyche II²89 ff.) й узагалі блаженний народ гіпербореїв (Schroeder, Arch. f. Religionsw. VIII 69 ff. Daebritz у Pauly-Wissowa-Kroll R.-E. IX 258 ff.).

⁴⁾ Цей ідеал — здорового розуму, розважливості, самопанування, стриманості — як найкраще висловлювали речення „сьоми мудреців“ на стіні в дельфійському храмі накреслені: „пізнай себе“, „ничого зайвого“, то-що (Roscher Philologus, LIX 21 ff.).

⁵⁾ Gomperz, Griech. Denker. I 110. 438. Duemmler, Kl. Schr. I 188 ff. Dietrich, Nequa, 58. 139. Hirzel, Ἀρχαῖος νόμος, 80 ff. Hirzel, Themis, Dike u. Verw. 140. 154.

⁶⁾ Див. зіставлення текстів, що з'ясовують значіння (й історію значіння) слова *δικαίος* у Hirzel, Themis, 108 ff. 162 ff. (а втім, його треба впорядкувати та доповнити, надто з написів, приміром, таких, як Dittenberger Syll. 2430 sqq. 557. 584. Michel, Rec. 1383. GG. XIV. 236. Wilhelm, Beitr. z. gr. Inschr. 200) *Δίκαιος* значінням своїм наближається то до „справедливий“, то до „праведний“, то до „правдивий“ (також — „справжній, простий“);

цуралася розбрату й раділа з миру, їй не до вподоби була нерівність і люба рівність, вона забезпечувала людям спокій, лад, щасливе життя¹⁾. Як досконалій чесноті, як вінцеві усіх чеснот особливу ціну склали справедливості тоді, коли класа, котра вбачала всенюку чесноту тільки в хоробрості, у пихатій, зухвалій відвазі, втратила була привилея на право цінувати чесноти. Не самі звичайно орфіки, але особливо орфіки висловлювали цей новий напрямок у Гелладі VІІ — VІ віку²⁾.

То був час, коли повсталала не то соціально-політична, ба й культурна криза, коли не тільки могло здаватися, що пошматована правда відлетить на небо, покинувши на землі самісінькі злидні та лихо³⁾, але й болючіш повинно було даватися в знаки те, що земне існування тяжке й злигодне і шляхів його дослідити не можна⁴⁾. Орфіки уявляли, що світ повнісінький лиха, життя земне вони мали за гріховне. Піти геть од страшного кругобігу життя, позбутися пут тіла, щоб сполучитися з божеством — таку мету переслідували орфіки, а засіб, щоб її досягти, вони вбачали в аскезі та в містичних діях. Аскеза їхня полягала найбільше в тому, що вони не їли нічого, „що має душу“ — отже втримувалися від тваринної їжі⁵⁾. А от молоко, дак те посідало, здається, показне місце і в дієті, і в містичних обрядах орфіків, як і в обрядах інших містичних сект⁶⁾. Як і інші містичні секти, орфіки мали іноді в своєму культовому особовому складі так званих пастухів *βοσκολογος*⁷⁾. У цих рисах орфічного культу неначе-то відбилася нудьга за минулим номад-

δικη, або *δικαιοσύνη* ставлять поруч *ὑβρις* і *βία* (надсильство, свавільство, зухвалість, пиха), *κέρδος* і *κέρδοςβυνη* (користолюбство, облуда, хитрощі) і наближують із *ἰσότης* (рівноправність), *εὐνομία* (добре ставлення одне до одного), *εὐσεβεία* (побожність). Порів. *Redlichkeit* (Кант), *Rechtschaffenheit* (Гегель), *Wahrhaftigkeit* (Шопенгауер). За Аристотелем справедливість це довершена чеснота що-до інших людей і через те найбільша чеснота, краща від вечірньої та ранішньої зорі; у ній полягають геть-усі чесноти (eth. Nic. V 3). — Дуже повчальну аналогію до геллінського розуміння правди-справедливості являє розуміння її в давньо-єгипетському письменстві.

¹⁾ Орфічний гімн Дікаїосюні, 63,8 sqq.; порів. і гімна Діке, 62,4 sqq.

²⁾ Даремно, здається, Rohde (Psyche II²125) обмежує, Capelle (N. Jahrb. XXV 687 f.), покликуючися на нього, відкидає вагу, що її мала мораль і моральна аскеза у ранішій орфіці.

³⁾ Hesiod, op. et d. 178 sqq.

⁴⁾ Pöhlmann, Gesch. d. soz. Frage u. d. Soz. in d. ant. Welt. I 160 ff. Diels, Sitzb. d. preuss. Ak. 1891, 389 ff. Gruppe, Gr. Myth. u. Religionsg. 1016 ff. Maass, Orpheus, 207 ff. Baumstark, D. Pessimismus in d. gr. Lyrik (1898).

⁵⁾ Про „орфічне життя“—Lobeck, Aglaoph 244 sqq. Rohde, Psyche II²125 f. Capelle, N. Jahrb. XXV 685 ff.

⁶⁾ Dieterich, Kl. Schr., 95 ff. Mithrasliturgie, 170 ff. Usener, Kl. Schr. IV 461 ff. Reitzenstein, Hellenist. Mysterienrel., 157. Stengel, Opferbr. d. Gr., 180 ff. Jacoby, Arch. f. Religionsw. XIII 525 ff. (тут з'ясовується, яку вагу в давній символіці мали молоко та сир, „як затвердла субстанція молока“).—*Ἡ γαλακτηφόρος* в макед. Bull. de corr. resp. hell. 1913, 97 і Kenyon, Gr. Papyri Brit. Mus. I 44.—Зливати молоко, треба виконуючи орфічного гімна (53) на пошану *Ἀμυριτσῶς*.

⁷⁾ Dieterich, Kl. Schr., 70 ff. Reitzenstein, Epigramm u. Skolion, 193 ff. Maass, Orpheus, 180 ff. 204 ff.—Про биків у Аїдовім царстві—Dieterich, Nekyia, 25.

ським життям, протест проти засвоєної згодом культури землі й культури взагалі ¹⁾). Через те орфік міг уявляти, що життя сусідніх тракійцям номадів близьке до ідеалу. Знайшовши в Іліяді згадку за гіппемолгів, орфік міг толкувати в її бажаному для нього розумінні: ці кобилодоїльники живилися тільки молоком ²⁾), були $\xi\beta\iota\alpha$ ³⁾), себ-то не знали багатства, отже нерівности, не знали через те й надсильства, не знали й кривди, були з них як-найправедніші, як-найсправедливіші люди...

Звичайно, здогад про те, начеб-то вірша 6-го вставлено згодом до тексту XIII пісні Іліяди ⁴⁾), не можна не вважати за непевний. Але коли-б він і був цілком неприйнятний або неприпустимий, то можна було-б, принаймні, запевнювати, що не без впливу від орфічних ученив або уявлень накреслена у нашому сьомистишші ідеалізація скитів здобула деякий розвиток у дальшій геллінській літературі—принаймні в трагедіях Есхілових. ⁵⁾ Есхіл не тільки говорив про скитів, що живляться кобилячим сиром, мають гарні закони або гарні звичаї або додержують їх ⁶⁾); у його „Евменідах“ Атена у врочистій промові, як відкривали Ареопаг, вихваляла Скитію, однак поруч Спарти, як оселю справедливости: атеняни матимуть у своєму Ареопазі, віщувала вона—такий захист праву та щасливому життю, якого не має жаден з людей, якого немає навіть ані у скитів ані в землі Пелоповій ⁷⁾). Стародавні вчені гадали, що про Гомерових абіїв говорив Есхіл, перейменувавши їх на габіїв, і в дальших віршах „Визволеного Прометея“: „Далі прийдеш до народу найсправедливішого ($\xi\nu\delta\iota\kappa\acute{\omega}\tau\alpha\tau\omicron\nu$) з усіх і найгостиннішого, до габіїв, де не орють ґрунту ані плуг ані рискаль, але лани сами собою дають людям рясну

¹⁾ Такий настрій віддають деякі грецькі (не власне орфічні, звичайно) легенди (напр., про Лікурґа-Бута, про Ікарію—порів. Maass, de Leneae op. VII. Hermes XXIII 71; XXVI 184). Мабуть, і гелліни не зовсім цуралися номадичного ідеалу старозавітних жидів, що особливо яскраво висловивсь в аскезі рехавітів та назорейв (порів. Budge, The nomadical Ideal in the O. T., 1895. Buhl, Soz. Verhältnisse d. Israeliten, 9 ff.). Сюди-ж-таки стосуються й Букоїї, Вуфонії та інші обряди та легенди, звязані з офіруванням бика, спочатку не „плужного“ (Lobeck, Agl. 674 sqq. Schömann-Lipsius, Gr. Alt. II 462 f.; надто характерні тексти Varro de re rust. II 5 і Dio Chrys. 64,3).

²⁾ Чявління про номадів-молокоїдів, що утримувалися від тваринної їжі, більше, ніж можна було-б гадати, відповідало дійсності. Це доводять давні спостереження над масагетами (Strab. XI, 8, 7) або троглодитами (Diod. III, 32) і нові спостереження над комліками, башкирама, киргизама, кафрами та дуже багатьма иншими пастушими народами (Hildebrand, Recht u. Sitte auf d. primit. w. Kulturst., ²⁵ ff. Schurtz, Urgesch. d. Kultur., 339 ff.).

³⁾ Слово $\xi\beta\iota\alpha$ —з тих, котрі „одного разу сказано“ у Гомера (Apoll. Soph. 3,17),—визводити й пояснювати його можна було по-різному (од $\beta\iota\omicron\varsigma$ і $\rho\delta$ $\beta\iota\alpha$, порів. розд. I). Воно могло задовольнити смаки орфіків до етимологізації, до грання словами ($\sigma\acute{\omega}\mu\alpha$ — $\sigma\eta\mu\alpha$ і т. п.).

⁴⁾ Можна було-б навіть припускати, що вставлено не передостаннього тільки (6-го), ба й трьох останніх (5—7) віршів нашого сьомистишшя.

⁵⁾ Про те, що „Есхіл безперечно був обізнаний з орфікою (сліді її особливо помітні на „Прометей“)“—Nestle, N. Jahrb. XIX 323 ff.

⁶⁾ Fr. 198 № (порів. попереду, розд. I.

⁷⁾ Eumen. 703 sqq. (438 p.).

харч“. Можливо звичайно, що цей найсправедливіший народ габії, що жив десь на шляху Геракловім, відтворював собою абіїв Іліяди. Та можливо й те, що Есхіл вигадав на зразок Ἄβιοι тільки ім'я для своїх Γάβιοι¹⁾, зовсім не маючи на думці зближувати або ототожнювати абіїв і габіїв. Будь-що-будь, його габії жили за умов побуту давнішого, ніж „номадичне життя“²⁾, або, краще сказати жили життям золотого віку³⁾.

Ми не можемо сказати, чи був Есхіл свого часу самітний, вихваляючи скитів⁴⁾. Зате дійшли до нас од того часу вірші Анакреонта й Піндара, що—вже просто ганять або глузують з скитів, протиставлячи їх геллінам, як варварів⁵⁾. Тоді піднеслася взагалі національно-культурна самосвідомість та зарозумілість геллінів⁶⁾. Знов-же гелліни де-далі ближче обізнавалися тепер з скитами, частіш спостережали їх на місці, в Скитії, і оповідали про ці спостереження не тільки усно, а й у листовній формі⁷⁾. Здавалося ідеалізувати скитів стало де-далі менш можливо.

¹⁾ Frg. 196. Steph. B. Ἄβιοι Schol. Eust. ad N 5. Мабуть ім'я це Есхіл склав із γά та βίος (як і пояснював його Niebuhr, Kl. Schr. I 368).—Порів. індійських Ζάβιοι у Nonn. 26, 65 і Ζάβιος, царя гіпербореїського, у Steph. B. s. Γαλαῶται. Εὔβιοι у Steph. B. s. v. перейменовуються тепер на Εὐβυί, Jullian, Rev. d. ét. anc. IX 174.—Bonnell, Beitr. z. Alterthumsk. Russlands I, 6, ім'я Гомерових абіїв в Есхіловії формі Γάβιοι виводить із зближеного з іт. sab gesicієвого γάπος, віз, отже надає йому значіння—ті, котрі живуть на возах.

²⁾ За Дікеарховою схемою ступенів у господарчому розвитку (fr. I M), що наперед забігає періодизації в Аделунґа-Ліста.

³⁾ Як це життя змальовували згодом—надто римські поети.

⁴⁾ Прилучаючися до εὔβοιοι Σκίθων Εсхіла, Херіл казав згодом, граючи словами υομάτες і υβίροι, про скитів, як про номадів, що додержуються закону, або правди. (див. розд. I), у своїй (що теж прилучається до Есхілових „Персеї“) Персеїді. Як ухвалили були атеняни, твір цей публічно рецитовано, разом з віршами Гомеровими, на святі Панатіней (Naesske, Choer. s. quae sup., 89).

⁵⁾ Анакреонт (fr. 63 B.) закликав утриматися від „скитського питва“ з його галасом та гамором. У сатиричній драмі Ахея (fr. 9 N) сатири вимагали собі міцного вина, якого саме скитові добре було-б випити. Геродот переказував потім оповідання спартіятів про те, як скитські послы своїли їхнього царя Клеомена; одтоді вони, коли хтіли щоб їм додали справжнього вина, казали: „підскить!“ Про те, як бешкетно пиячили скити та скитки, оповідав і Платон, у Законах 637 D.—Пареміографи (Zep. 5, 59. Apost. 13, 7. Ars. 389, Cod. Athen. 13, 23), наводили, щоб пояснити прислів'я „скит коня“, Піндарові вірші про скитів, що вдають, начеб-то гидують подохлим конем, а потайки обгризають йому кривими щелепами ноги та голову (fr. 217 B). В іншій своїй гіпорхемі (fr. 105) Піндар оповідає про те, в якому становищі опиняється в країні номадів-скитів той, хто не має своєї пересувної (на возі) оселі (вірші ці пародував Арістофан, Av. 941 sq.). Відзначимо ще згадку за скитського коня в Алкмановім Партеніоні: друга на вроду після Агідо так само не може мірятися з нею, як колаксайський (себ-то скитський) кінв не може йти на перегони з ібеським (себ-то лідійським).

⁶⁾ По тому, як гелліни скинули з себе варварів, що насунули на них із сходу і відбили наступ од західніх варварів. Особливо V, почасти й IV вік то був час, коли „погордливо ставилися до варварів“ (пор. Jones, Class. Rev. XXIV 208 s.).—Порів. Eichhorn, βάρβαρος quid significaverit (1904). Про своєрідний погляд античної культури на вагу національного моменту—Kaerst, Histor. Zeitschr. XLVII 219 ff.

⁷⁾ Коли закінчилися перські війни, знову поживавшали торговельні стосунки геллінів, надто атенян, з північним узбережжям Понта, що віддавна була з нього житниця Геллади. Grundy, Thucydides and the Hist. of his Age, 74 sqq. 154 sqq. Minns, Scythias

III.

Не дуже-то схильний був ідеалізувати скитів батько історії взагалі й скитської історії зокрема. Геродот і собі знав народи, що їх мають за справедливих — тільки вже по-за межами Скитії¹⁾. В його оповіданні про Скитію скити-номади то тільки одне з скитських племен — поруч них згадує він ще за скитів-орачів, скитів-хліборобів, царських скитів (найчисленніших) та інших скитів²⁾. Він оповідає про brutальні звичаї в скитів — про їхні людські офіри, людожерність, одіж з шкури та чаші з черепів забитих ворогів, жорстокі кари на горло невдалих ворогів з усіма їхніми нащадками, надто жорстоке поводження з рабами³⁾. Він змальовує взагалі скитський побут, як далекий первісної простоти, соціальної рівності та соціального спокою. З усім цим не цілком погоджується те, що ми читаємо у Геродота там, де від загальних зауважень про скитів та Скитію він переходить до опису рік у Скитії та скитських звичаїв⁴⁾. „Понт Евксинський показує нам — пише тут Геродот — за винятком плім'я скитського такі brutальні (такі некультурні) племена, яких

and Greeks 438 sqq. (Gernet, Bibl. de la Fac. des l. de Paris, 271 ss. даремне силується зменшити тую вагу, що її мав для Атен довіз хліба з Скитії, принаймні перед Сіцилійською поразкою; характерна Періклова експедиція в Чорне море). Згодом бористеніта, як тип морського торговельного посередника, називали поруч фінікійціна—Philod. rhetor. LII col. 40. Отож кажучи вже про геллінів, котрі мешкали по геллінських містах у Скитії, скитів у їхній країні могли спостерегати (звичайно тільки позверхово) геллінські купці. Докладно описав Скитію в своєму Описі землі ще Гекатей мілетський. Докладно писав за скитів Гелланік, можливо (як обіцявавсь довести Sieglin) і Діонісій мілетський. Скитами цікавилася й антропологія, що за часів Геродотових чимало розвинулася (порів. Murges в Anthropologie u. d. Klassiker, 147 ff.). Приписаний Гіпократові твір περί ἀέρων ὁδῶτων τόπων доповнений згодом вставками мабуть з иншого твору, див. Jakoby, Hermes XLVI 518 ff.), докладно спиняється на скитах. А втім, гелліни могли спостерегати скитів і в себе вдома — серед своїх рабів та рабинь (див. Lambertz, Tur. Sklavennamen, 11 f.); з Скитії невільників вивожувано рівночасно з хлібом (як і за новітнього ще часу). В Атенах скити-стрільці в VI—IV вв. одбували поліційну службу (Wernicke Hermes XXVI 62 ff.) Σκῆθης звав себе аттичний маляр V в. (Kretschmer, Gr. Vasenschr. 75). Про різьбярські та вазові зображення скитів, знайдені в Атенах, — v. Sybel Hermes XX 48 ff. Wernicke l. c. 63 ff.

¹⁾ Отож Геродот каже про ісседонів, що їх вважають за справедливих (IV 26), про гетів — як про найсправедливіших з тракійців (IV 93), про аргіпейв (або оргемпейв), — що їх мають за священних (IV 23).

²⁾ IV 17 sqq. 52 sqq. 60. 81.

³⁾ IV 2. 62. 64 sqq. 71 sqq.

⁴⁾ IV 46. — Такий порядок у викладі пояснюється тим, що свого опису Скитії та скитів (раз-у-раз перебиваючи його екскурсами) Геродот подає, оповідаючи про похід Даріїв. Перед тим як оповісти про самий похід, він подає історичний (розд. 1—27), географічний (розд. 28—58) та етнографічний (розд. 46—82) опис Скитії. Повідомлення про ріки (розд. 47—58), що були за „спільників“ скитам, бо разом з рясною рослинністю на землі скитів вони забезпечували їхню худобу, отже й їх самих усім потрібним (порів. розд. 59) і через те сприяли їх „винаходів“, що дав їм перемогу в боротьбі з Дарієм, винаходів, можливо тільки за побуту, властиваго скитам, — увиходило, отже, і до географічного й до етнографічного опису; воно правило за перехід од одного до другого.

немає в жадній иншій країні. У його межах ми не могли б зазначити жадного плім'я, котре виявило мудрість (σοφίην), окрім плім'я скитського, і не знаємо жадної освіченої¹⁾ людини, що там народилася, окрім Анахарсіса. Та й у скитського плім'я одне тільки винайдено дуже мудро — найважливіше, правда, з діл людських — і винайдено так мудро, як, оскільки знаю, ніде; усе-ж инше у них я вважаю за зовсім негідне уваги або здивування²⁾. Ту, найважливішу справу впорядковано у них так: жаден ворог, що напав на них, не може ані щасливо втекти, ані захопити їх, коли вони того не забажають. Адже немає в них ані міст, ані фортець, і з своїми пересувними хатами всі вони кінні стрільці, живляться вони не з засівів, а від отар, а оселі їхні на возах — як-же не бути їм непоборними й недосяжними для ворога? Звичайно, винахід цей був можливий тільки через те, що йому сприяла сама земля скитська — рівнина, рясна на зілля та воду, — й у спілці з ними були їхні ріки, що кількістю своєю мало чим поступаються єгипетським каналам.

Отже Геродот, не без відтінку ідеалізації, але й не без відтінку іронії, відзначає, що скити виявили тільки одну розумну рису — вони вміють використовувати природні та побутові умови, щоб забезпечити собі незалежність. Усіма иншими сторонами він одмовляється дивуватися з скитів або захоплюватися ними. У цій заяві Геродотовій убачають заховану полеміку його проти перебільшеного вихвалання скитів, а це, як видно, траплялося тоді частенько³⁾. Не знаємо, чи добре буде так товкувати: адже можливо, що Геродот протиставив тут скитів, яких він знав, не ідеалізованому зображенню їх у тодішньому письменстві, а иншим варварам — народам сходу. Тії-бо виявили свою мудрість діяннями або речами незрівняно „більшими і більш гідними, щоб з них дивуватися“⁴⁾.

Тільки-ж коли Геродот справді мав на думці охочих захоплюватися скитами „і иншими сторонами“, то охочих тих доводилося б шукати тепер уже не в тісному колі представників заглохлої тоді орфічної містики, але в широкому оточенні носіїв софістичної освіти, що саме підносила свій голос. Софістична публіцистика дуже цікавилася звичаями та побутом варварських, надто первісних, народів. Щоб довести думку, начеб-то люди взагалі встановлюють суспільні закони самочинно і через те звичайно силують загально-людську природу⁵⁾, вони покликувалися на те, що людські звичаї та побут на прочуд різноманітні. На ґрунті цих спостережень та міркувань промайнула тут думка й про те, що „в усіх

¹⁾ Замість λόγιον тут краще, здається, читати λόγιον (як I 143, IV 138), себ то — відомого, позначного, вікопомного (у Евстафії, що віддає це місце з Геродота, ad Dion. perieg. 669, читасмо ἐλλόγιον).

²⁾ τὰ μέντοι ἄλλα οὐκ ἄγχαλα.

³⁾ Weber, Leipz. Stud. X 127 f. Duemmler, Kl. Schr. I 192.

⁴⁾ Пор. передмову у Геродота.

⁵⁾ Zeller, Philos. d. Gr. I⁶1071 ff. Gomperz, Gr. Denker I 323 ff. Duemmler, Akademia, 247 ff.; Kl. Schr. I 169 ff. Rohde, Kl. Schr. I 334 ff. Hirzel, Agr. νόμος, 35 ff. Nestle, Herodots Verhr. z. Phil. u. Soph., 25 f. Заперечення Н. Gomperz'a, Sophistik u. Rhetorik, 76 ff. непереконаливі.

країнах діють“ спільні для всіх народів закони — накреслилася ідея природнього права¹⁾. Але чи мислили й уявляли вже тоді ідеал життя, згідного з веліннями природи, як здійснений колись у передкультурному минулому культурного людства, чи як здійснюваний тоді у побуті некультурних народів, зокрема скитів, — на те питання відповіді доведеться швидше негативно, ніж позитивно²⁾. Одне ясно — коли й були тоді панегіристи скитів, то прилучитися до них Геродот великої охоти не мав вже через те, що він знав скитів порівнюючи близько.

Вихваляючи непереможність скитську, що особливо яскраво виявилася в тому, як оборонили вони свою волю проти зазіхань царя царів Дарія³⁾, Геродот не залишився самотній. Цікаво, що Тукідід у цьому напрямкові пішов ще далі од Геродота.

„З царством Скитським — писав він — не тільки народи в Європі не можуть рівнятися військовою силою та безздатністю, ба навіть в Азії немає народа, що міг-би один встояти проти скитів, нехай-би тільки всі скити виступили разом. Тільки їх не можна рівняти до інших, коли треба правдиво оцінювати становище й ухвалити відповідні заходи“⁴⁾.

¹⁾ Dilthey, Einl. in d. Geisteswiss. I 97 ff. 279 ff. Kaerst, G. d. hellenist. Zeit., I 47 ff. II 154. Salomon, Zeitschr. d. Savignyst., R. A., XXXII 129 ff.

²⁾ Первісне, передкультурне життя людства софістична публіцистика й її відображення на сцені (в трагедії та в комедії) змальовували звичайно як-найтемнішими барвами (порів. Gomperz, Gr. Deuker I 312 ff. Duempler, Akad. 237 ff. Norden, Jahrb. f. Phil. Suppl. XIX 411 ff. Billeter, Gr. Ansch. üb. d. Anfang d. Kultur, 11 ff.); коли комедія й переносила життя золотого віку з минулого у сучасність у щасливі країни на землі або під землею, то змальовувало це життя, повне достатків, дуже далеким од природнього, ба навіть протиприроднім (порів. Zielinski, Die Märchenkomödie in Athen, 1885. Röhlmann G. d. soz. Frage, I 376 ff.). Увагу „звичаям варварським“ приділяли чималу, тільки не на те, щоб показати, начеб-то вони краді, а щоб показати які умовні усі взагалі звичаї та закони. Частенько культурним досягненням, пануванню права та законів у геллінів протиставили дикунство, панування брутальної сили у варварів (Duempler, Kl. Schr. I 198 ff.). У софістичних *Διαλέξεις* (Diels, Fr. d. Vorsokr. 2635 f.) читаємо: „скити мають за добре, коли хто, забивши ворога, здирає з голови йому шкуру з волоссям і прикрашає нею кіньські груди, а череп його позолочує або сріблить і з нього п'є і зливає богам; у геллінів-же ніхто не захтів-би увійти в хату разом із тим, хто зробив щось подібне“.

³⁾ Оповідання Геродотове про скитський похід Дарія (IV 83 sqq.), дуже далеке не тільки від правди, ба й від правдоподібности. Не раз-у-раз воно погоджується і з тим, що каже Геродот про-за цим оповіданням (з новіших його критичних студій порів. Prásek, Gesch. d. Meder u. Perser. II 94 ff. How a. Wells, A Comment. on Herod., I, App. 11. Wittenben, Dareios' Zug geg. d. Sk. im Lichte d. russ. Krieges v. 1812, в Ztschr. f. d. Gymnasialw. 1912, 577 ff.). По суті, це оповідання розкриває, конкретно пояснює висловлену в Геродота IV 46 думку про мудрий „винахід“ скитів, що торкається як-найважливішого в людському житті (с-го самоохорони, або само оборони). Усеньке це оповідання ідеалізує скитів — але тільки однією, певною стороною. Захоплений величезним успіхом коли не скитської зброї, то „винаходу“ в боротьбі проти царя царів, що сплу його зазнала була на собі Геллада, Геродот згадував і за скитів поруч єгиптян, тракійців, персів, лідівців, коли казав про те, що „мало не всі варвари зневажать громадян з їхніми нащадками, котрі ремісничують, і мають за шляхетних тільки тих, що ім цілком чужа ручна праця і займаються вони самою військовою справою“ (II 167).

⁴⁾ Thuc. II 96 sq.

Знов-же й Ісократ казав був за скитів як за один з наймогутніших народів, поруч тракійців та персів¹⁾, а Платон переказував уже тоді відомого дотепа про те, що скити тікаючи б'ються не гірше, ніж інші — переслідуючи ворога²⁾.

Геродот зачепив ще один мотив, що йому довелося згодом одіграти показну в історії ідеалізації скитів ролю. Як єдиного славного через свій розум скитського народження, відзначив він, ми бачили, Анахарсіса³⁾. Далі, як довід на те, що скити уникають запозичувати чужі звичаї, надто геллінські, він подав оповідання про те, як Анахарсіс подорожуючи дуже порозумнішав, але, повернувшись на батьківщину, загинув од руки царя, свого брата, за те, що засвоїв чужоземні звичаї, і за свої геллінські звязки⁴⁾. Одне з цих оповідань Геродот чув в Ольбії⁵⁾, друге — як він здогадувався — ішло від пелопонесців і являло собою геллінську вигадку; очевидно, оповідання це не що інше, як етіологія приписаного Анахарсісові речення — начеб-то всі гелліни, окрім лакедемонян, присвячують себе усякій мудрості, дак зате-ж тільки з лакедемонянами можна говорити по-розумному. Отже, за часів Геродотових поширені вже були оповідання, що назначали прийдешню ідеалізацію мудреця скитів.

IV.

Сторіччя по тому те саме завдання — оповісти про „діяння геллінів та варварів“ — узяв на себе Ефор. Деталізованими історично-епідейктичними екскурсами Ісократа були історичні книжки цього Ісократового учня. Він схилявся уважати історію за філософію в прикладах; тільки-ж філософія ця була вже не політика, як в Ісократа, а етика, або краще сказати позверхова, шаблонна мораль⁶⁾. Не менш як над збиранням матеріялу працював Ефор над його опрацюванням, дбав швидше за правдоподібність, аніж за правдивість, і не так про жвавість, як про яскравість в своїх оповіданнях, розрахованих, щоб повчати, більш, ніж щоб навчати, і на цікавість не менше як на повчальність.

Дві книги своєї історії присвятив Ефор географічно-етнографічному оглядові тодішньої екумени. В одній з них, що звалася „Европа“, показне

¹⁾ Isocr. panegy. 67.

²⁾ Plat. Lach. 191 A sq. Порів. de rep. 435 E.

³⁾ Herod. IV 76 sqq.

⁴⁾ Гель-гель згодом — каже Геродот — та самісінька доля спіткала царя Скіла за те, що він схилявся до всього геллінського. (IV 78 sqq.). У дальшій традиції Анахарсіс цілком затуляв собою випер Скіла.

⁵⁾ Од грека Тімна, епітропа (?) тодішнього скитського царя; скити-ж — пише Геродот — коли спитатися їх про Анахарсіса, кажуть, що не знають за нього (с. то не хочуть знати, — як пояснює Геродот — за те, що він вирушив до Геллади й засвоїв чужоземні звичаї) IV 76.

⁶⁾ Порів. Laqueur, Hermes XLII 342 ff. Kalischek, de Ephoro et Theopompo Isocr. disc., 6 sqq. Про те, коли писав Ефор, див. Niese, Hermes XLIII 170 ff. i Schwartz ib. 481 ff.

місце приділив він і скитам. Він одзначав, що не всі скити однакові своїм побутом, що одні з них такі жорстокі, що їдять людей, а інші не споживають і тварин. „Інші письменники — казав він — оповідають про їхню жорстокість, бо знають, що страшне та дивне особливо цікаве. Та випадває відзначати й ставити як приклад і протилежне“. Сам він через те оповідає й про номадів-скитів¹⁾, що визначаються як-найсправедливішими звичаями.

Це оповідання Ефорове дійшло до нас, на жаль, тільки в дуже неточному переказі—у географії Страбона і в метричній перієгезі т. зв. Скімна²⁾.

„Єсть, мовляв, між номадами-скитами—так переказано Ефорове оповідання у Страбона—такі, що живляться кобилячим молоком; вони визначаються між усіма своєю праведністю, тож за них і згадують поети—Гомер, що казав про галактофагів та ἄβροι, як-найсправедливіших людях, і Гесіод, кажучи про глактофагів, що мають оселі у возах. Еффор далі пояснює це так: провадячи просте життя і не будучи надбайливі (ὁδὸν χρηματισταί), вони у взаємних стосунках керуються добрими правилами (ἐὐνομόβουτοι), усе маючи спільне, навіть жінок, дітей й усеньке взагалі споріднення; проти зовнішніх ворогів вони забезпечені та непереможні, бо не мають нічого, через що вони могли-б втратити волю. Покликується далі Еффор і на Херіла, що згадував за нащадків скитів саків, що вийшли з номадів, праведних людей. Каже Еффор ще й за Анахарсіса, що належав до цього плім'я, звучи його мудрим; як він каже, за цілковиту розсудливість та розум його визнали навіть за одного з сімох мудреців. Він згадує й за винаходи його: ковальський міх, двозубу котву й ганчарне коло“.

Узагалі згідно з Страбоном, але ще коротше і чомусь замість праведности відзначаючи побожність, переказує оповідання Ефорове, раз-у-раз покликуючися на нього Перієгет: „По той бік Пантикапа—плім'я лімнеїв³⁾ і багато інших племен, не перерахованих поименно, названих попросту номадськими, дуже побожних—ніхто там не покривдив-би істоту, що має душу,—вони перевозять оселі свої, як сказано у Еффора, і живляться молоком та скитським кобилородінням; живуть вони, визнаючи всеньке майно й усе співжиття за спільне. І мудрий Анахарсіс походив, каже Еффор—з тих як-найпобожніших номадів. З їхнього гурту деякі переселилися до Азії, ті, котрі зуться й саками...“

Оповідання Ефорове, вже не покликуючися на нього, може тільки вкоротивши ба й доповнивши, звичайно й виправивши, переказує⁴⁾

¹⁾ Ephor. frg. 76 M.—Strab. VII 3, 9.

²⁾ Strab. VII 3,3 (fr. 76) Ps.—Scymn. 850 sqq. (fr. 78). P a r e t i, Saggi di storia ant. off. a G. Beloch, 133 sqq., висловив здогад, що Перієгезу ніби-Скімна написано десь між 133. та 110 р. р.

³⁾ Пантикап—як з'ясовує Kiessling у Pauly-Wissowa-Kroll IX 196 ff.—те саме, що й П'уракуріс (Каланчак); лімнеїв-озерян названо за тими озерами, що з них за Геродотом IV 54 sqq. випливали Пантикап та Гіпакіріс, що їх він тут одрізняє.

⁴⁾ У Stob., Anthol. III 1,200 (=fr. 123 M.).—Про те, що Микола Дамаскин залежить од Еффора—R i e m a n n, Philologus LIV 654 ff.

у Веззбірці дивних звичаїв Микола Дамаскин: „Галактофаги, скитський народ, безхатні, як здебільшого й усі скити, живляться самим кобилячим молоком, що його їдять, роблячи з нього сир, і п'ють; через те воюватися проти них так що й не можна, бо вони скрізь можуть мати при собі харч. Вони й Дарія приневолити наживати п'ятами. З них і найправедніші люди, бо й майно вони мають спільне і жінок, отже-ж усіх старших од себе вони звуть батьками, молодших од себе—синами, однолітків—братами. З них був і Анахарсіс, що його визнали за одного з сімох мудреців,—той, що поїхав до Геллади—ознайомитися з геллінськими звичаями. Про них згадує й Гомер...¹⁾ А що в них усе спільне й панує справедливість, то немає в них, як кажуть, таких, щоб заздрили, ненавиділи, боялися“.

Отже Ефор у своїм оповіданні про скитів одзначав, як і Геродот, що вони непереможні, тільки-ж мотивував це мабуть трохи инакше²⁾. Він додає до свого оповідання дві риси, що їх немає в Геродота, одну—давнію й одну—нову для нас. Давня—це поворот до наших віршів Іліади й їх товкувань (праведність та молочна дієта), нова—не тільки підкреслює просте їхнє життя й недбайливість, ба й відзначає, що в скитів спільний усенький статок, навіть жінки. Звідки йшла ця вказівка?

Різе³⁾ слушно завважив, що на це Ефорове прикрашення саги про найсправедливіших людей вилинули Платонові думки. Він показує на те, як змальовано первісне життя в Законах⁴⁾, надто-ж на Платонову ідеальну державу, що за основу в ній була саме справедливість, комунізм її вимагав, нехай-би жінки та діти були спільні, спільне було й майно, спільні навіть радощі та скорботи⁵⁾.

¹⁾ Тут в одному з кодексів Антологія до цитати з Миколи вставлено поясіння слова *ἄβισσι*, таке саме, як у схолиях до Іліади

²⁾ Як саме—цього ми не знаємо: Микола Дамаскин та Страбон тут не погоджуються.

³⁾ Riese, die Idealisierung der Naturvölker des Nordens, 21.

⁴⁾ Leg. III 679 B: „за харч боротися не доводилося в пустелі (себ-то мало злюдненій землі), пастівників не бракувало, не було вбогих та заможних, бо не було золота та срібла; у такій громаді не повставали ані сваволя, або несправедливість, ані неприхильність, або заздрощі, люди були й поміркованіші й у всьому справедливіші. Порів. VI 782 C:“ од м'яса втримувалися тоді люди, провадили так зване орфічне життя, жилилися тільки там, що не має душі, боялися зашкодити будь-якій істоті, що має душу“.

⁵⁾ Ніхто не може мати щось своє власне окрім речей найпершої потреби—навіть оселі, що в ній він міг-би цілком порядкувати; золота та срібла вони не можуть навіть торкатися, усі речі вони можуть уважати за свої і не-свої (між друзями все спільне); тільки аж тоді можливі спільні радощі та скорботи. Жінки належать усім чоловікам, так само й діти. Вони не знають ані злиднів, ані багатства, ні в чому не знають недостачі, але не мають і нічого зайвого (V 416D sqq.)... Чи не підуть геть од них заводи й взаємні суперечки, коли в них тільки тіло буде своє у кожного, а решта все—спільне, і чи не будуть ці громадяни як-наймиролюбніші, скоро-но всі сварки людські трапляються через гроші або через дітей та родичів? (V 464 D).—Комунізм в ідеальній Платоновій державі розраховано, проте, тільки на класу вартівників-вояк,—на класу хліборобів та ремісників його не поширювано.—Riese одзначає в нашому тексті Страбона-Ефора навіть

Що тут не перебулося без Платонових думок, це, здається, не підлягає сумніву. Та думки ці то не були думки самого Платона. Раніш, ніж записав їх Платон, їх навіть інсценував Арістофан, очевидячки, як річ, що за неї ходили вже більше-менше широкі громадські поголоски та поговори¹⁾. Та й перед ним вони не становили, мабуть, якихось великих рідкощів—у софістичній публіцистиці. Отож і натяк, напр., на „спільне жіноче ліжко“ у трагедії Евріпідовій було звичайно розраховано на достатню догадливість або ознайомленість у „театрократичної“ публіки²⁾.

Цей маєтковий та родинний комунізм—ідея, що засвоїли її тоді й індивідуальні, порізнені шукання, й широкі громадські настрої, як оповідав Ефор, уже здійснено у життю номадів-скитів. Це не було звичайненьке собі, механічне, абстрактне перенесення ідеалу з уявлюваного або бажаного майбутнього у сучасну, нехай і не свою, дійсність. Очевидячки, в Ефора були деякі відомості про побут номадів, що їх можна було витолкувати в тому розумінні, що майно та жіноцтво в них були спільні, от як новітні етнологи витолковували такі самісінькі змістом відомості про життя первісних народів у розумінні первісного комунізму і „комунального шлюбу“³⁾. Отаке, напр., оповідання Геродотове про звичай в споріднених із припонтійськими скитами і теж номадів масагетів: вони не сіють нічого, живуть з скотарства та рибних ловів; з них галактопоти, молокопійці; кожен у них має жінку, але всі використовують цих жінок отверто й безборонно⁴⁾. Про західніх сусід скитів агатірсів оповідав Геродот, що вони „спільно користувалися жінками, нехай-би, будши всі взаємно свояки та свої люди, не мали один до одного ані заздрощів,

окремі Платонові вислови.—Сам Страбон в иншому місці (VII 3, 7) казав, що „скити володіють усім спільно, окрім меча та келиха, ба навіть жінок та дітей мають спільних—по-платонівському“ (с.-то згідно з Платоновою наукою)—Дивний здогад висловлює Duemmler, Kl. Schr. I 219—начеб-то Ефор „керував в тут тенденцією принизити оригінальність Платонову“ (с.-то його науки про комунізм).

¹⁾ Арістофанові *Ecclesiazusae* виставлено на сцені (389 p.) раніш, ніж вийшла між люди V книга Платонової Політії. Попів. Dietzel, *Ztschr. f. Litt. u. Gesch. d. Staatsw.* 1893, 373 ff. Räder, *Platons philos. Entw.*, 197 f.

²⁾ Eurip. fr. 653. N². Diels, *Arch. f. G. d. Philos.* III 458. Duemmler, *Kl. Schr. I.* 219.

³⁾ Вони мали попередника—Клеарха Сольського, fr. 49 M.

⁴⁾ До повідомлення свого про те, що масагети спільно користувалися жінками, Геродот додає: „гелліни (с.-то Гекатей?) кажуть, що це роблять скити; ні, не скити роблять це, а масагети“ (I 216).—Безладне полове співжиття, „наче в худоби“ відзначає Геродот у деяких племен Лібії та Індії (IV 180, III 101; пор. *Aristot. pol.* II 1, 13 *Strab.* XV 1, 56). Те саме оповідала згодом про ілірійських лібурнів, про номадів-троглодитів (*Nic. Dam. fr.* 111. *Diod.* III 15, 2 32, 1. *Strab.* XVI 4, 17)⁴⁾. Спільне майно, одна дружина в усіх родячів—у савеїв за *Strab.* XVI 4, 25; груповий шлюб і у бритів (що хліба не сіють, живуть молоком та м'ясом)—*Caes. b. g.* V 14. Попів. *Herod.* IV 176. *Nic. D. fr.* 135. Кровомісто у варварських народів це було доволі загальне місце в літературі, що трактувала про умовність звичаїв та законів.—*Neumann, Hellenen im Skythenlande* 295 f., а за ним *Pöhlmann, G. d. sozial. Frage*, I 263, виводили уявлення про спільність жінок та дітей у скитів з скитського та монгольського (*Neumann* мас скитів за монголів) права: але у монголів ми знаємо тільки левірат та передшлюбну волю; а єдина звістка про скитське шлюбне та спадкове право (*Herod.* IV, 78) належить до царського побуту.

ані ворожнечі¹⁾. Може, не в етичному тільки розумінні²⁾ слід витолковувати й цей звичай галактофагів звати всіх старших од себе батьками, молодших синами, однолітків братами, що за нього переказував Микола Дамаскин: можливо, що це уявлення то наслідок спостереження над життям, зокрема над мовою (себ-то над убогістю в мові) племін подібних до скитів-номадів³⁾. Річ зрозумілива, що ані цілковитого безладного полового співжиття, ані цілковитого майнового комунізму, нехай-би тільки в межах орд-родів або великих родин, не було й у скитів-номадів. Звичайно, це ані трохи не могло перебити ідеалізувати їх у цьому розумінні за часів Ефорових, як за новітніх часів ідеалізувати в цьому розумінні дикунів або природні народи, дарма що в побуті їхньому можна констатувати тільки деякі комуністичні тенденції⁴⁾.

Свою характеристику скитів-номадів Ефор, ідучи за Геродотом, доповнював звістками про Анахарсіса. І Платон згадував у своїй державі про цього скита, що зробив багато корисних винаходів⁵⁾; тільки-ж перераховуючи сімох мудреців, він не подав серед них і Анахарсіса⁶⁾. Тимчасом Ефор не тільки проголошував його мудрецем, ба й повідомляв, начеб-то його прийнято до числа сімох мудреців. Коли й як одбулося це зарахування, ми не можемо встановити⁷⁾: мабуть незадовго перед тим, ма-

¹⁾ Herod. IV 104.

²⁾ Отож у Платоновій державі комунізм (вояк) повинен призвести до того, що кожен убачатиме в інших брата або сестру, батька або матір, сина або дочку, V 457 С.—Порів. Epict. diss. III 22.

³⁾ Цю вбогість у мові—зокрема в номенклатурі споріднення—силувалися (Morgan, Lubbock та ин.) витолкувати як довід на те, що в них був гуртовий шлюб; проти цього слушно заперечували Westermarck, Cunow, Kautzky. Порів. Schurtz, Altersklassen u. Männerbünde, 184 ff. X а р у з н ь, Этнографія II 31 дд. (де розглянено й номенклатуру фінських та тюркських народів на Московщині).

⁴⁾ Порів. M. Weber, Wirtschaftsgeschichte (1923), 42 ff.

⁵⁾ Politeia X 600 A.

⁶⁾ Protag. 343 A.

⁷⁾ Віддавна були дуже популярні, і за живоття й по смерті, як окремі поети, так і окремі мудреці (напр., і якийсь сирит Amyris, Herod. VI 127), і було надто популярне число сім (порівн. Kalitsounakis у Hommage Intern. à l'Univ. de Grèce, 252 ss.). Але коли та як повстала колегія з сімох мудреців (як сім синів Геліосових, Сім проти Теб, або як сім, „що сповістили за одкровення“ вавилонянам Schrader, Keilinschr. u. A. T., 530 ff.), чи порівнюючи рано (може, під дельфійським впливом, порів. Diels, Festschrift f. Gomperz. 9 ff.), чи допіру вже у IV-ому віці (може, деяку участь брав Андрон Ефеський з його Трвною),—ми не знаємо. Порів. Bohren, de VII sap. (1867). Hirzel, Der Dialog, II 132 ff. Wulf, Diss. phil. Hall. XIII 163 sqq. Mikolajczak, Bresl. phil. Abb. IX 1 (1902). Відомо, що особистий склад колегії не раз-у-раз лишавсь той самий; але коли введено або почато вводити до неї Анахарсіса—про це можна тільки здогадуватися. Ioëli, D. echte u. d. xenoph. Sokrates II 759 ff. гадає, що Анахарсіс брав участь у бенкеті сімох мудреців, описаному начеб-то в Протрептиці Антістена. Він навіть докладно відтворює усі розмови, що там одбувалися (напр. розмову Анахарсісову з Талесом про атлетіку). Марним гранням розуму слушно зве цю реконструкцію H. Gomperz, Arch. f. G. d. Philos. XIX 245 ff. Heinze, Philolog. L. 446 f. гадає, що в IV віці з'явивсь кіничний твір про Анахарсіса, „перший приклад ківичного вихраляння варварських народів коштом грець-

буть, — замість Місона¹⁾ і мабуть — не без участі кінників²⁾). Що кінники брали участь у долі Анахарсісовій (і тим самим — вплинули у цьому на Ефора), це можна було-б уважати за річ безперечну, коли-б ми мали право гадати³⁾, що оповідання Діодорове про те, як Анахарсіс одвідав Креза і що відповідав він на запитання Крезові⁴⁾, запозичено у Ефора. Зате можливо, що Ефор перший приписав Анахарсісові згадані в його винаходи⁵⁾; чом саме Анахарсісові приписано ці винаходи — цього не розуміли й стародавні вчені⁶⁾.

У Ефора не помітно ще намагання протиставити чеснотливих скитів зіпсутим геллінам, прикрасити їх саме тими чеснотами, що їх бракувало геллінам, отож щоб на чільне місце став замість елегічного сатиричний бік у сентиментальній поезії⁷⁾, а такою по суті була ідеалізація скитів. Отаку сатиричну ідеалізацію скитів змальовано вже в уривкові, що дійшов до нас з одної з незчисленних комедій Ефорового сучасника Антифона: — Хіба не дуже мудрі скити? вони новонародженим дітям зараз-таки дають кобилячого та коров'ячого молока... — А не доручають їх, присягаюся Зевсом, шкідливим годівницям та дядькам (педагогам)⁸⁾.

кого“,—не може тільки вирішити, чи визнавав уже цей твір скитського кінника за одного з сімох мудреців. Dœmmler, Kl. Schr. I 219, гадав, що Ефор здобув відомості про скитів не тільки з логографів, а й з якогось прозаїчного вірша (Prosdichtung) про сімох мудреців.

¹⁾ Diog. L. I 41. Diod. IX 5. Paus. I 22,6. Порів. Clem. Al. Strom. I 59 (певна річ, не перебулося без полеміки проти пошани, що її віддають варварові).

²⁾ Що кінники справді брали участь (нехай у чому вона висловилася), це встановлюють дані, зібрані у Heinze l. c. ib. Joël l. c.

³⁾ Разом з Heinze l. c. 466, і Gutschmid, Kl. Schr. V 208.

⁴⁾ Diod. IX 26,2 sqq. (ми повернемось до цього оповідання далі, у розд. IX).

⁵⁾ Ефорові належав або приписувався і спеціальний твір „про винаходи“ (Eichhorn, de scriptor. π. εὐρ., 31 sqq. Wendland, Anaximenes v. Lampis. 61 ff.). З Ефором погоджувався Посідоній, що приписував усі взагалі винаходи мудрецам (Seneca, ep. 90). У Плінія двоазубу котву винайшов Анахарсіс (VIII 209), а ганчарне коло—він-таки, або за іншими (с.-то за Теофрастом, Sch. Pind. ol. 13,27) коринтянин Нурербіус.

⁶⁾ Strab. VII, 3,9: як це Анахарсіс міг винайти ганчарне коло, коли його знає вже Гомер, старший од Анахарсіса? Schol. Apoll. Rhod. I 1276: смішний Ефор, коли гадас, начеб-то Анахарсіс перший вигадав подвійну котву: адже Аргонавти старші від Анахарсіса. Обидва ці заперечення беруть собі початок може з твору перипатетика Стратона (Wendling, de Peplo Aristotelico, 64 sq.). З Посідонієм, себ-то з Ефором, не погоджувався і Сенека, ep. 90 (він писав, начеб-то схиляються швидше мати за брехливі Гомерові вірші, де згадано про ганчарне коло, ніж оцю казку).—За Плінієм VII 197 Арістотель (себ-то арістотелівський Пеплос) гадав, що топяти мідь вигадав скит Lydus (себ-то Lyncus), Теофраст-же приписує цей винахід фригійцеві Delas; порів. Clem. Al. str. I 75 (де Гесіод потрапив не на своє місце). За „скитський винахід“ уважали іноді (Poll. IV 60, ep. 76) і п'ятвструнник, правда, той, що звязували сирівцями, і з плектрами з козячих ратиць.

⁷⁾ Як каже Шіллер, Ueber naive und sentimentalische Dichtung.

⁸⁾ Frg. 159 K. (з комедії *Μισοπόνηρος*). — Антифонові належала й комедія „Скити або Таври“; тільки-ж з неї ми маємо тільки згадку за хітонів та шаравари (*σάρβαρα*) скитські.—І про германців казав згодом Тацит, Germ. 20, що вони не доручають дітей служивкам та годівницям (Порів. Plut. de educ. p. 5. Tac. Dial. 28 sq.).

V.

Висловлювали здогад, начеб-то в Ефоровім оповіданні, що ідеалізує скитів, відбилися не тільки, або навіть не так думки Платонові, як ідеї кінників¹⁾. Коли-б можна було гадати, що Ефор не попросту доповнював свою характеристику скитів увагами про Анахарсіса, а встановлював або здогадувався про внутрішній зв'язок між чеснотливими звичаями у скитів і моральною чеснотою Анахарсіса, неначе ототожнюючи традицію про скитів з традицією про Анахарсіса, то доводилося-б уважати цей здогад за дуже ймовірний: без допомоги від кінників Анахарсіс навряд чи потрапив до колегії сімох мудреців. Та, очевидячки, тільки свідченнями Анахарсіса й обмежувався вплив кінників на ідеалізацію скитів у Ефора. Всі-ж інші ідеї, що їх тут висловлено, нехай і не можна вважати за некіничні, але не можна вважати і за кіничні, які становили виключну власність кіничної школи.

Що думки кінників не раз-у-раз були власне кіничні думки, це дається пояснити, звичайно, тим, що, вироблюючи кінична школа свою науку, прилучалася до інших, котрі тоді існували, наук та настроїв. Не лишилася чужа для неї й містична свідомість, що саме тоді поживавішала, надто як розкривали її орфіки, — звідси походить їх патос, з яким вони відкидали погрузлий у злигоднях світ²⁾. Через сократіку кіники сприйняли й софістичну критику життєвого ладу, що тоді панував, і життєвоторозуміння. Засвоїли вони й її протипретення „природи“ „законові“³⁾. З Сократової школи взяли вони науку про те, що щастя людське полягає в чесноті, а чеснота — у перемозі розуму над пристрастями та пожадливістю. Щастя — не примарного та зрадливого, а справжнього й тривалого — не знають люди в тому життє, яке вони втворили собі, бо вони віддали себе в найтяжче та найжорстокіше рабство, в рабство своїм пристрастям і пожадливості — так казали кіники. Справжню волю здобули-б вони, коли-б пізнавши свою справжню природу, підкорилися тільки її велінням, не спокушаючися й не бентежачися жадними зовнішніми „обставинами“, — коли-б протиставили вони „долі свою звагу, пристрастям своїм свій ро-

¹⁾ Heinze, Philologus L. 466. Pöhlmann, G. d. sozial. Fr., I 263. Як гадас Пельман, на Ефора повинні були вплинути ідеї кінників, бо вони вплинули на його співучня Теопомпа. Це справді силувався був довести, нехай і не Schröder, що на його статтю про Теокрита Хіоського (в Jahrb. f. Phil., але не за 1890, а за 1889 р.) покликається тут Пельман, а Hirzel у статті про Теопомпа Хіоського в Rhein. Mus. XLVIII 378 ff; та доводи Hirzel'еві цілком спростував Rohde, Kl. Schr. II 13 ff.

²⁾ M. Wundt, Gesch. d. gr. Ethik, I 406 ff. Порів. Ioël, D. echte u. d. xenoph. Socrates, II 259 ff., де зрештою трохи перебільшено вплив орфіки на кініку. Як каже Ioël, до орфіки прилучаються кіники в своїйому песамізмі, культі природи, вегетаріанській дієті, то-що. Орфічним впливом пояснює він і те, що вони підкреслюють „справедливість“ та „закон“ (δίκη і νόμος). — Як з невдалих наслідувачів Орфея глузує з кінників „родич Езопів“ у Dio Chrys. 52, 63 sq.

³⁾ Себ-то самовільним людським установам та думкам. Про зв'язок між кінізмом та софістикою — Dümmler, Akad. 193 ff. 256 ff. — Geffcken, Kynika u. Verwandtes 8 f. 151.

зум і сваволі своїй—закон природи“¹⁾. Отже звернення, або поворот до природи²⁾—ось чого і словом, а часом і на ділі³⁾ навчали кініки. Тільки-ж цей поворот до природи розуміли вони, коли не занадто буквально⁴⁾, то занадто абстрактно. З природи не було для них джерело живого споглядання й безпосереднього почуття; всеньку різноманітність і своєрідність в індивідуальнім духовім житті, всі глибші та тонші потреби людського співжиття вони геть чисто відкидали. Про ту природу, до якої вони кликали, вони могли-б сказати, що вона не існує, мабуть і не існувала, і напевне не існуватиме⁵⁾. Під природою розуміли вони тільки загальну, незмінну норму, що на її основі мав встановитися новий тип життя, завсіди для всіх одного й того самого, безособного, але й безстрасного, позбавленого будь-яких поривань та прагнень⁶⁾.

Цю науку кініків сприйняли згодом і стоїки, надавши їй логічної форми та метафізичного обґрунтування. Вони й собі переконували людей жити згідно з природою⁷⁾. І вони почали з того, що відкидали реальне, наївне життя, або визнавали його за нікчемне (або байдужне). Її нерозумові, її зіпсуттю, її лихові вони протиставили, як недосяжний для неї ідеал, розум або чесноту, або благо. Адже всенький світ—навчали вони далі—і все в світі—то тільки виявлення, розкриття Розуму; усе в світі через те розумне і все через те зване й об'єднане, бо Розум, що все оживлює, єдиний, як єдина істина, що її він осягає. Отак виходило, що можна не попросту відкидати усі нікчемні або байдужні речі, ба й розцінювати їх, як корисні або шкідливі для перемоги чесноти, як такі, котрі відповідають або не відповідають природі. Знов-же індивідуалізм, так гостро репрезентований у кініків, стоїки зм'якшили, і не самим космополітизмом⁸⁾: з усіх земних істот люди особливо зв'язані взаємно, бо вони особливо причетні до єдиного розуму,—їх усіх тягне одне до одного природній нахил, симпатія; і об'єднуються вони усі тим, що коряться одному законові—законові справедливості, що виходить од Зевса й природи⁹⁾.

¹⁾ Diod. L. VI 38.

²⁾ Відновити природу—*ἐπανορθοῦ τὴν φύσιν* Dio Chr. XXXIII 63.

³⁾ Як особливо Діоген або Кратет з Гіппархією, а далі й узагалі кініки-проповідники (що нагадують собою індійських *bikschu* або середньовічних *fra minore*).

⁴⁾ Як особливо Діоген—оповідання або анекдоти про нього.

⁵⁾ Слова Русо—про тую природу, що до неї він закликав „повернутися“, у *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*.

⁶⁾ Цей раціоналістичний характер природи-навчительки кінічних філософів (в одміну від природи, як її відчували *Stürmer und Dränger*, з'ясовує *Kaerst*, *Gesch. d. hellenist. Zeitalters* I 133 ff. Порів. і *Kinkel*, *G. d. Philos.*, II 58. f.

⁷⁾ Про те, „звідки взявсь цей стоїчний моральний принцип“—„жити згідно з природою“—*Bohnenblust*, *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 1914, 171 ff.

⁸⁾ Космополітизм—надто в негативному його розумінні—навіть просто впливав з індивідуалізму; він був тоді звичайно в усіх філософських науках або течіях. *Wendland*, *Hellenist.-röm. Kultur*, 13 ff. *Kaerst*, *G. d. hell. Zeit.*, I 58 ff. 95 ff.

⁹⁾ Слова Хрісіпові, fr. III 326 Arnim.—Коли спілкування людей ґрунтується глибоко в людській природі, то в дій-таки гніздиться й право—те природне право (право роду людського, як висловивсь був Сенека), що править за джерело та норму для всіх не-

А втім, перше, ніж стоїчна теорія перемогла крайній індивідуалізм кіничної теорії, його пододала кінична практика. Кініки проголошували, що з них „філантропи“, ладні не оплакувати тільки лиху долю людей, що тії на неї заслужили, і не ганити їх тільки, ба й допомагати їм ¹⁾. Гадаючи, ніби їх покликано вратувати людський рід, маючи себе за пророків істини, вони раз-у-раз навчали і прикладом, і словом—словом і усним і на письмі, завсіди розрахованим на як-найширшу публіку, претосованим до її розуміння та смаків. Зовнішній успіх пропаганда їхня мала спочатку чималенький; але як філософія злиднів була й злиднями філософії, і стали погасати і кіничні таланти, що вміли доволі елегантно робити ступінь од великого або високого до смішного ²⁾, то кіничну школу почала була випирати стоя, роз'яснюючи її науку по-своєму ³⁾. Та стоїчна школа затрималася в царині філософських та наукових умозріннів, остронь життя, а тимчасом—досягла свого апогею вже не грецька, а греко-римська культура, з усіма її так званими культурними благами. Тоді відродивсь кінізм ⁴⁾, і знову як давніш залунала його проповідь. І стоя знову підпала впливові кінізму—знову зосередила вона увагу свою на етичних питаннях і заходила ся пояснювати й викладати їх на взірець кіничної проповіді ⁵⁾.

Ця кінична й кінично-стоїчна проповідь життя згідно з природою передовсім найбільш за все відкидала культуру, і то не саму сучасну культуру, ба й усеньку культуру взагалі ⁶⁾. Нападаючи проповідники на культуру, не жалували слів. Культура розніжувала людей, надто багатіїв, робила їх кволими, рознемошілими, до праці нездатними, беспорядними, як допіру народжені немовлята; вона отуманювала й одурманювала їхні душі: неначе в чаду вічно метушаться, вічно турбуються люди, дбаючи то за багатство, та за пошанівок і славу, то за змислові втіхи ⁷⁾. Усі умови

писаних і писаних законів; за всіх часів у всіх народів воно те саме, невідмінне та незмінне (Хрісіп каже навіть, що право тотожне природі, fr. III 308 Arn.). Отак обґрунтовано було стоїчну науку про природне право, що цілі віки панувало згодом над політичним та правним мисленням людства (ба й тепер ще воно її не остаточно відкинуло). У зв'язку з тим і *νόμος βαρβαρικός*, що інтерес до них од софістів перейшов до кініків та стоїків, ба й до скептиків, набули тепер інтересу як *jus gentium*—Порів. B u r l e, Le développement de la notion de droit naturel, 417 ss. Ritchie, Natural Rights (1895).

¹⁾ Zeller, Sitzb. pr. Akad. 1893, 129 ff. Norden, Jahrb. f. Gr. Ph., S.-B. XIX 377 ff.

²⁾ *σπουδοῦδαιον*. Показний представник цього жанру був на початку III в. Борістеніт Біон.

³⁾ Вона встигла зробитися державною та цивільною філософією в римлян.

⁴⁾ Од I-го й особливо в II в. після Хр. Див. Zeller, Phil. d. Gr. III 1⁴ 793 ff.

⁵⁾ Проте, такому впливові кінізму піддали не самі стоїки (напр., і пітагоріць Максим Тирський).—Про кіничну та кінично-стоїчну діятрибу див. W e n d l a n d, Hell-röm. Kultur, 39 ff.

⁶⁾ У прикютому до скелі Прометеї, що печінки його жер орел Зевсів, зазначали кініки (як згодом Руссо) символ людської долі, одколя винайдено вогонь: на лиху загибель засудили себе люди, завадто передбачаючи (*προμῆδεία*) та дбаючи за себе Dio Chr. VI 25 sqq. Порів. Norden, Jahrb. f. Ph., S.-B. XIX, 417.

⁷⁾ Ці кіничні думки найкраще висловив Діон, VI 10 sqq. VII 106 sqq. LXVII 4. LXXX 4 sqq. Порів. А. Сонни, Филол. Обзор. XIV 26 qq.

та умовності культурного життя, усі звязані з ним звички та уявління, родину, власність, станові відміни, державу, релігію, мистецтво, навіть філософію, науку—геть-усе це, як безглузде та марне,—відкидали проповідники ¹⁾. Усенька сила їхнього обурення та сарказму окошилася на збоченні в культурному суспільстві, що виявилось в розкішній їжі, одежі, багатих оселях ²⁾. Як на приклад, що за ним випадає йти, вони показували людям на життя тварин ³⁾. Доводячи, що для людей бажане й можливе життя згідне з природою, вони покликувалися й на щасливе життя первісного, передкультурного людства ⁴⁾.

Певна річ, не перебувалося й без того, щоб тужне збочення й розпусту в культурному суспільстві не протиставили щасливій простоті, незіпсуттю, моральній чистоті некультурних народів. Частенько відзначувано й те, що варвари живуть значно правдивіш та краще ніж гелліни або римляни. Поміж цих народів, що їх ставили як приклад зіпсутому й нещасливому культурному суспільству ⁵⁾, не останнє, мабуть,

¹⁾ „Перекарбувати монету“ (себ-то переоцінити цінності)—таку мету, казали, мав на думці Дюген (див. Diels, Arch. f. G. d. Philos. VII 313 ff.). Кіники й стоїки радили не так спільність жінок, як вільне кохання (Gomperz, Gr. Denker II 132). Вони виправдували, м. ин., покликуючися на варварів, і кровозмішення. Родину вони відкидали через те, що не вбачали розумних підстав на те, щоб існували проміжні групування між окремою людиною й усеньким людством. Разом із родиною вони відкидали й приватну власність (сдине, що належить людині, це чеснота, Epict. d. III 24, 68; од природи усі добра спільні для всіх, Dio 78, 15). Багатство та злидні люди мають у душі своїй. Розумний вільний, нехай з його і раб; і шляхетний тільки розумний (порів. напис про Епіктета, Kaibel, Herm. XXIII 542 ff.). Храми та зображення богів, як справа рук людських, негідні богів (найкращий дар богів—чеснота, Зенон, fr. I 266 Arnim.). Життя завжди згідне з природою робить зайвими й гімнасії. „Писана на собачому хвості“ держава Зенонова не знає й за судові палати, не знає й за гроші для торговельного обігу, чоловіки та жінки носять усі однакову одіж (fr. I 257 A.; порів. Duroff, Ethik. d. alt. Stoa, 206 ff). Поліс, коли й мислять, то хіба як космополіс. Проте згодом стоїки раз-у-раз позитивно ставилися до держави (Praechter, Hierokles d. Stoiker, 28 ff.). Як проти атлетів, так озброювалися стоїки й проти художників, що служили хибним потребам витонченої культури, або проти художніх промисловців, часом навіть і проти лікарів (порів. Dio VII 109 sqq. LXXVII 14). Як моралісти передовсім і як номіналісти-сенсуалісти, кіники не милували й умозрінну філософію, але й будь-яку книжну мудрість, науку (як і „енциклопедичну освіту“), поезію, окрім Гомера, що в ньому, витолковуючи його по-своєму, вони вбачали початок і кінець усієї мудрости.

²⁾ Тексти—у Wendland u. Kern. Beitr. z. G. d. gr. Philos. u. Rel., 8 ff., і Praechter Hierokles, 23 ff.—Проповідники радили таку дієту: джерельну воду та плоди з дерев, або хліб-сіле та воду, або городяну, плоди, молоко, сир та щільники. Wendland, l. c. 10 ff.,

³⁾ Weber, Leipz. Stud. X 106 sqq. Gomperz, Gr. Denker II 117 f.

⁴⁾ Weber l. c. 117 ff. Duemmler, Akad. 241 ff. Billeter, Gr. Ansch. üb. d. Anf. d. Kultur, 9 ff.—Hirzel, Agr. νόμος 86 ff. правдиво обмежує звичайні (порів. і Rohde, Gr. Rom². 216 f. Gomperz, Gr. f. II. 117) уявління про ролю, що їй в повчаннях своїх одводили кіники та стоїки золотому вікові, оскільки щасливе, звичайно, життя того віку не знало того, що вони мали за „благо“ в людському існуванні,—не знало πόνος, себ-то турботи й праці людини над своїм удосконаленням (порівн. Onesicr. fr. 10 і Polyb. VI 5).—Кіники та стоїки вихваляли й „героїчні (тоб-то гомерівські) часи“.

⁵⁾ Weber, l. c. 127 sqq. Rohde, Gr. Rom.² 214 ff.—Періегет ніби-Скімн, що вихваляв номадів-скитів, 421 sqq., вихваляв і ілірійців за те, що вони побожні, справедливі

навіть найперше місце посідали скити, ті скити, що їх вихваляв ще „поет“, тоб-то Гомер, великий пророк істини, як гадали були кіники та стоїки.

Зрозуміло, хоч і яка це шкода, до нас доховалася, навіть у самих уривках, тільки незначна меншість з тодішніх літературних творів¹⁾, і ми не можемо знати, як часто або як рідко писали тоді спочутливі характеристики, або робили спочутливі відзиви про скитів. Але мабуть не дурно пролунав з школи перипатетиків протест проти того, щоб узагалі ідеалізувати цілі народи, надто первісні, надто скитів²⁾. Мабуть, не дурно згадка про скитів у гомерівському або гесіодо-есхілівському дусі або стилі була доволі звичайна в етичному—себ-то кінічно-або стоїчно-орієнтованому грецькому та римському письменстві³⁾.

З докладніших трактувань про скитів до нас од цього часу—окрім знайомих уже нам характеристик скитів за Ефором у перієгета ніби-Скімана і в Миколи Дамаскіна⁴⁾—дійшли ще двое трактувань. Одне з них ми маємо в географії Страбона, друге—у загальній історії Трога Помпея, що її скоротив Юстин.

та гостинні (може вони дістали в спадок ці прикмети від лотофагів). Посідоній вихваляв побожних мізіяців (див. розд. I), може, й „далеких теперішньої людської сусти та зісуття“ лігурів та британців (Riese, *Idealis.* 21). Діон у своїй історії гетів ставив як приклад незісуті звичаї цього народу (Dion. Pr. q. e. ed. Arnim II p. V sqq.). Праведними проголошував тібаренів Німфодор fr. 15. За побожних та праведних уважали етіопів (Nic. D. fr. 142. Favor. fr. 40. Diod. III 5), за лагідних та справедливих серів (Mela III 60. Plin., VI 54). Великий успіх у кіників та стоїків мали кінізовані Онесікрітом (fr. 10) гімпософісти та брагмани індійські (Schwartz, F. V. üb. d. gr. Roman, 82 ff.). Знайшлися й такі, що склали ціну і моральній чистоті та стриманості „філософського“ юдейського народу (Bernays, Theophrastos fchr. üb. Frömm. 84 f. 111 ff. Gomperz, Gr. D., III 386 f.). Римські письменники вихваляли германців і ставили як приклад для римлян те, що вони шасливі не знали вад витонченої культури, от як у славновісній Германії Таціта (Riese, 3 ff. 33 ff. Mommsen, Reden, 144 f.).—Що люди наситилися, втомилися культурою, відчувається і в ідеалізації або ідилізації життя селян та пастухів (Ribbeck, *Agroikos*, 9 ff. Rohde Gr. Rom². 537 ff. Weber l. c. 123 sqq.).

¹⁾ І від кількох монографій про скитів до нас дійшли мало не самі заголовки та ймення авторів (Агатон Самоський, Ктесіп, Мнесімах, Тімонакт) і то не раз-у-раз на тії звістки можна покладатися (порів. про Ктесіппа Hercher, *Plutarchi lib. de fluviis*, praef. p. 17 sq).

²⁾ Виходячи з науки, що людям здебільшого приступні тільки *ἀπολύψεις*, і тільки небагатом з них—і *διαλύψεις*, Агатархід кнідський визнавав справедливність та лагідність (м'якосердість, милосердя, *πραότης*) за чесноти, властиві тільки для небагатих—тільки для владущих станів, представників божественного духа (*πνεῦμα*). і не погоджувався приписувати ці чесноти цілим народам, напр. усім скитам, як це робили стоїки. Wagner, *Agatharchides u. d. mittlere Peripatos* (1901).

³⁾ У властиво-римських письменників за перших віків імперії, крім того, що вони схилилися до стоїцизму, були особливі мотиви казати або згадувати за скитів, а втім, поруч інших таких самих некультурних народів, надто германців: ці народи були там, де—як висловивсь був Сенека (de prov. 4,12)—припинявся римський мир (pax Romana), себ-то поблизу території римської імперії. Отже коли скити і на думці не мали віддавати Римові свої степи, то римські поети частенько казали про цю майбутню здобич.

⁴⁾ Ми вже були наводили їх—у розділі IV.

VI.

Визнання віри в Страбона—стоя, „найбільший поет“ Гомер у його очах—„археет географічного знання“¹⁾: цим почасти пояснюється, чом Страбон трохи перебільшено цікавивсь як найсправедливішими скитами. Свої про них зауваження він починає з того, що розглядає всеньку попередню літературу про них, найбільше відповідно до наших віршів з Іліади. Ми вже знаємо, як він спочутливо цитував оповідання про скитів Ефора, не погоджуючися з ним тільки що-до винаходів Анахарсісових²⁾. Посідонієві він заперечував, що під *ἄβροι* треба розуміти, не не-одружених, а швидше—безхатніх, що живуть на возах: адже, коли образи або несправедливості виникають підчас угод або грошових розрахунків, правдиво називати найсправедливішими тих, котрі живуть саме так (як безхатні), себ-то провадять просте життя, маючи скромний достаток³⁾. Він щиро дивувався, як міг Аполлодор не вбачати гомерівських кобилодоїльників, молокодів та *ἄβροι* в *ἀμάρτοι* (ті, котрі живуть на возах), що жили за мізійцями та тракійцями, і в номадах, що харчуються худобою та молоком і сиром, надто кобилячим, не знаючи ані нагромаджувати скарби, ані торгівлі, окрім звичайної виміни. Отож він мав за цілком природне, що поет—бо несправедливість зростає у нас на ґрунті наших угод—назвав найсправедливішими тих, котрі живуть без цих угод та грошових розрахунків і все мають спільне, окрім меча та келиха, ба навіть жінок та дітей мають спільних по-платонівськи. І Есхіл очевидячки погоджувався з поетом,—коли казав: „Ідці кобилячого сира, благозаконні скити“. Отак і досі це уявляють гелліни,—каже Страбон далі: ми вважаємо їх за найщиросердїших, зовсім нелукавих, значно невибагливіших та невимогливіших, ніж ми. Але наш побут мало не скрізь поробив зміни на гірше, запроваджуючи розкіш та охоту до розваг і в звязку з тим незчисленні різні підступи, щоб збагатитися. І багато де-в-чому попусувалися й варвари, в тому й номади. Зіткнувшись з морем, вони зробилися гірші—узялися розбійникувати, забивати чужоземців і, стаючи в стосунки з багатьома, запозичують вони від них їхні розкоші та баришництво. Здається, ніби це зм'якшує, насправжки-ж це тільки псує звичаї і замість простоти, що ми за неї говорили, запроваджує підступність. Але колишні скити, надто ближчі до Гомерових часів, були, і за таких їх мали гелліни, саме такі, якими їх уявляє Гомер. Дивись, наприклад, оповідання Геродотове про скитського царя, що проти нього пішов воюватися Дарій, і про відповідь його Дарієві. Дивись також, що каже Хрісіп про боспорських царів, саме про Левкона⁴⁾. Простотою, що за неї мова мовиться, повнісінкї й перські листи, і тії речення, що їх пам'ятають єгиптяни, вави-

¹⁾ Див. Fritz, De Strabone stoicorum disciplinae addicto (1906).

²⁾ Strab. VII 3. 9 (порів. поперед, розд. IV).

³⁾ Strab. VII 3. 3 sq. (порів. розд. I).

⁴⁾ Про відповідь Дарієві—Герод. VI 127. До відзиву Хрісіппового про Левкона ми повернемося далі, в розд. IX.

лоняни, та інди ¹⁾). Через те Анахарсіс, Абаріс ²⁾ та інші зажили в геллінів великої слави, що виявляли характерні риси свого народу — скромність, простоту, справедливість ³⁾).

Інший приклад такого невиразного викладу, як оцей виклад питання про скитів, важенько знайти навіть у самого Страбона. Страбон каже тут про скитів узагалі, не роблячи відміни — як це робив викладаваний в нього Ефор між окремими скитськими племенами ⁴⁾); не відрізняє він спочатку і скитів давніх і свого часу. Скитів узагалі — скитів, так мовити, по-за певним простором та часом — змальовує Страбон, найбільше витолковуючи відносно них гомерівські терміни *ἑπτημόροι*, то-що. Та потім виявляється, що такими були скити тільки давніш, а тепер і вони зіпсувалися. Цю зміну на гірше номадів виводить Страбон од того часу, коли вони „зіткнулися з морем“ і „стали в стосунки з багатьома“. А втім, адже сам Страбон допіру перед тим, полемізуючи з Аполлодором, казав за скитів, котрі зіткнулися з морем, що вони забивали чужоземців, як тії до них потрапляли, ще за тих часів, коли Понт звався Аксенським. Отже, відміна начеб-то тільки та, що тепер цих чужоземців забивали узбережні скити не на те, щоб офірувати своїй богині, а щоб пограбувати їх. „Евксинським, — казав Страбон — назвали Понт тоді, коли на його узбережжі іоняни заснували міста“. Адже саме тоді вже й „стали скити в стосунки з багатьома“, ризкуючи поспувати прості та чеснотливі свої звичай. А було це — коли не вважати на Гомера — ще задовго перед тим, як скитський цар надсилав свою відповідь Дарієві, або Есхіл висловлював свою згоду з поетом. Очевидячки, Страбон тут більше, ніж на історичну „емпірію“, уважав на політичну теорію. Адже він цитує тут, трохи далі, Платона, що казав у Політії, ніби-то, коли прагнути гарного

¹⁾ Які власне *lettres persanes* і які *ἑπισημοποιεῖσθαι* (себ-то *dictorum et factorum memorabilia*) інших згадаєх у нього східних народів мав на оці Страбон; ми не знаємо. Тільки-ж мудрість Сходу та східних мудреців (на взірць Акіхара) зажила де-далі більшої слави в геллінів, в міру т. го, як теоретичну спекуляцію випирала практична етика, філософію — теологія. Звичайно, частенько траплялося, що східні мудреців коли не костюмовано, то гримовано під кіників або стоїків. Порів. проеміум Діогена Лаєртія. Schaefer, *quid Graeci de orig. philos. a barb. duc. exist.* 1877. Schwart z, *Rh. Mus.* XL 227 ff.

²⁾ Абаріс — пророк гіпербореїський, чудотворець, „очистильник“, облітав (на стрілі або з стрілою Аполлоновою) всю землю, моря та гори; за його віщуванням атеяни встановили аграрне своє свято — проеросії (див *Ma n n h a r d t, Ant. Wald. u. Feldkulte* II 234 ff.). Пізніш письменники часом уважали його за скита, як і взагалі гіпербореїців, що від них делоська святиня Аполлона що-року здобувала „священний“ дар — сніп пшениці (ейресіону), що доходив до Делоса, переходячи з країни до країни, од народа до народа, а найближчу участь у пій передачі брали скити та атеяни (Nilsson, *Gr. Feste* 207 ff.). Можлива річ, у цих легендах одбилися звязки, що віддавна встановилися поміж геллінами, надто атеянами, з Скитією, як одною з житниць Геллади.

³⁾ „Та що казати за давніх!“ викликає далі Страбон і наводить на довід щиросердя й отвертости (святої „простоти“) варварів оповідання про кельтів та Олександра В. та про гетів і Лісімаха.

⁴⁾ Навіть неначе плутаючи часом у своєму викладі скитів з іншими сусідніми народами.

державного життя, треба відійти якомога далі від моря, не засновуватися при морі¹⁾.

Не зовсім тут вдало спробу погодити науково-географічне уявлення про скитів, якими їх змальовували спостереження, з етично-стоїчним уявленням про скитів, якими їх малювала уява, відновлює Страбон у своїй описовій Скитії. „Херсонес — пише він тут — за ввійнятком узбережної гірної смуги, являє собою площину з гарною землею, надзвичайно багату на хліб... Мешканці її звалися георгами (хліборобами) в одміну від номадів, що жили над ними й живилися м'ясом, надто конятиною, кобилячим сиром та сироваткою (цяя, приготована певним способом, правила їм за ласощі). Тим-то поет і назвав усіх, хто жив тут, галактофагами. Номади схильні швидше до війни, а не до розбишацтва, та й воюються вони тільки через внески: річ у тім, що вони воліють краще віддати землю тим, хто бажає обробляти її і здобувати за це умовлені помірні внески, не щоб збагачуватися, звичайно, а щоб задовольнити самі найнеобхідніші свої потреби. Отож тільки тоді, коли внесків отих їм не платять, вони воюють. Так поет міг назвати їх і справедливими, і *ἄβιοι*, бо, коли-б внески раз-у-раз виплачувано, вони-б ніколи не воювалися... А хлібороби, дарма що їх і вважають за лагідніших та цивілізованіших, будучи надбайливі і стикаючися з морем, не втримуються од грабунку, надсильства, омани²⁾. Отож гомерівські терміни *δίκαιοι* та *ἄβιοι* тут застосовують уже тільки до скитів, що живуть на північ од п-ва Херсонеса. Виявляється, що заслужили вони на ці почесні назвиська тільки тим, що не занадто надуживали своє право сили та й то через те, що не мали на те потреби. Ці переможці репрезентують тепер у Страбона й скитів узагалі, і скитів давніх часів, а їхні данники — скитів новітніх.

Та й це ще не все. Критикуючи Ефора й узагалі всіх попередників своїх, що витолковували наші вірші Іліади відповідно до скитів, Страбон несподівано закінчує такими словами: „Я хотів показати, що через якусь загальнопоширену поголоску всі й давні і пізніші письменники однаково уявляють номадів — саме, що найвіддаленіші від людей — і молокоїди, і *ἄβιοι*, і найправедніші; отже, це не є вигадка Гомера“³⁾.

¹⁾ Це порушене в Платона питання про „приемне, але по суті гірко-солоне“ (Leg. 705 A) сусідство держави з морем не одного разу обговорювано в грецькому та римському письменстві (напр., у Полібія, у Ціцерона).

²⁾ Strab. VII, 4, 6.

³⁾ Strab. VII 3, 9. Що це таке „жити по-скитському й по-номадському“, пояснює Страбон і далі (XI, 8, 7), коли оповідає про скитські племена, що кочували на схід од Каспійського моря. „Степовики — читаємо тут в оповіданні про масагетів — не обробляють землю, а живуть з вівчарства та рибних ловів, по-номадському та по-скитському. Адже всі такі народи живуть однаково: і похоронні обряди у них дуже схожі, і звичаї, і всенький їх побут. Вони й брусуваті, і дикі, і войовничі; але маючи з ними справи, можна покластися на їхню чесність та некорисливість“. Дуже виразний, нехай і коротенький, опис номадського життя взагалі вставляє Страбон у своє оповідання про Роксоланів („може, за ніби-Гіппократом de aëre ac loc., 18).

Десь коло того часу, коли Страбон писав свою Географію, галл Трог Помпей компілював свою — першу латинською мовою — всесвітню історію. Її скоротив М. Юніян Юстин¹⁾, і тільки в такому вигляді вона дійшла до нас. Тут ми читаємо таку характеристику скитів: „Скитія величенька завдовжки та завширшки. Люди не знають тут жадних меж між своїми володіннями, бо не обробляють ланів, і немає в них ані хати, ані при-тулку, ані взагалі певного місцеперебування; вони тільки пасуть велику та дрібну худобу і раз-у-раз кочують по пустелях. Жінок та дітей вони возять у своїх возах, вкриваючи їх шкурами для захисту проти дощів та холоднечі. Отже вози тії правлять їм за оселі. Справедливість властива їхній природі, а не записана в законах. Немає в них злочина тяжчого над крадіжку: вони тримають свої отари й запряги без обор та загорожі; що заціліло-б серед лісів²⁾, коли-б можна було безкарно красти? На золото та срібло вони зовсім не такі ласі, як інші люди. Живляться вони молоком та медом. Вовняної одежі вони не знають, дарма що страждають од раз-уразних холодів, — користуються тільки шкурами звірячими та мишачими (гризуновими?). Отож через те, що вони такі здержливі, і звичаї у них справедливі, бо вони не потребують нічого чужого: адже багатства прагнуть тільки там, де його можна зужити. О, як-би і в інших людей була така поміркованість і така здержливість од чужого! Напевне не було-б стількох воєн, що не припиняються в усі віки, і зброя не забирала-б людей більше, ніж це буває за природнім бігом речей. Справді, дивно, що природа дає їм те, чого греки не можуть допнутися, нехай який довгий час навчають їх мудреці й напучують філософи. Дивно, що звичаї неосвічених варварів, як порівняти, виші, ніж в освічених народів. Остільки корисніш для скитів не знати вад, ніж для греків пізнати чесноти!“³⁾.

Отже, Юстин, ідучи за Помпеем, оповідає про життя скитів — скитів узагалі, не відрізняючи окремі їх племена — те самісіньке, що оповідали й інші — тільки-ж живляться вони в його окрім молока ще й медом, як у Посідонія місійці⁴⁾; дуже багато каже він ще й за їхнє

¹⁾ Коли писав Юстин свою не дуже то путящу епітому Помпеевої історії (рясненьку на географічно-етнографічні екскурси і схильну уявляти, що піднесення Риму то швидше „гра шастя“, аніж „найбільша справа Доли“) — чи за доби Антонинів, чи вже в III віці — сказати важко. Порів. Teuffels G. d. röm. Liter. II° 133 ff. Schanz, G. d. röm. Litter. II 1° 444 ff.

²⁾ Очевидячки, Юстин уявляв собі, що пустирі (incultae solitudines), якими кочували скити, були всередині лісів, або ліси їх оточували. Порів. Curt. VII, 1, 4.

³⁾ Justin. epit. hist. Phil. II 2.

⁴⁾ Порів. Strab. VII, 3, 3: „Місійці через побожність утримуються від усього, що має душу, отже й від худоби, — живляться медом, молоком та сиром“. Але можливо й те, що Юстинові відомості про скитів ідуть од Посідонія, а його історією користувався Тімаген, основне джерело для Трога Помпея; Посідоній-же повернувся до містики. З рікою або ріками, що біжать молоком та медом (як земля обітована) або з дубами, що з них тече мед, або з козами молочними — уявляли країну золотого віку або щасливу країну (особливо римські поети та апокаліптична література). З скель бігли молоко та бджолиний нектар — так марили вакханки у навіженому стані, себ-то екстазі. Уявління це відбивалося й на обрядах, виконуваних як ознайомлювали з містерією, як

вбрання¹⁾, віддаючи належне скитському підсонню, себ-то своєму уявлінню про це підсоння²⁾. Відзначаючи вславлену справедливість скитів, він гадає, ніби вона обмежувалася на тому, що вони утримувалися від чужого³⁾. Пояснює це він тим, що побут їхній дуже простий. Але особливо характерний загальний тон у його оповіданні — антитеза природи й культури, порівняння їх не на користь культури⁴⁾.

VII.

„Краще живуть степові скити з їхніми хатами, що їх возять на возах або суворі гети“ — викликав Горацій⁵⁾, ставлячи, як зразок римлянам ці народи, що не знали ані масткової нерівності, ані псуття родинних звичаїв⁶⁾.

Валерій Максим, подаючи приклади любови до батьків, братів та батьківщини, „залюбки“ переказував був про такий „пітет“ і в скитів — як вони, „відступаючи перед Дарієвим військом аж до самісінького краю степу, як той запитав у них, коли вони покладуть край утечі й стануть до бою, відповідали: у них немає ані міст, ані ланів, що за них варто було-б битися, але нехай-но він підійде до гробниць їхніх батьків, він довідається, як уміють битися скити⁷⁾. Оцією своєю праводушною відповіддю суворе варварське плім'я довело, що воно зовсім не дике — міркує Валерій. —

підчас охрещення в стародавній християнській церкві (порів. U s e n e r, Kl. Schr. IV 461 ff. J a s o b u, Arch. f. Rel.-W. XIII 544 ff.). — Скити здебільшого — фантазував Максим Тірський (XXV 6) — живуть з молока, иншим підсолджують питво бджоли, є й такі, котрі п'ють самісіньку воду.

¹⁾ Порів. S e n e c. ep. 90, 16: Хіба шкури не можуть захистити проти холоду? Хіба й тепер (як за первісної доби) скити здебільшого не одягаються в лисячі та мшпачі шкурки, м'які напмацки й непроникліві для вітру? Порів. Val. Flacc. Arg. V 424. — За Юстінном, скити не знають вовняної одежі. Ще Геродот II 81 повідомляє, що учасників орфічних та инших оргій не можна було ховати в вовняних убраннях. L o b e s k, Aglaoph. 244 sq. — Миши ці — mures Pontici.

²⁾ Тоді уявляли здебільшого, що підсоння у скитів надто суворе. Поетично-чудово змальовували його, напр. Овідій (Met. 8, 789 sqq. Trist. III 10), Лукан (Phars. V 436 sqq.), Віргілій, що опасував, Georg. III 349 sqq., одвічну жорстоку зиму з свіговими завірюхами в землі вільних скитів, що провадили свої безтурботні дозволя в печерах під землею граючи та плячучи, причому вино вони замінювали на кумис та сік із горобини.

³⁾ Мела (2, 11) та Солін (15, 14) гадали згодом, що так байдужо ставилися до чужого добра тільки асіяки. Микола Дам. fr. 142 казав те саме про праведних етіопів (Тібул — про золотий вік).

⁴⁾ Звичайно, думку про те, що не знати зла або вад краще, ніж пізнати добро або чесноту, Юстін висловив навряд чи вдало з погляду суворого кінізма або стоїцизма. Пізніші кініки та стоїки звичайно відкидали війну, надто завоювання (порів., напр. Sen. ep. 95. Dio or. 38. 40. Epict. II 22. Музоній Руф у Tac. hist. 3, 81).

⁵⁾ В одній з т. зв. римських од—III 24,9 sqq.—Те, що сказано тут про невимірені лани, вільні плоди (пояснєння цих віршів дав. у Hildebrand, Recht u. Sitte², 60 ff.), стосується, звичайно, тільки до гетів.

⁶⁾ Діонісій Галікарн., ant. R. VII 70, одзначив, що через різні причини (подати їх він, на жаль, „не вважав за доречне“) жадний час геть аж до теперішнього не спонукав скитів або инший який варварський народ скасувати або змінити щось у своїй відправі.

⁷⁾ Порів. Герод. IV 126 sq. Страб. VII 3,8.

Отже найперша й найкраща навчителька піетету — природа; без жадної допомоги від усного або листовного слова, самими таємними силами своїми надихає вона любов до батьків, до дитячих сердець... Бо хто міг навчити відповісти так Дарієві тих, що кочують на возах і ховаються у лісових нетрях і, наче звірі, живляться худобою, шматуючи її?¹⁾

Учень стоїка Корнута, що відзначав, які невхильно справедливі скити²⁾, один із заступників сенатської опозиції за Нерона Лукан писав у своїй поемі, що по фарсальській перемозі Цезаря воля, утікши від бруду громадянської війни, блукає далеко від Риму й належить германцям та скитам³⁾.

„Скити-номади не мають будинків і не засівають і не засаджують землю. Проте, вони живуть справедливо і за законами“, каже Діон Золотустий⁴⁾.

„Скити ненавидять розкоші — писав Климент Александрійський⁵⁾, — довід на те — віз скитів. Іншим разом скит гордує і возом: варвар має його за багатство, кидає цю розкіш і користується оселею, легшою та простішою од воза. Він стрибає на коня й летить куди хоче; відчувши голод, він прохає їсти в коня, і кінь віддає йому свої жили й дає своєму господареві все, що має — свою кров; так кінь стає для номада й за засіб до переїзду, і за їжу“.

Приязнь — то чеснота, що її дуже цінували кінники та стоїки⁶⁾. Скити складають їй більшу ціну, ніж гелліни; вони навіть не знають нічого вищого над приязнь; друзі-скити багато певніші, ніж друзі-гелліни. Це доводив, подаючи й п'ятеро зразків скитської приязни, скит Токсаріс атенянинові Мнесіппові у Лукіяновому діялозі „Токсаріс або приязнь“. Він покликувавсь на те, що скити шанують Ореста та Пілада, і запевнював також, ніби-то варвари справедливіш, ніж гелліни оцінюють відважних людей; вони не дошукуються, якого вони походження — чи скити з них, а чи чужоземці; вихваляючи їх за їхні діяння, вони за діяння їх мають їх за своїх⁷⁾.

Поруч істориків або географів, філософів або риторів, свою пайку в літературну ідеалізацію скитів унесли й грамматики, або філологи, що вбачали в Гомерових гіпнемолгах і т. д. скитів. Вони широченько використали можливість словами Іліяди формулювати уявлення про скитів

¹⁾ Valer. Max. fact. et dict. mem. V 4 extr. 5.

²⁾ Cornut. theol. fr. 21.

³⁾ Pharsalia VII 427 sqq.—І Сенека (de ira II 15,1) казав про шляхетне завзяття у вільних германських та скитських племін.

⁴⁾ Dio Chrys. LXIX 6.

⁵⁾ Paedag. III 3,24.—Молоком та кінською кров'ю харчує гелона (себ-то скитів) і Віргілій, Georg. III 460 sqq.

⁶⁾ Schmidt, Ethik d. Gr. II 337 ff. Vohnenblust, Beitr. z. Topos περί φιλίας (1905).

⁷⁾ Що приязнь знають і скити, і що чудова любов Ореста та Пілада зажила в Скитії великої слави, за це казав Овідієві, оповідаючи йому про цю їхню любов, дід народженець Тавриди, Epist. ex Ponto III 2,43 sqq.—Лев у другому з переданих у Токсаріса зразків скитської приязни (с. 42) мабуть чи не родич левицям, що оточували отари на скитських полях у Тебаїді Стація V 303 sqq.—Од Лукіяна ми маємо ще діялог „Анахарсіс“ і *προλαλία* „Скит або проксен“ (за них говоритимемо далі, у розд. IX).

і уявленнями про них товкувати слова Іліади¹⁾. Як кобилодоїльники або молокоїди, їхні скити жилися, звичайно, молоком, надто кобилячим, і молочними продуктами і утримувалися від тваринної їжі²⁾. Як ἄβριοι, скити провадили погане, помірне або звичайне життя, були безхатні, не мали огнищ, жили неосілим життям, не обробляли землі, життя їхне не скидалося на наше, вони не знали нашого життя, не мали політичного та громадського життя³⁾, вони були надзвичайно життєздатні, довголітні, довговічні; жили на возах, мандрували з усеньким своїм збіжжям; не вдавалися до насильства й не знали над собою примусу, були вищі над насильство, некривдні; були сильнедужі, вельми потужні; мали лука, були однолучники⁴⁾. Очевидячки, вже не як ἄβριοι, а як Γάβριοι, вони годували подорожніх, передаючи їх для опікування один від одного, земля сама давала їм харч, отже вони могли перебуватися й без тваринної їжі. Найсправедливіші вони були через те, що не знали нашого життя, не вдавалися до насильства, мали спільних жінок та дітей і все, окрім меча та келиха⁵⁾. А втім, пояснювали й инакше — чом поет назвав скитів або абіїв δίκαιότατος: через те, що були вони без домішки, себ-то не змішувалися з іншими народами; або ще й через те, що вони побажали взяти участь у поході Амазонок до Азії⁶⁾.

Ми бачили, як Страбон ідеалізував то скитів узагалі, то тільки частину з їх — номадів: ближче пізнаючи скитів, доводилося, очевиднож, звужувати, обмежувати їх ідеалізацію. Далі од Страбона пішов у цьому напрямкові, поколінням пізніш, „хорограф“ Помпоній Мела. Змальовуючи суворі взагалі звичаї скитських племен Європи⁷⁾, Мела спочутливо відзначає, проте, двох племен — сатархів, що не знають золота та срібла, цих найбільших пощестів, і дозволяють тільки мінятися продуктами, і асіаяків,

¹⁾ У схоліях, а далі і в коментарях Евстафія до 5—6 віршів XIII п. Іліади в етимологіконах (починаючи від гомерівського лексикона Аполлонія софіста) ми маємо силу різноманітних товкувань для вжитих тут термінів, особливо для слова ἄβριοι; очевиднож, грамматики гадали: що більше зіставляють вони можливих пояснень, котрі, як їм здавалося, не повинні були виключати одне одного, то краще було з'ясовано терміна, то більша буде їхня наукова заслуга. Див. розд. I.

²⁾ Скити споживають тваринну їжу тільки у Евстафія (з Страбона VII 3,7).

³⁾ Так — Phot. Berol. 6,3 Reitzenstein.

⁴⁾ Або — за Phot. Ber. 8,3 — „не користувалися з тятив“. — Етичне розуміння поняття ἄβριοι пояснював за стоїчною метою Філон Юдей, de v. contempl. 474,6 sqq. (ті, що користуються як-найскромнішими засобами до існування; вони — найсправедливіші, бо несправедливість викликають турбота про життєві блага та грошлюбство). Порів. Wenckland, Jahrb. f. Phil. Suppl. XXII 706. — У напису, виданому в Musée Belge 1912, 60 поворот софіста Грода (близько р. 175) з Sirmium зветься поворотом ἄβριων ἀπὸ Σαυραματάων.

⁵⁾ Це останнє пояснення брало свій початок од Ефора (порів. розд. IV).

⁶⁾ „Коли всі скити підкорилися йому і тільки пізнавши душу його, зайшли з ним у стосунки“. Останні двох способів пояснювати справедливість абіїв узято з поганенької-таки історичної літератури. Вказівку на те, що кров або раса в абіїв була без домішки, чиста, можна пояснити певне тим, що слово δίκαιος можна більше-менше було розуміти, як українське справжній, дійсний, точний, справдешний, простий (ἀληθής, ἀπρεκής, ἐξέος, ἀπλοές).

⁷⁾ У тому й „кочових номадів“, та особливо, звичайно, страшних таврів chorogl. II 11.

які не знають, що таке красти, і через те не стережуть свого майна і не чіпають чужого¹⁾. Трохи инакше каже згодом те саме, у своїй збірці позначних пам'яток Юлій Солін²⁾.

Инакше подолали труднощі історики Олександра В., вигадавши оповідання про скитські до нього поселства. До всього, названі в Гомера найсправедливішими, абії у них уже, виявляється, жили в Азії: отак можна було перенести ідеалізацію скитів на цих абіїв. „Вони вславилися — оповідає Курпій Руф, — як найсправедливіші з варварів; не воювалися — хіба вже їх приневолять до того; помірковано та рівно користуючися з волі, вони зрівняли у себе нижчих з вищими“. „Вони нікому не підлягають — каже Аріян, — найбільше через те, що вбогі та праведні“³⁾. — Знов-же й Амміян Марцелін, ані трохи не схиляючися ідеалізувати припонтійських скитів⁴⁾, казав про абіїв, що кочували на північ од гірканів, як про побожне плім'я, звикле зневажати все смертне, яких у Гомера споглядав Зевс. Він мав за корисне відзначити ще серед убогих і надто суворох узагалі скитських племін, що жили в перських-таки кордонах, деякі племена лагідні та побожні, напр. сартів і галактофагів, за яких згадує поет Гомер⁵⁾.

Знов-же й думка про те, щоб обмежувати скитську ідеалізацію часом, не належала тільки Страбоніві. Нехай і перекручену, але ми подибуємо її згодом у Аріяна. Він оповідав, наче-то припонтійські скити були колись хлібоїдами (*σποράγοι*) та орачами (*ἀροτήρες*) і жили в будинках та мали міста; тільки-ж потім, зазнавши поразки від тракійців, змінили вони свої звичаї й заприсяглися великими клятьбами надалі ніколи не будувати будинків, не орати плугом землю, не споруджувати міст, не набувати цінностей, але зробити своїми оселями вози, стравою — молоко й худоби тримати лиш стільки, скільки можна переганяти, переходячи з однієї землі на иншу. Отак з хліборобів поробилися вони номадами⁶⁾.

Важко пояснити, як могло повстати таке уявління про культурний регрес (але, може, моральний поступ) скитів⁷⁾. Ми знаємо тільки, що по-

¹⁾ Mela. chor. II 10 sq. (У Мелі сатархи звуться Sarthae).

²⁾ Solin. coll. r. memor. 15,14.—Скити—сатархи (Plin. IV 26; порів. Valer. Flacc. Arg. VI 144: багатство сатархове в його дійницях) жили на півночі Криму (напис OSPE I 244 каже про сатархських пиратів); асіяки, або аксіяки жили на р. Аксіяці (східньому допливі Тирасовому).

³⁾ Curt. VII 6,11. Arrian. an. IV 1,1. Itinerarium Alex. M. 95 оповідав потім про волю та злидні абіїв, що в них лук та стріла—то був єдиний статок, що переходив у спадок; стріла гоїно годувала цих мисливців м'ясом та молоком і постачала їм шкури для захисту проти холоднечі; а втім, були вони, оскільки змога, гостинні та ласкаві в поведженні.

⁴⁾ Amm. Marc. XXII 33. ⁵⁾ Amm. Marc. XXIII 6, 53. 61.

⁶⁾ Arrian Bithyn. fr. 52. Навпаки, інди, як гадає Аріян, Ind. 7,2, ідучи за Мегастеном, у старовину були номади, як скити-не-орачі, що блукають у возах з місця на місце по Скитії, не маючи міст та храмів (Порфірій de abst. 3,15 казав, що міст не мають скити, живучи на возах, та боги).—Супег. 23 Аріян вихваляє скитських коней як особливо придатних до полювання (мабуть, чи не натякаючи на Бористена, улюбленого коня імпер. Адріяна).

⁷⁾ Звичайно, можна було казати тоді взагалі про занепад Скитії, у зв'язку з тим, що нею пересувалися племена, в зв'язку з тим, що в ній занепадо геллінське міське-

дібну, правда, трохи складнішу, вже трьохступеневу, філософію скитської історії задовго перед Аріаном назначив учень Арістотелів, звичайно, не з *di color che sanno*, Клеарх сольський¹⁾. Народ скитський — так переказував його оповідання Атенеї — користувався спочатку загальними законами; але згодом поробилися вони „найнеприкаянніші з усіх людей“ через свою нестриманість. А як їм щастило в усьому й вони забагатіли, то почали вони розкошувати найбільш од усіх: це знати й тепер з одягу та побуту їхніх провідців, що лишивсь одтоді²⁾. Вдавшися в утіхи — тим більш, що віддалися вони їм найперші з людей — дійшли вони до такого нахабства, що почали в усіх, куди приходили, зрізати кінчики носів³⁾, а жінки їхні почали рябити тіла в жінок сусідніх їм тракійців, вирізуючи на них взори своїми шпильками⁴⁾. Над усіма панували вони з такою пихою, що для всіх сполучене з слізьми їх ярмо розголосило і в майбутні покоління *την ἀπὸ Σκιδθῶν ῥήσιν*⁵⁾, що вона собою являла. Коли над їми скоїлися численні нещастя й вони, позбувшись свого добробуту, на ознаку суму пообрізували собі волосся, інші народи прозвали всенародню стрижку *ἀπεσκιδθῆσθαι*, поскититися⁶⁾.

VIII.

Як ми знаємо, Геродот дивувався тільки з однієї мудрости в скитів — це з винайденого в них способу захищати свою волю та незалежність, способу, що так блискуче виправдав себе, коли вони боронилися проти Дарієвого нападу. Одтоді почали говорити й про їхню войовничість, проте, що вони являють собою не аби-яку військову силу, що завсіди напоготові до війни, хоч і не завсіди ладна воюватися, себ-то починати війну⁷⁾.

життя (порів. 36-ту, бористенську промову Діона Хрисостома). Можливо, Аріан мав тут на оці—відоме йому (порів. Parth., fr. 1)—уявлення про колишній імперіалізм-мілітаризм скитів (див. розд. VIII).

¹⁾ *Всі fr. 8 = Athen. XII 524 c.*

²⁾ Арістотель казав у Ніком. Етиці VII 6 про те, що скитські царі страшенно розніжені; вони від інших людей відрізняються так само, як жінки від чоловіків (раціоналізація оповідання про скитську „жіночу хоробу“?).

³⁾ „Нащадки цих людей—додавав Клеарх—що переселилися в інше місце, що й досі звуться ім'ям, що нагадує за це нещастя“. Отже, Клеарх переказує тут оповідання, що пояснює, звідки взялася назва міста Ріноклори; місто цеє за Сенекою заснували були (*de ira 3,20*) скити або перси, за Страбоном (XVI 7,9)—етіопи.

⁴⁾ *περὶνυκτῶν*—як ті, що ними воювалися аргів'янки в Геродотовому оповіданні V 82 sqq. (етіологічний зміст його пояснює може IG IV 1588). Клеарх оповідає далі, як згодом тракійки повернули ганьбу цю на вроду. Звичайно, ми маємо тут етіологію татування тракійців (порів. Herod. V 6 і *picti Agathursi* в Енеїді IV 146).

⁵⁾ Так етіологізує Клеарх це прислів'я: „од скитів речення“, що витолкувати його недурно так важко було згодом пареміографам. Його звязували і з відповіддю скитів Дарієві (Diog. V 11. Plut. pr. Al. I 62), і з відповідями Анахарсісовими (Diog. Laert I 101, Apost. XVI 49 c.).

⁶⁾ Цей вислів трактують і Стефан В. *Σκιδθαί* і Гесіхій s. v.

⁷⁾ Див. розд. IV.—Ідучи за Ісократом, Менандр ритор π. ἐπιθ. Згадував за скитів серед інших великодержавних варварів поруч лідійців, мідян, персів та етіопів.

Доводячи, ніби-то для держави корисніші вояки, ніж хлібороби, Максим Тірський подавав як зразок скитів: єгиптяни обробляють землю, скити воюються; скити хоробрі, з єгиптян — боягузи; скити вільні, єгиптяни — раби¹⁾. Стоїк Анней Корнут писав, що скити особливо шанують воєнну підготову та невхильну справедливість²⁾.

Ми були бачили, як, вихваляючи скитів, Юстін вигукував: „О, коли-б і інші люди були такі помірковані й байдужні до чужого! Напевне не було-б тоді стількох воєн, що не припиняються в усі віки і в усіх народів!“ Оцеє своє вихваляння скитів Юстін чомусь продовжував так: „Панувати над Азією вони намагалися тричі; самих-же їх або не чіпало, або неспроможне було собі підкорити чуже панування... Народ загартований для воєнних тягот; сил тілесних — без краку; вони не мають нічого, чого-б побоювалися втратити, а перемоги вони прагнуть тільки для слави“³⁾.

Отак ідеалізували вже військову силу скитів, ідеалізували й їх воєнну історію⁴⁾. Оповідали про три їхні воєнні походи, щоб зміцнити свою владу, свій імперій, над Азією⁵⁾.

Дуже давно це діялося⁶⁾ — цар єгипетський Везосіс, себ-то Сезостріс⁷⁾ пішов проти скитів, вирядивши наперед послів прийняти від

¹⁾ Max. Tur. XXIX 4.—Астерій еп. Амасійський говорив у казанні про пости: Скити-номади не мають осель та вогнищ. Вони живуть у куренях, плуга не знають і землі не орють. І все-ж, живучи без хліба і без вина, вони мужні й можуть воюватися проти цілих народів, над багатьма беручи гору (Migne XL col. 381 c.).

²⁾ Cornut. theol. gr. 21.

³⁾ Just. ep. II 2 sq.—Оповідати про скитські діяння, досить великі та блискучі, Юстін починає, розказуючи про походження скитів, бо й воно не менш славне: скитське плім'я раз-у-раз уважали за найдавніше. За це, правда, довго сперечалися єгиптяни та скити; тільки-ж у суперечці дій гору взяли скити. Цю цікаву космологічно-антропологічну суперечку докладно оповідає Юстін (про „філософські теорії“, застосовані в ній, див. Gutschmid, Kl. Schr. V 78 f.). За Геродотом IV 5 скити сами казали, що вони молодші від усіх народів.

⁴⁾ Орозій I 4,1 sq. оповідав, що за 1300 років перед тим, як засновано Рим, Нін, цар асирійський, сплюндрувавши та підкоривши Евксинський Понт, навчив скитське варварство, досі лагідне та спокійне, пізнати свою силу й пити вже не молоко худоби, а людську кров.—Діодор II 43: скити спочатку володіли невеликою країною, але далі захопили величезний простір і зробилися народом дужим та славетним; царі їхні, хоробрі проводирі, підкорили країну за Танаїдом аж до Тракії, а далі поширили свою владу й до єгипетського Нілу; багато великих народів підбили вони, і гегемонія їхня сягала східного океану й Каспійського моря та озера Меотійського. Уявлення про військову міць скитів розраховано було на скитів європейських та азійських разом; як дуже ймовірно здогадується Gutschmid, Kl. Schr. V 85 ff., воно склалося під впливом того, що Олександрові звоювання спинилися на скитському кордоні, деє коло того часу як він помер.

⁵⁾ Justin II 3 sqq.

⁶⁾ Мабуть уже Дікеарх одзначав, що проти скитів виступав той із єгипетських царів, котрий царював після Гора, сина Ісїди та Озіріса (Schol. Apoll. Rh. Arg. IV 272). Орозій гадав, що цю війну проти скитів виголошено р. 480 перед заснуванням Риму (hist. I 14,1). Сінезій (Aeg. I 15. II 2) оповідав про те, що скити вдерлися до Єгипту за Тіфона та Озіріса.

⁷⁾ Vezosis в Юстіна, Vesozes в Орозія, Sescosis, Sesonchosic в інших авторів, Sescostriс у Геродота—сполучував у своїй особі Сеноусретів, Сеноукретів, XII династії і (порів. Tac. ann. II 60) Рамсеса II (Maspéro, Journ. des Sav. 1901, 594 ss.).

них покору. Але скити відповіли їм так: цареві над найбагатшим народом випадало-б не йти воюватися проти вбогих, бо вигоди, навіть коли він переможе, не матиме жадної, а від війни втратить напевне. Скити не чекатимуть, доки прийде до них ворог, що з нього вони могли-б поживитися, а сами підуть йому назустріч по здобич. Так і сталося. Цар, довідавшись, що вони швидко рухаються йому назустріч, переляканий утік до свого царства, віддавши скитам військо з усією зброєю. Тільки болота перешкодили скитам вдертися до Єгипту. 15 років вони підкоряли собі й заспокоювали Азію, зробивши з неї свою данницю, аж доки жінки відкликали їх додому. Азія платила їм—нехай і дуже помірну—данину 1500 років, аж поки поклав цьому край Нін, цар асирійський¹⁾. З цим походом звязувано й заснування Парфянського та Бактрійського царства, а також і м. Вітсана, згодом Скитополя в Йорданській долині²⁾.

Цілком зрозуміло, що всеньке це оповідання вигадано³⁾. Вигадано й другий скитський похід до Азії—не то на допомогу амазонкам, не то за допомогою від амазонок⁴⁾.

За третю „азіятську експедицію“ скитів уражали напад на Передню Азію скитів та кімерійців⁵⁾ у VII віці⁶⁾. А втім про цей похід тепер опо-

¹⁾ Iust. II 3. Oros. I 14. Jordan. 6. Следи ц еї версії—Megasth. fr. 20 sq. Curt. VII 8, 18 Plin. n. h. XXXIII 52. Val. Fl. Arg. V 418 sqq. Arr. Parth. fr. 1. Як повідомляє Йордан, скитів спинали не болота, а Нільська повідь (це само собою ймовірніш) і протиєгіпські фортеці Везосіса (це, більше скидалося-б на правду, кола діялося за XII династії, але зовсім не відповідало-б даній ситуації).

²⁾ Iust. II 1,3. 3,6. XLI 1,1 Curt. VI 2,13. Arrian. Parth. fr. 1. Iord. 6. Ioseph. ant. jud. XII 8,5. Sync. 405,3. Ambros. exc. Hieros. III 19. August. in Heptat. V 11,8.

³⁾ Геродот II 103 і дальші по ньому письменники (див. Apoll. Arg. IV 272 sqq. c. Schol.) змальовують Сесостріса як звоєвника скитів. Оповідання про рух скитів до Єгипту та їхнє панування над Азією вигадано на зразок оповідання про третій, як рахує Юстин, азіятський похід скитів. Перше їх імперіум одрізнялося від третього не тільки тим, що було довше (15 + 1500 років замість 28 або 8), але й тим, що було воно лагідніше: вони наклали помірну данину, швидше як ознаку свого імперія, ніж як нагороду за перемогу. Тоді їх відкликали з Азії, прохаючи й загрожуючи їм, їхні жінки. Вони уникли тої величезної неприємности, що скоїлася з скитами, коли їх не було вдома й підчас їхнього повороту, у VII віці. Окремі мотиви взято і з історії Дарієвого нападу на скитів (напр. Diod. I 55). Оповідання наше підкреслювало, що перемогти скитів не потрапили навіть усесвітні завойовники, що бажали зміпати південь та північ. Ніна, що підбив собі народи геть аж Лівії (виключаючи або включно, порів. Iust. II 4. Diod. II 1) вставлено до нашого оповідання за Ктезієм (це не зовсім погоджується з ролею, що надав йому Орозій. I 4,1 sq.). — Уратувати ці історичні фантазії античних письменників, звязати їх з тим, що у XV в. на кін історії Передньої Азії виступили іранці, силувалися, проте, Hommel, Hethiter u. Skythen (1898) і Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients² 27 ff. і Prašek, Gesch. d. Meder u. Perser, 26 ff.

⁴⁾ А втім, цей похід скитів на допомогу амазонкам не дав їм особливих лаврів навіть в оповіданні Юстиновому (II 4). За бойових товаришів амазонкам підчас наскоку на Азію та її розгрому (Oros. I 21), близько 940/39 або 873/1 р. (Євсевій), уважали власне кімерійців, запозичуючи їх з оповідань про третю expeditio Asiana скитів. Порів. Gutschmid Kl. Schr. V 109 ff. Leonhard, Hethiter u. Amazonen. 78 ff.

⁵⁾ гіппемолгів, кобилодоїльників, як називав їх Каллімахів гімн до Артеміди, 252 sq.

⁶⁾ За цей напад, змальований у Геродота (I 15 sq. 103 sqq. IV 1 sqq.), відзначений і в багатьох пам'ятках давнього Сходу (порів. Prašek, G. d. Med. u. Pers. I 112 ff.) навдивовижу мало згадано до нас в пізнішому античному письменстві.

відали обмаль, цікавлячися особливо тільки фіналом цього походу — боротьбою скитів з їхніми рабами підчас повороту на батьківщину¹⁾.

Відповідно до цих трьох скитських походів до Азії, відзначувано й трое невдалих замахів на волю скитів. Оповідали, передусім, про те, як вони прогнали Дарія, що ввійшов до Скитії, маючи аж 700.000 війська, і утік ганебно переляканий, втративши 80.000 вояк²⁾. Про цю невдачу, що її зазнали перси підчас скитського походу, коли вони ніяк не могли знайти скитів, про те, як скити перемогли тікаючи, згадував і Елій Арістід; мабуть, ця „перемога втечею“ обернулася навіть у риторичне прислів'я або загадку³⁾. Скитам закидувано далі й те, що вони повірили вали 200.000 Кірових вояків⁴⁾. Оповідали, нарешті, як скити знищили — стерли з лиця землі воєводу Олександра В. Зопіріона з 30.000-ним військом, — так він постраждав за те, що нерозважно почав війну проти безневинного народу⁵⁾. Юстин докладно оповідав далі, як македонський цар Пилип пішов на Скитію і хоч скити були хоробріші та численніші

¹⁾ Скитам довелось боротися не проти ворогів, а проти рабів, і вони подолали їх не за правом зброї, а за панським правом (меч здерев'янів під ударами батога); тіи кинулися врозтіч не як переможені вороги, а як збігли раби, захоплені розіп'яті на хрестах, а зрадливі жінки скитські заподіяли собі смерть. Оповідання Геродотове не тільки прикрасили (це робили геть аж до пізнього часу, напр. в Історії Ростова, цитованій у Татищева, Історія Російская, I 378 дд.), ба й виправили, щоб він більш скидався на правду (28 років, що їх ніби-то скити не були вдома, скорочено до 8). За Каллістратом fr. 3 раби скористалися з того, що панів не було, бо вони воювалися не в Азії, а на Істрі. На це оповідання часом тільки натякали, очевидячки, маючи на увазі його популярність. Iust. II 5. Polyæn. VII 44, 2. Val. Fl. VI 86 sq. Greg. X. or. 4. Nonn. ad Greg. 73 Claud. in Eutr. I 508 sqq. Pocat. rap. 30. Amm. M. XXII 8, 4. Themist. or. 7, 87 c. — Це оповідання перейшло й до руських літописів, де їм пояснювано часом і повстання Хлоп'яч городків (відомих і в грецькому письменстві), а скити оберталися, приміром, у новгородців (М. Н. Березжковъ, Труды VII Арх. Съѣзда I 40 дд.).

²⁾ Iust. II 5, 8 sqq. Oros. II 8, 4 sqq. Оповідання про скитський похід Дарія завжди звичайно являли собою більше Dichtung, ніж Wahrheit. Тепер уявляли, начеб-то війна виникла через те, що скитський цар не захтів, щоб Дарій побравсь з його донькою (це ті самі скити, котрі пропонували Олександрові В. одружитися з їхньою царівною): видима річ — завважував Орозій — була велика потреба, щоб через похоті однієї людини наражати на смертельну небезпеку 700 тис. мужів. Цю цифру взято з Геродота (у Ктесія, pers. 17, — 800 т.); але 80 тис. тих, котрі загинули на війні, взято з Ктесія (десятина за його розрахунком). А втім, людей була така сила, що таку втрату не вважали за велику шкоду (Юстин), — Дарій її навіть не помітив (Орозій).

³⁾ Ael. Aristid. or. 46 p. 225. 278 D. c. Schol. Liban. ep. 192. Про переможців говорили: *φεύγοντες νικῶσι*, про переможених: *vincendo vincitur*. У Лукана Phars. VIII 368 sqq. парф непереможний, бо йому вільно тікати, *libertate fugae*.

⁴⁾ Ще Геродот повідомив (I 204 sqq.) про „одне з багатьох оповідань“ про загибель Кірову. Тепер оповідання його виправляли й прикрашували, а Геродотових „массагетівне-скитів“ (I 201) або Ктесієвих дербіків (ep. 6) заступали скити. Iust. I 8. II 3, 3. XXVII 9, 2. Val. M. IX 10 ext. 1. Front. II. 5. Oros. II. 6 sq. Частенько потім Кір ішов і маршрутом Дарієвим, с.-то ідучи до Скитії, потрапляв на Боспор або на Істр. Amm. M. XXIII 6, 7. Philostr. her. V, 3. Ampel. l. mem. 13.

⁵⁾ Iustin. II, 3, 4. XII 1 sq. Oros. III 18. Macrobian. Saturn. I 11, 33. Уже Грот мав ці оповідання за нелевні, Hist. of Greece XII 299. Попів. Латышевъ, Исслѣд. о ист. и гос. строѣ Ольви, 162 дд. Minns, Scythians a. Greeks, 459 sq.

як його військо, переміг їх хитрощами¹⁾; тільки-ж це не завадило Юстинові згодом, коли він говорив про незмірне щастя, що допомогло Мітрідатові підкорити непереможних доти скитів, згадувати й за те, що скити захопили були Пилипа, як той тікав од них²⁾; оповідав він і про те, що двом царям, які зважилися вдертися до Скитії, Дарієві та Пилипові, ледві пощастило втекти³⁾. „І за римську зброю, як каже Юстин, скити довідалися тільки з чуток, але не відчули її на собі“⁴⁾.

Ця ідеалізація войовничости, ба навіть великодержавности (щоб не сказати — імперіялізму) скитів мало погоджувється з ідеалізацією їх стриманости, поміркованости, справедливости, праведности. Та що далі ми відходимо від часу, коли бував кінізм та стоїцизм, що більше виходимо в той час, коли гелліни з новими гордощами почали знову почувати себе єдиними носіями світової, що з них пішла, культури⁵⁾, а римляни дедалі більше розчаровувалися у своїх сподіванках, ніби-то скити віддадуть їм свої степи, коли філософія почала дедалі більше переходити в теологію, в риторичку, в філологію⁶⁾ — дедалі частіш подибуємо ми в письменстві уявління про скитів як про диких варварів, дедалі частіш одзначають, малюють, розмальовують їхню брутальність та жорстокість — як вони бешкетно пиячать⁷⁾, як вони правлять мерзотні жертви Таврійської богині⁸⁾, як забувають своїх шістдесятлітніх, закопують разом з померлими тих, кого ті любили⁹⁾, як насичують скитською отрутою свої стріли¹⁰⁾, роблять келихи з черепів і рушники та попони з шкури забитих ворогів або померлих родичів¹¹⁾, як гостюють і сами ласують солоним

¹⁾ Trog. prol. 9. Iust. IX 1 sq. Oros. III 13. Front. II 8, 14 [Luc.]. Macrob. 10. У цій битві, як пишуть Юстин та Орозій, полонено 20.000 дітей та жінок з скитського плім'я, захоплено сяду худоби, але золота та срібла не знайдено зовсім, чим засвідчено скитську вбогість. — Порів. Gutschmid, Kl. Schr. III 441 ff. Kaerst, G. d. hellenist. Zeit. I 191.

²⁾ Iust. XXXVII 3, 1.

³⁾ Iust. XXXVIII 7, 3.

⁴⁾ Iust. II 3, 5.

⁵⁾ Rohde, Gr. Roman² 311 ff. Wendland, Hellen.-röm. Kultur, 32 f. Hahn, Rom u. Romanismus 157 f.

⁶⁾ quae philosophia fuit, facta philologia est (Sen. ep. 103, 23). Початок переходові філософії в теологію поклав, близько половини I в. перед Христом, Посідоній.

⁷⁾ Хамелеон придлив скитам належне місце в своєму трактаті про пияцтво, що з нього скориставсь Атіней X 427 a sq., порів. ще про це „скитське лихо“ Plut. Dem. 19. de t. san. 20. Ael. v. b. II 41.

⁸⁾ Ці офірування відзначувано частенько (у Климентя protr. 42 — поклик на інсценування їх в Еврпідовій трагедії), надто в християнській літературі; а втім, звичайно їх приписувано тільки таврам.

⁹⁾ Sext. emp. pyrrh. III 210. Origen. c. Cels. V 27. Philostr. v. Apoll. VI 20. Prudent. c. Symm. II 294 sq. Fortunat. rhet. I 14. Dio Chr. XIII 1. Porphy. de abst. IV 21. Euseb. praep. ev. I 4, 7.

¹⁰⁾ Ця смертельна отрута складалася начеб-то з гною ежидни й людської сукровиці. Theophr. de pl. IX 15, 2. [Aristot.] de mir. ausc. 141. Plin. h. n. XI 271. Aelian. n. an. IX 15. Lucian. Nigr. 19. Schol. Nic. alex. 207.

¹¹⁾ Isigon. de r. mirab. 49. Plin. h. n. VII 12.

та в'яленим м'ясом своїх померлих батьків¹⁾ і т. д. І християнські церковні письменники²⁾ охоче розповідали про нелюдські та ганебні звичаї, беззаконні закони скитів, що полагіднішали допіру тоді, коли „рибалки, митарі та шкурники переконали й скитські племена визнати Розіп'ятого“ і „варвар, зіскочивши з коня, прихилив коліно й простягсь на землі“³⁾.

ІХ.

Поруч ідеалізації скитського плім'я ми подибуємо в античному письменстві й сліди ідеалізації окремих скитів.

Другий засновник стої Хрісіпп навчав, що мудрець, коли він не може сам стати царем, може жити біля царя, товаришуючи йому і в походах, надто, коли цар такий, як Ідантірс скитський або Левкон понтійський⁴⁾. Діон Золотоустий на довід того, що великий цар царів Зевс дав довгого віку цареві мужньому, людяному, милостивому, що шанує чесноти, виправляє несправедливих, захищає вбогих, покликувавсь на те, як довго жили Кір та Дейок мідійський, Ідантірс скитський та Левкон⁵⁾. Ідантірс уславивсь через свій переможний відступ і свої позаочні виступи перед Дарієм⁶⁾. Левкон I, цар боспорський, найбільшої слави зажив через те, що постачав хліб атенянам⁷⁾. Про них та ще про царя скитського Атея,

¹⁾ Isigon. mirab. 66. Orig. c. Cels. V 34 sqq. Gell. N. A. IX 4, 6. Lucian. de luctu 51. Tertull. apol. 9. adv. Marc. I 1. Porph. de abst. III 17. Euseb. pr. ev. I 4, 6.

²⁾ Вони навчали звичайно, йдучи за апостолом Павлом (ad Coloss. III 11), що у Христі Ісусі „немає гелліна та жида, обрізання та необрізання, варвара (й) скита, раба та вільного“. Загадкове тут сполучення „варвар і скит“: гадати, що це протиставлення, важко; коли-ж ні — порушується паралелізм membrorum. Це сполучення ми маємо проте ще у Галена prot. 7 і в Філострата Мл. ep. 5

³⁾ Слова Теодоріта Кірського, graec. aff. cur. 9 і Phot. bibl. c. 273. Порів. Euseb. pr. ev. I 4, 6. IV 17, 4. Apoll. Sid. ep. IV 1, 4. Іван Золотоустий казав проте (in Matth. 69): „довідався, як живуть на своїх возах скити, як провадять свій час номади. Отак випадало-б жити християнам: обходити всесвіт, борючися проти диявола, відіймаючи від нього одержимих ним і відмовитися від усіх благ світових“.

⁴⁾ „А втім — додавав Хрісіпп — і не тільки біля правителів більше-менше видатних, вихованих та чемних, як от Левкон та Ідантірс“. Plut. de Stoic. repugn. 20. de comm. not. 7. Порів. Strab. VII 3, 8.

⁵⁾ Dio II 77. — У віба-лукіянових Масробії відзначено скитського царя Атея, забитого начеб-то у битві з Пилипом, він мав більш як 90 років зроду (10), і Асандра, царя боспорського, що ніби-то помер з голоду, доживши до 93 років (17).

⁶⁾ Ідантірсові (ім'я його перероблювано та перекручувано по різному) приписувано згодом і те, що в оповіданні Геродотовому застосовано до скитів або „скитських царів“ (порів. Pheresyd. frg. 113. Plut. arorphth.), приписувано навіть і скитські переможні походи за часів Сесострісових (див. розд. VIII). За Трогом, Iandusis'a, як він помер, скити обожили (пор. Gutschmid, Kl. Schr. V 95 f.).

⁷⁾ Латышев, Повстия, 73 дд. Minns, Scythians a. Greeks, 574 sqq. Про „хитроці“ Левконові оповідали Еней, comm. pol. 5, 2, і Полієн, strateg. VI 9 (він-же оповідає й про інші скитські хитроці). Атеней 257 с переказує Левконові слова одному з підлеглих, що того оточують: „я був-би забив тебе, коли-б тиранія не потрібувала негідників!“.

що воювавсь проти Пилипа, — про їхню спритність та дотепність — переказувано чимало оповідань¹⁾.

Але звичайно ніхто з скитів не зажив був у геллінів та римлян такої слави, як мученик гелліньської культури Анахарсіс. Давненько вже оповідали не тільки про його трагічну долю, ба й про його розум, спритність, мудрість²⁾. Мудрому синові природи, синові народа, що жив згідно з природою, як-найкраще личила роля кіничного мудреця. „Хіба можна жити вдоволеним та щасливим, не маючи майна, без притулку та батьківщини?“ казали нерозумні люди. Але саме так жив ідеальний кіничний мудрець, вдоволений з себе, ані трохи не прихильний до світових благ і через те раз-у-раз безтурботний та радісний. Він усвідомив, що Зевс надіслав його до людей, як вісника³⁾, як спостережника⁴⁾, як вивідача що підглядає, з чого живуть або з чого живі люди, як лікаря душ і пристрастів, як служника⁵⁾ і ратівника людей; „неначе з трагічної сцени волав він до них: лихо вам, люди! чого прагнете ви, що робите ви, бідолашні! Як сліпі, блукаєте ви, збивши ся з справжнього шляху, шукаєте привілля та щастя там, де їх немає, не розрізняєте де добро, де зло“⁶⁾... Чимало втілювань цього ідеалу мудреця знала кінична традиція. Серед них показне місце належало Анахарсісові.

Ми покинули Анахарсіса у той момент його літературного життя, коли він уславивсь через свої винаходи і його прилучено до колегії сімох

¹⁾ Атей писав начеб-то до Пилипа: „Ти пануєш над македонянами, навченими воюватися з людьми, а я над скитами, що можуть боротися і проти голоду та спраги“. Посланців Пилипових він спитавсь, чиєтяти коня: а чи робить це Пилип? Він охитвіш елухає-би кінське іржання, аніж як грає що-найкращий флейтиста, *Plut araphth. 174 E. de Alex. M. fort. II l. an seni 16. non posse suav. 13. 5. Clem. Alex. Strom, V 31* (лист до народу Візантійського). *Frontin. strat. II 4, 20.* Плутархові Апотеги оповідали й про Скідура — як він, перед тим як умерти, пропонував кожному з 80 своїх синів зламати оберемок дрітків і, коли тії вої повідмовлювалися, сам легесенько попереломлював усі дрітки, виймаючи їх поодиноці; так показав він синам, що діючи гуртом вони залишаться дужі, а діючи нарізно будуть кволі (те саме у *Stob. III 125 H.*). — Лукіян у своїйому „Скиті або прохсені“ оповідає, начеб-то ще перед Анахарсісом прибув до Атен скит Токсаріс, там помер і був похований; підчас джуми з'явивсь він увісні дружині одного ареопагіта й полав засіб спиявити епідемію (поляти вулиці вином), по цьому встановлено культ йому, як Чужоземцеві-Лікареві, на його могилі, де зарізано йому як жертву білого коня і поставлено стелу з написом та рельєфом, що змальовував скита з луком у лівій руді і кнагою у правиці; напис стерсь, а рельєф теж погано зберігсь до часів Лукіянович, але могилу й за нього оздоблювали вінками ті, що вигоювались од пропасниці. Звичайно, у цьому-ж характерному оповіданні вигаданого багато більше, ніж це гадають v. *Sybel Hermes XX 41 ff.*, i *Deneken, Roschers Mythol. Lex. I 2483 ff.*

²⁾ Див. попереду розд. III та IV.

³⁾ ἄγγελος. ⁴⁾ ἐπισκοπος. ⁵⁾ διάκονος.

⁶⁾ Образ кіничного мудреця особливо яскраво змальовано в *Epict. diss. III 22 i Dio LXXVIII 34 sqq.* Порів. *Zeller, S.-Ber. pr. Akad. 1893, 129 ff.* Norden, *Jahrb. f. cl. Phil. Suppl. XIX 377 ff.* Ідеальний тип мудреця, справді вільного й щасливого, непохитного й спокійного у своїй досконалості, неначе був він не від цього світу, од кінчиків запозичили й стоїки. Порів. *Hirzel Unters. zu Ciceros philos. Schr. II 273 ff.* *Schulz e. Juvenal. eth. 64 sqq.*

мудреців. Славу винахідника він набув випадково й незабаром її почали в його заперечувати; тільки-ж у колегії сімох мудреців він заснувавсь, здається, доволі міцно. Життєпися його звичайно пояснювано й ускладнювано де-далі більше¹⁾. Коли давніш у Геродотовому оповіданні він захопивсь тільки кізікською всюношною відправою Матері богів і привіз її на батьківщину (це власне й погубило його), то тепер його — єдиного з варварів і другого з не-атенян після Геракла — посвячено в елевсінські містерії і вшановано правом атенського громадянства²⁾. В Атонах він став звичайно у найближчі стосунки до Солона, що теж рахувавсь у колегії сімох мудреців, зробивсь йому „гостем“, кунаком — а втім для цього йому довелося застосувати всенюку свою дотепність — і провадив з ним мудрі розмови про громадські справи³⁾. Разом із Солоним і ще двома співтоваришами по колегії сімох мудреців, Біантом та Піттаком, він був у Креза, що привітав їх з величезною пошаною⁴⁾. Певна річ, він брав участь і в сімпосіях сімох мудреців, принаймні, у тому сімпосії у Періяндра, що змальований у Плутарховому творі під цією назвою — Сімпосій сімох мудреців⁵⁾. Доводилося йому виступати й як судді, коли, напр., убогий батько приводив до нього на суд заможного сина, що не хотів нічого дати батькові⁶⁾.

Ми знаємо Анахарсіса ще й як письменника. Скептик Секст Емпірик покликувавсь на нього, як на одного з філософів, що заперечували кри-

¹⁾ Біографія (й доксографія) Анахарсісова увійшла до Життєписів Гермиппових, а звідти перейшла й до всебірки життєписів філософів Діогена Лаєртія, I 101 sq.

²⁾ Lucian, Scythia 8 (поклик. на Теоксена). Soran. de Hippocr. 2. Himer. or. 30, l. Климент Олександрійський, protr. 24, 1 (де Gabrielsson, Ūb. d. Quellen d. Clem. Al. II 12 f. зовсім даремне вбачає Фаворіна), каже, що скитський цар застрелив Анахарсіса, бо він зробивсь у геллінів подібним до жінки й навчителем жіночої хороби для скитів.

³⁾ Plut. Sol. 5. Diog. L. I. 101 sq. [Anach.] epist. 2 p. 102 sq. H. Schol. Plut. rep. 600 A. Luc. Sc. 1 sqq. — Сосікрат (у Diog. I 101) точно визначив навіть рік, коли Анахарсіс прабув до Атен — застосував його до року, що йшов за роком, якому дав своє ім'я Солон, як архонт-епонім. Римська хроніка подій атенської історії (I. G. XIV 1297 II 3 sq.) застосовувала його до часів Крезових (так само й Свида).

⁴⁾ Diog. IX 26, 2.

⁵⁾ У цьому діалозі — і взагалі проте дуже вбогому на філософський зміст (порів. Wilamowitz, Hermes. XXV 196 ff.) — Анахарсісові частинь висловити тільки дуже небагато більше-менше кіничних думок (150 E. 154E sqq.). Коли на цьому сімпосії було знято питання про те, як провадити хатне господарство, і Есоп одзначив, що в Анахарсіса немає хати, і він навіть пишастється, що безхатній і живе на возі подібно до сонця, що рухається по небу, кажуть, колесницею, — Анахарсіс одказав: „отож через те воно одно з богів вільне й самостійне і панує над усім і нікому не підлягає... Тільки-ж ти забувсь, яка чудова красою та величавню його колесниці, инакше ти не порівняв-би її жартома з нашими“. Порів. Hirzel, D. Dialog. II 134 ff. Hubert, ἄρτεες Fr. Leo dargebr., 146 ff.

⁶⁾ До нас дійшли тільки перші (може тільки перші й останні) вірші хрії, що повідала про цей суд Анахарсіса, — дійшли як шкільна вправа на черепку (ostrakon) з египетських Теб, од 140/1 р. після Хр. Bull. de corr. hell. 1904, 201. Leo, Hermes XL 159 f. Crusius, Philol. LXIV 142 ff.

терії істини¹⁾. Анахарсісові приписувано ще „800 віршів (себ-то рядків?) про звичаї в скитів та геллінів, де мова мовилася про просте життя та військові справи“²⁾. Йому приписувано й 10 листів (до атенян, Солона, Креза та інших), що в них розвинено кіничні ідеї і вихвалювано скитів, як це властиво було вихваляти їх кіничній школі за перших часів її³⁾.

Але найбільшої слави зажив Анахарсіс через свої мудрі повчання та речення⁴⁾. Учителювання живовидячки було його покликанням: він повчав і тоді, коли не міг говорити або писати — повчав навіть уві-сні. Оповідали, начеб-то він спав не инакше, як держачи лівицю на своїх *αἰδοῖα*, а правицю — на вустах, символізуючи цим, що треба володіти і тим, і тим, але важливіш володіти язиком, аніж утіхами⁵⁾.

„Розвага та справа, розвага для справи“ — так зрозумів і в цьому розумінні використав одне речення Анахарсісове ще Арістотель у своїй Нікомаховій Етиці⁶⁾. Та це речення можна розуміти й инакше: поважна думка в жартівливій формі⁷⁾. Іронія звісно раз-у-раз траплялася в повчаннях або реченнях Анахарсісових. А що-до змісту їх, то Анахарсіса змальовувано в них звичайно по-перше як кініка й по-друге як скита.

Ще при дворі Крезовому, куди він прибув, як ми були казали, з трьома ще мудрецами з числа сімох, Анахарсіс виявив себе як кінік, що ладен радити людям наслідувати тварин, бо вони не відірвалися від природи. Крез показав їм добробут свого царства й силу підбитих йому народів і спитавсь в Анахарсіса як у найстаршого з мудреців: кого

¹⁾ За Анахарсіса скита згадано тут поруч Ксенофана та Ксеніяда і Протагора та Діонісодора. *Sext. emp. adv. mathem.* VII 48 (порів. VII 55).

²⁾ *Diog. L. I 101*. Порів. *Hirzel, Philol.* L 467. Що ми справді маємо підстави не покладатися на свідчення про літературну діяльність Анахарсісову, як і взагалі сімох мудреців, це встановлюють *Hiller Rhein. Mus.* XXX 518 ff. і *Crönert, Χάρτις*, 123 ff.

³⁾ Дев'ятеро листів дійшли до нас як окрема збірка, як і листи Діогена та Кратета (*Marcks, Symb. ad epistologr. Gr.* 8 sqq. *Capelle, De cynic. epist.* 6 sqq.), 5-ий — і в перекладі Ціцероновому (*Tusc. V 90*), 10-ий — у додаткові до артикля про Анахарсіса у Діогена Л. I 105. Коли вони повстали — *Marcks, Symb.* 8 sqq. *Wilamowitz, Comment. gramm.* III 9. Видано їх у *Epistolographi Graeci*, ed. *Hercher*, p. 102/5.

⁴⁾ Діоген Л. каже, що й прислів'я *ἀπὸ Σκυθῶν ῥήσις* мало на оці Анахарсіса (I 101); М. Апостолій (XVI 49 с) застосовує його до тих, хто відповідає на запитання точно й виразно, і додає: такий був Анахарсіс. Лібаній каже, що скит висловлюється коротко (III 403 R).

⁵⁾ Климент Олекс., *strom.* V 45 — покликаючися на Ферекіда Сіроського, що його замінюють звичайно Ферекідом Лероським; це було-б можливо, коли-б, ідучи за *Lipsius'om, Quaest. logogr.* 18, не ототожнювати його з Ферекідом атенським; звичайно, дуже важко припустити, що Анахарсіс як дотепний учитель морали, такий щедробливий на повчання (коли не словами, то рухами), потрапив уже до письменства в половині V віку перед Христом. — Порів. *Theodor. or.* 12 (с. 1136 M.). Діоген Л. каже навіть, що під зображеннями Анахарсісовими підписують: „бути паном над язиком, черевом, *αἰδοῖων*“ (I 104). Він-таки оповідає, що на запитання, що в людей гарне й (разом) лихе, вің відповідав: язик (I 105), і повідомляє про подібне речення Клеобулове (I 92). Порів. *Flor. Mon.* 162.

⁶⁾ *παίρειν ἕπως σπουδάζει* *Arist. eth. Nic.* X 6, 1176 b. Порів. *Gnomol. Vatic.* 17.

⁷⁾ Кіничне *σπουδογέλοισιν* (порів., напр., *Diog. L. VI 27. 83. Plut. de san. tu.* 7).

уважає він за найхоробрішого з усіх, хто існує на землі? Найдикіших звірів — відповів той — бо тільки вони сміливо вмирають за свою волю. Крез гадав, що Анахарсіс одразу не зміркував, як випадало відповісти, і що на друге запитання він одповість увічливіш, спитавсь: кого він має за найсправедливішого? Той знову показав на найдикіших звірів, бо тільки вони живуть, як вимагає природа, а не як вимагають закони: природа це справа божя, а закон — установа людська, і справедливіш користуватися винаходами божими, ніж людськими. Отже, з звірів і найрозумніші істоти? спитавсь тоді Крез, гадаючи засмутити Анахарсіса. Тільки-ж той відповів позитивно, бо, пояснив він, мудрості особливо властиво воліти правду природи як сваволю закону. Крез сміючись сказав, що відповіді його живовидячки надихнув йому скитський звірячий побут¹⁾.

На одному бенкеті Анахарсіс, коли увійшли скоморохи, залишавсь серйозний, а коли приведено мавпу — реготавсь: мавпа — сказав він — смішна з природи, а людина силується бути смішною²⁾.

Люди взагалі не дуже тішили зір Анахарсісів. Принаймні, коли його запитано: що вороже людям? він одповів: сами собі³⁾; а коли спиталися: чом він не має дітей сказав: через те, що люблю дітей⁴⁾. Краще, казав він, мати одного приятеля, що багато чого вартий, аніж багатьох приятелів, що нічого не варті⁵⁾.

Анахарсіс залюбки розвивав думку про те, що море непевне, ненадійне. Довідавшись, що корабель має завгрубшки чотири пальці, він сказав: ось наскільки ті, що плывуть ним, близькі від смерті⁶⁾. Коли його спитались — які кораблі найбезпечніші, він відповів: ті, котрі витягнуто на берег⁷⁾. На запитання — кого більше, живих чи померлих, він одповів спитавшись: а тих, котрі плавають, ти куди кладеш?⁸⁾.

Анахарсіс звичайно був тієї думки, що не випадає розрізнити гелліна від скита. Коли йому хтось закинув, що з нього варвар і скит, Анахарсіс сказав: для мене ганьба батьківщина, а ти ганьба для батьківщини⁹⁾.

¹⁾ Diod. IX 26, 2 sqq. Окрім властивої кіникам високої оцінки тварин, надто тих, котрі живуть на волі, маємо ми тут і кіничну перевагу „природі“ над „законом“.

²⁾ Athen. XIV 6 13 d. Eust. ad Od. 18, 35. ³⁾ Stob. 2, 43.

⁴⁾ Stob. 83, 20 (III 120 H.). Те саме речення приписувано Талесові, Diog. I 26.

⁵⁾ Diog. I 105. Flor. Mon. 163. В Gnomol. Vat. 135 Анахарсіс цнить хвалу від багатьох і побоюється похвал од багатьох.

⁶⁾ Diog. I 103. Schol. II. 15, 628. ⁷⁾ Diog. I 104.

⁸⁾ Diog. I 104. Gnom. Vat. 130. Ці доречніші в устах скита, ніж винахідника дво-зубої котви, речення розвивали думку Піттакову: цевна річ — земля, непевна — море (Diog. I 77). Порів. Ps. Plat. Axioch. 368 B. Diog. VI 59 (слова Діогена кіника).

⁹⁾ Galen. progr. 7 (так — каже Гален — він чудово вразив людину, що нічого не варта й пишалася тільки з своєї батьківщини). Flor. Mon. 161. Порів. I-ий та 2-ий листи Анахарсісові. Gnom. Vat. 15: коли Анахарсісові закинули, що з нього скит, — так, сказав він, походженням, але не думками та життям. Stob. 86, 16 (III 156 H.). Порів. Fronton. ep. gr. 1. У Плутарховому Сімпосіоні Анахарсіс визнає за найкращу державу-громадянство те, де тільки гарні прикмети або непридатність визначають краще або гірше, усе-ж инше мають за рівне (154 E).

А втім, багато дечого в геллінському життю дивувало скита. Він дивувався, приміром, з того, що на геллінських змаганнях змагаються люди вправні у своїй справі, а за суддів на змаганнях бувають люди, котрі нічого на цій справі не тямлять¹⁾. Базар називав він місцем, що існує на те, щоб обдурювати один одного та наживатися. Як — казав він — запевнюють, що обдурювати не добре, і отверто обдурюють у своїх крамницях!²⁾. Для чого геллінам гроші? спиталися в нього. Щоб рахувати, одповів він³⁾.

Найчастіш у реченнях, котрі подоходили до нас, Анахарсіс, наче щоб спростувати поговір про скитське пияцтво, виступав як оборонець тверезости. Особливий успіх мало його речення, що скити не мають ані флейт, ані виноградних лоз; пояснювали його так: у скитів немає флейтисток, бо немає виноградних лоз⁴⁾. Коли-б гелліни не підрізували що-року лозу, вона вже була-б у Скитії — сказав він, натякаючи на те, що вона страшенно швидко росте⁵⁾. Виноградна лоза — навчав він — дає троє грон; перше — втіхи, друге — сп'яніння, третє — відразу. Він дивувався з того, що гелліни на початку бенькета п'ють з малих чаш, а коли вже пригостюються — з великих. На запитання — як можна не зробитися п'яницею, він одповідав: коли мати перед очима бридоти п'яниць. Коли на бенькеті його покривдив юнак, що був на підпитку, він сказав йому: юначе, коли ти замолоду не зносиш вина, то за старечих років носитимеш воду⁶⁾.

Ось з чого ще дивувався Анахарсіс: „у кожному геллінському місті єсть окреме місце, де що-дня шаліють: прийшовши туди й роздягнувшись, змазуються якимось надіб'ям, і воно скажить: зараз-таки одні заходжуються бігати, другі — валяти один одного, треті витягуючи руки боряться з уявлюваним супротивником, інші ще б'ються; проробивши це, вони зошкрібують з себе надіб'я і негайно стямлюються і знову пово-

¹⁾ Diog. L. I. 103. Gnom. Vat. 14. Sext. Empr. math. VII 55.

²⁾ Diog. I 104 sq. Ці речення повторюють Геродотові думки про торгівлю-обдур та вібі-гіппократового трактата про діету. Порів. Wegnaus, Herakl. Briefe, 76.

³⁾ Athen. IV 159 c. — Особливо дивувало його в геллінів те, що вони покидають в лісах *καπνύβυ* (дим і трава fumaria), а дерева приставляють до міста (Diog. I 104), або що вони спалюють небіжчиків, як нечутливих, і спалюють їм пожертви, як таким, що почувають (Gnom. Vat. 20; у Діогена Л. IV 48 це речення приписувано Біоні Борістенітоні).

⁴⁾ Речення це (а втім, з флейтистами замість флейт або флейтисток) наведено ще в Аристотеля anal. post. I 786 і пояснено в Themist. paraphr. Arist. I 13 і в Schol. ad I. (так само Eust. ad II. 9). Порів. Max. Tyr. XXIII 4.

⁵⁾ Athen X 428 de.

⁶⁾ Diog. I 103 sqq. Stob. 18,35 (XIII 34 H). Проповідь тверезости — і в 3-ому лист Анахарсіса; кіничний характер її пояснюють тексти зазначені у Ioël, D. echte u. d. xen. Sokrates II 448 ff. 764 ff. Доволі дивного способу вжив Анахарсіс, щоб виразно показати, як сп'яніння обдурює наш зір, в оповіданні Атінея X 448 f. (товариш по столу назвав дружину його гидкою; Анахарсіс цілком погодивсь із ним, але попрохав у раба налляти йому щирішого вина, щоб дружина удавалася йому вродливішою). Еліян v. h. II 41 перекладе оповідання, що Анахарсіс багато випив у Періяндра, привізши з собою з батьківщини цей нахил.

дяться один з одним прихильно, і йдуть з зведеними очима, соромлячися того, що наробили¹⁾.

Цю думку розвиває Анахарсіс у розмові з Солоном у діялозі Лукіяна «Анахарсіс або про гімнастику». І тут він уявляє цю справу як щось близьке до божевілля — навряд чи хто переконав-би його, що не божеволіють ті, хто робить це. Він не може зрозуміти, навіщо влаштовують святкові атлетичні вправи, що на них люди змагаються за те, щоб володіти яблуком, сельдереем і подібними призами, і сила люду кидає свої невідкладні справи і сходиться подивитися на тих, хто б'ється. І взагалі піклування про душу він має за незмірно вище від цих фізичних вправ. Солонові не щастить переконати Анахарсіса довести, що це не безглузда розвага й марнування часу. Безперечно, Анахарсіс і тут виступає як кінник — критикуючи гімнастику, що виродилася вже в атлетику²⁾. Тале-ж і Солон захищає зовсім не цю гімнастику часів Лукіянових, а гімнастику свого часу і через те, мабуть, не так розбігається, як погоджується з кінниками³⁾. Проте, звідси ще не випливає, що Солон та Анахарсіс у Лукіяновому діялозі являють собою тільки різні течії кінчної полеміки проти гімнастики-атлетики. Солон виступав тут не як кінник, а як Солон, а Анахарсіс виступав тут не тільки як кінник, але й як скит, з властивою цьому плім'ю безпосередністю. Адже скити без ніяких гімнасіїв та агонів досягали таких самих наслідків, яких намагалися досягнути гелліни своєю гімнастикою.

З Солоном розмовляв Анахарсіс і на тему про закони. Він глузував з законодавчих праць Солона, що гадав, начеб-то можна стримувати несправедливість та корисливість громадян писаними знаками. Вони, як казав він, ані трохи не відрізняються від павутиння — неначе павутиння обплутують кволих та худих, а дужі та багаті їх проривають. Солон, кажуть, заперечував на це, що додержуються-ж люди договорів, бо порушувати їх була-б невигода для обох сторін; та й закони свої він пристосував до цивільних, отже вони бачитимуть, що йти за ними для них краще, ніж порушувати їх. Сталося швидше так, як провіщав Анахарсіс, а не як сподівався Солон⁴⁾.

¹⁾ Dio XXXII 44. Порів. Dio. I 104 (олія — засіб щоб збожеволіти) і 103 (Анахарсіс давується, як гелліни, виголошуючи закони проти кривдників, віддають пошану атлетам за те, що вони б'ють один одного).

²⁾ Так Heinze, Philologus L. 458 ff. і Hirzel, Dialog II 258; про те, як ставилися кінники до гімнастики-атлетики порів. Norden, Jahrb. f. Phil. Suppl. XVIII 298 ff. I ü t h n e r. Philostratos üb. Gymnastik 46 f. Що Анахарсіс репрезентує тут кінчний погляд, це можна бачити, порівнявши діалог до Діонових промов (надто VIII та XIII; порів. v. Arnim, Dio v. Prusa 257 ff.).

³⁾ Це навіть дало спромогу Helm'ові N. Jahrb. f. d. kl. Alt. IX 365 ff., доводити, що кінчний погляд у діялозі репрезентує саме Солон, а не Анахарсіс (який погляд репрезентує Анахарсіс — за це Helm нічого не каже). Тільки-ж Helm має тут попередників в особі стародавніх кінників з їхніми вигадками про Солона (що цитував м. ин. Евріпіда), порів. Dio. I 55 sq. Diod. IX 5.

⁴⁾ Plut. Sol. 5. — Мабуть, Анахарсіс переконав Солона, бо в Діогена Л. I 58 уже Солон уподібнює закони павутинню.

Як скит-кінік виступає Анахарсіс і в своїх листах. У двох перших листах розвинуто думку, що людей треба цінувати не за їхньою мовою або походженням, а за їхнім життям або думками. Анахарсіс не зовсім правильно говорить серед атенян, а атеняни серед скитів. Мова взагалі не може бути погана, коли гарні думки, коли за словами йдуть чудові вчинки — так гадають скити¹⁾. У третьому листі він радить жити тверезо та розсудливо, у четвертому — ганить властиві ницим душам заздрощі та турботи: скити таких людей не хвалять; вони радіють, коли інші щасливі, і помірковані що-до своїх бажань, а злість, заздрощі й усяку подібну пристрасть вони всяково женуть од себе... П'ятий лист звучав так: Убрання мове — скитська тепла кирея, взуття — шкура ніг, ложе — всенька земля, обід та вечеря — молоко і сир і м'ясо, питво вода²⁾. У шостому листі Анахарсіс удававсь до царевича: „У тебе оболи³⁾ і гаманець — у мене лук та стріли. Через те — з тебе раб, я вільний, у тебе сила ворогів, у мене — жадного. Коли хочеш викинути срібло, носити лук та сагайдак і жити серед скитів, то й тобі буде те саме“. Цеє життя серед скитів протиставлять геллінській *ἰδιопραγία* — коли кожен дбає тільки за свою вигоду — у дев'ятому листі, заадресованому чомусь до Креза. Анахарсіс розповідає тут за випадок, що бачив на власні очі. Одного разу на великій ріці скитській ті, котрі везли вантагу, посадовили своє судно на мілину, а як не могли зарадити лихові, плачучи пішли. Побачивши розбишаки їхнє лихо, підпливли порожнім човном, накинулися на вантагу і перенесли її з барки на свій човен — але разом із нею перенесли на нього й лихо: барка розвантажена підвелася й могла тепер пливати, а човен, що забрав її вантагу, потоп. Так може завжди статися з тим, хто має. Скити лишилися осторонь усього подібного. Всенька земля наша належить усім нам; ми від неї беремо, що дає вона сама, а що вона захоче, лишаємо їй. Захищаючи отари від диких звірів, ми беремо за це молоко та сир; зброю маємо не на те, щоб іти з нею проти інших, а на те, щоб захищати себе, коли буде треба — досі потреби цієї не було. Бо ми й борці, ми й нагорода, коли переможемо тих, що нападають на нас; а такої нагороди мало хто шукає.

Ідеалізація мудрого Анахарсіса обертається часом на ідеалізацію скитської мудрости. Збереглися сліди науки про найрозумніші та най-

¹⁾ У другому листі Анахарсіс нагадує, між иншим, Солонові, як той одмовив був йому визнати його за свого „гостя“, кажучи, що це мав-би запропонувати Анахарсіс у своїй землі. Адже-ж, заперечував Анахарсіс — коли-б хтось захтів подарувати тобі спартятського собаку, ти не пропонував-би йому подарувати його, одвівши його до Спарти. І як ми будемо гостями одні одним, коли робитимемо такі вимоги? У Plut. Sol. 5 і Diog. I 101 цей епізод розказано краще.

²⁾ Цього листа (до якогось Аннона) перекладено у Тускуланських розмовах Ціцерона (V 90) або за ишою редакцією, або-ж дещо виправив та додав перекладач (напр., перед тим, як перераховано їжу Анахарсісову, додано, що її заправлено голодом, а за питво окремо не згадано).

³⁾ Так — *ὄβολοί* треба звичайно читати замість рукописного *αὐλοί* (флейта).

давніші народи, що серед них поруч гіпербореїв, брагманів, друїдів, гетів згадано й за Гомерових галактофагів або гіпшомолгів, а разом і за скитського мудреця, що з нього дивувалися гелліни й що у всіх зажив собі слави¹⁾.

X.

Ми простежили історію ідеалізації скитів у геллінів та римлян за тими вбогими рештками грецького та римського письменства, що до нас доходили. Безперечно, ідеалізація ця не обмежувалася на розглянутих у нас літературних пам'ятках; але як далеко виходила вона по-за їх межі, встановити не можна.

Ідеалізація скитів висловлювала властивий і для геллінів, що його засвоїли й римляни, нахил перелітати на крилах фантазії з світу звичайної, тісної, марудної та нудної дійсності в інший світ, надто в світ вільний та радісний, що не знає загадок, протиріч, злигоднів світових²⁾.

Той світ уява часом малювала як такий, що існував у туманній далечині часів, на світанку історії людства³⁾. Або той світ уявляли як підземне (згодом перенесене на місяць) ясне, затишне й гоїне місце, де щасливо відпочивали побожні або ті, котрі перейшли чистилище, мерці⁴⁾. Або уявляли той світ як високу гору, або як чудовий садок на краю землі, де дуже щасливі жили боги⁵⁾. Або той світ малювався як Єлісейські лани, що їх обмиває Океан, або як острів Щасливих, куди заповрявали для вічного радісного життя героїв та людей, що їх того вшановувано⁶⁾.

¹⁾ Theodorit. gr. aff. cur. 5. 12 (P Gr. 945. 1136). Clem. Al. Strom. I 72. Orig. c. Cels. I 16. Augustin. de civ. d. VIII 9. — Лев Діакоп, оповідаючи (кн. 9) про те, як підчас воєнних дій Ціміскія та Святослава під Доростолом „скити“ правили жертви своїм забитим, висловлює здогад, що цих давньо-грецьких обрядів навчили „скитів“ їхні філософи Анахарсіс та Замольксіс. Напередодні революції вийшов у Парижі сьомитомовний твір абата Barthélemy — Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. — Чи правда тому, чи ні, що підчас революції з'явилося багато Анахарсісів, як Аристидів, Сцевола (Cabanès, La Névr. Révolut. 339), — але це ім'я одібрав „делегат роду людського“ пруський барон Клотц (Sorel, L'Europe et la Rév. Fr. II 90).

²⁾ Дуже добре кажуть про це Rohde, Griech. Roman² 183 f. i Pöhlmann, Gesch. d. sozial. Frage I 376 ff.

³⁾ Звідси уявління про золотий вік у Гесіода (Ed. Meyer, Genethliakon, 159 ff.), розроблюване згодом, хоч і не так багато, як гадають (порів. попереду розд. III і розд. V); його блискуче репрезентовано в поезії золотого віку римського письменства. Порів. Graf, Leipz. Stud. VIII 59 sqq. Cognetti de Martiis, Socialismo antico, 3 sqq.

⁴⁾ Dieterich, Nekyia². — Ettig, Acheruntica (Leipz. Stud. XIII). — Radermacher, D. Jenseits im Mythos d. Hellenen. — Malten, Jahrb. d. d. arch. Institut. XXVIII 46 ff. — Norden, Aeneis Buch VI.

⁵⁾ Usener, Sintflutsagen, 201 ff. Wilamowitz, Euripides Herakles II 95 ff. Dieterich, Nekyia, 22 ff.

⁶⁾ Rohde, Psyche I² 68 ff. Dieterich, Nekyia 19 ff. 111 ff. Malten l. c. 35 ff. Zemrich, Toteninsel (1891). — Що на острові Білому (Λευκή) на Чорному морі не фіксували, як гадали звичайно, це мітологічне уявління, це показав Wilamowitz, Sappho u. Simonides, 25 ff; порів. Löwy, N. Jahrb. f. d. kl. Alt. XXXIII 92 ff.

Рясну їжу знаходила для себе подібна фантастика в оповіданнях торговельних людей, надто, звичайно, мореплавців, у міру того, як поширювано кодо їхніх подорожів та пригод ¹⁾). Поруч що-найдивовижніших країн — як от країна непроглядної темряви ²⁾) — і найпотворніших народів, от як напівпсів або собачих голів, змальовувано тепер чудові, щасливі країни не померлих, а живих людей, країни, де люди жили, не знаючи праці та злиднів, де природа дари свої марнувала без міри, неприродньо або надприродньо гоїно ³⁾). Але в міру того як очищувалася та яснішала моральна свідомість геллінів, на обрії їхньої уяви стали змальовуватися й країни вже не народів щасливих через рясні земні блага, що діставалися їм без ніякого труду, а народів щасливих через свою побожність та праведність. Казково щасливим життям, життям країни богів або померлих, було життя гіперборейців десь на неприступній ані для мандрівця, ані для мореплавця далекій Півночі, за Скитією ⁴⁾); але в деяких пізніших уявліннях про них вічна молодість їхня змінилася довголіттям, а безперервні веселощі — аскезою, вправою в побожності і в праведності та в утриманні від м'яса ⁵⁾). Те, що сталося з легендарними гіперборейцями, траплялося іноді і з історичними народами: так само, як гіперборейців, уявляли згодом етіопів, ніби вони вправляються в побожності та справедливості ⁶⁾); знов-же, напр., Ктесій „багато казав про праведність індів“ узагалі й зокрема — індійських Пігмеїв та Песиголовів, а так само Дірбеїв ⁷⁾). Тільки-ж геллінська етнографія знала й народи, що завсіди були праведні, завсіди визначалися через свою праведність, і саме через те, що жили простим життям, не знали недостатків або багатства. Ще Геродот оповідав, що ісседонів звали праведними ⁸⁾), що гети, які вірували в без-

¹⁾ Rohde, Griech. Roman², 254 ff.

²⁾ Себ-то країна „Кімерійської темряви“; недалечко від неї — країна, де „близькі шляхи ночі та дня“. В описах цих країн в Одисеї може й не слід убачати уривок оповідань про довгі зимові ночі та довгі літні днини на Півночі (так Berger, Myth. Kosmograhie d. Gr. 15). З Керчи та Балаклави кімерійців та лестрігонів знову переселяють на Захід, до Італії й на Сардинію, Bérard, Les Phéniciens et l'Odysée II 209 ss., i Champault, Phéniciens et Grecs, 526 ss.).

³⁾ Особливо звичайно заходилася розробляти уявління про такі ельдорадо або шлярафевлянди комедія Zielinski, D. Märchenkomödie in Athen (1885). Pöhlmann, G. d. soz. Frage, I 383 ff.

⁴⁾ Тексти про те, де розташовано країну гіперборейців, найповніш зіставлено у Völcker, Myth. Geographie d. Gr. u. R. I (1832) 145 ff.

⁵⁾ Так уже Гелланік fr. 96. — Schroeder, Arch. f. Religionsw. VIII 81 ff.

⁶⁾ Nicol. Dam. fr. 142. Порів. Mela III 85. Favorin. fr. 40 M. Такими уявляли етіопів почасти йдучи за давніми уявліннями (Гомер), почасти через те, що вони (як ми знаємо і з їхніх ерогліфічних написів) залишалися на прочуд побожним релігійним народом.

⁷⁾ Ctes. Ind. frg. 57, 8. 11. 14. 20. fr. 33. Ктесій говорив про Індію, як про країну багату на золото (бого можна було просто черпати з колодязя, у пливному стані). срібло, бурштин, то-що (fr. 57, 11 sq.).

⁸⁾ Herod. IV 26. Геродот каже, що ісседони та їхня земля ще відомі, а що знаходиться далі за ними на північ, невідомо або відомо тільки з їхніх оповідань (24 sq.).

смертя, були найхоробріші й найправедніші з тракійців¹⁾, що аргімпейв, які мали обмаль худоби й живилися од дерев (себ-то деревними овочами) та молоком і жили під деревами, на зиму обгортуючи їх повстю, уважали за священних, а через те ніхто їх не кривдив, і сусіди вдавалися до їхнього суду у своїх суперечках²⁾. За праведних мали ще й тібаренів³⁾. Ніби-Скимн говорив про дуже побожних і дуже праведних та гостинних іллірійців, що вподобали жити громадою та помірковано⁴⁾. За дуже далеких од зіспуття уявляли й британців⁵⁾, за таких, що „нічого такого (себ-то нецнотного) не знали“ — германців⁶⁾. Лагідними, справедливими уявляли серів, що жили на далекому Сході⁷⁾.

Серед таких праведних народів найпоказніше й найміцніше місце приділено було скитам. Страбон довід на те, що Гомер не вигадав галактофагів і *ἄβροι* і найправедніших, убачав у тому, що всі й давніші, і пізніші письменники однаково уявляли, що саме таким життям живуть найвіддаленіші від інших людей номади⁸⁾. Страбон хотів мабуть сказати, що завсіди існувало уявління, ніби на краю або на краях екумени, себ-то стало залюдненої, з усталеною культурою (зокрема — з агрикультурою) землі, живуть праведні народи, звичайно й не-багаті, але не невідмінно молокоїди; в міру того як екумена або уявління про неї ширшали, пересувалися й праведні народи, себ-то уявління про них, змінювалася їх локалізація. За таких „крайніх“, що жили на краю екумени, народів мали скитів, далі на далекому північному сході серів, на далекому північному заході германців, далі британців: „святішим життям живуть поблизу Океана“ казали згодом⁹⁾, згадуючи за розташований теж поблизу Океана Елісії¹⁰⁾. А втім, це не позбавляло можливості й інші народи, котрі жили не в таких далеких місцевостях, потрапляти до числа праведних.

¹⁾ Herod. IV 93 (Порів. K a z a g o w, Klio XII 355 ff.). Звичаї гетів за те, що вони суворі та чисті, вихваляли Горацій та Діон.—Посідовий застосовував *ἄβροι* та *δικαιοτάτοι* Іліяди до місійців та декотрих з тракійців (Strab. VII 3, 3).

²⁾ Herod. IV 23. Пізніші письменники казали вже не тільки про їхню святість та лагідність, ба й про справедливість, знов-же й про те, що вони втримувалися від м'яса. Nicol. Dam. fr. 123. Mela I 117. Plin. n. h. VI 34 sq. [Plut.] prov. Alex. I 10. Zenob. prov. 5, 25.

³⁾ Schol. Apollon. Arg. II 1010 (за Німфодором?).

⁴⁾ Ps. Scymn. 422 sqq.

⁵⁾ Diod. V 21, 5 sq.

⁶⁾ [Quint.] declam. maj. III p. 73. *Burm.-Germania* Тацітова ідеалізувала германців зовсім не безумовно (порів. с. 11. 15 sqq. 23 sqq.), порів. M o m m s e n, Reden u. Aufs. 149 f. O. H i r s c h f e l d, Kl. Schr. 846 ff.

⁷⁾ Mela III 60. Plin. n. h. VI 54. [Luc.] Macrobr. 5. I в початковому літописі нашому говориться про серів зо слів Георгія Амартола (р. 26 В.): Сири живущи на конєць земля законъ имуть: не... злодѣяти отнудь (Літоп. за Лавр. сп., вид. Арх. К., 13).

⁸⁾ Strab. VII 3, 9.

⁹⁾ Sanctius vivitur ad Oceanum. [Quint.] declam. maj. III p. 73 *Burm.*

¹⁰⁾ „Країною праведних“ у християнських написах (I G XIV 236.531) або апокаліптиці (порів. апокаліпсис Петра, вид. у Dietrich, Nekyia, 1 ff.) зветься райська країна або небо.

З усіх цих праведних народів найміцнішу що-до праведности репутацію мали скити¹⁾. Цьому були звичайно свої причини.

Передусім — доволі рано конкретизовано уявління про скитів як про праведний народ. Дві риси в їхньому побуті особливо визначали собою це уявління про них. По-перше, вони мали хати на возах, себ-то не мали хат — тим паче міст — і земельної власности, отже не знали в себе багатства з усіма наслідками, що з нього випливали. По-друге, скити доїли кобил і живилися молоком. Людина є те, що вона їсть (*Der Mensch ist was er isst*) — ця теза мала вийнятковий успіх у геллінській етнографії²⁾: яка сила народів дістала собі ім'я за своєю головною стравою, починаючи з лотофагів в Одисей: антропофаги (людоїди), їхтіофаги (рибоїди), креофаги (м'ясоїди), елефантофаги (слоноїди), струтофаги (струсеїди), гіппофаги (конеїди), кінамолги (собакодоїльники) — і тих і інших названо так звичайно на пошану гіппемолгів — і т. ин., і т. ин...³⁾. Мали за природне, що кобилодоїльники утримувалися від м'яса своїх кобил (дак зате не тільки пили, ба й їли молоко); отже вони виконували заповіт Орфеїв, що дозволяв тільки „неживітну їжу“⁴⁾.

Чи завдяки орфікам, чи й без їх кобилодоїльників-молокоїдів в Іліяді було протиставлено, себ-то поставлено як зразок для культурних геллінів, читачів та прихильників Іліяди⁵⁾. І це особливо визначило успіх скитів у дальшому античному письменстві. Коли комунізм думок та слів був узагалі властивий геллінському та римському письменству, коли грецькі та римські письменники більше хизувалися тим, що вміють відтворювати давні думки, ніж тим, що здатні витворювати нові⁶⁾, 'то особливо легко звичайно ставали загальним добром, ставали навіть загальними місцями думки, що їх черпали з такого авторитетного джерела, як Гомер, не

¹⁾ Навіть таври з їх уславленими (і в трагедії) офіруваннями чужоземців не могли пошкодити їхній репутації.

²⁾ І Файербах у своїому творі, що так само зветься, багато повинен завдячувати грецькому письменству.

³⁾ У самій Етіопії нараховувало 13 племен з такими назвами. Про те, як уважливо ставилися Геродот і сучасна йому антропология до проблеми харчування народів — *M u r g e s* в *D. Anthropologie u. die Klassiker* 183. 191 ff.

⁴⁾ Цю орфічну діету — утримуватися від усього, що має душу, — сприйняли й Пітагор та Емпедокл. Вона згодом була втрачена, далі знову повернула містично-аскетичний характер. Її довго й багато обговорювано в філософській літературі, почасти в звязку з питанням про те, як має ставитися людина до тварин, або про розум у тварин. *B e r n a u s*, *Theophrastos Schrift üb. die Frömmigkeit*, 8 ff. 96 ff. *D u e m m l e r*, *Kl. Schr.* II 265 ff.

⁵⁾ Це протиставлення можна було-б приписати самому Гомерові, коли-б, разом із *Bethe*, застосовувати Іліяду не раніш як до VI віку й припускати, що Гомер тут *dormitat* під впливом може тих-таки орфіків. Характером своїм протиставлення це різниться від тих ніби „ідилічних малюнків, що ними поет прикрашує надто нудне, надто одноманітне зображення війни“ (*K r a l i k*, *Homeros*, 177 ff.), і що в них — додамо — ані трохи не порушено „моральну об'єктивність епічного світу“ (про неї добре каже *E. S c h w a r t z*, *Jahrb. d. fr. d. Hochstifts*, 1906, 61).

⁶⁾ Це чудово з'ясовує *H o s i u s*, *N. Jahrb. f. d. hl. Alt.* XXXI 176 ff. *Попів. S t e m p l i n g e r*, *D. Plagiat in d. gr. Literatur*, *passim*.

дурно-ж поеми його звуть біблією греків¹⁾. Гомерівський образ найправедніших молокоїдів, застосований до скитів, по-первах не мав, здається, великого успіху; але безперечно дуже великий, можна сказати видатний успіх мав він у грецькому та римському письменстві, оскільки на нього вплинув кінізм та стоя. І коли вплив цей став зменшуватися, став зменшуватися й цей успіх.

Повчальну аналогію античній ідеалізації скитів маємо ми в ідеалізації „добрих дикунів“ у новітньому, надто французькому письменстві, надто XVIII віку. Не доводиться сперечатися за те, що тут на письменство новітнє чималою мірою вплинуло письменство античне²⁾.

Ми бачили, що всі церковні письменники за перших віків християнства що-найменше схилилися ідеалізувати скитів; вони начеб-то залюбки підкреслювали, які оті скити дикі та злочинні або гріховні, щоб відтінити цим, яке дуже євангельське слово, адже воно зм'якшило навіть скитські морози і все чисто змінило навіть у таких диких тварин, як скити³⁾. Знов-же й наступна середньовічна література, що вважала навіть звичайно, що заповіт про любов до близьких не поширено на всіх „паган“⁴⁾, не ідеалізувала первісні народи. Чужий такій ідеалізації був і *uomo universale* або *galantuomo* Ренесанса, що пишавсь із своєї освіченості, або ідеолог доби нагромадження капіталу, що споживала силу-силенну людських первісних існувань, полювала на червоношкурних та чорношкурних. Але коли відродилися науки й відродилася старовина, тоді відродилися й кінізм та стоїцизм — од кінників узяв уже Монтень своє вихвалення і тварин, і природньої людини, „каннібала“⁵⁾. Пожвавівшав і інтерес до впадкованого від стоїків природнього права, і дійсти почали казати про природню релігію, а економісти — про природнє господарство.

Отак поступінно назначавсь теоретичний інтерес і до природніх народів⁶⁾, і утворювалася навіть деяка презумпція для їх ідеаліза-

¹⁾ Дотепно застосував Діонісій галікарнаський (*de comp. verb.* 24) до самого Гомера його вірші про Океан (Іл. 21, 195); правдиво (хоч швидше виразно, аніж елегантно) змальовував карикатурист Галатен, як усі поети залежать од Гомера (*Aelian. v. h.* XIII 22).

²⁾ Дослідники, студіюючи новітнє письменство, звичайно схилиються до того, щоб ігнорувати коли не цей вплив, то питання про цей вплив, а через те й не можна це як слід його зважити.

³⁾ *Prudent. Apoth.* 426 sqq. *Io. Chrys. in. Entr.* c. 409 М. Порів. розд. VIII.

⁴⁾ *Eicken, Gesch. u. Syst. d. mittelalt. Weltanschauung*, 302 f.

⁵⁾ *Stapfer, Montaigne* (1895). *Bruns, Montaigne u. die Alten* (1898). Як каже Монтень, щастя відкритих тоді „каннібалів“ Нового Світу „значно перевищує не тільки всі що-найпривабливіші картини золотого віку, що їх утворила поезія, ба навіть високі вимоги самої мудрости“. Монтеня певною мірою попередив (на піввіку) *Cornelius Agrippa*; однодумці його були *Sanchez* та *Charron*.

⁶⁾ Отак Г'обс, заявивши, що „часу, коли кожен був ворог кожному, не було ніколи“, далі зазначає, що природній стан постережувано і в дійсності, напр. у життю дикунів. Порів. *Godl. Gesch. d. Ethik I* 216 ff. *Jaeger, Arch. f. G. d. Philos.* XIV 549 ff. Боссею (ворог природньому праву) так змальовував природній стан: „Земля та її добра так само належать усім, як повітря та світло; все — здобич усіх; усі пани й усі раби“ (*Hist. de la science politique*, II 278 s.).

ції¹). У 70-х роках XVII віку містрис Афра Бен у романі „Орооноко“ змалювала ідеальний образ природної людини в особі червоношкурого принца з індійського плім'я, що жило згідно з природою, а не за правилами вигаданими від людей, у стані невинности, не знаючи зла. На початку XVIII в. Гедвіллль видав „Діялоги та розмови між дикуном та бароном де ля Гонтан“, де червоношкурый гурон, одвідавши Європу, критикував її цивілізацію більше-менше так, як критикував лад у Гелладі Анахарсіс²); як такий самий критик, виступав на кону в комедії Деліля (з 1724 р.) „добрий дикун“ Арлекін. У романі аб. Дефонтена (1730 р.) дідусь-дикун доводив „новому Гуліверові“, що за справжніх дикунів випадає визнавати не дикунів, що не знають несправедливости та нерівности, а європейців. Єзуїт Бюфе, мало не перед 20 роками як виступив Русо, пояснював, що дикі народи, як найприродніші, щасливіші, ніж народи освічені, бо ті надто штучні, і це доводив, покликуючися на американські племена, Мореллі у „Кодексові Природи“³).

Послідовніше проваджувано ідеалізацію добрих дикунів у „повчальних та цікавих листах“, що їх писали тоді „з Азії, Африки та Америки“ місіонери-єзуїти. За ідеал для них були перші християнські громади, отож неначе відродження їх вони бачили в життю навернених од них до християнства дикунів. „Вони щасливіші за нас, бо не знають усіх тонкощів розпустити, неминучих коли є багатство та розкіш; хоч писаних законів вони й не знають, проте додержують суворої справедливости; вони так байдужно ставляться до земних благ, що це повинно-б засоромити європейців, тії-бо через якісь дрібні вигоди частенько сваряться і позиваються“. „Ніхто не багатий, і ніхто не вбогий; панує велика рівність; чисті та святі звичаї, цілковите єднання сердець нагадують перші віки християнства. Цивілізовані народи, бачучи ці чесноти, повинні вгамуватися“. Особливо захоплюються єзуїти індіями Парагваю, що в них вони заснували комуністичну державу на зразок держави Платонової, тільки викручену навиворіт, або поставлену з ніг на голову⁴). „Інтерес та пожадливість

¹) У надрукованих на самісінькому прикінці XVIII віку Фенелонових „Пригодах Телемакових“ оповідання про щасливе життя в Бетиці нагадує античні оповідання про скитів: „Вони живуть укупі, не поділяючи земель. Усі добра — спільні; плодів дерев, овочів землі, молока отар — така сила, що народові скромному та поміркованому не треба палювати їх. Кожна родина, кочуючи по цій чудовій країні, переносить свої шатра з одного місця на інше в міру того, як (у місцях зупинки) з'являються овочі землі і виснажуються пасовиська“ (Oeuvres de Fénelon VI 451 s.).

²) „Закони свої, — казав, напр., гурон, — ви даремно звете справедливими та розумними, бо багаті сміються з них, і тільки вбогі йдуть за ними“.

³) Lichtenberger, Le Socialisme au XVIII-e siècle, 44 s. 50 ss. 68. 117. — У Вольтеровій трагедії Les Scythes (1767) виводжувано на сцену скитів; вони всі рівні, всі вільні, зневажають некорисні мистецтва, знаряддя випечености, вони старанно зберігають цілковиту справедливість.

⁴) Знов-таки й тут не ніщено, а підкреслювано класовий поділ суспільства, але комунізм встановлювано не для воєнів-філософів, що їх тут репрезентували оо. єзуїти, а для хліборобів-індієв. Про цей „експеримент“ єзуїтів — Gothein, D. christlich-soziale Staat d. Jesuiten in Paraguay (1883).

цілком вигнано з цієї благословенної країни, бо блага — спільні усім; честолюбність та грошолобство — це вади тут невідомі. Справді повчальне життя цих племен; мимоволі викликає воно згадку про ті щасливі часи, коли християни, відмовившись від земних достатків, мали одне серце й одну душу“. Отакі ідилічні описи щастя та чеснот парагвайців-комуністів не аби-яке вражіння справляли на сучасників¹⁾; з Парагваєм став неначе-б тип суспільства, що живе простим та щасливим життям²⁾.

Ця ідеалізація дикунів у єзуїтів — як може і первісна ідеалізація скитів у геллінів, — мала, очевидячки, релігійно-аскетичний характер. У геллінів релігійно-містичну аскезу заступила аскеза раціоналістично-етична, правдивіша — волюнтаристична, що з неї вийшов кінізм і до неї, за його посередництвом, прилучилася стоя³⁾. Ми були бачили, як кінізм, а згодом і стоя сталися за теоретичну, філософську базу для античної ідеалізації скитів. Отак і в XVIII віці ідеалізація добрих дикунів ґрунтувалася на філософії, надто на етичній філософії Русо.

З античних джерел безперечно черпав Русо, закликаючи повернутися до природи, ідеалізуючи природню людину⁴⁾.

Відкинувши, проте, на бік усі наукові книги, змалював Русо людину, якою вона була, аж доки „залізо та хліб цивілізували й загубили рід людський“ — змалював у доволі дивному правду, вигляді⁵⁾, звучи це зображення то „історією людини, вичитаною з книги природи“, то „гіпотетичним та умовним розумуванням“⁶⁾. Власне первісні народи не цікавили

1) Зачаровані ними були й Бюфон, Монтеск'є, Рейналь, згодом і Шатобріан та Кабе.

2) Lichtenberger, l. l. 58 ss. — Один з єзуїтів-місіонерів, о. Лафіто, що двотомний твір його *Moeurs des sauvages américains comparés aux mœurs des premiers temps* вийшов між люди р. 1724, „шукав у звичаях американських дикунів слідів глибокої старовини і порівнював до їхніх звичаїв звичаї в народів відомих давнім авторам, і коли свідчення давніх авторів підтверджували деякі його щасливі здогади, що торкалися дикунів, то й звичаї дикунів допомогли йому зрозуміти й пояснити деякі факти, за які казали стародавні письменники“. Отож Лафіто назначав уже (звичайно часом доволі наївно — коли він, напр., ладен був уважати канадських дикунів за колоністів примітивних геллінів), перші наукові завдання, що стояли перед етнографією (порів. A. Chélics, *Mod. Völkerkunde*, 3 ff.). Steebс писав згодом (1766): „Коли ми зіставимо поруч опис гренландців, готентотів та більшости американських народів і опис скитів, сарматів та давніх германців, то зможемо поповнити давні звістки“. (Bastian, *D. Vorgeschichte d. Ethnologie*, 13 f.).

3) Порів. Capelle, *N. Jahrb. f. d. kl. Alt.* XXV 696 f. 707.

4) Це відзначив ще Dühring, *Krit. Gesch. d. Philos.*, 91. Та й для свого часу Русо не був оригінальний. Він сам покликується на Монтеня, на Бюфона (у *Discours sur l'inégalité* він наводить слова Бюфонові з *Histoire naturelle*: „чеснота належить людині дикій більше, ніж людині цивілізованій“); про те, що він, можливо, залежав од Шарона, див. Liebscher, *Charon u. s. Werk*, 20 s. 30 ss. — У першому своїй Міркуванні, доводячи свій закон про те, що розквіт *des lettres* неминує сполучений з занепадом морали, Русо покликується з одного боку на Єгипет, Гречину, пізній Рим та Царгород, з другого — на перших первіс, скитів, германців, Рим підчас його злиднів та Спарту — с.-то на „народи, що заховували первісну волю та ширість“.

5) Як це дотепно пояснює Lasserre, *Le Romantisme Français*³, 57 ss.

6) Порів. Höffding, *Rousseau*² 134 ff. Chuquet, *J. J. Rousseau*, 182 ss. Rodet, *Le Contrat Social et les Idées polit. de J. J. Rousseau*, 41 ss.

самого Русо; та інтерес до них він безперечно дуже підніс. Гельвеціус (De l'Homme) радив тепер, коли не повернутися, то наблизитися до життя пастушого, він покликувавсь і на двостишся про дикунів, що в них усе спільне і все рівне, немає палаців, але немає й шпиталів. Маблі (Législation) жалкував, що в нас немає таких щасливих передумов, щоб запровадити спільність благ, як на берегах Огіо або Місісіпі. Рейналь у своїй Філософській Історії частенько порівнював цивілізованих та дикунів, як от парагвайців або готентотів, що спільно володіють усеньким їхнім статком — вівцями, або караїбів. Він запевнював своїх читачів, що вони були-б у лісах найзневаженіші з дикунів, а з останнього з дикунів була-б у місті людина поважна¹⁾.

Підо впливом Русо, знов-же й „морально-географічних“ (як казали тоді) описів подорожів, надто на чарівливі острови Тихого Океана, надзвичайно розвинулося в Франції „дике письменство“ (la littérature sauvage). І в прозі, і в віршах, у публіцистиці, у романах, у комедіях змальовувано різні первісні народи, щиросерді та гостинні, що не знали власности та меж, які її визначають, не знали крадіжок, заздрощів та грошлюбства, багатства та злиднів. Звичайно в особі своїх, що обізналися на європейському життю, представників або представниць вони суворо критикували європейські мораль та лад. Найпоказніше поміж цими народами місце посідали були спочатку парагвайці, тільки-ж згодом вони повинні були поступитися цим місцем таїтійцям, і дике письменство мало не обернулося на письменство таїтійське (littérature taïtienne)²⁾. Отож, можна сказати, що парагвайці, а надто таїтійці мали таку саму роллю у французькому письменстві XVIII в., яку мали скити в письменстві античному. Значніший у художньому розумінні літературний вислів знайшла собі ця ідеалізація добрих дикунів у творах Бернарден де Сен П'єра³⁾ і згодом Шатобріана⁴⁾.

¹⁾ Lichtenberger, Le Socialisme au XVIII-e siècle, 190 ss. 239 s. 262. — Ще один мотив ідеалізації дикуна у французькому передреволюційному письменстві (нехай він і не відгравав великої ролі) треба відзначити: протест проти рабства або поневолення муринів; він знайшов собі вираз і на сцені — у „Поневоленні муринів“ та інших пієсах, порів. Ивановъ, Полит. роль франц. театра XVIII в., 553 дд. (звідси вузька, покручена стежка провадить до „Дядькової Томової хата“).

²⁾ Lichtenberger l. l. 358 ss. 377 s. — „Навдивовижу мало конкретних рис мали в собі ці зображення; найчастіш з дикуна була моральна або філософська умовність“, каже Mornet, Le Romantisme en France au XVIII-e siècle, 53. Навіть Дідро написав (але не видрукував) хвалу дикому та примітивному життю осельників Таїті, де проголошував цивілізовану Європу більш варварською, ніж таїтійців; а втім це була, живовидячки, „філософська бутада“. Lichtenberger l. c. 254 ss. Delvaile, Essai sur l'histoire de l'idée de progrès, 616 ss. — Певною мірою переживання цього „таїтійського письменства“ можна бачити в „Ноа-Ноа“ Поля Гогена (к. XIX в.).

³⁾ Порів. М. Н. Розановъ, Ж. Ж. Руссо и литер. движеніе к. XVIII и н. XIX в. 504 дд. — Роман L'Homme Sauvage иншого русоїста Себастьєна Мерсе мабуть перекладено або перероблено з німецької (з творів Пфейлевих). — Про Мерсе — Розановъ, 291 дд.; про ідеалізацію патагонців у Le paysan perverti Ретіфа де ля Бретон — там-таки, 336 дд.

⁴⁾ Порів. де Ла-Барть, Шатобріанъ и поэтика мировой скорби, 156 дд. 230 дд. Звідси — як од Русо до Толстого — нитки, тонші, ніж це часом гадають, провадять і до

В Англії та Німеччині ідеалізація дикунів не мала такого бучного успіху: втомлені або роздратовані культурою англійці, горді „незмірною перевагою свого розуму (reason) і над власними предками і над усіма націями“, спочивали, читаючи описи „диких“ красот природи, насолоджуючися „дикою думкою“ перської поезії, читаючи ґотичські романи, валлійські або шотландські баллади, макферсонівського Осіяна¹⁾, а німці — старомодні пасторалі Флоріяна та Гесснера, Клопштокові вихваляння давніх Teutschen, розважаючися мудрістю арабів, персів та індів²⁾; філософія, надто в особі Канта, швидко подолала культурний песимізм Русо, що перекинувся був і сюди (і на неї)³⁾.

Ідеалізації дикунів покладали край не тільки ті зміни в життї, що призвели до загибелі романтизм, ба й те, що до кола наук увійшли антропология та етнологія, особливо виразно це позначилося вже за 20 років минулого віку⁴⁾.

Ми могли звичайно тільки дуже побіжно згадати про долю ідеалізації первісних народів за новітнього часу; тільки-ж і цих побіжних указівок, здається нам, досить, щоб бачити, що розглянені в нашій розвідці античні тексти цікаві не тільки для історії античного світу, не тільки для передукраїнської історії України, не тільки для первісної історії соціалізму, а й для типології літературних з'явищ.

Проф. Олекса Покровський.

Пушкіна (з його Цыганами и Кавказскимъ Плънникомъ) і до Лермонтова (з його кавказькою поезією).

¹⁾ Phelps, The Beginnings of the English Romantic Movement (1893).

²⁾ Порів. Нuch, Die Romantik II⁵ 32. — Галер вихваляв ширих, вільних і отвертих горішно-альпійських гірняків, щасливих, бо вони (як Цезареві свеви) уникують вина. Дуже популярний був вірш Зеймів „der Wilde“ (1804), про „канадця, що не знав щевитонченої чемности європейської“; вірш той закінчувався словами: *Sehet, wir Wilden sind doch bessre Menschen.*

³⁾ Menzel, Kants Lehre von d. Entwicklung in Natur u. Geschichte. 290 ff. Kronenberg, Gesch. d. deutschen Idealismus, II 468 ff.

⁴⁾ Bastian, Vorgeschichte d. Ethnologie, 16 f.

Екскурс (до стор. 133 дд.) ¹⁾.

Про тракійців та місійців Іліяди XIII 4 sq.

Чи-ж про скитів казали вірші 5-6 XIII пісні Іліяди? Питання це взагалі можна вирішити звичайно тільки в зв'язку з вирішенням гомерівського та скитського питаннів; але найближче розв'язання його сполучене з розв'язанням питання — землю яких тракійців і яких місійців споглядав Зевс, одвівши очі свої од Трої.

Цього останнього питання не існувало для новітніх учених, що зупиняли свою увагу на віршах 4 та дальших XIII пісні Іліяди: усі вони, як і єдиний поміж ними спеціальний дослідник тих віршів ²⁾, мали за „цілком зрозуміле“, що мова мовилася тут за землю європейських тракійців і землю місійців, що прилучалася до неї на півночі, тої, котра дала згодом своє ім'я римській провінції Мезії.

А втім не всі стародавні вчені мали це за таку видиму річ, як усі новітні вчені. Перш ніж визнати, що це питання не існує, стародавні вчені повинні були перемогти одну перешкоду ³⁾, що її не знали новітні вчені.

Труднощі ці полягали ось у чому. Окрім тракійців європейських існували й тракійці малоазійські, тракійці не в широкому етнографічному розумінні ⁴⁾, а тракійці як плім'я, що його звали й цим ім'ям (а втім звичайно — ім'ям Βιθυνοί Θράκες); жило воно в Віфінії, що її теж часом звали Θράκη ⁵⁾. Знов-же, гаразд знали місійців малоазійських, що дали своє ім'я

¹⁾ Цей екскурс являє собою не що инше як тільки примітку, що надто вже поширилася, щоб уміститися під рядок.

²⁾ Ed. Thraemer, що присвятив у книзі Pergamos (1888), 286 ff. 335 ff. величезну розвідку проблемі про „Гомерових місійців і те, як ставилася до них учена старовина“.

³⁾ Інших значних перешкод, здається, не зустрічали на своєму шляху стародавні коментатори цих віршів Іліяди. Звичайно завсіди (або мало не завсіди) уважали, що Зевс споглядав з вершини Іди, де сидів батько богів та людей, зійшовши з неба, за останніми перед XIII піснею звітками Іліяди (XI 182). Що-ж до того, куди було скеровано погляд Зевсів, за те простих, певних указівок вірші не давали, слова πάλιν ὀπίσφιν можна було звичайно й підкреслювати, але можна було й ігнорувати; πάλιν τρέπευ можна було товкувати і в тому розумінні, що очі одводилося назад, і тому, що їх одводилося на бік, ба навіть у тому розумінні, що погляд поділявся, „розглядання частинами, або частин напереміну“ (див. схолії AD ad l.).

⁴⁾ Себ-то не в тому розумінні, що належить тільки до тракійської групи народів.

⁵⁾ Порів. тексти, що їх зіставив Ed. Meyer у Pauly-Wissowa, R.-Enc. d. cl. Alt. III 510.

країні *Μυσία*, що-ж до місійців європейських, дак ті геть аж до пізніших часів провадили якесь можна сказати примарне існування. Іліяда, минаючи наші вірші, знала місійців тільки малоазійських ¹⁾. З Гелланіка дійшла до нас доволі загадкова ²⁾ цитата ³⁾, що її можна товкувати і в тому розумінні, що Гелланік справді знав місійців в Європі, ба й і в тому розумінні, що він тільки здогадувався, ніби вони там колись жили, і гадав це, ґрунтуючися може тільки на наших віршах Іліяди. Тільки „конструкцією історика“ ⁴⁾ була звичайно й Геродотова звістка про великий похід (себ-то тимчасове переселення) місійців та тевкрів перед троянською війною з Азії до Європи ⁵⁾; „конструкція“ ця повстала мабуть знов-таки на підставі лиш наших віршів Іліяди, що в них історик міг бачити вказівку на те, що підчас троянської війни ⁶⁾ місійці були, нехай і тимчасово, в Європі. За місійців згадував Геродот і оповідаючи про склад Мардонієвого війська при Платеях ⁷⁾; але важко здогадатися, чи європейських, чи азійських місійців малося тут на думці. По тому надовго вже втрачаємо ми будь-які—навіть непевні—сліди європейських місійців, навіть і там, де показувано племена, що жили на півночі Тракії або на північ од Тракії. Тільки на межі II та I віку зустрічаємося ми з—а втім невідомо, чи точно нам переказаним—Артемідоровим повідомленням, що Місію Олімпську залюднювали місійці з того боку Істра ⁸⁾. Посейдоній уже добре знає місійців „по сей і по той бік Істра“; він наближує їх до місійців у наших віршах Іліяди, де радить навіть читати *Μισών* замість *Μυσών*. Страбон не погоджувався змінювати „запроважене віддавна написання“, і уважав за ймовірніше, що „тих, кого давніш звали місійцями, згодом стали звати місійцями“ ⁹⁾; місійців він уважав за частину місійців,

¹⁾ Це (всупереч Thraemer'ові, Perg. 288 ff.) виразно показують контексти. II. II. 858 X 430. XIV 512. XVIV 278.

²⁾ Пояснювання Thraemer'ові, I. I. 289. 326 f., не зробили її менш загадковою.

³⁾ У Стефана Віз. п. сл. *Μακεδονία: καὶ Μακεδόνες... οὐτὼ οὖν Μακεδόνες καλοῦνται, μόνοι μετὰ Μυσῶν τότε οἰκοῦντες* (fr. 46 M; порів. Const. Porphyr. de them. II 2). З цією цитатою доводиться звичайно зіставляти свідчення Геродотове VII 73 про *Φρύγες*, що „звалися *Βρίγες*, поки були вони в Європі співжитці (*σύνοικοι*) македонянам“, і до неї-таки мабуть доводиться зволити невизначні покликання на „місійців у Македонії“ у схоліях V і в Евстафія до N 5.

⁴⁾ Thraemer, Perg., 324 ff. Порів. Tomaschek, Sitzb. d. philos.-hist. Cl. d. Wien. Akad., CXXXVIII, 4, 15 f.

⁵⁾ Herod. VIII 20 (порів. V 13. VII 75).

⁶⁾ Себ-то коли Зевс споглядав землю *Μυσῶν ἀρχαίων*.

⁷⁾ Геродот (IX 32) згадував за місійців не як за один з національних загонів, що складали військо Мардонієве, а як за одне з племен (фрігійці, тракійці, місійці, пеони, єгиптяни та ин.), „домішаних“ до тих загонів.— Порів. Herod. VII 61 sq.— про малоазійських місійців у Ксерксовому війську (Obst, Feldzug d. Xerxes, 80 ff.).

⁸⁾ Strab. XII 8, I.— Запевнювання, начеб-то місійців Істра знали пергамські вчені II в. або Аполлодор, цілком належить Thraemer'ові (I. I. 306, 324).

⁹⁾ Про звичайний перехід *υ* в *σι* у тракійському та споріднених нарідчях—Kretschmer, Einl. in. die Gesch. d. griech. Sprache, 226 ff.

що лишилася на давньому місці, решта-ж їх переселилася до Азії¹⁾. Одтоді *Moesi*—*Moesii* вже добре відомі нам у наших джерелах, як плім'я, що жило на південному березі Істра, найбільше в країні р. Тімака й дало своє ім'я (мабуть у 9-ому році після Христа) римській провінції Мезії²⁾.

Отже, коли все було за те, що наші вірші Іліяди мали на оці тракійців європейських, а не азійських, то далеко не все промовляло за те, що вірші ці казали не про місійців малоазійських, а про місійців європейських.

Те, що в наших віршах Іліяди можна добачати комбінацію малоазійських тракійців та європейських місійців, звичайно відкидали зовсім³⁾. Але вже не такий неймовірний був здогад, що Зевс споглядав з вершини Іди землю тракійців та місійців Малої Азії. І такий здогад справді висловлювано у стародавній науці. У схоліях В до нашого місця Іліяди його подано від імени Порфірія. Мабуть він повстав і раніш як перед III в. нашої ери; тільки-ж Тремерові не пощастило довести, що так само здогадувалися й пергамські вчені II віку перед Христом, що за їхніми вказівками робили зображення на пергамському фризі Телефа⁴⁾. Ми знаємо тільки, що в Азії містилися наших тракійців та місійців Філострат⁵⁾ та Іван Цеца⁶⁾, але ватажків їхніх загонів, що прийшли на допомогу Телефові, вони називали європейськими йменнями⁷⁾. Гіпотеза Порфірієва влаштовувала Гомерових тракійців і надто місійців, але не влаштовувала їхніх сусід — гіппемолгів, галактофагів, абіїв⁸⁾ і мало

¹⁾ Strab. I, 1, 10. VII 3, 2 sqq. 10 XII 3, 3. 20 (де звичайно випадає читати: *καὶ Μοσῆ* [*καὶ Μοισοῖ*]). XII 4, 4; 8, 1. 4. — Уявління Страбонове про місійців-мезійців цілком погоджується з висновками новітньої науки (порів. Kretschmer, Einl. 211. 226. 391 f. Hirt, Die Indogermanen I 134. E. Meyer, Gesch. d. Alt. I² 2, 616); та все-ж воно потрібус ще мабуть перевірки; адже не виключено, напр., і зазначену в Thraemer'a, l. l. 323 ff. можливість, що мезійці тільки пізно оселилися на долішній течії Істра, прийшовши сюди з півночі або заходу. Moese — кельтське слово.

²⁾ Порів. Müllenhof, Deutsche Altertumsk. III 126 ff. Tomaschek l. c. 48 ff. Premerstein, Jahresh. d. österr. arch. Inst. I 2, 145 ff. Mommsen, R. G. V⁵ 13 f. Gardthausen, Augustus u. s. Zeit. II 662 ff. 786 ff. Filow, Die Legionen d. Prov. Moesien I ff. Stout, The Governors of Moesia, 3 sqq. Weiss, Die Dobrudscha im Alt. 59 ff.

³⁾ Через те, що і ті і інші мало популярні, знов-же й географічно відокремлені та віддалені один од одного.

⁴⁾ Thraemer, Perg., 386 f. Порів. Robert, Jahrb. d. d. arch. Inst. II 256 ff.

⁵⁾ Heroic. II 14 sq.

⁶⁾ Alleg. Hom. prol. 999 sqq.

⁷⁾ Хем, син Арєів, і двоє синів Істрових. — Філострат мобілізував навіть на допомогу Телефові в Азії-таки не то „місійців, що їх поети звать *ἄλιαι* і пастухами коней й молокопійцями“, не то „місійські та скитські племена“.

⁸⁾ Звичайно ми не знаємо, які могли бути уявління про минуле етнографічне суцідство малоазійських місійців за тих часів, коли утворювано ці вірші Іліяди. — Thraemer, l. l. 313 ff. 328, без ніякої підстави виводить порфірієву *λβαις* нашої апорії з цитованого і в схоліях AVL і в Евстафієвому коментарі до наших віршів оповідання істориків Олександра В. про посольство до нього від абіїв (воно повстало ніби-то через те, що ім'я якогось скитського плім'я Азії скидається на ім'я Гомерових абіїв). Знов-же

погоджувалася з Гомером ¹⁾). Успіху, хоч трохи серйозного вона, здається, не мала.

Більш успіху, природньо, забезпечено було здогадові, що в віршах наших говорилося про тракійців та місійців *κατ'ἔξοχῆν*, себ-то про європейську Тракію та малоазійську Місію. Так гадали очевидячки й такі поважні представники стародавньої географії та етнографії, як Дмитро Скепсієць та Аполлодор ²⁾). Страбон — навряд чи дуже переконливо — заперечував, щоб отак товкувати наші вірші ³⁾). „Уявляти собі — читаємо у Страбона, — що погляд, одведений од троян і скерований на землю тракійців, разом із нею охоплює і землю місійців, не тих, котрі знаходяться *υβερσι*, далеко Троади, а тих, що живуть поблизу неї ⁴⁾) і відділені від Тракії широким Геллеспонтом — це, визначає не розрізняти суходоли і не вважати на самі слова поетові“. Адже-ж гомерівський Зевс міг об'єднувати в полі свого зору сусідні частини Європи та Азії, не цікавлячися майбутніми успіхами географії; що-ж до недостатньої уваги до поетових слів, то закид цей мав на оці власне тільки слово *πάλιν*, а йому зовсім не обов'язково було надавати певного розуміння, і надто того розуміння, що його чомусь Страбон уважає за єдино можливе ⁵⁾). Серйозніше инше заперечення Страбонове: місійців не азійських, а європейських зазначало, на його думку, те, що поруч землі місійців приміщував поет землю наче призначену, щоб на ній кочувати, а така земля була тільки поблизу

жандних підстав на те не маючи, він запевнює, ніби-то гіпотеза Порфірієва приміщувала гіппемолгів поміж Доном та Волгою, а абіїв — in Scythia cis Imaeum. Коли так занадто вже поширено толкувати кругогляд Зевсів, то треба припускати в нього надто вже різнобічну зорову здатність (одне його око дивилося начеб-то на землю, що лежала поблизу Іди, а друге — на землю поблизу Імея). — Мабуть тільки випадково *ἱπποπόλων* *Θρηκῶν* *Μυσῶν* *τ'ἀρχαίμων* Іл. XIII 4 sq. і *Μυσαὶ ἀγέρωχοι καὶ Φρύγες ἱππόδαμοι* Іл. X 430 відповідають одне одному.

¹⁾ Важно припустити, що згадуючи тут за тракійців, Іліяда розуміла тракійців не європейських. Адже й по-за нашими віршами Іліяда знає тракійців (і саме *ἱπποπόλωνς*, XIV 227 — для епітета цього порів. і недавно відкритий пеан Піндарів для Абдер, v. 41 sqq. 104 c. schol.. Iurenka, *Philologus* LXXI 175 ff.) тільки як північних сусід геллівам. Що в наших віршах треба розуміти тракійців європейських, це видно й з тої порівнюючи великої уваги, яку взагалі приділено європейській Тракії саме в XIII і в тісно звязаних з нею обох сусідніх рапсодіях Іліади (порів. зіставлення текстів у С. Шестакова, О происхождении Илиады, 318 д. 355).

²⁾ Thraemer, Perg., 297 ff.

³⁾ Од ім'я Посейдонієвого й свого. Strab. VII 3, 2 sqq.

⁴⁾ Себ-то — як пояснює Страбон — „за нею й по обидва її боки“.

⁵⁾ „*πάλιν* *τρέπεν* — пише Страбон — визначає найпевніше звертання очей на те, що ззаду: перенесення-же погляду від троянців на розташованих не (?) за ними або обабічних було-б перенесенням погляду далі наперед, а зовсім не назад“ (навряд чи випадає читати тут *ἤ* замість *μή* перед *ἔπιβθευ*, як радить Крамер). Текст цей Thraemer цілком слушно визнає за такий, що „не погоджується з штандпунктом Страбонівної полеміки“. Отже можна й так „розв'язувати цю загадку“, як це побоюється радити Тремер; чи-ж не простіш припустити, що Страбон гадає, що Зевс наших віршів сидить не на Іді, а на Олімпі?

гаданої землі місійців європейських¹⁾. Тільки-ж одведені від Трої в правий бік очі Зевса, що сидів на Іді, дивилися-б саме на землю малоазійських місійців та європейських тракійців, а далі могли-б охопити собою й сусідню з нею на півночі припонтійську землю²⁾.

Нарешті — здогад, що Зевс дививсь на землю тракійців та місійців Європи. Його доводилося-б визнавати не тільки за особливо ймовірний, ба навіть за єдино правдивий, коли-б не була така загадкова доля європейських місійців передримського часу³⁾. Отак, мабуть, здогадувалися Гелланік та Геродот, може не виводячи цього з того, що за цих часів (себ-то підчас Троянської війни) місійці були в Європі, а виводячи з цього, що місійці справді були тоді в Європі. Ціві думки повинні були при-тримуватися мабуть і письменники, що ототожнювали гомерівських гіп-пемолгів і т. д. з скитами північного узбережжя Понту Евксинського, оскільки повставало перед ними питання про локалізацію місійців, як гаданих сусід скитам. Ми знаємо тільки, що цей здогад обстоювали Посейдоній та Страбон, і обороняв потім (з чужих слів, звичайно) і Евстафій; але до часів Посейдонія європейські місійці або місійці вже більше не загадкові, з них цілком реальний народ. Народ цей може не через те, що він кількісно або політично переважав у — первісному хоча-б — складі римської провінції Moesia⁴⁾, а на згадку про Гомерових Μυσαίων ἀρχαίῳ дав цій провінції оце своє ім'я.

Ол. Покровський.

¹⁾ „За це саме — читаємо в Страбона — промовляє й те, що йде далі у поета; коли поблизу місійців він приміщує гіп-пемолгів та галактофагів і τοὺς ἀβείρους, себ-то скитів та сарматів, що живуть на возах. І тепер плутають з тракійцями ці племена, як і ба-старнські, надто по той бік Істра, але й по сей“.

²⁾ Надто коли уявити собі, як змальовували равіш (ще в V в. перед Хрестом) її географічні окреслення.

³⁾ І — додамо — коли-б у місійцях цих не доводилося вбачати одне з племен тракійських, отже здавалося-б дивним, навіщо в Гомера поруч цілого згадано й за одну з його частин.

⁴⁾ Див. Premerstein, l. c. 148 ff.

З історії східно-візантійської культури.

Споріднення й шлюб.

ЕТЮД II-й ¹⁾.

В етюді 1-му ми мали на увазі сконстатувати певний історичний факт у візантійській течії, а саме—що близьке споріднення перешкоджає шлюбним зв'язкам. Однак історія полягає не в тому тільки, щоб констатувати факти, ба і в тому, щоб з'ясувати їх, уявляти ту рацію, яку вони в собі мають, і розуміти ті причини, що їх викликали. Отже само собою й виникає питання, про яке ми згадували на самому початку розвідки, й яке тоді тимчасово відклали, а саме питання про те, через що-ж це існує такий закон, такий порядок? яка рація його? Там-же ми зазначили, що, як кажуть фахівці, таке питання надзвичайно загадкове, й навряд чи можна сподіватися на остаточне вирішення його ²⁾). Не думаємо зараз і ми розрубувати „Гордійового вузла“: ми маємо на увазі тільки зазначити найголовніші теорії з цього приводу та приєднати до них і свій власний здогад. А як усякі теоретичні конструкції базуються, та й повинні базуватися, не тільки на одній якійсь течії, як от зазначена у нас візантійська течія, а взагалі на всій сумі відповідних фактів, і як явище, що про нього у нас мова, не є якоюсь особливістю візантинізму, а спільне у нього з порядками, що панують мало не у всьому світі; то перш ніж теоретично освітлювати зазначене явище, або краще сказати, для того, щоб безсторонньо освітлити його, треба мати на увазі не тільки візантійську течію, а й стан речі у всесвіті, або инакше кажучи, візантійську течію треба порівняти з станом речей у всьому світі, висвітлювати справу треба на ґрунті порівняльно-всесвітньому.

Само собою зрозуміло, що таким шляхом можна зайти дуже далеко: як-би почать кружляти за всіма дикунами й культурними народами по всьому світові, то цьому, мабуть, і кінця не було-б. Ми торкнемося цієї справи тільки остільки, оскільки це потрібно для теоретичних висновків, а саме накреслимо тільки загальний стан речей та занотуємо самісінькі особливості.

¹⁾ Етюд 1-й див. „Записки Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“ кн. VII—VIII, стор. 144 і д.д.

²⁾ Ibid., стор. 145.

Отже у нас намічаються такі розділи: 1) відомості про загальний стан речей у всесвітньому масштабі (для мети порівняння), 2) теорії про рацію речи, або інакше кажучи, теоретичне освітлення її.

Перш за все треба зазначити, що з цікавого для нас боку не всі ще народи, як треба, обслідувано. В 1877 році Л. Морган заявляв, що за його часів цю справу обслідувано було у $\frac{1}{5}$ людства ¹⁾; так що невідомою залишалася приблизно $\frac{4}{5}$ людности земної кулі. Тепер ця невідома частина іще значно скоротилася: на прикінці ХІХ в. й на початку ХХ надто докладно з цього боку було описано австралійські племена, що раніш вони залишалися дуже мало відомими; особливе значіння мали тут праці Б. Спенсера та Гіллена, що з них перший був професором біології в Мельбурнському університеті (в Австралії), а другий тамо-ж (в Австралії) прожив більш як двадцять років на посаді урядовця над тубільцями ²⁾. У необслідуваній менш ніж 5-й частині навряд чи можна сподіватися чогось особливого: навіть такі особливості було-б, мабуть, завважено, як-би вони існували. Взагалі кажучи, з кількісного боку наявним матеріалом відносно сучасного стану речей можна й задовольнитися.

Інакше справа стоїть з боку якісного та з боку історичного. Шлюбна справа, взагалі кажучи, належить до інтимних речей, і не все тут легко дається точному спостереженню сторонньої людини, а іноді тут трапляються просто такі кумедні випадки. Ось, наприклад: автор відомої, перекладеної на багацько мов і кілька разів виданої розвідки про шлюб, проф. Е. Вестермарк на стор. 455 своєї розвідки каже: „поліандрія (многомужжя) повинна була існувати у запорозьких козаків“... Це каже професор, який посідав катедру в Росії, в Гельсінгфорсі... Навіть не українцеві, мабуть, буде дивно! Якщо-ж поважний професор має на увазі той випадок, коли жінки запорозьких козаків підчас відсутности своїх чоловіків, що часто перебували на Хортиці або в поході, заводили позашлюбні звязки, то це випадок, яких хоч одбавляй і в наші часи і в нашій країні; але кому-ж спаде на думку звати це поліандрією ³⁾? Після цього можна вже не дивуватися, коли Пліній ⁴⁾, наприклад, про те, що Гараманти не мають шлюбу, оповідає рядом із звісткою, що Блеммії не мають голови, а очі й вуха у них на грудях. Взагалі дослідники жаліються, що стан спостережень не задовольняє ⁵⁾, і настоюють на необхідності виправити

¹⁾ Ancient Society—1877 року, перекл. під ред. М. Ковалевського, „Первобытное Общество“, СПб. 1900, стор. 499.

²⁾ Як праці Baldwin'a Spencer'a, Howitt'a, Gillen'a, так само і цілу низку інших оглянуто в раніш згаданій книжці Г. Кунова стор. 38—52, гл. 4: „Новые исследования родственных отношений у австралийских туземцев“.

³⁾ E. Westerm ark, Gesch. der menschl. Ehe, 2 Aufl., Berlin 1902. S. 455. Наводячи це свідчення, Вестермарк посилається на англієця Ma-Leenan'a, Studies, S. 98.

⁴⁾ Plinius, Historia nat. V, 8.

⁵⁾ К. М. Тахтаревъ, Очерки по истории первобытной культуры. Москва 1907, стор. 109—110, 136.

матеріал для висновків ¹⁾). То правда, не можна сказати, щоб ці дефекти зовсім позбавляли змоги робити теоретичні висновки, ба все-ж-таки ці дефекти треба мати на увазі, будуючи гіпотези й теорії.

Ще гірше стоїть справа, як ми візьмемо її не тільки в сучасному стані, ба в процесі розвитку, еволюції, в історії. Іще Дарвін зазначав, що „шлях, яким ішов розвиток шлюбної справи—діло темне“ ²⁾). Деякі теорії на цьому шляху, напр. про проміскуїтет (випадковість шлюбно-сексуального зв'язку), спільність жінок, на думку декого з дослідників, прямо „непорозуміння“ ³⁾; належних доводів, що такі порядки справді були, бракує. Власне кажучи, більш-менш документальну історію тут можна мати тільки відносно візантійсько-римської течії та відносно деяких народів Європи ⁴⁾). Деякі, дуже фрагментарні, відомості можна мати з історії Індії, Китаю, Японії ⁵⁾). Про історію справи, що нас цікавить, у так званих дикунів, само собою зрозуміло, не може бути й мови.

З другого боку, писані історичні пам'ятки мають тут на увазі звичайно тільки історичну, а не преісторичну, добу, стадію тільки останнього моменту еволюції одруження, а не початкових ступенів його. Тому дослідники звичайно тут стають на шлях аналогій, а саме, сучасний стан речей деяких дикунів визнають за рештку певної історичної стадії; класифікують народи по ступенях їх культурності, і в різних ступенях сучасної культури вбачають свідка різних загальних ступенів давнього минулого; сучасну драбину, так мовити, перекидають в історію і на підставі щаблів її накреслюють загально-історичні, еволюційні стадії. Чим дикіший народ, тим більш являє він собою аналогію до первісної, найдавнішої стадії, і навпаки, чим культурніша нація, тим далі на кінець історичного процесу певного інституту треба поставити її звичаї. Хоча таким шляхом, надто після Моргана, іде й дуже багато дослідників, проте, здається, жадним способом не можна визнати цей шлях певним. Сучасний стан народів є сучасність, і малювати з нього давнє, навіть преісторичне минуле, навряд чи певна річ. Сучасний стан дикунів не є преісторичний стан культурних народів: може еволюція цих народів ішла й іншими

¹⁾ Кунов, цит. твір, стор. 40.

²⁾ Ch. Darwin, Abstammung d. Mensch., Stuttg. 1875, II, S. 340. Ch. Darwin'a (Чарльза Дарвіна, між иншим не плутати з G. H. Darwin'ом, що йому належить розвідка: *Ehen zwischen Geschwisterkindern*. Leipzig 1876.

³⁾ С. Каутскій, Возникновение брака и семьи. 3 изд. Лгр. 1923, стор. 32, 34, 36.

⁴⁾ Відносно кельтів та германців ми маємо докладну розвідку російською мовою: „Къ ученію объ организаціи семьи и родства въ первобытныхъ обществахъ, преимущественно у кельтовъ и германцевъ. В. Сокольскій“, — Журн. Мин. Нар. Просв. 1881, ч. ССХІV, стор. 193—246; ч. ССХVІ, стор. 59—101. Цю розвідку в потрібних випадках ми скрізь і маємо на увазі. Між иншим у кінці своєї розвідки В. Сокольскій приходить до таких висновків: „сопоставивъ эти положенія съ тѣмъ, что добыто изученіемъ исторіи семьи у другихъ народовъ, мы считаемъ себя въ правѣ высказать предположеніе, что семья и родъ у арийскихъ народовъ, въ своемъ образованіи и дальнѣйшемъ развитіи, слѣдовали тѣмъ же законамъ, по которымъ совершалось образованіе и развитіе семьи и рода въ человѣчествѣ вообще“. *Op. cit.* стор. 101.

⁵⁾ Див. хоча-б у E. Westermarck, міста по покажчику.

шляхами, ніж що ми бачимо у сучасних дикунів. З другого боку, і сучасний стан дикунів, може, й не є закостенілістю минулого, а є наслідком теж тисячолітньої історії, довговікової еволюції, тільки своєрідної історії й особливої еволюції: в давні часи у тих-же самих дикунів, може, було щось інше, ніж що ми бачимо у них тепер. Накреслювати еволюцію минулого на підставі сучасного стану, думаємо, не зовсім певна річ. Імпульси, привід для розвідок такий шлях може ще давати, ба не ґрунт, не підстави для висновків.

З другого боку, в ряд ступенів такої еволюції іноді вводяться факти, що вони або не мають з суттю справи ніякого звязку, або мають тільки випадковий, фактично історичний, а ні в якому разі не принциповий звязок, або сами остільки темні, нез'ясовані, й непевні, що багато скоріше теж сами можуть бути тільки проблемами, рівними до тієї, що ми її поставили, аніж підставами для вирішення її. Такими питаннями, що, на нашу думку, засмічують, а не вирішують справу, можуть бути визнані питання, напр., про тотем, табу, навіть молочне й духовне споріднення, то-що.

От, наприклад, візьмімо тотемізм. Питання про тотемізм за останні часи, можна так мовити, стало модним питанням: воно викликало чималу літературу; докладний огляд цієї літератури подано в книжці Arnold van Gennep, *L'état actuel du problème totémique*. Paris 1920-й рік. Книжка ця становить собою том у 363 сторінки і в значній частині своїй присвячена оглядові наявної літератури про тотемізм¹⁾. У величезній більшості цих праць про тотемізм, — іноді в окремих розділах, а іноді розкидано по всій розвідці, — є гадки й про екзогамію (заборону брати шлюб родичам один з одним). Суть справи, грубо узагальнюючи, полягає в тому, що дикуни часто визнають споріднену кров за осередок перебування родинного божества, за родинний тотем; і тому вважають, що її не можна вживати: вона — табу²⁾. От через це родичам не можна й женитися між собою; вони один одному „табу“, бо в крові їх спільний „тотем“.

Однак, такий випадок, якщо він коли й трапляється, є тільки інцидентом, а жадним способом не принципом: екзогамія існує іноді там і тоді, де й коли про тотемізм навіть не може бути й гадки; вона може іноді зустрічатися, сплітатися з тотемізмом, навіть знаходити в ньому підстави, ґрунт для себе; ба це все тільки випадки, інциденти, а не суть справи; по суті екзогамія не звязана з тотемізмом, і з'ясувати суть її за принциповою допомогою тотемізму це значило-б тільки заплутувати справу³⁾.

Ближче до справи стоять, хоч усе-ж-таки не торкаються сути її, такі інциденти, як от молочне й духовне споріднення. Ближче тому, що це все-ж-таки інциденти спеціально в сфері споріднення; ба не торкаються

¹⁾ На сторінці 341 цього твору подано таблицку теорій про тотемізм.

²⁾ Свята, недоторканна річ.

³⁾ Те-ж саме, *mutatis mutandis*, треба сказати й про „тум“, про відношення до „гуру“, вчителя, в Індії й інше.

сути тому, що це — тільки аналогія, а не певний ступінь, стадія в розвитку справи. Відношення, як от мамки й годованця її, або хрещениці й хрещеного батька, конструюються на зразок відношень у спорідненні; проте ясно, що це — аналогія, а не сама справа. Дійсно, до певної міри ця аналогія свідчить про те, що тут вона здатна й можлива, що про відношення споріднення можна говорити там, де про кривний звязок навіть нема чого й згадувати. Однак навіть із цього боку факт свояцтва багато яскравіший і багато переконливіший: свояцтво мало не завжди й скрізь існує поруч кривного споріднення, воно, так мовити, є органічним, постійним елементом споріднення (в широкому розумінні) і ясно свідчить, що суть його (споріднення) не в звязку походження, крові, а в чомусь іншому. Молочне або духовне споріднення на цю думку тільки наводять, а свояцтво її доводить.

Ще ближче торкаються нашої справи такі от питання, як про матріярхат, або навіть про класифікаційну систему споріднення; однак вони сами перебувають у такому стані, що скоріше потребують з'ясування, навіть за допомогою цієї самої справи, ніж бути певними підвалинами для вирішення її.

Уже навіть у самому розумінні терміну „матріярхат“ нема певної єдності й сталости. Здавалось-би, пробіти за все „матріярхат“ розуміти як певну антитезу слова „патріярхат“; ба це далеко не так. Хоча й існує міт про амазонок, проте сливе ніхто не розуміє справи так, щоб за матріярхату чоловіки звичайно сиділи вдома, а жінки виконували бойові завдання. Матріярхат—антитеза патріярхату тільки де-в-чому: головування жінки в хатньо-родинних справах, а не взагалі всіма сторонами життя ¹⁾. Головним чином тут маємо на увазі дві ознаки: над дітьми головує жінка (а не батько), і споріднення рахують по матері, а не по обох батьках ²⁾. Розвиткові цих ознак повинно сприяти все те, що збільшує в родинному побуті вплив жінки й зменшує владу чоловіка, як от: проміскуїтет, гуртковий шлюб, поліандрія, то-що, де це бувало. В таких випадках іноді (навіть дуже часто) не можна було сказати, хто власне батько дитини; мати-ж завжди відома. Взагалі вона мала багато більший звязок з дітьми, ніж чоловік. У сучасних дикунів, наприклад, жінки годують грудьми дитину звичайно років зо три й більше. Впливу жінки в сім'ї повинен був сприяти також мисливський і войовничий побут: чоловік часто зникав з дому на довгий час, іноді й зовсім гинув; жінка керувала домо-родинними справами. В таких, приблизно, найголовніших рисах виступав перед нами „матріярхат“ у більшині відповідних розвідок, хоча іноді й можна скаржитися на брак певної єдності й сталости в розумінні цього терміну.

¹⁾ Певна річ, також, що треба мати на увазі не сепаратні факти, а сталий порядок: жінка може бути царицею й там, де про матріярхат нема чого й згадувати; а такі факти, що жінка головує над чоловіком,—звичайна річ і в нашому стані.

²⁾ Список літератури про матріярхат див. у Westermarck, op. cit. § 94, прим. 2, найновішої—в цитованих працях Кунова й Van-Genner.

Повна вже суперечливість і плутанина поглядів виступає, коли починають говорити про те, де, коли, через що існував і виник матриярхат. „Раніш звичайно гадали“, каже відомий етнолог Мюллер-Лієр, „буцим-то матриярхат був первісним порядком, що з нього згодом виник патріярхат. Виходили просто з тієї думки, що mater certa, pater incertus—мати відома, батько невідомий... Ба немає ніякісінських підстав гадати, щоб патріярхат не існував раніше, перед матриярхатом. Рішуче ні в одного з народів, що живуть окремими ордами, до цього часу (Мюллер-Лієр—сучасний етнолог) не знайдено ніякісінського сліду матриярхату. Таким чином, зовсім ясно, що матриярхат ні в якому разі не є початковим устроєм життя. Він міг виникнути тільки пізніше. — „Цілком — це — мій погляд!“ — каже з цього приводу інший етнолог, Г. Кунов ¹⁾.

Що торкається зокрема України, то історик України, присвячуючи первісному, преісторичному побуту її цілі відділи розвідки, каже: „певних доказів існування матриярхату у українсько-руських племен, і у слов'янських народів взагалі, ми не маємо“ ²⁾.

Взагалі можна сказати, що питання про матриярхат ³⁾ перебуває в стані такої гіпотетичності й нез'ясованості ⁴⁾, що його самого ще треба доводити й з'ясовувати, а не брати за підвалину для висновків. І зокрема, освітлювати таку звичайну, таку розповсюджену річ, як споріднення, за допомогою такого раритету, такої суперечливої, непевної речі, як матриярхат, це значило-б тільки заплутувати справу, а не прояснювати її.

Однак, відкидаючи міркування про матриярхат взагалі, ми повинні мати на увазі самий-но факт, що з різних приводів (чи то через матриярхат, чи то в випадку, так званого, незаконного, позашлюбного народження, чи через що інше) буває іноді, що споріднення ведуть не через обох батьків взагалі, а через одну матір; і що це є випадком, окремішністю, а не типовим фактом.

Прямо до нашої праці має відношення так звана „класифікаторна система“ споріднення. Самий факт існування її не підлягає сумніву; що-ж до розуміння, освітлення її, навіть сконстатування деталей, то тут суперечкам сливе немає кінця. Маючи на увазі таку суперечливість, ми при викладанні цієї системи будемо часто додержуватися буквальної цитації.

Особливо звернув увагу на це питання американський етнолог Луїс Морган (Lewis H. Morgan) у половині минулого віку ⁵⁾, потім у 70-х—80-х роках він видав був докладні розвідки, де описано споріднення не менш

¹⁾ Г. Кунов, Происхождение брака и семьи. Москва 1923, стор. 87.

²⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. I (Львів 1904), стор. 304 і дл.

³⁾ З великою докладністю вперше висунув його Бахофен у зазначених на сторінці 145, примітка 2, його працях.

⁴⁾ Крім раніш зазначеної літератури, вказівки на плутанину в відповідних поглядах див. наприкл. у книзі К. Каутський, Возникновение брака и семьи. 3 вид. Лнгрд. 1923, гл. „Гинекократія“, стор. 78—97.

⁵⁾ Перший твір його з цього приводу: League of the Ho-déno sau-nee, or Iroquois. помічено 1851 роком (у Rochester-i).

як у 139 племін¹). Всі ці системи споріднення він поділив на дві великі групи: „описову“ й „класифікаторну“ (classifikatory). Перша вживається у арійських, семітичних і урало-алтайських племін. Це — в різних варіаціях та сама система, що її вживали в Візантії і що й тепер добре відома у нас із звичайного вжитку, й що історію її в римсько-візантійській течії ми викладали в попередній розвідці²).

Що-ж до так званої „класифікаторної“ системи, то її, каже Морган, уживають „туранські, американо-індійські й малайські“ племена. Суть її полягає в тому, що людина визнається спорідненою не з певною особою, а з цілою групою, класом осіб, і певна назва вживається не для окремої особи, а для всіх членів даної класи, чи групи. Звичайно, „в цій системі всі родичі поділяються на п'ять, каже Морган, категорій“. „Мої брати й сестри, а також мої брати й сестри в перших,—у других,—в третіх і далі, становлять першу категорію. Для всіх їх я вживаю однієї й тієї-ж назви без різниці. Мої батьки, їх брати й сестри, рідні, а також —у перших,—у других,—у третіх і далі, утворюють другу категорію. Для всіх їх я також уживаю однієї назви без різниці. Братів, сестер і різних ступенів кузенів та кузин моїх дідів я всіх зову своїми дідами; кузин та кузенів моїх синів і дочок — моїми синами й дочками, дядьків моїх (таких) братів і їхніх різних кузин та кузенів називаю я так, начеб-то вони мої власні дядьки“³). Варіацію цього й являють різні модифікації цієї (класифікаційної) системи⁴).

Між иншим, Морган у всіх цих системах убачає наслідки, рештки й відгуки давньої преісторичної старовини, і на підставі цих решток відбудовує історію еволюції шлюбу в преісторичну добу.

Твори Моргану, оскільки давали матеріал для дальших розвідок, остільки викликали й суперечки: можна взагалі сказати, що, користуючись фактами, зазначеними в Моргану, звичайно не погоджувалися з освітленням них у нього. Дехто навіть, як от наприклад, Фр. Бернгефт або К. Н. Штарке, в зібраних у Моргану назвах споріднення вбачали тільки звичайнісінький вираз чемности, ввічливости, поваги, а не назви споріднення⁵), як от часто буває й у нас, коли вживають окликів: „дядьку“, „діду“, „тітку“, „бабо“ й т. инше. Проте критику цю не визнано було навіть серйозною.

Морганові повідомлення частково знайшли собі рішуче підтвердження в Австралії. Морган свого часу не знав і не мав на увазі австралійських порядків. За останніх часів працями австралієлогів (особливо А. В. Хауїтта,

¹) Див. його твори: *System of consanguinity...* й *Ancient Society*, докладно поцитовані в попередній нашій статті, стор. 145.

²) Див. кн. VII Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.

³) L. Morgan, *Anc. Soc.*, p. 403 і дд. *Syst. of Cons.*, p. 482 і дд., пор. p. 12 та ин.

⁴) *Op. cit.*

⁵) F. Bernhöft. *Verwandtschaftsnamen und Eheformen d. nordam. Volksstämme*. Rostock 1888.

C. N. Starcke. *The Primitive Family...* London 1889.

Бальдуїна Спенсера, Ф. Дж. Гіллена та инш.) було встановлено, що й в Австралії існує та-ж сама класифікаторна система, яку Морган знайшов в инших країнах¹⁾. Отже, беручи на увагу головним чином цей австралійський привід, і почали робити різні поправки й зміни у Моргані. Між иншим, Г. Кунов у своїй розвідці цілий окремий розділ так прямо й надписує: „Помилки Моргані“²⁾. Одну з головних Морганових помилок він убачає і в тому, що „ті класифікаторні номенклатури споріднення, що Морган їх зазначав, як системи споріднення, і що первісну рачію їх він, нічогісінько не знаючи про первісний розподіл на класи по літах, виводив із певних уявлень шкоди або імморальности сексуального звязку між родичами“³⁾. Ці номенклатури, на думку самого Г. Кунова, головну підставу свою мають в отому розподілі суспільства на класи по літах. „В усіх системах споріднення“, каже він, що їх уживається в австралійців та инших тубільців острівних сполучень Тихого океану, „споріднення поділяється по літах на три (а не на п'ять) групи: 1) група старих (предків), 2) група дорослих (батьків); 3) група дітей“. „Усі члени третьої, що-до віку, групи (діти) звуть членів середньої групи своїми батьками (батьками й матерями), а всіх членів старшої групи — „предками“ (дідами й бабами); навпаки, усі члени старшої групи звуть членів середньої групи своїми дітьми, а членів молодшої — онуками (нащадками). Члени одного покоління звуться братами й сестрами“. „Суворо заборонено сексуальний звязок між тими, що належать до різних груп. Тому, що діти сексуально ще недостиглі, заборона зводиться до того, що чоловік середньої групи повинен мати сексуальний звязок із жінкою середньої групи, а чоловік старшої групи — з жінкою старшої групи. Инакше кажучи: кожен може одружуватися тільки в осередку своєї групи“. Одначе, ці системи споріднення не цілком панують у зазначених осередках: „поруч із попередніми номенклатурами споріднення“, каже той-таки Г. Кунов, „виникли вже й нові, що належать до тотемістичного розподілу“⁴⁾.

Про ці погляди Моргані й Кунова російський учений К. Тахтарьов каже так: „багато вчених сумнівалися, чи існує ця первісна система споріднення і хотіли відкинути Морганові доводи. Инші, слідом за Куновим говорили, буцім-то визначення, що їх Морган визнав за визначення гуртового („групового“) споріднення, визначають не споріднення, а вік“.

„Угрупування людей на підставі статі й віку справді являється... натуральним і можливим... у палеолітичної людини. Ба найновіші розвідки австралієлогів підтверджують те, що Л. Морган, а за ним Файсон і Хауат назвали груповим спорідненням“...

¹⁾ Про австралійські розвідки див., напр., у Г. Кунова, *op. cit.*, стор. 39 і д. розділ: „Новые исследования родственных отношений у австралийских туземцев“.

²⁾ *Op. cit.*, стор. 114. На стор. 128, між иншим, він „ую дедукцію класифікаторних систем“ Морганівського плюбу „пуналуа“ називає „беззмістовною фікцією“.

³⁾ *Op. cit.*, стор. 63.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 63, 62.

„Австралійські означення ступеня споріднення... завжди обіймають цілу групу людей, а не окремих осіб. Це стверджують навіть такі найновіші дослідники, як доктор Рот“.

...„Терміни, каже доктор Рот, брат, сестра, батько, мати й інші, в додаток до свого звичайного й загального значіння кривного споріднення, означають іще цілу низку чи групу відносин, що зовсім відрізняються від кривного споріднення. Ось, наприклад, тубілець (Австралії) вживає того-ж самого виразу „мати“, як для жінки, що породила його, так і для її кривних сестер (все одно дівчат, чи заміжніх)... Те-ж саме можна сказати і що-до ‚батьків‘, ‚сестер‘, ‚братів‘ і т. и.“¹⁾

Не спиняючись на подробицях у міркуваннях про класифікаційну систему споріднення, де іноді й не розбереш, чи автор погоджується з певними поглядами, чи суперечить їм, здається, у всякому разі, з приводу цієї системи, як і взагалі з приводу усіх раніш занотованих особливостей споріднення у різних народів на земній кулі, можна зазначити, що за підставу для встановлення споріднення скрізь буває не тільки походження, не тільки зв'язок по крові, а й інші соціальні угруповання, чи на підставі віку, чи належності до певного тотему, чи іншої якої причини. Родинно-побутовий принцип, так мовити свояцтво, засноване на будь-якій побутово-угруповуючій підставі, скрізь і завжди вважалося і вважається тут за таку саму важливу річ, як і походження по крові. Цей факт, власне кажучи, і єсть найважливіший при встановленні причин, чому це забороняється шлюб у спорідненні.

Як теоретично ці причини встановлювано, ми зараз розглянемо. Себ-то, для порівняння ми подали коротку довідку про загальний, у всьому світі, ссан речі, що спинила на собі нашу увагу в візантійській течії; тепер маємо теоретично освітлити цю справу.

ЕТЮД III-й.

Питання про споріднення, як перешкоду до шлюбу, теоретично освітлювали філософи, теологи та історики культури й-соціологи²⁾. Філософи—через те, що взагалі вони прагнуть усе зрозуміти і все висвітлити. Теологи—через те, що вони гадали (як ми бачили, помилково), начеб-то перший установив цей закон Мусій у П'ятикнижжі. Історики й соціологи—тому, що закон цей—надзвичайно давня інституція й торкається

¹⁾ М. Тахтаревъ, Очерки по исторіи первоб. культуры. Москва 1907 р., стор. 59—62; див. *ibid.*: W. E. Roth, *Ethnological Studies among the N. West centr. Queensland Aborigens*, стор. 56.

²⁾ До літератури про це питання, що її ми зазначили раніш і зазначатимемо й далі, треба додати рукопис Київо-Соф. Собору № 236 (65): „Историческое и юридическое Разысканіе о Бракахъ: Отъ кого, когда и для чего установлены во оныхъ степени... и по какимъ причинамъ.—Ив. Дмитревскаго“. З другого боку 1-го аркушу м-т Євгеній зробив примітку: „но было и прежде сего сочинено неизвѣстно кѣмъ кажется въ Малороссіи или въ Синодѣ краткое, но ясное о возбравенныхъ и законныхъ бракахъ наставленіе на 13 листо-

вона родини, яка взагалі є основним осередком еволюції *societatis* (суспільства). — Цікаво, між иншим, що законодавці й юристи, починаючи з давніх давен (від Хаммурабі) і кінчаючи нашими часами (сучасне законодавство), мало не завжди торкаються цього закону, ба сливе ніколи не вирішують (звичайно, навіть не порушують) питання про раціональність його ¹⁾. Оскільки безсуперечною була для них норма, остільки нез'ясованою залишалася суть її.

Раніш од усіх про рацію цього закону почали міркувати філософи. Здається, вперше більш-менш уважно на цьому питанні спиняється філософ Платон (429—347 рр. перед Хр.). Не можна сказати, щоб його слова з приводу цього завіди були прозоро ясні, а тому подаємо буквально найголовніші його вирази з Діалогів. „Треба розглянути, каже він, особливості приязни, жадоби й, так званого, кохання; бо приязнь і жадоба і третій рід, що виникає з них, під назвою кохання утворюють тут усю плутанину й темноту“... „Хто любить тіло, той з жадливістю поспішається покуштувати принади його, наче овочу, й не виявляє ніякої поваги до душевних здібностей того, кого кохає. Хто-ж визнає похитливість за щось стороннє, а бачить і любить більше душу, той, палаючи благородним запалом, тілесне задоволення вважає за образу своєї любови“... „Така от мішана любов, що її ми назвали третьою“. „Ясно, що любов, об'єднану з доброчесністю... ми побажаємо мати у себе в державі, а инших два роди її викинемо“. ...„Ми знаємо, що й тепер багато людей, хоч і нестримані в своїх любощах, суворо здержуються від звязку з уродливими не з примусу, а зовсім з доброї волі. Мег.: „коли-ж це буває?“ Ат. „Тоді, коли хто має вродливих сестер або братів. Цього-ж неписаного закону досить, щоб охоронити сина й дочку від любощів їх батька; він“ (цей неписаний закон) „велить їм ані явно, ані тайкома не спати вкуші, і при всіх цілуваннях не ображати соромливости. Багатьом навіть не спадає на думку мати такий злочинний звязок“. „Одне просте слово гасить усі ці пожадливісті“. — Мегар: „Яке-ж це слово?“ — Ат. „Якщо назвемо це ділом нечестивим, богоненавидним і в очах людей зовсім соромітським. Причина цьому та, що ніхто з нас инакше не висловлюється про такий злочин, ба всякий від народження скрізь чує одне, і в жартівливій комедії, і в серйозній трагедії, що виставляє Тієстів, Едіпів або Макареїв, котрі мали кровомісний звязок із своїми однокровними“, не знаючи, що вони однокровні,

выхъ столбцахъ, а Дмитріевскій это распространилъ“. Л. 51 і д. писано рукою м-та Євгена: „Причини отдаленій степеней въ бракѣ“. — Будь-чого оригінального ця розвідка не дає. Ба все-таки вона з'являється більш-менш першою науковою розвідкою російською мовою писаною. — Не названі в перелічених у нас указівках на літературу (списки Кунова, Вестермарка, Van Genner) також розвідки: Н. Thiersch, *Das Verbot der Ehe innerhalb der nahen Vervandschaft*. Nordlinden 1869 с. В. II л я ш к е в и ч ъ. „О бракѣ“. Правосл. Обзор. 1883, споріднення — стор. 702—717.

¹⁾ Деякі натяки на мотавування можна знаходити в римських Дігестах; ба — тільки натяки (див., напр., Dig. XXXVIII, 10 та инш.); деякі міркування про це, як ми бачили, єсть у Старому Заповіті, ба це вже не чисте законодавство, а з'єднане з навчаннями.

„а дізнавшись про свій злочин, сами покарали себе смертю“.—Мег... „Вельми правдиво ти кажеш, що загальний поговор має тут надзвичайну силу“... „Окрім того, невже-ж сором заподіяти нечесний учинок не дасть нам сили перемогти погані нахили?“... „Моральність і внутрішній неписаний закон досить можуть переконати в тому, що любовні вчинки повинні бути таємні, що всяка риса безсоромности ганебна, і що стриманість прикрашує людину“, і т. д. ¹⁾).

Про погляди Платона ми ще згадаємо наприкінці нашої розвідки; не будемо більше спинятися на них тут. Зазначимо тільки, що погляди Платона багато солідніші, багато ближче підходять до суті справи, ніж погляди деяких його наступників, що іноді бувають прямо надивовижу невдалі.

Через кілька століть після Платона, на початку нашої ери над питанням про причини заборони шлюбу в спорідненні спинився грецький історик, філософ, медик і мораліст Плутарх ²⁾). Плутарх прямо знімає питання: „Через що-ж це (δία τιδὲ) не женять між собою близьких родичів?“— і далі продовжує: „Чи тоб-то бажаючи збільшити шлюбами приязнь, та придбати багатьох родичів, віддаючи чужинцям, та беручи в чужинців жінок? Чи боючись сварок у шлюбах родичів, як згубних (навіть) для прав, (установлених) од природи? Чи бачучи, що жінки через немічність свою мають потребу в багатьох помічниках, не хотіли об'єднувати близьких родичів, щоб, як чоловіки кривдять жінок своїх, родичі допомагали (жінкам, як своїм родичкам)“. Або—в другому місці: „Через що жінки вітають поцілунком родичів своїх?... Чи (не через те, що), як нема закону братися з родичками, то прихильність може доходити аж до поцілунка? Йї одне вже уявління і звязок споріднення усуває це... Раніш не женилися з кривними, як от і тепер не женяться з мамками або з сестрами, однак недавнечко згодилися одружуватись із сестрами в перших з такої ось причини. Чоловік, що має потребу в грошах, а всім иншим був багатий, і що завдяки комусь уподобався зборам громадян, одержав вирішення взяти сестру в перших епіклірку ³⁾ і збагатитися від неї; якже з-за цього виникла скарга на нього, народ, дозволивши з'ясувати справу, розв'язав скаргу, вирішивши голосуванням, що всім можна одружуватися аж до сестер у перших, а далі забороняється“ ⁴⁾).

Головний дефект цього чималенького Плутархового поясіння, на наш погляд, полягає в тому, що замість причини воно вказує на наслідки явища. То правда, що саме запитання весь час ставиться про причину, а не про наслідки, δία = „через що“, а не „для чого“; однак у відповідях мало не завжди вказується на те, до чого міг доводити шлюб між родичами, які могли бути наслідки його. Постанова запитання робить вра-

¹⁾ Plato, Νόμοι кн. VIII, гл. 6, пор. перекл. Оболенського, стор. 342.

²⁾ Плутарх жив приблизно від половини першого століття до 125 року нашої ери.

³⁾ „Епіклірка“—спадкоємиця батьківського майна, за відсутністю братів.

⁴⁾ E. Weiss, op. cit., p. 354.

жіння належного шляху, а відповіді збивають з нього. Це дуже заплутує справу, маскує прямий шлях вирішення її.—Правда, що взагалі кажучи, думка про наслідки часто може бути й причиною вчинку: поведінка часто може мотивуватися передбачанням наслідків. Ба це може бути тільки в осередку більш-менш далекоглядному, що думками про майбутнє керується більш ніж імпульсами безпосереднього стану. Це—шлях властивіший культурній людині; тимчасом як закон про заборону шлюбів у спорідненні ми бачимо і в дикунів, та ще в дикунів заборони заходять часто багато далі, ніж у культурних народів. Що на такий шлях став філософ Плутарх, це ще зрозуміло; ба щоб на такому шляху стояла—та ще й твердо й виразно стояла—думка первісного дикуна, це навряд чи можна припустити.

Це, — так мовити, загальний шлях, що ним іде Плутархова думка. Однак конкретно й детально, до чого вона доводить?

Перший аргумент, що його виставляє Плутарх, це вказівки на бажання збільшити приятельство між людьми. Як-би рід замикався у собі, од цього-б приятельство вужчала; а як родичі не можуть братися між собою, це приневолює їх звертати увагу на чужородних, поширює приятельство і на чужинців. Цей аргумент свого часу, мабуть, був досить розповсюджений: його, як побачимо далі, висловлювали й інші письменники. Однак, чи вже-б то дикуни, суворо додержуючись екзогамії, отак дбали про міжнародне поширення приятельства? Навіть культурній людині не зразу отаке спаде на думку. Сексуальний імпульс тут був конче багато сильніший ніж якісь міркування про міжнародну політику, та ще й міркування не досить яскраві,—далекі, тонкі, делікатні. Піклування про те, щоб збільшити приятельство між людьми, у дикуна було сильніше ніж сексуальний імпульс?! Невже-ж то можна погодитися з такою думкою?! Перший з Плутархових аргументів не доводить загальної думки.

Коли перший аргумент — не переконує, то інші ще гірші за нього, просто-таки недоладні. А саме, далі Плутарх указує на сварки між родичами. Чоловік та жінка, бачте, часто буває, сваряться одне з одним; так от, щоб позбавити родичів од таких сварок, їм і заборонено було братися між собою. Ну, це — вже навіть несерйозно... Таке всесвітнє, віковичне явище, як екзогамія виникло через таку причину!... Не будемо навіть спинятися на цьому. Не кращий і дальший—третій—аргумент. Жінка, бачите, істота недужа; отож як почне вона з чоловіком сваритися, то родичі, як-би вони були спільні (а це обов'язково повинно бути при шлюбах у спорідненні), невідомо ще, на чю сторону стануть: може, будуть допомагати й чоловікові, як родичеві. Інша от справа, як у жінки є свої окремі родичі: вони, напевне, стоятимуть уже за неї. — Ну, це теж навіть курйозний аргумент.

Серйозніша Плутархова вказівка на економічний момент у справі. А саме, чоловік іноді буває повинен, має обов'язок одружитися з епікліркою (спадковницею батьківського майна), дарма що вона його родичка. Це, власне кажучи, вплив маєткового принципу на родинне право; це—

„левірат“, або „закон ужичества“, в даному разі цілком збудований на маєтково-побутовому принципі. Однак, зовсім ясно, що casus такий береться тут, як окремий інцидент, певний випадок, а не загальне начало¹⁾. Факт цей—цікавий, як інцидент впливу маєткового начала на родинний побут; аналогії його у інших народів, як ось „левірат“ у жидів, ми вказували раніше²⁾. Можна тільки зазначити, що тут, себ-то у греків, мається на увазі значно дальше споріднення, ніж про яке була мова в Старому Заповіті, а саме, як тут говориться про обов'язок брата в перших (себ-то мається на увазі 4 ступінь кривного споріднення), то там говорилося про обов'язок чоловікового брата (себ-то малося на увазі другий ступінь свояцтва). Інакше кажучи: грецький закон тут був суворіший ніж Старий Заповіт.

Ми трохи спиналися на поглядах Платона й Плутарха тому, що вони до певної міри починають серію думок відповідної течії, так мовити, дають тон, який доходить аж до наших днів. Далі ми ще більше користуватимемося принципом скорочення: ми не будемо викладати різних теорій за авторами їх, у їх історично-поступовому розвитку; ми прямо сумарно зазначимо ці теорії лиш остільки, оскільки потрібно мати на увазі найголовніші думки в них³⁾. Тільки деякі з теорій етнологів та соціологів наприкінці розвідки ми викладемо, називаючи авторів їх по імені, не тому, щоб ці теорії завжди були виключно вдалими (і там ми побачимо іноді велику недоладність), а тому, що ці теорії часто звязані з іменами, котрі в науці багато важать.

Однією з дуже давніх, ба й дуже живучих ідей, була ідея, начеб-то шлюби в спорідненні було заборонено для того, щоб поширювати любов та прихильність на землі. Ми її бачили ще в Плутарха, і можна думати, що за тих часів це був загальний погляд культурного світу. У IV—V віці ми зустрічаємо її в церковних письменників, як от на Заході в бл. Августина⁴⁾, на Сході—у Івана Золотоустого⁵⁾. Завдяки авторитетові названих осіб в свій час, ця ідея проходить через усі середні віки, докочується навіть і до наших днів. Ось в одній з енциклопедій, 1898 року, так прямо й говориться: „думка бл. Августина наче-б шлюб у спорідненні забороняли для того, щоб збільшити єдність людства... будь-що-будь краща, ніж інші“⁶⁾. З цього можна тільки здивуватися: сказати це міг, мабуть, тільки дуже до Августина прихильний католик. Невдалість цієї думки очевидна: закон про заборону шлюбів у спорідненні, установлено було не „для чого“,

¹⁾ Про левірат див. цю-ж-таки працю, стор. 150 („Записки Іст.-Філ. Відд., кн. VII—VIII“).

²⁾ Ibid.

³⁾ Огляд теорій середньовіччя й початку нової історії див. у книжці Н. Thiersch, Das Verbot d. Ehe innerh. d. nahen Verwandtschaft. Nördl. 1869.

⁴⁾ De civitate Dei, lib. XV, cap. 14. 16.

⁵⁾ Бес. XXXIV—на I Коринт., ч. II, стор. 240; in Epist. ad Ephes., cap. V, homil. XX, I-col. 135, рос. перекл.—стор. 313.

⁶⁾ Real-Encyclopädie. Herzog—Hauck, Bd. V (1898), s. 209.

а „через що“; він існує не тільки в високо-культурних законодавствах, а навіть у зовсім диких народів. Ми вже казали, що трудно припустити, щоб дикуни додумувалися до таких тонких і широких принципів; це-ж принцип такий виключний, що навіть культурній людині він не сам собою спадає на думку. Можна-б іще й інші дефекти зазначити в наведеному погляді, та в цьому, мабуть, немає потреби: помилковість його й так очевидна.

З зазначеним поглядом у близький зв'язок ставили звичайно інший погляд: забороняючи шлюб у спорідненні, буцім-то мали на увазі зміцнити як не великі угруповання людей, то окремі сім'ї, фамілії¹⁾. Ясно, що й цей погляд поділяє всі дефекти попереднього. Крім того, як це я, беручи чужинку, зміцнюю свою сім'ю? Отже-ж у такому разі я теж повинен віддавати членів своєї сім'ї на сторону: прибуток за збиток і піде.

Далі звертали увагу на *respectus parentelae* (повага до старших)²⁾. Однак, яке *respectus parentelae* буває між братом і сестрою? І взагалі цей мотив міг-би з'ясувати тільки заборону шлюбу між старшими й молодшими, а не між ровесниками.

Далі, вказували раніш, вказують іноді й тепер, на *horror naturalis*, природній жах. Особливу прихильність до себе зустріла ця теорія з боку течії, так званих, прирожденних ідей, зокрема течії прирожденного права. Однак, тут більше переставлено запитання, аніж вирішено його: коли єсть *horror*, то треба ще розібрати, від чого він нас одвертає, чи від поганого, чи, може, від чого й гарного. От, наприклад, хінін, чи рицина або інші якісь неприємні ліки, — вони в нас викликають величезну огиду (*horror*); проте ми їх уживаємо, коли це потрібно.

Та й це ще—питання: чи єсть такий *horror*? Отже-ж Едип, не знаючи, що перед ним його родичка, змішався навіть із матір'ю. Правда, як він довідався про це, то повіривав собі очі; дійсно, свідомості належить такий *horror* (як мати на увазі звичайні нормальності, а не ненормальні вийнятки). Це, так мовити, переносить справу з фізичної в психічну сторону людини, себ-то треба визнавати, що *horror naturalis* належить naturі нашої психіки. Проте й це, як і раніш зазначене, не вирішує зовсім питання, а тільки продовжує його: коли зв'язок з родичами — річ жахлива, то чому-ж вона жахлива?

Далі, спиняються на думці, що цим законом малося на увазі попередити розпусту в сім'ї. У сім'ї хлопці й дівчата надто близько стоять одне до одного; як-би їм не перешкоджали, вони-б змалку вступали в сексуальні зв'язки між собою й таким чином робили-б шкоду одне одному. От щоб запобігти цьому, і встановили екзогамію³⁾. Дуже прозрілива педаго-

¹⁾ Див., напр., у J. D. Michaelis. *Mosaisches Recht*. Frankfurt am Mayn 1770. I Th., p. 234. ²⁾ *Ibid.*, S. 235.

³⁾ Це є погляд, якого додержується й раніш зазначений Міхаеліс, *op. cit.*, S. 240 ff., автор однієї з найдокладніших старих розвідок про причини, через які заборонено шлюб в спорідненні.

гіка! Навряд чи дикуни так дбають про неї. А далі, як навіть родичі не завсіди живуть укупі, то свояки здебільшого мало не раз-у-раз живуть нарізно. Окрім того, буває, що й не родичі живуть укупі, чого-ж тоді иноді їм дозволяється одружуватися? А головне, як-би такий був принцип, то чого-б йому не оформитися так: не можуть одружуватися між собою ті, що живуть укупі, а не ті, що зв'язані спорідненням та свояцтвом? Теорія, ясна річ, невдала.

Про теорію дегенерації, буцім-то шлюби в спорідненні дають дегенеративне потомство, ми вже згадували на припочатку розвідки; тепер тільки нагадаємо, що головним аргументом проти неї (окрім усього иншого) єсть свояцтво: воно, як це ми бачили, скрізь іде поруч кривного споріднення, а фізичний зв'язок у ньому значіння не має.

Етнологи й соціологи недавнього часу (головним чином після праць Бахофена і Мак-Леннана) висунули цілу низку нових теорій.

Почав течію цю Мак-Леннан. Року 1877 (в *The Fortnightly Review*, Vol. XXI) він видав розвідку — „*Exogamy and Endogamy*“, а в 1886 році дав ще докладніший розвиток своїм поглядам¹⁾. Між иншим, він перший звернув увагу на те, що заборона шлюбів між родичами є всесвітнім законом; він-же перший придумав і назву „екзогамія“ в протилежність „ендогамії“. Це — його заслуга. Ба разом із тим з його поясненням екзогамії, здається, ніхто не погодивсь.

А саме, за Мак-Леннаном, екзогамія з'явилася в наслідок первісного звичаю забивати немовлят жіночої статі. Наслідком цього була недостача дівчат у власній орді: для сексуального зв'язку треба було добувати жінок із иншої, чужої орди. Поволі властиве значіння звичаю забувалося; його освячувала релігія, він переходив у норму й розповсюджувався. Так от і виникла екзогамія. — Виходить, що екзотичний, у всякому разі виключний звичай, що про нього можна ще сперечатися, чи він був, викликав таке всесвітнє явище, як екзогамія: дійсно, не гора породила мишу, а, ще гірше, миша породила гору.

Гіпотезу Мак-Леннана жорстоко розкритикував відомий філософ-еволюціоніст Герберт Спенсер († 1903 р.); і висловив свій власний погляд.

На його думку, екзогамія виникла ось як. Первісні племена постійно воювалися одне з одним. Після перемоги звичайно бував грабунок. Переможці забирали майно, брали й жінок. Узята таким чином жінка належала тільки воякові, що її взяв; тимчасом як свої жінки могли належати всьому родові, або всякому в роді. Отже й виникає правило, що постійний зв'язок (шлюб) може бути тільки з чужинкою²⁾.

Розкритикувавши Мак-Леннана, Г. Спенсер сам виставив гіпотезу не надто кращу від розкритикованої. Знов мається на увазі випадок, і випадок невеликий, інцидентний, а з нього робиться висновок постійного всесвітнього масштабу.

¹⁾ В своїх—*Studies in Ancient History*. London 1886.

²⁾ H. Spencer, *The Principles of Sociology*. T. I. London 1885, p. 627 дд.

Власне, цієї-ж самої (Спенсерової) гіпотези додержується й Джон Леббок, тільки він у ній робить невелику зміну. А саме, він визнає, що спочатку був так званий гуртовий шлюб; отже всі родички були гуртовими жінками, спільними жінками всього гурту: в окремому користуванні (персональною жінкою) могла бути тільки чужинка¹⁾.

Спенсерову гіпотезу одні приймають²⁾, інші відкидали³⁾, ще інші модифікували⁴⁾. Зазначимо тільки, що австралійські розвідки не тільки не дають матеріялу на довід її, а навпаки; скоріше йдуть усупереч їй. Виявилось, що в дикунів здобуті на війні жінки не визнаються за приватну власність, а навпаки належать усьому плім'ю, що воювало, і той, хто захопив жінку, повинен був давати її й іншим членам плім'я⁵⁾.

Антрополог Е. Б. Тейлор⁶⁾ і проф. Колер⁷⁾ висловилися в тому розумінні, начеб-то екзогамія було запроваджено з міркувань, так мовити, політичного характеру. А саме, встановленням екзогамности племен малось на увазі через сторонні шлюбні звязки підсилювати ці племена, бо, як-би вони були ендогамними, вони замикалися-б сами в собі й ізолювалися-б; а через екзогамію сплітають звязки з іншими кланами, і, так об'єднуючись, зміцнюють себе. Цей погляд підходить до тієї лінії, про кінці якої ми згадували вже раніше, коли розглядали теорії, що доводять, начеб-то екзогамія запроваджена була, щоб об'єднувати людей взагалі, або зокрема осібні сім'ї. Тут мається на увазі об'єкт, що стоїть на середині між людством і сім'єю, — плім'я. Приєднуючись до тієї лінії, теорія Тейлора й Колера має і всі відповідні дефекти її. Зокрема-ж з приводу цієї теорії зазначимо тільки, що вона в усякому разі не сильніша за своїх товаришок. Імпульс політики тільки для окремих осіб може мати особливе значіння, як от для провідирів племен, або для царів; про них, як ми згадували, навіть склалося прислів'я: „для царів немає родових звязків“. Звичайне-ж людство навряд чи міряє свої родові звязки політичним аршином. Як-же мати на увазі, що така думка й така норма могла виходити не від усіх людей взагалі, а тільки від провідирів, то розповсюдження закону про екзогамію мало не по всій землі у різних верствах суспільства виразно промовляє проти такого припущення. Як окремий casus це, як ми бачили, іноді бувало; ба це було тільки випадком, впливом політичних інтересів і на це явище, а не причиною його. Щоб політичні міркування стримували нас брати шлюби з родичами, це думка

¹⁾ John Lubbock, *The Origin of Civilisation...* London 1889, p. 135 і дд.

²⁾ От А. Н. Huth попередню свою гіпотезу про шкідливість кровоміства (*The Marriage of Near Kin...* London 1875, p. 157) у другому виданні своєї розвідки (p. 18) змінив сливе на Спенсерову теорію. Пор. Westermarck, *op. cit.*, S. 315.

³⁾ Мало не всі, про кого в нас буде далі мова.

⁴⁾ Як от, до певної міри, і Леббок, що його ми зазначили вище.

⁵⁾ L. Fison and A. W. Howitt, *Kamilaroi and Kurnai*. Melb. and Sidney 1880, p. 276. Westermarck, *op. cit.*, p. 316.

⁶⁾ E. B. Tylor, *On a Method of Investig. the Develop. of Institut.* в журналі—*Journ. of the Anthropol. Inst.* XVIII V., Lond. 1889, p. 266 і д.

⁷⁾ Kohler—в *Zeitschr. f. vergl. Rechtswissensch.*, B. III, S. 361.

гірша від здогаду, ніби-то нас здержують од таких учинків родинні, або загально гуманні інтереси.

Багато дослідників, між ними й Л. Морган, що стільки уваги присвятив системам споріднення, додержуються ідеї дегенерації¹⁾. Про неї у нас уже була мова.

Вестермарк підкреслює ідею інстинкту: „Я“, каже він, „цілком згоджуюся з Гуттом, що нема ніякої прирощенної неприхильности до шлюбів з близькими родичами“. „Домашнє вогнище“, каже він сторінкою раніш, „охороняється від кровомісного забруднення ні законами, ні звичаями, ні вихованням, а інстинктом (підкреслення його), який, за нормальних відносин, робить фізично неможливою сексуальну любов між родичами“²⁾. Не можна сказати, щоб ці вирази цілком пасували один до одного. Коли в нашій природі єсть інстинкт, що робить для нас неможливим певний факт, то, виходить, не цілком можна сказати, що „нема ніякої прирощенної неприхильности“. Інша річ сказати, що нема якоїсь прирощенної ідеї, а інша річ говорити про прирощенний нахил, од природи даний певний тип, певні риси, що відрізняють людину від усього иншого. Проте, це не надто важно. У другому місці Вестермарк стисліш і докладніш висловлює свої думки. Маючи на увазі, що Вестермарка, хоча дуже й критикують, ба, мало не завсіди, з нього багато й користуються, наведемо його погляди власними його словами. „Я мушу визнати“, каже він, „що шлюби кривних у роді певною мірою бувають більш чи менш шкідливі, і це, гадаю я, досить добре пояснює, чому кровозмішення людям одворотне: не через те, що люди в ранній стадії вважали шкідливим вплив близьких шлюбних звязків, а через те, що закон натурального добору повинен був діяти безпомилково. У предків людського роду, як і в инших звірів, без сумніву, був певний час, коли кривне споріднення не ставило жадних перешкод сексуальному звязкові. Одначе тут, як і в инших випадках, у наслідок природніх особливостей, повинні були перемагати і, мабуть, пережили ті з наших предків, котрі ухилялися від близького парубання, тимчасом як инші згодом зникали і кінець-кінцем зовсім загинули. Так повинен був розвинутися інстинкт достатній звичайно на те, щоб уникати шкідливих звязків. Розвивавсь він, природня річ, просто як огида окремих осіб до звязків із тими, з ким вони жили вкупі; а як це трохи чи не раз-у-раз були кривні родичі, то наслідком повинно було бути те, що пережили найздатніші“³⁾.

Таким чином, вихідним пунктом для всіх Вестермаркових міркувань єсть думка про шкідливість кривних звязків. Звідсіля виникає інстинктивний жах, огида, то-що. Ба в цьому й полягає хибне місце конструкції. Нагадаємо тільки те, що на самому початку цієї розвідки ми

¹⁾ L. Morgan, Ancient Society, p. 424.

²⁾ Op. cit., стор. 320, 319. Пор. докладний виклад його погляду на стор. 352—353. Інстинкт визнають за причину екзогамії й инші, напр. Гелльвальд, Человѣч. семья. Лейпц. 1889, стор. 179 (цит. за Кувовим, op. cit., стор. 71); Мюллер-Ліер, стор. 37.

³⁾ Westermarck, op. cit., S. 352—353.

говорили про хиби теорії, заснованої на думці про шкідливість кривних звязків, як основу закону про споріднення (свояцтво!)¹⁾.

Найновіші розвідки дали чималу літературу про екзогамію, ба все-таки не вирішили безсуперечно питання про рацію її, а частіш відмовлялися вирішити його. Автор однієї, може найбільшої з таких розвідок, що великі відділи своєї багатомовної праці присвятив був екзогамії, І. Фрезер, все-таки скаржиться, що ще й досі вона залишається „загадкою для дослідників“²⁾. Нових ідей ця, велика своїм обсягом, література дала не багато. Там можна знайти тільки величезний фактичний багаж і дуже небагато нових думок про суть екзогамії.

Власне кажучи, дві більш-менш нові думки зазначити там таки можна. По-перше, буцім-то екзогамія стоїть в органічному звязку з тотемізмом. З цього приводу виникла ціла література, і про це ми вже раніш говорили³⁾. По-друге, — в нових розвідках висловлено думку, начеб-то екзогамія виникла через те, що чужинці й чужинки звичайно бувають привабливіші, більш драгують, ніж свої⁴⁾. З цього приводу зазначимо лиш одне, що це теж тільки деталь, який міг мати вплив, ба не головний корінь, і, як-би це було головним коренем, то всі заборони шлюбів у спорідненні йшли-б по лінії не споріднення й свояцтва, а по лінії вогнища, спільного життя, то-що.

До яких-же висновків можна прийти, оглянувши всю цю варіацію фактів і думок, що починаються від преісторичних часів, далі від Хаммурабі й Платона і доходять аж до наших днів?

По-перше, на нашу думку, коли питання це існує вже тисячі років, коли часто всі теорії з приводу його за весь цей довгий час були такі невдалі, що юристи-практики навіть відмовились керуватися ними, то мабуть мають рацію ті дослідники, котрі, студіюючи екзогамію, зрікаються остаточно встановляти причини її.

Отже цим шляхом думаємо піти й ми: принциповим своїм поглядам, своєму розумінню суті справи, ми надаємо тільки гіпотетичного значіння; однак, деталі, висновки цієї гіпотези мають реальну фактичну правдивість, виправдуються на ділі. А як виправдання гіпотези в деталях, на ділі наводить на думку про правдивість і її самої, то ці деталі певною мірою доводять і гіпотезу. Та як там не єсть, переходимо до з'ясування самого факту.

Ми вже казали, що найпоширенішу думку, начеб-то шлюби в спорідненні заборонювано через те, що вони призводять до дегенерації, треба визнати помилковою (якщо вони й призводять до дегенерації, то заборонено було їх не через це: свояцтво!). Коли так, то де-ж історикові треба шукати ґрунту такої заборони?

¹⁾ Див. Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н, кн. VII, стор. 144 і д.

²⁾ I. G. Frazer, Totemism and Exogamy, 1910. I—IV томи. Див. вище, стор. 446 нашої праці. — Frazer приймає з невеликими змінами теорію Морґана.

³⁾ Див. попереду, стор. 196.

⁴⁾ M. W. H e a p, Sex Antagonisme, Londres 1913; G e n n e p, op. cit. p. 149. Не зазначаємо деяких, на наш погляд, іще менш влучних думок.

Думаємо, що в основу з'ясування справи треба покласти факт, що звернув на себе увагу ще за найперших дослідів над цим питанням ¹⁾, і тому, мабуть, справді виступає в ній наперед, має в ній велике значіння. — Маємо на увазі факт різниці кількох типів, кількох відмін почуття в спорідненні, як от: 1) почуття між дітьми й батьками, 2) почуття братів і сестер між собою та 3) почуття між чоловіком і жінкою.

Головна різниця між цими типами почуття (з цікавого для нас боку) — в наявності, або відсутності в тому чи іншому з цих типів сексуального елемента. Тимчасом як у почуттях між чоловіком і жінкою елемент цей нормальний, навіть обов'язковий (без нього буде приязнь, а не шлюбний зв'язок), у відношеннях батьків із дітьми, а так само братів із сестрами, такого елемента немає: не дурно-ж ми кажемо иноді: братерські стосунки або синівські й батьківські почуття й таке инше. Як-би сексуальний елемент додати, наприклад, до відношення між сином і матір'ю, то від такого інциденту нормальна людина почервоніла-б з сорому, він викликав-би в неї тільки жах ненатуральности (*horror naturalis!* із-за цього Едип повіривав собі очі).

Далі, кожна з зазначених трьох відмін цього почуття не тільки являє собою певну відокремленість, а має і нахил зберегати свою індивідуальність, має, так мовити, інстинкт самоохорони й не хоче перетворюватися в щось инше. Здавалося-б, як мати любить свого чоловіка, любить і сина, то чому-б їй свою любов до сина не доповнювати ще й сексуальним зв'язком, як от з чоловіком? чому-б не перетворювати любов до сина в таку форму, як от любов і до чоловіка? це-ж те саме почуття любови. Або чому-б батькові не одружуватися з дочкою?

Фактично навіть у тварин ми спостерегаємо несполучність цих почувань, — сексуального зв'язку й батьківської пошани: коли самиця годує своїх дітей, то під той час у неї, звичайно, пригашується сексуальний потяг (період парування у деяких тварин не буває в той час, як вони годують своїх дітей молоком). І почуття до дітей є таким-же постулатом природи, як і сексуальне почуття: як-би батьки не дбали про своїх дітей, вони-б загинули.

Ба, коли в тварини батьківське почуття буває тільки коротке, вона його має тільки, коли годує дітей, то в людини, тому що вона має свідомість, почуття таке залишається на всьє життя. Діти визнають батьків за батьків усе своє життя, і батьки до смерті своєї залишаються батьками дітей своїх, а не чимсь иншим.

Головна причина такої константности — в свідомості людини: вона не забуває свого родинного зв'язку протягом усенького життя. Отже, гадаємо, тому, що у людини, як у істоти свідомої, елемент протилежности в почуттях цих має великий нахил до константности; людина, дочка, скажемо,

¹⁾ Маємо на увазі ще в Платона зазначену різницю почуттів споріднення — в відношеннях до батьків, до друзів, до жінок. Ба тільки Платон допустив невелику неточність узявши почуття приязни (а не братерські) і таким чином виступив із сфери споріднення.

визнає батька за батька усе своє життя, має думку цю в своїй свідомості і повинна мати відповідні (синівські) почуття дочки протягом усього життя свого, а не тільки тоді, коли батьки дбають, мусять дбати за неї, як за свою дитину. — Те-ж саме треба сказати й про братерські відношення: як-би з'явився тут сексуальний зв'язок, то братерські відношення перетворились-би в подружні (шлюбні) відношення, знищились-би, замінились-би на щось інше. Однак, як в очах людини вони щось варте само по собі, то і сами вони, із почуття, так кажучи, самоохорони, мають нахил не змішуватися з чим іншим і таким чином не знищуватися; і людина сама, надаючи їм вартости, не бажає міняти їх на щось інше, знищувати. Людство не хоче, так мовити, продавати їх навіть ціною шлюбу. Те-ж саме в відношеннях і далі — до всіх інших родичів, що з ними заборонено шлюб.

Взагалі кажучи, вплив такого почуття в спорідненні подібний, як це казали ще візантійці, до впливу магнету: чим далі відходить споріднення, тим менший буває вплив його. Найбільший вплив, мабуть, має почуття матері до сина, або, взагалі кажучи, батьків до дітей, а також дітей до батьків; потім братів і сестер між собою і т. д. Хоча порушення кожного правила й бували, однак зв'язок з матір'ю, навіть з мачухою в римсько-візантійському середовищі здавався чимсь таким, що про нього навіть у „народів не чути“ було.

З батьків і дітей (крвних і свояків), а також дітей рідних між собою, чи зведених, заборони ці переносяться й на інших родичів за аналогією: дядько за аналогією до батька, брат у перших до брата взагалі і т. д. Межа заборони споріднень тут завжди в історії переноситься залежно від того, скількох людей я визнаю спорідненими до мене; залежно від того, чи велика, чи мала сім'я панує в даному побуті; чи багато, чи мало людей зв'язані зо мною фактично, побутово, відношеннями споріднення. Коли фактично, в побуті, сім'ю, рід визнають тільки невеликий, коли родинні почуття обмежені невеликою кількістю осіб; і підстави для заборони шлюбів у спорідненні зменшуються. Навпаки, коли родинні почуття фактично існують відносно значного кола, то вони повинні перешкоджати й шлюбові з будь-ким із цього кола.

Тут можуть мати своє значіння всі побутові чи історичні явища, що впливають на утворення обсягу, на побут роду й сім'ї. Факторів тут може бути сила: навіть шляхи можуть мати тут свій вплив. Як залізнична мережа густа, роди більш розкидаються: фактичний зв'язок обмежується більш-менш тільки сім'єю, і споріднення починає перешкоджати шлюбові тільки невеликою мірою. Наприклад, коли з сестрою мовою я обов'язково зв'язаний, хоч-би тоді як перебував із нею в сім'ї у батьківському домі, то з сестрою в перших, деє далеко живучи, я можу бути сливе незнайомий. Я можу служити в Одесі, а брата мого завезуть до Владивостоку, все-таки у мене з братом є братерські почуття, ми все-ж походимо з однієї сім'ї, колись навіть жили вкупі (певна річ, мається на увазі звичайний, типовий зразок); коли, згідно з нашим побутом, ці почуття

являють собою щось таке реальне, що навіть дитину його я ще визнаю за рідну мені; то вже значно слабші почуття такого характеру будуть у наших дітей (двоюрідних), котрі одне одного, може, ніколи й не бачили, або навіть і не чули про існування одне одного. Правда, посередником тут з'являється батько (чи мати); зв'язок батьків відбивається на свідомості й дітей, цим шляхом, через батьків, діти ще можуть почувати себе спорідненими. Ба, що далі заходить споріднення, то в сучасному стані звичайно навіть забувають про нього. Побут, де родичі більш додержуються купи, де рід менш розпорошується, повинен заходити в забороні шлюбів у спорідненні далі, ніж побут, що фактично обмежується невеликою, рухливою сім'єю. Ось чому, може, у дикунів, що живуть племенами, ми бачимо иноді, що заборони шлюбів у спорідненні йдуть далі, ніж у культурних народів: зв'язки споріднення у них фактично реальніші, помітніші, ніж у культурних народів.

Коли навіть залізничі можуть мати вплив на обсяг заборони шлюбів у спорідненні, то про інші, ближчі до справи речі, як от, наприклад, духовне (в візантинізмі) і молочне (у горців Кавказу) споріднення, або споріднення в учителя з учнями („гуру“ в Індії) і т. інше, — нема чого й казати. Коли вони викликають (мається на увазі, щоб викликали) почуття споріднення, то встановлюється, щоб вони перешкоджали й шлюбові. Привнесення сексуального елемента в такі почуття не відповідало б природі їх.

Зовсім зрозуміло, що і в Візантії, надто під впливом християнства, в родинних стосунках хотіли надавати значіння не так сексуальному зв'язкові, як моральним почуттям, а тому Візантія особливо неприхильно повинна була ставитися до того, щоб родинні (не сексуальні) почуття переходили в шлюбні, вона особливо повинна була поширити заборону шлюбів із-за споріднення, що як ми бачили, доходила аж до сьомого ступеня.

Таким чином, шлюбом у спорідненні перешкоджають не інстинкти якісь (як от говорив Вестермарк), не темне, зовсім позбавлене свідомості почуття¹⁾, не *homo* якийсь *naturalis*, а свідомість споріднення, і наявність у цій свідомості таких елементів, які не пасують до сексуального зв'язку.

Отже, коли з цього боку ми звернемося до сучасного стану, то до певної міри ясно стає, що межа між дозволеним і недозволеним повинна тут проходити як-раз там, де кінчаються такі комбінації споріднення, що й тепер вони мають реально-побутове значіння. Найкращою міркою, компасом тут з'являється частіш за все (хоча й не безумовно завсіди) вживання в побуті назв споріднення: коли існує, звичайно вживається якась назва, то мало не раз-у-раз єсть і факт почуття, що він їй відповідає. Коли назва вийшла з ужитку, сливе невідома тепер, то, значить, зник і предмет, зникла й річ, зникли почуття, що їй відповідають;

¹⁾ Отже Едип, не знаючи, змішався з матір'ю.

і, виходить, цивільна влада не має вже побутових підстав забороняти такий шлюб. Себ-то, в сучасному цивільному законодавстві межа ця повинна проходити там, де проводить її уклад сучасної сім'ї, сучасної родини.

Ясно, що законодавство повинно мати на увазі не окремі факти й особливості, будь-чії виключні уявління, а типову, загально пануючу норму, звичайний зразок.

Акад. Федір Мищенко.

До історії обрання Вол. Гнатюка в академики.

Заснована в червні 1918 р. „Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук“ встигла до жовтня розробити проект статуту Академії і тоді перед нею конкретно стало питання про первісний склад Академії. Питання це викликало дуже жваві дебати, що зайняли аж два засідання Комісії (див. прот. № 17 і 18). Хто має визначити кандидатів до цього первісного складу? — ось те питання, в якому Комісія ніяк не могла дійти згоди. Одні члени Комісії вважали, що кандидатів на цих 12 академиків (по 4 на кожен Відділ) мала-б подати сама Комісія, другі модифікували це внесення так, що Комісія мала-б обговорити ці кандидатури, коли-б до неї вдалися з такою пропозицією, інші знов висували думку, що таких кандидатів мали-б подати ради вищих шкіл на Україні. Комісія так і залишила це питання не вирішене. А в „Законі про заснування Української Академії Наук в Києві“¹⁾ це питання здобуло цілком инакше вирішення — у ньому зазначено, що первісний склад Академії затверджується „на подання од Міністра Народньої Освіти та Мистецтва“.

Отож як почали в Міністерстві намічувати кандидатів, то було визнано за необхідне, щоб до первісного складу Історично-Філологічного Відділу увійшов хтось із наддністрянських учених, щоб цим призначенням заманіфестувати так-би мовити одність України, не зважаючи на політичні кордони. Вибір випав на Вол. Гнатюка, видатного вченого-етнографа, довголітнього Генерального Секретаря Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, члена-кореспондента Російської Академії Наук. На відповідного листа від Міністра Освіти В. Гнатюк відповів повною згодою (два листи його в цій справі та виготовлена за-для цього автобіографія його друкуються в додатку). Тільки-ж було й одне застереження. В. Гнатюк не міг раніш прибути до Києва, ніж у травні, а цитований уже вище пункт „Закону“ точно формулював, що первісний склад Академії утворюється „з-посеред таких осіб, яким місце їх побуту дає спромогу негайно приступити до діяльности в Києві“. Що-до Історично-Філологічного Відділу ця вимога була тим більше оправдана, що один із намічених кандидатів (акад. М. Петров) був уже цілком немічний старець (зовсім уже не виходив із хати). Через це кандидатура Вол. Гнатюка мусіла відпасти. Замість нього

¹⁾ Див. «Державний Вістник», р. 1918, № 73.

призначено було, як відомо, проф. С. Смаль-Стоцького, що саме тоді переїздом був у Києві і погодився перебраться сюди цілком для безпосередньої участі в організації Академії¹⁾. А В. Гнатюка Академія обрала вже аж у квітні 1924 року.

І. Автобіографія Вол. Гнатюка²⁾.

Володимир Гнатюк уродився дня 21 мая 1871 р. у Велесневі, Бучацького повіту в Галичині. До гімназії (нижчої) ходив у Бучачі і (вищої) в Станіславові, на університет (філософічний факультет)— у Львові. Короткий час (1898 р.) був учителем академічної гімназії у Львові. В-осени 1898 р. став секретарем Наукового Товариства ім. Шевченка і те місце займає досі. З обов'язку Секретаря ладить „Хроніку Наукового Т-ва ім. Шевченка“, якої вийшло досі від 1900 р. 60 випусків. Від 1898—1914 р. був Секретарем, а від 1914 р. Головою Етнографічної Комісії при Наук. Т-ві ім. Шевченка. Є членом редакції „Етнографічного Збірника“ та „Матеріялів до укр. етнології“. Від 1899—1907 р. був членом редакції „Літературно-Наукового Вістника“ і його Секретарем. Від 1899 (від заснування) до половини 1913 р. і від 1917 р. досі є Секретарем „Української Видавничої Спілки“ у Львові і як такий зредагував поверх 150 її книжечок. Від 1903 р. є членом-кореспондентом Російської Академії Наук у Петербурзі. Є також членом кореспондентом Товариства „Národopisná Společnost Československá“ у Празі та Товариства „Verein für österreichische Volkskunde“ у Відні.

Оголосив друком:

1. Причинок до історії зносин галицьких і угорських Русинів — ЛНВ, 1899, IX, ст. 16.
2. Руські оселі в Бачці (в полудн. Угорщині) ЗНТіШ, XXII, стор. 58.
3. Словацький опришок Яношік в народній поезії — ЗНТіШ, XXXI—XXXII, стор. 50.
4. Русини Пряшівської єпархії і їх говори — ЗНТіШ, XXXV—XXXVI, стор. 70.
5. Словаки чи Русини? — ЗНТіШ, XLII, стор. 82.
6. Легенда про три жіночі вdachі — ЗНТіШ, XCVII, стор. 12.
7. Запропашена збірка угроруських казок — ЗНТіШ, CXVII—CXVIII, стор. 10.
8. Угроруські духовні вірші — ЗНТіШ, XLVI, XLVII і XLIX, стор. 266.
9. Весіле в Керестурі (Бач-бодрогської столиці в полудн. Угорщині) — Мат. до укр. етн., т. X, стор. 56.

¹⁾ Акад. Смаль-Стоцький, виїхавши до Відня, так і не зміг повернутися до Києва цілком. Таким чином все одно всеняк організаційна праця Історично-Філологічного Відділу впала на плечі двох академиків: Багалія і Кримського. Почалася вона з запізненням (аж 8 грудня), бо й акад. Багалій, виїхавши після закінчення праці Комісії до Харкова, не міг через політичні обставини раніш повернутися знову до Києва.

²⁾ Листи друкуємо правописом авторовим без будь-яких змін, а автобіографію — тільки із змінами відповідно до сьогочасного академічного правопису.

Прологъ Иванъ

10. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Том I—VI (=Етн. Збірник, т. III, IV, IX, XXV, XXIX, XXX).
11. Легенди з Хітарського Збірника I пол. XVІІІ в.—ЗНТіШ, XVI, стор. 38.
12. Пісенні новотвори в укр.-руській народній словесности—ЗНТіШ, т. I і III, стор. 66.
13. Віршована легенда про рицаря і смерть—ЗНТіШ, LXXXV, стор. 20.
14. Хоценський співанник Левицьких—ЗНТіШ, XCI, стор. 32.
15. Народні оповідання про тютюнарів—ЗНТіШ, CXXII, стор. 46.
16. Причинки до пізнання Гуцульщини—ЗНТіШ, CXXXIII—CXXXIV, ст. 57.
17. Лірники—Етн. Зб., II, стор. 76.
18. Кушнірство у Галичині—Мат. до укр. етн., I, ст. 10.
19. Ткацтво у східній Галичині—там-же, III, ст. 14.
20. Народня пожива і спосіб її приправи у східній Галичині—там-же I, стор. 14.
21. Бойківське весіле в Мшанци, Старосамб. повіту—там-же, X, стор. 30.
22. Купанє і паленє відьм у Галичині—там-же, XV, ст. 24.
23. Народня пожива на Бойківщині—Наук. Збірник, присвячений проф. М. Грушевському, стор. 20.
24. Зносини Українців із Сербами—там-же стор. 36.
25. Як писати заіменник *ся* при дієсловах?—ЗНТіШ, LXXX, стор. 18.
26. Рецензія на проф. В. Шухевича „Гуцульщину“—Кіев. Старина, 1905, II, стор. 30.
27. Die Brautkammer. Eine Episode aus dem ukrain. Hochzeitbräuchen—Anthropophyteia, VI, стор. 37.
28. Українська народня словесність. В справі записів укр. етн. матеріалів. Відень, 1917; стор. 48.
29. Національне відродженє австро-угорських Українців. 1772—1880. Відень, 1916, стор. 66.
30. Мих. Коцюбинський, Листи до Вол. Гнатюка. Львів 1914, стор. 167.
31. Галицько-руські анекдоти (=Етн. Збірник, VI).
32. Галицько-руські народні легенди. т. I—II (=Етн. Зб., XII—XIII).
33. Знадоби до української демонології. Том I—II (=Етн. Зб., XV, XXXIII і XXXIV).
34. Коломийки. Том I—III (=Етн. Зб., XVII—XIX).
35. Народні оповідання про опишків—Етн. Зб., XXVI.
36. Похоронні звичаї й обряди (Разом із похоронними голосіями, що зібрав І. Свенціцький)—Етн. Зб., XXXI—XXXII.
37. Колядки і щедрівки. Том I—II (=Етн. Зб., XXXV—XXXVI).
38. Українські народні байки. Том I—II (=Етн. Зб., XXXVII—XXXVIII).
39. Гаївки (з мельодіями)—Мат. до укр. етн., XII.
40. Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes, T. I—II = Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. B. III, Leipzig, 1909, B. V,

Leipzig 1912. Два великі томи з текстами українською мовою і з німецьким перекладом. У продажу цього видання немає).

Перед війною почав ладити В. Гнатюк вибір творів народньої словесности не народньою, а літературною мовою, по можності з ілюстраціями, для широких кругів,—які у нас сповнили-би таку ролю, як у німців *Kinder- und Hausmägchen* братів Грімів. Війна стала на перешкоді цьому планові, та все-ж-таки вийшли досі 4 книжечки: 1) Баронський син в Америці. Вибір нар. казок з образками Ю. Панькевича. 2) Народні казки з обр. В. Кобринського. 3) Народні новелі, з обр. В. Кобринського. 4) Народні байки, з обр. Мик. Вихора. Готові до друку є ще: Народні міти і Народні легенди (усіх разом 10 книжечок).

В. Гнатюк був постійним співробітником „Записок“ та „Л.-Н. Вістника“, де надрукував багато рецензій, справоздань, заміток (а в ЛНВ і перекладів). Окрім того його статті друкували й отакі періодичні видання: „Житє і Слово“ (Львів), „Українській Вѣстникъ“ (Петербург), „Anthropophyteia“ (Leipzig), „Lud“ (Львів), „Радикал“ (Львів), „Листокъ“ (Унгвар), „Промінь“ (Вашківці), „Молода Україна“ (Львів), „Буковина“ (Чернівці), „Діло“ (Львів), „Наша Школа“ (Львів)—під власним іменням і під псевдонімами.

II. Лист до тодішнього міністра народньої освіти П. Стебницького.

Львів, 11. XI. 1918.

Високоповажаний Пане
Міністер!

Передовсім позвольте мені зложити щирі бажаня—щоб Ви прислужилися на своїм високім становищі як найбільше нашому народові та полишили як найглибші сліди своєї користної-діяльности в нашій історії. Тішуся дуже, що якраз Вам припала така важна тека, бо я певний, що Ви поорудуете нею як найкраще.

Письмо, писане з Вашого порученя, я дістав нині і зараз відписую, хоч не знаю, коли вдасться лист передати, бо в нас війна і почта не ходить. Коли мене виберуть членом Академії Наук, то я, очевидно, вибір прийму, бо вважаю його дуже почесним для себе. Шкода тільки, що не прислано мені статута Академії Наук, з якого я міг би поінформувати ся про свої обовязки та пізнати, чи зможу їх виповнити як слід. Особисто можу Вас повідомити, що я більшу частину року не можу виходити з хати—з виїмкою теплих весняних та літних місяців—не тільки через грудну недугу, але й недугу нирок, яку я набув у часі воєнних невігід та яка мене вже поверх три роки мучить. Неясно мені також те, чи я мусів би переносити ся до Києва, й коли, чи міг би далі жити у Львові і лиш раз—два рази на рік приїхати на якийсь час (на скільки знаю, російські академіки живуть постійно не тільки у Петербурзі, але й Москві). Коли б перенесене було конечно, то я не швидше міг би приїхати, як де в маю, 1919 р. і перед тим упорядкувати всякі фінансові та господарські справи.

Тепер звертаюся до Вас у двох загальних справах і на скільки се лежить у Ваших силах, прошу допомогти їм здійснити ся.

Перша — се справа етнографічної екскурзії. Війна викликала вже великий переворот у селянським життю і викличе ще більший. Багато старинних пережитків гине на наших очах, нова традиціональна література витискає стару. На нашу біду ми не мали ні тут у Галичині, ні там у Вас, великих музеїв, де все те було би позбиране і переховане для наших потомків. Етнографічні матеріали, які я призбирував довгі літа для тутешньої етногр. Комісії, знищили російські війська. Всяка наукова діяльність на поли етнографії тепер дуже утруднена, бо нема з чого черпати. Являється конечна потреба уладження нових екскурзій, до чого зимова пора дуже надаєть~~ся~~, бо селяне мають багато вільного часу та можуть посидіти і поговорити. Не знаю, як у Вас, але в нас знайшло би ся 4—5 осіб, готових до довгих або коротших екскурзій, та треба би на те гроший, яких у нас не дістанеть ся. Чи не розпоряджав Ваше міністерство якими квотами на такі справи і чи не могло би щось призначити для Галичини? В нас могли би зайняти ся збиранєм А. Онищук, Г. Коллуняк, О. Роздольський, Петро Шекерик і ще дехто, а гроші розділила би між них етногр. Комісія. Думаю, що і в Вас можна би зорганізувати таку екскурзію (її члени могли би збирати й різні предмети до музеїв), а надто порозсилати по сільських інтелігентах мій квестіонар, в яким я подаю вказівки, що й як записувати, який одначе в таким разі треба би в Вас передрукувати з деякими змінами й доповненнями, що я зробив би, коли б яка фірма взяла ся видати його.

Друга справа — се конечність видавання хочби невеличкого журнальця, присвяченого виключно обговорюваню справи нашої літературної мови і правописи (опісля міг би він перемінити ся на фільольог. журнал із ширшим обсягом). Теперішня мова, особливо часописна, засипана такою силою усяких варваризмів, що аж тяжко читати. Конечно треба показати людям, що належить омицати в літературній мові — яка мусить очистити ся не тільки з варваризмів, але й вульгаризмів — а чого уживати. Особливо укр. синтакса аж стогне під тягарем російської, не менше й лексика. Журналець такий міг би вести проф. Е. Тимченко, проф. А. Кримський, а може ще хто инший. На мій погляд він мав би значний вплив на вироблене і уодностайненє літерат. мови й правописи. Та певна річ, що він із передплати не-удржав би ся, отже міністерство повинно би визначити йому якусь постійну підмогу, щоб він міг сповняти свою важну місію.

Хоч у нас тепер велика заверуха і хоч тепер нема ще певности, що з того всього вийде, то всеж у нас більше журають ся закордонною Україною, ніж Галичиною, бож там уся наша сила й будучність. Усі наші вояки, офіцири чи прості, які побували на Волині, Поділю, Херсонщині, Київщині, Катеринославщині, і мали нагоду стикати ся з Вашими селянами й говорити, повертаючи оповідають про дуже прикрій настрій селянства. Саме слово „Україна, український“ здискредитоване в них і зненавиджене; селяне зовсім не криють ся з тим, що скоро тільки уступ-

лягь ся чужі війська, вони вхоплять за зброю, щоби зробити порядок із „буржуями“, до яких зачисляють усю сільську інтелігенцію, навіть учителів, виріжуть усіх, поділять землю, заведуть свій лад і аж тоді будуть поводити ся спокійно. Не знаю, чи теперішнє київське правительство знає про сі настрої, а як знає, чому не переводить як найшвидше і як найширшої аграрної реформи; аджеж воно не може мати ілюзії, що удержить ся перед натиском усеї селянської маси, як вона рушить ся проти нього, а коли так, то чи не ліпше піти конечній реформі на зустріч, узяти її в свої руки і перевести спокійно, ніж допускати до потрясень, які скінчуть ся фатально для всіх неселянських верств без огляду на національність і партійну приналежність. Очевидно ми Галичане не можемо мати нічого проти прочищення нашої землі з чужих елементів та побоюємо ся, що з перевороту може скористати яканебудь чужа, зорганізована, хочби й невелика сила, та загорнути знов Україну на довгі віки під свою опіку. Прошу дарувати, що я, неполітик, тикаю політичні справи, та се все тепер на порядку дня і мабуть ніхто не годен ухилити ся від сього.

Коли хто буде від Вас їхати до Львова, прошу прислати його до мене, я передам Вам „Записки“ й „Хроніку“ за час війни. Прошу також принагідно передати вкладки за той час. Якби могли се саме переказати д. Е. Чикаленкови та д. В. Леонтовичеви, то прошу дуже.

Дуже в нас подобають ся журнали „Книгарь“ та „Наше Минуле“. Коби вже раз повернули нормальні відносини, щоби вони могли більше розходити ся. Се була би дуже бажана річ із багатьох причин.

У нас усякі видавничі справи стоять дуже лихо через брак паперу і складачів. Складачі незадовго повертають, але браку паперу не усунеть ся. „Видавнича Спілка“ приміром не видала сього року через те ні одної книжки! Звідки у Вас будуть діставати папір? Може б ми могли черпати зі спільного жерела!

Прошу не гнівати ся, що я таке розписав ся тай забіраю Вам не-потрібно час, але по такій довгій, примусовій перерві у зносинах — бажав чоловік виговорити ся.

З правдивим поважанем

Володимир Гнатюк,

ул. Чарнецького, 24.

III. Лист до акад. А. Кримського.

Львів, 18. XI. 1918.

Високоповажаний Добродію!

Я довідав ся, що Ви поставили мене як кандидата на члена укр. Академії Наук. Дякую Вам дуже за прихильне оцінюване моєї скромної праці та заявляю, що евентуальний вибір прийму, який уважаю для себе великою почестю. Шкода тільки, що не маю і не знаю статута Академії Наук та не знаю, чи мій вибір конечно злучений з переїздом до Києва,

чи я міг би далі сидіти у Львові. Річ у тім, що я тут звязаний і господарськими справами і здоров'ям: я коло 9 місяців у році мушу сидіти безвихідно в хаті (вже четвертий рік). Якби перенесене було кінчене, то я міг би се зробити найшвидше аж у маю 1919 р., коли до того часу пожию та вийду ціло з теперішньої заверухи.

Коли Ви за час війни повидавали які свої праці, будьте ласкаві передати їх мені через когось, що буде їхати до Львова, та поручити йому, щоби забрав від мене для Вас книжки. Я передав би Вам дещо від себе і від Наук. Товариства. Я зробив би се й тепер, колиж звичайно ті люди, що від нас їдуть, везуть що инше з собою і книжок не хочять брати. Якби Ви бажали спеціально мати якісь видання Тов-а, що доси не маєте, напишіть, а я постараюся передати їх.

Дуже радий був би я, якби Ви змогли мені хоч коротко подати плян найближшої діяльності Акад. Наук та чим я міг би їй прислужити ся, бо коли не буду приневолений у зимі лежати в ліжку, міг би приготувати якусь збірку до друку. Я маю намір між иншим приладити більшу збірку казок, але для того потрібно ще зібрати трохи записів. Записувачі є в нас, треба би їм тільки вислати деякі фонди на кошти записування, яких одначе в нас тепер не дістанеть ся. Коли б можна дістати їх від Вашого міністерства (найліпше на адресу етнограф. Комісії, яка порозділювала гроші між записувачів), то прошу вистарати ся. Тепер надходить зима, отже найвідповідніша пора для таких записів. Якби в Києві були які рукописні збірки казок, а Ак. Наук мала намір їх видати і мені поручити редакцію, то прошу переслати їх мені, а я злучу їх із матеріялами, які маю та які можу ще мати, колиб дійсно знайшли ся кошти на екскурзію.

З правдивим поважанєм

Володимир Гнатюк,

Львів, ул. Чарнецького, 24.

Подав Вас. Дем'янчук.

Лист од Наркомосу УСРР з приводу смерти акад. Гнатюка.

Українська Академія Наук 15 листопада 1926 р. здобула од Народнього Комісаріату Освіти УСРР копію листа заадресованого до Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові з висловом жалю з приводу смерти дійсного члена Товариства, академіка Володимира Гнатюка. Подаємо його тут цілком.

У. С. Р. Р.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ

Харків, вул. Артема, Ч. 29.

ТЕЛЕФОНИ:

Канцелярія — 23 - 81

Бюро довідок — 23 - 87

ДО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

12/XI 1926 р. № 62863/нд 97.

Управління Науковими Установами при Народньому Комісаріаті Освіти УСРР у Харкові, одержавши сумну звістку про смерть в жовтні б. р. дійсного члена Товариства Володимира Гнатюка, висловлює свій великий жаль з приводу великої втрати, що понесена в його особі українською наукою взагалі й галицькою зокрема.

Небіжчика високо цінували не лише в Галичині, але й далеко за її межами, він був на протязі декількох десятиріч одним з самих енергійних і авторитетних діячів і організаторів Львівського Наукового Товариства, його секретарем, беззмінним головою його Етнографічної Комісії, членом Української Академії Наук у Києві, членом-кореспондентом Всесоюзної Академії Наук у Ленінграді, товариства Národopisná Společnost Československá у Празі й Товариства Verein für Österreichische Volkskunde у Відні й т. ин. Велику славу й високий авторитет він набув яко україно-галицький етнограф. З його ім'ям органічно зв'язана і організація і існування, і наукова праця Етнографічної Комісії Товариства. Зібрані й видані ним численні етнографічні і фольклорні матеріали, що безпосередньо торкаються території Галичини й Угорщини, назавжди залишаються фундаментальними джерелами української етнографії і фольклору, а майбутні покоління вчених усієї України будуть користуватися ними

як основними. Такі його розвідки про народні говори Угорщини, такі його етнографічні записи легенд, новель, казок, оповідань і анекдотів на Угорській Русі, видані в трьох томах Етнографічного Збірника Комісії, такі його описи народнього побуту русинів в угорській колонії на Угорщині, такі його записи народніх пісень і діалектологічне оброблення їх (IX том Етнографічного Збірника). Цінною для характеристики матеріяльної культури являється стаття про їжу та питво в Галичині (народня пожива та спосіб її приправи). Він опублікував в 2-х томах корпус легенд по усній традиції галицького народа (Етнографічний Збірник, т. XII—XIII), він нарешті видав велику колекцію угроруських духовних віршів, збірник лірницьких віршів і розвідку про них. Це величезна спадщина, що залишив небіжчик на користь всеукраїнської науки й культури.

Заст. Наркомосвіти *Ряпко*.

Зав. Укрнаукою *Яворський*.

Секретар *Кобзей-Сильк*.

Культурно-громадська праця акад. В. М. Гнатюка.

Шіснацять літ тому, докоряючи українській пресі за те, що вона нехтує справами культурного життя України, Володимир Гнатюк питав: „хіба-ж наукове й літературне життя народу менше важне й менше вартне від політичного або економічного? А в такому разі як жеж можна національній програмовій пресі займатися політичним і економічним життям, а літературне й наукове поминати або ігнорувати немов-би воно не існувало?“¹⁾ Поминаючи актуальність цієї думки й для нашого сьогодні, вона може дати дещо для характеристики Гнатюкових поглядів на громадське значіння культурної та наукової діяльності.

З ім'ям Гнатюковим у нашій уяві в'яжеться образ ученого великої творчої сили й дивовижної працездатності, вченого, що, раз обравши поле для своїх студій, рідко коли виходив по-за дослідження народнього побуту, а надто народньої словесної творчости. На тім полі наукової діяльності поклав він найбільші свої заслуги, тим науковим дослідам віддав усенький свій вік та працю і саме як дослідника етнографії найбільшою мірою занесено ім'я його на сторінки історії культурного українського відродження.

Володимир Гнатюк — це етнограф і йому — як етнографові — в своїй науковій діяльності часто очевидячки доводилося зустрічатися з зневажливим — таким звичайним і за нашого часу — поглядом на етнографічний дослід, якому заперечується утилітарне значіння в житті. Адже саме в той час, як В. Гнатюк розгортав свої перші етнографічні видання та щойно встиг виявити себе не тільки як тямущий дослідник, але й здібний організатор етнографічної периферії, саме тоді — 1905 рік — значна частина впливової галицької преси пішла походом на Наукове Товариство ім. Шевченка і то як-раз під гаслом утилітаризму, під спрощеним і звульгаризованим гаслом: наука для життя! Але „що таке життя, якому має служити наука?“ — питавсь тоді у своїх супротивників Іван Франко. „Чи це життя сам жолудок, самі економічні інтереси?“ і застерегав: „Не слід же забувати, що економічні і загалом матеріяльні інтереси не то що невиключні, але навіть не найважніші інтереси нашого індивідуального й народнього життя. Вони підстава всіх інших, підвалина соціальної й духової надбудови, але вони не вся будова“²⁾.

¹⁾ ЛНВ, 1910, II, с. 336. ²⁾ ЛНВ, 1905, VII, с. 76.

Не важимось ставити наведених спочатку думок Гнатюкових у залежність од цих поглядів Франка (Франко безперечно великий вплив мав принаймні на загальний напрямок наукових інтересів В. Гнатюка і це може бути за предмет спеціальної розвідки). Тут має вагу тільки підкреслити, що Гнатюк як і Франко визнавав органічну нерозривність зв'язку поміж економічною підвалиною та соціально-культурною надбудовою, що Гнатюкові, як і Франкові однаково чуже було і пусте та легковажне гасло: наука для науки, і непродумано-формальний зміст поклику: наука для життя! З цього становища цілком зрозуміла щирість Гнатюкового здивування й нерозуміння того, як-же можна тоді „займатися політичним і економічним життям, а літературне й наукове поминати або ігнорувати, немов би воно не існувало?“

Стоючи на такій позиції, очевидячки, мусів Гнатюк прийняти і всі консеквентні висновки, до яких зобов'язував його цей погляд. Мусів він неминуче шукати й підкреслювати, скільки змога, ті спільні моменти, що лучили його наукові дослідження з практичними потребами і справами громадського життя. І от характерно, що з природи не публіцист, бо для публіцистики його темперамент був либонь занадто холодний, В. Гнатюк пише низку статтів не тільки в справі утворення українського університету у Львові (тема ще певною мірою академічна), але забирає голос і в справах Угорської Русі, що з її трагічною долею лучила його й трагедія його власного життя. І мало того, що в своїх науково-публіцистичних нарисах та дрібних замітках він спростовує фальшиві відомості мадярської урядової статистики, висвітлює правдиві обставини, у яких відбувається процес мадяризації угорських русинів та словаків, пропонує цілу низку практичних заходів, щоб запобігти занепадові й вимиранню української народности в Уграх, — він навіть критикує проєкти змін в угорській конституції. І все це робить на основі того ґрунтового знання про край, що добув підчас власних своїх дослідів, бо це-ж власне він був перший, хто вніс ясність у суперечні й непевні відомості про угорських русинів, що панували в тогочасній літературі.

В. Гнатюк може більше як хто инший відчував і розумів потребу такого ґрунтового знання про край і про народній побут, щоб робити якісь розумні заходи на піднесення економічного добробуту й культурного рівня людности. Розпочинаючи свою передмову XVIII том „Матеріялів до української етнології“, де вміщено було просторі відомості про народню поживу в Галичині й поколінні організації сільської молоді, про ці „дві найважливіші річі для кожного народу: про народне здоров'є та про нашу сільську молодіж, що має бути основою всієї нашої будучности“, В. Гнатюк писав: „Не дуже веселе світло кидають вони на той побут, але їх і не збирано задля викликання веселого настрою, тільки задля докладного пізнання його та для роздумання над способом усунення того, що зле, і для заступлення його тим, що ліпше“. З цих рядків промовляє до нас голос гуманіста й громадянина, що в студіюванні наукових матеріялів бачив не тільки їхню наукову об'єктивну вартість, а й видатне

суспільно-культурне значіння, суб'єктивний культурно-громадський зміст. Тим-то з своїх дослідів народнього життя роблячи незаінтересовані висновки наукового характеру, Гнатюк не уникав нагоди підкреслювати й ті громадські справи, до яких спонукувало його його громадське сумління. І як-раз наведена цитата з Гнатюкової передмови до XVIII т. Етнологічних матеріалів надто виразно те стверджує, що не тільки наукову, в значній мірі завсіди печаттю незаінтересованости для практичного життя позначену, вартість він визнавав за етнографічними дослідями, але й вагу їхню для залагодження справді практичних життєвих потреб.

Гнатюк був чужий духові того сентиментально-націоналістичного етнографічного романтизму, що бачучи в етнографічних явищах і фактах прояв таємних сил пращурівського народнього духу, закликав плекати всю архаїчну побутову спадщину, як національні святощі. Той романтизм був доцільний тоді, як треба було процес національного відродження народу звязати з культурною традицією народньою, але він кінець-кінцем спиняв дальший культурний поступ нації і сам ставав архаїзмом, як поступала вперед наука й життя. Тому—як і кожен учений—безперечно глибоко зацікавлений тим, щоб на підставі фактів, які можна спостережати в народньому житті, спровтувати лінію, що за нею історично розвивалося культурне життя народу, на підставі тьманих і часто потворних пережитків старовини відтворити культурний його процес,—Гнатюк був далекий від ідеалізації всього того, що висувало перед його очі справжнє, неприкрашене, живе народнє життя.

Варто нагадати тут за одну, що її Гнатюк побіжно кинув, увагу в рецензії на „Очерки Витебской Бѣлорусіи“ відомого білоруського етнографа Никифоровського: „стаття [Никифоровського], — зауважує Гнатюк, — написана вірно і страшно пригноблиє вражіннем свого читача, коли він спогадає, що в ще такі люде, котрі добровільно потраплять затерти в собі всякий образ людскости і стати попросту дикунами“¹⁾. Тонке психологічне спостереження, стисло підкреслена особиста риса в цій принагідно поданій замітці. Адже — з тих чи інших причин — але так само через спостереження й через виучування етнографічних даних таке саме тяжке, гнітюче вражіння повинен був відчувати В. Гнатюк і в Угорській Русі й на Гуцульщині, і він таки справді його відчував, як свідчать уже згадані його статті на угро-руські теми, листи до його від М. Кюцюбинського і навіть сами наукові монографії, хоч як вони стримані в міркуваннях і тоні.

Але з В. Гнатюка не був політик, щоб з парламентської трибуни захищати Угорську Русь, не був і лікар, щоб дбати про народнє здоров'я, не був кооператор, щоб змагатися за економічний інтерес народу, взагалі — не був той практичний діяч, що логічні висновки з своїх багатих наукових спостережень і дослідів мав-би застосовувати до життя, переводити в життя. В тих питаннях, що вимагали праці спеціалістів, він міг

¹⁾ Зап. Н. Т. III, XX, ред., с. 21.

тільки звертати їхню увагу на ті широкі потреби, що їх підкреслюють, та ті широкі можливості, що їх розгортають перед охочими до суспільно-культурної діяльності його фахові етнографічні досліді. Самого-ж себе в цьому практичному зужиткуванні власних наукових студій В. Гнатюк, той Гнатюк, який не самі економічні та матеріяльні, ба й духові інтєреси уважав за рушійну силу життя, він самого себе обмежив іншою сферою діяльності: популяризацією здобутків етнографії та працею в Українсько-Руській Видавничій Спілці.

Поминаючи його переклади кількох популярних наукових розвідок з чужих мов („Кельтська археологія“ С. Рейнака, „Раси Європи та їх історичні взаємини“ Вл. Олехновича, „Чари на Україні“ В. Антоновича та ин.), що ними Гнатюк хотів познайомити українського читача з сучасним станом та методами культурно-історичних дослідів,—слід окремо відзначити широко задуману в Гнатюка серію популярних виданнів найкращих зразків української народньої творчости. З них видрукувані такі книжки: „Народні казки“ (1913), „Народні новелі“ (1917) й „Народні байки“ (1918), „Баронський син в Америці“ (казки), а окрім цих намічені й можливо навіть виготовані до друку: „Вибір народніх казок“, „Січкур Іванко і його подвиги“ (казки), „Народні думи“, „Народні легенди“, „Як вірили наші предки“ (вибір народніх мітів), „Нарис української мітології“, „Народні міти“, „Бог на землі“ (збір народніх легенд), „Як постав свѣт“ (народні легенди з історії природи й людського життя)²).

Судячи з тих книжок, які досі вийшли чи, будь-що-будь, відомі й у нас на Україні, можна тільки щиро пожалкувати, що не переведено в життя цілого того плану популярної бібліотечки і що навіть три видрукувані книжки мало на Україні поширено. Видатний знавець народньої творчости Гнатюк подав у своїх збірках, хай може не завсіди вдатний з педагогічного погляду, але безумовно характерний з погляду історично-літературного добір словесного народнього матеріялу.

Відповідаючи на „нестійні закиди деяких одиниць що виступають проти читання і ширення казок особливо серед молодіжи, бо вони буцім-то фальшивим представлюванням річи приучують молодіж до неправди“,— Гнатюк писав у своїй передмові до збірки „Народніх казок“: „Дивно, що такі люде не подумають, що неможна відноситись до ніякої казки, як до математичної формулки та розкладати її на правду й неправду, тим більше, що й нині ще не всі правди відомі і не раз трудно відзначити де і яка саме правда, а пояснити казку нікому не трудно і то навіть одним реченням: так вірили колись люди! Коли б із казки викинено всю фантастичність—буцім-то неправду, то полишив би ся з неї тільки сухий кістняк, який нікого не цікавив би. Тоді відібрано би казці весь чар, яким вона приваблювала все до себе мільйони людей і буде приваблювати без уваги на те, якими дорогами буде посувати ся рівночасно розвій писаної літератури і який напрям буде здобувати собі в ній перевагу“. І може

²) Н. В. За г л а д а — Бібліографія праць акад. В. Гнатюка — Зап. Етногр. Т.-ва, кн. II (у Києві 1927).

справді не можна було придумати ніякої іншої кращої ілюстрації до наведених слів Гнатюкових, як той яскравий добірний казковий матеріал, що подав у своїй збірці В. Гнатюк. Там кожна казка, що на ній рука упорядчикова позначилася переважно тільки в заміні діалектичних властивостей мови на загально-літературні, — кожна казка становить там варіант цілком викінчений, суцільний і до кінця напружує увагу читачеву своєю майстерністю — коли-б так можна було говорити про народній твір — майстерністю сюжету.

Що-б-же не ширити поміж людом, який має велике довір'я до друкованого слова, забобонів і несвідомости, на що можна було сподіватися з відомого випадку у Грінченковій практиці, Гнатюк до кожної книжки у своїй популярній серії додав передмову, де з'ясував з становища етнографа природу й значіння певних фактів народньої творчости. Для широкого суспільства ті передмови — по-при короткість викладу насичені великим змістом — дають дуже багато, бо, становлячи собою популяризацію спеціальних Гнатюкових дослідів, вони не тільки сприяли свідомому ставленню пересічного читача до народньої словесности, але й знайомили його з новими прямуннями наукової думки в царині етнографії. Зокрема з невидрукованих популяризацій Гнатюкових треба особливо відзначити одну: „Нарис української мітольоґії“, тоб-то тієї справи, яку досі в нашій науці найменше вистудіювано. Від В. Гнатюка, що сам зібрав величезні матеріали до цього питання і мав попередні підготовчі студії, можна було-б сподіватися праці, що спростувала-б багацько баламутств, з якими доводиться зустрічатися у дотичній науковій літературі.

Переважно як практичний діяч і робітник у справжньому розумінні цього слова, В. Гнатюк виявив себе в Українсько-Руській Видавничій Спілці, ставши за одного з директорів її і секретарем ще з початку її діяльности (1899 р.). Перебуваючи на тім становищі, мав він багато клопоту в справах чисто організаційного характеру (про це красномовно свідчить хоч-би листування з ним Коцюбинського), читав навіть коректуру частини виданнів, не кажучи вже про те, що більше як 140 книжечок із бібліотеки Видавничої Спілки мають на собі ім'я Гнатюкове чи то як редактора, чи то як перекладача або автора.

Праця у Видавничій Спілці, так само як і секретарювання в Науковому Товаристві ім. Шевченка, сталася за безпосередню причину до його широкого листування в справах наукових, літературних, громадських, що зможе колись стати надзвичайно цінним матеріалом до історії української культури й суспільства всієї першої чверти ХХ віку. Нема що й казати, як багато даних те листування криє в собі для вичерпливої характеристики життя й діяльности покійного академіка, особливо-ж його культурно-громадської праці. Бо хоч мало показна була та праця в своїх зовнішніх виявах, але, становлячи невід'ємну частину всього того труду, що віддав В. Гнатюк українському народові, вона в суспільно-культурному житті і поступі нашої нації справила свою певну і велику службу.

Михайло Тарасенко.

Заклик В. Гнатюка записувати етнографічні матеріали.

З надзвичайним захопленням, не шануючи свого здоров'я, ба навіть не думаючи за себе, до найостанніших днів свого життя, змордований важкою недугою, працював В. Гнатюк над збиранням та опублікуванням у належній обробці матеріалів української народної творчості. Цій праці отдавав він усі свої сили, та не менше дбав і за те, щоб збільшити число робітників у тій-же галузі знання. Чимало добрих фахівців працювало вкупі з ним, але він поривавсь захопити й ширші кола і, варто зазначити, загальний підручник для цього видав саме підчас світової війни, у Відні 1916—17 рр.¹⁾ Важка, сумна доба була тоді для Галичини, та й для всієї взагалі України, і саме тоді немов з міцнішим, надійнішим заповітом удавсь наш навчитель до всього рідного громадянства: „Записуйте ж етнографічні матеріали!“ (див. ст. 45). У них так наче-б справжня душа народня переходить, і тут доводиться шукати порятунку, коли вже все инше нас зрадить. Це якось нагадує навіть давній романтичний погляд на побут народній, а романтизмом саме й починає свій нарис В. Гнатюк.

„Значінне етнографії — дуже велике“, каже Гнатюк: „бо вона не тільки викликала переверот у життю цілого ряду менших і більших народів, спонукуючи їх національне відродження, але й маларішучий вплив на літератури в цілій Європі, давши основу в них романтичному напрямку, з якого розвив ся опісля реалістичний напрям. Українська етнографія, не вважаючи на те, що український народ — позбавлений вищих культурних верств і державної організації та звязаних з нею культурно-наукових інституцій, які підпирали б постійно його культурно-наукові змагання, не тільки не полишила ся по-заді в сім поході, але на однім напрямі вибила ся наперед і випередила инші народи, через що й її заслуги тим більші“ (ст. 3—4).

І саму літературу українську в чималій мірі приправлено, а у багатьох представників письменства, особливо за часів романтизму, навіть цілком збудовано з елементів етнографічних, переважно з елементів української народної поезії. Ця поезія, зазначає наш дослідник, почала „пробивати собі дорогу до літератури ще в XVIII ст. Крім цілого ряду пісень, зложених чистою народною мовою, а надрукованих у різних збір-

¹⁾ Див. «Видання союзу визволення України. Володимир Гнатюк. Українська народня словесність. (В справі записів українського етнографічного матеріалу). Ст. 45.

никах усуміш із російськими піснями, або видобутих із рукописів і оголошених аж останніми літами, добачуємо вплив народньої поезії вже на українській філософії Г. Сковороді. У творах другого тогочасного письменника, Некрашевича, подибуємо також народні впливи, особливо вірування... Та найсильніший слід витиснула народня поезія на батькові нової української літератури, Івані Котляревським... Твори другого визначнішого письменника, Гр. Квітки-Основ'яненка, пересякнені також наскрізь народньою поезією" (ст. 4—6). Тою-ж-таки поезією пройняті твори Шевченка. У Куліша ми знаходимо часто-густо або „вільні перерібки народніх пісень та оповідань“, або „сильні сліди нар. поезії, не згадуючи про загальний народній кольорит“. „У численних оповіданнях Ганни Барвінок не тільки порозсипувано всюди багато народніх пісень, але й вони самі— або підслухані народні розмови, або основані на таких темах, що мають широкі паралелі у світовім фольклорі“. Досить відомий є народньо-поетичний колорит Марка Вовчка, а деякі оповідання її взяті просто з народнього джерела. Повні народньо-поетичного елементу оповідання Д. Мордовця, О. Стороженка. „Переважає частина творів поета С. Руданського се— талановиті віршовані перерібки народніх оповідань“. „Наші поети, що писали байки (Е. Гребінка, Л. Глібів, Павло Свій, М. Старицький, Б. Грінченко, Я. Жарко) користувалися в більшій або меншій мірі народніми мотивами“. „Деякі твори Ю. Федьковича, Ів. Франка, Н. Кобринської, М. Коцюбинського, О. Кобилянської й інших письменників— основані також на народніх оповіданнях і піснях, або бодай нав'язані народньою поезією“. Значний вплив тої-ж-таки поезії є у наших драматургів.

Народня поезія українзувала сторонніх та напівсторонніх людей, відбилася голосно в польській літературі, де свого часу була витворила т. зв. українську школу. Є дуже виразні риси й впливи її також у російському письменстві та науці (ст. 7—10).

Коротко, стисло все це зазначено, але не бездовідно, з дійсними, певними вказівками на твори, де треба шукати належних рис, а то й на відповідну наукову літературу.

Далі наводяться численні зразки того, як учені чи то взагалі письменники інших країн ставилися до етнографічних особливостей українського люду, визнавали багатство та красу їх. Після того зазначається, що робило в справі дослідження етнографії Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка, як це зруйнувала світова війна, що загинуло підчас її у Львові та що і як треба в дальшому робити, щоб сяк-так надолужити втрачене, звичайно; треба з тим більшою енергією провадити в дальшому тут роботу. І от у звязку з таким висновком Гн а т ю к подає „короткі інформації про те, як і що належить записувати. Хто хоче докладніше познайомитися з предметом, той“, зазначає автор: „може переглянути різні спеціальні програми“ (ст. 18); у примітці (ст. 18—19) він і наводить „важніші з них“. А якщо людина бажала-б познайомитися ще з загальними методами розробляти, студіювати окремі етнографічні теми,

і цьому йде на допомогу автор: він перелічує світові європейські етнографічні часописи та представників головніших світових і українських етнографічних течій.

Це свідчить, як глибоко, серйозно ставивсь В. Гнатюк до етнографічної праці. Очевидна, його думка, бажання були такі, щоб кожен етнограф був найбільш підготований, освічений, щоб і записувати людина бралася тоді, коли вона розумітиме вагу цікавих для неї матеріалів у найширшому масштабі. Та, певна річ, це тільки побажання, і головну увагу автор звертає переважно на звичайне записування етнографічних матеріалів.

І от, переказуючи, як краще, доцільніше заходитися коло цього, В. Гнатюк радить: „Хто вибираєть ся записувати які-небудь матеріяли, повинен постарати ся вперед про книжку з подібними або близькими матеріялами до тих, які хоче записувати“ (ст. 20). Що-до самого записування, то „найліпше“ держатися способу — записувати „все, що попаде під руки. Коли одначе хтось бажає записувати лише твори усної словесности, а при тім обмежити ся ще на одну-дві її галузи, для того“ додає автор: „наведу подрібнішу програму, подаючи у скобках спеціяльну літературу, наскільки вона існує в окремих виданнях“ (ст. 22).

У цій програмі зазначаються, з відповідними розділами: пісні обрядові, історичні, побутові, дрібні пісні; духовні пісні й пісні не народнього походження; соромітські пісні; чужі пісні; мелодії пісень; замовлювання, драматичні вистави, гри; казки; байки; міти; легенди; перекази (Sagen); новелі; анекдоти (приказки); приповідки (прислів'я), загадки; ліки; вірування (ст. 23—45).

Дуже стисло, але разом із тим і дуже змістовно накреслював тут В. Гнатюк сировий матеріал, відповідну що-до нього предметову літературу, а не раз і методологічні поясіння до розділів. З літератури, казав Гнатюк, він „наводив лише що найважнійше й те, що можна купити по наших книгарнях або знайти в наших бібліотеках“ (ст. 45). Ми, однак, дуже помилилися-б, коли-б на підставі цього думали про якусь випадковість такого вибору: літературу підібрано дуже уважно і, безперечно, з великим знанням, старанністю, як те-ж саме можна сказати і про всю в цілому книжку. Розміром вона — зовсім невеличка, в змісті-ж її яскраво почуваються підсумки всього авторового життя, виразно відбиваються і довгий, добрий досвід ученого і гарячий заклик палкого агітатора... І, безумовно, дуже корисну річ ми зробили-б для нашої України, найкращий пам'ятник збудували ми-б для нашого незабутнього небіжчика-академіка, коли-б перевидали тепер його книжечку, щоб вона у нас, на нашій Україні, була-б не бібліографічними рідкощами, а живим, приступним для кожного підручником!

Академик *Андрій Лобода*.

До характеристики акад. Володимира Гнатюка як збирача й записувача.

Довгий шлях пройшло збирання фольклорних матеріалів, поки зрештою стало на науковий ґрунт. Виникши під впливом романтичного руху, довгий час було воно справою аматорською, що на ній дуже відбивалися і загальний напрямок часу, і політичні умови, і літературні традиції. Був час, коли збирач етнографічного матеріалу, в першу чергу—пам'яток усної словесности, виконував літературну громадську чи політичну функцію скоріше як наукову. До наукового запису, тим більше — опрацювання зібраного матеріалу — було ще далеко. З тих часів, як дані фольклорного матеріалу починають набирати ваги в громадській думці — збирання матеріалів охоче пристосовують до потреби аргументувати ту чи іншу політичну або-ж громадську програму, що значною мірою визначало собою й методи праці. Знов-же впливали певні літературні школи; сентименталізм та романтизм залишили свої виразні сліди на збиранні й тлумаченні народніх утворів. В них шукали то „чувства чувствительнаго, трогательнаго, томнаго“, то „порывистаго, необузданнаго, бурнаго“¹⁾ і навіть бідолашне кріпацьке село розглядали у відповідному освітленні, і не один збирач певний був тоді, що „много есть деревень на свѣтѣ, но подъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный Эдемъ“²⁾.

Для України за початок серйозного наукового опрацювання і збирання фольклорного матеріалу можна вважати сімдесять років, коли організовано було „Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества“, де працювали такі діячі, як Антонович, Драгоманов, Чубинський та інші. „Труды“ славетної експедиції Чубинського можна вважати за першу спробу застосувати наукові підхідки, правда, невільну від великих методологічних хиб.

Але ми повинні зауважити, що наведеною думкою зовсім не хочемо нехтувати заслуг наших перших збирачів. Імення Цертелєва, Максимовича, Меглинського, Костомарова, Куліша та багатьох інших завсіди матимуть почесне місце в історії української етнографії. Помилки, що їх ті збирачі допускалися, до певної міри властиві були не тільки їм, але й часові

¹⁾ Дав. нар. проф. О. Грушевського: З сорокових років. Етнографічні видання і пляни ЗНТШ, 1909, III, сс. 97 й дл.

²⁾ „Малороссійская деревня“ Кульжинського. Цитую за проф. О. Грушевським з наведеної його статті у ЗНТШ.

й, розуміється, дивно було ждати правдивих сучасних наукових метод і поглядів. Їхні помилки ясно стали перед нас через дальший розвиток нашої науки і, певна річ, майбутній дослідувач, озброєний іншими даними, знаходитиме помилки і в працях сучасних спеціалістів.

Діяльність покійного академіка Володимира Гнатюка, безперечно, видатнішого українського фольклориста першої чверти нашого століття, належить як-раз до тієї доби, коли й українська етнографія перейшла на міцний науковий ґрунт. Ця діяльність остільки плідна й велика, що схарактеризувати її з усіх боків — самостійне завдання. Працьовитий записувач і озброєний дослідник — Володимир Гнатюк є окремий розділ в українській етнографії. Беручи-ж на увагу, в яких саме обставинах провадив він свою працю, то, не боючись впасти в панегіричний тон, можна сказати, що це був подвиг.

Ми не збираємося тут підбити повний підсумок науковому доробкові Гнатюка; подамо тільки деякі уваги до характеристики його, як збирача й записувача і говоритимемо не за те, що зібрав покійний академік, а як він збирав, записував чи рекомендував це робити, отже спинимось на моментах технічних чи, краще сказати, методичних.

Перш за все — це фольклорист-фахівець, професіонал, а не аматор і випадковий автор; усній народній творчості він присвятив усе життя, а не записував принагідно, між іншим. Наслідки такої наукової діяльності далеко вийшли за межі Галичини своїм значінням та діапазоном, але особливе значіння все-ж-таки Гнатюк має саме для Галичини, як, власне, перший з етнографів-українців, що провадили там свою працю, коли не рахувати Я. Головацького та Гната з Никловичів; той несистематичний і випадковий матеріал, що розкидано його усюди в періодичній пресі, очевидно, в рахунок іти не може.

Як-же з Гнатюка зробився етнограф? Як він прийшов до таких інтересів? У передмові до одного з томів своєї збірки байок¹⁾ Гнатюк, між іншим, розповів нам історію свого покликання: „Замилування до народньої поезії я виніс з дому. Мій дідо по матері, Ілаш Савицький, знав величезну масу народніх оповідань і переказував мені їх радо, коли я перебував коло нього. Його жінка Марія, а моя бабка, знала велику силу пісень... Крім того двері нашої хати майже не замикались перед різними людьми, що пересиджували у нас неначе у сільськiм казині цілими годинами“... Отже, джерело Гнатюкове спільне для багатьох етнографів: спільні дитячі вражіння заховують інтерес до народньої усної творчості й надалі штовхають людину до тієї-таки творчості повернутися, але вже не в ролі пасивного слухача, а свідомого й активного збирача. Але з Гнатюка збирач, хоч і несвідомий своєї мети, повстає дуже рано: „коли мене відвожено 1883 р. восени до третьої кляси народньої школи в Бучачи (у Василіян), я знав не менше, як 100 довгих оповідань (головно казок та байок), не

¹⁾ Укр. Нар. Байки (Звір. епос). Етногр. Збірн. т. XXXVII—XXXVIII, сс. III й дд.

числячи ряду менших (анекдотів та инш.). Зараз на початку побуту у школі попала мені в руки антологія, яку видало тоді студентське товариство „Академічне Брацтво“. (Ibid.). І Гнатюк переписує з цієї книжки ті твори, що йому найбільше подобались, а при тому спало йому на думку — так само переписати, щоб не забути, ті народні пісні, які він уже знав. „Я зробив се і так повстала перша моя збірочка пісень. Я не мав ніякої тоді означеної мети й записував пісні лише тому, що вони мені подобалися. Але збірочка все збільшала ся, особливо в часи вакацій“... До р. 1889 він уже має записаних коло 500 пісень. Дальша подія, що її зазначив сам Гнатюк, як впливову на його діяльність, була публікація кількох його записів пісень (до сімох) у „Ново у Галичанині“, що звернувся тоді саме до своїх читачів з проханням записувати й надсилати до редакції народні пісні. Разом з цією публікацією зазнав миєся наш етнограф і з тією „редакторською“ підхідкою, що з нею потім дуже боровся: мову його записів нещадно підправлено на свій лад. Орган цей потім припинивсь; у редакції загинула й збірка, що її послав був туди Гнатюк. Але, все-ж-таки, перша публікація вплинула, й молодий ще збирач почав „ладити другу збірку“. От з цього почавши, він уже ніколи не покидав збирати матеріял; р. 1894-го Гнатюк уступив до Львівського університету. Скоро засноване було у Львові „Towarzystwo ludoznawcze“, де за голову був професор-славист А. Kalina, вчитель Гнатюка, що звернув увагу своїх слухачів на це товариство. Дізнавшись, що у Гнатюка є збірка до 800 пісень він запросив його до участі в „Ludzie“; тут Гнатюк видрукував, як сам висловлюється, „пару дрібних заміток“ і знову передав свій матеріял в надії на публікацію; але той матеріял спіткала така-ж сумна доля, як і попередній у „Новому Галичанині“ — збірка загинула без сліду. Тоді-ж Франко почав видавати „Житте і Слово“. Гнатюк послав матеріял і туди — і це був початок близького знайомства нашого етнографа з Франком, що тривало все життя.

Безперечно, найбільшу вагу для Гнатюка як для етнографа мало Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, що почало видавати свої „Етнографічні збірники“. „Отся подія мала для мене особливу вагу“, писав Гнатюк: „бо відтоді я переінівив свої принагідні та аматорські записи на постійні та систематичні, маючи певність, що буду мати місце для їх поміщення“ (ib.). І з р. 1896 починаючи, Гнатюк публікує в Етнографічних Збірниках Наукового Товариства ім. Шевченка та Записках його всі свої матеріяли, розправи та рецензії. Уперте й плідне збирання, як відомо, переривається тяжкою хронічною хворобою, що придбав її Гнатюк таки у етнографічних своїх екскурсіях. Але й захворівши, не один раз будши вже засуджений на смерть, Гнатюк не покинув своєї роботи. Всією своєю діяльністю входить він до Наукового Товариства; коли не стало можливости самому вибиратися в екскурсії, то Гнатюк береться за редакційну працю над „Збірниками“, в якій виявив, як знаємо, не тільки свою придатність, ба й величезну ерудицію в справах фольклорних. І ця хора, часто конаюча людина провадить величезну роботу на терені укра-

їнської етнографічної науки, роботу, над яку і кількісно і якісно немає в історії нашої етнографії, немає до сьогоднішнього дня.

Ми не будемо наводити чисел записів та заголовків збірок та розправ Гнатюка; це ім'я найтісніше зв'язане з багатьма збірками Львівського Товариства. У визначніших випадках етнографічної справи української слово завжди належало небіжчикові, і воно завжди було авторитетне. В деяких випадках праця Гнатюка безпосередньо стосувалася до проблем міжнародної фольклорної науки. Пригадаймо хоча-б той факт, коли відомий фольклорист Antí Aarne в своїй видатній праці „Verzeichnis der Märchentypen“ припускав приблизну кількість у загальному фольклорі самостійних байок, числячи їх не більше як 300. Але цю кількість байок подав Гнатюк у одній тільки своїй збірці, свого часу найбільшій в європейському масштабі. Ми не згадуватимемо за піонерську, вельми результатну, просто сказати—самовіддану працю нашого етнографа на Угорській Русі. Кожна з збірок Гнатюкових—це окрема наукова тема для характеристики його діяльності, де продукційність, точність та докладність записувача, його величезна ерудиція, начитаність та взагалі науковий апарат стоятиме на першому місці. Облишуючи це, ми й перейдемо до загальних уваг техніки Гнатюкової праці.

Щоб висвітлити цей бік діяльності небіжчика, не зайва річ побіжно оглянути стан техніки та підходок записування взагалі, що їх застав Гнатюк на початку своєї діяльності, тим більше, що—н де правди діти—старі ці підхідки в деякій мірі дожили ще й до наших часів і то не тільки в українській етнографії. Попередні збирачі не дуже турбувалися за методу, техніку чи інші там питання, що стосувалися до збирання й опрацювання матеріалів. Не одному з таких збирачів усяке слово, що виходило з уст народніх, здавалося за безперечну мудрість, за безпосереднє джерело мітологічне чи, часом, і історичне: не потрібувало складної аналізи та дослідів: усе було ясне, очевидне, а головне—самобутнє. З таких народніх оповідань, належно зредагованих, викроювано „самобутню“, „національну“ мітологію; з прислів'їв збивали теж національну „народню філософію“. Звісно, для цього не треба було фонетичного, абсолютно точного й докладного запису. На ці часи—„підправлення“ записів, „редагування“ тексту—поширене й характерне явище. На це грішив Срезневський; Куліш не був вільний від гріха, та й натурально все це було, коли записувача дуже часто приваблювала зовсім не наука з її суворими вимогами: „Надобно сознаться откровенно, что, странствуя изъ села въ село по малороссійскимъ губерніямъ, въ періодъ моею юности, я рѣдко имѣлъ въ виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрываетъ мелкими отрывками цѣлое малороссійское племя“¹⁾ Інших збирачів приваблювала народня творчість з інших міркувань, і коли у такого серйозного збирача, як Куліш могли бути хиби, то що говорити за просто збирачів?

¹⁾ П. Куліш. „Записки о Южной Руси“, I, с. 234.

Все це, звичайно, значно знецінює призбираний матеріал, але поруч з тим маємо ще шкідливіше явище: чистісіньке й безсумнівне фальшування, як у того-ж-таки Срезневського, Шишацького — Ілліча; випадки фальшування часто траплялися і в дев'яностих роках минулого століття (С. Ніс); не вільний від них і наш час. Старі збирачі любили рекомендувати публіці свої записи, як останній слід пам'яток народньої поезії, що зникають назавсіди. З тих скарг і плакання за народньою творчістю починається українська етнографія. П. Лукашевич подавав свою збірку, як, можливо, „последнее... издание“ пісень, „заимствованное прямо изъ Малороссіи“ і давав слово: „Проѣзжайте всю Малороссію вдоль ѣ и воперекъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни. Изъ десяти парубковъ едва ли сыщется одинъ, который можетъ пропѣть „мужицьку писню... И так, эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ“¹⁾. Цей мотив зберігся й до наших навіть днів²⁾. Деякі старі етнографи щиро вірили, що замре й сама мова українська навіки, як напр. А. Метлинський³⁾; так думав і Костомаров⁴⁾. У значній мірі походив такий погляд на народню словесність од того, що записувач і не вмів одшукати матеріал.

В наслідок подібної ситуації докладний опис часто підмінювався, як висловився наш шановний етнограф, „ліричною рефлексією“, що вже зовсім перевертала етнографічну працю на лемент за старовиною, за народньою творчістю, рештки якої подавав такий автор.

Коли записування матеріалу було остільки недосконале, коли матеріал призбирувався й з причин літературних, громадських та політичних, і то більше як для науки, то й опрацьовування, розуміється, таких матеріалів чимало хиб мало. Досить зазначити хиби систематики зібраного матеріалу, чи, краще сказати, відсутність її, а також буйний простір фантазії при поясненні та аналізі здобутих пам'яток. І за наших часів не один був привід Гнатюкові іронізувати з „доброї старої методи, коли на підставі двох недокладних спостережень, зроблених на одній-двох особах, генералізували ся факти на село, повіт, край, нарід і так далі“⁵⁾. Звичайно, не можна всі ці хиби на карб покласти самим тільки українським етнографам. Явища ці застосувати треба й до Росії, і до цілої Європи.

Перше, що різнить виразно записи Гнатюка від старих записів, — це суворе додержання фонетики. Уживаючи такого способу записувати

¹⁾ П. Лукашевич, Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни СПб, 1836 (без ім'я збирача), передмова.

²⁾ Див. напр. Д. Яворницького: Малороссійскія Народныя Пѣсни, собранныя въ 1878—1905 гг. Катериносл. 1906.

³⁾ „Думки и пѣсни Амвросія Метлинскаго“ вид. К. Студинського Львів, 1897; чи у вид. „Рука Письменність, т. IV. Л., 1906. Дав. „Смерть бандуриста“: „Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі, пісня в народі, бо вже наша мова конає“ (с. 17).

⁴⁾ „Костомаров в Петербурзькій громаді 1860 р.“ Україна, 1925, III, с. 66.

⁵⁾ В. Гнатюк. Рецензія на П. А. Нестеровського: Бессарабскіе Русины. Историко-этнографическій Очеркъ Л. 1905. ЗНТШ, 1905, IV, с. 35.

фольклорний матеріал, Гнатюк точно передавав і діалектологічні особливості, що надало його праці велику вагу для діалектологів, а в таких випадках, як, наприклад, вивчення Угорської Русі мало значіння в справі рішення низки складних питань що-до етнічного походження тої людності, де провадив свої записи наш етнограф. Такий принцип до певної міри полагодив правописну плутанину в публікації записів. Правописному питанню Гнатюк, як удумливий фольклорист, надавав великого значіння, як і береженню діалектологічних особливостей. Нехтувати діалектологічним боком записування, це значить спричинюватися і до дальшого незнання повної діалектології мови; правописна-ж плутанина перешкоджає правильно читати записаний текст ¹⁾. Звичайно, що, говорячи про правописну плутанину, треба на увазі мати окрім індивідуальних ухилів глибші причини об'єктивні: тогочасну нерозробленість українського правопису та політичні умови. Уважаючи, що недосконалий спосіб записувати, який не відтворює в точності проказаного, знецінює значно наслідки усієї праці, якщо не нищить їх, Гнатюк, „записуючи свої матеріали... тримався засади, щоб записувати все, слово в слово, а не пропустити нічого“ ²⁾. Зрозуміло цілком, що Гнатюк не міг не поставитися негативно до підроблювання мови, як от у Головацького ³⁾ в бік наближення її до мови російської, а у інших етнографів—до польської ⁴⁾.

Записуючи і потім публікуючи пісенний матеріал, Гнатюк звернув увагу на дуже вільне поводження своїх попередників з розміром пісень. У справі систематизації-ж як пісенного, так і иншого фольклорного матеріалу Гнатюк завжди був обережний і не прагнув спокусливої мети—подавати філософічну схему систематизації, добре розуміючи близьку залежність такої класифікації від змінливих індивідуальних особливостей. Він застосовував механічну систематизацію в своїх збірках, себ-то таку, щоб дослідникові було як-найлегше шукати потрібний матеріал у межах окремого жанру ⁵⁾. Також негативно поставився Гнатюк до старої звички редакторів і видавців—публікувати етнографічні „альманахи“, себ-то збірки, складені з різноманітних жанрів фольклору. Він зазначив, що для нашої науки вигідніше мати докладні записи одного виду усної творчості, як недосконалі й недокладні—багатьох ⁶⁾. Місце безоглядної віри старих записувачів у „народність“ записаного, у Гнатюка заступає пильна критика тексту що-до походження його. Гнатюк прихильно ставився до принципу деяких фольклористів—не записувати нічого від письменних людей ⁷⁾.

1) Його-таки—рец. на „Етнограф. Матер.“ В. Грінченка, т. III. ЗНТШ. 1990, I с. 30.

2) З передмови до т. I. Етнограф. матер. з Угорської Русі.

3) З передмови до збірки коломийок, Етн. Зб., XVII, 1905.

4) Див. рец. на В. G u s t a w i c z a—*Kilka szczegółów ludoznawczych powiatu Bobrickiego* (Lud, 1902)—ЗНТШ, 1904, I с. 50; на О. K o l b e r g a—*Pokucie* ЗНТШ, 1905, III.

5) Див. зазн. передмову до збірки „Коломийок“.

6) Рец. на S c h n a i d e r ' a: *Lud Peczniżyński*, Записки НТШ, 1908, III с. 232.

7) Рец. на Ф е д о р о в с ь к о г о „Lud białoruski na Rusi litewskiej“. ЗНТШ, III, 1903, с. 42.

Звичайно, що з такою засадою не можна погодитися цілком, бо вона не гарантує абсолютно записувача від „ненароднього“ матеріяла, та й чи є рація записувачеві уникати подібний матеріял збирати? А як письменний селянин прочитає своє оповідання з букваря, а що тоді буде? — приблизно так запитує Гнатюк. — Буде те, можемо сказати, що записувач матиме матеріял до взаємин між усною словесністю та письменством, тим більше, що взаємини ці — реальний і давній уже факт; народні джерела в письменстві і письменницькі в фольклорі — добре відомі кожному дослідникові. Може-ж неписьменний селянин розповісти те, що йому переказав письменний, який вчитав оповідання з якоїсь книжки. Але це поточна увага тільки; для нас важливе як-раз те, що Гнатюк цілком правильно поставив як основну вимогу опрацювання зібраного матеріялу — всебічну критику кожного тексту. Наукові свої погляди Гнатюк виводив з проаналізованих, точно записаних матеріялів і завжди гостро виступав проти тих фольклористів старого толку, які „що видавалось їм негарне, або противило ся їх поглядам на дану річ, те вони викидали; чого їм не ставало, те вони самі доробляли і вставляли“¹⁾. Тому Гнатюк і знецінив Головацького, розкривши його „кузню“, як він одкинув з тієї причини і збірку коломийок Саламона (Львів, 1863).

Це не значить, що Гнатюк не цінив краси та художности народніх утворів. Ні, цінитель з нього був добрий, але такий, що краси тієї не надавав він сам од себе; він не „підкрашував“, не чепуривав запису, чи, як обережно кажуть не „редагував“ його. Натомість рекомендує він инше: знайти найкращі, найхудожніші варіанти в устах самого народу, в натурі, допитатися найкращого оповідача, співця, і вже тоді записати річ у найкращому вигляді, а не самому надати їй „краси“.

Увійшовши з головою в глибоке море народньої творчости, Гнатюк добре зрозумів його течію й напрямок. Тому він ніколи не міг скаржитись на завмирання чи зникання народньої творчости, ба й засуджував давню звичку плакатися за старим: „Чи можна жадати, щоби одна стаття людського розвою вічно між людьми тривала? Коли б так було, то на світі не було би розвою“, писав він на адресу таких етнографів²⁾.

Гнатюк не міг наслідувати старій манірі — видавати текст тільки записаний, не опрацьований. А опрацьовував Гнатюк зразково. І тут уже виявляє він себе не тільки першорядним записувачем, а й широким і глибоким ерудитом, знавцем бібліографії. Видати неопрацьований матеріял — за Гнатюком це не послугу фольклорові зробити, а злочин. Перше ніж видати, збирачеві треба приладнати потрібний науковий апарат, щоб знати, що саме годиться з зібраного видати, розшукати треба варіанти, паралелі, як у сусідніх, так і в інших народів, подати відповідну бібліографію. Без усього цього — видання нічого не варте; воно — мертвий капі-

¹⁾ Рец. на Ю. Яворського, „Къ Истории гал.-рус. колядокъ“. ЗНТШ, 1902, XLV, с. 39.

²⁾ І ец. на Никифоровського, „Очерки престолярнаго життя-бытъя въ Витебск. Бѣлоруси. О. 1895. Зап. НТШ. 1899, I, с. 41.

тал, що ніколи, може, й не вступить до живого обігу науки, хоч яку матиме в собі цінність. „Із тої причини повинні поставити собі за задачу всі наукові інституції й редакції не випускати сирих етнографічних матеріалів, не вказавши при них бодай літератури дотичної нації¹⁾“, „бо при величезному розрості фольклору попросту неможливо нікому постерегати відповідну літературу хоча б у слов'янських народів й до порівнюючих студій, які нині єдино можливі, вона конечно потрібна й без неї обійти ся годі“²⁾. Іноді цю свою думку Гнатюк підсилює цифрами: німецький вчитель гімназіяльний др. Р. Восідло за допомогою семисот своїх кореспондентів зібрав близько мільйона фольклорних записів, що з них — мало не половина — пісень; естонський пастор др. Я. Гурт—сто тисяч сторінок!³⁾ Як бачимо, океан текстів переповнює береги людських сил; дальші видання без відповідного апарату наукового вже нічого чи дуже мало значитимуть у науці. Отже на своїх працях Гнатюк подав прекрасний зразок опрацювання. Кожен запис—чи свій чи чужий—подається у нього з зазначенням паралелів, варіантів (іноді зазначень цих більше як 50 до одного запису), з потрібною бібліографією. З цього вже видно — яка безмежна дистанція між працею Гнатюка та того етнографа, що праця його кінчилася на безоглядній публікації часто недбалого запису. Взагалі до етнографа ставить Гнатюк великі вимоги, і етнограф, що не вправляється з порівняльною методою, уже через одне це нездатний працювати науково.

В багатьох галузях українського фольклору Гнатюк був якщо не піонер, то один з перших серйозних працівників. Так було, наприклад, з соромітським елементом фольклору (*кротάδια*), що його цуравсь багато хто з дослідників, а саме збирання гостро засуджувалось, як і публікація. Тут В. Гнатюка треба поставити поруч з Х. Вовком. Як і останній, Гнатюк надавав серйозного наукового значіння цьому матеріялові та вбачав у ньому ключ до розуміння багатьох народніх звичаїв і критерій до ступеня культури народу⁴⁾. Тому ніколи Гнатюк не викидав соромітського фольклору з своїх записів та видань, що їх редагував. А коли критики з непотрібною цнотливістю дорікали Гнатюкові за „неморальні сцени“, то він рекомендував їм переглянути Одисею, *Gesta Romanorum*, *Legenda aurea*, *Acerra philologica*, *Speculum exemplorum*, *Pauli-Schimpf und Ernst*, *Wickrania Rollwagenbüchlein*, *Till Eulenspiegel* та інші збірки. „Етнографічний збірник“, відповідає Гнатюк таким сором'язливим критикам, „не друкується для панночок, ані для цицькових дітей, ані для естетиків та моралістів, що стоять на рівні з ними в духовім розвою, а для людей, що бажать пізнати життя і творчість нашого народу у всіх її проявах. Ми йдемо тут дорогою, загально прийнятою в науці“, зазначає Гнатюк і від

¹⁾ Рец. на С. Малевича: В'єлорусск. Народн. п'єсни. ЗНТШ, 1909, I, с. 208.

²⁾ Рец. на „Б'єлгарски Народни п'єсни отъ Елена В. Янкова“, ЗНТШ, 1909, V, с. 225.

³⁾ Рец. на А. Аarne Verzeichnis d. Märchentypen, ЗНТШ. 1912, III, с. 204.

⁴⁾ Рец. на *Folklore de l'Ukraine* ЗНТШ. 1900, I, с. 32.

силає цікавих до передмови Меткенсової збірки народніх німецьких анекдот ¹⁾.

Закінчуючи наші уваги до характеристики техніки Гнатюка як збирача й записувача, занотуємо ще дві дрібні уваги. З легкої руки Куліша, що збирав свій матеріял не инакше, як з пляшкою запіканки в кешені ²⁾, метода така ще й досі поширена між збирачами. Гнатюк робив не так: знайшовши підхожу людину, він уводить її в свої інтереси, пояснює—чого саме йому треба, наймає оповідача, сідає з ним у окремії кімнаті та й працює з ним иноді по дванацять годин на добу. Отже справа ставиться на діловий ґрунт. Обидві сторони працюють однаково серйозно. Далі—хочемо підкреслити надзвичайну коректність Гнатюкову що-до чужих записів. Він пильно застерігає авторське право навіть тоді, коли матеріялів і зовсім мало, один чи два номери. Цим не так багато етнографів похвалитися можуть.

В особі Володимира Гнатюка українська етнографія втратила такого досвідченого, знаючого й відданого працівника, що місце його не скоро може заступити хтось инший. Характер і стан фольклорної науки вимагають не тільки озброєного дослідника, але й також збирача. В особі Гнатюка ми мали і збирача і дослідника разом, хоч, звичайно, ці сторони діяльності небіжчика були не в рівному співвідношенні: збирач перевищував дослідника. Тільки-ж і збираючи матеріяли Гнатюк застосовував багато моментів наукового досліду, подаючи дослідникові дані з готовим уже науковим апаратом, що вже давав можливість до ширших узагальнень. У цьому—найбільша послуга Гнатюкова як українському, так і світовому фольклорові.

Володимир Білий.

¹⁾ Передмова до Галицько-Руських анекдотів, Етн. Зб., VI.

²⁾ В. Петров, Шевченко і Куліш. Збірник «Шевченко та його доба», К. 1925, 66 с. Ту-ж методу практикував і З. Доленга-Ходаковський (А. Чернецький)—Пипін, Ист. рус. Этногр. III, 58.

Акад. Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях.

Кожна наука має свої забобони. До таких наукових забобонів належить в етнографії загально-поширена думка, начеб-то українська народня поезія й народня творчість гинуть і занепадають. Процес занепаду, мовляв, остільки позначився, що тільки в старих дідів та в глухих закутках можна знайти деякі незначні уламки й відгуки колишнього величного розквіту народньої поезії. Проти цього „антикварного“ погляду на сучасну народню поезію, як на якийсь пережиток чогось давно минулого, не раз і в окремих статтях, і в побіжних згадках, і в рецензіях висловлювався акад. В. М. Гнатюк з усією рішучістю й авторитетністю.

Народня пісенна й прозова творчість, як гадає Гнатюк, у жаднім разі не є факт археології. З неї витвір живого й життєвого творчого змагання, а окремі пісні й пісенні цикли то виникають, то зникають залежно від „відповідного ґрунту і обставин“¹⁾. На запитання „Чи справді вимирають наші пісні?“²⁾ Гнатюк відповідає негативно, і проти тих, що гадали ніби-то цей занепад припадає на найостанніший час XIX—XX-го століття, він висовує, як довід, ту цікаву довідку, що подібні жалі й свідчення не нові, що в історії української етнографії ще з давніх давен утворилася традиція говорити про занепад народньої творчости, мови й поезії. А. Павловський, автор „Грам. мр. нар.“, р. 1818-го писав, що він кладе „на бумагу одну слабую тїнь исчезаючого нарѣчія“. Цертелєв, видавець першої збірки укр. пісень, назвав свою збірку „умирающимъ отголоскомъ гармоніи, слышной нїкогда на берегахъ Днѣпровскихъ“. Бор. Грінченко в передмові до III-го т. „Етн. Мат.“ говорив про „духъ народной поэзіи, съ каждымъ днемъ все болѣе и болѣе умирающей“ (XVII)³⁾.

Коли проф. М. Ф. Сумцов, зупинившись на питанні про походження коломийок, казав про еклектизм, зубожіння, занепад, декаданс народньої поезії⁴⁾ і визначав коломийки не як самостійні твори, рівнорядні з іншими, а тільки як „відгуки або останки старшої поезії, що з бігом часу

¹⁾ „Пісенні новотвори“. Зап. Н. Т. ім. Ш. 1902, кн. VI, т. 50, ст. 9.

²⁾ Іб. ³⁾ Іб. ст. 3.

⁴⁾ „Коломийки“ Изд. „Кіев. Стар.“, Кієвъ, 1886, ст. 10—11. На дій характеристичі коломийок у Сумцова ми мали нагоду зупинитися в статті „М. Ф. Сумцов, як історик етнографії“. Зап. Іст.-Філ. Від., кн. VII—VIII, ст. 14—15. Визначаючи сучасну йому добу, як еклектичну, як „періодъ усиленія разлагающихъ цѣлостъ міросозерцанія и быта виѣшнихъ вліяній“, Сумцов погляд цей цілком переносив і на народню творчість.

вигинула, полишивши по собі лише сліди в численних дрібних коломийках¹⁾, то Вол. Гнатюк повстав проти такої характеристики. В передмові до своєї видатної збірки „Коломийок“ т. І. Львів 1905 Вол. Гнатюк рішуче заперечує це твердження Сумцова. „На сю характеристику коломийок, каже Гнатюк, не можна згодити ся. Поперед усього належить зазначити, що в народній поезії нема ніколи застою; і се не дивно: народ то не одиниця, що мучить ся, вичерпуєть ся; він живе все повним життям, а що те життя виявляєть ся в ріжних формах, між иншим і в поезії, то й поезія не може вказувати застою. Застій в народній поезії показував би, що й сам народ загибає, та сього ми не добачаємо в себе“²⁾. На думку Гнатюкову, можна говорити не про „застій в народній поезії“, а про постійне змінювання поодиноких пісенних творів. „Вони змінюють ся ненастанно“³⁾. Ніщо, зауважує Гнатюк, не живе вічно, так само й пісня; коли деякі пісні зникають, забуваються, то на їхнє місце приходять нові. „Пісні, каже він, гинуть так само, як і повстають“⁴⁾. Поки житиме народ, поти він творитиме, складатиме свої пісні⁵⁾. Під впливом обставин остаточно згинули билини, що були колись у нас. Тільки щасливому випадкові треба завдячувати, що наші збирачі встигли ще записати опришківські й чумацькі пісні. Перестали витворюватись думи, що тільки невелике число їх заховалося до наших часів. Одне слово: пісні гинуть, але пісня не гине... І Вол. Гнатюк говорить про „неоправдані нарікання на загальний занепад народньої творчости“⁶⁾.

Як у мовознавстві погляди Гумбольтові заступили погляди Бекера й Шляйхера, так і в етнографії. Гумбольтове визначення мови, що, за

¹⁾ Гнатюкові слова про Сумцова. Етногр. Збірник, т. XVII, ст. XVI.

²⁾ Коломийки. Етногр. Збірник, т. XVII. Львів. 1905. т. I. Передмова, ст. XVII. Рецензуючи т. III „Етногр. Мат.“ Б. Грінченка, В. Гнатюк писав: „Що ударяє в збірника в очі, то значне число зовсім нових пісень, недрукованих ще ніде. Се й може послужити новим доказом, що пісня між народом, як така, ніколи не гине“. Зап. Н. Т. 1900, кн. I, т. 33, ст. 28—9. Порівняй рец. на А. Г. Хотемкина. „Пісні мол. въ совр. дер.“ К. Ст. 1897. IX—З. Н. Т., т. XXV, ст. 39, де Гнатюк вказує на „нові пісні про польське повстання, про рекрутчину та про сахарні (фабрика цукру)“. „Народня поезія взагалі не вимирає. ..бо на місце давніх творять ся все нові пісні; ...деякі нові пісні не стоять своєю красою низше від давніх у нічім“ (Рец. З. Н. Т., 1903, кн. V, т. 55, ст. 38—39. Е. Кузьминській, О совр. н. пѣснѣ. Эт. Об. 1902. IV).

³⁾ Коломийки, ст. XVII. ⁴⁾ З. Н. Т. 50, ст. 9. ⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Ibid., ст. 9. Говорячи про коломийки і торкаючись визначення коломийок, як „уламків“, що його висловив Сумцов, Гнатюк зачепив дуже цікаве методологічне питання про генетичні взаємини короткої й довгої пісні. Це саме цікаве питання обговорює Гнатюк у рецензії на статтю St. Wasylewskiego: Pieśń o żołnierzu tułaczku. (Lud. 1910, кн. III, 247—258). Василевський висловив думку про можливість запозичення пісенних уривків; Гнатюк із приводу того накреслює низку методологічних запитань: „Чи можливе запозичування відривків, бо доси маємо переважно докази запозичування цілих пісень, та й то ще з таких пісень, що самі зліплені з кількох частин, та чи можливий розвій окремої пісні з відривка, чи, навпаки, з пісні повстають відривки?“ (Зап. Н. Т. ім. Ш., Львів. 1912, кн. III, ст. 211).

Думку Сумцова що-до генетичних взаємин довгої й короткої пісні обговорювано в нашій рецензії: D. Zelenin. Das rus. Schnaderhüpfel. Етногр. Вісн. Київ. 1926, кн. II.

ним, мова це не *ἔργον*, не тільки витвір, а творіння (*ἔνεργεια*), не річ, а процес, — це визначення переносить Вол. Гнатюк на етнографію. Коли попередня школа в етнографії вважала народню поезію за закінчений, ustalений витвір, що був протягом минулих століть колись утворений, — то для Вол. М. Гнатюка народня поезія не є щось закінчене й усталене: вона, на його думку, знаходиться в процесі постійного творіння й виникання, безперестанного змінювання й розвитку. У зв'язку з оцим поглядом на народню поезію, Вол. Гнатюк уважає за необхідне збирати й досліджувати не тільки ті уламки, що лишилися од минулих століть і колишніх поколінь, але й звертати найпильнішу увагу на те, що твориться сьогодні, що, може, і не скристалізувалося остаточно, а ще тільки-но витворюється. Згідно з оцим, він спеціальну увагу віддає дослідом над новими проявами народньої творчості, над народньою поезією сьогоднішнього дня, і року 1902 публікує відповідну розвідку: „Пісенні новотвори“. В цій статті своїй, досліджуючи т. зв. „еміграційні пісні“, пісні галичан-пересельців, він доводить, що творчість народня не припинялася й не припинилася і що є „цілий ряд пісень, що повстали напевне протягом XIX ст.“¹⁾ Поставивши запитання: „чи нова пісня на висоті давнішої“, — Гнатюк відповідає позитивно: „Еміграційні пісні не багато уступають козацьким пісням“²⁾.

Одкидаючи думку про загальний занепад народньої творчості, Вол. Гнатюк ставив питання про загибель і появу певних пісенних циклів у залежність од відповідних соціальних обставин і умов. Досліджуючи пісні про опришка Яношіка, еміграційні пісні, а пізніше пісні про покритку, що втопила дитину, він спитується намацати соціологічний ґрунт, що спричинивсь до появи даного циклу пісень. Правда, спроби соціологічної аналізи мають у Гнатюка, надто в його перших розвідках, характер публіцистичних екскурсів, а згодом од публіцистики в статті про Яношіка та про пісенні новотвори він переходить у статті про покритку до історично-побутового коментаря, отже, цілковитого соціологічного обґрунтування, власне кажучи, не дає. Соціологію в перших статтях замінено на публіцистику, в пізніших на історію й побут. Не моя це річ говорити про Гнатюка, як громадського діяча, але я повинен відзначити, що Гнатюк часто підходив до етнографічного матеріалу не тільки як історик літератури, але й як громадський діяч. Він репрезентує певну громадську лінію й певну політичну акцію. Елемент публіцистики завжди був дуже помітний у його початкових етнографічних студіях. Питання про пісенні новотвори, про нову соціальну тематику еміграційних пісень було для нього значною мірою питанням про причини еміграції й про соціальні та економічні відносини, як вони наприкінці XIX-го ст. в Галичині склалися. Значну частину своєї статті він присвячує характеристиці соціальних і економічних обставин, що цю еміграцію галицького селянства до Америки викликали. Етнографічна розвідка наближається до публіцистичної статті, до певного роду *Partei-Litteratur*.

¹⁾ З. Н. Т. ім. Ш. 1902, т. 50, кн. VI, ст. 10. ²⁾ Ibid.

Свою студію „Словацький опришок Яношік в народній поезії ¹⁾“ будує акад. В. Гнатюк, звязуючи з етнографічним елементом історично-політичний. За вихідний пункт для свого досліджу він становить питання про те, що саме штовхало галицьких селян іти в опришки. „То соціальні відношення,—пише він,—гнали селян в опришки. Невиносимий гніт, якого зазнавав народ з боку панів, кривди, які приходило ся йому нераз терпіти, цілковита залежність від панів, що мали над селянством право життя і смерти, зневага і погорда, з якою відносив ся до селянства кождий хоч трошки підшитий ‚паном‘, споневірюванне селянства, яке стояло на рівні з художобою в очах панів, нагаї за найменшу провину, а часто й без провини, секатури з боку всяких панських посіпак, всякі нелюдські привілеї панів, як пр. *jus primae noctis* і інші—отож були причини, що мусіли огірчувати кождого, хто хоч трошки думав, напувати його горечю та змушувати глядати пімсти і відплати в опришках, коли де-інде не можна її було найти“ ²⁾. Це не *locus communis*, але це й більше як тільки вихідна точка. На цьому абзаці як-найкраще позначилася публіцистична маніра „раннього“ Гнатюка, його громадський підхід до етнографічного матеріалу, загальний тон і стиль викладу ³⁾. Пісні про опришків для нього джерело, що, користуючись з них, він характеризує опришківство, як соціальний і історичний факт.

Як ученому дослідникові окремих фольклорних тем і явищ, Гнатюкові довелося вважати на двоє головніших напрямків, що тоді панували в етнографії: на історичний і порівняний напрямок. Віддавши всенькі наукові симпатії другому, він негативно поставивсь до першого. Коли порівняна школа хотіла фіксувати даний фольклорний твір у простороні, накреслити шляхи його географічної мандрівки, то історична школа хотіла фіксувати цей твір у часі, зазначити шляхи хронологічної його мандрівки. Оцінюючи ці два напрямки, Гнатюк теорії географічного концентру віддав перевагу над теорією концентру хронологічного. До історичного напрямку Вол. Гнатюк ставивсь негативно ⁴⁾. Прихильники цього на-

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш, 1899, кн. V—VI. ²⁾ *Ibid.*, ст. 2.

³⁾ Він уносить помітний публіцистичний елемент у свої етнографічні нотатки. Він пише не тільки про етнографію, але й про „акцію на полі економічного піддвигнення Русинів“, про „вину інтелігенції в повільности цієї акції“ (З.Н.Т. 1902. II. т. 46. Бібл.), полемізує в національно-політичних справах з проф. Францевим і Кайндлем, висловлює досить різкі протиурядові афоризми (Зап. Н. Т. 1898, кн. VI, т. 26, ст. 50), звязує етнографічні спостереження з соймовими виступами (З. Н. Т. 1898. VI, т. 26, ст. 47). В сучасних етнографічних рецензіях потрапляємо на такі твердження: „Селяне зрозуміли, що коли самі не зарадять своїй недолі, то ніхто їм не допоможе“ (т. XXV, ст. 46). Такий самий публіцистичний певною мірою характер має його рецензія з приводу рекрутських пісень, що опублікував В. Милорадович (К. Ст. 1897. VIII, 80—93), З. Н. Т. 1898. V, т. 25, ст. 38 або-ж рецензія на „Угр.-р. нар. спів.“ М. Врабеля (Бп. 1901, т. I), З. Н. Т. 1902, I, т. 46 і т. д.

⁴⁾ Дуже скептично ставивсь Вол. Гнатюк також і до „філологічної“ методи, до спроб оперти фольклорні дослідження на етимології слів, бо, на його думку, це „причиняє ся до більшого затемнення справи, ніж до выяснення“. „Подібним методом, пише Гнатюк, послугувати ся нині в фольклористиці зовсім не можна, бо з того може вийти.

пряму, починаючи від Куліша й Костомарова і до Антоновича й Драгоманова, дивилися на пісню за формулою: „Пісні для Малоросії—все: и поезія и історія“. Зливаючи історію з поезією, трактуючи історію, як певну ліричну тему, вони розглядували пісню, як один із виявів історичної творчості даного народу. Народ творить історію, здійснює себе в історії. Творячи історію, він творить пісні, особи, події, державу. Тому пісня перебуває в щільному й органічному звязку з історичною хронологією, історичними особами й подіями, і завдання дослідникового полягає в тому, щоб розтлумачити пісню історично, хронологізувати її, приклавши до певної постати чи до певної датованої події. Хоч за часів Гнатюкових „принцип історизму“, що його висунула романтична школа, ще не був остаточно розхитаний, але Гнатюкові була вже чужа отая ентузіастична віра в історизм, як принцип етнографічних студій, що так захоплювала й вабила романтично настроєних українофілів 30—80-х років. До цього захоплення історизмом Гнатюк поставивсь скептично й при кожній нагоді він висловлюється проти спроб Антоновича й Драгоманова поширювати рамці історичної поезії й коментувати обрядову поезію в світлі літописних даних, шукаючи в колядках, гаївках, весільних і т. и. піснях історичних спогадів.

У рецензії на „Малор. нар. історич. пісні, собр. на Катер. 1874—1903“, котрі видав Я. П. Новицький, В. Гнатюк, кажучи за потребу видати корпуси історичних пісень, підкреслює, що він має на оці видання тільки „дійсно-історичних пісень“. „Вже була би пора,—пише він,—приступити до видання корпусу укр. нар. істор. пісень, який зачали робити Антонович і Драгоманов, та не докінчили. Розумію при тім тільки дійсно історичні пісні, а не, як оба попередні видавці, всякі пісні, в яких подібують ся історичні спогади та відгуки, отже й обрядові, як: колядки, гаївки, весільні і т. д. Таке розуміння занадто широке, а нам непотрібно штучно побільшувати число історичних пісень“¹⁾. І Гнатюк замість того, щоб поширювати поняття історичної пісні коштом інших пісенних видів, свідомо обмежує історичний елемент у пісенних витворах. Там, де Антонович і Драгоманов бачили певних історичних осіб і певні історичні факти, там В. Гнатюк добачає зовсім інші мотиви й зовсім іншу мотивацію. Взагалі, як гадає Гнатюк, опис історичної події в фольклорному оповіданні зовсім не повинен „покривати ся“ справжнім описом дійсної історичної події²⁾.

хйба баламудтво, але більше нічого“. З. Н. Т. Львів. 1901. I. т. 39, ст. 29. Рец. М. Дикаревъ, Зам. по ист. нар. бот. Эт. об. 1899. Пор. аналогічні думки в рец. на: St. Schneider, Król węzów. Lud. 1910. I; З. Н. Т. Львів. 1912. III. т. 109, ст. 208—209.

Також неприхильно оцінював Гнатюк мітологічну методу, що зводить усі фольклорні явища до одного знаменника і надає їм усім обрядове значіння. З. Н. Т. Львів, 1903. I. т. 51, ст. 58—59.

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. у Львові, т. LXXXV. 1908, кн. 5., ст. 223.

²⁾ „На думку автора (Ф. Гельвальда), Гуцули не мають споминів про свою історію. Та можна б запитати: А котрий простий нарід має спомини про свою історію, коли не

Така Гнатюкова неприхильність до історичної методи в етнографії особливо яскраво виявилася, коли обмірковувано пісні про Байду. Антонович і Драгоманов, видаючи історичні пісні, ввели і пісню про Байду між історичні ¹⁾, причому „силувалися дати їй історичне пояснення, застосувавши її до історичної особи Д. Вишневецького“. Але, відзначає Гнатюк, вони сами завважали при тім, що „кромѣ висѣнія на крюкѣ остальныя подробности пѣсни о Байдѣ мало підходять къ старымъ историческимъ показаніямъ о Дмитріи Вишневецкомъ лично“. Покликуючись на розвідку М. Халанського ²⁾, присвячену пісні про Байду, В. Гнатюк не тільки відкидає весь історичний коментар Антоновича і Драгоманова, але разом із тим заявляє, що „пісню про Байду належить виключити з між тих історичних, які говорять про означені події чи означені історичні особи“. Для Гнатюка, як і для Халанського, це не історична пісня, а пісня запозичена з полуднево-слов'янської поезії, пісня на певну моралістичну тему: „подвиг християнського героя, що прославляє свою віру, а понижує турецьку, вирікаючись при тім богацтв, чести і слави“ ³⁾.

Історична школа, що ладна коментувати фольклорні факти, пристосовуючи їх до певних історичних подій і осіб, тим самим висовує думку про замкненість фольклорних явищ, про їх національно-історичну виключеність. Гіпотеза „хронологічного концентру“ є разом із тим гіпотеза „замкненого концентру“. Порівняна-ж метода руйнує цю спробу ввести фольклор у рамці національних кордонів і меж. Ідеї історичного й національного факту, як фактору фольклору, протиставляється ідея культури й міжнародньої міграції. Основа фольклорного процесу не спомини, а запозичення й вплив. Гнатюк з іронією ставиться до спроб тих дослідників, що на підставі тих чи інших фольклорних витворів говорили про національне лице даного народу. Коли один з професорів свого часу *ex cathedra* проголосив: „Фільософія українського народу містить ся в його приповідках“ і „на тій підставі робив ріжні висновки“, то Гнатюк проти цього твердження і собі висунув такі зауваження: „Нині, наслідком порівняного методу, повторити сього не можна, бо кожному відомо, що

переймив їх із книжок? За те має кожний перекази, які одначе не мусять покривати ся з правдивими історичними подіями“. Причинки до пізнання Гуцульщини. З. Н. Т. ім. Ш. т. 123—4. Львів, 1917, ст. 44.

¹⁾ Историческія пѣсни малороссійскаго народа. 1874, ст. 145—159.

²⁾ Малорусская дума про Байду. Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. XV, ст. 205—209. Харьковъ, 1908.

³⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. у Львові; т. LXXXVI, 1908, кн. VI, ст. 227. В иншому місці В. Гнатюк писав, заперечуючи „цілковиту самостійність“ деяких укр. історичних дум: „Наша дума про Олексія Поповича, хоч оброблена самостійно, то на основі вандрівного мотиву; пісня про Байду-Вишневецького має також свої анальоги у Сербів“. Записки Н. Т. ім. Ш., 1912, кн. III, т. 109, ст. 211.

Варт зазначити, що М. С. Грушевський не згодивсь з думкою Гнатюка про неісторичний характер думи про Байду-Вишневецького. „Що-до вичеркнення з ряду історичних пісень, — пише акад. Грушевський, то основна тема пісні так близько підходить до оповідання сучасника Бельского про смерть Вишневецького, що не легко заперечити, що це не про нього говорила пісня“. (З. Н. Т. ім. Ш. 1908, кн. VI, ст. 228).

багато подібних або й ідентичних приповідок є в інших народів і що про інші народи можна те саме сказати. А се не тільки в нас було, але всюди і не тільки з приповідками ¹⁾“. Історична школа, в зв'язку з своєю провідною тенденцією вивчати народню творчість через історію, через літопис, звертала головну увагу на епос; порівняна-ж навпаки, на казку, легенду й баладу, де риси історичности сливе зовсім затушовано й стерто. Тому й Гнатюк досліджує не епос, не думи, а казки й балади та шляхи їх культурної мандрівки ²⁾).

У своїх фольклористичних розвідках Вол. Мих. Гнатюк дотримувався переважно мандрівної, чи міграційної теорії. „Найважливіша річ, зазначає він, це сконстатованне, чи пісня вандрівна, чи ні ³⁾“. Хоч він і не приймає мандрівної теорії в чистому вигляді ⁴⁾, тоб-то хоч він і не вважав, наче-б прозові оповідання, виникають і поширюються тільки через запозичення, а вказував також і на інші джерела, але все-ж-таки, навіть і по-при певні еkleктичні ухили, він проте не був такий еkleктик, як от, приміром, проф. М. Ф. Сумцов, що в своїх розвідках і статтях усіма методами користувався і до найрізноманітніших напрямків та течій приєднувався. У протилежність Сумцову, Гнатюк мало не в усіх своїх більших студіях чимало уваги присвячує дослідів над міграцією того чи іншого фольклорного сюжету. Всеньке життя своє він цікавився питаннями сюжетної мандрівки, інтернаціональним обміном темами, процесом взаємних між окремими народами фольклорно-сюжетних зносин.

Ідучи за традиціями Бенфеевої школи, виявляючи себе як прихильник наукових праць Кловстона, Коскена, Келера, Больте, Денгардта, Драгоманова й, особливо, Ю. Полівки, Вол. Мих. Гнатюк приєднувався до школи, що на перший план ставила студії над мандрівними сюжетами,

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. Львів. 1904, кн. IV, т. 60. Бібліографія, ст. 30.

²⁾ Історична школа з її тенденцією тлумачити народню поезію, як частку археології, з її твердженням про занепад новішої нар. творчості і з її увагою до епоса, виставила думку про те, що давня поезія, буди зв'язана з процесом історично-державним, є витвір замкнених організацій. Гнатюк заперечує це. „Я, пише він, показував пісні новішої формації, навіть не вигладжені добре. Се й є найліпший доказ, що пісень не творить якась ніби спеціальна каста, пр. діди або лірники, але сам народ, чоловіки й жінки, парубки й дівчата і то зараз по доконанні якісь факті, що оспівав ся в пісні“ (З. Н. Т. ім. Ш. Львів. 1898, V, т. 25, ст. 39).

³⁾ Ред. на: St. Wasylewski. Pieśń o żołnieru tułaczki Z. N. T. 1912. III. ст. 211. Рецензуючи працю А. Barwińskiego, Das Volksleben der Ruthenen, Гнатюк закидав авторові, що той „не уживав порівняної методи, яка могла значно збільшити вартість цілої праці“ (З. Н. Т. ім. Ш., Львів, 1898, VI, т. 26, ст. 43).

⁴⁾ Визнавати самісіньку лиш міграційну теорію В. Гнатюк уважає за методологічну хибу. Огож, висловлюючися з приводу праці Л. Колмачевського („Животный эпосъ на Западѣ и у Славянѣ“. Казань 1882), він повторює закид, що його робив Колмачевському В. Бобров у своєму досліді „Рус. нар. сказка“, Варшава, 1909 (з Р. Ф. В.) за „головну помилку“ Л. Колмачевського маючи те, що той „пішов виключно за міграційною теорією, не вважаючи, що р. звіриний епос має зовсім відмінний характер не тільки від західно-європейського, але й від полудневого та східного“. Зап. Н. Т. ім. Ш. Львів. 1912, кн. III. 109, ст. 206.

звертала особливу увагу на „вандрівні теми, які ходять від краю до краю, від народа до народа і часто не мають, як образно висловив ся Гнатюк, ніякої метрики, де вони взяли ся, який їх вік і куди вандрують ¹⁾“.

В іншому місці Гнатюк так визначає наукові вагу й обсяг студій, присвячених аналізу сюжетної міграції. „Праді такі, пише він із приводу однієї з наукових вправ Ю. Полівки, корисні тим, що вказують нам не лише на вандрівки різних мотивів і на дороги, якими відбували ся ті вандрівки, але і на літературні взаємини різних народів, на відносини висших освічених верств народа до низших неосвічених та на взаємні їх впливи на себе, а врешті дають можливість усталити, які мотиви є власність даного народа, а які являють ся міжнароднім вандрівним добром ²⁾“.

У студії про „Опришка Яношіка ³⁾“ в розділі „Баяди про Яношіка“ ⁴⁾ Вол. Гнатюк призбирує низку варіантів цієї пісні, окрім українських, ще московські, польські, моравські, сербські, білоруські. Дослідя над варіантами дають Гнатюкові підставу твердити, що пісня ця „подибуєть ся майже між усіма слов'янськими народами ⁵⁾“. Характер окремих розвідок що-до сюжетної міграції мають такі екскурси Гнатюкові: „Віршована легенда про рицаря і смерть ⁶⁾“, „До колядки про св. Софію в Києві ⁷⁾“, „Parallelen zu einem magyarischen Volkslied ⁸⁾“, „Легенда про три жіночі вдачі ⁹⁾“, „Пісня про покритку, що втопила дитину ¹⁰⁾“, „Пісня про неплодну матір і ненароджені діти ¹¹⁾“ та інші.

Грунтуючися на дослідах попередніх фольклористів, Вол. Гнатюк накреслює кілька шляхів, що ними йшли прозові оповідання з Сходу на Україну: I, через Греччину безпосередньо або-ж через посередництво південних слов'ян; II, через Греччину, Рим, далі романські й германські народи через посередництво західних слов'ян, поляків і чехів (прим. Байка Б. Хмельницького, Драгоманов); III, через арабів до Іспанії, звідти до інших романських і германських народів, а потім до слов'ян (казка, як піп поховав на цвинтарі собаку; Ю. Полівка: „Баба хуже чорта“); IV, від татар і турків (вірмен і жидів) (Драгоманов: „Тур. анекдоти“). В розвідці „Легенда про три жіночі вдачі“, ґрунтуючися на досліді над варіантами побутової казки про походження жінки від тварин, а саме марудної й ледачої від свині й сварливої від суки, скористувавшись з двох українських фольклорних записів цієї казки з Угорщини, навівши аналогічні перекази з Сербо-Хорватії і додавши до того одного варіанта з Арабії, Гнатюк вказує „ще одну дорогу, яка йшла поміж такі народи: Араби — Турки — Сербо-Хорвати — Русини ¹²⁾“. Причому, додержуючися Бенфевої індійської гіпотези, Гнатюк, як остаточну думку, висловлює здогад,

¹⁾ Зап. Н. Т. ім Ш., т. 97, ст. 74. ²⁾ Записки Н. Т. ім. Ш., т. 101, 1911, кн. I, ст. 191. ³⁾ Записки, т. 31—32; 1899, кн. V—VI. ⁴⁾ Ibid. ст. 40—42. ⁵⁾ Ibid., ст. 49. ⁶⁾ Записки, т. 85, 1908, кн. V, ст. 140—158. ⁷⁾ Записки..., т. 79, 1907, кн. V, ст. 155—159. ⁸⁾ *Андропофотеїа*. Лpz. 1909, т. VI, S. 348—352 Див. Записки..., т. 95. 1910, кн. III, ст. 226—8. ⁹⁾ Записки..., т. 97, 1910, кн. I, ст. 74—85. ¹⁰⁾ Львів. 1919. Мат. до укр. етн., т. XIX—XX, ст. 249—389, окр. відб. ст. 1—144. ¹¹⁾ Львів. 1919, ст. 1—52. ¹²⁾ Записки..., 1910, кн. V, ст. 78.

що ця легенда повстала не в Арабії, а що джерел її правдоподібно випадає шукати в Індії ¹⁾). Так накреслює він хронологічний і міжнародний ітинерарій даного сюжету.

Хай, приміром, проф. Клінґер, додавши ще нові варіанти, болгарський, чеський, два литовські та інші, не згодивсь у розвідці „Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego“ з думкою Гнатюка про індійське походження легенди, а запропонував гадку про античне походження легенди з поеми грецького ямбографа Симоніда з Аморгосу, де виведено десять жіночих вдач од десятиох різних звірів та елементів (землі, моря, то-що), але це не порушує того, особливо цінного, що дав акад. Гнатюк. Кожен новий запис, нова бібліогр. знахідка можуть порушити найстрункішу схему найдетальніше простежених сюжетних варіантів. Це — питання багатства матеріалів і бібліографії та витриманості схеми. Центр ваги, очевидно, полягає не так у цьому, як у методологічній обґрунтованості самої проблеми й прозорій ясності принципів теорії. Коли в своєму досліді „Легенди про три жіночі вдачі“ Гнатюк двічі зазначив, що „питання, які причини спонукають вандрівку творів, досі не досліджено ²⁾“ і що „сконстатування причин, що спонукають вандрівку тем, належить будучности“, то в своїй пізнішій розвідці „Пісня про неплідну матір“ він подає блискучу спробу накреслити методичку сюжетної міграції.

Аналізуючи легенду про неплідну матір і ненароджені діти, Гнатюк бере за предмет для досліду перекази про жінку, що зачинила в собі діти і що її гріх через деякий час виявляється й вона йде покутувати свій гріх; підчас покути вона або-ж дістає прощення або-ж умирає. Призбиравши 25 варіантів; з них 2 українських, 6 німецьких, 11 скандинавських (3 данські, 5 шведських, 3 норвезькі), 4 французькі, 2 італійські, Гнатюк зазначає, що основа в усіх разом варіантах однакова, але подробиці змінюються, і разом із тим висловлює своєрідний погляд, як він дивиться на відносини варіантів легенди у різних народів. Річ у тому, що він усупереч із традиціями теорії бере за вихідний пункт для досліду не гаданий прототип даного сюжету, не сюжетну схему і не гіпотетично відбудований прасюжет, а вірування в можливість зачинити діти, оперте

¹⁾ Ibid. Року 1911-го в „Живой Старинѣ“ (кн. 3—4) Е. Вольтер продовжив дослід В. Гнатюка й навів два записи цієї легенди з Литви („Литовские варианты легенды о женских характерах“. Ж. Ст. 1911, III—IV). Скористувавшись з цієї нагоди, В. Гнатюк зробив деякі доповнення до своєї розвідки, а саме вказав на два варіанти легенди, надруковані в Р.—Г. нар. лег., т. II, ст. 53—57, ч. 246. — „Ці варіанти, як стверджує він, — не змінюють зовсім висновків моєї статті, тільки доповнюють їх у тім напрямку, що з Угорщини перейшла легенда до Галичини“. (Зап. Н. Т. ім. Ш. 1913, кн. IV, т. CXVI, ст. 248). До цього Гнатюк додає ще одне зауваження: „По запевненню В. Ардерсона ця легенда znana й розширена у мусулманських племен понад Волгою... Коли так, тоді могло-б виявити ся, що вона йшла до Європи двома шляхами: через Балкани й Угорщину, з одного, та через Кавказ і Росію, з другого боку“. (Ib., ст. 248).

²⁾ Witold Klinger. Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego. Serja I. Poznań. 1921, ст. 60. Див. Рец. П. Попова Етногр. Вісн. кн. II, Київ 1926, ст. 141 — 145. ³⁾ Ст. 74.

на переконання, що кожній жінці призначене згори число нащадків, яких вона має полишити по собі. Згідно з цим і розвідку свою шановний автор розпочинає з опису вірувань, поширених у всіх народів і в усі часи, про засоби спричинити неплідність, чи то кидаючи по-зад себе яблука або камінці в криницю (студню), чи то висловлюючи бажання на цвинтарі не мати ніколи дітей, чи то стинаючи головки власноручно засіяного маку й т. и. Це вірування в можливість зачинити діти й спричинилося до появи легенди. „Хто знає вірування про зачинювання дітей,—пише В. Гнатюк,—той може на його основі утворити собі легенду незалежно від того, що її витворено вже в іншому місці. Вірування сповняє тут ту задачу, що в релігії догмат, легенда—що в релігії притча. Одно є теоремою, друга практичним вислідом її“.

Прихильник мандрівної теорії сюжету, Гнатюк заперечує кінець-кінцем примат сюжетного мандрівництва з гіпотезою єдиного місця. Вислід виникнення сюжету легенди про неплідну матір і ненароджені діти приводить його до висновку, що маріянти легенди не повстали в однім місці і розповсюднилися не через мандрівку сюжету ¹⁾. Правда, автор визнає що „і вандрівка не виключена, а навіть слідна в деяких ближших до себе народів. Та все таки, зазначає він, місць повстання легенди було більше. Одне таке місце було і серед нашого народу. Про се свідчать оба українські варіанти легенди, які різнять ся так сильно від усіх інших“ ²⁾.

Думка про вірування, як джерело легенди, дуже відповідальна й глибоко плідна. Вона кидає світло на багато складних і плутанних питань, що виникають при дослідженні тих чи інших фольклорних переказів, оповідань, казок, мітів і легенд. Ця Гнатюкова думка дає дослідникові певну методологічну провідну вказівку: досліджуючи джерела міту, оформленого в сюжетну схему, треба дослідити вірування, що з нього отой сюжетизований міт, легенда чи казка повстали.

У статті про неплідну матір Гнатюк виявив себе як прихильник теорії про полігенезу оповіданнів. Він уважає, що велику згідність опо-

¹⁾ У своїй „Історії укр. л-ри“ (т. IV. Київ, 1925) акад. М. С. Грушевський, викладаючи моралістичну тематику українських народніх легенд, зупиняється, між иншим також на мотиві „зачинених дітей“, де й переглядає матеріал, що зібрав його В. Гнатюк. Як гадає акад. Грушевський, споріднення західніх варіантів легенди (бретонський варіант і німецький варіант із Чехії) з нашими записаними в Галичині, „очевидне“. „Зістається, додає акад. М. Грушевський, поки що неясним, чи аналогічні легенди існували також в сфері візантійської культури, і наші і західні варіанти являються паралельними варіантами спільного походження, чи наші варіанти були запозичені просто з Заходу... В. Гнатюк в згаданій студії настоє на самостійности наших варіантів, але це з огляду на близькі подібности в подробицях цілком неправдоподібно: джерело в кождім разі мусить бути спільне“. (О. с., ст. 635).

Цю принципову суперечку можна, на нашу думку, розв'язати тільки тоді, коли окрім двох варіантів з Галичини будуть зібрані варіанти з Великої України. Ці записи покажуть, чи-ж справді дана легенда є похідна функція вірування, як гадає В. Гнатюк, чи, навпаки, появу цієї укр. легенди про неплідну матір визначила генетична залежність її од якогось спільного з західньо-європейськими варіантами джерела.

²⁾ Ор. cit., ст. 34.

відань із різних часів і країн можна пояснити не тільки переходом із одного покоління до другого, мандрівкою від народу, до народу. Гіпотеза за позичення не розв'язує всіх моментів, і окрім досліду варіантів потрібні, на його думку, ще інші досліди. Гнатюк витончує міграційну теорію, ускладнює її й подає, пильно та докладно обробивши. Своєю гадкою, що вірування то теорема, а легенда практичний висновок, він, хоч сам був прихильник традиціоналістичної теорії, але цим згодом тим самим поволі розхитує думку про моногенезу оповіданнів, про запозичення, як причину виникнення оповідання і натомість потроху наближається до теорії про полігенезу легендарних і казкових сюжетів.

Тут Вол. Гнатюк іде слідами проф. Ю. Полівки, що так само „дає перевагу міграційній теорії, але не обстоює її виключно“. „Він, як каже про Полівку Гнатюк, являєть ся радше еклектиком, який в кожній теорії може знайти щось корисне для себе і відповідно до обставин вихіснувати її¹⁾. Хоч проф. Полівка припускає, що подібність оповідань пояснюєть ся мандрівкою їх від народу до народу, але одночасно він визнає теорію про полігенезу оповіданнів за зовсім оправдану і справедливу“²⁾. Не раз у своїх вислідах, розібравши казку й погрупувавши її, Ю. Полівка, як і В. Гнатюк, робить висновок, що дана казка повстала самостійно на різних місцях.

Ніколи не бувши апологетом теорії мандрівного походження легенди й казки в її чистому вигляді, Гнатюк об'єднує цю теорію з антропологічною й соціологічною методою. Як він гадає, запозичення не розв'язує всіх питань; окрім запозичення справу розв'язують ще й інші моменти, що їх завсіди треба мати на оці. Досліджуючи питання про походження пісні й легенди, він звертає увагу не тільки на самий „факт пісні“ чи „факт оповідання“, на формальні прикмети твору, літературні мотиви й сюжети в їх відкремленому, голому схематизмі, а студіює даний фольклорний твір у його зв'язаності з усіма іншими проявами народнього життя, побуту, правних норм, економічних і соціальних понять і поглядів. Даний мотив, сюжет, тема беруться в останніх великих Гнатюкових розвідках як комплекс, як частка цілого життєвого процесу, як творчий витвір у певних соціально-побутових умовах. „Слова Потебні про те, щоб фольклор пояснювати в зв'язку з соціологічним тлом життя, не тільки, каже Гнатюк, не противлять ся порівняному методові, а підпирають його ще значно і тільки послугуючись цими обома методами можна справді в фольклорі прийти до реальних наукових висновків“³⁾.

Що-до цього, як поєднання двох метод, дуже цікава Гнатюкова розвідка „Пісні про покритку, що втопила дитину“ (1919). Розбивши варіанти пісні на три групи: українсько-білорусько-московські варіанти;

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш., Львів, 1906, кн. III, 71, ст. 230.

²⁾ Слова Ю. Полівки (Pohádkoslovné studie. Відб. з Narod. sborn. českoslov. Praha. 1904, ст. III), що цитував В. Гнатюк (Зап. т. 71, ст. 230).

³⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. Львів. 1903, кн. I, т. 51, ст. 59. Рец. Н. И. Коробка, Къ изуч. малр. кол. Изв. от. р. я. и сл. А. Н., 1902. VII.

польсько-чесько-словінські й німецькі, Гнатюк зазначає, що „кожда група має свої окремішности і тільки спільна тема вяже всі варіанти з собою“. Припускаючи, що пісня од чехів перейшла до поляків і словінців та від українців до білорусинів і москалів, Гнатюк віддає свою увагу не реконструкції можливого пратексту, а „головну вагу прикладає до вказання і вяснення культурних пережитків, перехованих у пісні“. Докладний історичний, побутовий і етнографічний коментар пісні, — а цьому коментареві віддано більшу частину книжки, — з'ясування realia пісні є, на думку Гнатюкову, найкращий спосіб забезпечити дослід від того, що знахідки нових текстів не спричиняться до необхідности переглядати висновки й дуже змінювати їх¹⁾. Базуючись на цьому методологічному застереженні, Гнатюк, визнавши з одного боку, що пісня про покритку має мандрівний характер і поширена не тільки на українській території, а з другого боку виявивши в її змістові стільки культурних пережитків і то чисто українських, яких інші мандрівні пісні не мають і не можуть мати, він робить із того висновок, що пісня розвивалася на українській території незалежно од подібних пісень у чехів і німців.

У руках Гнатюкових мандрівна теорія була гнучким методологічним засобом фольклорних студій. Не теорія володіла ним, а дослідник володів теорією. Гнатюк свідомий того, що, базуючись на певних теоретичних засадах, треба за вихідний пункт брати фактичний матеріал і на ті матеріальні факти орієнтуватися. Тому й могло так бути, що з досліду мандрівного сюжету він робив висновок, що заперечував мандрівний характер даного сюжету. В рецензії на працю Оскара Денгарда „*Beiträge zur vergleichenden Sagen und Märchenforschung*“ В Гнатюк наводить такий висновок Денгардів, зроблений на підставі аналізу оповідань на тему

¹⁾ Op. cit., ст. 28. Такий-же докладний побутовий коментар подає Гнатюк, публікуючи „Народні оповідання про тютюнарів“ (Записки Н. Т. ім. Ш. Львів, 1915 т. СХХІІ, ст. 167—211). Тут він говорить про тютюнову монополію, умови обробки, пачкарство тютюну, державне обрахування засівів ревізорами, продаж безакцизного тютюну, організації тютюнарів, сховки для укриття й т. и. В цих публікаціях ми бачимо цікаві зразки фольклорного опрацювання певних соціально-економічних „продукційних“ тем.

Взагалі Гнатюк часто робить спроби з'ясувати realia того чи іншого циклу фольклорних оповідань, їх життєве коріння. Так в Зап. Н. Т. ім. Ш. (1910, кн. VI, т. 98, ст. 148—156. „Один з буковинських духовних antiquae educationis“) він коментує цикл анекдот про духівництво, друкованих в Етн. Збір., т. VI 1899 р. Коли будь-кому може здатися, що ці фольклорні оповідання „лише зловіні видумки людей неприхильних до духовенства“, то від цього застерігає Гнатюк, кажучи: „Тимчасом вони оперті на реальних подіях із життя“ (ст. 149). І він наводить документи, найдрібніші справи по Clericalschule, про учнів, викладову мову, програми, щоб довести, що фольклорні перекази про неосвічене або-ж малоосвічене духівництво збігаються з офіційними архівними даними.

Торкаючись питання про чари над людськими фігурками з воску й коментуючи бретонську пісню про дівчину, що її було покарано за такі чари, В. Гнатюк наводить аналогічні історичні факти й вказує, що кара, якій підпадає дівчина, „не видумка“, „ані самосуд черни“—„се писаний закон середньовіччя“ (Людські фігурки з воску, Зап. Н. Т., т. СХХVІІІ. Львів. 1919, ст. 212—216).

„зміна власности через виміну або позичку“ (український, приміром, варіант: соловейко позичає у кліща черево, але потім не віддає і від того часу кричить: Кум кліщ, кум кліщ. Де, де, де? Отут, отут, отут. Ловіть, ловіть, ловіть. Буком, буком по ногах і т. д.): „Ця тема належить до таких оповідань, які можуть самостійно витворювати ся у різних народів на підставі обсервації, що у простого народа буває нераз дуже влучна, і тому ця тема виключаєть ся з числа вандрівних тем ¹⁾“.

У розвитку традиціоналістичної школи в теорії географічної й етнічної міграції мотивів накреслилися ще ухил соціальний. Питання сюжетної міграції було поставлено, як питання взаємовідносин між книжною й усною традицією, між міською й селянською творчістю, між освіченою верствою й простим народом. Питання традиціоналістичної залежності між окремими соціальними групами, соціальна проблема міграції сюжетів дуже цікавили багатьох дослідників. Як відомо, у нас акад. В. М. Перетц обороняє думку, що українська пісня розвинулася, зазнавши великого впливу від книжної штучної літератури. Проф. Полівка у передмові до своєї розвідки „Pohádkoslovné studie“ Praha 1904 (Narodop. Sborn. Českoslov. v. X) висловлюється з цього приводу так: „Що-ж до того, що народне оповідання, взявши загалом, продукт досить складний і оброблений, деколи можна сказати артистичний, то я зазначив, що повстання оповідань можна допускати головню лише в тих центрах, що до певної міри можуть уходити за культурні. Епічні пісні признають справедливо певній суспільній верстві, якійсь співочій дружині. Так само треба думати про переховувачів прозових оповідань, що не раз не менше артистичні, як віршовані оповідання, у вязаній формі, деклямовані з означеним ритмом. Прозові оповідання визначаються також до певної міри вязаною формою“ (ст. III).

Теорія міграції звертає увагу на „літературні відносини вищих освічених верств народу до низших неосвічених та на взаємні їх впливи на себе ¹⁾“, бо основний принцип мандрівної теорії полягає в твердженні, що прозові оповідання „передавав старший культурою народ молодшому ²⁾“. Проблема міграції — проблема культури в першу чергу.

Акад. Вол. Гнатюк не присвятив окремої статті, де-б він спеціально торкнувся цього цікавого питання. Його більш цікавила проблема географічної й етнічної міграції й він більше віддав уваги спробам накреслити, на підставі аналізу мотивів, пристосованість даних оповідань до тих чи інших географічних провінцій, ніж проблема соціальної міграції. Але все-ж-таки це йому не перешкоджало в своїх нотатках звертатися до цього питання. На підставі отих нотаток, що їх робив В. Гнатюк у своїх рецензіях, можна гадати, що він не був прихильник думки про виключні літературні джерела усної творчости. Отож, рецензуючи Полівчину статтю: Lidové pověsti o původu tabáku (Sborník u slavu V. Jagicá.

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш, т. 84. 1908, кн. IV, ст. 205.

²⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. Львів. 1911, кн. I, т. 101, ст. 191. Див. вище.

³⁾ Легенда про три жіночі вдачі. Зап. т. 97. 1910, V, ст. 77.

1908), Вол. Гнатюк висловлює гадку про народне, а не книжне походження легенд про тютюн. „Що-ж до самого походження літературної легенди, — пише Вол. Гнатюк, — то вона може мати чужий початок, як багато інших подібних оповідань, але могла перейти до літератури також із уст народніх, що не раз, як знаємо, бувало ¹⁾“. Проте інакше розв'язує Гнатюк питання про засоби поширення такого популярного оповідання як переказ на тему: „Де чорт не може, там бабу тиче“. Це оповідання часто трапляється в збірниках церковних казаннів *Promptuaria exemplorum*. „Через проповіді ширить ся воно між простим народом. Се, мабуть, одинока дорога, якою воно переходило від краю до краю і від народу до народу в супротивности до інших вандрівних оповідань, які не ширять ся книжною дорогою і устами більше освічених одиниць ²⁾“.

Акад. Вол. Гнатюк, при певних еклектичних ухилах, не утворив свої системи й не розвинув своїх методологічних поглядів у систематичному принциповому викладі, не дав їм теоретичного обґрунтування. Багатьох проблем він торкнувся тільки побіжно, докладно їх не освітивши, в коротеньких рецензійних зауваженнях і нотатках. Проте, він, будь-що-будь, уже міцно стояв на шляху до побудування нової методології, що, усуваючи принцип історичної й, до певної міри, етнічної залежності, прагне, через з'ясування плюралістичних причин виникнення окремих фольклорних фактів і явищ, досягнути моністичного об'єднання всіх різноманітних фольклорних процесів. Його анти-історизм (чи, точніше, негативне відношення до історичного ухилу в етнографічних студіях, що, очевидно, було зв'язано з загальними його принциповими поглядами), з одного боку, його визначення легенди, як похідної функції від вірування, з другого, це тверді й непохитні кроки наперед у справі розвитку нової фольклористичної методології.

Бувши прихильником традиціоналістичної теорії і схилиючись у своїх розвідках до досліду мандрівних сюжетів і тем, Гнатюк не тільки не збочив до формалізму, як то роблять новітні заступники цієї школи, а обґрунтовував свої міграційні спостереження достотним побутово-етнографічним коментарем. Справу виникнення рішала для нього не штучно-накреслена формалістична схема прасюжету, а realia пісенного змісту.

Визначний ерудит, що вишукує найрідкіші бібліографічні й бібліологічні факти, тонкий спостерегач, що вміє деталізувати складні сюжетні схеми в обставинах широких міграційних перспектив, акад. Вол. Мих. Гнатюк запровадив у науковий вжиток не тільки величезну кількість зібраних у нього етнографічних матеріалів, але й дав яскраві зразки того, як треба отії матеріяли опрацьовувати на основі дослідів над мандрівними сюжетами.

Невтомний збирач поєднувався в акад. Гнатюкові з першорядним і обережним дослідником.

Віктор Петров.

¹⁾ Зап. Н. Т. Львів. 1908, кн. V, т. 85, ст. 236.

²⁾ Ю. Поливка: „Баба хуже черта“. Етюдъ по срав. изуч. сюж. н. слав. Р. Ф. В. Варшава 1910. Зап. Н. Т. Львів. 1911, кн. I, т. 101, ст. 190.

Спогади про Володимира Михайловича Гнатюка та листування з ним.

Влітку року 1912 довелось мені з М. М. Коцюбинським та його старшим сином Юрієм зробити подорож у Карпати, де три тижні прожили ми в родині Володимира Михайловича Гнатюка, що з ним Коцюбинський приятелював здавна. І я на завсіди зберіг у душі образ цієї духово-гарної людини. Вже тоді В. М. був тяжко хорий і мало що не виходив з хати. Одягшись з ранку і прибравши ліжку, він знову лягав і вставав тільки до столу, бо кожен більш-менш жвавий, необережний рух викликав довгий приступ кашлю. Тільки врядигоди, коли дозволяла погода,— літо було надзвичайно дощовите,— проходив кілька кроків до берега Черемоша й сідав на ковбкл...

А в такому немічному тілі живий був надивовижу міцний дух, що виявлявся у кипучому інтересі, здається, до всього на світі, в невпинній праці, і що-найдивніш у невичерпаному джерелі життєвої бадьорости та, хоч як це дивно, живорадісности... Скромний до величної простоти,— в цьому нагадував духовий образ Ів. Франка,— він ніколи не скарживсь, усі життєві недогоди перемагаючи легким юмором, що виявлялося і на останніх днях коли вже неспроможний написати листа— диктував... Цікаві з цього погляду місця з його останніх листів я наведу далі.

Невичерпана живорадісність вимагала постійно жарту, дотепу. Цілими годинами міг, по-дитячому сміючись, розповідати за давні пригоди юнацьких літ, іноді дрібні і звичайнісінькі, але зогріті таким юмором, розквітчані такою тонкою спостережливістю, що мимоволі з'являлася думка, а чи не відібрала наука у красногось письменства визначну силу? Мало не цілі дні працював над коректурами та розмовляв із Коцюбинським¹⁾; іноді, вертаючи з гір, куди ходив по гриби двічі й тричі на день, заходив Франко... Коли погода не пускала в гори, прилучавсь до них і я. Як зараз бачу:— на ліжкові Гнатюк, біля нього Коцюбинський, а на

¹⁾ Зворушливо ніжно любив Коцюбинського й високо цінував його художній талант. Це йому завдячувати має українське письменство перлину творчости Коцюбинського „Тіні забутих предків“, бо в бік художньої обсервації Гуцульщини штовхав Коцюбинського В. М. Гнатюк, сам закоханий у первісну країну карпатських гірняків. Немало допоміг В. М. Коцюбинському, керуючи його ознайомленням з краєм та народом, по-стачаючи відповідну літературу, даючи цінні вказівки свого величезного досвіду.

ослінчику Франко, присунувшись до столу ліктем, перегортає сторінки якоїсь нової книжки. Коцюбинський виглядав краще, ніж обоє інші і — рік не минув — перший помер... „Нещасливо Ви до нас приїхали — часто казав мені В. М. — нудно цього року у нас, а то торік бували у нас гості і ми веселилися“... з веселим сміхом розповідав про гру „в руських“: я був „Ігнатъв“, Коцюбинський — Кочергин, Гарматій (вчитель з сусіднього села Голови) — Пушкін... і т. д. В товаристві В. М. ніколи не бувало мовчанки, напруженого шукання теми для балачки, бо чисто все цікавило його, все викликало або серйозну розмову, або жарт, а часом серйозність перепліталася з жартом. Питання про мову українську це було одне з питань його постійної уваги (отже й розмови), поруч питання про фольклор, що, в нього, інакше не можна висловитися, був закоханий. Кожне число київської „Ради“ студіював ретельно і ці студії викликали завжди і серйозні нотатки, і жарт. — „Що то за чемні люди у „Раді!“ — сміявся якось... он подивіться — допис з села: — поймали злодія, а „д. злодій“... у них і злодій — добродій“!.. З сусідньої хати, слухаючи веселий сміх та розмову В. М., не можна було уявити собі, що сміється й розмовляє людина смертельною хворобою вже мало не прикута до ліжка. І тільки воля до життя, життя, що було для нього невпинною працею, ще 14 років давала йому перемогу над смертю!.. Не можу інакше як з великою подякою згадувати за тую духову прихильність, що дарував мені тоді В. М. Тоді і потім, бо відтоді між нами повстало листування, а свої видання завжди відтоді присилав він мені, прислав і повний корпус коломийок, невідступно радячи їх простудіювати, бо для письменника коломийки, як він гадав, це незамінне джерело...

Через рік — улітку р. 1913 — я знов був у Галичині підчас виборів до Галицького сойму після виборчої реформи, — але з Гнатюком мені побачитися не пощастило. Він кликав мене до Жаб'я (село в Карпатах, недалеко Криворівні), де пробував тоді, але великі дощі та особисті причини, що приневолювали вертати додому, не дали мені змоги виконати своє гаряче бажання. А через рік світова війна урвала й наше листування... В умовах бурхливого часу, подовгу нічого не чуючи про В. М., я часто думав, що навряд чи він іще живий, але „воля до життя“ перемагала тяжку хворобу, і в-осени р. 1925 відновилося наше листування. За дорученням од „Книгоспілки“ я мав дати для „літературної бібліотеки“ вибір творів Л. Мартовича та вступну статтю до збірки. Хтілося мені також притягнути В. М., а через нього й інших галичан до співробітництва в Біографічному словникові діячів України. У цих справах я й написав до нього (додам, що В. М. був дуже близький до Мартовича, і я сподівався, що він спроможеться подати деякі спомини про письменника-приятеля). Наводжу ті місця з нашого останнього листування¹⁾, котрі яскраво характеризують образ В. М.:

¹⁾ Попередні листи В. М. до мене (передреволюційні) загинули.

Львів, 28/X 1925.

Високоповажаний Михайле Михайловичу!

Тіпите мене, що Ви пригадали собі мене хоч і по такій довгій мовчанці, що вже певно якийсь їй ювілей належить ся... Та я розумію, що наша доля кпить собі з нас і з наших змагань, тому й приневолює нас до мовчанки.

Ви певно й не пізнали б мене тепер, настільки я змінив ся від часу, як ми бачили ся. Постарів я, посивів, а найбільше розслабив так, що вже 10 літ (від 1915 р.) майже не вихожу з кімнати. Давнійше не ходив тому, бо задихував ся йдучи, а сього року почав діставати атаки астми, не раз і по 4 на добу, які мене так мучили, що вже й житє ставало не миле. Тепер мені трохи легше, можу вставати й сидіти по кілька годин денно (з перервами) при столі та щось робити, та праця моя тепер дуже примітивна, концентруєть ся головню на виправлюванню рукописів (чужих) до друку та на коректах. Науково працювати у своїм фаху не можу, бо не маю де друкувати. У нас „Етногр. Збірник“ не виходить від 1916 р., а „Матеріали до укр. етнології“ від 1919 р. — в яких я містив свої праці. Від розпаду Австрії Наук. Тов. ім. Ш. не має ні державних, ні краєвих підмог і нема за що друкувати таких видань. Та й зрештою добре, що не можна друкувати, бо якби я повидавав усі матеріали, то що лишилось би наслідникам, коли такі появлять ся, бо доси їх також не видно.

Що до справ, порушених Вами, то можу дати Вам ось яку відповідь.

Всі дрібні твори Леся Мартовича вийшли другим виданєм у Львові 1922 р. п. н. „Оповіданя. Повне посмертне виданє“ (по за ними полишила ся тільки сатирична повість „Забобан“, яку видала по смерти автора Укр. Вид. Спілка). З нього можете вибрати собі, що Вам подобаєть ся, тільки перед друком треба дещо посправляти, бо там закрало ся досить похибок. „Оповідання“ видала спілка „Народ“.

Добрий портрет Мартовича був свого часу в „Віку“, може заховав ся де кліш. За иншою фотографією треба пошукати між знакомими Март-ча, але на се треба часу. Одну фотографію з молодих літ має В. Дорошенко.

Що до біографічного словника, то можу порадити ось що: В рр. 1898—1901 видав пок. Іван Ем. Левицький чотири випуски такого словаря на букву А—Б (Ангелович-Барвінський). Звідти в разі наглої потреби можете взяти, що Вам буде підходити. Поза тим раджу переглянути Бібліографію того ж самого Ів. Левицького і виписувати звідти (передовсім із газет) біографії, та некрольоги ріжних діячів. Наскільки знайдуть ся в бібліотеці Ак. Н. річники галицьких газет, можна би з них виписувати потрібні Вам біографії. Коли ж ні, то поробити тільки нотатки: де що можна знайти. Пізніше, коли Акад. Наук буде мати на те фонди, можна буде віднести ся до Н. Т. ім. Ш., а воно знайде людей, що за ремунацією будуть чи то виписувати вказані (чи й самостійно вишукувані) біографії, чи складати нові. Без гроший тут у теперішних тяжких часах годі знайти людей, що робили би безплатно, бо кождий шукає якогось заробітку по за звичайним занятєм, щоб вижити.

Листів Куліша до Драгоманова у Львові нема. Зверніть ся за ними до Софії, до дочки Драгоманова, п. Шишманової, там лишив ся його архів, тож і листи повинні бути.

Де тепер пробувають діти М. Коцюбинського? Чи Ви бачили друковані його листи до мене?"

Лист від березня р. 1926 (точної дати нема) писано вже не „власноручно“: „Високоповажаний Михайле Михайловичу!

Не пишу власноручно, бо лежу в ліжку і ще сього року не вставав.

До попередньої інформації додаю, що багато біографій ріжних діячів надруковано по тутешніх газетах і календарях. Про деяких учених надруковані біографії в хроніці Наук. Т-ва ім. Шевч., а письменників у старій Іст. Літератури Руської Ом. Огоновського. Розуміть ся, що треба знайти міру, до якого діяча подавати яку біографію.

Чи дістали книжочку Мартовича¹⁾ і чи друкуєте вже з неї вибір? Взаміну за неї прошу вислати якусь відповідну книжочку (може іст. рев. Яворського, або иншу яку²⁾).

Тепер видали прихильники В. Стефаника його книжочку п. н. „Земля“ в його ж користь, бо він дуже кепсько стоїть фінансово. Він має всього коло 8 дес. землі, на якій господарить, але можете собі уявити, як господарять поети. Мабуть зовсім не взірцево. Через те він у вічних клопотах, тим більше, що тепер мусить удержувати в школах аж трох своїх синів, а жите в нас дуже дороге.

Коли побачите Серг. Ефремова, перекажіть: книжки, що він мені вислав, я дістав таки, але вони йшли тільки чотири місяці без шість день. Видно, не спішно їм було. Також дістав я книжки, які вислав мені Ан. Онищук, на жаль листа не маю від нього ніякого. Прошу обом передати мій привіт і подякувати за прислані книжки. Дістав я також письмо від Етнографічної Комісії У. А. Н. з повідомленням, що мені вислано 14/XI 25 „Етногр. Вістник“. Я не дістав його одначе до нині, тому просив би, коли се можливе, щоб його вислано вдруге рекомендовано, бо інакше ледве посилка дійшла би. Ваших споминів про Коцюбинського я не читав, бо „Нашого Минулого“ з 1918 р. не бачив. Загалом нам трудно добувати від Вас книжки і наші Вам пересилати.

Лише від двох поетів з України дістаєм ми від часу до часу віршик, а ніхто не пришле нам статі навіть на чисто культурні теми, а не політичні, без яких ми можемо обійти ся. А тим часом по російських заграничних виданнях повно статей на найріжнородніші теми, прислані з Росії і України. Не знаю, чим се пояснити, чи малоросійським лінивством, чи чим иншим? А де пробуває Роман Коцюбинський і що робить?

Чув я, що в Академії Наук якісь сильні непорозуміння між поодинокими членами. Кілько в тім правди?

¹⁾ Книжечка до мене не дійшла.

²⁾ А „відповідна книжочка“, здається, не дійшла до Гнатюка.

Чи не маєте наміру вибратись ще раз до Галичини? Тепер вона зовсім інакше виглядає, як за першого Вашого побуту. Ну, бажаю Вам всього найкращого і остаю з правдивим поважанем“...

Відповідати на цього листа я мусів дуже обережно (бо В. М. був відповідальним за редакцію Л.-Н. Вісника і не хотілося йому сказати щось для нього прикре) пояснити йому, що не з „малоросійського лінивства“ не посилають до „Літ.-Н. Вісника“ й статтів на „чисто культурні теми“.

За якийсь час дістав я редакційний циркуляр (писано самопискою, підписав — „В. Гнатюк“ власноручно) від 24 квітня з запрошенням щось дати для книжки „Літ.-Н. Вісника“, присвяченій пам'яті Франка..

До писаного самопискою обіжника В. М. додав власноручно P. S.: „Високоповажаний Михайле Михайловичу!

Посилаю Вам отсі запросини, може схочете написати щось, хоч невелике про Франка.

Як би хтось із знайомих хотів написати також щось, то ми були б дуже раді. Вправді у Вас друкується також окремих збірник про Франка, але у Вас є кому писати, тому певно не забракне матеріалів.

Я дістав п'ятий том Коцюбинського і дуже дякую Вам за нього. Чи збірка Мартовича вже готова? Я дуже цікавий на Вашу передмову. Не знаю, як придніпрянці приймуть Мартовича. Він сатирик і в нього багато натяків на місцеві справи, в яких придніпрянцям, що не знають наших обставин, доволі трудно орієнтувати ся без окремого коментаря. Чи Ви у передмові обіяли всю його літературну діяльність? Як багато чисел „Життя і Революції“ вийшло доси? Ми дістали тільки перше число; не знаю чи вислано більше, лиш до нас не дійшли, чи зовсім не вислано? А як виглядає новий харківський журнал, конкурентний до „України“? Здається, що ми простором не дуже віддалені від себе, але що до обміну виданнями, то такі далекі, як би жили на двох небесних світилах. Не знаю, чи довго буде ще лежати такий мур між нами. Здоровлю щиро і кланяюсь“.

Знов довелось обережно поясняти, чом для мене неможливо „написати щось, хоч невелике про Франка“ для „Літ.-Н. Вісника“.

Коли вийшли вибрані твори Л. Мартовича, я послав книжечку В. М. і писав до нього, що маю дати передмову до „Царівни“ Кобилянської, а тому буду радий, коли він подасть мені якісь нові відомості про письменницю, або сповістить її про мій намір, щоб подала автобіографічні спогади. У відповідь дістав від В. М. книжечку О. Кобилянської „Снить ся“ (Новелі й Нариси), Чернівці 1922. А чи дістав В. М. „Вибрані твори“ Мартовича і як поставивсь до моєї праці про Мартовича, так і не знаю... Спитавши у І. Свенціцького, що приїздив із Львова на юбілей М. С. Грушевського, про В. М.-ча, мав відповідь: „вже кілька місяців помирає — та ніяк померти не може“...

А через кілька днів по тому надійшла телеграфна звістка, що упокоївсь...

У Києві, 12 листопаду 1926 р. _____

Мих. Могиланський.

Андроник Оникієвич Степович.

(До 50-ліття наукової діяльності).

1927 року минає 70-та річниця життя та 50 літ наукової діяльності відомого київського вченого-славіста проф. А. О. Степовича.

Короткий перебіг його життя такий: ¹⁾ Народивсь А. О. Степович 1857-го року на Полтавщині. Середню освіту здобув він у київській колегії Павла Галагана, де на його наукові інтереси мав великий вплив відомий український учений-філолог П. Г. Житецький. Року 1879 закінчив київський університет. Ще на студентській лаві, під керівництвом проф. А. А. Котляревського, почав свої наукові дослідження і вже 1877 р. видрукував свою першу розвідку в „Сборникъ для юношества“ (вид. журналу „Женское Образование“ СПб. 1877). Вплив проф. А. А. Котляревського дуже позначивсь і на дальшій роботі А. О. Степовича, і помітити його можна як на методах роботи А. О. Степовича, так і на виборі та обробленні окремих тем. Року 1892 А. О. Степовича обрано на приват-доцента київського університету на кафедрі слов'янської філології, а з 1895 року йому вже доручено й постійні обов'язкові для „словесників“ лекції та практичні студії з студентами в своїй галузі. Рівночасно А. О. Степовича обрано на директора Колегії Павла Галагана. Не вважаючи на безліч адміністративної роботи, Степович не переставав працювати як постійний співробітник багатьох російських (напр. Киевская Старина) та закордонних славістичних органів. У київському університеті в 1920 році А. О. Степовичу доручено всі дисципліни на кафедрі слов'янської філології, і провадив він їх до 1924 року включно, коли в зв'язку з реорганізацією київського В. І. Н. О. цю кафедру було зовсім скасовано. Од 1924 р. А. О. Степович віддавав виключно науковій праці і за два роки (1924—1926 р.) чимало надрукував своїх статей, заміток та рецензій і у виданнях Української Академії Наук („Записки Історично-Філологічного Відділу“ кн. VII—VIII, IX й X, „Україна“, „Бібліолог. Вісті“, „Первісне громадянство“) і по

¹⁾ Докладніш про це диви: 1) „Біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерніи“, ст. 191—193, Полтава 1912; 2) „Библиографическій указатель матеріаловъ по исторіи русской школы“ за р. 1899—1902, № 219, вип. 5 ст. 83—84; 3) „25-тилітїе Коллегіи Павла Галагана“ 1896 р., ст. 53—58; 4) Енциклопедичні словники Брокгауса та Ефрона, Южакова і ин.

инших славістичних виданнях С. Р. С. Р. і за кордоном (напр. доклади у різних наукових товариствах). Чимало праць має ще й у рукописах.

З довгої низки друкованих робіт проф. А. О. Степовича зазначім тут (в хронологічному порядку) тільки його найбільші й найголовніші праці — ось вони:

А. О. Степович.

1) „Славянскія нарѣчія“ Гебауера. (Переклад і примітки дав А. Степович). Київ 1882 — Вчений К-т М. Н. П. ухвалив був як підручник для студентів та для бібліотек навчальних установ.

2) „Горные рассказы“ А. Ираска. Переклав з чеської мови та дав поясіння А. Степович. Київ 1884, ст. 166 (друкувалося це й у „Славянскомъ Ежегодникѣ“ 1884, вип. 5 — 6).

3) „Очеркъ исторіи чешской литературы“ Київ 1886, ст. XIII + 336. (З фотогр. знімком Краледвірськ. рукоп.) За цю працю А. О. Степович здобув, за німецькою рецензією чеського професора Гебауера, премію гр. Д. А. Толстого від Російської Академії Наук.

4) Склав збірник „Славянская Бесѣда“. Літер. видання київського „Славянскаго О-ва“. Кн. I, ст. VIII + 240; кн. I — II ст. 108. К. 1888 — 1891 р.

5) „Очерки изъ исторіи славянскихъ литературъ“, ст. II + III + 112. К. 1893.

6) Склав „Разсвѣтъ“, літературно-науковий збірник слов'янськ. статтів та оповіданнів, ст. 224, К. 1893.

- 7) Зредагував збірник „25-ти лѣтіе Коллегіи Павла Галагана“ ст. 410, К. 1896.
 8) „О древне-русской беллетристикѣ“ (Відбитка з «Ежегодника Коллегіи Павла Галагана»), ст. 50, К. 1898.
 9) Склад книжку: „Славянскія Извѣстія“ ст. II + 172. Воронеж 1897.
 10) „Славянскія Извѣстія“, ст. 28. Воронеж 1898.
 11) „Очерки исторіи сербо-хорватской литературы“, ст. VIII + 400 + 26. Київ 1899 — 1902. з 2 знімками.
 12) „Къ литературной исторіи Краледворской рукописи“ (Доповідь на XII археолог. з'їзді в Харкові), ст. 20 in 4°. Москва 1905, а також в „Трудахъ XII археологическаго съѣзда“,
 і по-над двісті п'ядесять інших, менших розміром статтів та розвідок, що їхнього повного реєстру не можна тут подати за браком місця ¹⁾).

Про наукові праці А. О. Степовича з'явилося свого часу чимало рецензій та відзивів, і деякі з них варт буде частково подати або принаймні за найцікавіші з них згадати.

Про книжку „Очерки исторіи чешской литературы“ у німецькій рецензії чеський професор Гебауер пише так (Диви „Отчеты Академіи Наукъ о присужденіи премій гр. Толстого“): „Вполнѣ самостоятельнымъ является г. Степовичъ особенно въ третьемъ отдѣлѣ, начиная съ Коллара; такова же глава „Космополитическое направление въ чешской поэзії“. Здѣсь онъ говоритъ, какъ знатокъ... его сужденія часто весьма замѣчательны... въ недалекомъ будущемъ мнѣнія его должны стать господствующими“... і т. д. (Отчетъ Академіи Наукъ о присужденіи премій гр. Толстого).

А. Н. Пипін („Вѣстникъ Европы“ 1887 кн. 4) і А. Н. Соболевський („Историческій Вѣстникъ“ 1887): також говорять про „самостоятельныя изслѣдованія въ книгѣ“. Журналъ „Hlidka Literarni“: „Автор дав книжку, що її ми сами, чехи, ще не маємо (Sami doma takor̄ka jeste ne máme)“. Narodni Listy (Прага 1887): «Пише автор цікаво, міркування його частовлучні й самостійні; з цього можна побачити, що більшу частину творів перечитав він сам — z trefnych a samostatnych usudkū je viděti, že autor větší spisů cast sam přečetl...“ Див. ще: Slovanský Sbornik, Světozor і ин.

Про „Очерки исторіи сербо-хорватской литературы“ (Київ 1902, стр. V + 395 + 25): а) Проф. Андрич в загребськ. „Narodne Novine“ пише: „Книжка багатьма сторонами варт нашої уваги (u mnogom je pogledu dostojna naše pažnje). Автор добре використав усе попереду зроблене і виповнив тую порожнину (prazdninu), що почувалася після Пипінової книжки“.

б) Проф. Р. Верховац в „Летопис Матице српске“ стор. 350 — 358. пише: Писац дабро уочно најглавније појаве и дела (сочиненія).

в) „Кіевск. Университ. Извѣстія“: „Книга А. Степовича — первый на русскомъ языкѣ оригинальный обзоръ исторіи сербохорватской литературы... Трудъ этотъ содержитъ немало новыхъ фактовъ и библиографическихъ указаній“... (проф. Флоринський).

¹⁾ Повніший показчик диви у книжці А. Степовича: „Новый шагъ въ дѣлѣ взаимнаго ознакомленія славянъ“. К. 1913.

„Очерки изъ исторіи славянскихъ литературъ“ Кіевъ 1893 г. прихвалив проф. В. І. Ламанський („Филологич. бібліотека“ 1894 г.), журн. „Сѣверный Вѣстникъ“: „Книга г. Степовича написана съ любовью и знаніємъ дѣла, избилууетъ любопытными сближеніями“... і ин.

Про „Этюды въ области новой чешской литературы“ (див. ст. А. Н. Пипіна в „Вѣстн. Европы“ і ин.

Науков. літературн. збірник „Славянская Бесѣда“ I—II і такий-же збірник „Разсвѣтъ“ викликали дуже багато усяких рецензій, здебільшого сприятливих.

Цікаво, що в празькому виданню „Národní Listy“ 1922 р. 19 листопада Л. Кубако вмістив фельетона „Slavisté A. I. Stepovič a I. S. Anenkov v Čechách“; тут автор з приводу нового видання свого збірника з подякою згадує цих двох „покійних“ заслужених осіб (abych vzdal dik vzpomínkou touto dvěma aněm zasloužilým mužům). Справді Аненков помер уже давно, а про смерть С-ча мабуть пішла якась чутка або що, бо саме через це згаданого фельетона й надруковано. Геть згодом, дізнавшись, що С-ч ще живе на світі, автор надіслав йому цю статтю з вибаченням. „Moji hosté byli slavjanofily nejuslechtilejšího zrna“ сказано в одному місці фельетона: Jim značilo slavjanofilství stejné (однаково) lasku ke mnohotvárnosti (різноманітності) slovanské, jako touhu a usilí, aby jako kytice (пучок) drželo pohromadě (укупі)“. Це дійсно правдива характеристика обох цих славістів. Аненков особливо розроблював питання про великого чесько-слов'янського письменника і релігійно-соціального мислителя Петра Хельчицького з його славнозвісним твором „Сіть віри“.

Коротенький розмір нашої замітки не дає нам змоги ширше спинитися на розгляді та оцінці наукової діяльності проф. А. О. Степовича.

Побажаймо-ж шановному юбілянтові ще довгих літ життя та плідної роботи.

Микола Левченко.

Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву „українці“.

До моїх рук випадково потрапили цікаві документи, що малюють один момент з недавнього минулого, а саме — як перед австрійським урядом підчас світової війни повстало було питання: як називати галицьких українців — чи по давньому „рутенцями“ (Ruthenen), чи так, як вони сами того домагалися — „українцями“ (Ukrainer). Справа може-б і не мала того інтересу, як-би австрійський уряд не звернувся, як до авторитетів у науці, до двох видатних учених, що з них один, Ватрослав Ягіч відповів на урядове запитання цілим меморандумом, де висловив свій погляд на українську мову та письменство і на доцільність уживати назву „українці“ замість „рутенці“. Хоч власне Ягіч і був проти такої заміни, але його думки, як одного з найбільших представників слов'янознавства, цікаві сами собою і тому варто подати їх у цілості тим більше, що цей меморандум з'ясовує погляди Ягічеві на українську мову та на її вживання в письменстві з найбільшою повнотою й категоричністю, ніж де-будь в іншому місці при якій іншій нагоді.

Відносини Ягіча до української мови з'ясовувано досі на основі деяких місць з його писань, на основі його участі в генезі відомої Записки Російської Академії Наук з 1905 року — про скасування утисків над українською мовою — та на основі особистих споминів його учнів, про те, як ставивсь покійний учений до української мови та її становища в житті і в письменстві.

Український біограф Ватрослава Ягіча, кажучи про відношення Ягіча до української мови, зазначає, що він „теоретично і практично визнавав самостійність української мови й українського народу“, дарма що вважав за наукову аксіому „приналежність усіх нарід руського язика до одної цілості у відносинах до всіх інших слов'янських нарід“¹⁾. Те саме каже й ученй Ягічів — д-р Іван Зілинський, підкреслюючи, що Ягіч був „невмолним ворогом усякого національного шовінізму та мішання політики до науки й сильну вагу клав на строгу об'єктивність у наукових дослідах“²⁾. Що-ж до того, як Ягіч практично ставивсь до української мови, то д-р Зілинський пригадує його слова в дописці до статті в юбілейному томі львівських „Записок“ (т. 117—118), присвяченому Франкові,

¹⁾ В. Дем'яничук: Гнат (Ватрослав) Ягіч. Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук, кн. IV, К. 1924, стор. 283.

²⁾ Хроніка Наукового Т-ва ім. Шевченка, ч. 65—66, Львів, 1922, стор. 58.

й каже, що ці слова служать достатнім доводом на те, що Ягіч „і в практиці відносився прихильно до самостійного розвитку нашої літературної та наукової мови“¹⁾.

А втім, ця прихильність не йшла далі осудження утисків та заброн практикованих що-до українського письменства в давній Росії. Ягіч не йшов так далеко, щоб визнати за українцями право на самостійний політичний розвиток; як справедливо каже В. Дем'янчук, „міраж політичної єдності Росії засліпив був і його“²⁾ і хоч він розумів таку просту річ, як бажання галицьких українців називатись українцями, а не рутенцями, чи як там, але не хтів поробити з цього логічних висновків. Записка, що її далі друкуємо, дуже добре малює нам, як хиталася Ягічева думка і як він боявся зробити неминучий висновок з того, що сам доводив з усією об'єктивністю й навіть прихильністю до українців та їхніх домаганнів. Колись Ягіч сам-був прохопився, що його улюбленцем поміж українськими письменниками та вченими є старий Мих. Максимович³⁾. Отже такий тип українця зоставсь йому любим, видко, і до кінця! Та перейдемо до самої записки.

Справа з нею уявляється так, — оскільки можна з'ясувати з матеріалів, що були у мене в руках. В 1915 р. група українських парламентських послів з Галичини вдалася до австрійського уряду з проханням не вживати на означення української народности в Австро-Угорщині назви „рутенці“, а вживати натомість виключно назви „українці“, „український“ і т. д. Прохання це було підперте особливою пропам'ятною запискою Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, де вживання назви „українці“ мотивовано науковими й історичними аргументами⁴⁾. Історію цього клопотання перед австрійським урядом оповідає в своїм листі з 13-го січня 1917 р. до міністра закордонних справ графа Червіна покійний Микола Василько, пишучи⁵⁾:

„Вже зразу по вибуху війни прохали національно настроєні антиросійські рутенці про вживання офіційальної назви „українці“, щоб не мати нічого спільного з старо-рутенцями (в оригіналі: Alt-Ruthenen) і рутенцями-русофілами. Цю назву вживала вже від р. 1912 багачко разів офіційальна влада, а також ужито її в маніфесті покійного цісаря; крім того ще в часі війни — головне командування армії та інші військові власті“.

¹⁾ Хроніка, *ibid.*, стор. 60.

²⁾ Записки Іст.-Філ. Від., т. IV, ст. 283.

³⁾ Archiv für Slavische Philologie, т. VIII, Berlin, 1885, стор. 173 (замітка з приводу книги Петрова про українську літературу).

⁴⁾ Про цей меморандум нема нічого в офіційних звідомленнях Відділу Наукового Т-ва ім. Шевченка, але напевне його копія переховується в архіві Т-ва. Так само не знайшов я згадки про цілу цю справу в тогочасній галицько-українській пресі, ані у „Вістнику Союзу визволення України“. Мабуть тая справа велась зовсім конфіденційно, і її слід заховався лиш в архівних документах, що з деякими з них довелось мені познайомитися.

⁵⁾ Подаємо в перекладі.

Але це домагання, пише далі Василько, зустріло опір від тодішнього міністра внутрішніх справ князя Гогенлоє. Тому Василько пригадує справу і поновляє попереднє прохання що-до назви „українці“. Він прохає прийняти й вислухати в цій справі його й посла К. Левицького, як офіційних представників українського парламентського клубу. Наприкінці він запевняє, що прихильному вирішенню справи „австрійські, лойяльно настроєні рутенці надають колосальної ваги“.

На цей лист граф Чернін відповів на третій день—19 січня 1917 року—що він, як міністр справ закордонних не має нічого проти офіційного уживання назви „українці“ й обіцяє звернутися до міністра вн. справ Гогенлоє з відповідним нагадуванням. Та князь Гогенлоє не поспішав, видко, розв'язувати справу, бо його офіційна відповідь графові Чернінові датована аж 7 лютого 1918 року, саме тоді, коли Чернін провадив у Бересті Литовському пересправи про мир з Україною. Відповідь має заголовок: „Вживання назви народу ‚Українці‘ замість ‚Рутенці‘“. Ось її текст:

„Президія рутенського парламентського представництва просить у поданій урядові записці про виключне вживання назви ‚українці‘, як офіційного означення рутенської народности. В основу цього прохання положено пропам'ятну записку Товариства Шевченка у Львові, де зроблено спробу довести, що під областю ‚Україна‘, від якої походить ім'я ‚українці‘, треба розуміти всі території вкупі, заселені рутенцями, а особливо східню Галичину, і що назва ‚українці‘ принесена в 1860-х роках в Росії, являється одинокою правильною назвою людей, які належать до рутенської народности, і що тільки вона одна вживається в рутенській літературі.

Міністерство Внутрішніх Справ приступило зразу до в'яснення аргументів, які наведено в пропам'ятній записці що-до впровадження назви ‚українці‘, постаравшись добути відзиви двох безсторонніх наукових авторитетів, і дозволяв собі тепер подати Міністерству Справ Закордонних до відома про це домагання (українських послів), долучаючи пропам'ятну записку і копію двох одзивів, що наспіли тимчасом, прохаючи повідомити нас якомога швидше про свої міркування, які могли повстати у Вашім Міністерстві з приводу цієї справи.

Ц. К. Міністр Внутрішніх Справ Гогенлоє“.

Ці два „одзиви“ наводяться далі в копіях. Один належить професорові Віденського університету Гансові Іберсбергерові другий — Ватрославі Ягічеві. Як видко з дат, обидва одзиви були написані ще 1915 року, але Міністерство Внутрішніх Справ свого часу не дало їм ходу і переслало їх у копіях Міністерству Справ Закордонних аж на початку 1918 року. Та скоро потому настали події, коли компетенція австрійських міністерств що-до вживання назви „українці“ втратила своє значіння, а в кінці того-ж 1918 року розвалилася й сама Австро-Угорщина. Але думки як Ягіча, так і Іберсбергера не втратили свого інтересу, як показчик того, як ставилися обидва визначні вчені до питання про національне ім'я українців у Галичині. Тому наводимо обидва „одзиви“ цілком.

Проф. Ганс Іберсбергер дав такий одзив ¹⁾:

„Пропам'ятна записка Товариства Шевченка має рацію, що назва „Руси“ та виведені з неї речівники й прикметники первісно належали лиш Київській Державі, а після її упадку Державі Галицько-Володимирській. Перенесення цієї назви на північну Росію, на велике князівство Суздальсько-Володимирське а далі Москву, сталося через переселення київського мітрополіта на північний схід в кінці XIII століття. З його титулу „Митрополить всея Руси“ московські князі з XV віку перейняли титул „всея Руси“ у свій власний титул. У цьому титулі знайшла також свій вираз ірідентистична програма Великого Князівства Московського одірвати від Литовсько-польської держави здобуті нею після монгольського погрому області Київської Руси. Не вважаючи на цю з титула київського мітрополіта перейняту назву, північно-руська держава аж до часів Петрових сама себе називала завсіди Московською Державою (Московское Государство) і під цією назвою була звісна в цілій Середній та Західній Європі.

Треба ще додати, що назва „Ruthenia“, „Rutheni“, „Ruthenen“, „ruthenisch“ є не що инше як латинська форма грецької „Ρουθηναι“, що вживалася в Середній і Західній Європі для означення Київської Держави та її законних спадковців. Так ось наприклад, стоїть в Августинських Анналах під р. 1089: імператор (Genrix V) Praxedem Ruthenorum regis filiam sibi in matrimonium sociavit (Monumenta Germ. §§ III, ст. 133) або у Феєра, — Codex diplomaticus Hungariae, IV, 3, ст. 197—198, під роком 1245: Daniel, Ruthenorum Rex. Також і Римська Курія перейняла цю назву вже дуже рано і вживала її, так само і німецькі та польські аналісти в тому-ж розумінні: „Russia“, „Rex Russorum“ або „Rex Ruzorum“.

Златинська австрійський уряд уживає назви „Ruthenen“, також штучної, але вона вже має за собою мало не півтораєста років. Але вона має ту невигоду, що виявляє одміну між „росіянами“ й „рутенцями“ лиш у німецькій, взагалі в західньо-європейських мовах, а в самій рутенській мові — ні. Там уживається старовинна форма „руський“, що відрізняється лиш на письмі, а не в вимові від великоруської форми „русский“. В московській літературі і в офіційальній номенклатурі вживають назви „галицько-руський“ або „угро-руський“, яка означає, що мова йде про русинів, які живуть у Галичині або Горішній Угорщині, але належать, мовляв, до великоруського плім'я. Це як-раз і є найсильніший аргумент проти вдержання назви „рутенці“, яка колись штучно прищепилася в Австрії з латинського.

Що-ж до назви „Україна“, то вона означала первісно лиш пограничну область Київської Держави, приблизно щось таке як „Ostmark“, погранична область Священної Римської Імперії німецької нації по-над Дунаєм. Отож, наприклад, Іпатський Літопис подає під р. 1189, що князь Ростислав поїхав „Ко Украинѣ галицкой“ (Полное Собр. рус. лѣт., II ст. 138). В старій Польщі означала Україна — Київське Воеводство, Брацлав і По-

¹⁾ Подасмо його в перекладі з німецької мови.

ділля. З теперішньої Галичини належала, згідно з мапою 1650 року Левассера де-Боплан, до України, себ-то до Подільського Воеводства, та частина Східньої Галичини, якої границя йде на півдні Дністром, на заході по Коропцю від його гирла, де він впадає у Дністер, до Манастирська, звідки границя проходить на захід від Підгайців, далі повертає на північний схід до Стрипи, яку перерізує між Бенявою та Семиківцями. Звідси границя проходить клином на захід по-над Серетом на північ од Тернополя і тягнеться звідти на схід приблизно вдовж теперішнього державного кордону. Огже з теперішньої Галичини належала до України лиш територія між Збручем, Дністром і Коропцем.

Що-ж до вживання назви „українці“ в рутенській літературі, то це можна встановити перед кінцем 80-х і початком 90-х років лиш в окремих випадках, з кінця 90-х років вона вживається скрізь і мало не виключно, оскільки мова не за друкарські вироби русофільської партії. Цієї назви новішими часами вживають і політичні супротивники українців; порівняти, наприклад, зрештою дуже цінну й об'єктивну книгу Леона Василевського „Ukraina i sprawa ukraińska“ (Краків, 1911) або офіційний і строго націоналістичний московський твір С. Н. Щоголева „Украинское движение, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма“, — у ньому розділ XVI трактує про підтримку українського руху в Галичині від австрійського уряду (1912).

На останку треба додати, що офіційне визнання одинокої назви „українці“ створить ясні відносини і примусить русофільські елементи серед рутенців зайняти виразнішу позицію за або проти Австрійської Держави.

Професор Ганс Іберсбергер“.

„Одзив“ Ватрослава Ягіча, з огляду на його особливий інтерес, щоб точніше познайомити наших читачів з його змістом, подаємо в німецькому оригіналі й в українському перекладі, зробленому по змозі близько до оригіналу.

G U T A C H T E N.

Mir war es schon vor einigen Jahren stark aufgefallen, dass unsere galizischen und bukowinischen Ruthenen in verschiedenen Aufsätzen, Korrespondenzen, Notizen und dergleichen der Wiener-Publizistik (z. B. in der „Neuen Freien Presse“), die zwar in deutscher Sprache geschrieben sind, aber in allermeisten Fällen von den Ruthenen selbst herrühren dürften, immer häufiger als „Ukrainer“ bezeichnet werden und demgemäss auch ihre Sprache ukrainisch genannt wird. Ich erriet gleich den Zusammenhang dieser Erscheinung mit der sich in Russland vollziehenden gleichartigen Bewegung. Nur hat in Russland diese Evolution des Ukrainertums ihren geographischen und historischen Hintergrund, in Galizien aber und in der Bukowina ist sie eine fremde Pflanze, eine von auswärts importierte Sache der Nachahmung. Die geographische Benennung „Ukraina“ war seit jeher

mehr eine volkstümliche Bezeichnung, als ein festbegrenztes administratives Gebiet. Für den polnischen Staat, zu dem vor 1654 die Gebiete, die man kurzweg Ukraina nennt, gehörten, hatte dieser Name seine volle Berechtigung, da er die von den Kleinrussen bewohnten Grenzgebiete bezeichnete, die von den häufigen Einfällen und Verwüstungen der Tartaren und Türken geplagt, von den Grenzen geschützt und verteidigt werden mussten. Das waren eben die Vorfahren der Kleinrussen, die jetzt vorziehen, sich Ukrainer zu nennen. Ukraina hat ihre nächste Analogie von der gewesenen serbo-kroatischen Krajina, die sich nächst der südlichen Grenze Ungarns und Kroatiens hinzog. Doch unser Ostgalizien und Bukowina gehörten nicht zur Ukraina, selbst wenn man den Umfang derselben weit gegen Westen ausdehnt, und z. B. das Kijewer Land dazu rechnet. Das Bestreben der Bewohner Südrusslands, der sogenannten Kleinrussen, neuerdings die Benennungen „Ukraina“, „Ukrainer“, „ukrainisch“ in den Schwung zu bringen, erklärt sich aus dem erwachten nationalen Selbstbewusstsein und dem natürlichen Wunsche, die ethnische Sonderstellung der Kleinrussen gegenüber der offiziellen grossrussischen Nationalität möglichst stark zu markieren durch einen jede Vermengung des Gross- und Kleinrussischen ausschliessenden besonderen Namen. Diese zutage tretende Bevorzugung des Namens Ukraina für die Gesamtheit der kleinrussischen Bevölkerung Russland wurde nachher auch auf die Sprache übertragen. Das ist die neueste, jetzige Phase in dieser nationalen, oder vielleicht besser zu sagen politisch-nationalen Bewegung; sie hat sich sehr spät, sozusagen in unseren Tagen, vor unseren Augen vollzogen, sie steht mit der revolutionär-freiheitlichen Bewegung des ersten Dezenniums unseres Jahrhunderts im offenbarsten Zusammenhange. Die Kleinrussen drückten damit auf nicht misszuverstehende Art ihren Wunsch nach Lostrennung von der sie bedrückenden staatlichen grossrussischen Nationalität aus, sie erhoben Protest gegen die Missachtung ihrer nationalen Eigenart, gegen die Verdrängung ihrer Volkssprache aus allen Sphären des öffentlichen Lebens, angefangen von der Volksschule. Selbstverständlich erlangte dieses Emanzipationsbestreben erst dann Aussicht auf einigen Erfolg, als man infolge der inneren Unruhen Russlands um das Jahr 1905 auch den Kleinrussen gegenüber zu einigen Konzessionen gezwungen war.

In Russland selbst erregte diese Aufstellung der Benennungen „Ukraina“ und „ukrainisch“ in das nationale Programm weniger Aufsehen, als man hätte erwarten sollen, wohl hauptsächlich deswegen, weil ja dort der Name Ukraina allgemein bekannt war, die reiche ethnographische Literatur des 19. Jahrhunderts hatte ganz Russland mit ihm vertraut gemacht, und weil der geographische Umfang dieser Benennung sich zum grössten Teile mit den ethnischen Grenzen der Kleinrussen deckte, und die Grenzen des Reiches nicht überschritt. Diese neue Nomenklatur kam, wie gesagt, im modernen Sinne erst in unseren Tagen auf. In früheren Zeiten, d. h. im Verlaufe fast des ganzen 19. Jahrhunderts, während die Männer wie Maksimowicz, Kostomarow, Potebnja, Kulisz, Zyteckij und viele andere, für die Anerkennung

der Rechte auf freier Entwicklung der kleinrussischen Nationalität in Wort und Schrift kämpften, war noch fast ausnahmslos die Benennung „Kleinrussland“, „Kleinrussen“, „kleinrussisch“ im Gebrauche. Das ergab sich nicht nur aus der Geschichte, sondern auch aus den Ergebnissen der modernen Sprachforschung. Wissenschaftlich lässt sich nämlich die nächste Verwandtschaft zwischen der gross- und kleinrussischen Sprache nicht in Abrede stellen. Das sind zwei ebenbürtige Dialektgruppen einer vorgeschichtlichen sprachlichen Einheit. Wer diese Tatsache leugnen wollte, würde sich von einer bestimmten politischen Beeinflussung von sogenannten Opportunitätsrücksichten leiten lassen, aber gegen den Geist der wissenschaftlichen Objektivität versündigen. Doch das sind wissenschaftliche Axiome, die auf den Resultaten der vergleichenden Sprachforschung betreffs alter, vorgeschichtlicher Zeiten fussen, und den Ansprüchen der Gegenwart in keiner Weise präjudizieren sollen. Das Verwandtschaftsverhältnis zwischen Gross- und Kleinrussisch darf nicht dazu missbraucht werden, um den Kleinrussischen das Recht auf selbständiges Leben, auf Pflege eigener Literatur in eigener Volkssprache streitig zu machen. Wer das tut, — was in Russland zumeist geschieht — huldigt dem Grundsatz „Macht vor Recht“. Diesen ist man berechtigt mit vollem Rechtsbewusstsein zu bekämpfen, aber dabei ja zu keinen unhaltbaren Nottheorien Zuflucht zu nehmen. Ich fasse es daher als ein Zeichen moralischer Schwäche, um nicht zu sagen szientifischer Rückständigkeit auf, wenn man das erwähnte Verwandtschaftsverhältnis zwischen Gross- und Kleinrussisch ableugnen möchte durch Verkündigung neuer Lehren, die nur allgemeine Verwunderung hervorrufen müssen. So hat in Augen aller Sprachforscher, die etwas von den slavischen Sprachen verstehen, dem sonst tüchtigen Werke Smal-Stockij nur Abbruch getan, dass der Verfasser zur besseren angeblich Begründung des Rechtes der kleinrussischen (ruthenischen) Sprache auf selbständige Stellung eine Theorie aufstellte, nach welcher das Kleinrussische mehr Beziehungen zum Serbischen, als zum Grossrussischen haben sollte. Wozu solche Paradoxen?

Auch die „Denkschrift“ der unterzeichneten Herren Vertreter der Szewczenko-Gesellschaft ist nicht frei von einigen Unrichtigkeiten, deren letzte Ursache in der Befürchtung liegen mag, dass, wenn man die Tatsachen der Vergangenheit im wahren Lichte darstellen würde, daraus für die Ansprüche der Gegenwart ein Nachteil erwachen könnte. Es ist z. B. nicht richtig, die Sache so darzustellen, als ob der alte Ausdruck Rus (woher dann Ruska zemlja — Russland) immer nur dem Kyewer Land, also den Vorfahren der heutigen Kleinrussen, allein eigen gewesen wäre. Der Name, fremden Ursprungs, von den Warägern oder Finnen zu den Slaven gebracht, hat allerdings aller Wahrscheinlichkeit nach von Kyew aus seine Verbreitung gefunden, doch die aus diesem glänzenden Zentrum ausstrahlende Macht nebst der Bekehrung zum Christentum erhob schon sehr früh, in den ersten Jahrhunderten der russischen Geschichte, den Namen Rus zur allgemeinen Bezeichnung sowohl des Südens wie des Nordens, vor welchem die alten Stammesbenennungen, deren grosse Anzahl noch die älteste russische

Chronik, vulgo Nestor, bekannt hat, zurüktreten und in Vergessenheit geraten mussten. So verschwanden die Poljanen Kyjews, die Slowenen Nowgorods, die Chorwaten Galiziens u. s. w. Alle diese Stammesnamen verdrängte das neue Herrscher — und Ehrenwort Rus. Auch die in einer späteren Geschichtsperiode zur grossen Machtentfaltung gelangten Moskauer Fürsten und Zaren fanden diesen Namen im Leben der Bevölkerung vor, sie brauchten ihn nicht erst irgendwoher zu entlehnen, wohl aber gaben sie ihm nachher, unter dem Einflusse byzantinischer und lateinischer Analogie, einen feierlichen Anstrich, aus Rus wurde das gelehrte klingende *Rossia* (wie *Polonia*, *Bohemia*, *Germania* u. s. w.) gebildet, daraus dann weiter auch das Adjektiv *rossijskij* abgeleitet. Die Polen, als nächste westliche Nachbarn, die so viele Untertanen russischer (Klein- und Weissrussischer) Nationalität im eigenen Staatsverband hatten, denen auch der Name *Ukraina* sehr gut bekannt war, wählten doch nicht den Namen Ukrainer zur Bezeichnung irgendeines Teiles ihrer russischen Untertanen oder Nachbarn, sondern behielten für die ihnen am nächsten stehenden Süd- und West- oder Klein- und Weissrussen den üblichen alten Namen, in adjektivischer auf Sprache bezogen, *ruski* (*język*) und für die Moskauer Russen verwendeten sie in der offiziellen Form den Ausdruck *rosyjski*. Dass beide Benennungen auf eins herauskommen, liegt auf der Hand.

Auch der Name *Rutheni* ist sehr alt, im lateinischen Gewande, nicht unter byzantinischer Beeinflussung, emporgekommen, nach der Vorliebe der mittelalterlichen Geschichtsschreiber und Annalisten für die neu in der Geschichte auftauchenden Völker nach Möglichkeit, sei es anklingende, sei es geographische zusammenfallende Benennungen aus dem vorbildlichen Altertum herauszufinden und sie sozusagen umzustempeln. So fand man den für die Russen den Namen *Rutheni* (zuweilen auch *Roxolani*!) wie man die Serben und Bulgaren mit Vorliebe *Triballi* und *Moesi* benannt hat. Durch die Vermittlung der mittelalterlichen Geschichtsquellen in lateinischer Sprache hat sich der Name *Ruthene* und *ruthenisch* auch in deutscher eingebürgert und diente hauptsächlich zur Bezeichnung jenes Teiles des kleinrussischen Volksstammes, der nach der Teilung Polens unter Oesterreich kam. In dieser begrenzten Anwendung hat der Name seine Geschichte und ich kann wirklich nicht einsehen, warum er jetzt, nach mehr als hundertjähriger Herrschaft in der deutschen Sprache auf einmal keinen Wert haben sollte als präzise Bezeichnung (ich wiederhole es in deutscher oder man könnte allenfalls hinzufügen, in lateinischer Sprache) für die unter dem Szepter der Habsburger Dynastie lebenden Klein- oder Südrussen, die sich jetzt lieber Ukrainer nennen möchten. Allerdings ist damit, dass man den Namen *Ruthenen* und *ruthenisch* für die deutsche (eventuell lateinische) Sprache recht passend findet, noch nicht die Frage beantwortet, wie derselbe Volksstamm und seine Sprache zu Hause selbst, nach eigener Sprechweise, benannt werden soll. Bisher, d. h. bevor die Benennung *Ukrainer* und *ukrainisch* sich auch nach Galizien eingeschlichen hat, nannte man zu Hause, in Galizien und Bukowina, die Sprache *ruskij* (im Nominativ auch *ruškij*

ausgesprochen), seltener maloruskij (wie z. B. Wagilewicz im Jahre 1845 eine „Grammatyka języka małoruskiego w Galizii“ schrieb), noch seltener rusinskyj, jedoch nie meines Wissens rutenskyj. Von den vielen Beispielen für die Richtigkeit dieser Behauptung sei nur erwähnt, dass Smal-Stockyj mit Gartner im Jahre 1893 eine „Ruska grammatyka“ herausgegeben hatte oder dass im Jahre 1894 Kosowskij und Ogonowskij „Metodyczna grammatyka ruskoi mowy“ publizierten. Noch im Jahre 1913 blieb Smal-Stockyj für sein in deutscher Sprache geschriebenes Werk bei dem Ausdruck „ruthenisch“ und nur in Klammern füge er hinzu „ukrainisch“, um der neuesten Richtung Rechnung zu tragen.

So stand die Sache noch ganz vor kurzem. Alles das änderte sich wim mit einem Schlage, seitdem die kleinrussischen Bewohner Südrusslands, also die Konnationalen unserer Ruthenen, vielleicht infolge einer stillen Verabredung die alte Benennung „kleinrussisch“ über Bord werfen und dafür den Ausdruck „ukrainisch“ in den Kurs brachten, da wollten auch unsere Ruthenen bei dem alten hier gebräuchlich gewesenen Ausdruck „rusky“—der Zusatz malo- (klein) war bei uns überflüssig, da es in Galizien und Bukowina keine Grossrussen gibt—nicht weiter verbleiben; als Minorität der Gesamtheit des Volksstammes sich fühlend, unterwarfen sie sich dem Diktate der Brüder jenseits der Grenze und fingen an, gleichfalls für die Sprache den Namen „ukrainisch“ anzuwenden und sich selbst Ukrainer zu nennen. Für diese Umbenennung dürfte das Gefühl der Zusammengehörigkeit und der Wunsch massgebend gewesen sein, das Band der Stammeseinheit selbst durch die Gleichheit des Namens umso fester zu knupfen. Ich finde das vom Standpunkte unserer Ruthenen erklärlich. Sie fühlen sich, trotz ihrer grösseren politischen Freiheit, trotz ihrer bedeutenden Fortschritte im nationalen Schulwesen und der ihnen in Oesterreich ermöglichten Pflege der Wissenschaften in ihrer Sprache dennoch nicht nur numerisch, sondern auch in manchen anderen Beziehungen abhängig von ihren Brüdern jenseits der Reichsgrenze, deren Richtschnur sie befolgen zu müssen glauben. In der Tat, auch ich müsste ein solches Urteil, mag es auch für unsere Ruthenen wenig schmeichelhaft sein, in voller Ueberzeugung unterschreiben. Bei allem Drucke, der auf die kleinrussische Bevölkerung von Seiten des offiziellen Russentums ausgeübt wird, haben auf allen Gebieten des geistigen Lebens die Kleinrussen Männer aufzuweisen, die grosseres und bedeutenderes geleistet haben als unsere Ruthenen, in deren einer der hervorragendsten Gelehrten, Prof. Hruszewskij, auch aus Kiew stammt. Nur im politischen Leben können sich begreiflicherweise die Kleinrussen Russlands mit unseren Ruthenen nicht messen. Das mag für Oesterreich in politischer Hinsicht von grosser Bedeutung sein. Die patriotisch treue Gesinnung der ruthenischen Bevölkerung wirkt namentlich in Tagen schwerer Prüfungen sehr wohltuend. Doch zu viel Politik frommt namentlich einem kleinen Volke auf die Dauer nicht. Es bemächtigt sich seiner eine aufgeregte Stimmung, die dem ruhigen Kulturfortschritt allerlei Hindernisse in den Weg legt, so manche begabte Persönlichkeit wird durch die Lockungen zur poli-

tischen Rolle von ihrer eigentlichen Aufgabe abgelenkt, wo sie viel erspriesslicheres für das Volk leisten könnte. Es entwickelt sich leicht ein unerwünschtes Strebentum, entstehen viele eingebildete Grössen. So möchte ich die unleugbare Tatsache erklären, dass bei unseren Ruthenen ein auffallender Mangel an bedeutenden Männern auf dem Gebiete des geistigen Lebens herrscht. Darum sehen aber auch, wie ich aus Erfahrung weiss, nicht selten die tonangebenden Männer Kleinrusslands auf ihre diesseitigen Brüder etwas vornehm herab, sie beneiden sie zwar um ihre günstige politische Lage, aber sonst sind sie nicht weit davon, sie für minderwertig zu halten. Namentlich im Bereiche der Literatur, oder in der Behandlung der Sprache als Organ des geistigen Lebens zollen sie nur sehr wenigen unserer ruthenischen Schriftsteller wie z. B. dem Dr. Iwan Franko, ihre volle Anerkennung. So führen also unsere Ruthenen eigentlich in politischer Beziehung das erste Wort, wobei sie sich vielleicht selbst überschätzen, während im sonstigen Leben nicht sie die tonangebenden sind.

Diese nur in Hauptzügen kurz skizzierte Darstellung des ganzen Entwicklungsganges des modernen Ukrainertums beruht auf langen Erfahrungen und einiger Kenntnis der Personen und Verhältnisse, sie behandelt das Thema ohne die geringste Beschönigung, aber auch ohne jede Voreingenommenheit. Ich wollte nicht etwas Angenehmes, sondern etwas Wahres sagen, wie und wo ich glaube, die Wahrheit zu sehen. Ich glaube hiermit, auch eine Reihe von Fragen nach meiner Beurteilung beantwortet zu haben. So die Frage „über den ehemaligen geographischen Begriff der Landschaft Ukraina“, die, was Galizien und Bukowina betrifft, überhaupt keine Streitfrage sein kann, da diese Länder nicht zur Ukraina gehört haben. Oder die Frage „die grössere wissenschaftliche Berechtigung der Bezeichnung Ruthenen oder Ukrainer“, da beide Bezeichnungen gleichberechtigt sind, nur mit dem bedeutsamen Unterschiede, dass der erst genannte Name auf Grund der geschichtlichen Ereignisse seit dem Ende des XVIII. Jahrhunderts nur für den in Oesterreich befindlichen Teil des ganzen Volksstammes angewendet wird, der zweite dagegen innerhalb Russlands für die dort wohnenden Kleinrussen seine volle geographische und politisch-ethnographische Begründung findet. Endlich die Frage „ob beziehungsweise wann der Name Ukrainer in der Tat in der ruthenischen Literatur und Sprache in Oesterreich allgemein gebräuchlich ist“, da aus meiner Darstellung, wie ich glaube, deutlich genug hervorgeht, dass diese Benennung wenigstens für Oesterreich ganz jungen Datums ist, importiert aus Russland, wo sie mit der erwähnten national-politischen Tendenz ebenfalls erst seit dem Ende des XIX. J. in Gebrauch kam, gefördert anfänglich durch die Emigrantenv-Literatur (Dragomanow), nachher seit der Mitte des ersten Dezenniums unseres Jahrhunderts zum Durchbruch gekommen infolge der aus inneren Unruhen Russlands hervorgegangenen grösseren nationalen Bewegungsfreiheit. Von einer allgemeinen Gebräuchlichkeit des Namens Ukrainer in den von den Ruthenen bewohnten Ländern Oesterreichs kann nach all dem Gesagten gar nicht die Rede sein; selbst die Herren Unterzeichner der Denkschrift wären kaum

imstande, das zu behaupten, falls sie sich nicht einer argen Uebertreibung schuldig machen wollen. Ich glaube, ihre Auffassung richtig zu verstehen, wenn ich das nach ihrem Wunsche als ein Postulat der Zukunft hinstelle, in welchem sie eine Bürgerschaft für ihre Nationalität sehen, damit durch die Namensgleichheit die Einheit des ganzen Stammes laut zum Ausdrucke komme.

Nun ist aber die sogenannte ukrainische Frage innerhalb der heutigen Grenzen Russlands noch immer eine ungelöste Frage, — man weiss nicht, was die Zukunft in sich birgt — darum sollte man sich mit solchen radikalen Aenderungen nicht sehr beeilen. Die gänzliche Unterordnung unserer Ruthenen mit allem ihren Sinnen und Trachten unter die Aspirationen ihrer stärkeren und zahlreicheren Konnationalen jenseits der Grenze, mit Ausschluss natürlich der Politik, wäre vielleicht nicht ganz unbedenklich. Es könnten sich daraus schwierige Situationen entwickeln. Mir hatte vor einigen Jahren ein befreundeter, europäisch gebildeter, liberaler Russe die Frage aufgegeben, welche von den vielen ungelösten Fragen Russlands ich für die schwierigste halten würde, und als ich in Verlegenheit keine Antwort zu geben vermochte, erklärte ganz offen und unumwunden: die kleinrussische Frage. Diese kurze Antwort machte auf mich einen tiefen Eindruck, ich gedachte ihrer, als ich unlängst in einem politischen Essay meines verehrten Freundes, Prof. Brückner in Berlin, die national-politischen Bestrebungen der Kleinrussen als Utopien charakterisiert las. Ich habe den Eindruck, dass mein russischer Freund tiefer in die Seelen der Kleinrussen den Blick geworfen, als mein Berliner Kollege. Die kleinrussische Frage wird in Russland, volens nolens auf die Tagesordnung kommen, und niemand weiss heute, wann und wie sie gelöst werden wird. Es liegt im Bereiche der Möglichkeit, dass die heutigen Ukrainer durch die ihnen gemachten Konzessionen sich von neuem mit der Rolle der Kleinrussen abfinden, und den geographischen Namen der Ukrainer bei Seite schieben. Was würden dann unsere neugebackenen Ukrainer Galiziens machen? Von neuem die restitutio ad integrum verlangen? Ist es also nicht vielleicht etwas voreilig von der österreichischen Regierung, schon jetzt die Sanktionierung des Namens „Ukrainer“ und „ukrainisch“ zu erbitten? Um Missverständnissen vorzubeugen, erkläre ich ausdrücklich, dass ich in solchen heiklen nationalen Fragen kein Freund von Massregelungen seitens der Regierungsgewalt bin, sie erreichen in der Regel ihr Ziel nicht. Man müsste auf die Einsicht der Unterzeichner der Denkschrift appellieren, dass sie nicht von der Regierung das Eingreifen in einer Sache verlangen und bitten, die sich noch im Entwicklungsstadium befindet.

Damit schliesse ich mein Gutachten. Ich schrieb es hier im Dorfe, entblösst von allen wissenschaftlichen Hilfsmitteln, die es ermöglichen würden, in einigen Punkten die Antwort genauer zu fassen. Doch im Wesen der Sache wurde es auf das hier Vorgebrachte herauskommen.

Hofrat von Jagić.

„Вже кілька років тому впало мені сильно у вічі, що наші галицькі та буковинські рутенці в різних статтях, кореспонденціях, замітках і т. ин. у віденській публіцистиці (як ось, наприклад, у „Neue Freie Presse“), писаних, правда, німецькою мовою, але здебільшого постачаних самими-ж рутенцями, все частіше називаються українцями, а відповідно до того й їхня мова зветься також українською. Я зразу спостеріг звязок поміж цим з'явищем та подібним рухом, що відбувається в Росії. Тільки що в Росії така еволюція українства має під собою географічні та історичні основи, а в Галичині та на Буковині з неї чужа рослина, імпортоване зовні наслідування. Географічна назва „Україна“ здавна була швидше народною назвою, аніж назвою адміністративної, з твердо встановленими кордонами, області. Для польської держави, до якої перед 1654 роком належали області, що їх звать звичайно Україною, ця назва мала певну рацію, бо вона означала пограничні землі, заселені малорусами, землі, що раз-у-раз терпіли од турецьких та татарських нападів і спустошень і мусіли охоронятись та оборонятись вдовж кордонів. Оце й були предки малорусів, що волють тепер називати себе українцями. Найближчу для себе аналогію має Україна з колишньою сербохорватською „Країною“, що лежала по-над південними кордонами Угорщини й Хорватії. Проте наша східня Галичина й Буковина не належать до України, навіть коли-б простягти її обсяг дуже далеко на захід та, наприклад, зарахувати до неї Київську землю. Намагання осельників Південної Росії, так званих малорусів, пустити в ужиток знову назви „Україна“, „українець“, „український“, пояснюються тим, що в них прокинулася національна свідомість і вони природно бажать якомога сильніше зазначити етнічну окремішність малорусів супроти офіційної великоруської народности, вживаючи зовсім окремої назви, яка виключала-б усяке змішання великорусів і малорусів. Оце надання переваги назві „Україна“ для всієї цілоти заселеної малорусами області Росії було потому перенесене також і на мову. Це є найновіша, сучасна фаза цього національного, або краще сказати політично-національного руху; вона виявилася дуже пізно, так-би мовити, в наші дні, перед нашими очима, і стоїть в очевидному звязку з революційно-визвольним рухом першого десятка років нашого століття. Цим виявляють малоруси, — самим недвозначним способом, не тільки своє бажання відокремитись від державної великоруської народности, що їх пригноблює; вони підіймають протест проти зневажання їхньої національної самобутности, проти виключення їхньої народньої мови з усіх сфер громадського життя, починаючи з народньої школи. Само собою зрозуміло, що цей визвольний рух досяг певних виглядів на успіх одтоді, як наслідком унутрішніх заворушень у Росії в 1905 році довелося поробити деякі уступки й малорусам.

У самій Росії це внесення назви „Україна“ та „український“ у національну програму звернуло на себе далеко менше уваги, ніж того можна було сподіватися, і то головно через те, що там назва „Україна“ була загально звісна, багатюща бо етнографічна література XIX віку

освоїла з нею всю Росію, та й географічний обсяг цієї назви здебільшого покривається етнічними границями малорусів і не переходить кордонів держави. Ця нова номенклатура виступила, як уже зазначено, в сучасному розумінні слова тільки в наші дні. За давніших часів, себ-то протягом мало не всього XIX століття, коли за здобуття права на вільний розвиток малоруської народности боролися словом і пером такі люди, як Максимович, Костомаров, Потебня, Куліш, Житецький та багато інших тоді мало не виключно були в ужитку назви: „Малороссія“, „малоруси“ „малоруський“. Це впливало не тільки з історії, але також із вислідів сучасної науки мовознавства. Власне кажучи, з наукового погляду не можна заперечити близького споріднення між великоруською та малоруською мовами. Це дві однакові діалектичні групи, походженням з одної передісторичної мовної єдності. Хто захтів-би це заперечити, той виявив-би, що він піддається певним політичним впливам опортуністичного характеру, але погрішив-би супроти духа наукової об'єктивності. Бо це все наукові аксіоми, що базуються на здобутках порівняльного мовознавства що-до старих, передісторичних часів, і вони не повинні жадним способом надуживатися в інтересах сучасности. Близька спорідненість малорусів і великорусів жадним способом не може бути надуживана на те, щоб заперечувати право малорусів на самостійне життя, на розвиток власної літератури їхньою власною народньою мовою. Хто це робить, як воно звичайно бува в Росії, той служить принципіві: „сила вєсть право“. І справедливо боротися проти цього в повній свідомості свого права, але при цьому немає зовсім потреби звертатися до якихсь безпідставних, надуманих теорій. Я вважаю це до того за ознаку моральної слабкості, щоб не сказати — наукової відсталості, коли зазначене споріднення великорусів і малорусів силується заперечити, висуваючи нову теорію, яка може викликати лиш загальне здивування. Так, в очах усіх дослідників мови, які хоч трохи розуміються на слов'янських мовах, тільки пошкодило зрештою солідній праці Смаль-Стоцького те, що автор, за-для кращого, здавалось, обґрунтування права малоруської (рутенської) мови на самостійність, виставив теорію, що ніби-то малоруська мова має більше спільного з сербською, аніж з великоруською. Навіщо такий парадокс?

Знов-же й „Пропам'ятна Записка“, підписана панами представниками Шевченкового Товариства, не вільна від усяких неправильностей, головні причини яких лежать у побоюванні, що коли подати події минулого в правдивому світлі, то інтереси сучасного моменту зазнають шкоди. Отже, наприклад, невірно було-б подавати справу так, ніби давня назва „Русь“ (звідки — Руська Земля, Россія) була властива завсїди самій тільки Київській землі, отже предкам теперішніх малорусів. Назва ця, чужого походження, принесена до слов'ян варягами або фінами, цілком імовірно знайшла собі поширення з Київа, проте влада, яка виходила з цього блискучого центра, поруч з наверненням на християнство, вже в перших століттях руської історії висунула назву Русь для загаль-

ного означення як Півдня, так і Півночі, і перед цією назвою відступили на другий план і призабулися старі племінні назви, які у великому числі подає найстарша руська хроніка, так званий Нестор. Так щезли київські поляни, новгородські слов'яни, галицькі хорвати, то-що. Усі ці старі племінні назви витіснила нова пануюча, почесна назва Русь. Так само й московські князі та царі, що дійшли в пізнішому часі до великої потуги, знайшли цю назву живою серед людности, вони не мали потреби запозичати її десь звідки, але потому вони надали їй, під впливом візантійських та латинських аналогій певну величаву закрутку, з Руси зробилася Росія, що звучало по-вченому (от як Полонія, Богемія, Германія і т. д.), з чого далі повстав прикметник „російський“. Поляки, як найближчі західні сусіди, що мали так багато підданих руської (малоруської) і білоруської народности у власнім державнім союзі, яким також назва Україна була дуже добре відома, не вибрали собі назви українець, щоб означати певну частину їхніх руських підданих або сусідів, але вдержали для найближчих до них південно- або західньо- або мало- або білорусів звичайну давню назву, перенесену й на мову, — *ruski* (*język*), а для московських руських уживали вони в офіційній формі назви „російський“. Що обидві назви вийшли з одної, це зовсім ясно.

Також і назва рутенці з'явилася дуже давно, в латинській формі, не під візантійським впливом, — з'явилася завдяки нахилові середньовічних істориків та літописців надавати народам, що вперше впливають на історичну поверхню, — по змозі наймення взяті з минулого, на основі або певної співзвучности, або географічної схожости, так-би мовити перелицьовуючи їх. От так знайшли для русинів ім'я рутенів (а то й ще і роксоланів!), як ось для сербів та болгар уживали назви трібалів та мезів. Через середньовічні історичні джерела, латинською мовою писані, назва рутени й рутенський набула собі право громадянства також і в німецькій мові й служила головно, щоб означати тую частину малоруського плім'я, котра по розділі Польщі опинилася під Австрією. В такому точно означеному розумінні має ця назва свою історію, і я таки не можу збагнути, чому вона після більш як столітнього панування в німецькій мові зненацька втратила будь-яку ціну, як точне означення (я повторюю це — в німецькій або, коли хочете, і в латинській мові) малорусів, або південно-русів, що живуть під берлом Габсбурзької династії, і які тепер воліють звати себе українцями. Правда, те, що назва рутенці й рутенський цілком пасує до німецької (або властиво латинської) мови, ще не дає відповіді на питання, як сам народ і його мова вдома, згідно з характером мови, мають бути названі. Досі, себ-то перед тим як назва українець і український примандрувала до Галичини, вдома, в Галичині та на Буковині вживали назви — „руска мова“ (в номінативі вимовлялося також „руска“), зрідка „малоруська“ (як от наприклад Вагілевич р. 1845 написав у Галичині „*Grammatykę języka małoruskiego*“), ще рідше — русинська, але ніколи, скільки знаю, рутенська. З багатьох прикладів оправданости мого твердження досить пригадати,

що Смаль-Стоцький і Гартнер у р. 1893 видали „Руску граматику“, або в 1894 р. Коцовський та Огоновський „Методичну граматику рускої мови“. Ще р. 1913 — Смаль-Стоцький у своїй німецькою мовою писаній праці залишивсь при назві „ruthenisch“ і тільки в дужках додавав до цього „ukrainisch“, щоб задовольнити також і новий напрямок.

Отак стояла справа зовсім недавно. Все змінилось наче за одним махом, відколи малоруські мешканці Південної Росії, отже соплеменники наших рутенців, може бути наслідком якоїсь мовчазної згоди, викинули геть давню назву „малоруський“ і запровадили до вжитку назву „український“; тоді-то й наші рутенці не схотіли далі залишатися при з давен уживаній тут назві „руский“ (додаток „мало“ був у нас зайвий, бо в Галичині й на Буковині нема ніяких великорусів). Як меншість загальної цілості племені, підлягли вони диктатові своїх братів з-поза границі й почали також за-для мови вживати назву „українська“ і сами себе українцями звати. В цьому перенайменуванні грали ролю почуття спільності національної приналежності й бажання скріпити цю єдність уживанням одного імені. Я вважаю, що це зрозуміло з погляду наших рутенців. Вони почувають, що, не дивлячись на свою більшу політичну волю, на свої поважні успіхи на полі національного шкільництва й на змогу розвивати в межах Австрії науку своєю мовою, — що вони, не тільки з огляду на численність, але й іншими сторонами залежать од своїх братів з-поза державного кордону та що вони повинні йти за ними. В дійсності я сам мушу підписатися під таким присудом, хоч він і не дуже то підлесний для наших рутенців. При всіх утисках, що чиняться над малоруською людністю від офіційальної російщини, малоруси на всіх щаблях духового життя доконали більших і важливіших діл, ніж наші рутенці, серед яких один з найвидатніших учених, проф. Грушевський, також походить з Київа. Тільки в політичному житті, зрозуміла річ, не можуть помірятися малоруси Росії з нашими рутенцями. Це мало-б для Австрії з політичного погляду велику вагу. Патріотизм і вірність рутенської людности виявляються особливо благодійно в часи тяжкої проби. Але занадто багато політики для властиво малого народа не дуже йде на користь. Вона викликає в ньому схвильований настрій, що ставить різні перешкоди на шляху спокійного культурного розвитку, так що всі здатні люди, через спокусу — грати політичну ролю, одхиляються од своїх властивих завдань, де-б вони могли принести далеко більше користи своєму народові. Дуже легко розвивається небажаний кар'єризм, з'являються фіктивні величини. Цим міг-би я пояснити незаперечений факт, що серед наших рутенців панує вражаючий брак видатних людей в області духового життя. Тим-то, як я знаю з досвіду, не рідкість, що впливові люди з Малоросії дивляться на своїх сьогобічних земляків трохи згори, вони заздять їхньому кращому політичному становищу, але все вважають їх за щось менше вартне. Спеціально в обсягу літератури або дослідження мови, як органу духового життя, дуже мало хто з наших письменників-рутенців, от як д-р Іван Франко, заслу-

жив од їх цілковите визнання. Отже наші рутенці мають властиво перший голос у політичних справах, причому вони, може бути, сами себе переоцінюють, тимчасом як в інших областях життя такого авторитету не мають.

Цей, лиш в головних рисах накреслений, образ усього ходу розвитку теперішнього українства спирається на мойому довголітньому досвіді і власному знанню людей та відносин, він трактує тему без найменшої прикраси, але й без ніякого упередження. Я хтів сказати не щось приємне, а саму правду, як і де, я гадаю, цю правду треба шукати. Гадаю, що цим я по мойї спроможності відповів на цілу низку запитаннів.

Так стоїть питання про колишнє географічне поняття області Україна, яке що-до Галичини та Буковини не може бути жадним спірним питанням, бо ці землі до України не належать. Або питання: яка назва більш оправдана науково — рутенці, чи українці? — бо обидві назви однаково правильні, з тою тільки дуже важливою відміною, що перша назва на ґрунті історичних подій з кінця XVIII в. вживалася лиш що-до тої частини малорусів, котра припала Австрії, тимчасом як друга має своє повне політично-географічне обґрунтування що-до малорусів, які живуть у межах Росії. Нарешті, питання: „чи і коли власне назва український в рутенській літературі й мові в Австрії прийнята справді до загального вжитку“, — сподіваюсь, з мого нарису досить виразно з'ясовується, що ця назва, принаймні в Австрії, дуже молодой дати, що її імпортовано з Росії, де вона в звязку із згаданою національно-політичною тенденцією, рівно-ж тільки з кінцем XIX в. ввійшла в ужиток, за допомогою спочатку емігрантської літератури (Драгоманов), потому, з половини першого десятик років нашого століття, пробивається як наслідок більшої волі національного руху після внутрішніх розрухів у Росії. Про якесь загальне уживання назви українець у заселених рутенцями землях Австрії після всього сказаного не може бути й мови. Сами панове, що підписали „Пропам'ятну Записку“, ледві чи будуть у силі на цьому обставати, коли не хочуть стягти на себе обвинувачення в тому, що вони дуже перебільшують. Я гадаю, що правильно зрозумію їх намір, коли поставлю це згідно з їхнім бажанням, як постулат будучини, в якому вони вбачають заповину для своєї національності, щоб через єдність імени голосно виявити єдність цілого плім'я.

Тепер так зване українське питання, в теперішніх межах Росії, все ще нерозв'язане питання, — а що ховає в собі будучність — невідомо, тому не слід дуже поспішатися з такими радикальними змінами. Цілковите підпорядкування наших рутенців з усіма їх почуваннями й думками аспіраціям їхніх дужчих і численніших земляків з-поза кордону, виключаючи, розуміється, політику, було-б, можливо, не зовсім без значіння. З цього можуть вийти тяжкі ситуації. Кілька років тому один мій приятель, європейськи освічений, ліберальний москаль, поставив питання: котре з багатьох невіршених питань Росії я вважаю за найважче, і коли, стурбований, не міг я дати відповіді, він заявив зовсім

отверто і щиро: малоруське питання. Ця коротка відповідь справила на мене глибоке вражіння, я пригадав її, коли недавно в одному політичному нарисі мого шановного приятеля проф. Брюкнера з Берліна вичитав, як він характеризує національно-політичні змагання малорусів як утопію. Я маю вражіння, що мій російський приятель заглянув глибше в душу малорусів, ніж мій берлінський колега. Малоруське питання в Росії волею-неволею прийде на порядок денний, і ніхто сьогодні не знає, коли й як воно буде вирішене. Дуже можливо, що сьогоднішні українці завдяки зробленим ним поступкам завдовольняться знову ролю малорусів і одкинуть географічну назву українців. Що тоді робитимуть наші новоспечені українці галицькі? Домагатися знову *restitutio ad integrum*? Чи не передчасно трохи випрохувати вже тепер у австрійського уряду санкціонування назви „українець“ та „український“? Щоб уникнути непорозумінь, я заявляю виразно, що з мене зовсім не прихильник якихось наказів од уряду, влади в такому дразливому національному питанні, — вони звичайно не досягають своїх мети. Треба звернутись до здорового розуму тих, що підписали пропам'ятну записку, щоб вони не втягали й не прохали уряд плутатися в такі речі, які перебувають іще в стадії розвитку.

Цим закінчу я свій одзив. Я писав його тут на селі, одрізаний од усяких наукових помічних засобів, що-б уможливили мені в деяких пунктах дати докладну відповідь. Але в суті речі можна-б з тут сказаним погодитись.

Гофрат фон-Ягіч.

Паєрбах, 8. X. 1915.

Подав *Дмитро Дорошенко*.

Археографічна подорож до Пскова 1926. VI, 13—18.

(Звідомлення).

Я працював у Губ. Музеї м. Пскова з 13 до 18 червня. Завдяки тому, що директор Музею А. К. Янсон та його заступник А. С. Ляпустін подбали за те, щоб я міг працювати навіть не в службові години, мені пощастило в короткий час переглянути всі рукописи, котрі мене цікавили, та поробити з них витяги.

Книгозбірня Музею містить у собі 515 рукописів, не рахуючи актів та документів. Написаних на пергамені тільки двох: № 1 — відривок Четверозвангелії з середини XV в., з кк. 1^о та № 150 — відривок з Апокаліпсиса XV в. — північно-руського походження.

З рукописів українського походження та таких, котрі мають вартість для історії поширення української культури, можна відзначити ось які:

№ 10. Псалтир з толкуванням, f^о, з 1-ої чверти XVI в., копійована гарним півустановом в Луцьку, на 1 + 266 кк., деякі кк. вставлено згодом, у XVII віці. На кк. 265—266 — півустановом дописка циноброу:

„С хвалою бл҃годареніе ти воздаю. гнѣ бж҃е мой. Помогшемоу ми. Ўсалтырь сіи спасати. аминь. | Оѣимь бл҃говоленіемъ Снѣвнѣ хотеніемъ. ѥ тристаго дх҃а силою. въ трѣи єдинаго б҃га. помогшемоу мнѣ недостойному исписати Ўсалтырь сіи. мѣа іоуліа списана бѣ. въ кѣ. днѣ. на памѣ. ст҃аго великого мѣнка пантелеймана. ѥндрѣи ѥ. повеленіемъ раба бж҃ія. бл҃говѣрнаго. пана степана воропаевича воеводы лоуцкого. кнѣзѣа костанѣинова ѥвановича. ѣстрожкого. ѥ написана бѣ книга сіа. оу божѣ спасаемоу. великѣ градѣ. в Лоуцкоу. при дрѣжавѣ. великого короля жикгимога казиміровича:

Трохи пізнішим почерком — дописано: „Сіа книга прозываема Псалтыра Толкова вл҃нама многогрѣшнаго во иереѣ раба божія Говила Анѣдреевича Сахоѣского Протопопы бобрѣского Микоѣского рѣкою вл҃ною“.

На незаписаній картці перед текстом Пс. — дописано скорописом XVII в.: Шелонской пятины зарѣской половины благовещенскаго монастыря Никандровой пустыни подписа служитель Емельянъ „... До половины п с. XII замість утраченого давнього тексту — новіший, XVII в.; з к. 21 — ѥде давній текст півуставом українського типу, з юсами великим та малим.

№ 2. Євангелія-апракос, без початку, in f° 288 кк., папір має філігрань — кабан, почерк півустав поч. XVI в., дуже подібний до почерку укр. Четьо 1489 р.; з форм, що могли-б свідчити про українське походження рукопису — зазначимо: вѣр҃ующомоу, доколѣ боудоу в вась, ѣврѣзы вчи.

№ 308. Євангелія-апракос, з к. XV або з поч. XVI в., f^o, 293 кк.; почерк його та взагалі вигляд ще більше, як у попередньому, нагадує Четью 1489 р., філігрань — тіяра та три гори з хрестом; помічено такі написи: свѣдитель, свѣдительствуеть (часто); не видихъ его з, видихомъ; варають 79; *имаеть* животь, живота не *имаеть* въ собѣ 16, бѣ съ *имаеть* 123, биющомоу, просящомѣ 120 ч. і т. и.

№ 172. Синопис в 4-ку, написаний українським скорописом 1-ої пол. XVIII в. на 152 кк.; початок не доховавсь. У тексті — багато порівнюючи з друкованим — рис живої української мови. При кінці рукопису — додано літописні дописи з 1648 — до 1730 р. Наводимо їх:

„Року 1648 мая 16 под Корсуномъ ляховъ Хмелницкій розбилъ.

„1652 на батозѣ ляховъ бито.

„1655 дрижи поле под Охматовом було.

„1657 Хмелницкій Гетманъ умер.

„1673 Камянець турки взяли.

„1694 Камянець турки отдали Королю Полскому, Августу Сасу, Септев. 13.

Заложень Камянець от князей Куріатовичовъ Александра и Теодора Року 1374.

„Року 1702 ляховъ и жидовъ Самусь полковник Бугославскій з войскомъ козацким з Украины вырубаль и выгналъ, а потомъ ляхи людей в Украинѣ много рубали.

„Року 1706 полкъ Стародубскій розбили и Переяславскій в неволю взяли в Полци шведи. Тогож Року крѣпость [авгус. 15] или фортецію Печерскую Ц(а)рѣ Петрѣ Алексѣевичѣ зачалъ будовати.

„Року 1708 Мазепа Гетманъ змѣнилъ Г[осу]дарю и передал (150 в.) ся до шведа, и швед на Малороссію з войскомъ великимъ пришол, и зымовал. Тогож року и Батуринъ вырубали но ем (?) а̄ [з войскомъ великороссійскимъ.

„Року 1709 запорожцы до шведа пристали, в пост вел.: к Полтавы крѣпко з шведами добували и не добули. Тогож року мая 14 Запорож'е, Сѣчь, царское войско взяли. Юня 25 благовѣрный царь Петръ Алексѣевичѣ шведа со вѣмъ его войскомъ розбилъ. под Полтавою.

„Року 1710 Кіевъ вымеръ и инныи многіи города. Того ж року царь Петръ Ригу взялъ.

„Року 1711 Орликъ на Мазепиномъ мѣсцѣ з запорожцями и ордою на Украину выходилъ. Тогож року Царь Петръ за Прутомъ з Турчином битву великую мѣлъ, на потом и примирилися.

„Року 1718 апрѣл: 22 в ноч: Кіеву Печерская Обител згорѣла. Тогож Року и м(ѣся)ця 30 Кіевъ, Подол, выгорѣлъ а юня 8 на с. Феодор(а) Чернѣговъ выгорѣл.

(к. 152) „Року 1722 с(вя)тѣйшій Свнодъ сталъ и благочестывый царь Петръ преименовалъ званіе царь, Император. Того ж года Коллегія в Глуховѣ стала.

„Року 1725 февр. 28 Петръ Император умер, по нему воспрія скупетръ царствія всероссійскаго супруга его, благочестивая Императрица Екатерина Алексѣевна.

„Року 1727 маія 7 Екатерина благочестивѣйшая Императрица преставися, и воспріять скипетръ ца(р)ствованія всероссійскаго Государь Петръ Алексіевичѣ, внукъ Петра первого Императора, дванадесятого года возраста своего. Тогож року в октоврїи Данило Апостоль Миргородскій Полковникъ произбранъ на Гетманство на Украину и коллегію з Малороссіи снято.

„Року 1728 запорожскіе козаки (которыи от измѣни своей под Туркомъ жили) приклонили ся паки под державу благочестивѣйшаго монархи Петра, второго Императора, и на старую Сѣчь жити перейшли ¹⁾.

(К. 152 в.) Року 1729 августа 14 ос(вя)щена церковь Кіеву-Печерская [яже от сожженія своего в Року 1718 апр. 22 обновляшеся до Ос[вя]щенія] за архимандрита Іоаникія Сенютовича. Ос[вя]щаху же ю Архіереи Варлаамъ Ванатовичѣ Кіевскій, Іродіонъ Жураковскій Чернѣговскій, Іларіонъ Переяславскій за державы благочестивѣйшаго Г[осуда]ря Петра второго Императора и за владѣнія в Малой Россіи Данила Гетмана Апостола.

„Року 1730 іануарія 17 умре Император Петръ вторій от воспы, и возведена на Престоль Россійскія державы Анна Ивановна [царевна] ²⁾ вдовствующая, марта“.

¹⁾ Це слово закреслено письмом XVIII в., скорописом, додано „не правда“.

²⁾ Дописано півуставом XVIII в.

Цими словами кінчаться літописні дописи. Про походження рукопису, крім почерку та фонетичних рис, що їх заховано подекуди у правопису, свідчить така дописка: „1833 года ноября 2 дня подарена сія книга Черниговской Губерніи села Ериховичъ дьячкомъ Михаиломъ Федоровичемъ“.

№ 465. Риторика без титулу, скороп. український самого початку XVIII в., можливо — 1711 р. Містить у собі різні приклади красномовства, вірші, к. 61 — панегірик Петрові I на Полтавську перемогу — лат. мовою; к. 136 — oratio українським почерком; власником її був, а може за літ молодих вчився з неї „писарь полковій Миргородський Теодоръ Козачинский“, який залишив цього дописа на к. 309.

До цієї Риторики долучено ще рукописа з заголовком:

Parada de pluvium consolationis Imitatione Collata strenue Dandis tempore brevi petit sibi Licentiam permeandi viis quarum non strages minima assiduo Laboris cum omni Neopoetarum Licentiâ Vellet peragi Huius anni inde Concepta Alacritate 1711“. Це — підручник „піітики“, латинською мовою, без кінця.

Підо впливом українських підручників, надто київських, утворилася безліч аналогічних, що їх знаходимо протягом усього XVIII в. У Псковському Музеї я знайшов отакі.

№ 436. „*Compendiosa manuductio in Parnassum, ad usum amoeniarum musarum flagranti iuventuti in Seminario Veliconogorodense*“... — підручник піітики, що його складено в р. 1762 за часів вп. Дмитрія Січенова, 4^о, 89 кк., під безпосереднім впливом українських підручників. Того-ж походження й —

№ 437, № 438 — „*Parnassus partim ligatae, partim solutae orationis*“... — піітика, складена у 1742 р., „*sub auspiciis*“ архієп. новгор. Амвросія; тут на к. 134 — II сатира Кантеміра.

№ 440. „*Liber doctrinam de arte poetica continens*“... 1744 р.

№ 441. — те-ж саме, р. 1757.

№ 442 „*Regula troporum figurarumque*“... новгородська піітика р. 1750.

№ 443. „*Praecepta de arte Poetica*“... Новгор., 1748, складена за часів архієп. Новгор. та Великолуцького Стефана.

№ 461. „*Praecepta de arte rhetorica*“, Новгор. 1756; в й ще чимало підручників аналогічного змісту. Вивчення їх може простіше й детальніше освітлити історію українського впливу на Московщину, що його колись хотів змалювати акад. К. Харлампович. Але звернімось до рукописів, що безпосередньо належать до числа українських. Тут звертає на себе увагу —

№ 233. Збірник in f^о, 133 кк., скоропис XVIII в.; він має в собі документи до історії України: Устав кн. Володимира, грамоту кн. Галицького Льва р. 1301, лист мітр. Михайла Рогози до папи р. 1595, дещо до історії про Йосафата Кунцевича, то-що.

До історії українського літературного та культурного впливу на Москву належать ще рукописи:

№ 145. Збірник казань на свята та погреб мертвих — з славнозвісного „Ключа Разум'їня“ Івана Галятовського, 4^о, 77 кк.; це в великоруський переклад у копії поч. XVIII в., з вкладним дописом 1704 р. та пізнішими — 1731 р. та 1755 рр. — дописами власників.

№ 216. „Мессія Праведный“, 4^о, 271 к., скороп. XVIII в. — це великоруський переклад „Мессії Правдивого“ того-ж І. Галятовського, що твори його зацікавлювали читачів навіть наприкінці XVIII в. на далекій півночі.

Варт згадати й про „Літопис“ мітр. Ростовського Дмитра Тупталенка, що в копіях XVIII в. подибується дуже часто мало не по всіх збірках давніх рукописів. Псковський Музей має цей Літопис у рукоп. № 227 (4^о, 2298 кк.), № 228, № 229, № 230 (1768 р.), № 231, № 232.

Є рукописи, що в них містяться московські відписи давніх пам'яток українсько-руського письменства, навіть найдавнішої, передмонгольської доби. Отож, у № 159 — збірникові житій та казань, XVII—XVIII в. 4^о „Хожденіє игумена Даніїла“ (кк. 143 — 213); в № 178 — збірн. з серед. XVII в. — сказаніє о премудром Акирі; другий список того-ж „сказанія“ — в № 183, XVIII в., кн. I—II; № 186 — Пчела, XV—XVI в. (70 глав); № 139 — Златоуст у копії серед. XVII в.

Крім згаданих рукописів та пам'яток давнього письменства, що мають вагу для вивчення історії культурних та літературних зносин України з Московщиною, зокрема з Псковом (рукописи здебільшого — місцевого походження) — у книгозбірні Музею переховується сила рукописів церковного, богослужбового змісту, житій святих північної Русі, творів грецьких письменників у слов'янських перекладах, то-що.

Не зупиняючися на них (я переглянув мало не все й занотував собі), наведу коротенький реєстр стародруків, що переховуються у бібл. Псковського Музею. Мене цікавили тільки стародруки, що вийшли з українських та західньо-руських друкарень протягом XVI, XVII та XVIII віків. Я занотував їх разом — 103 примірники. Подаю їх у додаткові до звіт-домлення.

ДОДАТОК.

Стародруки Псковського історично-археологічного Музею.

З числа близько 500 стародруків, що переховуються в Музеї, є чимало українських та білоруських; окрім того, є скількись примірників давніх московських видань у старовірських передруках, що їх роблено наприкінці XVIII в. у Гродні, Вильні, Супраслі, Почаєві, то-що. Я занотував собі ось які стародруки:

1. Біблія Фр. Скорини, книги: Ісуса с. Сирахова 1517 р.; Притчі Соломонові 1517 р.; Екклезіястес 1518 р.; П'єнь п'єсней. 1518 р.; Юдифь 1519 р.; Есфирь 1519 р.

3. Євангеліє Острогъ, 1580, вид. Ів. Федорова; без Псалтири; 8^о.

4. Д'їянїя й посланїя апостолов — частина з Остр. біблії 1580 р. 4^о.

6. Книга иже во св. о. н. Васіліа великаго архіеп. Кесаріа Кападок. з друкарнѣ Острозкое... 7102 (1594) р., f^o.
10. Книга о вѣрѣ единой... Київ. 1619 р. 4°.
12. Иже во св. о. н. Іо. Златоустаго... Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла. Київо-Печ. Лавр. 1623 р. f^o.
13. Лімонарь. Київ, у Спир. Соболя, 1628 р. 4° (8+183 арк.).
22. Анеологіонъ сирѣчь цвѣтословъ... Львів. 1638 р. f^o.
62. Лексиконъ славеноросский... П. Беринди Кутейна, 1653, 4°.
65. Діоптра или Зерцало. Кутейна, 1654, 4°.
72. Мечъ духовный... архіеп. Лазаря Барановича, Київ. Лавра 1666, f^o.
73. Ключъ Разумѣнія... І. Галятовського, Київ. Лавра. 1669, f^o.
74. Ключъ Разумѣнія... Київ. Лавра. 166 , f^o.
83. Мечъ Духовный... Л. Барановича, Київ. Лавра. 1661, f^o.
86. Мессіа Правдивый Іоанн. Галятовского, Київ. Лавра. 1669, 4°.
- 88 і 89 — Миръ съ Богомъ челоуѣку — Інн. Гізеля Київ. Лавра. 1669, f^o.
94. Минея Общая, Київ. Лавра. 1680, f^o.
95. Синописисъ Інн. Гізеля. Київ. Л. 1680, 4°, 224 арк.
100. Минеи-Четыи Димитрія мітр. Ростовського, кн. І., листопад. Київ, 1689 (?) арк. 373—656.
104. Молитвословъ. Черниговъ 1687 (?) 12°, 524 арк., без вих. аркушу.
105. Молитвословъ съ Псалтирю, Київ (?) 1682—1696 р. (?) 8°. 2 + 144 + 36 (рукоп.) + 516 арк. + 19 арк.
- 109 і 110. Зерцало богословии... Кирилла Транквилліона. Унев. 1695 4° 4 + 98 арк.
113. Евангеліе Учительное Кир. Транквилліона. Унев. 1696.
114. Требникъ. Львовъ. 1695 (?), 4°, 14 + 428 арк. (без заголовку; в передмові до читачів згадується про Опанаса Шептицького, єп. Львівського та Галицького, архім. Уневського).
119. Канони пр. Богородиці осмогласніі, Київ. Лавра. 1697, 4° 1 + 20 + 214 арк.
121. Канонникъ или Молитвословъ с канонами и акафистами. Черниговъ (?) 1682—1696 (?), 12°, 2—230 арк., без початку та кінця.
122. Акафисти со стихиры и каноны... Льв. 1699, 4°, 2 + 244 арк.; на гравюрах „аѣче дионисій“ і „NZ аѣз“.
124. Патерик Печерський. Київ. 1772.
129. Новый Завѣт. Київ. 1703, 8°. 16 ненум. + 431 арк.
131. Книга житій святыхъ (Мин.-Ч. Дм. Рост.), іюнь, іюль, авг. Київ. Л. 1705, f^o, 1+292 арк.
133. „Богородице Дѣво“ єп. Іоанна Максимовича. Черниг. Тр.-Ильин, мон. 1707, f^o, 300 арк.
136. Катихизисъ, Черниг. Тр.-Ил. мон. 1715, 4°, 2 ненум.+42 арк.
148. О сакраментахъ или о тайнахъ въ посполитости. Черніг. 1716 (?) 4°, 2+153 арк. без заголовку.

- 148,2. Лексиконъ сирѣчь словесникъ славенскій. Супрасль, 1772, 4^о, 26 арк., дефектн.
152. Служебникъ, Почаевъ, 1734. 3 ненум.+190 стор.+92 стор.+1 нен.
- 153,1. Священное Евангеліе, Київ. Л. 1737, 12^о, 3 ненум.+236+1 нен.
- 153,2. Послѣдованіе во св. нед. Пасхи. 1749, 12 арк., 12^о.
- 153,3. Правило молебное Параклиту, Пресвятому Духу, арк. 1—24 (без дати, можливо — 1746 — 49 рр., Київ) 12^о.
- 153,4. Акафистъ Ісусу Христу, 12^о, арк. 1—51, без дати.
- 153,5. Канонъ молебный Богородицѣ, 12^о, 1746, 12 арк.
- 153,6. Молитва при божественной литургіи, 1749 р., 12^о, арк. 1—17, з віршами.
- 153,7. Чимъ како подобаєть пѣти дванадесять псалмовъ, 1749 р., арк. 1—16, 12^о. (Маючи на увазі шрифт — можна застосувати всі оці книжечки до Київських видань).
166. Псалтырь. Київ. Л. 1742. 9 ненум.+37+337 арк. f^о.
167. Служебникъ. Київ. Л. 1746, f^о, 2 ненум.+288 арк.
- 168 і 169 Евангелія на престольна, Київ. Л. 1746. f^о, 1 ненум.+437 арк.
184. Апостол. К.-Печ. Лавра. 1757. f^о. 10 ненум.+310+68 арк.
185. Минея Обща. К.-Печ. Лавра. 1757, f^о. 2 нен.+171 арк.
199. Правило о божественномъ причащеніи. К.-Печ. Лавра, 1764, 4^о, 1 нен.+5+204.
216. Служба на нед. св. Пасхи. К.-Печ. Лавра. 1767, 12^о, 141 арк.
251. Часовник. Почаїв. 1778, 12^о, 164 арк.
261. Часовник. Супрасль. 1780. 8^о, 268+4 арк.
265. Псалтирь Слѣдованная, Гродно, 1781 f^о, 44+1+642 арк.
266. Сборникъ (Цвѣтникъ) Почаїв, 1782. f^о.
- 268 і 269. Катихизисъ великій, Гродно 1783. f^о.
- 274, 275, 276 — Книга о вѣрѣ. Гродно 1785, 289 арк. f^о (з примірн.).
278. Лѣствица, Варшава. f^о. 32+311+1 ненум., 1785.
281. Кириллова Книга. Гродно. 1786. f^о. 15+8+562 арк.
282. Альфа и Омега. Вильна. 1786. 4^о.
283. Служба веѣмъ святымъ. Супрасль. 1786. 4^о, 84 арк.
- 284, 285. Канонникъ. Почаїв. 1786. 8^о. 96 арк. (2 примірники).
286. Лимонарь. Клинцы. 1787. 4^о. 6+195 арк.
291. Катехизисъ великій. Гродно. 1788. f^о. 4+396 арк.
292. Алфа и Омега. Супрасль. 1788. f^о. 685 арк.
- 293, 294. Исторія о отцѣхъ и страд. соловецкихъ. Супрасль. 1788, 8^о, 169 арк.
297. Книга глаголемая Цвѣтникъ. соч. аввы Дорофея. Супрасль, 1789. 4^о, 491 арк.
301. Діоптра. Клинцы 1787, 4^о. 8+341.
- 302, 303. Служба Тихвинской иконѣ Богородицы. Гродно, 1789, 4^о, 166 арк.

304. Канонникъ, Київо-Печ. Лавра. 1790, 12^о, 2 ненум.+241.
 312. Леітургікон. Почаїв. 1791. f^о. 3 ненум.+347 арк.
 313. Кириллова книга. Гродно, 1791, f^о, 15+8+562 арк.
 315. Канонникъ, Супр. 1791., 4^о, 2+352 арк.
 316. Патерикъ Скитскій. Супр. 1791. 4^о, 10+563 арк.
 317, 318 — те-ж саме.
 319. Цвѣтникъ аввы Дороея. Гродно. 1792. 4^о, 483 арк.
 327. Книга житія... Василя Новаго. Почаїв, 1794, 4^о, 164 арк.
 331. Алфа и Омега. Вильна. 1794. 4^о, 6+302 арк.
 332. Страсти Христовы, Супрасль, 1795, 2-е вид., 4^о, 186 кк.
 338. Тактикон Никона Черныя Горы. Почаїв, 1795. f^о. 211+1 кк.
 344. Часовник. Вильна. 1796. 5+148+325+310+49+2 кк.
 345. Патерик Печерський. К. Печ. Лавра, 1796. f^о.
 350, 351. Канонник, Вильна. 1798, 4^о, 4+497 кк. 2 примірники.
 356. Златоуст. Вильна 1798. f^о, 8+334 кк.
 389. Чин како подобаєт пѣти дванадесят псалмов особо. Почаїв, без року, f^о, 48 кк.
 397. Часовник. Почаїв. 4^о, без дати, 1—7+10—230+60 кк.
 427. Царскій Путь..., Іо. Максимовича, Черниг. Тр.-Ільинск. мон. 1709, 4^о, 12+188+2 кк.
 431, 1. О сакраментах (без заголовка), Черніг. 1716 (?), 4^о, 9—153 кк.
 431, 2. Лексикон сиречь словесник словенский. 4^о, 8 кк. Супрасль. 1722.
 442. Молитвослов. К.-Печ. Лавра. 1765, 12^о. 1 ненум.+9+378 кк.
 467, 1. Ефрема Сирина Поучения и слова. Супрасль. 1786, 4^о, 1—348 кк.
 467, 2 і 468—Аввы Дорофея поучения, Супр. 1786, 4^о. 2 ненум.+168+1 кк.
 469. Богогласник. Почаїв. 1791. 4^о, дефект. без початку й кінця; збереглося від № 26 1-ої частини до № 235 (всього 246 кк.).
 479. Патерик Печерський. К.-Печ. Лавра. 1803. f^о. 10+11+209 кк.
 480. Молитвослов К.-Печ. Л. 1737—1738 рр., в 3-х книгах, 16^о. 2 ненум.+189+2 нен.+238+2 нен.+212 кк.

Акад. Вол. Перетц.

У Київі. 1926. VIII. 1.

Поправка до статті „О. Дорошкевича, Шевченко в приватному листуванні“ у VII—VIII кн. „Записок Історично-Філологічного Відділу“.

№ VI Григорій Галаган до дружини. Про К. В. Галаганову сказано, що вона „між иншим — рідна сестра члена Держ. Ради Олександра Васильовича Кочубея“. Це не так: вона — не сестра йому, а небога — братанка, дочка Василя Васильовича Кочубея. Гр. Павл. Галаган у своїх численних листах до Ол. Вас. Кочубея і сам зве його постійно „Любезнѣйшій дядюшка“.

2. 18-го квітня 1858 р. Петербург:

... Прилагаю премилые стихи Шевченка. Ихъ надобно читать медленно, какъ идилліи. Фед. Ив. прочитает Павлусю.

У примітці 4) сказано: „Федір Васильович (не Іванович!) Чижов виховник молодого Галагана Павла, відомий слов'янофіл (1811—77), що перебував у зв'язках з українськими діячами як Куліш, напр.“ І тут є помилки. У листі Гр. Павл. Галагана справедливо сказано „Фед. Ив.“, бо тут він говорить про Павлусевого вчителя Федора Івановича Гур'єва, а не про Фед. Вас. Чижова, що, між инш., був виховником не „молодого Галагана Павла“, а самого його батька Григ. Павловича, як той іще вчивсь у Петерб. університеті... Що-до Ф. І. Гур'єва, то я добре його пам'ятаю, як жив ще малим хлопчиком у с. Сокиринцях, у домі Галагана і трішки сам вчивсь у його вкупі з Павлусем Галаганом деякий час. Це була дуже добре людина, яку усі — і хазяї і служники любили й шанували у домі, але хора. Він помер од сухіт, здається р. 1868 і похований на Щекавицькому кладовищі у Києві. Гур'єв був студент Київської духовної академії, товариш пр. М. Ф. Владимирського-Буданова і разом з ним повинен був вийти з академії через якісь студентські заколоти. Після Гур'єва виховником Павлуса Галагана був молодий лікар Ів. Ол. Сікорський, згодом відомий професор. (Див. „25-літєі колеґіі Павла Галагана“ А. Степовича, 85—6 ст. Київъ 1896 г.).

А. Степович.

3 матеріалів до історії етнографії.

(Листування Я. П. Новицького).

Р. 1876 за допомогою від М. Юзефовича, що не раз виступав, як відомо, в справах української культури і кожного разу усе з більшим успіхом, закрито Київський „Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества“. Наукове майно цього видатного в історії української науки закладу аж ніяк не гарантоване було від загибелі. Специфічні умови, в яких проваджено цю ліквідацію, тільки сприяли тому. А згодом не один кореспондент „Отдѣла“ бідкався, що його матеріали зникли без сліду й пам'яті. Отож, наприклад, С. Д. Ніс втратив чимало фольклорного матеріалу, що він був оддав його до „Отдѣла“: 1173 пісні, 81 казку, 158 загадок, 4873 прислів'я, 881 слів для словника, 337 номерів з народньої кулінарії, на 120 аркушах іп 8^о опис народнього одягу, а на 71 таких-же аркушах — матеріали до народньої архітектури ¹⁾).

Листування, що ми подаємо його далі, промовляє за те саме. Яків Павлович Новицький († 1925) ²⁾, член „Географическаго Общества“, надіслав збірку пісень до „Юго-Западного Отдѣла“, сподіваючись, очевидно,

¹⁾ Архів С. Д. Носа (Етнографічна Комісія У. А. Н.), зп. 66. Див. також „Записки“ Ю.-З. О. за 1874 р., с. 26. В архіві Куліша, що належить тепер У. А. Н., також є лист Носів з аналогічним наріканням.

²⁾ Див. „Записки“ Іст.-Філ. Відділу У. А. Н. № 7—8, некролог, також „Україна“, 1925.

на публікацію. Але надія та не справдилася через причини добре відомі, та швидко й самого Я. П. Новицького обвинувачено в „українофільстві“, скинуто з учительської посади без права служити в шкільних закладах... Отже було не до фольклору...

Тільки у рр. 80 починає Новицький шукати свого манускрипта. Нам невідомо, до кого саме він удавався у цій справі, і в його архіві збереглися тільки листи Антеповича, Антоновича, Лоначевського та О. П. Косач (О. Пчілки), що, очевидно, відповіли на його запити. Хронологічно—перший лист Антеповича (1886)¹⁾, але з змісту цього листа можна легко догадатися, що Новицький вже звертався раз з подібним запитанням до В. Б. Антоновича, правда, без бажаних наслідків.

Антепович у своєму листі сповіщає Новицького, що його пісні, певне, комусь оддав Антонович, сам про це забувши. Як гадає Антепович, взагалі в „Ю-З. О.“ не дуже бережно ходили коло матеріалів: „Къ стыду нашему долженъ сказать, что у насъ вообще крайне небрежно относятся къ сохраненію разныхъ этнографическихъ матеріаловъ, собранныхъ съ трудомъ и разными лицами. Въ бытность мою правителемъ дѣлъ географическаго общества мнѣ приходилось это наблюдать и не разъ вырывать силою матеріалъ, данный для разработки и приведенія въ порядокъ“. Далі він подає аналогічний факт з його манускриптом, але вже винне тут не „Г. О.“ а гурток київської молоді, що заходилася була укладати українську читанку. З цієї відповіді, між иншим, видно, що Новицький повідомляв Антеповича про те, що місцеві Катеринославські „власні“ доброзичливо ставляться до видання праць з історії та етнографії місцевого краю.

Не добившись тут нічого, р. 1888 Новицький, очевидно, знову звернувся до Антоновича, бо в квітні ц. р. маємо лист од Володимира Боніфатівича до нього—знову з негативною відповіддю й з адресою відомого члена „Отдѣла“—Лоначевського. Листування з Лоначевським дало дещо: хоч Лоначевський і не певний, чи зацілили колекції матеріалів „Г. О.“ по тому, як закрито „Отдѣлъ“, але радить удатися до О. П. Косач (О. Пчілки). У нього-ж матеріалів „весьма немного, въ томъ числѣ 136 пѣсенъ“, що зібрав Я. П. Новицький. Лоначевський не надає великого значіння цьому матеріялові: „къ сожалѣнію, въ числѣ Вашихъ, доставшихся мнѣ 136 пѣсенъ, едва ли можно выбрать и полтора десятка цѣльныхъ неисковерканныхъ пѣсенъ; остальное все или отрывки, или конгломератъ, который можетъ развѣ пригодиться какъ дополненіе къ цѣльнымъ вариантамъ“.

О. П. Косач повідомляла, що матеріалів Я. П. Новицького у неї на руках ніколи не було; вона обіцялася запитати в М. П. Драгоманова—може щось у нього є.

В нашому розпорядженні більше немає архівних матеріалів, що стосувалися-б дальшого листування з цього приводу. Ми знаємо тільки, що

¹⁾ Антепович тоді посідав уряд у Переяславі на Полтавщині.

р. 1894-го Харківське „Историко-Филологическое Общество“ видало збірку пісень Я. П. Новицького. Очевидно, коли не всі, то хоч ту частину своїх матеріялів, що надіслав йому Лоначевський, Новицький розшукав.

Ліквідація „Отдѣла“ в негайному, як-би тепер висловились, ударному порядку, безперечно, негативно відбилася на зібраних матеріялах, за що свідчить зокрема й те листування, яке далі подаємо. Але-ж воно свідчить і про певну „спайку“ між окремих членів „Отдѣла“: Антонович у Київі, Драгоманов за кордоном, куди треба було їхати, спасаючись від заслання, якщо не ув'язнення, Косач — на Волині, Антепович — у Переяславі, Новицький — на Катеринославщині, — але один через одного кожен знаходить інших — і зміст їх листів показує, що ніхто з них не покинув попередньої праці, принаймні інтересів до неї.

Володимир Білий.

17/VII 86.

Многоуважаемый

Яковъ Павловичъ!

Ваше письмо получилъ, но не отвѣтилъ потому что былъ въ участкѣ.

Мнѣ в. пріятно было получить Ваше письмо. Вспомнилось старое, хорошее время. Къ сожалѣнію, не могу ничего утѣшительнаго дать въ отвѣтъ по затронутому и весьма важному для Васъ вопросу. Около семи лѣтъ прошло съ того времени, какъ я оставилъ Кіевъ; всѣ матеріалы, хранившіеся у меня, я передалъ Влад. Бониф. ¹⁾, а часть Вашихъ переслалъ за границу для напечатанія. Если нѣтъ Вашихъ матеріаловъ у Влад. Бониф., то я не знаю, гдѣ они. По всей вѣроятности Вл. Б. передалъ ихъ кому-нибудь, но только не помнитъ кому. Къ стыду нашему долженъ сказать, что у нас вообще крайне небрежно относятся къ сохраненію разныхъ этнографическихъ матеріаловъ, собранныхъ съ трудомъ и разными лицами. Въ бытность мою правителемъ дѣлъ географическаго общества мнѣ приходилось это наблюдать и не разъ вырывать силою матеріалъ, данный для разработки и приведенія въ порядокъ. Недавно со мною тоже хорошую штуку сыграли. Нѣсколько молодыхъ людей задумали издать въ Кіевѣ читанку на малорусскомъ языкѣ. Такъ какъ они знали, что (я) почти изготовилъ къ печати физическую географію, передѣланную съ англійскаго популярнаго изданія, то и обратились ко мнѣ съ просьбою позволить имъ воспользоваться моими трудами. Я предложилъ къ ихъ услугамъ свою рукопись и вотъ прошло два года, а мнѣ рукопись не возвращена и я полагаю, что она пропала совсѣмъ. Не правда ли, пріятно работать болѣе года затѣмъ, чтобы трудъ пропалъ ни за что ни про что.

Совѣтую Вамъ изготовлять къ печати имѣющійся у Васъ матеріалъ, а если я что-нибудь разыщу, въ чомъ сомнѣваюсь, то вышлю Вамъ немедленно.

¹⁾ Антоновичу.

Вы спрашиваете: какъ мнѣ живется въ Переяславѣ? Живется то сносно, но работы масса. Чѣмъ дальше въ лѣсъ, тѣмъ больше дровъ. Съ каждымъ мѣсяцемъ прибавляется работы. Правда, работа живая и интересная, но все таки ее в. много, такъ что не когда заняться своею личною работою. Я завѣдываю 2 уѣздами Переяславскимъ и Золотоношскимъ.

Завидно дѣлается, читать такія сообщенія, какъ Ваше о томъ, что самъ губернаторъ проситъ и заботится объ изданіи работъ по мѣстной исторіи, этнографіи и т. п. Не ударьте же, господа, въ грязь! Одъ щирого сердца бажаю Вамъ вдачи.

Будьте здоровы. Пишите. Буду радъ.

Вашъ покорный *Ал. Антоновичъ.*

Многоуважаемый

Яковъ Павловичъ!

При всемъ желаніи помочь Вашему дѣлу, я не могу ничего себѣ припомнить относительно присланнаго Вами сборника пѣсенъ — онъ вѣроятно былъ переданъ на разсмотрѣніе кому либо изъ членовъ бывшаго географическаго общества — но я ничего точнаго не припомню. Адресъ Лоначевскаго слѣдующій:

А. И. Лоначевскому, городъ Гомель (Могилевской губ.) инспектору желѣзнодорожнаго училища.

Примите увѣреніе въ глубокомъ уваженіи.

В. Антоновичъ.

Кіевъ 1888 Апрѣля 4.

Милостивый Государь

Яковъ Павловичъ!

Послѣ закрытія „Отдѣла“, всѣ рукописи, составлявшія собственность Отдѣла, разбрелись по рукамъ. Въ мои руки попало весьма немного, въ томъ числѣ 136 пѣсенъ изъ Вашего сборника. Но это оказались самыя что ни есть выборки: всѣ историческія и обрядовыя отобраны были составителями историческаго сборника¹⁾; сколько помню, наибольшее число всякихъ рукописей съ пѣснями попало къ Ольгѣ Петровнѣ Косачъ. Что она сдѣлала съ доставшимся ей матерьяломъ, мнѣ неизвѣстно, какъ неизвѣстно и то, гдѣ теперь находятся и остальные рукописи „Отдѣла“ — да и существуютъ ли онѣ?

Все, что попало ко мнѣ, сохранено мною въ наилучшемъ видѣ. Къ сожалѣнію, въ числѣ Вашихъ, доставшихся мнѣ 136 пѣсенъ, едва ли можно выбрать и полтора десятка цѣльныхъ неисковерканныхъ пѣсенъ; остальное все или отрывки, или конгломератъ, который можетъ развѣ пригодиться какъ дополненіе къ цѣльнымъ вариантамъ.

Тѣмъ не менѣе всѣ 136 вашихъ пѣсенъ пошлю завтра отдѣльною посылкой. На каждомъ листочкѣ подѣланы мною замѣтки, которыя быть

¹⁾ Очевидячки, тут разуміється збірка Антоновича й Драгоманова „Истор. пѣсни“.

можетъ и Вамъ пригодятся. Ваше предположеніе издать Екатеринославскій сборникъ меня порадовало; если посылаемый Вамъ матерьялъ послѣ напечатанія окажется ненужнымъ, то не выбрасывайте его, а пришлите мнѣ, за что буду очень благодаренъ.

Прошу принять увѣреніе въ совершенномъ уваженіи.

Вашъ покорный слуга *Лоначевскій*.

Не откажите увѣдомить въ полученіи пѣсенъ.

26 апр. 88. Гомель.

С. Колодежное, 24 Авг. 1888 г.

Милостивый государь,
Яковъ Павловичъ!

Возвратясь изъ Полтавщины, застала ваше письмо, на которое спѣшу отвѣтить.

Напрасно Вы извиняетесь въ томъ, что обращаетесь ко мнѣ за справкой относительно вашихъ пѣсенъ: мнѣ самой случилось быть въ вашемъ положеніи, разыскивать свои рукописи, и мнѣ хорошо знакомо это чувство, заставляющее обращаться къ кому бы то ни было, лишь бы добыть желанную вѣсточку!

Къ сожалѣнію, не знаю, будетъ ли Вамъ польза отъ моихъ сообщеній. Лоначевскій передалъ Вамъ совершенно не вѣрно, что я была въ числѣ лицъ, раздѣлившихъ между собою пѣсенные матеріалы географ. отд. Кіевскаго. Никогда я ни для какихъ своихъ работъ чужихъ рукописей не брала, — да, правду сказавши, собиравшимися пѣснями даже не интересовалась (откровенно Вамъ сказавши, думаю, что послѣ массы напечатаннаго, можно находить только варианты уже извѣстнаго). Но это къ дѣлу не идетъ, — главное же, повторяю, что никогда ни чьихъ рукописей для своего пользованія не брала. Куда дѣвалось все, что было въ геогр. отд. — не знаю. Вы говорите, что были тамъ рукописи; я же знаю, безъ слѣда пропало бывшее тамъ хотя не большое, но не безынтересное собраніе этнографическихъ вещей — между прочимъ, нѣсколькo добытыхъ мною волынскихъ выпитыхъ свитокъ (вотъ поэтому я и знала о гибели закладывавшейся коллекціи!).

Мнѣ приходитъ на мысль, что б. м. Вы говорите обо мнѣ иносказательно, — имѣя въ виду собственно моего брата¹⁾, такъ какъ далѣе говорите очевидно о его сборникѣ пѣсенъ, выпущенномъ за границей два года назадъ²⁾. Конечно, онъ долженъ былъ пользоваться собранными матеріалами, но были ли это матеріалы геогр. отд. или другое какое собраніе, изъ котораго составленъ былъ еще и первый томъ историческихъ пѣсенъ, — я не знаю. Кажется, было какое то собраніе пѣсенъ еще отъ временъ Основы и матерьялы эти были раздѣлены при работахъ для перваго тома „истор.

¹⁾ М. П. Драгоманова.

²⁾ „Політичні пісні українського народу“, Женева, 1883 — 1885.

п'єсенъ“, а для позднїйшей работы тѣ же матеріали могли бытъ взяты братомъ съ собою. Но въ точности я этого не знаю. Если хотите, наведу Вамъ справку. — Книжки, о которой Вы говорите, я не имѣю; видала ее мелькомъ и рѣшительно не могу припомнить, было ли ваше имя въ числѣ собирателей, помѣченнихъ подъ приводимыми п'єснями, какъ и вообще этихъ помѣтокъ не помню. Книга зовется „політичні пісні українського народу“, издана въ Женевѣ. Не знаю, можно ли ее выписать. (Адресъ: Genève, librairie Georges). По всей вѣроятности, можно бы добыть, еслибъ постараться; если бы привезъ кто-нибудь, возвращающійся изъ-за границы, то обошлось бы безъ почтовой пересылки, довольно дорогою.

Вотъ все, что могу сообщить Вамъ. Осенью буду въ Києвѣ, постараюсь узнать что-нибудь болѣе опредѣленное. Пока напишу брату, спрошу, были ли у него между матеріалами, которыми онъ пользовался за это время, п'єсни записанныя Вами. Я знаю, что онъ относится въ высшей степени аккуратно ко всякимъ чужимъ рукописямъ и, если только у него есть что-нибудь изъ вашихъ п'єсенъ, то будетъ цѣло. Во всякомъ случаѣ сообщу Вамъ отвѣтъ; пока же съ опредѣленностью могу сказать только о себѣ, — что никогда ни чьихъ рукописей у меня не было и нѣтъ.

По сій мові остаюсь, — хотя и не бывши съ Вами знакомою, — съ искреннимъ уваженіємъ.

Ольга Косачъ.

Адресъ мой будетъ все тотъ-же: въ г. Ковель, въ деревню Колодежно. Письмо же посланное Вами въ Києвъ, — не знаю, по чьему адресу, — до меня не доходило.

Серед інших відомостів у цьому листуванні є цікавий факт, що свідчить про пересилання матеріалів за кордон після ліквідації „Отдѣла“, як писав Антепович, повідомлення О. Пчілки про спадщину від „Основи“ — збірку пісень; цікава увага, що стосується історії хрестоматії-читанки, яку укладала свого часу київська українська інтелігенція. Що-ж до „Катеринославського Збірника, про який писав Новицький Лоначевському, як то видно з відповіді Лоначевського, то, очевидно, це був той збірник пісень, що видано його в Харкові р. 1894-го. Можливо, що до цього збірника Новицький думав завести не тільки пісні. Але цей намір так і лишився проектом.

В. Б.

До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою.

У ч. 8 — 9 „Червоного Шляху“ за 1924 р. оголосив Іван Капустянський ¹⁾ листування П. О. Куліша з Л. І. Глібовим та П. Х. Глібовою (перша дружина поета-байкаря), дуже цікаве й цінне для з'ясування Кулішевої психології і перебігу його життя. Та в тому листуванні поміча-

¹⁾ Див. Ів. К-й: До життєпису П. Куліша, „Черв. Шлях“ ч. 8—9 1924 року ст. 268—285.

ємо видющу прогалину, і Ів. К-й пояснює її тим, що мовляв „частина листів та оригіналів Л. Глібова, за роки революції загинула“. Сподіваймося одначе, що для науки загинуло далеко не все те, що не ввійшло до оголошеного Ів. К-им матеріялу, і мабуть потроху тее листування пощастить зібрати, коли й не все, то принаймні в більшій його частині.

Син покійного Л. І. Глібова — Олекс. Леон. Глібов ласкаво надіслав до Української Академії Наук ще скількись листів П. О. Куліша до П. Х. Глібової, і троє з них ми подаємо тут в повній основі. Ці листи надзвичайно цікаві своїм змістом, і в не аби-якій мірі заповнюють вони прогалину в тому Кулішевому листуванні, що вже оголосив Ів. К-й. Усі вони належать до 1861 р., себ-то до періоду в Кулішевому житті, про який сам він так-от писав у відомій своїй „Жизні Куліша“¹⁾: „Того-ж року (1861) поїхав Куліш із Костомаровим купатись у морі; жили вони вкупі у Ніцці і в Монако, були в Генуї; потім роз'їхались: Костомаров вернувся у Петербург, а Куліш довго ще вештався один по Італії, — проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм звертзв у Турещину, з Турещини опинивсь у матері Гоголя в Полтавщині, прожив там з місяць і в осені вернувся у столицю. Був се понурий період його життя, сумував тяжко; а чого — хіба б у цілій книжці можна роз'яснити“.

Перший лист датований 16/III 1861 і вислано його з Петербургу. Писаний він дбайливо й чітко, без жадного замазаного місця, а початкову літеру *В* досить навіть вигадливо й каліграфічно виведено. Увесь лист уміщено на трьох сторінках подвійно-поштового аркушу, адресу-ж надписано на четвертій сторінці аркушу, і тут-таки дуже добре ще збереглася сургучева печатка Куліша („П. К.“ готицькими літерами).

Его Высокоблагородію Леониду Ивановичу Глѣбову для передачи
П. О. Гл. Въ Черниговѣ. Въ пансіонѣ при Гимназіи (а пошто-
вий штемпель такий: С. Петербургъ 1 эксп. 18 мар. 1861).

[ст. I.] 16 марта 1861. С. Петерб.

Вашъ²⁾ путешественникъ собирал[ъ]³⁾ свои свѣдѣнія обо мнѣ, вѣрно, у лакеевъ. Г-жи М (я только одну госпожу и знаю, которой фамилія начинается на М) два года ужъ нѣтъ въ Петербургѣ. Если мое знакомство съ нею было ухаживанье, то все таки никакой статьи не позабывалъ я отдать въ журналъ, ни своей, ни чужой, и надѣюсь — не забуду. Что касается до *Тайны*⁴⁾, то странно связывать заглавіе повѣсти съ жизнью человѣка. Ну, а еслибъ повѣсть называлась *Поединокъ* или *Отрава*?⁵⁾

Что касается до Вашего вопроса, то я желалъ бы, чтобъ какой-нибудь духъ показывалъ Вамъ ежедневно число мною прочитаннаго,

¹⁾ Диви „Правду“ 1868 р. на ст. 323.

²⁾ Літера *В* оця дуже велика й написана досить вигадливо.

³⁾ Видерто. ⁴⁾ Підкреслено. ⁵⁾ Обидва ці слова теж підкреслено.

писанного, редактированного, коректированного; тогда бы мысль о волокитствѣ показала Васъ такою жъ смѣшною, какъ еслибы [ст. 2] относилась къ коню, пробѣгающему по пяти разъ на день отъ станціи до станціи. Вчера Вамъ послано письмо, ... — виноватъ [Л]еониду¹⁾ Ивановичу, а не Вамъ о переводѣ законовъ крестьянскихъ. Когда же тутъ волокитаться? Впрочемъ я всегда волочусь [за²⁾ одной особой и это мой идеаль. Вотъ ужъ вѣрная привязанность! Какъ ни мало соотвѣтствуетъ ему жизнь, а все не могу въ немъ разочароваться, и рѣдко, рѣдко когда не чувствую себя влюбленнымъ. Развѣ ужъ очень захочется спать. Самая тоска моя къ нему относится; вѣчно, вѣчно къ нему стремлюсь жаждущею душою, и если когда-либо измѣню ему, съ того времени не считайте меня въ живыхъ: отъ меня останется только говядина. Знаете ли: мнѣ все хочется успокоиться, чтобъ начать что-то очень хорошее писать и слѣдовательно быть счастливымъ; но никакъ не могу! [ст. 3.]. Каждый день приносить новую заботу и тревогу, и уходятъ силы на такія вещи, которыя дѣлать бы только чернорабочимъ. Засыпаю съ мыслью, какъ завтра утромъ я буду весь на лицо, т. е. не разстроенный, не утомленный, не озабоченный ничѣмъ, — какъ бы не такъ! Извольте ворочать мельничные ка[ме]нныя вмѣсто машины — и ворочаешь доночи, потому что перемѣнить некому. Итакъ веду странную жизнь, точно волъ, котораго вѣчно погоняютъ. Все удовольствіе мое — утонуть въ морѣ звуковъ какогонибудь Россини или Моцарта, пока шла опера, а теперь еще не начиналъ ходить въ концерты: все некогда. А какъ сіяетъ иногда солнце прекрасно! Я [в]ображаю, какъ въ Черниговѣ пахнетъ весною! Ахъ, Боже, всюду одинаково грустно на свѣтѣ. Я ропщу на работу, а она — моя единственная опора, мое единственное утѣшеніе. Чтѣ, еслибъ этого не было?

Вы пишете о себѣ отрывочно, а я бы желалъ знать больше о Вашей жизни. Граматки по³⁾ сланы съ транспортомъ, а портреты по почтѣ. Тамъ найдете съ надписью для себя и для директора. Цѣлая кипа послана — кажется на имя Дорошенка: Шевченко, Костомаровъ и азъ.

Підпису жадного немає.

Другого листа вислано з Генуї 3/VII 1861 р. Цей лист писаний, як бачиться, на-швидку-руч, і подекуди розбирати його дуже важко. Зберігся він дуже зле, бо прим'ятий, в кількох місцях розірваний, ще й чималого шматка в ньому зовсім бракує. Списаний він на чотирьох сторінках звичайного поштового аркушу, але вже не зазначено тут ані адреси, ані адресата. Підпису, так як і у попередньому листі, — нема.

[ст. 1]. Генуя, 3 юлія н. ст. 1861.

¹⁾ Літера Л видерта. ²⁾ Видерто літ. 3.

³⁾ Далі продовжується лист з лівого боку, на полях третьої сторінки.

Слово обманули ¹⁾ — тяжелое для меня слово. Оно относится вѣроятно, къ тому, что я въ прошломъ году осенью не заѣхалъ въ Черниговъ. Неужели все должно быть посвящено удовольствію свиданія? Я Вамъ писалъ, что, еслибъ я не поспѣшилъ въ Петербургъ, то со мною случилась бы большая бѣда въ матеріальномъ отношеніи: мнѣ бы нечѣмъ было расплатиться съ добрыми людьми, которые мнѣ вѣрили на слово. Съ этой матеріальной бѣдой соединилась бы нравственная, да еще какая! Поймите мое положеніе. Цѣлую зиму я былъ въ напряженномъ состояніи и, въ добавокъ, мучился отъ пошлостей и низостей разныхъ людцовъ, которые суются не въ свое дѣло. Мнѣ бы слѣдовало [ст. 2] быть выше досады на дураковъ, которые такъ точно не могутъ испортить (моего) ²⁾ дорогого мнѣ дѣла, какъ и создать его; но я могъ стать выше, только удалаясь со сцены дѣйствія. Малороссія представила бы мнѣ тѣхъ же людей, только въ иномъ видѣ, и потому я не рѣшился ѣхать въ Малороссію. Если Вы любите во мнѣ то что достойно любви, то не должны пѣнять [sic] на меня за это. Вы сами должны мнѣ совѣтовать удаленіе изъ моей нелѣпой родины, жертвуя удовольствіемъ свиданія для сохраненія моего душевнаго спокойствія. Я самъ пожертвовалъ многимъ, отсрочивъ приѣздъ мой въ Малороссію. Не буду исчислять, но довольно одного того, что долго не услышу отъ Васъ дорогихъ для меня звуковъ про зеленое жито. Но еслибъ я и приѣхалъ, какъ предполагалось, то подумайте хорошенько [ст. 3] ³⁾ какъ не соотвѣтствовал [и бы мои действ] ительныя впечатленія т[ѣмъ такъ нуж]нымъ для меня впечат[леніямъ ко]торыя я долженъ былъ [бы пережи]вать на каждомъ шагу. [Какъ разска]зать Вамъ, какъ дать В[амъ понять] сколько мучительнаго захватилъ я съ собою изъ прошлогодней поѣздки на родину! Вы сами пишете что обо мнѣ со всѣхъ сторонъ слышите дурное. И злодѣю неприятно знать, что люди его строго осуждаютъ; каково же человѣку, котораго казнятъ за великодушнѣйшія его душевныя движенія, понимаемыя по лакейски? Не выдти же мнѣ на площадь и не читать о своихъ дѣлахъ и побужденіяхъ публичныхъ лекцій. Да и публичныя лекціи такого рода немногіе способны понять. Всего лучше предать моихъ враговъ проклятію забвенья; а забвеніе возможно для меня только тамъ, гдѣ я никого [ст. 4] [не знаю]. Придетъ время, когда многимъ [будетъ сты]дно за то, что обо мнѣ го-[ворили или] что обо мнѣ думали; но [доки сонце] зийде, роса очи вибѣе и [потому не] корите меня моимъ [удаленіемъ] въ чужіе края. Душа моя такъ изстрадалась, что я оставилъ въ Нищѣ Костомарова, единственнаго человѣка, который меня сколько нибудь понимаетъ для

¹⁾ Підкреслено. ²⁾ „Моего“ закреслено.

³⁾ В другому аркушаку зверху видертó чималий шматок, з правого боку. Видерте місце обіймає по 6 рядків з обох боків, літер по 10—12 в кожному. В квадратіві дужки я вставляю своє читання відсутніх слів, і відзначаю їх крапками в тому разі, коли я й сам не можу чогось відповідного підібрати.

того, щобъ побыть одному дня три. Онъ скоро сюда приїдетъ, и мы еще съ нимъ постранствуемъ. Вчера я цѣлый день толкался по шумной и многолюдной Генуѣ, съ наслажденіемъ глядя на челоуѣческія лица всѣхъ состояній и націй. Эти лица ничего родного, ничего знакомого мнѣ не напоминають. Какъ дружески я расположенъ къ каждому, съ кѣмъ обмѣняюсь словомъ! какъ я люблю еще людей, не смотря на все, что о нихъ знаю! Итакъ позвольте мнѣ побыть еще вдали отъ родины съ книгами и чужими лицами. Мнѣ здѣсь хорошо, какъ на ¹⁾ [всякомъ мѣстѣ], гдѣ прекратятся всѣ пошлыя интриги [...12 літер] скія откроются разумнію каждаго. Пишите ²⁾ адресъ так: Italie, — Florence, poste restante, M-r Kouliche. Думаю, что во Флоренціи проживу съ недѣлю, а можетъ быть и гораздо больше.

Нарешті третій наш лист висланий з Віддину (в Туреччині) 28/VII 1861 р. Писаний цей лист куди старанніш ніж отой попередній (з 3/VII), і заховавсь цілком добре. Написаний він на чотирьох сторінках звичайного поштового паперу і знов-же не має жадного підпису, або вказівки на адресата.

[ст. 1]. Виддинъ. 1861, іюля 28 н. ст.

Какое странное письмо Вы написали ко мнѣ въ Виддинъ! Какая дисгармонія съ тѣмъ, что у меня въ душѣ! Какое превратное пониманіе и нашихъ съ Вами отношеній, и моихъ отношеній къ людямъ вообще! Вы говорите, что я скрылъ ³⁾ то-то и то-то. Да вѣдь этакъ я скрылъ отъ Васъ тысячу вещей. Можно ли челоуѣку все бытіе свое перевести въ письма! Самымъ подробнымъ письмомъ немногое выскажешь, а тѣмъ болѣе краткимъ извѣстіемъ. Ну, чтѣ, напримѣръ, Вы узнаете изъ увѣдомленія, что я (обѣдалъ) ⁴⁾ ужиналъ у турецкаго паши посреди турецкаго лагеря? (Здѣсь вѣдь не Сербія, какъ Вы обозначили на письмѣ, а Турція). А чтобъ описать, какъ это происходило и какой въ этомъ смыслъ, для этого надо много времени. Смыслъ моего пребыванія въ Макаровка можно выразить только совокупностью множества идей и обстоятельствъ [ст. 2]. Если бы даже я скрылъ ⁵⁾ отъ Васъ что-нибудь подобное, въ томъ (смыслѣ) значеніи ⁶⁾, какое Вы придаете этому слову, то подумайте, хорошо ли требовать откровенности, не внушивъ желанія быть откровеннымъ? То, что отъ Васъ, какъ Вы говорите скрыто, рассказано со всѣми подробностями нѣсколькимъ челоуѣкамъ въ Полтавѣ и Петербургѣ, и рассказано въ такое время, когда они вовсе не вызывали меня на откровенность. Вѣдь въ этомъ есть собственное удовольствіе, но надобно, чтобъ душа къ нему расположилась. И съ Вами я былъ откровененъ,

¹⁾ Далі продовжується лист з боку, на четвертій сторінці аркушу.

²⁾ Кінчається лист з боку, вже аж на 2-й сторінці аркушу.

³⁾ Підкреслено. ⁴⁾ Слово „обѣдалъ“ закреслено. ⁵⁾ Підкреслено.

⁶⁾ Слово — „смыслѣ“ закреслено й надписано „значенія“.

такъ какъ съ весьма немногими людьми. Кто же другой (можетъ) ¹⁾ могъ бы быть въ претензіи, что тѣ часы достались не ему? Каждому свое. Но надо сказать правду, что люди вообще отъучиваютъ меня отъ простосердечной бесѣды: [ст. 3] немногіе понимаютъ насъ чисто, и когда видишь, что ихъ выводы не соотвѣтствуютъ истинѣ сердечной, то часто раскаиваешься.

Послѣднее мое письмо было изъ Генуи. Я былъ во Флоренціи, въ Венеціи, въ Вѣнѣ. Теперь пишите ко мнѣ въ Одессу, на имя Александра Семеновича Великанова; но я не знаю скоро ли буду тамъ. Могутъ встрѣтиться обстоятельства, которыя на долго еще задержатъ меня на Дунаѣ. Не представляйте себѣ путешествія моего рядомъ пріятныхъ развлеченій. Много приходится терпѣть скуки, тягости и неудобствъ за тѣ понятія, которыхъ не вычитаешь въ книгахъ. Въ Турціи трудно и дороже путешествовать, чѣмъ въ Европѣ, а главное — опасно. Быть вѣчно насторожѣ, ожидать чего-то непредвидѣннаго [ст. 4] и неизбежнаго — поймите, что это значить. Одно мое равнодушіе къ жизни уравниваетъ мое желаніе знать ²⁾ и мои опасенія.

Какъ грубо Вы меня понимаете, если могли написать слова но ваше великое самолюбіе, etc...! ³⁾ Я думалъ, что женскій умъ яснѣе мужского отъ участія женскаго сердца, — и тутъ обманулся. Вы спрашиваете: кого я люблю? Да кого-ж мнѣ любить, скажите? Я ужъ писалъ, что люблю свой идеалъ истины, добра и красоты и такъ какъ всего этого есть понемножку въ людяхъ, то я и люблю понемножку многихъ, особенно тѣхъ, кого меньше знаю. Но кого я намѣренъ ⁴⁾ полюбить? это вопросъ для меня мудреннѣйшій. Впрочемъ отвѣчаю: я намѣренъ полюбить, т. е. полюбилъ бы женщину, которая бы во всемъ что я дѣлаю, видѣла человѣческое, а не животное стремленіе, которая бы была убѣждена, что я не способенъ ни къ чему пошлому и которая уважала бы свободу отношеній такъ, какъ я ее уважаю.

На видрукуванні цих трьох Кулішевих листів я й обмежую своє завдання і утримуюся від будь-яких із них висновків. Зазначу тільки, що оці листи, як і всеньке Кулішеве з П. Х. Глібовою листування, можуть бути гарною ілюстрацією для тих думок, які подав про П. О. Куліша акад. С. О. Єфремов, у своїй прекрасній статті „Без синтезу“ (До життєвої драми Куліша) ⁵⁾.

Микола Левченко.

¹⁾ Слово „можетъ“ закреслено.

²⁾ Слово „знать“ підкреслено. ³⁾ Всі чотири слова підкреслено. ⁴⁾ Підкреслено.

⁵⁾ Диви „Записки Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, т. IV (К.1924), ст. 58—79.

Справа Дараганенка (1728—29 рр.).

За невиводних непорозумінь на російсько-польським кордоні, що виникали на ґрунті Андрусівської межі, зівсиди різні політичні чутки й плітки поширювалися. Комбінувалося буденні факти пограничного життя, усякі балачки серед місцевої людности, певні думки й настрої політичних кіл на Гетьманщині. Іноді з тих дрібниць повстає гучна справа політична, сливе дипломатичний конфлікт, що досить гостро на Гетьманщині відчувалося. До таких-о справ належить цікава, але мало відома справа Дараганенка.

Дмитро Федорович Дараган, син переяславського полкового осавула й сотника Терехтемирівського Федора Дарагана (Драгана), народивсь у м. Кропивні за останніх років XVII сторіччя. Вже з 1715 року починаючи, відбуває службу козацьку. Р. 1725 він обіймає уряд сотника Кропивнянського, а в кінці того-ж-таки року його переведено до другої полкової сотні Переяславської¹⁾. Цим Дараган завдячив був „інстанції з Варшави“ від князя Василя Долгорукого до „Малоросійської“ Колегії²⁾. Задля цього довелося відставити старого сотника Гулака, людину поважну, наставленого ще р. 1709³⁾. Та сотнянам, що мабуть шанували Гулака, новий сотник не сподобався. Відколи гетьманування Апостолове розпочалося, почали й надходити скарги від сотнян, що ним Дараган чимало „обид“ був заподіяв⁴⁾. На початку 1728 року Дараганові велика прикрість трапилася. Через його „непостоянство“, його сказано було на „арматне вязеня чрезъ цѣлый тиждень“; опріч того, його усунуто було з уряду „до повороту ясневелможного“ (з Москви⁵⁾). Мабуть з цього скористав був полковник переяславський Василь Танський, що „без указу“ скинув зовсім Дарагана з сотництва. Проте гетьман, на численні скарги сотнян зважаючи, затвердив це; лиш, замість ставленика Танського — Могилянського, призначено було, „по прошенію сотнянъ“, старого сотника Гу-

¹⁾ В. Модзалевскій, Малоросійській Родословникъ, I, 371.

²⁾ Діаріуш Генеральної Військової Канцелярії 1729—31 рр. (рукопис збірки О. М. Лазаревського в бібліотеці Київського Університету, № 13 — нової нумерації, — т. II). арк. 634 на звороті (16/XII 1731). Кн. Василь Лукич Долгорукий, російський посланник у Варшаві (1724 — 26. Див. Русскій Біографическій Словарь, том „Дабеловъ — Дядьковскій“, с. 511—22).

³⁾ Свстрат Іванович Гулак (1662—1754), сотник другої полкової сотні переяславської (1709—39. Див. Модзалевскій I, 366).

⁴⁾ Діаріуш ГВК, арк. 634 зв.

⁵⁾ М. Судієнко, Матеріали для отечественной истории, т. I (Київ 1853), відділ перший, с. 2. Відповідного універсалу було видано 9 лютого. Див. Діаріуш Генеральної Військової Канцелярії 1727—28 рр. (рукопис збірки Лазаревського, № 13, т. I), арк. 253 зв. Отже вказівка Модзалевського (Родословникъ, I, 371) про те, що Дараган був сотником переяславським до 1727 року, — не зовсім точна. Див. Діаріуш ГВК, арк. 634 зв. Немає жадного сумніву, що скаравий був на „арматне вязеня“ саме Дмитро Дараган, а не Григорій (Федорович?) Дараган, сотник першої полкової сотні Переяславського полку (1726 р. — Модзалевскій, I, 371), про якого ми взагалі нічого не знаємо.

лака ¹⁾. Невдоволений з того Дараган якийсь час ²⁾ перебуває на Правобережжі. Це згодом великих турбот завдало гетьманському урядові. Тільки 4/III 1731 року надіслано було до гетьмана грамоту імператриці Ганни про поновлення Дарагана на сотництві, якщо за ним немає інших провин, окрім обвинувачення з боку польської адміністрації на Правобережжі ³⁾. Вже 30/III того-ж-таки року гетьман видає „універсал... протекцияльний п. Дмитрію Дерезіану“, який звільняв того дім у Переяславі від податків на консистентів ⁴⁾. Проте усувати Гулака гетьман не визнав за можливе, й Дараганові надано було сотництво Кропивнянське (6/V р. 1731 ⁵⁾. Цей уряд він править таки довгенько, мабуть без перерви аж до року 1759, коли, за його проханням, на сотника було настановлено його сина Петра ⁶⁾. Згадки за сотництво Д. Дарагана маємо від рр. 1731—34, 1737, 1742, 1751, 1756. Як сотник Кропивнянський, він бере участь у війнах польській і турецькій. Був він під Білою Церквою (1733—34), і в Криму супроти ногайців (1735), і в Перекопі під командуванням Мініха (1736—37), і в Молдавії (1739) ⁷⁾. Чимало уваги віддає Дараган своїм маєтковим справам. Це був досить енергійний і несовісний „стяжатель“. Скупля ґрунтів не аби-яке місце в його господарській практиці займає. Зрозуміло, що це призводило до повсякчасних суперечок і сварок із сусідами ⁸⁾; щасливо розв'язуючи їх, Дараган спромігся чималий маєток зібрати. Вже й поважного віку (р. 1756), він ледве врятувався від „гарматного в'язення“, що загрожувало йому за ламання якихось законів ⁹⁾. Р. 1762 він був „абшитований“ полковий суддя ¹⁰⁾. Тоді-ж-таки, після смерті першої жінки, маючи вже шестеро дорослих дітей (два сина й чотири дочки) ¹¹⁾, він побрався з Ганною Петрівною Лизогубівною, за пер-

¹⁾ Діяріуш ГВК, арк. 634 зв. Див. Судієнко, ор. сіт., I, від. 1, с. 21—22.

²⁾ „В недавномъ лѣтномъ времени“ (15/XII 1728, — Діяріуш ГВК 1727—28 рр. арк. 384 зв.).

³⁾ Лїтопись занятій имп. Археографической Коммиссії, XVII, с. 172 (№ 452).

⁴⁾ Діяріуш ГВК 1729—31 рр., арк. 488 зв.

⁵⁾ Ibid., арк. 500 зв.

⁶⁾ Петро Дмитрович Дараган (народ. 1736), канцеляриста військовий (1753—59 сотник кропивнянський (1759—64), переяславський полковий суддя (1764—81), колезький асесор (1781); одружений був з Настею Демянівною Туранською (народ. 1746), дочкою сотника глухівського (Модзалевський, I, 371—72).

⁷⁾ Модзалевський, I, 371. Див. „Малоросійський Сборникъ“ (рукопис збірки Лазаревського, № 41—нової нумерації), т. 18, арк. 68 (окрем. пагін.); Діяріуш Марковича, II (вид. 1859 р.), 141; Кієвская Старина, 1900, IV, „Документи etc“, с. 1, 4.

⁸⁾ Р. 1751 військовий товариш Іван Шаркевич провадив слідство над Дараганом у справі „о козаках обидях“ („Малор. Сборн.“, т. 18, арк. 28 — окр. паг.).

⁹⁾ Кієвская Старина, 1900, IV, „Документи etc“, с. 1—4 (замітка Ол. Андрієвського) «За что былъ оштрафованъ сотникъ Д. Дараганъ „держаниємъ на пушкѣ“?»).

¹⁰⁾ Модзалевський, I, 371.

¹¹⁾ Ibid., 371—72. Усі діти Д. Дарагана — від першої жінки, бо другий шлюб був бездітний (Модзалевський, ор. сіт., III, 110). Що правда, Модзалевський не подає про перший шлюб Дарагана, але він безсумнівний: Ганна Петрівна була молодша за дітей свого другого чоловіка (аджеж батько її народивсь десь коло 1726 року). Діти Дараганові народилися між 1730—1741 рр. (Модзалевський, III, 107; I, 371—72). Можливо, що

шого подружжя — Савичевою, дочкою бунчукового товариша й правнукою гетьмана Скоропадського ¹⁾). Коли помер Д. Дараган — невідомо.

Оцій спритній людині скоїлася р. 1728 вельми небезпечна пригода. Наприкінці того-ж-таки року польський рейментар на Правобережжі Свидзинський ²⁾ сповістив фельдмаршала кн. М. М. Голіцина, що тоді був за найвищого російського командувача на Гетьманщині ³⁾, про вчинки якогось Драганенка (з Лівобережжя). Той, перебуваючи на польській території, публічно згадував за часи Богдана Хмельницького з їхніми планами що-до утворення Соборної України. Щоб підперти оці свої балачки якимсь авторитетом, Дараган посилався на гетьмана Д. Апостола, який наче-б то чинив отакі „похвалки“: „дабы якъ было за Хмелницкого гетмана по Случь, такъ яко бы намѣрень одобрать Украину по той же Случь сего часу“ ⁴⁾. До того ще Дараган ніби-то підбурював правобережну людність зчинити повстання проти шляхти ⁵⁾. Стан на Україні був тоді дуже напружений, почасти через поживалення діяльності емігрантів, та найголовніше мабуть через незадоволення селянства, що його покріпачувалося (зокрема на Правобережжі) ⁶⁾. Російський уряд був заінтересований того, щоб певний status quo — і соціальний і політичний — на Правобережжі було додержано; головне — безперечно російський уряд непокоїли будь-які чутки про великодержавні плани Глухова. Отже справі було надано великої ваги. Голіцин, одібравши повідомлення від Свидзинського, доручив тую справу розслідувати Київському віце-губернаторові, генерал-майору Штокові ⁷⁾ та одночасно сповістив про це Колегію Закордонних Справ. Шток звернувся до українського уряду. З другого боку, 29/XI р. 1728 було надіслано гетьманові царську грамоту з наказом допитати „перяславскаго сотника Драганенка по обвиненію его въ подстрекательствѣ, при посредствѣ малоросіянъ, польскихъ подданныхъ къ бунтамъ“; наказано було також надіслати до Колегії Закордонних Справ усі відомості що-до цієї справи ⁸⁾. Стурбований гетьман, що певне ніколи й не насмілився подібної декларації політичної зробити, вжив усіх заходів, щоб себе

перша жінка (прізвище її невідоме) Дм. Дарагана внесла йому масток у Курському повіті (див. Модзалевський, I, 371).

¹⁾ Модзалевський, III, 110; див. op. cit., I, 371.

²⁾ Станислав — Антон Свидзинський (Swidziński), h. Półkoźic, воевода брацлавський, староста радомський і літинський (Niesiecki, Herbarz, VIII, 573). Проте в реєстрах воевод брацлавських (op. cit., I, 220—22) поданий не Станислав, а Ян Свидзинський (до 1754 р., — ibid., 222). Див. Архивъ Юго-Западной Россіи; ч. III, т. 3, с. 46; Antoni J., Sylwetki historyczne, Ser. VIII, str. 163.

³⁾ Кн. Михайло Михайлович Голіцин (1675—1730), генерал-фельдмаршал, головний командувач над російським військом на Україні (див. кн. Н. Н. Голицынъ, Родъ князей Голицыныхъ, т. I — Спб. 1892, — с. 126 — 27).

⁴⁾ Діаріуш ГВК 1729—31 рр., арк. 88.

⁵⁾ Лѣт. зан. Арх. Ком., XVII, 161 (№ 376), 172 (№ 452).

⁶⁾ Про це див. І. Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. 134—135, — Львів 1924), стор. 92—97; Діаріуш Марковича, ч. I, с. 292.

⁷⁾ Про Л. Штока — див. Военно-Историческій Вѣстникъ, 1910 № 5—6, с. 41—42.

⁸⁾ Лѣт. зан. Арх. Ком., XVII, 161 (№ 376).

реабілітувати. Насамперед з Глухова був даний наказ (15/XII р. 1728) заарештувати „Даракганенка“ й до Глухова приставити ¹⁾. 13/I наступного року до Колегії Закордонних Справ було надіслано „листа“ „з отсылкою подленихъ допросовъ бывшего сотника полкового переясловского Дмитрія Даракганенка, когда онъ и с кимъ и за чимъ пашпортомъ былъ заграницею полскою и тамъ будучи якіе возмущенія починилъ ²⁾. Мабуть почасти в звязку з цією справою відбувалася подорож гетьмана у січні (19—29) 1729 року до Харкова для побачення з Голіциним ³⁾. 18/II р. 1729 Генеральна Військова Канцелярія писала до Штока, прохаючи його, щоб він сповістив Свидзинського про арешт Дарагана ⁴⁾. Звичайно, слідство не могло багато виявити. Безумовно треба було вигородити гетьмана; але-ж чомусь не випадало й балакучого Дарагана топити. Категоричне заперечення своєї провини з боку Дарагана розвязувало питання. Дараган „былъ допрашванъ, и не токмо о якомъ ясновелможного, но чтоб и самъ имѣлъ приводить заднѣпрскихъ людей к измѣнѣ весьма до того, не зналъся и не показалъ“ ⁵⁾. Про результати слідства було повідомлено російський уряд; разом із тим було надіслано відомості про минуле життя Дараганове. 10/III р. 1729 з Колегії просили подати докладніші дані, чому Танський позбавив був Дарагана сотницького уряду ⁶⁾. У листі з Глухова до Київського віце-губернатора від 9/IV 1729 було підкреслено, що „ясневелможній жаднихъ похвалокъ не чинилъ... а что рейментар Сасвидзинскій (sic!) писалъ до его сіятелства (Голіцина — О. О.) о Драганенку, то знать од свого умислу, ибо оному Драганенку, сотнику бывшему переясловскому, от ясновелможного нѣякого не было наущенія“ ⁷⁾. Можливо, що це визнано було за недостатнє, бо-ж воно таки справді залишало Дарагана під підозрінням. Отже 17/IV р. 1729 до Штока „писанъ листъ... съ предложенемъ повторимъ, что якъ в прежнихъ листах до его прѣва писано, что Сасвидзинскій (!) без жаднихъ доводовъ явствует, что будто ясновелможній явилъся з похвалками во отобраніи и присвоєніи себѣ пограничной Полскої України, якъ было за Хмелницкимъ, понеже утверждение между монархами в мирныхъ договорах трактата нарушать не есть то дѣло гетманское“ ⁸⁾. Але й це по суті не давало відповіді й мабуть поляків не завдовольнило. Проте справа, певне, закінчилася нічим і задля Дарагана щасливо. У липні р. 1729 він був уже на волі, хоча, в звязку із справою Танського, що саме тоді дуже хвилювала український уряд, на оці в глухівських властей. 4/VII р. 1729 надіслано було указа до переяславського наказного полковника Томари й прилуцького полкового осавула Панкевича „о отобраніи указу, данного Дарагану, о заграбленіи коней Аендикивых и о присилки оного в Глухов“ ⁹⁾. Мабуть

¹⁾ Діаріуш ГВК 1727—28 рр., арк. 384—384 зв.

²⁾ Діаріуш ГВК 1729—31 рр., арк. 10 зв.

³⁾ Ibid., арк. 14 зв., 17, 20 зв. ⁴⁾ Ibid., арк. 41 зв. ⁵⁾ Ibid., арк. 88.

⁶⁾ Лѣт. зан. Арх. Ком., XVII, 164 (№ 394).

⁷⁾ Діаріуш ГВК 1729 — 31 рр., арк. 88. ⁸⁾ Ibid., арк. 92.

⁹⁾ Ibid., арк. 124 зв. Див. Діаріуш ГВК 1727—28 рр., арк. 10—10 зв.

і в лиху годину Дараган не випускав з ока своїх маєткових справ. 7/X р. 1729 Дарагана викликано було до Глухова „в самой скорости“¹⁾. Очевидно, він не дуже з тим квапився. Тоді 6/XI р. 1729 посланий був „ордеръ до ротмистра корогви надворной, чтобъ отправилъ добрихъ и исправныхъ компанѣйцовъ въ полкъ Переясловскій для взятя оттуду значковыхъ товарищей Семена Новаковича и Димитрія Дарагана с товарищи и припроваженя в Глуховъ“²⁾. 29/XII р. 1729 на запитання переяславського наказного полковника писали з Глухова: „которихъ сотниковъ полковникъ переясловскій Василь Танскій своими указами мимо ниѣ вѣдомо (sic!) поопредѣлял, тихъ велѣлъ бы отставить и оними чинами править прежнимъ в тихъ сотняхъ опредѣленнымъ сотникамъ“³⁾. Як знаємо, Дараганові тут не пощастило. Та мабуть він не скоро вгамувався⁴⁾. Він знайшов дорогу до Петербургу й р. 1731 цілком реабілітувався⁵⁾. За митнувшину забули, й лиш уривкові нотатки про „Даракганенка“ в Діяріуші Генеральної Військової Канцелярії нагадують про цю справу, цікаву й характерну за того часу й настроїв тогочасних.

Проф. Олександр Оглоблін.

До історії будницької промисловости за часів Хмельниччини.

„Туга великая людемъ всякого стану значнимъ била и наруганя от посполитихъ людей, а наиболее от гуляйства, то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ...“ — згадував пізніше за початки Хмельниччини на Лівобережжі Самовидець⁶⁾. Справді, серед тих верств суспільства, що їм ото козацьке повстання вказало на шлях революційної акції, були — й очевидно позначилися — українські робітники тогочасні. Лівобережне (північно-лівобережне зосібна) господарство було насамперед промисловим: не дарма-ж увагу гданського ринку було звернуто тоді на величезні лісові простори Сіверщини. Українська промислова колонізація посувається й далі на схід, переступає за межі України⁷⁾.

¹⁾ Діяріуш ГВК 1729—31 рр., арк. 174. ²⁾ *ibid.*, арк. 190. ³⁾ *Ibid.*, арк. 220.

⁴⁾ *Ibid.*, арк. 305 зв. (15/V 1730), якщо це стосується до Дмитра Дарагана.

⁵⁾ Див. вище. За Дарагана згадували ще 1731 року (Діяріуш ГВК 1729—31 рр. арк. 544,—25/VII 1731; арк. 634 зв.,—16/XII 1731). Здається, Дараган був невдоволений з того, що йому відмовлено було полкового сотництва.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца (Київ 1878), с. 13. Розбівка скрізь наша.

⁷⁾ Ал. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I (Київ, 1889), с. 108, 370; Н. П. Василенко, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины (Київ, 1916), с. 527, 569. Див. М. Грушевський, Історія України-Руси, VI (Київ-Львів, 1907), стор. 182—91; його-ж-таки, Студії з економічної історії України (Київ, 1918), стор. 41—47, 82—95; Ф. И. Леонтовичъ, Сельскіе ремесленники въ Литовскомъ Государствѣ (Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1898, II—III), с. 19—27, 64—65. Про українську промислову колонізацію в межах Московщини — див. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. III, с. 158—601. 171, 180—81 (буди Киселеві).

Найхарактерніші форми визиску праці передовсім у царині промисловости позначилися. Та й не випадково мабуть громадська свідомість та революційна активність нижчих верств суспільства яскравіше серед тих промислових робітників виявилася. Революційний вибух р. 1648 безперечно одразу зачепив складну й налагоджену організацію в лісовій промисловості. Робітники поташних заводів — отії будники — залишають працю й пристають до козацьких (взагалі повстанських) загонів. Сівські воеводи писали до Москви у червні р. 1648: „безпре-станно де своевольные люди: мѣщане и мѣщанскіе дѣти и сѣ будъ будники и всякіе люди: кѣ козакомъ пристають и копятся вмѣстѣ“¹⁾. Безумовно, нормальну працю на будах було порушено. Подекуди виробництво могло бути скорочене або й зовсім припинене. Проте події 1648 року мабуть не зруйнували лівобережної промисловости. Справді, боротьба тут короткий час тривала й — головне — мала місцевий характер. Ворожі сили якщо відразу не залишили цю територію, принаймні від систематичного опору відмовилися. Нова революційна влада перейняла керування над панськими заводами. Що правда, фактично вони могли перебувати в руках приватних підприємців (не шляхтичів), може частково й козацької старшини. Проте за перших часів Хмельниччини заводи, що колись шляхті належали, не тільки перебувають під зверхнім контролем держави, а й урядовій адміністрації підлягають. Революційна влада дістала на спадщину чималі запаси поташу. Виробництво за 1648 року, хоч і скорочене, ще тії запаси побільшило.

Активна участь місцевої влади насамперед виявилася що-до охорони й ліквідації старих запасів поташу. Продаж був розпочався на весні 1649 року²⁾. Покривджені власники заводів, що вичікували на приборкання козацької сваволі, пильно слідували за долею свого майна. Стародубівський маршалок і державця Почепу Керло скаржився в липні (17/VII) р. 1649, що „подъ часъ теперешнего гултайства и воровства козацкого, будники мои-жъ сѣ пущы моею, заворовавши вси попелы и шмалцуги за намовою купцовъ... бранскихъ, которые намовившысе зъ тыми ворами, кѣ собѣ въ Бранскѣ больши нежли на сто бочокъ вывезли... а мнѣ тотъ товаръ болшъ нежли на сто тысячей золотыхъ польскихъ коштуеть“³⁾. Те-ж казали й інші державці⁴⁾. Але вони начеб-то випустили з ока надзвичайно важливий момент, що проте був добре відомий і зрозумілий стороннім спостерегачам. Брянський воевода у справі Керловій зазначав: „и про будниковъ... маршалковыхъ, гдѣ они нынѣ, никто не вѣдаетъ, потому что купили де тотъ поташъ не у будниковъ, купили у черкасскихъ полковниковъ и у сотниковъ, которыя нынѣ вла-

¹⁾ Акты Московскаго Государства, II, 225 (19/VI 1648). Цікаво, що рух той торкнувся навіть заводів Киселя на московській території (АЮиЗР, III, 385).

²⁾ Див. АЮиЗР, III, додатки, с. 104.

³⁾ АЮиЗР, III, додатки, 98.

⁴⁾ АЮиЗР, III, 385 (А. Кисіль); 406—407 (Гданські купці).

дѣють тѣми городаи и уѣздыи и всѣми шлехетцкими домаи и животыи“¹⁾. Отже маємо державну організацію цього торгу. 15/III р. 1649 „Криска Прокоповичъ, сотникъ высланный отъ пана Мартина Небабы, полковника Борзенскаго,... для проданья поташу“, продав був у Почепі міщанам і купцям брянським 31 бочку поташу²⁾. 9/VI того-ж-таки року Петро Забіла, полковник наказний борзенський, продав у Макошині 40 бочок також брянчанам³⁾. Спроданий був поташ і в Погарі від „высланого сотника отъ полковника отъ Небабы у Павла Шоха да у писаря у Яна Красковского“⁴⁾. Продаж провадився мабуть організовано: „купили де мы тотъ поташъ...—згадували пізніше деякі покупці.—за рубежомъ въ Литвѣ, въ Черниговскомъ уѣздѣ... въ селѣ Макушинѣ у полковника козацья Войска Запороского у Петра Забѣлы, да у сотника у Левона, да у подскарбея полковника Мартына Небабы у Якуба Федорова, города Борзны жильца“. Покупцям видано було листи купчі та охоронні⁵⁾. Деякі подробиці шо-до того торгу дуже цікаві. „Изъ Почепа везли тотъ поташъ Почепского уѣзда крестьяне до рубежа... по приказу того сотника Криска Прокоповича, а ото Брянского рубежа... везли до Брянска наймиты, Вознесенскіе волости крестьяне“⁶⁾. Маємо тут вказівку на те, що повинність місцевої людности—перевозити поташ⁷⁾ почати й після революції лишилася, але як казенна повинність. Проте, видимо, рамці цього було вже обмежено. Поташ, що куплений був у Погарі і в Макошині, везли Десною аж до московського кордону наймити—українці⁸⁾. А втім державна організація торгу поташем не заступала цілком торгівлі приватної. Нова організація будницької промисловости мабуть найголовніше тоді завдала шкоди гданському купецтву: не дурно-ж Гданськ активну участь бере в боротьбі з козацькою „ребелією“⁹⁾. До Кунакова, московського дипломатичного агента в Варшаві (23/XI—5/XII р. 1649), „приходили... гданскіе купцы Даниелъ Рыка да Генрикъ Марквартъ и говорили: откупили де они въ сѣверскихъ городѣхъ, въ Новѣгородѣ, въ Стародубѣ, въ Почепѣ, въ Глуховѣ, въ Ромнѣ, въ Переяславлѣ—у Адама Киселя, у воеводы Кіевскаго, да у князя Еремѣя Вишневецкаго, да у Миколая Обрамовича, воеводы Троцкаго, да у Яна Песочинскаго,

1) АЮиЗР, III, додатки, 101, 105.

2) Ibid., 104. Цей поташ, очевидно, з буд Керла (або-ж Абрамовича).

3) Ibid., 103. Поташ мабуть із буд Киселя.

4) Ibid., 103. Поташ, певне, з буд Пісочинського.

5) Ibid., 102, 103—105. Є звістка про те, що дозвіл на купівлю поташу давав гетьман (АЮиЗР, III, 377). Проф. М. Є. Слабченко (Организация хозяйства Украины, т. III—Одеса, 1923,—с. 76—77) вбачає тут лиш урядове регулювання приватного торгу. Проте наведені факти цілком стверджують нашу гадку.

6) АЮиЗР, III, додатки, 103.

7) Грушевський, Студії, 87—88.

8) АЮиЗР, III, додатки, 102, 103. Про державний торг поташем на Правобережжі того часу—див. J. Michałowskiego Księga pamiętnicza—Kraków, 1864,—str. 497, 509; П. А. Кулишъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, т. III (Москва, 1889), с. 69.

9) Слабченко, op. cit., III, 142—43. Див. АЮиЗР, III, 408.

у старосты Новогородцакого, да у Александра Конецпольскаго, у хоружего коруннаго, на будахъ смалчюгу и поташъ; и прошлаго де лѣта 157 году тѣ ихъ откупленныя товары, смалчюгу и поташъ, съ тѣхъ будъ поймали тѣхъ литовскихъ городовъ хлопи леберизанты и отвезли въ царскаго величества сторону въ Трубческъ, и въ Брянской, и въ Путивльскоѣ уѣздъ, и въ Комарицкую волость, и въ инья мѣста къ родимцамъ и совѣтникамъ своимъ на сбереженъе на время“. Купці просили, щоб уряд московський наклав заборону на тіі товари й повернув їм. У цій справі вони сами мали до Москви вирушити ¹⁾. Зрозуміло, що всенькі скарги й ламентациі заінтересованих осіб були цілком даремні.

Негативні наслідки війни громадянської та війни з Польщею почали яскраво виявлятися в будницькій промисловості з 1649 року. Лівобережну промисловість, обраховану на гданський ринок, військові події 1648—49 рр. одрізали були від того ринку. Але найголовніше спричинилося до руйнації будницької промисловости те, що частина робітників пішла до війська, а чимало переселилося за кордон (московський) ²⁾. Напружений стан на Сіверщині р. 1649 ³⁾ також негативно відбився на тутешнім господарстві. Не дивно, що гданські купці вживають заходів, щоб перенести свої операції до Московщини. Вони бо мали на думці „бить челомъ царьскому величеству, чтобъ онъ... велѣлъ имъ дати на откупъ въ своихъ царского величества порубежныхъ городѣхъ для будново строенья угожіе къ тому лѣса, или на урочные лѣта изъ заводу; а они де отъ того въ царского величества казну дадутъ гроши многіе по уговору“ ⁴⁾. Проте навіть за несприятливих обставин виробництво поташу, очевидночки, не припинилося. Після Зборовської угоди, що Сіверщину від території Війська Запорозького одкрояла, поляки знайшли тут великі запаси поташу. У листопаді р. 1649 Кунаков бачив (у Борисові), як „везли изъ Сѣверскихъ городовъ смалчюги и поташу больши 5000 бочекъ, что поималъ на тѣхъ будахъ гетманъ Литовской Янушъ Радивилъ“ ⁵⁾. Після Зборовської угоди вигнані державці поволі або сами повертаються до спустошених маєтків, або-ж надсилають туди своїх вірників. Надзвичайно цікавий документ, що його опублікував був Лазаревський, — лист Миколая Абрамовича до його мглинських і дроківських підданців (від 22/VI р. 1650 ⁶⁾), виразно доводить, що шляхетське панування до Лівобережжя поверталося поволі й обережно. З-під невідмінної й гучної ідеології божественного походження панської влади — адже-ж бог „w przedwiecznym postanowieniu swym Boskim taki na was (= підданих) stan włożył, żebyście poddanemi a nie

¹⁾ АЮиЗР, III, 406—407. Див. *ibid.*, 386, 392. Не зовсім правдиве твердження проф. Слабченка (ор. *cit.*, III, 156), що вбачає тут державну монополію Гетманщини, здійснювану через приватних осіб.

²⁾ Див. Літопис Самовидця, 20; АЮиЗР, III, 226; *ibid.*, додатки, 106—107.

³⁾ Див. АЮиЗР, III, 331.

⁴⁾ АЮиЗР, III, 407. ⁵⁾ *Ibid.*

⁶⁾ Лазаревський, ор. *cit.*, I, 7—9. Лист М. Абрамовича (копія) — у збірнику „Почепъ прѣ Меншиковѣ“ (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 247), арк. 152—152 зв.

рапати були“ ¹⁾ — визирали побажання й вимоги доволі умірковані. Мабуть інші методи були неможливі чи принаймні небезпечні. Заспокоєні трохи державці намагаються винагородити свої революційні збитки. Вони просять у московського уряду, щоб їм повернено було їхній поташ, що вивезений був до Московщини ²⁾, та разом заходяться коло репарації старих заводів, а подекуди й нових утворення. Приміром, 15/І р. 1650 був виданий королівський дозвіл Миколаєві та його дружині Єлисаветі Абрамовичам „на вироблення усяких лісових товарів у лісах староства Стародубівського“ ³⁾, терміном на шість років. Здається, Абрамовичам не дуже пощастило скористувати з того дозволу ⁴⁾. Нові умови на Лівобережжі цілком не сприяли великопанським замірам. Та влітку року 1651 Сіверщину окупувало було-литовське військо ⁵⁾. Тільки Білоцерківська угода відкриває згодовній шляхті рожеві перспективи. 1651/52 р. на Чернігівщині та Сіверщині було розташовано польське та литовське військо ⁶⁾. Великопанському господарству тутешньому в-останнє доля всміхнулася. 23 лютого року 1652 король ствердив удові Абрамовичці право робити поташ та інші лісові товари в лісах стародубівських і мглинських, на протязі 8 років, без заплати пневщизни й подання звідомлень до Скарбу; право вільного торгу тими товарами було застережено. Абрамовичева могла доручити той промисел за контрактом иншим особам ⁷⁾. Виробництво поташу р. 1652 мабуть не на панський пожиток обернулося ⁸⁾. Але завбачлива Абрамовичка 6/III того-ж-таки року виправляє собі дозвіл королівський відступити Мглинщину „з містом Мглином, волостю, що до нього належить, з Дроковим, селами, слободами, пустошами, лісами, борами, деревом бортним, даниною медовою, з луками, гаями, сіножатями, озерами, річками, ставками, млинами, руднями, ловами рибними й звіриними, гонами бобровими“ та инш. будь-якому иншому державцеві ⁹⁾. Але „тогожъ часу и року изъ Сѣвери, то есть изъ Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами тихъ городоувъ, много оныхъ погромивши“ ¹⁰⁾. Першу дію в „трагедії насаджування великопанської культури“ на Лівобережжі ¹¹⁾ було закінчено.

Хмельниччина загальмувала, ба навіть зовсім припинила на деякий час стосунки Лівобережної України з Гданськом, а це на західньо-євро-

¹⁾ Ibid., арк. 152.

²⁾ АЮиЗР, III, 385; *ibid.*, додатки, 97—105.

³⁾ „Gdzie przed tym urodzony Hewel factor nasz rabiał“ (Отчетъ о тридцать второмъ присужденіи наградъ графа Уварова — СПб, 1892, — с. 173. Рецензія Д. І. Багалія на I том „Описанія Старой Малороссіи“ Лазаревського). ⁴⁾ Ibid., 90, 173—74.

⁵⁾ Літопис Самовидця, 26—27; див. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій (Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. IV — СПб, 1904), с. 440—41.

⁶⁾ Літопис Самовидця, 28—30; див. Костомаров, *op. cit.*, 486.

⁷⁾ Отчетъ, 90, 173—74.

⁸⁾ Див. нижче лист Абрамовичевої від 8/VII р. 1652. Пор. Літопис Самовидця, 33.

⁹⁾ Отчетъ, 90, 175—76. Д. І. Багалій (*op. cit.*, 117) цілком слушно припускає, що Абрамовичева не встигла скористати з того дозволу.

¹⁰⁾ Літопис Самовидця, 33. ¹¹⁾ Грушевський, Студії, 89.

пейським ринку шкідливо відбилосся¹⁾. Починаючи з 1648 року, вивіз поташу до Гданського було припинено. Купці гданські зазнали тоді величезних збитків²⁾. Довелося шукати інших торговельних шляхів. Особливої ваги набирають північно-західні шляхи на Білорусь і Литву, до Королевця (Кенігсберга) й Ріги. В-осени р. 1649 Радзивіл повіз поташ з Сіверщини на Борисів, Чашники, далі р. Улою до Двини, скеровуючи той шлях на Рігу³⁾. Єлисавета Абрамовичева р. 1652 поташ із своїх мглинських буд заложилася була приставити до Королевця⁴⁾. Мабуть купці королевецькі, на непевний і небезпечний стан зважаючи, воліли відкупити готовий поташ та й то з привозом. Але безпосередній шлях на Білорусь та Литву не завжди був приступний. Іноді можливий був лиш окольний шлях, довший і незручний, через Московщину (Брянське). Вигнані державці влітку р. 1649 найбільш занепокоєні були тим, що „купцы могилевские хотятъ ево (=поташ, що був у Брянському) неналежно для купеня торговать“⁵⁾. Частину поташу, що куплений був на Сіверщині влітку 1649 року, брянчани продали того-ж-таки року „по зимнему пути“ купцям білоруським (могилевським та копиським)⁶⁾. Запевне, московські купці добре з того посередництва скористалися. Роздратовані державці чи не слушно запевняли, що поташ їхній було вивезено до Московщини „за намовою“ купців брянських⁷⁾. Справді, московський ринок (або транзит) то був тоді єдиний вихід за-для лівобережного торгу. Отже помітно поширення українсько-московської торгівлі⁸⁾. Активну роль відіграють тут купці московські (з Брянського, Трубчевського, іноді навіть з Москви)⁹⁾. Проте торгували поташем не на велику міру. Знайдено було (що правда, у певнім випадку) в-осени 1649 року в Брянському й Трубчевському усього-но 215 бочок українського поташу¹⁰⁾. Звичайно, ще більшу частину його не було виявлено зовсім. Чимало кількості поташу продано було по-за військовою адміністрацією; безперечно, була й контрабанда. Але великі запаси поташу, через неможливість вивозу, лишилися на місці, з чого в-осени 1649 року скористав був Радзивіл¹¹⁾. Питання про збут поташу набирає великої ваги. Український уряд дбає про поширення торговельних шляхів на південь¹²⁾ Чимало поташу (здебільшого з правобережних заводів) було туди продано¹³⁾. Проте для лівобереж-

¹⁾ Слабченко, III, 142—43. ²⁾ Див. АЮиЗР, III, 406—407. ³⁾ Ibid., 407.

⁴⁾ „Почепъ при Меншиковѣ“, арк. 134 зв. ⁵⁾ АЮиЗР, III, додатки, 98.

⁶⁾ Ibid., 103. ⁷⁾ Ibid., 98.

⁸⁾ Слабченко, III, 7—8, 145—47. Див. *ibid.*, II (Одеса, 1922), с. 152.

⁹⁾ АЮиЗР, III, 377; *ibid.*, додатки, 97—105.

¹⁰⁾ Ibid., 102—104. У Брянському—119; у Брянському повіті—1; у Трубчевському повіті—50; у дорозі до Брянського—45. Окрім того, продано було з Брянського 5 бочок.

¹¹⁾ Звістка Кунакова про це (АЮиЗР, III, 407) взагалі не досить ясна. Гданські купці зауважили, що „они про то не вѣдають, а та де смалчюга и поташъ чаятъ не съ ихъ будъ“ (*ibid.*).

¹²⁾ Слабченко, III, 151. Див. Труды XII Археологического Съѣзда, т. II, с. 179 — 81, 335.

¹³⁾ Куліш, *op. cit.*, III, 69.

ного поташу вага білорусько-литовських шляхів цілком очевидна. Труднощі що-до збуту позначилися і на цінах. Хоч ціни на поташ узагалі підносяться, проте їхні розміри не вражають¹⁾. Зрозуміло, що за таких умов будницька промисловість на Лівобережжі переживає тяжку кризу²⁾.

Документ, що оце подаємо, стосується до Північного Лівобережжя. Це лист Єлисавети Абрамовичевої³⁾, удови по воводі Троцьким і старості Стародубівським Миколаю Абрамовичу⁴⁾, від 8 липня року 1652, адресований до уряду та громади м. Мглина й Дрокова. Складний стан після-революційного шляхетського господарства на Лівобережжі яскраво позначився і на цьому документі. Вдова Абрамовичка (М. Абрамович помер у лютому р. 1651)⁵⁾, що їй загрожували позви з боку королевських (кєнігсберзьких) купців, які в неї поташ і шмалцуг закупили, вдається до своїх „підданих“ з проханням приставити до найближчої пристани готовий товар. Лист просякнуто звичайними на той час шляхетськими настроями, але тон листа, навіть проти листа М. Абрамовича р. 1650, значно лагідніший. Лист Абрамовичевої маємо в копії з 20-х років XVIII віку. Міститься він у „Випису зь книгъ мѣськихъ Стародубовскихъ права Майдебурского“ 17/IX р. 1720, що його копія є в збірнику документів що-до

¹⁾ АЮвЗР, III, додатки, 98, 102—104. Пор. Грушевський, Історія, VI, 190—91; його ж. таки, Студії, 86

²⁾ Тут треба взяти на увагу конкуренцію московського поташу, а також почасти й те, що деякі московські підприємці (нпр., Ртищєви), після 1654 року, заводять буди на Україні (Акты Моск. Госуд., II, 390). Про будницьку промисловість і торгівлю поташем на Московщині за XVII ст. — див. П. О. Симсонъ, Поташное дѣло въ Московскомъ Государствѣ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1913, V, 120—158); Костомаров, Очеркъ торговли Московскаго Государства въ XVI и XVII столѣтіяхъ (Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VIII—СПБ, 1906), 375—76.

³⁾ Єлисавета з Тулина Горвостаївна, дочка Самійла Горностая (h. Hippocentaurus), підкоморія Київського, за першого подружжя — Дрогоївська, за другого Абрамовичева (A. Boniecki, Herbarz Polski, t. I—Warszawa, 1899,—str. 19; t. VII—Warszawa, 1904,—str. 341). Прє Горностаїв—див. K. Niesiecki, Herbarz Polski, t. IV, str. 375—77; Boniecki, op. cit., VII, 340—43.

⁴⁾ Миколай на Ворнявах Абрамович, воеводич Смоленський, полковник королівський (1634), староста Стародубівський і Мяздєльський (1638), кашник Литовський (1638), каштелян Мстиславський (1639), воевода Мстиславський (1643), воевода Троцький (1647) генерал артилерії ВКЛ (1634—1651); один з найвизначніших державців на Сіверщині (J. Wolff, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego—Kraków, 1885,—str. 31, 60, 116, 209, 214; Boniecki, I, 19; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła, t. II—Poznań, 1839,—str. 109, 275, 435; Encyklopedja powszechna S. Orgelbranda, t. I (Warszawa. 1898), str. 20; Лазарєвський, I, 3, 7—9, 166, 175, 178, 179, 325, 336, 340, 348, 357, 383; див. Филаретъ, Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи, кн. VII—Черн., 1873,—с. 117, 118, 121; Гокмаковъ, Историко-статистическое описаніе г. Мглина—Київ, 1888,—с. 40). Abramowiczowie alias Abrahamowiczowie (h. Jastrzębiec)—див. Niesiecki, op. cit., II, 8—10; Boniecki, I, 19—20; E. Żernicki-Szeliga, Der polnische Adel, Erster Band—Hamburg, 1900,—S. 23. Ворняна—дідизна Абрамовичів (див. Baliński i Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, t. IV—Warszawa, 1886,—str. 172—73).

⁵⁾ Wolff, op. cit., 214.

м. Почепа (за 1720-х рр.). Збірник той переховується у відділі рукописів бібліотеки Київського Університету (№ 247), куди його передав був Лазаревський. Маємо аж три копії цього документу, з дуже незначними відмінами ¹⁾. Наводимо текст з першої копії, виправляючи за іншими явні помилки переписувачів (це застережено), або подаючи в примітках найголовніші варіанти.

„Гелшъбета з Тулин Горностаіовна Абрамовичова, воеводина Троцкая, Меделская ²⁾ старостина. Войтам, лавникам и всим мещанам Мглинского и Дроковского мѣста, также войтам, лавникам и мужам обоей ³⁾ волости здоровья доброго от Пїа Б҃га зичу. Яко самая слушностъ у пановъ требует, аби вѣдючи недостатки якие ⁴⁾ над подданими своими мели полетоване и фолгу имъ чинили, такъ подданих и повиннихъ своихъ оберегаем; подданіе знаючи ласку пїскую а ведаючи оних трудностях зичливостю своею, аби пїове ни на чом не шкодовали, забегат мают. Тожъ и я по вас обещаючи себе а нѣ величаючи ласки и добродейства моего, которого вамъ освѣдчаю ⁵⁾, и о податки яко другие пїове до сих часъ не наступовалем; хочу по вас дознати подданской зичливости, аби сте не отмовляючи вси до громади собравшиися з урядом моимъ добрый способъ и добрую дорогу хоч в Могилевщину, немашли близшое ку пристанѣ дороги, шмалцугъ и поташъ готовий конми своими навезли, в чиншахъ хуру ⁶⁾ потрутите; кажу зас з того мѣста латве фурмановъ намовити могу. Не разумѣйте ⁷⁾, абим вамъ ⁸⁾ для якої причини тяжест чинити мела, але того ради народа помнит мушу, поневажъ Крoлевчане на трибунале теперешнем у Вилнѣ болшъ двадцяти тысячъ ⁹⁾ заклад, если остатнею водою до Крoлевца товар сплавит не кажу ¹⁰⁾ одержати. Ведаючи тогда о такъ кгвалтовной моей потреби не тилко жебистесея мели вимовляти, але сами для ласки моей, щобим тежъ и я знаючи зичливост о вас дбала, то учините и мене тим з тяжару уволнѣте и себѣ ласку и охорону збудуете. С тим васъ Пїу Б҃гу вручаю. У Вилне року 1652 мѣя іюля 8 дня ¹¹⁾.

При сем листѣ печат еи Абрамовичовой и подпис руки еи власной сими словами: Helzbeta z Tulin ¹²⁾ Hornostaiowna Abramowiczowa woiewodzina Trocka ręka swą ¹³⁾.

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 247, арк. 115 зв.—116 (перша копія), 134 зв. (друга копія), 158 зв.—159 (третя копія). Див. *ibid.*, арк. 111. „Еще едно з тихъ давних писемъ по умертвіи Абрамовича жони его Гелшбети Горностаіовни до Мглинских же урядниковъ здавна за держави своей присланніе“ (*ibid.*, арк. 115 зв.). Про походження збірника—див. Лазаревський, *Описание*, I, с. 9, прим. 27.

²⁾ Мяделская (II копія). ³⁾ Одной (II копія). ⁴⁾ Якъ (I і III копії).

⁵⁾ Сведчаю (I і III копії). ⁶⁾ Фуру (II копія). ⁷⁾ Не разумѣйте (I копія).

⁸⁾ У I і III копіях немає. ⁹⁾ Тисячей (II копія). ¹⁰⁾ У I копії повторюється.

¹¹⁾ У II копії цифри подано церк.-слов'янськими літерами.

¹²⁾ У I копії: z Tulun.

¹³⁾ Ręko swą (I копія). У III копії підпису немає.

Новий причинок до історії декабристів.

(Новознайдений спомин про кару над декабристами).

Випадково ¹⁾ діставсь мені до рук цікавий, досі ще невідомий документ, — оповідання самовидця про кару над декабристами 13/VII 1826 р.

Оригінал цього „розказа“ сумнівів не викликає що-до своєї стародавности. Написаний він на папері фабрики А. Гончарова виробу 1813 р. (ці відомості подаються нам водяними знаками). Становить він звичайний аркуш писального паперу; цей аркуш перегнуто по-половині і скріплено білими нитками. З вісьмох сторінок — шість записані, а дві останні порожні. Правий нижній шматок 3-го арк. видерто, але це було вже, десь, на первопочатку, бо всі літери — дописані тільки до видертого місця і тому заціліли. Ні автора, ні оповідача, ба навіть дати написання, ми тут не знаходимо, але писалося це, можна думати, за часу близького до подій 1825 - 26 рр. Це стверджує окрім водяного знака на папері та звичайних логічних міркувань ще й самий характер деяких літер: N зам. H, або-ж спосіб написання таких літер як *Ъ, Я, Ж*.

Наведемо «розказъ» в повній основі, з його ортографічними особливостями.

Вотъ разказъ самовидца о казни совершенной 13 Юля. —

[Ст. 1] Въ самую полночь пятерыхъ преступниковъ привезли изъ крѣпости въ Кронверкъ и помѣстили порознь въ конторѣ Верфи и двухъ близь нее стоящихъ домикахъ. Они просили позволенія проститься и простились, желая другъ другу бодрости къ перенесенію своего жребія. Между тѣмъ собрались войска и стали составлять висѣлицу, сдѣланную прежде и привезенную туда на телѣгахъ. Приказано было въ 4 часа по полуночи совершить казнь, а въ 6-ть снятъ преступниковъ и уничтожить висѣлицу. — По сему ровно въ 4 часа раздался бой барабана, и преступниковъ вывели на валъ, гдѣ строилась висѣлица. Рылѣевъ и Бестужевъ-Рюминъ вышли въ черныхъ фракахъ и фуражкахъ, съ бритыми бородами и очень опрятно одѣтые, Пестель и Муравьевъ Апостоль также въ мундирныхъ [ст. 2] сюртукахъ и форменныхъ фуражкахъ; но Каховской въ тиковомъ халатѣ съ всклокочеными волосами и не бритую бородою: казалось онъ менѣе всѣхъ имѣлъ спокойствіе духа. На ²⁾ ногахъ ихъ были кандалы, которыя они поддерживали, продѣвши въ нихъ носовые бѣлые платки. Каждаго встрѣтилъ священникъ съ крестомъ, посѣщавшій ихъ уже два мѣсяца сряду предъ тѣмъ, со слезами прощался съ ними и давалъ цѣловать крестъ. Когда они всѣ собрались, приказано было снятъ съ нихъ верхнюю одежду, которую тутъ же сожгли на кострѣ и дали имъ длинныя бѣлыя рубахи, которые надѣвъ на нихъ привязали четырехъ угольные коженые черные нагрудники съ надписями:

¹⁾ Цей «разказъ» ласкаво передала мені Т. М. Обухова, маючи його в себе з семейного архіву московської родини П. А. Веретеннікова. ²⁾ Так написано.

преступникъ Кондратій Рылѣвъ, на второй Сергѣй Муравьевъ-Апостоль и т. д. Но какъ одна телега съ частями висѣлицы не пришла, бывъ умчана взбѣсившеюся лошадыю, то должно было [ст. 3.] тѣ части дѣлать вновь на мѣстѣ; и отъ того висѣлица не могла поспѣть ранѣе, какъ въ 5¹/₂ часовъ, до котораго времени преступники стояли всѣ вмѣстѣ, и рѣдко прерывали короткими фразами молчаніе, между прочимъ Муравьевъ сказалъ: „какая позорная смерть! — Для насъ все равно, но жаль, что пятно ляжетъ на дѣтей нашихъ!“ и потомъ нѣсколько помолчавъ: „ну, нечего дѣлать: Христось также страдалъ бывъ менѣе насъ виновенъ: мы чисты въ совѣсти своей и насъ Богъ не оставитъ!“ Сіи слова показывали въ немъ нераскаявшагося преступника. — Священникъ хвалилъ въ особенности благочестіе Рылѣва и Пестеля: „Сіи умирають, какъ совершенные христіане!“, сказалъ онъ на досугѣ. — Сорвавъ травки, преступники бросали жребій, кому за кѣмъ идти на казнь, и досталось Первому Пестелю, занимъ Муравьеву-Апостолу, Бестужеву-Рюмину, Рылѣву и наконецъ Каховскому; [ст. 4] но когда висѣлица была готова, ихъ повѣли всѣхъ вдругъ и съ несвязанными руками, о чемъ Рылѣвъ напомнилъ исполнителямъ казни; послѣ чего руки ихъ связали на зади, взвели на Эшафотъ, палачи наложили петли на ихъ шеи, подвинули колпаки на глаза и сошли, чтобъ обрушить подставки. — Эшафотъ загрѣм[елъ]¹⁾ и два первые въ очереди преступника повисли, дѣлая конвульсіонныя движенія головою, плечами и ногами; а остальные три упали на землю, потому что веревки оборвались. Они натурально ушиблись, но могли еще снова взойти на поставленный снова Эшафотъ; при чемъ Рылѣвъ произнесъ достопамятныя слова, доказывающія, что священникъ сказалъ правду: „Богъ даруетъ намъ еще минуту, чтобъ молиться за царя!“ Тогда снова надѣли петли, обрушали подставки и всѣ пятеро не существовали болѣе. [ст. 5] Через ¹/₄ часа было 6 часовъ и тѣла не смѣли оставить висѣть долѣе сего срока, сняли и вне[с]ли въ сарай; но какъ они еще храпѣли, то палачи должны были давить ихъ, затѣсняя петли руками.

Въ 4 же часа по барабанному бою начали выходить изъ крѣпости не большія, человекъ по 6-ти, партіи преступниковъ къ ссылкѣ назначенныхъ, сопровождаемые нѣсколькими солдатами, и становились каждая противу приготовленнаго отряда войскъ подлѣ костра. Здѣсь раздѣвали ихъ, срывали ордена и все это бросали въ огонь, одѣвали въ халаты обыкновенныхъ ссылочныхъ, ломали надъ ихъ головами шпаги, и послѣ всего Профосъ²⁾ давалъ каждому пощечину. (Увѣряють, будтобы Генералы: Юшневскій, Кн. Волконскій,

¹⁾ В оригиналі написано — „загрѣмъ“.

²⁾ Профосъ — себ-то асенизатор. В словнику Дала т. III. на ст. 479: «Профосъ — военный парашникъ, убирающій въ лагерѣ всѣ нечистоты; в старь это были и военные полицейскіе служители и полковые палачи».

Фонь-Визинь и Краснокутскій были въ лен[ст.]тахъ черезъ плеча, и подвергались такому позору, но мой знакомой не видалъ ихъ). Флотскіе, какъ Н. Бестужевъ и проч. были отвезены въ Кронштадтъ и тамъ также шельмованы. Послѣ чего всѣ опять собраны въ крѣпость и отправлены въ мѣсто ссылки. На другой день 14 числа по утру на Петровской площади служили соборомъ молебень съ водосвятиемъ при пушечной пальбѣ и кропили землю, оскверненную мятежниками, святою водою“.

Як бачимо, це оповідання, в основному, цілком збігається з такими науково-визнаними й ширше відомими споминами як прим. свящ. П. Н. Мисловського, Беркопфа й ин.,—але подає й зовсім нові подробиці. Опису таких сцен, як встановлення черги травицею, мордування трупів або ляпас профоса, в досі відомих споминах ми не зустрічаємо, і хоч за певність поручитися важко, це все дуже ймовірно. Що „розказ“ цей записано від самовидця кари, це не викликає сумніву; але, як видно з тексту „розказа“, ні самовидець той ні автор запису не були прихильні до декабристів люди. Тим тільки можна пояснити вложену ними в уста Рилєєва, психологічно мабуть неможливу, останню фразу: „Богъ даруетъ намъ еще минуту, чтобъ молиться за царя!“. Навіть коли-б ми розуміли (а тільки так і можна про Рилєєва розуміти), що він мав на думці не ката-Миколу I, а того царя-Костянтина, за якого декабристи зчинили своє повстання, то і тоді така фраза в устах людини, що зірвалася з шибениці, викликає психологічні сумніви, або свідчить про надлюдську силу волі й характеру у Рилєєва.

Гадаю, що поданий тут документ є одна з багатьох копій, яких безперечно ходило по Росії чимало. Коли-б одшукалися ще й інші списки і хоч на одному з них знайшлася б якась вказівка на автора запису або самовидця кари, це-б уже дуже полегшило нам впізнати, в якій мірі правдиві — подані в „розказі“ нові подробиці.

М. Левченко.

Із історії турецького письменства XIV в.

(З приводу видання турецького тексту поеми „Сюейль ве Невбеһар“ 1350-1378 р., що опублікував Й. Мордтман 1925 р.).

Мордтманове видання „Suheil ve Nevbehâr“ (Ганновер 1925) становить собою перший том задуманої серії: Quellenwerke des islamischen Schrifttums. Містить книжка в собі фотолітографований турецький текст (без перекладу) новознайденої поеми „Сюейль ве Невбеһар“ XIV в. з невеличким (на 7-ох ст.) переднім словом од видавця. Кінчає Мордтман своє переднє слово заявою, що точніший дослід нововиданого пам'ятника він, дуже старий, полишає молодшим. А безперечна річ, що „Сюейль ве „Невбеһар“—з історично-літературного погляду дуже цікавий пам'ятник: він викликає читача-тюрколога на низку всяких історико-літературних споминів і міркувань.

І.

Шейх Ольван.

В кінці XIII в. та в початку XIV-го перед нами виразно стоять відомі поетичні фігури трьох малоазійських поетів, що писали турецькою мовою: Султан-Велед 1226-1312, Юнис Емре 1308, Ашик-паша 1271-1332. Мабуть безпосередньо до них треба долучити й четвертого—того, хто переклав перську композицію-трактат, де віршами викладається містика з її символічною мовою: „Гольшен-и раз“¹⁾ = „Рожевий квітник тайн“ азербейджанця-перса Мехмуда Шебистерського (пом. 1320)²⁾. Переклав на турецьке св. шейх Ольван. Хто він, той Ольван? Найпевніш не хто, як Ашика-паші син³⁾. Видно, що шейх-Ольван далі провадив батькову літературну діяльність⁴⁾. Епітет „шіразець“, якого надають Ольванові, вказує

¹⁾ Турецька вимова: „Гюльшен-і раз“.

²⁾ Про Мехмуда Шебистерського див. мою „Історію Персії“, т. III (М. 1915) ст. 94.

³⁾ Див., прим., в „Аш-шақіақ ан-ноғманіййе“ Таш-кьбпрю-заде 1558 р. (друк. на полях египет. видання ибн-Халлікяна 1310 = 1893 р., т. I, ст. 7): „Шейх Ольван—то син Ашика-паші“. Таш-кьбпрю-заде вміщає шейха Ольвана в рубрику тих письменників, котрі були сучасниками османського еміра Османа I (пом. 1326) і дуже вихваляє Ольванову побожність; каже він, що поховано Ольвана недалеко Амасії, і додає, що сам він, Таш-кьбпрю-заде, ще як був зовсім молодим парубком (фі зонфова́ни ш-шаба́би), одбув прощу до святої Ольванової могили (қад зорто марқада-һу ль-моқададаса). Та ми маємо звістки, що Ольванова могила вже й більше ніж сто літ перед тим, принаймні в чверті XV-го в., вважалася за велику святиню. Т. зв. Мюльбахський студент бл. 1438 р., в XV розділі своїх споминів про перебування в Туреччині, де він повідає про чудотворні могили свв. шейхів, каже, що Ольванові-паші моляться люди, які мають сварку з близькими (Aliuan passa discordantibus patrocinium concordiae confert), і що він показує себе перед ними часом у вигляді молодика, а часом у вигляді старця. (Див. ст. 33 за базельським виданням 1543 р., в III томі додатка до Бібліяндрового латинського Корана).—Про літературну діяльність оцього Ольвана, Ашикового сина, Таш-кьбпрю-заде каже, що Ольванові належить „віршоване писання про обихідні подробиці містичної путі“ (назм фі атвâр ес-солук). Заголовок він не наводить, але-ж ясно, що оцей „назм фі атвâр ес-солук“ Ашикового сина і є той самий переклад перського „Гольшен-и раз мин сільм ель-мешайих“, який в інших тезкиратах так і зветься перекладом Ольвана, чи „Ольвана-шіразця“. Завважмо до речі, що тезкирист Сехій (старший од інших; писав між 1520-1548 рр.), кажучи про турецький переклад „Гольшен-и раз“, зве перекладача не повним іменням, не „шейх Ольван-шіразець“, а коротше, попросту: „Шейх-шіразець“ (див. даргор. видання 1325 = 1907 р., ст. 57: „Мевля-на Шіразі, мешайихден“).

⁴⁾ Європейські історики турецького письменства спиналися на Ольвані аж надто мало; порівн. якихсь сім рядків у Гаммера (Geschichte der osmanischen Dichtkunst, 1836, т. I, ст. 64; навіть без покликання на якесь джерело), та не більш і у нового E. Gibb'a (A hist. of the Ottom. poetry, т. I, 1900, ст. 180). У Гібба ми додаємо ще й певну неакуратність. Джерелом для нього був Таш-кьбпрю-заде, але переказав його Гібб не гаразд: тезкиретний вислів: „назм фі атвâр ес-солук“ обернув Гібб в „а Divan“ (тобто в „збірку ліричних поезій“). Не видно, чи знав Гібб принаймні про угальський рукопис турецького „Гюльшен-и раз“, що його давно вже описав Торнберг під № 184 (C. Thornberg Codices Univ. Upsal., Лунд 1849, ст. 113); вже ж і Торнберг писав, що „Китаб-и Гюльшен-и раз мин сільм ель-мешайих — fortasse scriptorem habet Elwan Schirazensem, qui regnante Urkhano Sultano versionem libri [persici, a Mahmudo Schebisterio scripti] turcicam edidit“. Торнберг покликався ще й на Фляйшерів опис дрезденських рукописів, 66.

коли не на те, що Ольван сам побував у Шіразі в Персії, то принаймні на те, що Ольвановому серцю близькі були літературні течії не тільки Тебріза, ба й Шіраза, важливого тоді огнища перського письменства, де ще так недавно жив і помер преславний перський поет-мораліст Са'дїй і де в XIV в. почала виблискувати ціла плеяда нових талановитих письменників (між ними молодий Хафиз і чимало поетів епічних)¹).

II.

Деяке затишшя в розвитку турецької поезії після чверти XIV в. Прозаїчні пам'ятки (Табарій по турецьки 1310 р., одночасно з середньоазійськими Рубгузієвими «Легендами»; Бенташеві «Навчання» і ин.).

Після перших своїх значних отих поетів поч. XIV в. (Султан-Велед 1226-1312, Юнис Емре 1308, Ашик-паша 1271-1332 та очевидячки й його син Ольван) турецьке художнє письменство в уділах геть усіх декархів М. Азії не являє жадного видатнішого імення протягом чверти століття, або навіть більше — протягом років п'ядесятьох; в османському уділі тоді князував емір Урхан (1326-1359) та почав своє князування (1359) емір Мюрад I (що потім, як герой, загинув на Косовому полі 1389).

Тільки-ж літературний настрій і традиція, будь-що-будь, під той час не переривалися і виявляли себе чи то в формі віршованій, чи навіть і в прозаїчній науково-літературній (а до тих часів була звичка — писати прозаїчні речі не мовою турецькою, ба традиційною загально-ісламською мовою арабською, або перською).

Попереду подивімся, чи видко якесь віршування 1-ої половини XIV в. після вищеназваних поетів, — і побачимо, що складання суфійських віршиків, чи то під перським впливом, чи то під впливом простонароднього Юниса Емре, там і сям тяглося в турків далі. І це була річ природня: бо зростало в М. Азії число чérців-дервішів з їхніми монастирями, — а раз зростали дервішські обителі із своїм гуртовим, кенобійним життям, то повинно було далі розвиватися і їхнє віршування. Адже, як справедливо завважає проф. Менцель²), в дервішському містичному ритуалі та монастирському дервішському житті грають вірші таку саму роль, як у християнській богослужбній одправі музика. Проф. Менцель, спинившись на таких маловідомих у літературі йменнях, як Кайгусуз, добачає в них безпосередніх продовжників Юниса-Емре і вважає, що Кайгусуз витворив найкращі гімни в простонародньому дусі Юниса-Емре³). А надто не міг завмерти літературний настрій, під неперервним впли-

¹) Найважливішими осередками перського літературного життя в XIV в. були Тебріз в Азербейджані (столиця перських монголів) та Шіраз у Фарсі (васальний монголам).

²) Theodor Menzel: Die ältesten türkischen Mystiker — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ 1925 (т. 79), ст. 284.

³) Див. названу статтю проф. Менцеля, ст. 285. Автор, безперечно, дуже рахується з писаною по-турецьки працею Мехмед-Фуада Кьобрюлю-задé: „Перші суфії в турецькому письменстві“ (Царг. 1918). — Поруч Кайгусуза він підносить св. Байрама (пом. у XV в.).

вом перським, серед дервішів-мевлевіїв¹), бо місто Конія (недавня столиця цілої Малої Азії), в розмірно-культурнішій Караманії, з пресвятою гробницею голови мевлевійського ордена, великого перського поета Джелаледдіна Румійського, природньо була таким мевлевійським осередком, де перські літературні традиції міцно трималися, а знайти собі літературний вислов могли не тільки в традиційних мовах перській та арабській, ба—очевидячки—і по турецьки: дорігу для цього показав і син Джелаледдіна Румійського Султан Велед. Знов-же, не могли сюди в Конію не доходити і не залишати впливу повсюдно-популярні віршування Юніса Емре. Окрім того з'являлися турецькі вірші і в найправовірнішому богословсько-мусульманському дусі, призначені для шкільного вжитку, про питання ісламської догматики та юриспруденції. Саме до таких виробів належить один з найстаріших датованих турецьких рукописів 1332=731 року, де міститься зроблений турецькими віршами (не в Анатолії, а в сусідній Сирії) переклад з арабського віршованого підручника (чи ніби й катехізиса) для богословів-правників ханефітського толку: „Аль-манзуме н-Несефіййе фі ль-хилафіййа́т“ — „Несефієве віршування про спірні питання“. Автор арабського першого пису — то дуже славний туркестанський догматист-ханефіт Неджмеддін Абу-Хафс Омар Несефій; жив він ще в XI—XII в. (1068-1142) і в своїй оцій катехітичній поемі „Хилафіййа́т“ (2700 віршів реджезного метру) погуртував і порівняв розбіжні погляди різних імамів на ті чи інші казуси та подробиці мусульманського права²). Турецький перекладач (Ібрагім син Мустафи, внук Алішіра)³) мав — це видно з його прикінцевого слова — якусь відповідальну посаду (був „хаким“) у північно-сирійському місті Хамі; тільки-ж, і серед арабів (мамлюцьких підданих) живучи, не забував він про своїх земляків-турків: — до арабщини, каже він, вони якось проходили („Еребіййете регбетлер ф́атир о́лду“), а тому для кращого навчання він зважився („джюр'ет ейледі“) дати турецький переклад з арабського Несефія⁴). По суті, це не є й поезія: коли-б не віршована форма, то ми-б віднесли цей трактат про „Спірні питання“ до найчистішої прози.

Що до прозаїчних турецьких явищ XIV в., то зазначити їх випадає хоч три-чотири, наперед одначе пам'ятаючи, що декотрі з-поміж них може й не зовсім певні:

а) Мабуть, іще року 1310-го, саме тоді як молода Османська держава допіро розгорталася, перекладений був у М. Азії по турецьки славнозвіс-

¹) Деякі дрібні зразки, на підставі антологій, складених у XVI в., позазначав ще й старий Гаммер у своїй „Gesch. der osman. Dichtkunst“, т. I (Пешт 1836), ст. 63-67. Здебільша всіх їх злегка торкнувсь і Гібб в „A history of Ottoman poetry“, т. I (Лондон 1900), ст. 421-426.

²) Про Несефія див. К. Брокельман: Geschichte der arabischen Litteratur, т. I (Ваймар 1898), ст. 427-428.

³) Дідове ім'я Алішір чи не вказує на перський рід цього турка?

⁴) Цей рукопис 1332 р. належить Британському Музеєві (№ 6815). Описав його (і подав факсимільні знімки) В. Д. Смирнов: „Древнѣйшая датированная турецкая рукопись XIV вѣка“ в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археол.“ Общ. т. XXII (1914), ст. 107-125.

ний арабський-літописець Табарій (ум. 923), — тільки-ж турецького переклада того зроблено не з великого арабського первопису, а з трохи пізнішої (963) перської вкороченої саманідської переробки¹⁾. — „За допомогою од Всевишнього бога я-бідний переклав це по-турецьки, на користь тим людям, котрі не володіють (аджзі олан) мовою арабів та персів“, каже перекладач у вступі²⁾. Турецька оця версія не дуже точна, часом трапляються вкорочення проти перського оригіналу, а часом бувають і додатки, що цікавенько ілюструють тодішні літературні вподобання Малої Азії. От, легендарну історію перських династій Пішдадідів і Кеянідів зачерпнуто із епоса „Шаг-намé“ (живовидячки щоб своїм малоазійським читачам догодити), та й часом це буває зроблено не без комічності. Бо, приміром, переказавши великі лицарства героя-Ісфендіяра, турецький той перекладач кінчає словами: „Бу дюрүг-и бі-фюрүг бунда темам олду“ = „Оця пустопорожня брехня тут і кінчається“. У друкованому виданні ця турецька версія має трохи облудливий заголовок: „Переклад великого Табарія“; міг-би хтось із того гадати, ніби оригіналом було не перське вкорочення, а арабський, справді великий, первопис³⁾. Родом був турецький перекладач, наскільки можна про це судити з особливостей його турецької мови, безперечно не османець, а найшвидше — із східньої частини Малої Азії⁴⁾.

Коли дата турецького Табарія 1310 р. точна, то вона — це варто зазначити — збігається з деякими аналогічними історико-літературними

¹⁾ Дата для турецького перекладу: 1310 р. (= мусульм. 710) подається в маргінальних примітках до декотрих списків відомої бібліографічної праці Хаджі-Халфі ХVІІ в. Звернув на це увагу ще 1827 р. Френ, а спопуляризував його квазіву Козегартен у передмові (ст. ХVІ) до 1 т. свого латинського перекладу з арабського *Tabaristanensis Annales regum atque legatorum Dei* (Грайфсвальд 1831) в рубриці „De epitome turcica“. Сам Козегартен висловив сумніви про рік 1310: „opus aliquanto recentius esse crediderim“. Але тюрколог Г. Розен (в „*Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*“, т. II, 1848, у замітці, про яку мова буде нижче) справедливо завважив, що архаїчна мова турецького перекладу справді свідчить про належність його до початку VІІІ (= ХІV)-го віку (ст. 160). І так само, за сорок літ після того, авторитетний філолог Ріє у своєму описі турецьких рукописів Британського Музею (Лондон 1888) висловився за те, що про ранню дату турецького перекладу виразно промовляє „the archaic style of the translation“ (ст. 22, б). У Ріє названо й інші європейські рукописи турецького Табарія, окрім того що в Британськiм Музеї.

²⁾ Див. ст. 6 царгородського видання 1260 = 1844 р.

³⁾ „Тебері-йи кебір терджюме-сі“ вперше видруковано в Царгороді 1260 = 1844. Це п'ять частин, in folio, ст. 167 + 147 + 138 + 164 + 201, — укупі по-над 800 сторінок. Дальші видання: Булак 1275 = 1858, Царгород 1288 = 1871 і, здається, ще. З приводу першого царгородського видання вмістив Г. Розен у „*Zeitsch. d. Deutsch. Morg. Ges.*“, т. II (1848) замітку: Ueber die in Constantinopel gedruckte türkische Uebersetzung von Taberi's Geschichtswerke (ст. 159-187). Тут перекладено вступ до турецької версії, зроблено огляд, де що в клязі е, та подано уривки архаїчного того турецького тексту з перекладом, і з граматичними поясненнями старих особливостей мови. Там-само (т. II, ст. 285-314) подав А. Мордтман статтю: Nachrichten über Taberistan aus dem Geschichtswerke Taberi's з передмовою, де дано невідхвальну характеристику цього турецького історичного елаборату.

⁴⁾ „Зроблено переклад у Сирії або в Іракові“, каже Мордтман (*Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*, т. II, 1848, ст. 286), відносячи при тiм цю переробку до початку віку не ХІV-го, а ХV-го, з лінгвістичних — як він каже — міркувань, зрештою нічим реально не обґрунтованих.

явищами в сусідній монгольській Персії. З монгольськими ханами, що резидували в сусідньому Азербайджані (в Тебрізі, чи в інших азербайджанських городах), М. Азія стояла в васальних відносинах, тоді ще навіть не чисто номінальних, а більше-менше реальних-таки; адже над Персією панував такий володар, як хан Олчжейту-Ходабенде (1304-1316), син не менше видатного Газан-хана (1295-1304). За обох тих монгольських ханів сильно виявила себе перська історіографія, закровна в дуже широкому, всесвітньому напрямі: визначним тоді явищем була величезна історична „Всезбірка літописів“, закінчена під керуванням везіра Решідеддіна близько того самого 1310 р., коли мала-б скластися турецька версія Табарія. І чи не могла-б отая турецькая переробка теж усесвітньої (тільки давньої) Табарієвсі всезбірки бути відгуком тих жвавих піднесених історичних інтересів, що так яскраво висвічували в тодішній монгольській Персії? ¹⁾).

б) Заразом варто хоч мимохідь згадати тут: до тієї самої дати 1310 р. стосується ще одне літературне турецьке явище, з царини прози, тільки не в Анатолії, а в Середній Азії, монгольсько-підданій. То — ще й до наших днів дуже й дуже популярная серед татар Рубгузієва прозаїчна збірка: „Повісті за пророків“ = „*Qıycaş alı-anbıyâ*“, що її складено в Нехшебі (по той бік Аму-Дар'ї) за давнішими арабо-перськими матеріялами ²⁾). Склав її шейх-кадий Насир Рубгузієв 709-710 = 1309-1310 р., на бажання одного з членів монгольського владущого дому; про це Рубгузієв сам оповідає у вступі та на-прикінці ³⁾). Загальний зміст Рубгузієвої збірки, коли виключити аж надто байкові наверсткування, є більше-менше

¹⁾ Про історіографічну діяльність везіра Решідеддіна диви мою „Історію Персію“ т. III, 1 (1915), ст. 44-48 і д.

²⁾ Як бачиться, за підвалину для Рубгузієвої компіляції стався текст т. зв. псевдо-Кисаївих „Повістей за пророків“, тоб-то перська переробка мабуть чи не XIII в., надписана ім'ям Кисаїя XI в., що скомпонував свої „*Qıycaş alı-anbıyâ*“ мовою арабською (Тепер арабський текст справжнього Кисаїя видав J. Eisenberg у Лейдені 1922-1923, 2 т.т.).

³⁾ Ці джагатайські „*Qıycaş-ı Rıbguzı*“ давненько видрукував Н. Ільмінський (Казань 1275 = 1859), і про його видання казанський професор Готвальдт наперед оповіщав європейських орієнталістів, як про дуже цікаве явище (див. *Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.*, т. XIII = 1859, ст. 504-505). Шкода лиш, що Ільмінський використав для видання не дуже старі рукописи, а новіші, тобто з перемінами на лад новітньої татарської мови. Ріс в „*Catalogue*“ у турецьких манускриптів Британського Музею (Лонд. 1888) описав на ст. 269-273 британський манускрипт XV в., подав зміст Рубгузієвої збірки і схарактеризував архаїчну тюркську мову Рубгузія. Барон В. Розен в своїй рецензії на цей „*Catalogue*“ Ріс (в „*Запискахъ Восточнаго Отдѣлення Імп. Рус. Археол. Общ.*“ т. III = 1888) уважніше спинився (ст. 287-288) на вміщеній там статті Ріс про Рубгузія. Уривок з Рубгузія про пророка Салиха переклав з британського рукопису на російську мову П. Меліоранський в юбілейній збірці на честь бар. В. Розена (СПБ 1897, ст. 279-308). З друкованого тексту Н. Катанов подав російський переклад повісти про „Юнаків Печеря“ (тоб-то про сім ефеських молодиків, що заснули за часів Декієвого гоніння на християн) — в VIII т. „*Записокъ Восточнаго Отдѣлення*“ (1893), ст. 242-245, в статті: „Татарскія сказанія о Семи спящихъ отрокахъ“. Той переклад Н. Катанова передрукував я на ст. 66-69 мого видання: „*Семь спящихъ отроковъ эфесскихъ*“ (М. 1914 = 41 вип. „Трудовъ по востоковѣдѣнію Лазар. Ин-та“); пор. іще там у мене ст. 30-31 про перського же-Кисаїя.

той самий, що й у відповідних (а саме — початкових) частинах історичної всебірки Табарія, бо й Табарій оповідає про тих самих старозавітних і новозавітних пророків і здебільша навіть у тому самому порядку, як і Рубгузій. При спільній монгольській сюзеренній зверхності і над Середньою Азією і над Анатолією, могли Рубгузієві легендарні „Повісті“ дістатися до малоазійських турків тоді-ж-таки, в 1-ій четвертині XIV в., становлячи собою для малоазійської турецької людности лектуру, рівнобіжну до турецького Табарія.

в) Це зрештою лиш здогади. Здавалося-б, що за те цілком уже неохитно стоїть перед нами інший прозаїчний автор — заходжий до М. Азії хорасанець св. Хаджі Бекташ, епонім дервішського ордена бекташіїв, патрон (принаймні після своєї смерті) яничарського війська, близький приятель поета Ашика-паші (що пом. 1332). Молитися Бекташеві, писав про нього т. зв. Мюльбахський студент-бранець бл. 1438 р., — це дуже добре тим, хто вируждається в дорогу ¹⁾. Ми маємо підписаний Бекташевим ім'ям прозаїчний трактат про стадії містичного суфійського пізнання („ме'рифет“), відомий нам у рукопису XVI в. ²⁾. Найдокладніші біографічні відомості про Хаджі-Бекташа ми знаходимо у історика Алі-челебія XVI в. ³⁾. Зроду був Хаджі-Бекташ хорасанський перс, — повідає Алі-челебі, — і там-таки на батьківщині пристав Бекташ до дервішів через одного з учеників святого туркестанського ходжі Ахмеда Йесевія [пом. 1167; це той самий Йесевій, що його, тюрксько-джагатайською мовою віршований, „Діван мудрости“ являється одним з нечисленних старих пам'яток джагатайського письменства і не перестає пильно читатися серед татар ще й до наших днів. Таким чином між Ахмедом Йесевієм та Бекташем має бути тісний ідейний зв'язок]. В М. Азії опинивсь Хаджі-Бекташ не одразу: він одбув далеку прощу до Арабії до св. Мекки, та звідти через Сирію проїхав не додому, а до малоазійського міста Кайсаріє, де за свою святість ізнайшов багато вчеників і прихильників. Османський емір Урхан, заводячи яничарський корпус (1329), попрохав у Хаджі-Бекташа поблагословити нове військо, і Бекташ — запевняв Алі-челебі — справді поблагословив ⁴⁾. Помер він — одні кажуть — року 738 = 1337 (ця дата дуже підозріло міститься в назві його ордену „Бекташіє“, в цифровому значінні літер того слова, — коли скласти всі літери-цифри до купи); але інші переносять рік Бекташевої смерті на пізнішу пору. От, історик літератури Таш-кьбпрю-заде (1558) вміщає Бекташа в рубрику тих шейхів,

¹⁾ Див. базельськ. видання 1543 р., при Бібліяндровому латин. Корані, ч. III, ст. 33.

²⁾ У Ріс в Catalogue of the turkish mss. in the British Museum (Л. 1888) на ст. 246-247 подано докладний опис того суфійського трактату (обсягом 90 л.л.), надписаного ім'ям Хаджі-Бекташа.

³⁾ Алі-челебі: „Кюнньюль-ехбър“, царгород. вид. т. V, ст. 52-58, у відділі подій Урханового панування (1326-1359).

⁴⁾ Звістку про це поблагословіння ми, звичайно, знаходимо й у всіх інших османських істориків, в тім числі й у тих, що писали раніш од Алі-челебія, як, от, Ашик-паша-заде та Нешрій. Гаммер (Hist. de l'empire Ottom., т. I, 1835, ст. 124) покликається передовсім на Нешрія.

котрі померли за Мюрада I (що запанував 1359)¹⁾. — Що-ж до того дервішеського ордену, який зветься „бекташі“ за іменням Хаджі-Бекташа, то орден існує й досі, до XX в.; ті дервіші-бекташі, хоч і титулюють себе соннітами, в своїх доктринах держаться і зівсіді держалися дуже крайніх тенденцій шітських. Вони раз-у-раз жили в тісній приязні з яничарським військом та й раз-у-раз брали жваву участь в усіх яничарських розрухах, і в четвертині XIX в. навіть добре постраждали за свій звязок з яничарами²⁾. — Отак малювавсь Бекташ перед дослідниками XIX в. У XX-ім віці погляд на Бекташа і на ідейну його близькість до ордену бекташіїв сильно змінивсь³⁾. Заперечують, щоб Бекташ брав участь у заснуванні яничарського війська: то вже мабуть пізніші дервіші-бекташі, заприятлившись з яничарами, мали вигадати таку легенду про свого епоніма; та й самий орден — гадають — є явище пізніше од Бекташа, принаймні літ на сто: сконстатовано, що назву ордену „бекташіїв“ можна зустріти допіру на початку XVI в. Тому ставлять під сумнів, чи й сам Хаджі-Бекташ визнавав ті еретичі ідеї, які визнає названий од його імення орден бекташіїв⁴⁾. У звязку з цим поставлено під сумнів: містичні „Бесіди“ („Maqâlat“), надписані Бекташевим ім'ям — чи справді належать його перу?

г) Але, здається, ніякісіньких уже вагань не може собою викликати прозаїчний турецький переклад збірки оповідань: „Каліла та Димна“, зроблений з перської мови між 1339-1348 рр., що його рукопис-унісум переховується в царгородському рукописному книгоховищу Лалелі під № 1897⁵⁾. Перекладач зве себе Мес'уд, — і це живовидячки в Мес'уд ибн-Ахмед, не аби-який малоазійський письменник, що несподівано виступив перед нами із своєї безвісти лиш останнім часом, дякуючи Мордтману.

¹⁾ Таш-кьопрю-заде: „Аш-шақâиқ ан-ноғмâніййе“ на полях каїрського видання ибн-Халликяна, т. I, 1310—1893, ст. 22-23.

²⁾ бо коли султан Махмуд II в 1826 р. геть вищив яничарів, то заразом поруїнував чимало бекташіївських монастирів, надто в околицях Царгороду.

³⁾ Головним чином це зробив Г. Якоб в основній розвідці: Die Bektaschijje in ihrem Verhältniss zu verwandten Erscheinungen (в Abhandlungen Bawарської Академії Наук, класу I, XXIV, відд. 3, Мюнхен 1909); там огляд джерел на ст. 4-12. Друга його праця — Beiträge zur Kenntniss des Derwischordens der Bektaschis, Берл. 1908 (в серії: Türkische Bibliothek, № 9). Якобові думки, загалом кажучи, прищепилися в науці: в його дусі склав Р. Чуді статтю „Bektash“ в лейденській „Enzyklopädie des Islam“ (т. I, 1911, ст. 720-721). Поправки та модифікації до Якоба і Чуді вніс Кьопрюлю-заде Мехмед-Фуад у своїй книжці „Тюрк едебіййатында ільк мютесаввифлер“ (Царг. 1918). Уже знавши працю Кьопрюлю-заде, написав відповідні сторінки Т. Менцель у своїй статті: „Die ältesten türkischen Mystiker“ в Zeitschr der Deutsch. Morg. Ges., т. 79 (1925), ст. 285-287.

⁴⁾ Варто згадати, що й у XVI в. турки це відчували. От у Таш-кьопрю-заде (1558) читаємо: „За наших часів [тоб-то в XVI в.] деякі нечестивці (малазіде) брехливо почали виводити себе од Хаджі-Бекташа; але він безперечно не поділяв (бува барі) їхніх думок“. Див. „Аш-шақâиқ ан-ноғмâніййе“, ст. 23 на полях каїрського вид. ибн-Халликяна, т. I, 1310 — 1893, ст. 22-23.

⁵⁾ J. Mordtmann: „Subeil und Nevbehâr“ Ганновер 1925, вступ, ст. 11.

III.

Перевіршування ХІV в. з перської романтики.

Мес'уд ибн-Ахмед, віршівник романтичного епосу: «Сюгейль та Невбеґара» (1350-1378).

До найостанніших наших часів письменник Мес'уд ибн-Ахмед був, можна сказати, зовсім невідома постать в історії турецької літератури. Сами турки ще в ХVІ в. ґрунтовно його призабули. В старих османських тезкиратах (історико-літературних антологіях) ХVІ в. ми не знаходимо про нього ніяких даних окрім дуже глухої, невиразної згадки у одного з тих тезкиристів — Ашика-челебія (пом. 1568-1571). Ашик-челебій, торкаючися епохи найперших османських емірів, каже між иншим от що:

„Хоч од їхніх часів у нас немає ані писаної ані усної звістки за якесь поетичне ім'я, все-ж казати рішуче, що таких і зовсім не було, ніяк не можна. От, один письменник, що звався Ахмед (sic!), звіршувавши таким метром, як в „Шаһ-намé“, тоб-то метром „мютедâрик мехбу“, присвятив славним їхнім [османським] іменням повість (десътан): „Сюгейль ве Невбеһâр“. Що правда, він її переклав з мови перської („фарсіден“) — та вмів і сам знайти деякі ідеї (ма'нілер“, досл. „значіння“) . Писав у дусі свого часу, — і виклад у нього аж занадто турецький ¹⁾. В дитинстві („һенґам-и туфӯлійһетде“) я [цю поему] бачив, тільки-ж [тепер] вона трапляється аж надто рідко („кямйаб“). Не через те що вона щільно ховала за запоною свою вроду-красу, а взагалі через те що вона не мала такого обличчя, яке-б варто показати народові, місце її так і залишилося поза запоною. От із теї книжки вірш, де описується ніч:

Коли стає сумно, треба тобі під тую хвилину подивитися,
Як по ізумрудному морю [-небу] пливе золотий корабль [-місяць] ²⁾.

Минуло три з половиною століття після того — і англієць Гібб у I томі своєї „A history of Ottoman poetry“ (Лонд. 1900, ст. 226-227) витяг з Ашикової тезкире ХVІ в. оцю звістку, переклав її по англійськи (не скрізь добре) ³⁾ і, зареґиструвавши того невідомого автора („a certain Ahmed“) до рубрики поетів Мюрада I (1359-1389) ⁴⁾, він — звичайно — при-

¹⁾ Живовидячки, це була велика вада в очах Ашика-челебія, що жив за Сулеймана Пишного ХVІ в., коли „занадто по турецьки“ писати — ве належало до доброго тону.

²⁾ Цю Ашикову цитату, в турецькому тексті з німецьким перекладом, див. у Мордтмана: „Suheil und Nevbehâr“ (Ганновер 1925), вступ, ст. 5-6. В перекладі наведеного вірша я рішуче одступаю од Мордтмана, бо він перекладає так: „Recht ist es, dass er Kummer hat: achte auf diesen Augenblick: Smaragd im Meere und dieses goldene Schiff“.

³⁾ Не знаючи, що „Сюгейль ве Невбеһâр“ це в л а с н і імення закоханої пари, Гібб віддав заголовок поеми через „Сузір'я Канопа та Весна“ (Сапорус and Vere — двічі: на ст. 226 і на ст. 427). Для двостишся, наведеного у Ашика-челебія, Гібб так само подав переклад мало прийнятний; тільки-ж слід завважити, що пізніш і Мордтман, маючи вже цілу поему в руках і знаючи весь контекст двостишся, переклав його більш-менш однаковісінько з Гіббом.

⁴⁾ Гібб дає дату 1390. Так у нього і на ст. ХVІІ.

неволений був сконстатувати як сумний факт, що тая „Ахмедова“ повість „Сюейль ве Невбеһар“ загинула.

Тільки-ж вона не загинула. За якихсь 25 літ після Гібба розшукав її Мордтман, серед рукописів Берлінської Державної Бібліотеки, і 1925 р. факсимільно видав її в світ ¹⁾, фотолітографією, з невеличким вступом; перекладу поеми він не дав, та для тюркологів важно й те, що тепер вони, дякуючи Мордтманові, мають турецький текст. І виявляється, що зміст тієї чималої поеми (5568 двостишшів, на 189 л. л.) — чисто любовний. Царевич Сюейль, син могутнього йеменського царя, здобуває од батька всі ключі, до всіх царських комор; тільки од однієї зачиненої кімнати батько синові ключа не дає. Та Сюейль, хитрощами, таки доскокує ключа — і, одчинивши замкнену світлицю, бачить там портрет незрівнянної красуні; це царівна Невбегара. Її батько — китайський імператор („фагфур“). Сюейль, ущерть закохавшись, їде з малярем (написателем того портрета) до Китаю — і, після довгих, важких пригод, нарешті дістає собі Невбегару та й, привізши додому, до Йемена, після того щасливо панує над рідним краєм. Автор цієї поеми точно називає і своє ім'я в передмові (віршованій, як і ціла поема). Показується, що Ашик-челебій XVI в. помилився: не „Ахмед“ зветься автор, ба „ибн-Ахмед“, а ще точніш: Мес'уд ибн-Ахмед (ст. 13, вірш 12); що правда, першу тисячу віршів звіршував теж за перським оригіналом не сам він, а його небіж, який справді звався Ахмед: усю-ж решту дописав дядько, Мес'уд той (ст. 21: 12; ст. 25: 4). Почалося віршування 1350=751 р. (ст. 26: 3), а закінчилося, як видно з епілога (ст. 378: 1), року 1378=780-го; тоб-то праця тяглася літ трицятеро. Просодія — зовсім не перський метр, позичений із „Шаг-наме“ (як був запевняв Ашик-челебій у XVI в.), а звичайний старотурецький силабічний, по одинацять складів у кожному півстишші. Мова поеми, це, як зазначав Ашик-челебій справедливо, таки дуже турецька, без надто великого обтяження арабськими та перськими елементами; автор — цілком свідомий того і пишається з того (див. епілог, ст. 370: 10 і д.). В мові в прикмети східньо-тюркські.

Звідки був родом Мес'уд ибн-Ахмед? Натяк на це Мордтман справедливо добачає в прикінцевому поетовому слові (на ст. 376, вв. 13—14). Там Мес'уд, згадавши про вірмен та жидів, смиренно додає і про себе грішного: „Мюсюльман ола, банә нисбет, фиренг“=„В порівнянні зо мною франк (-гяур) буде мусулманин“. Взявши на увагу з одного боку східньо-тюркські особливості в Мес'удовій мові, а з другого боку — той факт, що Мес'уд (як буде видно) мав колись літературні справи в західній М. Азії, в Айдині, Мордтман із того висновує (вступ, ст. 12), що Мес'уд був родом з Туркестана, прийшов шукати кар'єри в М. Азії та й писав свою поему „Сюейль та Невбегара“ перебуваючи в Смирні: не де бо, як у Гяурській Смирні, автор найлегше міг зустрічатися і з жидами, і з вірменами,

¹⁾ Suheil und Nevbehâr. Romantisches Gedicht des Mes'ud b. Ahmed (8 Jhdt d. H.). Nach der einzig erhaltenen Handschrift in der Preuss. Staatsbibliothek. Mit einem Geleitwort von J. H. Mordmann. Hannover 1925. Ст. 13 (нім.) та 378 (тур.)

і з франками. — Тільки-ж мені здається, що такий Мордтманів висновок черезлад скорий, бо в наведеному Мес'удовому двостишшю приховано виразну вказівку ще на одну народність — курдську, якої у Смирні навряд щоб було багацько. Адже речення: „В порівнянні зо мною франк (Гяур) буде мусулманин — це ж видюща парафраза, чи — там — ремінісценція, дуже відомого турецького прислів'я: „В порівнянні з Гяуром курд — мусулманин“ = „Г'явура гьоре кюрд — мюсюльман“. Очевидячки, віршував свою поему Мес'уд там, де багатенько було курдської людности і де евфемістично випадало — аби не ображати курда — вжити слова „фіренг“ замість „курд“. Живуть курди в східній (не в західній!) частині М. Азії, та в західній Персії та в Закавказчині. Поруч них, чи всуміш із ними, сидять і вірмени, бо Вірменщина тісно переплітається з Курдистаном; сидять і жиди — почасти навіть у селах (на Кавказі), почасти-ж у великих містах, таких як Сівас, Ерзингян, Ерзерум у М. Азії, Тебріз у перському Азербейджані, і ин. Що-до Тебріза, то там у XIV в., навіть за таких могутніх монгольських володарів як Газан (пом. 1304) та Олчжейту (1304-1316), сам великий везір (Решідеддін) був із жидів, ба навіть державні літописи — казали вороги — робилися „руками проклятих жидів“¹⁾. В тих місцях, чи поблизу, жили (та й досі живуть) і перси, котрі себе звать „тати“ — отак як вони титулюються в Мес'удовій поемі „Сюгейль та Невбегара“ (ст. 26: 3)²⁾. Варто завважити, що в Мес'уда згадка про татів трапляється в комплексі: „тати та монголи“, — Мес'уд у вступі висловлює надію, що його, за його віршування, похвалять і „тати і монголи“ („тат у мугал“ ст. 26: 3). А це найбільше вело-б нас ізнов до тих самих місцевостей, ближчих до Тебріза, де мали в XIV в. свою резиденцію перські монголи, — інакше сказати, до тих курдсько-вірменсько-татсько-жидівсько-турецьких країв передньої Азії, що ближче лежали до монгольської столиці Тебріза, або взагалі до зах. Персії. Не диво було-б, коли-б виявилось, що писалася поема про „Сюгейля та Невбегару“ прим. в Ерзингяні, де була столиця малоазійського намісника монголів і де треба в XIV в. сконстатувати, будь-що-будь, не аби-яке літературне турецьке життя.

У звязку з цим можна поставити й питання: що було оригіналом для Мес'удової поеми? — Отже мабуть чи не серед літературних інтересів сусідньої західньої Персії треба шукати слідів і того поетичного перського первопису, якого трицять літ Мес'уд перевірявав, бажаючи дати в своїй поемі „Сюгейль та Невбегару“ тюркською мовою такий твір, щоб ним можна було сміливо попишатися „і перед татами і перед монголами“. Правда, я особисто не можу пригадати такої перської поеми, яку до-словно мав-би перекласти Мес'уд. Але-ж тоді в XIV в. не дуже й дбали за точне наслідування якогось класика. Видатний перський тебрійський поет Сельман Саведжі (1291-1377), даючи в своїй поемі „Джемшід і Хор-

¹⁾ „би дест-и джеудан-и мердуд“. Це каже історик Абдаллах Кашанський (пом., ма-буть, 1335). Див. мою „Історію Персії“ т. III, вип. 1 (М. 1915), ст. 46.

²⁾ Правда, вужько-топографічний термін «тати» часом переносився і на всі х персів.

шіда“ (1362, про любов китайського царевича Джемшіда до дочки римського імператора Хіршіди) нову обробку старого Низамієвого сюжету (про „Хосрова і Шіріну“), так і казав у передмові, що „старій тій срібній монеті (Низамієвому писанню) час уже вийти з обігу, час вибити монету нову, з новим іменням“. Рівночасно з Сельманом творив і Хаджу Кирманський, що присвятив 1332 р. у Багдаді везірові монгольського хана Абу-Саїда одну з найкращих своїх романтичних поем „Гомâй о Гомâюн“. Це повість про любов старо-іранського царевича Гомая, сина шаха Гушенга, до Гомаюни, дочки китайського „фагфур“ (імператора); тут трапляється і ім'я „Согеїль“, тільки-ж — правда — той Согеїль не є головний герой поеми, а одна з дівчих осіб другорядних ¹⁾. В кожному разі спільні настрої у Хаджу Кирманського і у Мес'удâ ибн-Ахмеда приловити можна. Згадати тут варто ще й за іншу поему Хаджу: „Голь о Новруз“ = «Царівна Троянда та царевич-Нововесняний“ (імення „Новруз“ і „Новбеһар“ — по суті те саме); тут хорасанський царевич Новруз заочно закохується в римській царівні Голь-Троянді, не через портрет, правда (як у Мес'уда царевич Сюгеїль), а через оповідання за її вроду; він (як і Мес'удів герой) кінець-кінцем таки іде до царівни і, після перепон, здобуває її руку. Ця тема була тоді улюблена. На той самий сюжет і з тим самим заголовком написав 1333 р. поему „Новруз о Голь“ поет Джеляль-Тебіб, що жив у Шіразі при дворі монгольських намісників. Можлива річ, що знайдеться ще й безпосередній, точний перський оригінал для турецького „Сюгеїля і Невбеґари“; а як ні, то живовидячки доведеться гадати, що Мес'удова віршована повість „Сюгеїль ве Невбеһар“ являється „перечеканенням“ однієї з тих поем, що ясно циркулювали в обихідці азербейджанських монголів та їхніх намісників. І це все, вкупі з іншими міркуваннями, теж у деякій мірі могло-б стверджувати наш здогад, що віршував Мес'уд десь поблизу тієї персько-монгольської території. Я не ховаю від себе, що, взятий сам по собі, цей довід іще не має остаточної рішучої сили ²⁾; тільки-ж з другого боку кожному повинно бути ясно й те, що не можна так категорично прив'язати написання „Сюгеїля та Невбеґари“ спеціально до Смирни чи до Айдина, як цього бажає Мордтман.

Інша перекладарська діяльність Мес'удова. «Каліла та Димна» 1340-рр. Із Са'дієвого «Бустану» 1354 р.

Разом з тим, одначе, цілком можлива річ — що й до Айдину мав колись Мес'уд певне літературне відношення. Тільки-ж це мало бути не тоді, як віршував він „Сюгеїль ве Невбеһар“ (поч. 1350, закінч. 1378), ба значно давніш, іще в 1340-х рр., тоб-то ще за молодих Мес'удових літ. Ми вже були згадували (йдучи за Мордтманом, ст. 11), що в царгород-

¹⁾ В поемі Хаджу Кирманського Согеїль — батько китайської панни, якій стає шкода царевича-Гомая, що його засадовив до в'язниці „фагфур“, китайський імператор.

²⁾ Перське літературне життя XIV в. концентрувалося в Тебрізі та Шіразі; а тому в усіх територіях турецького світу, де перське письменство мало вплив, той вплив повинен був являтися переважно тебрійським та шіразьким.

ській бібліотеці Лалелі є прозаїчний турецький переклад перської переробки славнозвісних повістей „Каліла та Димна“, де в кінці зазначено, що „тат ділінден тюркчей“ = „з мови татів на турецьке“ переклав „Калілу та Димну“ Мес‘уд, „заїф-неһіф дуаджи кул“ = „слабий, нікчемний богомолець і раб божий“, для володаря Умурбега, сина Мехеммеда, внука Айдина. З історії XIV в. ми знаємо, що той Умурбег панував над Айдинським князівством (в Лідії) між 1339-1348 рр.; а що підписаний Мес‘уд, турецький перекладач „з мови татів“, є живовидячки наш-таки Мес‘уд ибн-Ахмед, то виходить, що він замолоду справді шукав собі кар’єри в Айдині.

Літературна діяльність Мес‘уда ибн-Ахмеда не обмежилася на названій поемі „Сюейль ве Невбеһар“ і прозаїчній „Калілі та Димні“. В 1354 = 755 р. турецькими месневійними віршами, такими самими, які ми бачимо в поемі „Сюейль ве Невбеһар“, перекладено з перської мови „Ферһенг-наме“ = „Книгу знаття“; з тих невеличких уривків, які ми знаємо, видно, що це є „Бустан“ (= „Плодовий сад“) великого перського поета-мораліста Са‘дія Шіразького (пом. 1291), звіршований по-турецьки десь-певне не в цілості, а тільки в частині¹⁾. В рукопису зазначено перекладачеве ім’я: „Мес‘уд“, — і Мордтман справедливо здогадується, що це знов той самий наш письменник — Мес‘уд ибн-Ахмед²⁾.

Шейх-оглу (народ. 1341); його романтична поема про «Хуршід та Ферехшада» 1387 (або «Ферехнаме»). Чи не він найстаріший тезкирист?

Таким чином, дякуючи Мордтмановому виданню, вималювалася перед нами не аби-яка літературна постать — невідомого досі турецького письменника XIV в. з широкими літературними інтересами, що зробив своєю метою давати землякам класичні твори перського письменства. Заповнилася цією постаттю одна з темних прогалин османської літературної історії XIV в.

¹⁾ Рукопис (51 лл.) є і в Копенгагені; див. опис Mehren’a (Копенг. 1877), ст. 57 № XX: versio libri Persici „Fehheng-nameh“ quo S’adi in Bostano suo componendo usus est і. е. „Liber sapientiae“ auctore Mas’udo quodam (пор. у Мордтмана вступ, ст. 10). Дещо про инший рукопис подав турок Велед-челебій в статті „Едебійһат-и ісляміййе“ = „Іслямське письменство“ 1897, в спеціальному числі газети „Терджуман-и хакікет“ та „Сервет-и фюнун“, випущеному на користь кретських мусулман 1313 = 1897 р.; у Велед-челебія наведено й цитати з того рукопису, — вони являють собою дуже близький переклад Са‘дієвого „Бустана“.

²⁾ Гібб (A hist. of Ottom. poetry, т. I, 1900, ст. 202) мав про це писання лиш ті звістки, які — із своїми висновками — безапеляційно подав у своїй статті про „Іслямське письменство“ вищеназваний турок Велед-челебій 1897. А Велед-челебій цілком безпідставно вирішив, ніби під „Мес‘удом“, турецьким перекладачем Са‘дієвого „Бустана“, треба-б розуміти високовченого хорасанського арабознавця-філолога, логика та богослова XIV-го віку Тефтазані (народ. 1322, пом. 1389; повне ім’я — Са‘деддін Мес‘уд ибн-Омар). Такий здогад — живовидячки неприятний. Дуже непевна річ, чи взагалі вмів-би віршувати турецькою мовою той перс-Тефтазаній, кладяць арабської премудрости. Про характер Тефтазанієвих праць див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litteratur, т. II (Берл. 1902), ст. 215-216.

Та заразом починає висвітлятися ще одна темрява сторінка тодішньої епохи: вимальовується з безвісти, або принаймні стає на належне місце, ще один цікавий письменник більше-менше того самого напрямку, що Мес'уд ибн-Ахмед. Це Шейх-оглу, або, на перський лад Шейх-задé, що народивсь 1341 р., а 1387 р. закінчив свою романтичну „Хуршід-намé“ = „Книгу про Хуршїду“ (про дочку мітичного перського царя Сїавоша, в якій закохавсь Ферехшад, син царя Магрибського); інакше титло цієї поеми — „Ферех-намé“¹).

Турецькі тезкирати XVI в. (а саме-ж вони досі й правили нам за головне джерело літературної історії попередніх XIV та XV вв.) про Шейх-оглу говорять здебільша глухо й невиразно, окрім Сехі-бея (пис. між 1520-1548) та — за Сегієвим уже прикладом — історика Алі-челебія, теж XVI в. Ці двох висловилися за Шейх-оглу виразніш або й зовсім виразно. Та, на жаль, допустилися вони при тім великої плутанини: вони цього Шейх-оглу XIV в., автора „Ферех-намé“, зілляли в одну особу з іншим Шейх-оглу, що жив аж у XV в. і доводивсь небожем поетові Шейхїю (пом. бл. 1430 р.) та й дописав після дядькової смерти недокінчену його поему „Хосров і Шіріна“²). Цю Сегієву та Алі-челебієву плутанину засвоїв собі у другій чверті XIX віку Гаммер³); а за ним, на переломі XX в., не зміг дати собі ради Гібб, і теж переніс він обох Шейх-оглу в XV в., як єдину особу⁴). Тільки-ж таку хронологічну помилку викриває нам і відкидає сама поема „Хуршїда та Ферехшад“⁵): в кінцевому (звичайно, теж віршованому) слові автор виразно каже, що він свою „Хуршїд-намé“ дописав на прикінці місяця Ребіуль-ахира року 789 = бл. 20 травня 1387 р., і що сталася ця подія саме тоді, „чу шімді еллі-йе йаклашты йашым“ = „коли вік мій наблизивсь до 50 [= місячних] літ“.

¹) «Ферех-намé» — так її зве бібліограф Хаджі-Халфа XVII в. Див. вид. Флюгеля: *Lexicon bibl.* т. IV, ст. 412, № 9007. Хаджі-Халфа виразно звязує цю поему з ім'ям Йилдиримовим.

²) Не завадить мабуть, і перекласти тут замітку „Мевляна Шейх-оглу“ із Сегієвої „Тезкире“ (за царгородським видавням 1325 = 1907 р., ст. 55-56): „Шейх-оглу — син Шейхїєвого брата. Він перебував коло [еміра] Герміян-оглу на посаді нішанджи [що прикладає державну печатку] та дефтердара [скарбника]. Це була людина наукова, достойна, з нахилом до суфїйства. Йому належить багато [ліричних] поезій (аш'ар) та повчальних касид. От зразок: (далі в Сегі-бея наводяться вірші, 9 рядків). „Багато він попрацював над месневїйним писанням і звіршував поему під назвою „Хуршїда та Ферехшад“, присвячену покійному султанові Баезїдові Блискавичному (Йилдиримові), повну нових ідей та гарних образів (ме'анї-йи бедї' ве лятайф-и менї'). Ця його книга з кожного погляду люба й читається охоче, а [ліричні] його поезії всіма сторонами принадні. Після смерти мевляна-Шейхїя він узявся дописати його поему „Хосров і Шіріна“ і остаточно обробив її, не одступаючи од Шейхїєвого стиля (Шейхї сөзлерінден фарк олмаз)“.

³) *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*, т. I (Пешт 1836), ст. 109. Звичайно, що Гаммер знав Сехі-беєву тезкире та Алі-челебієву історію тільки з рукописів, бо вони ще не були друковані.

⁴) E. Gibb: *A history of the Ottoman poetry*, т. I (Лонд. 1900), ст. 256 та 427-428.

⁵) Диви статтю „Shaikh zade“ Ж. Дені (Deny) в лейденській „Enzyklopädie des Islam“ 1926, вип. E, ст. 303-304. Дені, в цій статті, перестудювавши рукопис „Хуршїд-намé“, понаводив звідти все те, що має біографічну інтересність.

З інших ліричних уступів поеми ми довідуємося од автора ще про деякі його життєписні дані. Поетові батьки були із значного роду, люди освічені („силъм иссі фахир бейлер“), і сам він, Шейх-оглу той, був довіреною особою та головним скарбником у Герміянського еміра Сулейманшаха, „царя над цілим Герміяном“, „кі шаһы-ды темамет Герміянун“. Ця остання автобіографічна звітка дозволяє нам належно використати відповідну ширшу вказівку в „Тезкире“ Сеһі-бея XVI в. (звичайно, й Алічелебія), що Шейх-оглу був у Герміянського еміра за нішанджи та дефтердара. Свою „Книгу про Хуршіду“, — це каже автор у самій поемі, — взяв він віршувати для отого Герміянського еміра Сулеймана-шаха, а як той помер, то поет став служити новому Герміянському володареві, османському царевичеві Баезідові Йилдириму. З історії ми знаємо, що Баезід Йилдирим (Блискавичний) доводивсь Герміянському емірові зятем; пізніш, уже 1389 р., він стався султаном османським; але тоді як писалася „Книга про Хуршіду“, з Баезіда ще був „літами юнак, тільки розумом старець“, „йійіт дюр өмр-іле, ақл-іле — пір“. Поема, що присвятив йому Шейх-оглу, вийшла чимала: 7640 двостишшів. Метр — 11-складовий „незедж“¹⁾. Перського первопису треба шукати, живовидячки, в літературних явищах Тебриза та Шіраза XIV в

Чи не оцьому Шейх-оглу XIV в. належить і дуже цікавий прозаїчний життєписний збірник: „Кенз ель-кюберә“ = „Скарбниця великих людей“? Рукопис-автограф становить власність царгородського професора турецького письменства Кьöпрюлю-заде. Він за цього рукописа згадує в своїй праці: „Перші суфії в турецькому письменстві“ („Тюрк едебійһа-тында ільк мютесаввифлер“, Царгород 1918) під № 124 свого бібліографічного реєстра, і характеризує Кьöпрюлю-заде цев Шейх-оглу писання, як дуже важливе і для історії турецької мови й для історії турецького письменства.

Сподіваймося, що і Шейх-оглу незабаром побачить світ у печаті, отак як це сталося з Мес'удом ибн-Ахмедом.

Акад. А. Кримський.

¹⁾ Зміст поеми „Хуршід-намé“ переповідає, за берлінським рукописом, Гаммер (Dichtkunst т. I, 1836, ст. 109-112), а Гібб, не мавши ніколи турецького оригінала в руках, мусів лиш переказати те, що знайшов у Гаммера (Gibb т. I, 1900, ст. 429-431). J. Deny мав у руках рукопис паризької Національної Бібліотеки; та короткий розмір статті в „Encyclopädie des Islam“ (вып. E, 1926, ст. 303 б), очевидячки, не дав йому спромози переказати зміст поеми навіть коротко.

РЕЦЕНЗІЇ.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

(з приводу проекту нового українського правопису).

23 липня 1925 р. Рада Народніх Комісарів УСРР постановила для усталення правил правопису укр. мови організувати при Наркомосі Державну Комісію. Вже більше як рік працює ця комісія, і в наслідок її праці недавно надруковано проекта правопису. Цей проект тепер надіслано членам Державної Комісії та різним особам (тираж 2000 примірників) на те, щоб, ознайомившись з оцим проектом, надіслали-б уваги до ред. час. «Вісті», як матеріял для остаточного засідання комісії.

Отже ми напередодні твердо усталеного правопису, і потрібно, щоб усі, хто цікавиться перш за все теоретичним розробленням правил, висловилися із приводу того або того питання та взагалі з правопису. Мені вже доводилося висловлюватися з приводу й окремих питань, а також і всього проекту, коли його було надіслано членам комісії. Порівнюючи текет цього проекту, що був писаний на машинці, з тим текетом, що тепер надруковано, я бачу, що й частину моїх зауважень (більш часткового характеру) було взято на увагу; частину, може, було важко прийняти тому що, маючи, загальний характер, ця частина вимагала перебудування цілих відділів. Може, звичайно, в цій частині своїх уваг я був і неправий. Уважаючи, що усталення загальних норм правопису не позбавить нас потреби і надалі робити поліпшення, я буду наводити тут те, що наводив і раніш у своїх доповідях. Частина моїх нових зауважень виявляється тепер почасти й тому, що проект в теперішньому своєму надрукованому вигляді дає якось більше спроможности скласти про нього критичні уваги.

Завдання мого нарису не тільки розглянути проекта правопису з боку його хиб, але й визначити ті риси, що їх раніше в критиці виставляли як хибні (може цих хиб і не було), визначити ті або ті дані, що лежать або мають бути в основі тої або тої правописної риси. Отже мені доведеться дати й коротеньку історичну довідку, яка ясно нам покаже, що непевність та непослідовність що до правопису було залишено нам від недалекого минулого. На тім ґрунті непевности та непослідовности зростало багато тих питань, що так хвилювало та хвилює всяку письменну людину.

Що до плану розгляду самого проекту спочатку я виставляю головні принципиальні сторони, потім окремі—часткові питання.

Справа з правописом є пекуче питання не тільки тепер у нас, на Україні. Потреба реформувати правопис виразно відчувається в Росії, Білорусі та в інших слов'ян, і взагалі в інших народів. Не так давно було зроблено досить велике ламання старого російського правопису, але минуло декілька років і знову виростає потреба реформи тому, що ранішня реформа, хоч і велика не довела всього діла до кінця. Цілком зрозумілі ті часні заміри білорусів—скласти свій новий правопис. Тільки нісля останньої війни болгари зробили свій правопис простішим та зручнішим (недавній болгарський правопис був гірший за старий російський). У чехів ми бачимо, на сторінках їх журналів знімають питання правописного характеру, теж—у поляків. Звичайно, нетерпляче чекаємо ми нового правопису, який знищив-би всі ті вагання, що так боляче відбиваються в нашому житті. Правопис є дуже важливий фактор нашої розумової праці, він як-би складна частина нашого мислення. Помилки проти правопису, хоч це й може здаватися дивним, порушують гармонію нашої думки, тому

так важко реформувати правопис, тому так важко буває змінити ту або ту рису цього правопису, коли вона вже ввійшла щільно в наше життя. Що багатіша попередня письменність, що більше ця письменність розповсюджена, то важче буває зламати старе правило та зробити може й зовсім доцільне виправлення. Український народ уже має історію свого правопису, і ця історія з її традиційними навичками робить те, що новому правописові важко стати на цілком нові шляхи. Цю історію коротенько треба знати, щоб свідомо поставитися до питань сучасності.

Історію українського правопису можна поділити на два великі періоди: 1) від початку письменности до кінця XVIII в., 2) від кінця XVIII в. до наших часів. Перший період—панування старослов'янської абетки, її різні модифікації в застосуванні до літературної та народної мови (застосування свідомі й несвідомі в різних переписувачів та авторів). Другий період — низка різних підходів до того, щоб застосувати так звану «гражданку» чи «єрижку» до потреб української мови.

Ці два періоди, особливо другий, можна, звичайно, розподілити на багато дрібних розділів.

У Києві є пам'ятка, треба думати, найдавніша з усіх слов'янських пам'яток,—це так звані «глаголицькі київські листки». Написано їх так званою глаголицею, а це було найстаріше слов'янське письмо. Це письмо, треба думати, було письмо перших учителів слов'янства Кирила та Методія. Воно незабаром було замінено другим письмом, коли учні Кирила та Методія перенесли свою діяльність до Болгарії. Там письмо було зближено з грецькою абеткою й наслідком цього була так звана «кирилиця», абетка, що назвали її на пам'ять Кирила. Цією абеткою було написано ті книги, що перейшли й до південної Руси. Цей староболгарський алфавет був пристосований до звуків болгарської мови з одного боку, з другого — він мав за мету також передавати деякі фонетичні особливості мови грецької через те, що багато було зроблено запозичень відтіля. Наприклад, у грецькій абетці були окремі літери для сполучення звуків *EC*, *IC*. Були й інші риси, що чисто механічно перенесені були з староболгарською письменністю,—перенесено було так звані «юси» (носові голосні звуки), добре нам відомий «ять» та інші. Старі переписувачі болгарської літератури, що була у нас дуже поширена, точнісінько робили свою працю, і через те всі труднощі чужоземного алфавету та правопису переходили на тих, хто позичав цю літературу. Часто несвідомо під впливом своєї мови робив переписувач або письменник ту або ту помилку. Ці помилки дуже важливі для тих, хто хоче собі уявити хоч деякі особливості мови української за тих часів,—мови, яка була ніби в чужому одязі. Були й свідомі спроби запровадити дещо нове, яке-б відповідало потребам часу. Так уже XIV—XV вв почали визначати теперішній знак *Г* через *КГ* (бажаючи передати чужомовні власні ймена), а потім XVI в. Мелетій Смотрицький заводить і букву *Г*. Також і йотоване *Е*—*Є* придбало свій теперішній вигляд підчас тих старих спроб реформувати абетку. Треба те зазначити, що життя примусило й частину зайвих літер викинути—так зник перш за все «юс широкий», «ксі», «псі», то-що. Усі ці спроби становлять кінець-кінцем якесь узагальнення та усталення у виданнях київсько-могилянської колегії (академії пізніше). То так звана старокіївська система письма.

Початок XVIII в. дає реформу староболгарській абетці, наближуючи її до форм латинських літер. Це так відома «гражданка», що її заводять і у творах нової української літератури, звичайно, з правописом, який не міг відповідати укр. мові. Нову абетку не було пристосовано до звуків української мови, і тому ми бачимо, починаючи з перших застосувань у творах Котляревського (від кінця XVIII в.) та й далі силу різних комбінацій. На перших сторінках цього другого періоду укр. правопису ми бачимо страшенну плутанину. 1818 р. у граматиці Павловського вже є спроба нової системи та укомплектування нового укр. правопису, не виходячи з рамок «гражданки». Після цієї спроби на Україні та в Галичині помітно цілу низку подібних спроб, були спроби ще більшого наближення до латинки й навіть переходу до латинської абетки.

Не відразу зникла «славетна» буква «ять». Павловський уживає її у своїй граматиці. Не знищили її автори «Русалки Дністрової»—Шашкевич, Ваглевич та Головацький (1837 р.), хоч вони й уважали за принцип — «пиши, як чуєш, а читай як видиш». Вони тільки зни-

щили правило, яке запровадив Павловський про деякі написання цього «ять». У «Русалці» ми вже бачимо вживання *Ю—БО* (що маємо й тепер). Принцип фонетичності примушував їх писати: узая (замість узаяв). Заводять окрему букву для *ДЖ* (що зроблено під впливом сербського). Не відразу запроваджено в життя сполучення *Ю—БО* тому, що в деяких авторів (Максимович, Квітка, то-що) вживається, не зважаючи на те, що взагалі вплив забороненої в Галичині «Русалки» був великий на Наддніпрянщині. Спочатку була велика неусталеність, де вживати *i* замість *o* та *e*: ставили *I*, ставили й *И*. Спочатку вживається і таке зване «твердого знака»—«Тр», зустрічаємо й *i* (у Лучкая).

50—60 рр. дають уже певну систему у графіці українській, напр., у Кулішевих працях. Та система, яку він подав — «кулішівка» — становила основу на майбутнє. Але вона ввійшла не відразу, та й сама змінювалась. З деякими варіаціями її було вжито в відомім журналі «Основа», потім у працях Чубинського, відомих «Трудахъ этногр. статист. експедиції» (73 р.). Тоді друкується й різні проекти укр. правопису. Цікавий проект фонетичного правопису дав Кудай (Рус. Вѣстн.—59 р.). Перш за все тут заводять систему крапок на означення м'якості приголосних та йотованих голосних. Замість подвоєння—риска над буквою. Замість *И* особливий знак над тією буквою, за якою йде *И*. Але цей проект викликає відразу ж критику в статті Гатцукя, який в «Основі» (62 р.) дає свій проект, ґрунтуючи його на кирилиці. У той-же час у Галичині мав великий вплив правопис Максимовича, що його сливе не вживали тоді на Наддніпрянщині. Цікавий бік цього правопису той, що в ньому його автор намагався сполучити два принципи: злити їх — фонетичність та етимологічність. Максимович пропонував, напр., писати: нос, нес, — тільки над *O* та *E* ставити «кровельку», яка показувала-б, що ці колишні *O* та *E* вимовляють як *I*. Далі він писав «ір», «ять», йотоване *I* — теж під «кровелькою». Відсутність усталеного правопису в Галичині стала за принцип тої анархії, яка поволі починає ширитися в галицькій письменності. Але тут має вплив «кулішівка», тільки її далеко не всі вживають. Знову з'являється реформа Драгоманова, що хотів надати їй більше фонетичності (він викинув *Я, Ю, Е*, себ-то всі так звані йотовані голосні та передавав їх йотом із голосними. Відповідно до цього мінялася й система письма з м'якими приголосними).

До 76 р. кулішівку вживали всі видатні українські письменники. З 76 р. заборонено кулішівку на Наддніпрянщині, знову починають друкувати «єрижкою». У Галичині—правописні суперечки розпалюються особливо в 80 роках минулого століття, регресивні та прогресивні течії сполучаються з тим чи тим правописом, і починається війна. Взагалі в суперечках поміж етимологічним та напівфонетичним письмом у Галичині багато важили політичні події того часу. Ставлячи опір колонізаційним намаганням, галицьке суспільство вбачало в етимологічному правописі одну з підвалин одності з Росією. Проте, з тої-ж Росії йшли інші течії, які підтримували фонетичні намагання частини галицьких письменників. Супротивники винують один одного в тім, що дістають гроші з боку російського уряду, як і з боку поляків та німців. Багато було написано тоді памфлетів. Кінець-кінцем перемогли прихильники фонетичного правопису, і 1893 року офіційно в Австрії було визнано «желехівку» (початок цього правопису зв'язано з «Малорусько-німецьким словарем» Желехівського).

З «желехівки» дещо було запозичено в реформовану «кулішівку» й запроваджено на Наддніпрянщині після 1905 р. Але загалом «желехівка» та «кулішівка» мали досить ґрунтовні різниці, і тому ми бачимо, що в правописах Галичини та Наддніпрянщини покладається різні основи. Незабаром виникають спроби знищити ці розходження.

Ми підійшли до сучасності. Перш за все що-до питання загального характеру, яке має зв'язок у сучасному з минулим (питання, що знято було останніми часами на сторінках наших журналів і знімалось також раніше на сторінках періодичної преси)—запровадження латинської абетки.

Питання про те, чи не вживати латинської абетки було знято в Галичині на початку 30-х років минулого століття. Зняв його один із письменників того часу Осип Лозинський. Його аргументи були цілком слабкі, його супротивникам легко було виявити всю недоцільність цих аргументів. Але той-же Лозинський пізніше сам виступив проти латинки, коли 59 року уряд Австрії бажав завести її для галичан. І представники старого і представники

нового наліффонетичного письма, всі були проти тих намагань, які виявляв особливо тодішній губернатор Галичини поляк Годуховський, що провадив ідею колонізації Галичини. І раніше деякі з молодих представників прогресивного руху в Галичині були проти латинки тому, що вона не тільки відокремлює їх від інших українців, але від багатой вже слов'янської письменности.

Цікаво, що проти латинки висловився відомий слов. учений Міклошич, який 1856 р. заявив студентам, що тільки слов'янське-українське письмо він уважає для українців за годяше. На сторінках сучасних часописів було знову знято річ про перехід до латинки (статті Пилипенка, Йогансена, то-що). Дуже важливе це питання й дуже важлива рішуча відповідь на це. А відповідь на це в цей час мусить бути цілком негативна. Коли ми виробимо новий алфавет, близький до латинського з зовнішнього боку, ми тим самим по суті до західної Європи не наблизимося, а тільки зробимо для себе силу нових перешкод. Не наша справа дбати про якісь інтереси чужоземців, то зовсім—зайва річ—для них буде мало того, що наш алфавет буде більш-менш близький до їхнього. Тим, хто гадає вивчити мову, вивчення алфавета не завдаватиме труднощів. Ми звикли до латинського алфавету, як до наукового—це зовсім інша річ.

Отже я гадаю, що прийняття латинського алфавету не тільки тепер, але й в найближчий час—неможливе:

1. Неможливо провадити думку інтернаціонального єднання поруч з реальною відірваністю від найближчих частин, радянських республік та Галичини. Надто малі наслідки такого зближення через алфавет не зрівняються з наслідками визначеної відірваності.

2. Отже це справа не тільки України, але й інших радянських республік, перш за все Росії та Білоруси.

3. Але для всіх означених республік перехід до латинського алфавету поки ще завчасне завдання (зважаючи на відсутність технічних засобів).

4. Історія чеського та польського алфаветів наявно свідчить про всі труднощі застосування латинського алфавету до потреб слов'янської мови. Спроби переходу тут до лат. алфавету (як і у хорватів) дуже різняться між собою.

5. Теперішній час вимагає, щоб менше було витрачено сил, а більше було реальних наслідків. Неможливо навіть уявити собі процесу переходу. Відразу це зовсім неможливо, неможливо й поволі—себе утворювати розподіл (спершу переходити в наукових працях, а потім в інших відділах письменности).

У цих тезах я дав відповідь на ті питання, що знято в сучасних наших часописах.

Я спинив трохи свій коротенький виклад історії українського правопису, бажаючи окремо розв'язати питання про епізодичну справу, яка входить у цю історію, про питання запровадити латинський алфавет.

Дев'ять років тому в Києві було організовано комісію правопису. Склад її був невеличкий, сюди входили люди з різними поглядами, іноді без філологічних знань. Часу для складання було дуже мало. Працю провадили над тим матеріалом, що його раніше підготував голова комісії проф. Огієнко; було вироблено цілу низку правописних правил. Тоді на засіданнях комісії я не раз говорив про те, що така поспішна робота не задовольнить суспільство й школу, що вироблені правила не дадуть бажаної цілноти, послідовности, що вони не знищать того безладдя, яке панувало тоді в українській орфографії. Про це я тоді-ж писав у своїй книжці (Укр. прав. К. 1918 р.). Характер якоїсь випадковости, непослідовности, браку системи, невизначности був в ухваленних комісією правилах.

На великий жаль, правила цієї комісії почасти вплинули на сучасні академічні правила, вони відбилися на них своїм змістом. І це так було в декількох виданнях «Найголовніших правил українського правопису». Ці правила викликали проти себе критику суворішу, ніж слід, і ця критика стосувалася також і попередньої роботи комісії, що за неї я тільки нагадував. Так недавно (на сторінках «України» 26 р. № 6) акад. Смаль-Стоцький висловився так: «хаос збільшився, коли Огієнкова реформа дістала академічну печатку»... Це цілком несправедливо—хаос не збільшився. І реформа 1918 р., як і послідовно її відгуки в академічних правилах мали, безумовно, велику користь, значно зменшили хаос, але тільки його не знищили. І коли брати по суті вже критику акад. Смаль-Стоць-

кого або Гнатюка (Літ.-Наук. Вісник 22 р.) або інших галицьких критиків, то розв'язані були деякі правописні правила доцільніше для української писемности, ніж те, що пропонують у своїх працях вищезазначені критики.

Те, що я зараз сказав, буде ясно іще, коли, розглядаючи далі положення нового проекту, я буду відстоювати деякі з них проти критичних уваг Стоцького, Гнатюка, то-що, підтримуючи те, що запровадив проект за академічними правилами.

Перед нами «Український правопис» — проект для ознайомлення. Зміст книги: Від Державної комісії при НКО для впорядкування укр. правопису (3 — 6 стор.). Український алфавет (7 ст.) I. Правопис незмінної частини слова (9 — 35): А. Правопис окремих літер і знаків. Приростки-приймники. В. Правопис наростків. II. Закінчення відмінних слів (36 — 74 ст.): Речівник. Прикметник. Займенник. Числівник. Дієслово. III. Правопис чужих слів (75 — 85 стор.). IV. Власні ймення (86 — 95). V. Пунктуація та інші допоміжні до алфавету знаки й норми уживання їх (96 — 106). VI. Елементарна граматична термінологія (107 — 116).

За своє завдання Комісія визнавала не тільки впорядкувати правопис, але й нормалізувати літературну мову. Базою своєї роботи вона ставила традицію й природу української мови. Окремі члени комісії дали свої проекти до того або того відділу, виходячи з цих основних засад. Потім, увесь матеріал розглянула Комісія і цей матеріал передали обраній трійці на редагування.

Ось зовнішня історія та зовнішній бік самого проекту.

Передусім я розгляну деякі загальні питання, що зв'язані з роботою комісії, і тоді нам будуть ясніші й ті часткові наслідки, які ми будемо розглядати окремо.

Твердо пам'ятаючи, що завдання сучасної комісії виключно практичні — утворити сталий правопис, треба визнати, що сталість цих правил цілком залежить від науково-життєвого обґрунтування. Тому, гадаю, не повинно бути заперечень проти доцільности підготувати до засідань комісії історично-порівняльних досліджень до того або того правописного правила. Себ-то я хочу сказати, що раніше, ніж заводити ті або ті правила, треба добре з'ясувати положення, на яких законах мови або на вимогах життєвих воно з'ясується й обґрунтовується. Треба мати на увазі, що у правописні рамці ми запроваджуємо живий організм мови, що на наших очах відбувається той або той процес перетворення слів. А багато є таких питань, що навіть здається й не є питання тому, що вони мають під собою ніби твердий ґрунт, а справді такого ґрунту немає.

Правописна комісія повинна була, здається мені, в найкоротший час скласти не тільки систематичні правила правопису, але й підвести твердий фундамент історично-наукового дослідження та обґрунтування. Надто мало тільки сказати: пишіть так, прийнято так писати, а треба з'ясувати, чому так треба писати, а не инакше. Після такого обґрунтування вже не буде щорічного ламання. Проте й самі питання правописні мають велике громадське значіння. Як важко буває людині, навіть цілком інтелігентній, зрозуміти головні основи правопису, свідчать нещодавне ставлення більшої частини російського суспільства до нового російського правопису.

Який-же висновок із того, що вже сказано? Висновок той, що у проекті треба було додати до багатьох правил пояснювальні примітки, які-б робили правила обґрунтованими. Треба писати — але чому, які підстави? Часто у критиці попередній ми бачимо зовсім инше ставлення. А підстави до цього часто чергуються, вони то наукові, то просто життєві, традиційні, а може іноді й суб'єктивні. Для того, хто працює над проектом, може й цікаво, хто з членів був за те або те правило, може кому теж цікаво, як ставився редактор, але, в кожному разі, це тільки цікаво, а важливо знати підстави.

Отже, здається дуже потрібним, щоб, коли буде видано положення українського правопису, до цих положень, як додаток або як примітки, було додано підстави положення, особливо коли це положення з якогось боку було або є спірне (а примітки про голосування та про те, хто подавав голос за це або инше правило треба викинути).

Ця вимога має не тільки загальне значіння: як побачимо далі, коли я буду розглядати окремі правила, шлях такого оброблення може в деяких місцях спричинився-б не до тих наслідків, до яких дійшла комісія.

Завдання правописної комісії була не тільки одна справа правопису. Завдання комісії були ширші: перед нею стояла потреба нормалізації літературної мови. Про це говорить і в передмові до проекту. І ця сторона, безумовно, дуже важлива, і в роботі комісії вже викликала критику: в новішій статті своїй Смаль-Стоцький докладно говорить про те, що треба розрізнати правопис від граматики. Цей автор говорить, що граматика наука нормативна, вона мусять подати новітню літературну мову в її цілості; тому, як він каже далі, мусять бути форми не го, нь ого, жит те, жит т я та инш. Але розуміється, такий погляд далекий від практичної доцільності; не можна погодитися з ним: нормалізація літературних форм, їх усталення—це справа першої потреби. Але нормалізуючи, треба встановлювати й ті підстави, які-б могли перекозувати в більшій доцільності тої, а не тої форми. Тут, як і раніше, не можна обмежуватися тільки категоричним наказом або якимсь непевним виразом. Тут потрібна категоричність (може тільки в деяких випадках більш-менш), але щоб було зрозуміло, чим це мотивується.

Нормалізація літературної мови примушує доторкатися до тих або тих граматичних норм та ґрунтовно їх з'ясовувати. Тут є багато такого, що в науці ще не з'ясовано, і тому коли доводиться торкатися цього, то іноді з'ясується суб'єктивно, а це не завжди буває вдаю. Проте, для практики життя те або те з'ясування не має такого вже значіння. Тут особливо важливі ті норми, що їх встановлюється, оскільки ці норми правдиві насамперед із боку їх практичної доцільності. Для життєвої практики, напр., немає ніякого особливого значіння, коли ми будемо казати про якийсь суфікс ч и н а, якого дійсно не було; для життєвої практики проте буде важливо: а як ставиться наукове з'ясування до таких форм, як Л у к о в и ч, С а в о в и ч, то-шо. Але, коли в такій праці, як проект нашого правопису, ми будемо казати про суфікси, то помилка наукова вже має значіння тому, що ця праця бере на себе завдання дати теоретичне з'ясування, і тому мусять бути цілком суто наукова. Вона мусять сполучати практичність життєву у своїх висновках та суто-науковість у своїх аналізах правописних норм. Тоді на перший погляд неважлива помилка проти суфіксу набирає великого принципового значіння практичного характеру — вона може покласти тій не тільки на дану книжку, але й викликати небажані наслідки в дальших учбових книжках. А тут уже річ буде не про одного суфікса. Проект далі, напр., дає частини мови, і класифікація цих частин мови відповідає тому, чого навчала нас стара граматика. Коли поруч із правописом дається рамки граматичної системи, то від нового проекту треба було-б чекати й того, що дає сучасна формальна граматика. Отже правопис пропонує для підручників те, чого вже зреклися новіші наукові течії. Ось вже й велике практичне значіння знов на перший погляд з практичного боку неважливих справ. А коли ми перейдемо до окремих відділів, то справа ще гірша — і знову велике практичне значіння. Якась зовсім невідома «практична доцільність» примушує зробити такий розподіл відмін, якого не знає ні історія мови, ні сучасність не спроможеться докопатися до цієї доцільності. І тут справа дуже важлива тому, що схема полегшує правопис, коли вона доцільна, зручна. Але треба тільки кинути оком на таблицю, щоб побачити всю недоцільність нової системи. Установлюється 3 відміни. До 1 відміни належать речівники трьох родів, тверді та м'які. І ця перша відміна розподіляється на 3 групи: тверда, мішана та м'яка. До першої групи належать імена чоловічого роду на твердий приголосний *О* (*А*), жін. роду на *А* і ніякого роду на *О*. Себ-то, те, що раніш складало 3 різні відміни, тепер становить 3 групи одної відміни. 2 група (мішана) має чолов. рід на *Р, Ж, Ч, Ш, Щ, ДЖ*, та (*А*), жін. р. на *А, ніяк.* на *Е*. Тут уже цікаве те, що закінчення цієї групи почасти однакової схемою (*А* в чолов. та жін. р.), теж можна сказати почасти й про чолов. р. 3 група м'яка: чолов. р. з м'якою приголосною, жін. *Я*, ніяк. *Е, Я*. Друга відміна ніяк. р. на *Я(ЯТ), А(АТ), Я(ЕН)*. Третя відміна: жін. р. на м'який пригол. Схема зовсім не дає чітких рамок, і коли ми візьмемо речівники на *Р*, то всі вони належать до I, II, III групи. Схема зовсім заплує. Основа-ж розподілу — закінчення орудного відмінка не може мати ніякого значіння вже тому, що в деяких випадках це закінчення в його письмовій формі затримується тільки за

традицією. Отже нова схема, не маючи під собою реальних підстав, вноситиме дуже некорисну плутанину в підручники, а потім і в голови учнів.

Я трохи докладніше спинився на цьому питанні, щоб ілюструвати те загальне положення, яке я наводив, щоб не винуватили мене в безпідставності.

Висновок такий: положення українського правопису повинні вилитися в форму, що була-б не тільки практично-життєва, але цілком відповідала вимогам сутої науковості.

Щоб не було обвинувачень що-до попередніх слів про вплив старої граматики, я дозволяю собі, як додаток до того, що сказано, визначити ось що. Перш за все формальний граматичний погляд вимагає того, щоб знищити «займенники» та «числівники», як окремі частини мови. Ці частини мови наслідки логічного погляду і коли ми заводимо тепер ці поняття, то тільки як підрозділи (з логічного боку). Треба було відірвати від дієслова дієприкметника та дієприслівника.

Знову це не має такого безпосереднього практичного значіння — виключно для правопису, — але воно має взагалі життєве значіння, оскільки правописна книжка, що її буде видано з печаткою Державної Правописної Комісії, матиме значіння для нашого життя.

Коли у проекті ми не бачимо того, що виявляється тепер у науковим усталенні що-до морфології, то у відділі розділових знаків ми бачимо такі підвалини, що їх у науці мовознавства тільки заводять, як експерименти. Увесь відділ розділових знаків ґрунтується на основах інтонації і закінчується дуже симптоматичним, але реально нікчемним резюме про цілковиту суб'єктивність розставлявання розділових знаків. Інтонація має велике значіння, коли ми вживаємо розділових знаків, то вона відтіняє найдрібніші сторони нашої мови, але на ній ґрунтувати основи навчання розділових знаків не можна; вона не дає певних підстав, а часто може вводити в помилку; її тільки можна притягати, як щось помічне, підручне, але не виключно на ній базуватися. Далі я докладніше спинюся, щоб ілюструвати хиткість окремих параграфів, виходячи з хиткості головних підвалин.

В одній із своїх доповідей (в правописну комісію), я проводив думку, що система, в яку вплився проект (ще писаний тоді на машинці) дуже недоцільна, дуже непрактична. Тепер уже трудно цю систему виправити, доводиться вважати на реальний факт та сподіватися, що практичне застосування буде зроблено потім, коли буде закінчено оброблення усього правописного матеріялу.

У план та будову укр. правопису треба завести деякі дані з фізіології укр. звуків і тим виявити взаємини звуків і букв. Потреба цього почувається вже з перших сторінок де дається поняття про укр. алфавет. Перша частина має назву «Правопис незмінної частини мови». Це відгук старого неправильного розуміння слова «корінь», як незмінної частини слова. Краще залишити назву, що йде нижче — правопис окремих літер та знаків, до цього далі треба точніше розподіляти букви від звуків. Найбільш доцільною мені уявлялась-би така будова правописного матеріялу:

- A. Правопис окремих слів: I. Головна частина слова.
- II. Закінчення.
- III. Приростки.
- IV. Особливості в графіці ймен та прізвищ.
- V. Особливості в графіці чужих слів.

B. Зложені слова.

C. Розділові знаки.

Потім відсутність у багатьох місцях стислих формул, а навпаки якась розтягненість, часті повторення надають усьому проекту вигляд тільки матеріялів.

Зовнішній бік будови залежить у багатьох місцях від характеру основ формулування правил. Це формулування теж може викликати побажання, щоб їх поліпшити. Перш за все історичні елементи, що їх частково запроваджують, якое механічно зв'язується з фактами правопису. Треба було-б у деяких місцях докладніше спинитися на тім або тім висвітлюванні (маю на увазі особливо питання походження укр. *I* з основних *O* — *E*, так званого «ять»). Разом із тим у багатьох місцях можна скоротити поданий там матеріял (напр.

у розділі чергування *I—E*, *I—O*, перелічування тих випадків, коли пишуть *Ь* після приголосних, то-що). Проте, треба тут-же визначити, що деякі параграфи, навпаки, треба було-б поширити прикладами замість тої поради, що її ми знаходимо часто, «вдаватися до словника», або часто замість загадкових — «т. інш.».

Усе це я пишу, маючи повну надію, що за короткий час можна буде зробити в проекті великі зміни — треба порівняти роботу комісії, як вона виявилася в тексті, написаному на машинці, з теперішнім надрукованим текстом, щоб побачити, що за цей короткий час деякі питання зовсім инакше розв'язано.

Переходимо до детального розгляду.

Перша сторінка, присвячена «українському алфавітові» (число 7), має тільки декілька рядків. Перелічується букви, потім декілька слів про апостроф, *Ь*, *ДЖ*, *ДЗ*, *І*. Ці перші рядки викликають перш за все деякі пояснення, а потім вимагають і зовсім іншої редакції. Без усякого сумніву вноситься в алфавет букву *Ш*. Справді, ми до того звикли її вживати, що вона нам здається дуже потрібною, але може ось цей звук, який ми передаємо умовно через *ДЖ*, або-звук *ДЗ* більше має права на існування, ніж наш старий заслужений тільки, звичайно, за традицією — знак *Ш*. Звука відповідного до *Ш* немає, це подвійний звук *ШЧ*. Коли ми візьмемо транскрипцію поляків або чехів, то ми маємо замість *Ш* *szez*, себ-то графічно у поляків з *Ш* та *Ч* і у чехів теж *šš*. У сербів замість *Ш* є зовсім инакший знак та відповідний звук. У болгар є *Щ*, але воно визначає те, що визначало й у старовину, а саме *ШТ*. Коли болгарин пише *поща*, він читає *пошта*, *щиб* — *штаб*, то-що. Ця буква, яка писалася в старовину як складені *Ш* та внизу *Т*, була скороченим написанням, а потім її вже умовно стали в нас читати як *ШЧ* (пишуть часто *СЧ*, але вимова *ШЧ*). Важко, звичайно, тут порвати зв'язок із традицією, але одначе можна було-б подумати, чи не слід було і тут перейти до режиму ощадності (цікаво порівняти рос. написання *счастливый* — укр. *щасливий*, то-що, рос.: *счета* — *щеты*). Пор. тепер білорус. *шчырый* та інше.

Непоследовність в алфаветах укр., рос., серб., болгарськ. ми маємо в відсутності літери, паралельної *Ї*, *Ю*, *Я*, *Є* для визначення йотованого *О* (*Я—ЇА*, *Є—ЇЕ*, *Ю—ЇУ*), але для йотованого *О—ЇО*, до того тут немає також такої рівнобжності вищезазнач. літерам, йоти визначають м'які приголосні. Як відомо, таку непоследовність раніше вимагали знищити, заводячи в українську абетку *йот*, але це не прищепилося. Окрім того, треба зазначити, що ця літера, знищивши непоследовність з одного боку, вносила непоследовність з другого: вона штучно відірвала м'якість приголосних. Тут вже треба було-б крім йота завести особливі значки, які-б визначали м'які приголосні, як це бачимо в польській, чеській або сербській графіці.

Те, що я зараз визначив, вже яскраво з'ясовує моє ставлення до *Ь*. Ні в сербському, ні в болгарському алфаветах немає вже *Ь*, в алфаветі українському для нього нема місця, тут цей знак існує вже, як і апостроф, по-за алфаветом.

Отже треба зробити такі поправки. Викинути *Ь* з рядків буквених знаків, перенести його, як і апострофа, у примітку. А цю примітку виправити так: Знак *Ь* не має відповідного звука, тому він не входить у алфавет. Він визначає тільки м'якість приголосного звука, на розміщення слів у словнику не впливає. Тому після слова «тоннути» в словнику стоятиме «тьоннути». Те-ж саме треба сказати й за апостроф: після «з'явище» стоятиме «з'явище».

Отже в тексті проекту неправильно і «поруч», неправильно слово «гомоніми» «з'явище» ні в якому разі не можуть бути порівняні з гомонімами (навіть з додатком «ніби як»).

На знаки *дж*, *дз* слід було-б звернути більше уваги, тому що це дуже характерні звуки в українській мові. Уже старовина визначила особливу букву дзело. Цей знак ми маємо в старих слов'янських пам'ятках, там-же він поволі зникає. З другого боку в сербській графіці ми маємо так званій *дънь*. Цей звук з м'якого *д*, як в укр. *дж*. Отже випадки переходів *радити—раджу* не тому що тут вплив форми неозначеної (*рад-ити*) на 1 особу (*рад-жу*), а чисто фонетичний перехід м'якого *д* в *дж*. Правда, цей перехід не є характерний для всієї України—він характеризує головніше західні говірки і поволі розповсюджується на говірки східні. Взагалі, вже не кажучи за графіку та за окремі знаки — треба було-б з приводу нормалізації мови трошки спинитися на цих переходах та урегулювати, щоб не було мішанини — *раджу*, то *ражу*, то *вожу-приводжу*...

Стор. 9. Як я вже зазначив раніше — треба уникати таких неправильних термінів: «правопис незмінної частини слова». Це зрозуміло не тільки тому, що взагалі наука заперечує це, але й коли приглядатись далі того, про що говориться то побачимо, що доводиться в цьому розділі казати головніше про зміни в цій «незмінній частині».

Стор. 10 (рядок 28 і 30). Для точности треба викинути «ніколи» тому, що далі «буває». Теж на 23 рядку викинути «тільки» тому, що далі — є.

Стор. 11. Що-до правопису після губних приголосних так званих йотованих голосних — я, ю, є, і, то тут ми маємо невеличкі зміни проти академ. правопису — там писали «зв'язок», «розв'язувати»... тут «зв'язок», розв'язувати»... себ-то такі слова підводять під загальне правило — коли перед приголосним стоїть другий приголосний і цей приголосний належить до приростка, то апострофа ставлять. Акад. написання «зв'язок» та инш. було обумовлено, здається, тим, що тут не так виразно чути роздільність з одного боку, з другого — у вимові не чути вже звука в (але це, звичайно, не може бути підставою для того, щоб не писати апострофа). Тут взагалі треба було хоч коротенько відзначити, що питання про постановку апострофа ще спірне питання. Особливо в Галичині були проти апострофа, і знову це питання тепер знімає Смаль Стоцький. У нас доцільність апострофа особливо обороняв Грінченко. Головний доказ галичанин був у тому, що справжній українець ніколи не прочитає *бе*, *бю*, а коли так написано, він усе одно прочитає *б'ю*, *б'є*.. Але в українській мові є випадки, коли губні м'якшаються. Паралелізм таких прикладів, як *в'ю* — святий, м'ясо — тьмяний, добре може переконати в доцільності вживання апострофа зовсім не для чужинців, а для українців. Те-ж саме можна сказати і про тверде *р* та *р* м'яке: «бур'ян», «рясний», то-що. Уже існування таких слів, як «з'явище» та «зявище» теж може показувати на доцільність тут апострофа. Треба взагалі пам'ятати, що письмова річ має великий вплив на вимову, і відсутність апострофа спричиниться до зміни вимови того або того слова. Між иншим, коли ми будемо писати обект замість об'ект та инш., то не можна ручитися, що вимова не зміниться. Отже зовсім не можна пристати на думку Смаль-Стоцького: «Здасть ся, що вже не знайдеть ся нікого, хто ще став-би на обороні писання: п'ять, п'ятниця, в'язи, в'юн, б'ю, б'є, тім'я, м'ясо з апострофом, але святий, цвях, звязок (тепер; зв'язок. *М. Г.*) і т. п. чомусь без апострофа, то знов пір'я з апострофом, але чомусь без апострофа рябий, рясний, бо йому можна-б відспівувати вічную пам'ять уже без апострофа. Колись і я (в першому виданні граматики) вживав апострофа з обмеженням, як об'їхати, з'їсти і т. п. Але практика шкільна показала, що і тут апостроф зовсім непотрібний, бо ніхто з українців не в силі прочитати *бя*, *бе*, *б'ю*, інакше, як тільки *б'ю*, *б'є*, *б'я*, *б'и*; *ря* інакше як *р'я*... А що тичить ся таких писань, як *з'їсти*, то зовсім нема причини побоювати ся, щоб хтось так написане слово не по українськи вимовив; він вимовлятиме *зїсти* чи *зїсти* — все буде по українськи». (Україна, 26 р. № 4, ст. 188). З думкою Смаль-Стоцького погодитися ніяк не можна.

Стор. 12. Зважаючи на те, що знову знімається питання про потребу писати і після цілого ряду приголосних, треба тут трохи спинитися на цьому питанні. Звичайно, тут є підстава з боку наукового, а цього обминути ми не можемо, але практицизм та простота вимагають не додержувати по суті таких тонкощів (які для багатьох у вимові вже не існують, а з педагогічного боку — дадуть багато труднощів). Коли в Галичині та в частині наших українських говірок чути різницю, то для літературної мови доведеться цю особливість вже штучно запроваджувати. «Якщо завести цей спосіб писання», писав у своїй статті «Принципи...» Науменко, «то доведеться дітей навчати цілого ряду правил, які стануть зрозумілими тільки при поясненнях етимологічних та методом порівняльної філології. Дам кілька зразків, беручи їх з книги Мих. Грушевського «Історія України» (вид. 1913 р.). Як пояснити дітям, що в словах: здійснити, хліборобство, в часі, на тілі треба писати ї, коли не знають вони «ять»-ого походження цього звуку. Або: чи вирозуміють діти так різницю в правописі, як давні, теперішні і рядом змучені, стомлені, схудлі. Вуха тут мало дасть допомоги, а прийдеться розбиратися в тому, що таке м'які і тверді основи в словах»... Ще гарячіше писав проти і в таких випадках Грінченко: «Це добре письменний чоловік, муштрований на всяких граматиках, може так і сяк і докопається хоч і не до всього, та й буде якось стромляти тее ї, раз-у-раз собі самому нагадуючи про його породу, а що-ж

робити чоловікові, хитрошею граматичних несвідомому? Що робить нещасному школяреві народньої школи та й взагалі всякій дитині? Скільки вона мусить намучитись, силкуючи зрозуміти незрозуміле: де саме писати оте кляте і. Чи не буде це гірше, багато разів гірше від усіх проклятоґ літери ять в московській мові?. (Цікаво, що акад. Кримський, який у своїх додатках до цієї статті був не погоджувався з Грінченком, потім силою живого практичного життя був приневолений одмовитися од правопису «дід» і тепер гаряче обстоює лиш ортографію «дід»).

Стор. 14. Треба було-б додати хоч деякі пояснення до форми *зілля, кілля...*, а також *сілля*, особливо *радисто*. Ці всі форми стоять якось не на своєму місці. Тут-же може слід було-б завести правило, що ення без наголосу теж мусить переходити в *іння*. Коли ми пишемо *збільшення*, то-що, в вимові не ясно є чи і: *вразіння* (наголос не тільки на і, але й на а), *значіння*, то-що.

Справді: чому *радисто*, а не *радоство*, як у род. відмінкові *радости*, отже ми не находимо, звичайно, з'ясування цього факту, але тільки констатують, що так. Стара форма *радостою* — переходить не в *радостою*, але через *радость* — *радистою* і остання теперішня форма *радисто* в вимові має (правда, не завжди) відтінок попереднього і в півскладовому вигляді, на письмі вже нічого немає.

Стор. 17. Тут треба було-б більше підкреслити, що не можна дати певного правила що-до о після ж, ч, ш, щ, дж, й. Процес переходу е—о в багатьох випадках неначе-б то зупинився, в інших випадках він під впливом аналогії пішов туди, де його зовсім не треба було-б. Візьмемо: *щерб*—*щовба*—*щогла* (під впливом *щогла щоглистый* тому, що від цього слова утворився прикметник), *щепити* дає *щеп* а не *щоп*, на *щоці*, (як і в проєктові) тому під впливом іменового відмінку.

Стор. 17. Додати: салдат, катаржний (відт. значіння порівн. з каторжний), галанці.

Стор. 17—18. Правило чергування у—в, і—й треба точніше врегулювати ніж це ми находимо в проєкті, або за теперішнього стану краще зняти це питання й додержувати етимології (звичайно, останнє не викличе погодження). Тут вже традиція, хоч і непевна, тут і фонетична передача «доброзвучности». Але залишається багато завад. Дуже цікаво перш за все придивитися, як відбивається це правило чергування на самому тексті проєкту, порівнюючи з тим, які дається правила. Я тут випишу правила, а паралельно практику — текст проєкту:

Правила:

§ 10... У початку фрази слова з таким у-в, звичайно, ні від чого, крім волі того, хто пише, не залежать, цеб-то починати фразу можна, напр., і з у і з в: Учора... Вчора... одначе частіше пишуть у.

Текст проєкту:

10 ст. (20 рядок) В початку
17 ст. (ост. рядок) У початку
11 (27 р.) В живій
11 (35) В запозичених
12 (1) У деяких
15 (23) В запозичених
17 (23) В деяких
18) 23 В деяких
18) 21 У подібних
20) 19 У закінченнях
21) 5 В закінченнях
21) 11 В дієсловах
22) У присвійних У словозмінах
25) У дієсловах У сполученнях
39) В родовому
48) У родовому
86) В народній
87) У народній

Усі ці початкові міни, хоч і не в одному слові, але підлягають вони тим-же законам, і тут треба певною метою усталеність; не може бути такого хитання часто на одній і тій-же сторінці. Наведені приклади свідчать, що справді в надрукованому проєкті один і той-же

автор уживає то у то в зовсім не систематично, а з с в о є ї в о л і. Але це неможливо. Треба тут зазначити хоч те, чому власне давати треба перевагу, коли не більше (це не значить «частіше»).

Перевага тут у, коли далі йде приголосний, тому: у закінченнях, в — перед голосними: В однині... На початку слова: Учора, Уранці. Радіше слово Україн^а міняли на Вкраїна, тепер воно залишається у всіх випадках, але чомусь на стор. 104 «по-українському». Ще як додаток можна навести з тексту проекту випадки різного вживання у—в в середині: стор. 4: «переглянути в спеціальних» (краще у). Стор. 47 — тільки у множині (теж 48, 49, 50), але 51 ст. — в множині. На 64 ст. навіть рідкий випадок: «закінченням в народніх... Та ж не тільки непевність, але й написання проти доцільності ми знаходимо що до і—й «Так само й початкове ненаголошене і в деяких (головним чином народніх) словах чергується з й в тих же умовах, що й у... Іван — на Йвана, іду — не йду, він і я, вона й він і т. ін. 11 ст. «слова й складу»; 12 ст. — кар'єра і т. ін.; виникли й тжкі, 100 ст. — зойки і плачі (особливо цей приклад важливий для нас, що його взято з поезії Тичини). Далі теж з Тичини (101 ст.) співи і ви..., матеріял і просторонь, число і міра. Отже й тут немає точности в самому тексті. Треба, врегульовуючи правила що-до переходів у—в, і—й, брати на увагу не тільки кінцеву голосну або приголосну попереднього слова, але й початок дальшого слова 2 або 3 приголосні дальшого слова роблять те, що не можна буває визнати перехід і—й, у—в.

Що правила ці якось неповні, показує і вживання у в тексті, а про те нічого не знаходимо в правилах. Так — 52 ст. «прикметників ув українській мові»... 104 ст. — якщо увиходить (може тут краще ввиходить). Тут ми маємо й наукові підстави, а не тільки волю того, хто пише. Так, напр., ясно для нас — не можемо вимовити навкрай, а наузкрай: наушати, наустити (де е ненаголошене). У Грінченка ми знаходимо: Біжать один одному на зустрічу; але у нього-ж: шелестить щось в лісі (II, 219); там-же «вернула з поля змучена і струджена. Як стусону у ворота». Вищенаведені приклади, а потім аналіз в та і, як окремих частин мови, показує, що перехід особливо у—в стоїть у звязку з дальшим словом, а перехід і—й головне з попереднім, хоч і тут має значіння дальше слово. Грінченко: іншої схови у нас не було, як у скрині (схова) пор. з од—від: од людей сховаешся, а од бога ні (нема переходу). Добра такого, не знає в чому й сходить (як в проекті), але тут і немає такого самостійного значіння. Треба розрізняти і як додатковий елемент (то й, що й та инш.). Схпляються в дуброві верхи із верхами. Син твій, мати в полі спочиває. Згадав. ся зводив та й удоволив. Водно й хмарнесенько. Приходили сусіди у садок. Піде маленьке і термосить. В лісі, лісі буковім, ой ішло, йшло... Ватьки мої і панства... Як ми напишемо: дівчина і її брат? Тут і після голосної, але переходу немає в й.

Що весь цей матеріял нам може давати?

I. Перш за все, що в правописі теперішньому немає послідовности і проект бажаної послідовности не вносить — навпаки він заводить безладдя в даному випадкові.

II. Коли ми визнаємо за потрібне відбити на письмі «доброзвучність» укр. мови (що можна й не робити, зберігаючи напруженість нашої уваги), то слід перш за все розмежувати вживання переходу у—в, і—й. І—й сполучник і в силу своєї природи він може мати більше або менше значіння. Коли він сполучає окремі речення, він зберігає написання і, не вважаючи, що стоїть після голосної. З другого боку, нахил до переходу в й буває особливо в тих випадках, коли сполучник і з'являється в ролі додатка: вона й побачила та инш. Між цими двома межами — самостійністю і, як сполучника, та і—й, як додаткової частки, ми бачимо картину, більшої або меншої зміни і. Ось і тут дуже важливо визначити принципи зміни. Звичайно, має значіння кінець попереднього слова, але коли дальше слово починається з й, або взагалі з йотованої голосної, або сполученням особливо 3-х, а може й 2-х приголосних, треба-б теж зберегати і.

Тепер що-до у—в. Як я сказав, це прийменник, і тому він має нахил прилягати до того слова, якого стосується, але й тут має велике значіння кінець попереднього слова. Тому не слід писати: ветрину, але коли поперед голосна: і ветрину. Спочатку треба писати: учора, у засіданні та инш., коли-ж далі у, то в—в умові, тут в без усякої уваги на попереднє слово. Як уважаєте — Ніяк не вважаю. Уночі вчора було холодно, сьогодні вночі тепліше.

Ї так довго спинався на даних переходах тому, що це на практиці викликає багато прикрих непорозуміннь, особливо прикрих тому, що вони надто дрібні по суті. Далі ще дрібниця: замість уживання в деяких випадках зі. треба писати із, напр.: треба із свого (тепер звикли писати — треба зі свого). Але, гадаю, є випадки, де краще додержувати зі (та й чому взагалі його уникати?), напр. Вісті зі столиці — тут коли ми напишемо із, то треба буде написати так: Вісті із столиці або Вісті із... (а постановка і аналогічна в надіслати, підірвати, підо впливом т. инш.). Цей розвиток і паралельний узаконенням: дощ іде, тут імла. Отже більше права має тут стояти і, ніж перед з, коли після з ми маємо багато приголос. звуків. Стор. 21. Що до правопису *слід, світ...* без ь (*світ, слід...*). Фонетичний принцип вимагав би написання — *сьвіт, сьлід* та инш., і тут правий з погляду фонетичного Смаль-Стоцький, коли він провадить написання галицькі. Тільки-ж тут може сильно протестувати традиція. До того-ж, коли ми будемо провадити написання ь в тих випадках, то ситуація буде аналогічна до написань ї з двома крапками. Цікаво, що і в білоруському правописі ми бачимо в подібних випадках ь (отже як у галицькому письменстві й тут є загальна аналогія до галицької вимови — в більшій твердості складів). Тому ми бачимо: цвят, здольнасьці, нассьмяецца, пашпреньня, песьні, сьвещіць, ольшасьцю свайго развіцьця яна вінна ім і у зватнасьці абудвм. Аналогічно й українці мали-б писати *вісьтями, пошпреньня, розвїтьтя*.

Обстоючи прийнятій правопис без ь, ми будемо цілком послідовні, орудуючи тими-ж засобами, якими орудують Смаль-Стоцький та инші, коли вони обстоють правопис без апострофа після губних; тут вони забувають свою позицію, а саме: усякий українець цілком правильно прочитає слова: світ, цвіт, хоч вони написані без ь і не треба тут мати на увазі інтереси чужинців. («Тут, на чужині, в зноснах з чужомовними слявістами, маю нагоду часто констатувати, що українську мову часто читають не так, як треба, і очевидячки виходить з того фальшивий погляд на звукову систему української мови, фальшивий образ української мови в науці взагалі. «Україна», 26 р. № 4, ст. 189).

Натурально, що написання ь у вищезазначених прикладах було-б основою для того, щоб завести і з двома крапками в таких випадках, як тіло, діло, то-що.

Стор. 15. «Підо впливом таких форм, як *кілка, кілком...*, виникли й установились форми: *кілок, гвіздох...* Тут пояснення неправильне. Тут підо впливом *кіл, гвіздь*, себ-то зменшені, як *кілок, гвіздох*, звичайно, переймають форму незменшених речивників. Треба отже виправити так: підо впливом форм *кіл, гвіздь, стіг* та инш. виникли й установились форми слів: *кілок, гвіздох...* «Серед далі наведених прикладів є *дорібок* (родов. відмінок буде *доробку*), не буде аналогії з і в *кілка* то-що. Як-же цей приклад можна підвести під попереднє формулювання? Далі наведені такі приклади, як *червінець*, справді виникали за впливом непрямих відмінків. Отже й далі треба змінити текст правила. Може так: «Підо впливом форм *робітка, робітний — відробіток*. Підо впливом непрямих відмінків, як *червінця, харківця* та инш. — *червінець, харківець...* (здається, тут не можна навести прикладу *кйвєць*, говорячи про суф. *івець*, тому, що тут суф. *евець*. Такі слова (ст. 16), як *народовець, службовець* зберігають *о* не тому, що ці слова нового утворення, а вплив знову аналогії (прикметникової форми, від якої вони вийшли). Що до *гонець, корець*, маємо паралельні форми *гїнець, кірець*, теж *коток — кітку*.

Стор. 20. Власне кажучи, з наукового боку можна було-б заперечити тепер суфікс *ський* замість правильного *ьский*, але тут важко вже повертатися до етимологічної форми, яка ще існує, але якої нема вже в літературній мові. Як і суф. *ство*, цей суф. *ський* мав перед себе ь, отже форма була така *ьский*. Такі форми ми і знаходимо в стародавніх пам'ятках. Теперішня-ж форма виникла, здається, від таких слів, як *козак*, форма прикметника *козачський* — *цьс* дає *ць*, *волох-ьский* *волошьський* — *шс* дає *сь*, *волоський*, *руський* — *рус-ський*. За впливом таких форм вироблюється нова форма суф. *ський*, який робить вплив на инші прикметники і ми маємо ь там, де його спочатку не було.

Стор. 20. Може, справді — як рекомендував у своїй граматиці ак. Кримський — краще було-б писати не тільки: *пальця, більший*, але й *палця, білший*, тому що те середнє л, яке ми бачимо в багатьох говірках, більше тягне за правописом *палця* без ерика, ніж з ериком.

Стор. 22 — 23. «Перед ч у вимові й на письмі змінюються: к, ц на ч: *турок — Туреччина, козаччина...* З цього правила виходить, що існують суфікси *чина, ченно...* а справді є тільки суф. *ина, енко*. Звук-же ч є наслідок переходу первісних *к, ск*. Отже *Туреччина* з при-

кметника *турськ* (неповне закінчення) — *ина, Васька, Васьк-енко, Ващенко. Німеччина* не з *німець*, а з *німецьк-ина, Хмельницьк-ина, Волоцьк-ина*. Не можна сюди пригнути «щастя», тому, що «щастя», щасливий справді має щ—шч—сч. Водолаженко не з *Водолага*, а з *водолажськ*. У словах «бряжчати», «дзижчати» перехід з—ж не тому, що перед ч, а перед ча, яке вимовлялося, як чя (як у сербській мові перехід часто без—бем).

Взагалі ці правила можна було-б формулювати так: у деяких категоріях слів ми бачимо збіг двох суфіксів, їх міну за сильним впливом асиміляції й дисиміляції.

Далі: сполучення *цьн* переходять перед суф. *ина* в *чч*—німецькіна: Німеччина.. Сполучення *ськ* перед тим-же суф. *ина, енко*—в *щ* *Волоськ-ина, Волощина; Васьк-енко, Ониськ-енко, Ващенко; Онищенко*.

Взагалі *сч* (через *шч*) переходить в написанні в *щ*.

Далі знову неправильно: «інші приголосні перед ч на письмі зберігаються — Шведчина.. Шведчина з Шведськ-ина, тут в переходять в ч, с асимілюється й маємо Шведчина.

Далі, на стор. 23 треба було-б формулювати так: Перед наростками — *ство, сьний*, які мали перед себе *ь*, деякі приголосні змінюються, змінюючи й самі наростки; *ч-ць-ство* і *сьний* зливаються в *цтво, цький, козацьство, козацтво, козацьський, козацький*; *щ, с-ство, ський* зливаються в *ство, ський*—пташєство — *птаство*.. *ж, з-ство, ський* зливаються в *ство, ський*—убоство (з *убогєство*). Змінюючи так, ми даємо картину походження форм. Далі можна додати теж, щоб усвідомити, а саме, що в чужоземних рідко вживаних словах, особливо географічних назвах, вищезазначені суфікси не змінюються тому, що тепер за аналогією додають вже не суфікси *єство, сьний, а ство, сьний*. Не треба м'якшити приголосних. Отже, є можливість зберегти слово в його початковій формі, що й потрібно буває, особливо коли його рідко вживають і його зміна може викликати якісь непорозуміння.

24 стор. Тут я додав-би, що від таких прикметників, як *дорогий* ми маємо ф. *дорожчий, поруч з дорожшій*, про рівнобіжність цих форм свідчать форми *дорожчати-дорожшати-дорожшати*. Дуже часто вживається ф. корочший під впливом *вуржчий, низжчий*. Що-до форми з *щй* краще було-б навести перш за все ф. товщй, де *щ* ясно з *ст-щ*.

Стор. 24. Неправильне формулювання: «усі інші приголосні перед *ший* на письмі зберігаються — солодший, швидший...» в наведених прикладах ми бачимо перш за все, що зникає *он*.

Поруч з тим, що я відмітив, як загальні риси проекту, я дозволю собі трошки ще тут спинитися на тому, що безпосередньо стосується до «нормалізації» літературної мови, що, як ми бачили, є також завдання комісії. В самому тексті проекту я знаходжу багато таких місць та зворотів, які вимагають замін, а може й виправлень. Тут знаходимо: 1) окремі звороти, 2) окремі слова. Дам їх так, як вони в тексті, а поруч свої заміни:

Текст проекту правопису:		Слід було-б написати:
стор. 4.	Для розробки питань під головуванням З метою привабливня	Для розроблення або щоб розробити за головуванням щоб привабити
стор. 4.	Таким чином поправок	Отже виправлень
стор. 5.	з метою усунути базу для унормування й спрощення	щоб усунути базу до унормування і спрощення
поробивши р. поправки та п. доповнення	в дусі постанов пленуму проєкт переглядався під головуванням при участі	поробивши р. виправлення та п. доповнення на засадах постанов пленуму проєкта переглядали за ... з участю
стор. 9.	і таким чином ці звуки змінюються звертались до словника	і тому. ці звуки змішують вдавались до словника

стор. 10. В початку слова п ніколи
не пишеться
за винятком
в живій вимові
стор. 14. головним чином

На початку слова п ніколи
не пишуть
виключаючи
у живій вимові
найбільше

Не буду далі стежити за сторінками. Деякі з цих виправлень, що я їх тут наводив, можуть мати для тексту типове значіння, тому що часто ми на них натрапляємо. Виправлення що-до переходу в—у роблю я згідно з правилами, які почасти дає проєкт. Отже треба бути послідовними: правило проєкту мусить перш за все відбиватися на тексті самого проєкту. Виправлення—коли замість особових зворотів проєкту з дієсловами на ся ставлю безособовий (замість «деякі слова вживаються» — деяких слів уживають») тому, що такі звороти народні. Визнаючи потребу і доцільність особливих літературних зворотів, з певною мірою штучності, можна іноді відмовлятися від цієї штучності. Цим з'ясується виправлення «отже», «найбільше» та инш. замість *таким, головним чином*), простота вимагає таких зворотів, як «щоб розробити...» та инш. замість—для розробки.. Деякі звороти вимагають тепер иншого сполучення з прийменниками (тому «за» замість під та инш.).

Часто в тім або в тім звороті чути прямий вплив літературної рос. мови, вплив, що не має основи в народній укр. мові або в складній літературній укр. мові (цим пояснюються такі виправлення «в дусі»... Певна нівеляція деяких зворотів або окремих слів веде до того, що основне значіння слова ми забуваємо. Це вийшло з часткою *чи*, яку зовсім не можна порівняти до *або*—частка *чи* має характер і мусить зберегти характер запитання і не можна, як в тексті проєкту вживати рівнобіжно *чи* та *або*.

Отже висновки: мова та правопис проєкту, що їх буде виправлено, мусять відповідати правописним правилам та тим фразеологічним нормам, які ми вважаємо за правильні. У мові та правописі майбутньої правописної книжки мусить бути проведена послідовність.

Стор. 32. Нема ніякої рації утворювати від таких імен, як Яків, Лука та инш.—Якович, Лукович... І та примітка, що ми її бачимо, що в укр. мові від таких імен, як Микита—Микитів та инш. зовсім не завдовольняє нас і не дає підстав до утворення цілком штучного правила. І коли в деяких місцевостях України ми бачимо такі назви по батькові, як *Кузьмович, Хомович*, то це з'ясується впливом аналогії та відсутністю чуття до правдивої форми, тому щò взагалі українській мові дуже мало було властиве вживання форми на *ич*, як назв по батькові. В старих-же актах та грамотах ми бачимо цілком правильні форми: (грам. 1359 у Перемишлі) пан петр ивановичь и печать його ...стецько лоевич) ...дмитр матьфѣевич ...васько кузьмичь, (1388 р. луцька грам.): дмитриевич (1437): василей андрѣевич, (1446): васильевич... А такі форми, як *Сергійович, Олексійович* та инш., суперечать законам фонетики своєю штучністю тому, що йо мусить переходити в *є*, себ-то *є* в формах *Васильевич, Сергійевич*, що ми знаходимо в формах село, але поле, і т. инш.

Слов'янські назви по батькові в формі *ич* дуже розповсюджені. Причому вони утворювались не тільки від род. відмінку або від прикметникової форми, але від називного відмінку. Коли рос. Кузьмич ми порівняємо з Кузьминична, то побачимо, що ці дві форми утворювались різно.

Стор. 34. Коли перша частина складеного слова числівник—два або три, то перш за все неправильно буде казати, що «сполучний» звук буде *о* або *и*. Тут *о* та *и* зовсім не «сполучний» звук, як у словах мечоносець, землемір, а ці *о* і *и* звязані з словами *дво(х), три* (а також те саме що-до *чотири, п'яти* та инш.). По суті те-ж питання, чи не краще додержувати таких форм, як двоховерховий, двохаршинний, ніж двоверховий... (останні форми безумовно підо впливом—одноверховий). Двох—родовий відм. краще теж при три—триховерховий...

Стор. 36. Я вже казав про штучність при розподілі речивників на відміни. Тепер ще трошки спинюся на тих основах, що їх кладуть у проєкті. «В основі цього угруповання лежать як єсть ті ознаки, що мають найбільшу вагу в практиці». Але коли ці ознаки різні своєю основою, то як-же їх можна згрупувати. Та й що значить «з практичного погляду» ознака, яка має особливу вагу. Тут така загальна фраза, яка тільки забиває памороки, а не

вносить нічого ясного. Як приклад вказується на мішану групу: «Так, напр., мішана група зразу виступає з своїми характерними ознаками: після ж, ч, ш, щ, дж не буває в закінченнях о й и, а тільки е й і (книгою—іжею, книги—огорожі й т. инш.)». Не може перш за все така часткова ознака бути покладена в основу класифікації—це не тільки штучно, але з практичного боку зовсім недоцільно. Потім не можна класифікувати, перш за все виділяючи мішану групу, по суті групу другого розряду. Нарешті написання е в деяких вищезазначених випадках не є явище, основане на підвалинах наукових, а тільки вже традиційне. Не можна так напевно (коли мати на увазі те, що єв жлтї) вважати за характерну ознаку закінчень е та і після шиплячих. Тут ми бачимо іноді аналогію з закінченнями після р. І коли в таких випадках мішаної відмінн, як столяр—столярові, при наголосі не на останньому складові раніш і після шиплячих часто писали о—сторожом, але ніж—ножем. Коли ми тепер установлюємо для одности о, то це не значить, що ця ознака може набути такої сили, щоб бути основою класифікації. Треба порівняти також із системою писання в прикметниках, де буде тільки закінчення ою (чужою, нашою—пор. тучою). Там-же наведено слово *коц*, як приклад твердих речівників, може краще *коць* (це слово—чужомовн. походження з нім. Kotze—набуває вже в вимові м'яке ц).

До 37 та 72 стор.

Приклад «школяр» з орудним «школярем», як зразок, не можна брати тому, що відмінювання цього слова не має такого певного ґрунту—і в житті й в багатьох уже граматиках уживають форми «школяром».

38 стор. «Так само відмінюється *мати*», себ-то III відміна—жін. рід на приголосний. Але так не можна сказати тому, що відміна *мати* не зовсім така, як ніч, подорож та инш. Тут знахідний відм. *матір* (пор. 43 ст.), род. мн. *матерів* (таке закінчення має тільки декілька слів III відмінн).

«*Ріця*», а може *ріща* (ріщі)—жін. р., а не ніякого (пор. у Грінченка)? Тоді зовсім помилково сюди занесено¹).

Стор. 39. Додати (а може змінити в формулюванні): «то е, то у мають реч. чоловіду... а також свату—свате, хазяїну—хазяїне» (викресливши раніше наведене—свату).

Стор. 41. Не можна сказати, що проект упорядкував справу з закінченнями в родовому відмінкові жін. р. на приголосний. Тут так як і було. Ухвалене написання родового відмінку молоді, ночі, тіни засновано на діалектичній вимові цього відмінку і суперечить по суті вимові літературній. Коли вважати, що и в даному разі є передача колишнього и, то буде непослідовно, чому не передається и також в іменовому відмінкові множини, де пишеться і.

Підо впливом правопису помітно чималу різницю у вимові род. та імен. відмінків, але ця різниця утворюється штучно. Отже йдучи за сучасною вимовою та не суперечучи історії мови, можна було-б установити написання і в род. відмінкові однини (та звичайно в іменовому мн.).

У написанні и замість і в вищезазначених прикладах мало значіння та вплив таке-ж закінчення и від таких речівників, як теля—теляти та инш., де не було м'якого приголосного в закінченні.

У речівниках на ша, жа, ща правопис залишає у род. відм. і. Це і вже пережиток старовини, коли ж, ш, щ були м'якими приголосними. Тепер-же можна було-б йти за вимовою і написати тут и. Коли ми переглянемо низку українських граматики до академічного правопису, то побачимо, що в наведених там зразках панує повна плутанина та мішанина. Варто подивитися хоч у таку велику граматику, як граматика Смаль-Стоцького, яке тут непогодження з правописом: части—части (род.), части (ім. мн.); ніч—ночі (род.), ночі (ім.) і ночі (імен.), рожа-і-і, душа-і-і.

Треба прислухатися особливо до таких форм, як род. в. від артиль—артіл, мораль, -и, та порівняти з вимовою сажі, пороші, щоб зрозуміти всю штучність та неправильність ухваленого правла.

¹ Тут у проф. Грунського вийшло непорозуміння. *Ріця* (з «рѣчьє», «рѣзьчьє») є слово роду ніякого; визначає воно те, що по-російськи «хворост». *Ред.*

Є стаття Михальчука «До правопису деяких форм м'якої деклінації в українській мові». Вона не дає повного розгляду матеріалу й не встановлює певних принципів для того, щоб розрішити остаточно справу з правописом і або в тих або інших випадках. Крім того, є основна помилка Михальчука, що він правописну справу ставить в занадто щільний зв'язок із етимологією.

Коли ми звернемося взагалі до тих народніх матеріалів, що знаходимо в різних збірниках, то побачимо, що ці питання можна вирішити, ідучи послідовно або за певною говіркою, або додержуючись послідовно засад етимології. Багатий матеріал у збірниках Чубинського дає нам спроможність (не зважаючи часто на нечистий фонетичний запис) зробити висновок, що ствердіння або тверда вимова закінчення в родовому відмінкові не відокремлюється від такої-ж вимови, напр., навіть у місцевому відмінкові або в інших відмінках. Так, поруч род. в. ночі, місц. теж ночі, коли відомості, то теж у різних відм. користі. мислі (пор., напр., стор. 74, 234, 251, 235, 277, 80 та инш. 5-го т. «Тр. етногр. стат. експедиції»).

Стор. 42. Тут під було-б треба було-б навести декілька прикладів після слів «рідше це закінчення...», а потім треба було-б визначити таке правило, що при сполученні таких двох речивників ч. р., як Тарасу Шевченкові, Григорію Основ'яненкові—одного речивника вживається із закінченнями у, другого—ові.

Стор. 44. Примітка: «Треба викреслити «старе»: тепер воно «старе» тільки з боку графіки, а не з боку вимови.

Стор. 44. Що-до форм харчу, жовчу, нехворощу — тут можна з фонетичного боку обстоювати закінчення у, хоч в аналогічних випадках ми маємо ю, але подвоєної приголосної.

Стор. 46. Може було-б за доцільне підкреслити, яке з закінчень і або ю мусить мати перевагу. Перевага, здається, мусить бути за і.

Стор. 46. Додати — крім тих, що в давальному не мають зак. ові, еві, єві (це на — ів, ов).

Стор. 48. Не тільки років (з наголосом на о), але й років (з наголосом на і).

Стор. 49. Неправильно сформульовано «чистий пень мають» — декілька прикладів має вставне о—чайок, копіюк... частина змінює пень: слів, доріг.

Стор. 50. Иноді мечей (поруч мечів).

Стор. 51. Надто коротко про знахідний відмінок—тут треба підкреслити—проти рос. мови, що знахідн. відм. має переважно форму називного відм.; ця форма не тільки при назвах тварин, але буває при назвах осіб (не тільки—пасти воли, сісти на коні, але мати діти, любити молодіці).

Стор. 53. винен (винний).

Стор. 57. Краще, щоб не було помилки при вимові що-до наголосу в ф. його—писати приклади з нього (де наголос переноситься) з прийменником—«до нього».

Стор. 58—60. Що-до правопису з'яйменників, як мого—моєго (пор. примітку на стор. 60). Треба було-б і тут встановити принцип переваги однієї форми, себ-то не визнавати форми моєго, моєму, моему та инш. рівнобійними з мого, моему. Не надавати переваги скороченим або повним, а то нема послідовності й що до зорових прикладів: мого, але моему... Тоді поступово стала-б нанувати одна форма.

Стор. 61. Тут треба було-б підкреслити, що в «п'ятдесят»... перша частина не відмінюється: п'ятдесятюх, шістдесятюх.

Стор. 61. При відмінюванні числівників поставлено форми род. та дав. відмінків — п'ятьох, шістьох, п'ятьом... про старішу форму п'яти говориться далі, що «всі вони в род., дав., місц. відмінках иноді вживаються з закінченням старішим и (що-до редакції фрази — краще було—всіх їх... вживається). Але тут може краще говорити про рівнобійність.

Краще було-б зберегти ь в написаннях п'ятьсот, шістьсот... тому, що цей ь зберігається й в непрямих відмінках.

Стор. 62. Можна заперечувати проти написання двосотий, трисотий.

Стор. 65. Смаль-Стоцький каже, що «українське чуття мови виразно відділяє ся від дієслова». Але тут цілком правильна постанова—та, що в проєкті (тільки знов можна було виправити редакцію фрази). Наскільки ся ті с но зв'язується з дієсловом, свідчить фонетична

сторона: закінчення дієслів змінюються в вимові. Що умовна частка би(б) всувається (в західних говірках) між дієсловом та ся, то нічого не значить тому, що ця частка теж тісно зв'язується з дієсловом і становить як-би одне ціле. «Для величезної більшості нашого народу (робить висновок Грінченко у своїх Трьох питаннях) писати ся окремо від глаголів—значить калічити живу народню мову». У своїх додатках до статті Гр. акад. Кримський цілком приєднується до його поглядів що-до ся.

Цілком слушно каже акад. Кримський, що окреме написання ся «псує організм української мови», що в цьому є «калічення мови». Ті, хто говорив за потребу окремого написання ся від дієслова, цю свою думку не провадили послідовно: коли замість ся була форма сь, то й у них ця форма вже писалась з формою дієслова.

Стор. 70. Зам. бачачи, треба бачучи, зам. біжачи—біжучи. Ці вживані форми бачучи, біжучи утворились під впливом прикметників—бачучий, біжучий.

Стор. 63—70. Про дієслово взагалі дуже коротко. Напр., ми маємо тут тільки способи дійсний та вольовий. З термінологічного покажчика ми дізнаємось про «умовний» спосіб (слово «бажальний» стоїть якось самотно, а «умовний» відповідає рос. не тільки «условний» але «сослагательный» — який термін і дається відповідно до «умовного»). На багато питань у відділі дієслова ми не маємо відповіді. Напр., § 53—дієприслівники; річ іде тільки про дієприслівники на чи та ши, але як-же ми будемо ставитися до нових спроб залічити до дієприслівникових форм стану так званого страдального на то, не? А ще важливіше—чи є такі форми, як *буде*, *було розглянуто*, можна такі форми залічити до рамок правильних дієслівних форм, або йдучи шляхом деяких авторів будемо казати, що такі форми неправильні? Всі такі питання неодмінно належать до завдань правописної комісії. У відділі про дієслово не тільки взагалі мало матеріялу, але й матеріял, що ми маємо—якось видно у деяких місцях незакінчений. До § 50 ми маємо додаток (увага 6) про так звані архаїчні дієслова, але потім ми вже не маємо послідовно форм цих дієслів (напр. вольового способу).

Стор. 75—85. «Правовис чужих слів» починається відразу з окремих правил. Тут бажано-б перш за все мати хоч деякі зауваження загального характеру взагалі до правопису цих слів—загальні принципи. «Найголовніші правила правопису»—починались з таких зауважень, хоч покладені в тих зауваженнях принципи не були запроваджені в самих правилах. І справді додержуватися треба, як у тих академічних правилах вказувалося, що «чужі слова по можливості треба писати так, як вони вимовляються в своїй мові» або може який інший принцип тепер має перевагу. Відсутність хоч деякою мірою загальних вказівок ставить часто в безпорадне становище. Так перш за все це й виявляється на першому § — § 54, де йде річ про передачу чужоземних сполучень з л. «Лише в деяких категоріях звукосполучення такі пишуться (краще «пишуть». *М. Г.*) цілком послідовно. А далі як доказ цього (але по суті зовсім не доказ): «сполучення le послідовно передаємо через ле»... (отже в сполученні, а не категорії і далі, як побачимо, ніяких категорій не дано). Сполучення le тому також тут передає проект послідовно через ле, що взагалі йде правило про передачу чужомовного е через е (включаючи деякі з грецького взяті слова § 65). Цікаво, напр., як ми напишемо запозичене вже давно грецьке слово лепта—згідно з § 65 лепта¹⁾, але згідно з § 54—лепта. Ось тут і виріште загадкове «і т. инш.»²⁾. Далі «у чужих словах, що йдуть до нас із Заходу (незалежно від походження їх) особливо в словах грецького походження, переважно пишемо: ла, ло, лу (здебільшого перед твердим приголосним) та л (в кінці складу)». Тут перш за все формулювання «незалежно...», а потім «особливо...» Коли походження слова не має значіння, то не варто говорити далі — «особливо». Далі, «але іноді (особливо перед м'яким складом) пишемо в цих позиціях: ля, льо, лю (лю завсіди з франц. lu та німецьк. lü) ль». Тут треба додати до німецьк. lu тому, що далі наведені приклади Лютер, Лютеція, Люцерн мають в оригіналі lu, а не lü: Luther, Luzern, Lutetia. Отже виходить що в написанні ла або ля грає роль наступний склад. І слово вже ляпча, яке ми писали

¹⁾ Ні, § 65 не дозволяє ортографії «лепта», бо в § 65 мова йде тільки про початкове е. *Ред.*

²⁾ Автор допустивсь непорозуміння. Проект визнає ортографію лиш «лепта», а не «лента». *Ред.*

за академічним правописом, ми тепер напишемо лампа. В академічному правописі було поставлено, як принцип, шлях запозичення (з польської мови), тепер вже цього принципу не приходиться, очевиднож, додержуватися (і саме слово лампа вже проєкт не пригадує). Теж ми не знаходимо слів пляшка, клямка. Взагалі цілком виходить вся справа з уживанням сполучення ла—ля та инш. неясна. А проте, справа по суті дуже ясна. З вимовою в російському стилі сполучає дуже міцно традиція, новий дух іде з новими запозиченнями¹⁾, ось основа того подвійного принципу, що лежить в основі подвійности написань... Тут отже шлях запозичення та час запозичення. Коли ми тепер візьмемо якесь нове запозичене слово або будемо запозичати його та будемо думати про те, якої форми надати цьому слову, то ми не будемо дивитися на те, який склад іде за ла, лу твердий чи м'який, щоб на підставі цього вирішити написання, а будемо ставити склади м'які²⁾. Коли сполучення ло має не тільки перевагу перед льо, але уживається виключно, то такі слова, як *локатиєв*, *локальний*, *ложка* та инші всі будуть написані через ло, але чому-ж тоді ми бачимо ля в *палаталізація*, для одности граматичних термінів треба було-б тут зазначити також через ла (в *лябіалізація*)—хоч дальший склад м'який). Чому форму ла, *фабула*, але *залья*, *віолончеля*. Треба для послідовности писати *зала*, *віолончеля*; *лафіт* вже давно має ла, нащо ля, також нащо клявіш. Не треба новостей.

Порівняємо *Зад*, *Здґ* «д перед приголосними»—балкон... ль перед приголосними: альгебра, альков. Де-ж тут хоч маленькі вказівки, як нам взагалі бути? Досі ми писали: алгебра. Але коли по новому «зближення» з оригіналами, то чому-ж не *балькон*³⁾.

Цілу низку особливо цікавих слів (тому, що правопис їх і тепер якійсь хиткий) зовсім викинуто. *План* чи *плян*? здається на основі § 54 2аа план, але пляц—більше звикли вже до пляц, тепер значить плац. Так виходить навпаки тому, що трапилось з деякими прикладами далі (як бухгалтер та инш.). Але не напишемо ми *плама* зам. *пьяма* тому, що це слово, як і пляшка, запозичено з польської мови. Отже, що зараз я визначив вже ясно показує, оскільки неправильний був підхід при з'ясуванні взагалі питання.

Для того, щоб краще підкреслити, мені здається, дуже важливу при характеристиці норм правопису думку, я трошки порушу послідовність розгляду проєкту, а перейду до того, що ми маємо на сторінці 84—85 що-до визначення роду в словах чужомовного походження. Особливо це може бути зараз доцільним, що в матеріалі на правопис з Л ми маємо декілька випадків, що викликають питання що-до свого роду. «Деяку неусталеність що-до роду становлять лише ті речівники чужомовного походження, що кінчаються на пом'якшений приголосний, бо таке закінчення в українських речівниках мають речівники й чоловічого й жіночого роду (кінь-тінь), або ті, що в українськ. мові не мають цілком сталого одного значіння, якот альков і алькова. Здебільшого тільки добрий словник дасть надійну вказівку що-до роду й закінчення такого чужомовного слова» (85). Дуже важке завдання в майбутньому покладається на «добрий словник» та на його складача, який не має ніяких директив од правопису. Отже не тільки в випадках аналог.: кінь-тінь, але такі слова, як: віолончеля, раніш ми писали за рос. прав. віолончель, а в польському зак. **ЛЯ**; як автор доброго словника буде писати аналогічні слова? Може треба залишитися при попередньому написанні, також писати і роль (як теж під впливом польськ. закінчення **ЛЯ** замість **ЛА** в «скала» та инш.). Може напишемо й «вакуоль» (а не вакуоля—це слово взагалі цілком даремне внесено без пояснень, як і в інших місцях деякі з слів-термінів, передача в а к у о л ь зберегає закінчення ж. р., як у франц.).

Тепер зупинюся ще на одній особливості—дуже характерній для проєкту. Часто ми подибуємо вказівки—«звертатись до словника» чи «вдаватися до словника» (краще було-б з стилістичного боку живити «вдаватися»). В одному місці ми знаходимо теж особливо характерне місце «тільки добрий словник дасть надійну вказівку» (85 ст.). Звичайно, не можна від правописного підручника вимагати всіх випадків правописних, але правопис му-

¹⁾ Це не збігається з фактичними даними. *Ред.*

²⁾ Не можна цього робити, бо написати, прим., „баллаєт“ значить різко одійти од справжньої європейської вимови. *Ред.*

³⁾ «Балкон» мабуть слово східне (персько-турецьке), а тому л тут тверде. *Ред.*

сить дати директиви, такі загальні вказівки, які-б допомогли авторам цих «добрих словників» продовжувати на практиці роботу правопису. Коли цих вказівок нема, то становище складачів буде безпорадне. І ось в багатьох місцях проєкту нема не тільки твердих положень, але й вказівок що-до дальшої роботи в тому або тому напрямкові.

Стор. 78. Здається, було-б послідовніше, коли *Г* писати-б і в таких географічних назвах, як Грузія, Греція та в інших давно запозичених назвах. Тут можна було-б провести цю послідовність, що взагалі власні ймена бажано вимовляти ближче до оригіналу, і те, що ці назви давно запозичені, не позбавляє цієї можливості. Коли-ж ми встановимо принцип більшого або меншого часу запозичення, ми станемо знову на непевний ґрунт.

Стор. 79. Коли ми зберігаємо форму *А ф о н*, де *ф* виступає замість грецької *Ф*, а звичайно цю літеру передаємо через *Т*, то може бути питання, чому-ж і *Методій* ми не пишемо: *Мефодій*. Тут зовсім уже неясний принцип. Коли ми приймаємо те, що далі формуловано про передачу грецького *β*, причому принципі тут такий — коли слова безпосередньо перейшли з Візантії, то передається через *В*: *Василь*, *Варвара*..., а коли з Заходу, то — *Б*: *Бакх*, *бакханька*, *барбаризм*, то у вищенаведеному теж можна було-б поставити такий принцип. У § 58 *алабастр* — слід було-б згідно з дальшим § 73 написати *алабастр*.

Чомусь пошастило еспанському *z* та *s*; на ці звуки вироблено окреме правило, тільки трудно з ним погодитись. По-перше і формулювання неправильне тому, що приклад: *Сулоага* не відповідає тому, що є в правилі — тут *С* на початку слова, а правило говорить лаш про названі приголосні між голосними. Трудно погодитись, що ці звуки передають однаково лиш тому, що вони неоднакові в самій еспанській мові.

Трудно теж погодитись, щоб передавати англійське *w* перед голосним через *В*, а не *У*, як то було прийнято. Коли ми будемо базуватися на вимові, то краще буде писати *Уайт*, *Уельс* та инш., ніж *Вайт*, *Велс*. Тут ми, звичайно, подабуємо низку труднощів тому, що й в західно-європейських передачах англійських слів і в передачах російських часто маємо *В*, іноді *У* — отже й тут непослідовність.

Стор. 80. Не можна погодитись з тим, як формуловано правило: що-до чужих власних назв, то заховуємо подвоєний приголосний тільки тоді, як він чується в чужій мові (звичайно, між голосними). Ще коли-б про цей звук ми чули в своїй мові, як подвоєний, то можна було погодитись на таку формулу, але як-же ми будемо писати не за правописом чужоземним, але чужоземною вимовою, хоч у чужинців їхній правопис не передає вимови. Це буде занадто тяжке завдання для складачів «добрих» словників. Але й коли придивитися до тих прикладів, що дано, то тільки вимова може дати неоднакові наслідки що-до *Мюзети* (що проєкт пише з одним *Т*) і *Діккенс* (що пише проєкт два *К*, може не за вимовою, а бажаючи зберегти прізвище письменника).

Стор. 81. Не все гаразд що-до вживання *І* в словах чужомовних. Тут мішанина принципів і тому непослідовність і плутанина. З примітки видно, що на засіданні пленуму були жваві дискусії, але й після цих дискусій не виявилось справжніх наслідків. Виявляється, що за правила, які дає проєкт, було тільки 10 голосів з 25, решта додержувала інших пропозицій. Тут цікаво взагалі було-б ознайомитися не так з кількістю голосів, а по суті з підвалинами тої або тої думки; цього тут, як і в інших місцях, ми, на превеликий жаль, не знаходимо.

При передачі власних назв уживається тільки *І*, але при передачах загальних назв ставиться *І* або *И*, це в залежності від попередніх приголосних, проте й тут винятки що-до наростків *ин*, *ина*, *инум*, *ичний*. Отже виходить техніка, технічний, але коли-б треба утворити таке слово, як *технізм*, то треба було-б написати *І* (тому, що *ізм-изм* не входить в групу наростків з *І*). Бажання передати ближче до оригіналу власні назви примушує йти проти фонетики української мови; важко вимовляти *Мадрид* (в дійсності й вимовляється *рид*,¹⁾ і цілком неможливо вимовити *жіронда* (вимовляємо *жи*). Справа отже тут тільки графічна²⁾.

¹⁾ Такі українські слова, як «рід, рідний, брід» і т. ин. свідчать, що й «Мадрид» вимовити дуже легко. *Ред.*

²⁾ Навпаки: українцеві дуже легко вимовити і *жісі* (як от, ножі, ножів, у чужій хижі). *Ред.*

Така непослідовність, безумовно, буде перешкоджати правописові. І тут, здається, можна було-б полагодити справу так: загальні назви чужомовного походження — себ-то взагалі запозичені чужомовні слова (наймення та власні назви) бажано вводити яко-мога скоріше в загальний склад, щоб це слово не залишалося в чужомовній одежі, а стало-б в словникові поруч з іншими словами українського походження. Та й зважаючи на те, що в словах-оригіналах немає різниці між *i* та *и*, що ця різниця утворюється вже в українській графіці, послідовніше буде такої різниці не робити. Ось ті підвалнини, які вимагали-б того, щоб у словах чужомовного походження, в словах, які мусять бути яко-мога скоріше зукраїнізовані, писати тільки *и*. Тоді ніяких не буде виїнятків, не буде виїнятків і з сполучення *іа*, *іе* та інші, які ми будемо писати з *и*. Тоді не буде й такої різниці: утопіст, але утопичний, економіст—економика та інш. Коли тут і доведеться зробити якісь виїнятки (як: мерей, харакірі...), то те для слів, які залишаються по-за українізацією¹⁾.

Інша справа з чужомовними власними йменнями та назвами — їх треба залишити близько до їх вимови оригінальної (звичайно, до певної міри) і тут треба, як і в проектові, залишити *І*.

Стор. 82. При передачі грецької «ети» ми бачимо, як і раніше про те казали, вже подвійний вплив: з одного боку, свій вплив старої письменности, з другого—польський у словах хемія, магнет та інш.; ми бачимо запозичення взагалі не безпосередньо, напр., з німецької мови (де також *e* в графіці та вимові, у франц.—*i*, в англійській вимові *емі*), але безпосередньо з польської.

На початку слова *Е* в чужих словах треба було-б взагалі писати *Е*, а виїнятки робити для власних імен, які вже цілком зукраїнізувалися: Євдоха, Євген. Такі-ж назви та слова, як Європа, еретик та всі ці невідомі «інші», про які каже проект, треба писати *Е*, пор., між іншими, Європа в проекті, Європа у Грінченковому словн, стор. 83.

Написання Фавет та інш. суперечать не тільки нашим звичкам, але суперечать і першим спробам в наших старих пам'ятках передавати чужомовні ймення. Там ми знаходимо: Паул, Еуга, Аугуст..

Стор. 83. Слід було-б зберегти *АУЕ*, як і в інших випадках писати *АУ*, а не *АВ*. Треба мати на увазі, що коли ми будемо писати: Гебауер, Фауст, раут та інш., ми будемо читати тут звук середній між *У-В*, але перед нами буде копія написання оригінала, що для нас дуже важливо тому, що зорові вражіння тут мають велике значіння. І такі написання, як *Гавф*, *гавфтвахта* — цілком неможливі для вимови. Правда, тут доведеться зробити деякі виїнятки що-до латинських та грецьких слів, правопис яких традиційно вже маємо *АВ*, а не *АУ*. Також не слід змінити прийнятий правопис німецьких слів *Нейман* (*Нойман*—проект), *Ейтинг* (*Ойтинг*). *Феєрбах* (*Фоєрбах*). Я-б залишив у старій передачі — Гейне, портвейн та інш. (між іншим і тому, що написання та вимова *А-Я* не дає дійсної вимови німецького тут звука, хоч вона й трошки більше підходить).

Стор. 84. Примітка. На першому пленумі незначною більшістю голосів ухвалено було писати *т е а т е р* і інш.; на другому пленумі знов незначною більшістю постановлено писати без *Е*. Справа йде про написання таких слів: барометр, міністр, реєстр, семестр, циліндр, театр та інш. Звичайно 2 пленум мав більше рації тому, що ці слова вже в житті не мають

¹⁾ Інакше сказати, автор рецензії не хотів-би бачити таких ортографій, як «ліга націй, лира, лирика, соціалізм, лідер партії, лінгвіст, лінія, лінійка, література, ліберали, лібретто, ліяна, монета, лівр, бібліографія, бібліотека, біліярд, бісквіт, парламентський биль, авіяція, віядук, віконт, віолончеля, віртуоз, пашпортова віза, міністр, міліція, мініяюра, місія, піаніно, пілот, фізіономія, геній і т. и., а радив-би натомість писати: «ліга націй, лира, лирика, соціалізм, лідер партії, лінгвіст.. геній» і т. д. — що люди були-б читали: «лыга націй, лыра, лырика, соцыалызм, лыдер партыи, лынгвыст, лыныя, лыныйка, лытература, лыбералы, лыбретто, лыяна, монета лывр, быблыографыя, быблыотека, былыярд, бысквыт, парламентський быль, авыяция, выядук, выконт, выолончель, выртуоз, пашпортова выза, мыныстр, мылыция, мыныяюра, мысыя, пыяныно, пылот, фызыономыя, геный». Такий проект розглядавсь і на правописній нараді в Харкові, але знайшов для себе тільки трьох прихильників. Усі інші члени наради визнали таку ортографію за неможливу. — *Ред.*

первісного **Е**, яке було в основних латинських та грецьких словах. Коли й в французьких подібних словах ми не маємо вже **Е** (в німецьких зберігається), то може тут первісно й був вплив французької мови, але важливо те, що, як я сказав, у житті вже того **Е** немає.

Я знов звертаю увагу на те, що наведена примітка не по суті в проекті. У проекті особливо важливі були-б вказівки на основу тої або тої думки або правила. А тут тільки кількість голосів. Добре ще й те, що нема, як в інших місцях свого рода «переклички», коли перелічується прізвиська тих, хто голосував за те або те правило. Навіщо це? Особливо в даному разі цікава примітка на дальшій, 86 сторінці. З цієї примітки ми дізнаємось, що О. Снявський зрікся був далі редагувати проект правопису тому, що один пункт уважав за невластивий українській мові, але «після настрпливих домагань Комісії мусив редагувати». Знов навіщо все це? Це я кажу лиш для того, щоб відітнути не тільки недоцільність, а якусь цілковиту недоречність подібних приміток: справа правопису така важлива річ, що всі такі дрібниці тільки пеують її справжно ходу.

Стор. 84 — 85. Я вже вказував що-до роду чужомовних слів. Тут справа не так гаразд, як то виходить з § 75 — «рід у чужих речівниках (загальних) звичайно визначається закінченням їх в українській мові, оскільки ті закінчення асоціюються з закінченням українських речівників». Тут треба дати хоч деякі вказівки, як іде запозичення, тому що, звичайно, не буде труднощів визначити рід «туберкульоз», але невідомо, — може краще взяти «туберкульоза», «роля—ролі» та инш., хоч, правда, проект і говорить про такі слова, нагадуючи приклад—альков та алькова.

Ст. 85. Коли можливо радіо — радіом, то можливо сальдо — сальдом, інкогніто — інкогнітом.

Стор. 88. «Коли в жінки (матери) за прізвисьце править инший прикметник жін. р. (крім на ова...).. напр. *Степова..*». Тут якась помилка, тому що приклад як раз на **ОВА**.

Може бути тут сумнів що-до закінчення називн. відм. мн. **И** (**ОВИ**), не краще було-б залишити, як у прикметників — **І**.

Стор. 89. При написанні прізвиськ слов'янських було покладено за принцип більше принатурювати до укр. мови. Тому закінчення **ИЧ**, **ИН**, **ЕВ** звичайно передаються такими-ж сполученнями в укр. графіці: *Ленин, Єсенін, Серафимович, Никитин...* але є винятки: *Зінов'єв, Пілсудський*. Потім **Е**, яке виникло з так званого «**ЯТЬ**» передається через **І**: *Білий, Відний, Грибоїдів..* Перш за все, що-до останніх прикладів: вони ясно говорять, що не можна «принатурювати» так, щоб змінити вже обличчя. У власному йменні *Грибоедов* ми вже відразу не пригадуємо первісних коренів цього слова, а тому етимологізація, яку бачимо в передачі *Грибоедів* (з **У**) буде цілком ненатуральна. Теж з словом *Рилев*. Тут треба було-б залишити так, як вимовляється в рос. Коли рідко вживані в укр. мові чужі прізвиська краще писати фонетично, то теж стосується до особливо відомих назв. Тому, визнаючи більшу близькість написання *Ленин* до рос. *Ленин*, ми маємо почуття до певної міри ніяковости, вимовляючи за написанням *Ленин*, а не *Ленін*. Коли-ж ми визнали-б останнє написання, то це повело-б до дальшої неусталености.

Я також не можу погодитися з правилом переходу ненаголошеного **О** в **І**; **О** в таких випадках треба також залишати, як і тоді, коли воно наголошене. Чому-ж, справді, відомий рос. поет Некрасов буде Некрасів, теж Тургенів, але Кузнецов, Воробйов. Отже в укр. мові немає такого закону, щоб наголошене **О** в закритому складі галишалося. Отже тут і зміна оригіналу й відсутність українзації: українська мова вимагала-б Петрів, Петрівський, а не Петров, Петровський. Чому залишати взагалі закінчення овський, евський, евський? А коли залишаємо, то не слід писати Некрасів та инш.

Не треба також робити винятків у правописові в таких випадках, як *Зінов'єв, Пілсудський, Міцкевич* — треба й тут писати **И**. Те, що сказано що-до власних імен, стосується й географічних назв: коли Псков, то й Саратов...

Стор. 90. Ільїн. Але від Ілля краще було утворити Іллін.

Стор. 96—106. Увесь невеликий відділ про пунктуацію (у заголовках треба виправити — норми вживання зам. «уживання»), мені здається, збудовано неправильно — його засновано виключно на інтонації. Інтонація, як я вже говорив, має тут велике значіння, але на ній не можна будувати правил. Інтонація відбиває те, що ми мусимо відділяти

розділовими знаками, але будши занадто суб'єктивною, вона не дає нам певних основ, не кажучи про те вже, що можна часто помилятися. Звичайно, це будування вийшло з новіших спроб ввести до вивчення розділових знаків інтонацію. Ці спроби особливо робили на теоретичних та практичних підходах в Росії, але це перш за все, так-би мовити, було як-би підвищення інтересу до того боку нашого письма, на який досі мало в житті звертали уваги. Коли ми на перших ступенях вивчення граматики та правопису вказуємо учням на те, щоб вони прислухалися до вимови та павз у вимові, то це перші кроки, які потім вимагатимуть иншого обґрунтування. Ми на тому не тільки не можемо спинитися, але ми тому не можемо й на перших ступенях віддати як-би повної влади. Спробуйте на інтонаційній засаді збудувати цілком вивчення розділових знаків, то побачите, які небажані наслідки будуть особливо серед тих учнів, у яких немає тонкості слуху.

Характерно, що цей відділ залишає нас у якомусь безпорадному становищі, і це безпорадне становище констатують тут-же такі слова проекту — «Вже з накреслених правил (так підбиваються підсумки усього відділу) уживання розділових знаків не раз було видно, що правила ці часто базуються на суб'єктивних підставах, що часто в тій самій фраз, може бути то кома, то середник, то двокрапка, то риска, то в комах якесь слово, то без них і т. інш. Отже таким чином і не всі ці правила в усіх подробицях являються загальнообов'язковим». Це треба мати на увазі, видаючи чужі твори, особливо поетичні, де пунктуаційний суб'єктивізм авторів повинен стояти вище за правописний педантизм» (105—106). Останні слова—зовсім непотрібний закид до звичайних граматичних вказівок, як на ґрунті аналізу речення вживати розділових знаків. Взагалі всі вищенаведені слова треба зовсім викинути, хоч вони цілком являють собою резюме того, що раніше сказано (а може правильніше — малюють те тло, на якому збудовано усе попереднє що-до розділових знаків). Це резюме цілком виправдує анархізм у пунктуації. Кажучи це, я не хочу заперечувати того, що, розставляючи розділові знаки, ми можемо виявляти те або те своє ставлення до того, що пишемо. Але це не значить, що тут немає сталих правил, яким підлягають і «поети» і про які ми знаходимо й в самому проекті виразні вказівки—в цьому дуже коротенькому відділі, присвяченому розділовим знакам.

Я гадаю, що весь цей відділ в такому виді, як його ми маємо в проекті, не можна друкувати в майбутньому тексті правопису. І це можна зробити з багатьох причин. Перш за все життя від нас не вимагає реформи що-до постановки розділових знаків. Ми маємо в різних граматичних підручниках більш-менш розроблені правила. І немає ніякої радії, як додаток до правил правопису, які так нам потрібні, давати якийсь загальний нарис, що практично нічого не дає. Коли-ж давати такий додаток, то його треба докладно розробити.

Те-ж можна сказати й про невеличкий відділ або, скоріше, невеликий параграф, в якому сліве тільки чотири рядки—про переніс слів. Зовсім було-б добре, коли-б тут не виникали великі неорозуміння. Правила переносу слів обґрунтовані взагалі на практичній стороні, тут немає взагалі нічого наукового, і ось з практичного боку зовсім незручно ділити так: о-бід, наді-я. Раніше було правило не залишати одної букви, правило це мало практичну основу — і його треба було-б залишити. При переносі слів треба взагалі врегулювати невеличку кількість правил. Отже, може, доведеться всі невеличкі правила що-до розділових знаків — з деякими, звичайно, виправленнями та доповненнями — залишити, тому я тут зазначу ті місця, які особливо вимагають поліпшення.

Стор. 97. «Кома ставиться (краще: кому ставлять) поміж однорядними членами речення, що вимовляються (краще: їх вимовляють) однаковим типом тону з протягом і запинками поміж ними». Візьмімо такий приклад: одного гарного літнього вечора.. тут ми не поставимо ніякої коми, але трудно сказати, що тут неоднорядні члени речення, трудно сказати, що їх ми вимовляємо не однаковим типом тону, і ми можемо ставити запинки, але коми не поставимо. Звичайно, можна сказати, що тут не треба робити запинки, але їх ми можемо робити, розділяючи одне логічне поняття, якого ділити не треба. Спираючись на інтонацію, здається, в прикладі: «наносили землі та й додому пішли» треба було-б поставити кому, і коли ми «логічно» подумаємо, то й основу для коми знайдемо—одна дія пізніша від другої (граматично тут однорядні члени речення).

Стор. 98. «Відокремлені (голосом) члени речення відділяються (краще: відділяють) комами: А хто-ж, могутній, заборонить встати». А коли ми опустимо слово «могутній» і підвищимо голос на «хто», то після «хто» згідно з вищенаведеним правилом ми повинні поставити кому. Та й у великому реченні-запитанні повинні будемо ставити кому після того слова, з яким зв'язане запитання. А потім, коли ми наведене правило порівняємо з правилом, яке зараз-же йде нижче, то побачимо, що наведене вище треба зовсім викреслити, тому що нижченаведене буде з'ясовувати попередні приклади (правила б). Правило в таке: «прикладка відділяється (краще: прикладку відділяють) комами, як що вимовляють (краще: якщо) тоном відокремлених членів речення: Та й йому, Климові, на старість...» І в попередніх прикладах, як я сказав, річ йде теж про прикладку.

Що, як правило, значить «це вставні слова, не зв'язані з членами речення, з де більшого відділяються комами». Оце слово, що я підкреслив, робить правило неясним.

Стор. 99 д «Вигуків слова...» Треба виправити — тільки такі вигуківі слова, як **О**, коли вони тісно в'яжуться з дальшими словами, комами не відділяються,—а не всі взагалі. Того, напр., не можна сказати про вищенаведений там-же «гей».

Знову, що значить таке правило: «але дієприслівники без додаткових слів звичайно комами не відділяються. Візьмімо такий приклад: хвилюючись скинув він торбану; повернувшись, він узяв... Візьмімо те занадто мале, що говориться про двокрапку. Перше правило зовсім неясне, а потім пояснення деяких випадків, де виявляється «більше логічне значіння двокрапки», цілком базується на іншій основі, і може бути віднесено, коли підходить з інтонаційного боку, до першого формулювання. Хіба не було-б простіше та ясніше сказати тут про те, що одне речення пояснює друге. Хіба не треба було-б, коли йде мова про двокрапку, сказати теж про випадки, коли йде перелічування, коли якесь поняття розкладаємо на частини та інше.

Інтонація зрадила, очевидячки, складача (103 ст.), коли він ставить так знаки: А «патріот, убогих брат» дочку й теличку одимає у мужика (Шевченко)». Тут треба поставити кому після слова брат, хоч це слово й становить як-би одне ціле з попереднім — лапки не позбавляють від коми. Трошки вище, в прикладі: «хай чабан — усі гукнули — за отамана буде». Тут можна ставити не тільки риски, але й коми. Отже в деяких місцях проглядає якась категоричність, якої трудно було-б сподіватися, маючи на увазі інтонаційні підвалини приміток.

Зовсім неможливо узаконювати такі випадки як нормальні, коли ніби треба відділяти підмет від присудка (розбивши вітер чорні хмари, зіг біля моря відпочити). Взагалі на таких прикладах неправильних зворотів не можна ґрунтувати загальне правило — це суперечить не «педантизмові» граматичних вимагань, а потребам нормалізації нашої мови.

Стор. 105 (рядок 28). Додати «своє значення» — «або відтінки значення» (маю на увазі особливо доконаний та недоконаний вид дієслова).

Елементарна граматична термінологія перш за все викликає такі питання: 1. Оскільки терміни взагалі є справді узагальнення великого граматичного матеріалу. 2. Оскільки вони лиш наліпка, штучно придумані. 3. Оскільки вони взагалі практичні та взаємно не суперечать один одному.

Справді, не можна тепер, коли вже граматика пережила довгий період існування, вимагати того, щоб наші терміни були наче соковиті — на цих термінах відбилися перші грубі поняття (суто практичні) авторів граматик, поняття їх продовжувателів, які теж недалеко зайшли від своїх джерел. І тому тут, коли ми вживаємо таких, напр., неправильних термінів, як «голосний», «приголосний», ми цілком залежимо від твердо залишеної традиції — тут через цю традицію не може бути ніякого сумніву що-до вживання цих термінів — вони вже лиш наліпки, але наліпки довгого часу. Але й тут можна зробити деякі поліпшення. Напр., в проєкті є термін «безособовий» (дієслово, речення). Як-же можливе безособове дієслово — пригадаємо основне визначення дієслова: його відміни з боку особи. Безособовість це є дещо цілком протилежне дієслову. А коли ми візьмемо речення «світає» — воно не буде «безособове», а лиш «безпідметове». Отже краще казати — «безпідметовий». Замість «дійменник» краще казати — «неозначна форма дієслова». Термін «дійменник» мав і значіння, коли замість «речівник» був термін «йменник» (але й по суті — «дійменник» не є йменник від дієслова). Потім ще декілька слів що-до термінології. Поруч з «альфавет» треба згідно

з 77 стор. проекту ввести й «альфавіт» (тільки не «алфавит», як то надруковано в проекті)— узаконено-ж такі рівнобіжні форми: амвон — амбона, барбар — варвар... (79 стор.). Замість «речення-питання» — «речення питальне», «речення-оклик» — «окличне речення», «передминулий» — «давноминулий», «двоскладовий» — «двохскладовий», «двочленовий» — «двохчленовий», «відносний» — «стосунковий (релятивний)», «речення-розповідь» — «розповідне речення», «вивідний» — «утворений», «свистовий» — «свистячий». Термін «бажальний» замінити «умовний», отже замість двох термінів — «бажальний» та «умовний» один термін. Залшити теж один термін «звуконаслідування», «звуконаслідний», викинувши невдалий другий термін «перекликання», «перекличаний». Залишивши «прислівниковий додаток», викинути — чину, часу, місяця, ціля — останні терміни були потрібні тільки для «логічної» граматики¹⁾.

Проф. М. Грунський

До правопису слов'янських прізвищ.

Розділ про передавання-слов'янських прізвищ (§ 79 «Проекту») вийшов може найменше вдалий з усього проекту—привайні закидів проти нього доводиться чути найбільше, навіть від самих членів Комісії. І цілком зрозуміло — спеціально заздалегідь розроблений він не був, до того ж поданий проект Комісія розглядала в останніх своїх засіданнях, коли вже всі члени Комісії надто були перевтомлені і всі відповідні пункти проходили надто вже швидким темпом.

До того-ж сплутано в цьому розділі два цілком окремі питання: 1) питання про передачу чужих слов'янських прізвищ і 2) питання про відтворення українських прізвищ, зрусифікованих довгими роками царської паспортної системи на Україні. Що всім українським прізвищам треба повернути справжнє обличчя, затерте стараннями поліцейських участкових писарчуків, і знову поперетворювати всяких Авсеєнків, Коваленкових, Бельченкових на Овсієнків, Коваленків, Більченків, то-що — то це річ безсумнівна. Тільки-ж жадного ця справа не має відношення до правопису²⁾ і в жадному разі не можна її плутати з питанням про передавання в українській мові чужих слов'янських прізвищ.

А погодившись з цим і обмежившись самими-но чужими прізвищами, ми мусітимемо як-найрішучіше заперестувати проти загального принципу «Проекту» — проти принципу «принатурювати» чужі прізвища до українських. Бо, по-перше, жадна мова в світі не «принатурює» чужих прізвищ, а по-друге — отой критерій, що його подає «Проект», аж надто вже непевний. «...Прізвища, етимологічно й своєю конструкцією близькі до українських, більше принатурюємо до україн. мови, ніж прізвища інші» — каже «Проект» (стор. 89). Де-ж критерій на визначення отой близькості? Чому, напр., рос. Белый та чеськ. Bílý «етимологічно й своєю конструкцією» близькі до українських (їх треба, за «Проектом» передавати — Білий), а вже чеськ. Sěrný, чи рос. Горький — не близькі (їх треба передавати не Чорний, а Черний, не Гіркий, а Горкий)? Чим знову болг. Василев ближче до українського (його передано в «Проекті» стор. 90 — Василів), ніж рос. Васильев (його-бо передано вже через Васильїв — стор. 89)?! Або знов рос. Бедный, чи Репин, чи Белкин, або Хлебников чим ближчі до українських (передаються через Відний, Ріпин, Білкін, Хлібників), а Ники-

¹⁾ На прилюдному засіданні дослідчої катедри мовознавства (31/ХІІ 26 р.), де читав я цю доповідь, під час дискусії знов переглядали деякі з тих питань, що зняті були в доповіді. Особливо мова йшла про написання чужоземних слів (написання *ла-ля, ло-льо...* передача чужоз. *і* через *ї* або *и*, передача рос. прізвищ), суф. *ович* в назвах по батькові, зак. *ї* або *и* в род. відм. ж. р. на приголосний, прав. прийм. *з-із* (а не *зі*), част. *б, юс*. За пізнім часом всього не могли обговорити й вирішили призначити ще окреме засідання або улаштувати спеціальне засідання при секції наукових робітників. Акад. А. Кримський, В. Ганцов, Г. Голоскевич, що дали особливо цінні вказівки, погодилися з багатьма (хоч далеко не всіма) моїми твердженнями та зазначили їх цілковиту слушність. — М. Г.

²⁾ Слід було-б подбати, щоб НарКомВнуСправ видав у цій справі відповідне розпорядження, подібне до того, яке вже зробила Центральна Адм.-Територіальна Комісія щодо географічних назв—пор. газетне повідомлення з 22 січня 1927: Пролет. Правда, № 18 (1631), Вісті, № 18 (1908).

тин та Зиновьев — дальші (їх-бо передано не через Микитин, Зинові'їв, а через Никитин, Зінов'їв)?! І т. д. і т. д.

Отож принцип «принатурювання» треба відкинути цілком, бо застосовуючи його послідовно, дійти можна до того, що в українській передачі ніхто і вгадати не зможе справжнього прізвища.

Після цієї загальної уваги проти принатурювання ми поспитаємось намітити загальні правила, як передавати слов'янські прізвища в українській мові.

По-перше, для зручності, розбити треба це питання на два відділи: 1) як передавати пневу частину прізвища і 2) як передавати прізвищні суфікси.

Що-до пневої частини, то тут найпростіше вирішення буде — передавати напцсаннл, не зважаючи на всі тонкощі вимови. Такої засади тримаються й чужі неслов'янські мови (німецька, французька), передаючи слов'янські прізвища (прим. Šteġolev, Solovjev, Semenov — див. Zeitschr. f. slav. Phil., II, стор. 252, 264, 265; Semenova, Verevkin — див. Revue des études slaves II, 140, 142). Та й не тільки прізвища, а назви видань, заголовки творів, то-що (прим. Izvestija otdel. russkago jaz. i slovesn. — див. в праці фан-Вайка, Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis. Amsterdam, 1925; стор. 6, прим. 2).

Але застосування цього загального принципу натрапляє на такі труднощі: 1) українська мова не має деяких букв, що трапляються по інших слов'янських мовах (не кажучи вже про зах.-слов'янські, що живають латинського письма), а по-друге деякі букви неоднаково мають значіння в українській і в інших слов'янських мовах.

Зважаючи на це, передавати доведеться чужі букви (чи групи букв) українськими буквами не того самого графічного образу, а того самого (чи, коли нема тотожної відповідності — то близького) звукового значіння. Прим., рос. *е* передаватимемо нашим *і* (а не *и*), а, скажім, польське *szcz* — нашим *щ* (а не *сщ*). Попробуємо деталізувати цей принцип.

Почнім із голосних. Що-до *а, о, у* — то жадних труднощів не буде (згадати-б хіба тільки, що нашим *у* передаватимемо, звичайно, однаково поль. *и* і *ó*, а так само й чеськ. *и* і *ǔ*).

Інакше справа мається з *е*. Що-до сербського й болгарського, то вони жадного сумніву не викликають: їх передаємо нашим *е* (прим. Беліч, Веселіновіч, Дежеліч, Ерделановіч; Младенов, Теодоров, Гечев). Так само нашим *е* передаємо рос. *э* (Ерастов, Ерн) та поль. і чеськ. *е* (Белза, Модельскі, Конечни; Ертль, Седлячек, Шкультети). Не буде, очевидно, заперечень, щоб поль. *ie*, чеськ. *ě* передавати нашим *е* (Недазельскі, Семеньскі; Штепанек, Немцова), за винятком поль. *ie* після гортанних (його передаємо нашим *е* — Магера, Цегельскі, Віндакевіч).

Трудніше справа мається з рос. *е*. Його розбити можна на три групи: 1) на початку слова й після голосних та *ь* — його без усякого сумніву доведеться передавати нашим *е* (Горкін, Достоевскій, пор. у німецькій передачі: Jegor'kin, Dostojevski — див. Zeitschr. f. slav. Phil., II, 257, 264); 2) після шиплячих, гортанних і *ц* — його доведеться передавати (незалежно, ясна річ, від вимови) нашим *е* (Керженцев, Чернишев) і, нарешті, 3) після решти приголосних — що-до його передачі думки очевидячки розійдуться. Я особисто стояв-би за те, щоб передавати їх нашим *е* (Алексеев, Велий, Федоров, Щеголев, Семенов). Отак саме передають рос. *е* і в польській мові — прим. Dierżawin (див. Slavia II, 476), або Biestużew-Rjumín (див. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХLI — СХLIII, у Брікнеровій статті, стор. 1; пор. також наведене вище німецьке написання: Solovjev¹⁾).

Що-до передачі *и*, то знову-ж-таки сербське й болгарське *и* найпростіше буде передавати нашим *і* (Грївец, Дімітрїєвіч, Стоїчевіч, Кїдрїч, Шїшїч, Глешїч, Івшїч; Аргїров, Стоїлов, Члїнгїров, Жїнзїфов, Мілетїч, Шїшманов, Іванов, Ішїрков). Через *і* передається болг. і серб. *и* в німецькій і французькій мові (прим. Miletie, Karadžic — Zeitschr. f. slav. Phil., II, 513, 509, але укр. *и* передано тут через *у*: Zapysky ukraїnskoho Naukovoho Товарystva v Kyїvi... — там-же, стор. 321). Що-ж-до мови російської, а також польської і чеської, то треба відрізняти *і* від *и*, тоб-то передавати рос. *и*, поль. і чеськ. *і* — нашим *і* (після голосних і *ь* — *і*), а рос. *ы*, поль. і чеськ. *у* — нашим *и* (Тїхонравов, Васїльєв, Радїцев, Нікїтїн, Чїрїков, Кїрпїчнїков, Істрїн,

¹⁾ Можна-б було в окрему, четверту, групу виділити *е* під наголосом зважаючи на те, що воно іноді й позначається окремою буквою *ѣ*, і передавати таке наголосене *е* через *о* (*ѣо*, *ѣо*): Чернишов, Ковальов, Воробїйов.

Льїнський — Тинянов, Чернишев, Рилев, Пипін, Вигодський, Чебишев, Кручених¹); Рудніцькі, Красіцькі, Віндакевіч, Лінде, Пігонь, Радзівіл, Нітш — Шимонович, Морштин, Улашин, Гошинські, Сирокомля, Криньські, Вистроне, Пшибишевські; Травнічкі, Фрінта, Спїна, Гавлічек, Мартїнек, Пік, Єдлічка, Тїхи, Світавські, Щїтїни, Врхлїцькі — Рокїта, Тинецкі, Масарик, Вискочїль, Гинек, Рихлїк, Видра, Матис, Захисталь).

Із решти голосних: польські носові *e*, *a* передаємо через сполучення *en*, *on* (Отренбські, Кентжинські, Гоньборовські, Донбровські), болг. глухий *ѣ* чи *ъ* — через *ъ* (Кърчовські, Крестев), а чеський дифтонг *ou* — через *ov* (Совчек).

Що-до передачі приголосних, то тут треба звернути увагу: 1) на відрізнявання *e* і *г*, тоб-то болг., серб., рос. *e* і поль. *y* передаємо через *г*, а чеськ., і поль. *h* — через *e* (Геров, Богоров; Ягїч, Грїуч; Погодїн, Богородїцькїй; Гродецкі, Гавроньскї — Гануш, Галецкі; Гуєр, Гисек, Горав).

Польське *rz* передаємо нашим *жс* (Пожезїнські, Оженцкі, Жевускі), а чеське *ř* — нашим *ржс* (Дворжак).

Польське і чеське *l* (а так само й серб. *љ*) передаємо нашим *ль* (чи нашим *л* з наступними йотованими голосними), а поль. *ł* — нашим *л* (Смолька, Модельскї, Подляха, Лелевель; Шкультети, Махаль, Поспїшїль, Хлюмоски, Нїдерле, Кадлец, Бїдльо; Прїятель, Яковлєвіч, Московлєвіч, Ерделяновїч — Белза, Лось, Слоньскї, Сплавїньскї).

Складові: чеськї *r* і *l* та серб. *p* передаємо нашим *p*, *ль* (без жадної голосної): Зїбрт, Пастрнек, Дртїна, Трмаль, Вльчек, Мисльбек, Прянскї).

Сербське *dj* і *dž* однаково передаємо нашим *джс*, а *h* (*с*) і *ч* — однаково нашим *ч* (Джорджевїч, Джерїч, Караджїч, Чоровїч, Чайкановїч).

Що-до прїзвищних суфіксів, то дотеперїснїй академічний правопис їх не українїзував, за вївнїятком суфіксу *-ськїй*. Я вважав-би за доцїльне поширити цей загальний, принцип навїть і на суфікс *-ськїй*, тоб-то прїзвищнї суфікси, як і пневу частину, жадною мїрою не українїзувати, а залишати їх у рїднїй їх подобї, передаючи українськими буквами за тими самими правилами, що й пневу частину прїзвища.

Отож рос. *-скїй*, *-ской*, *-цкїй*, *-цкой*; болг. *-ски*, поль. *-ski*, *-cki*, чеськ. *-sky*, *-cky* передаємо через: *-скїй*, *-ской*, *-цкїй*, *-цкой*; *-скї*; *-скї*, *-цкї*; *-ски*, *-чки* (Соболевскїй, Льїнскїй, Шаховскїй, Троцькїй, Трубецькїй; Златарскї, Романскї; Клодзїнськї, Венецькї; Добровскї, Галюзїцкї, Палацькї).

Так само й иншим прїзвищам прикметникової форми не надаємо українського вигляду, додаючи *-й*, де його нема в рїднїй мовї, тоб-то вїдповїднї російськї прїзвища пишемо: Горькїй, Бєднїй, але чеськї — Чернї, Зубатї, польськї Конечнї, Навалянї, то-що.

І вїсі взагалї прїзвищнї суфікси залишаємо незмїненї, транскрибуючи їх згїдно з загальним правилом: Прим. рос. *-ов*, *-ев* передаємо через *-ов*, *-ев*, чи *ев* (але не *-ів*! — Горбунов, Чехов, Корнєєв, Плетнєв, Васїльєв, Чернїшев); рос. *-ин* — через *-їн*, чи *-їн* (але не *-ин*, яким передаємо рос. *-ын* — Онєгїн, Ленїн, Калїнїн, Ільїн, але Трубїцїн, Кїслїцїн), рос. *-ич* (а так само й серб. *-ић*, поль. *-icz*) — через *-їч* (Серафїмовїч, Чїстовїч; Мїклошїч, Белїч, Мїцкевїч) і т. д. і т. д.

Вас. Дем'януцук.

К. Нїмчинов, Український язик у минулому й тепер. II вид. ДВУ. 1926.

Книжка Нїмчинова, з'явившись у 1925 р., виходить оце другим виданням, уже як пїдручник для пєдвузїв і, очевидячки, при теперїшньому голодї на пїдручники може швидко виникнє потреба й дальших її видань. Ото-ж зважуюсь виступити тут з деякими своїми зауваженнями, може автор захоче взяти декотрї з них на увагу при дальших виданнях.

¹ Відрїзняє *i* та *y* й нїмецька мова не тїльки що-до польськїх і чеськїх прїзвищ (де це можна вважити за просте копїювання написання), а й що-до російськїх прїзвищ: прим. Pavlišev, Kozmin, Puškin — Sebyšev, Trubicyn, Kislícyna, Tyn'ov, Bogatyrev — див. Zeitschr. f. slav. phil., II, стор. 256 — 8; так само й французька мова: Longinov, Tichonov, Kirpichkov — Pypin, Šebusev — Revue des études slaves, II, стор. 131.

Книжка складається з трох розділів: I (вступ), де викладено оснівні поняття про мовні процеси та їх дослідження і визначається місце української мови серед споріднених мов; у II-му автор дає короткий огляд „історії розвитку укр. мови“ і в III-му коротесенький огляд історії укр. літературної мови.

У такому порядку я й буду її розглядати.

I. Не знаю, чи варто було взагалі в такому елементарному нарисі привчувати стільки місця Шляйхеровій і Шмідтової теорії (їх бо розгляд й займає мало не весь розділ) — можна-б було, я гадаю, знайти цікавіші моменти й поняття з загального мовознавства, які до того-ж і потрібніші були-б читачеві для загального уявлення про хід мовних процесів, ба навіть для розуміння дальшого викладу.

Саме-ж розцінювання обох цих теорій в автора, мені здається, не цілком правдиве. Що Шляйхерова теорія не спроможна до-краю пояснити шутані відносини поміж слов'янськими (в даному разі) мовами, проти цього ніхто сперечатися не стане. Та відкидати її зовсім і, як це робить автор, протиставити їй Шмідтову теорію хвиль, яка ніби „дає змогу пояснити сучасні явища діалектичних угруповань“ (стор. 18), — навряд чи можливо. Шмідтова теорія зробила великі послуги для дослідження різних лінгвістичних територій, але-ж помилкою було-б думати, що вона на багато краще, ніж Шляйхерова теорія, може пояснити взаємини поміж окремими мовами. Візьмім для прикладу наведену в автора ізоглоту змішання *ы* й *и* (південно-слов'янські мови, мова чеська й мова українська). Припустім, що вона відбулася ще за тієї доби, коли українська мова сусідила з південним¹⁾, то все одно важко буде пояснити, чому саме карпатські говірки, які якраз безпосередньо мусіли стикатися з південно-слов'янською територією, зберегли звукову відмінність між *ы* та *и*. А інші явища? Напр. *ч* < **tj* ми маємо у сх.-слов'янських мовах і мові словінській, яка ніколи не сусідила безпосередньо з сх. слов'янською територією. Або, знов повна втрата „мягкого“ *p*²⁾ характеризує мови сербську, словацьку й білоруську. І т. д., і т. д.

Самой-ж ідеї генетичного споріднення мов ніхто заперечувати не стане — постільки має силу й Шляйхерова теорія. А що вона не спроможна (як це уявлялось її авторові) пояснити всі деталі, то вже інша річ. Але-ж так само й Шмідтова теорія не спроможна вияснити всіх деталей³⁾. І цілком зрозуміло, бо мовні процеси такі складні, що власти їх у надто схематичні рамці, хоч тієї, хоч тієї теорії не можна.

Значачу до того-ж, що на мене авторів виклад робить таке враження, ніби його власна концепція лінгвістичного розвитку нагадує швидше якраз Шляйхерову теорію, що її автор формально відкидає.

Після цього загального зауваження, що торкається вступного розділу в цілому, я піду вже за автором і по сторінках вказуватиму на ті неясні чи неточні зформулювання, чи іноді й на помилкові уявлення, що трапляються в авторовому викладі.

¹⁾ Хоч, прим., проф. Цонев, наводячи цю подібність між болгарською й сербською мовою, підкреслює, що „ болгарські пам'ятники навіть XIV в. вживають досить правильно *ы*“, а деякі говірки (солунська й шуменська) й досі зберегли, хоч не цілком, давню вмову *ы*. Через те проф. Цонев тримається такої думки, що це риса пізніша й перейнята до болгарської мови із сербської — див. *История на българский езикъ отъ професоръ В. Цоневъ. А. Обща часть. Томъ първи. София, 1919; стор. 36.*

²⁾ Див. Jan Baudouin de Courtenay, *Względność w dziedzinie świata językowego — Przegląd Warszawski*, рік III, том I, № 17 (1923, лютий). Там-же проф. Бодуен де-Куртене каже: „З певного погляду мусимо з'єднати болгарів і великорусів в одну групу, протиставлячи її решті слов'янства з українцями чи малорусами включно“ (стор. 185). А вже-ж болгари з великорусами безпосередньо не сусідили ніколи.

³⁾ Порівняти-б хоча, до чого привело проф. Цонєва безумовне й послідовне застосування Шмідтової теорії — див. названу вже його працю, а саме другий розділ її — *Българский езикъ къмъ другитѣ славянски езици*, стор. 11—62. Уявлення про це можуть дати й критичні про неї статті в Славії: Полівки — *Nový rokus o klasifikaci slovanských jazyků* (том I, стор. 120—127) та Младєнова — *Die erste, von einem Bulgaren geschriebene Geschichte des Bulgarischen* (том II, ст. 411—420).

Так, на стор. 5, у першій-таки фразі деяку неясність викликає термін „язикової одиниці“. Сказано: „Язык кожного народу, кожної суспільної групи, кожної язикової одиниці..“ (підкреслення скрізь мое В. Д.); із градації: нарід-група-одинаця виходило-б, що під терміном „язикової одиниці“ розуміє автор індивіда, особу. Коли це й справді так, то тоді неправильна думка (бо-ж про мову індивіда не можна казати, що вона „не лишається протягом певного часу незмінна“ — принаймні фонетична й граматична система, коли вже змине період засвоювання мови, фіксується в кожній одиниці раз на завжди). Коли-ж автор мав тут на думці „говірки“, то треба-б цю двозначність якось усунути.

На тій-таки сторінці абзац про „джерело мовних змін“ викладений у таких загальних словах, що нічого, власне кажучи, читачеві не дає („Джерело цих змін полягає в особливостях психофізичної організації окремого індивіда та психології людського гурту-колектива“) й, коли його не конкретизувати, то краще й зовсім викинути, тим більше, що він розбиває хід авторової думки (дальший-бо абзац: „Таким чином...“ впливає не з нього, а з попереднього, другого абзацу).

На стор. 6 неправильно зазначено, що до завдань історично-порівняного мовознавства входить також „дізнатися причин“ змін у даній мові. Скажім історично-порівняна граматика хоч-би укр мови не ставить собі за завдання показати, чом у приміром $o, e > i$, а тільки при яких умовах і яким шляхом відбувся цей процес.

Одразу вже тут зазначу скількись друкарських помилок на цій сторінці, а саме: a, e замість a, e (коли важко було дістати ці знаки, хоч вони в книжці трапляються, то було краще обмежитися описовим висловом: носові o, e), далі $mięso$ зам. $mięso$, $ciężko$ зам. $ciężko$.

Не правдиве, на мою думку, змалювання прамови, як „одноманітної язикової цілості“. „Що далі в глибину історії язика — каже автор (стор. 7), — то ці зародки диференціації, очевидно, мусили бути менші числом та інтенсивністю, аж до цілковитого зневиразнення, зникнення їх“ (підкреслення мое В. Д.). Прамова, як реальна величина (а не наша абстракція) була, як і всяка сьогочасна мова, сукупністю x числа індивідуальних мов, і про абсолютну її одність якусь говорити не можна.

На стор. 8 може в учня викликати неправильне уявлення отаке авторове написання (при перелічуванні слов. мов): „...кашубський (вимерлий полабський)“; хоч-би відділити їх протинькою, або ще краще: „кашубський та (вимерлий) полабський“.

На стор. 9 не до-речи наведено приклад: „укр. рокита, а рос. ракита“ — мова йде про чергування рефлексів $ra, ro...$ в одній і тій самій мові.

Наводячи як характеристичну рису південно-слов'янської групи мов $čevъ, zevъ < *kuvъ, *guvъ$, випадало-б одразу зазначати, що вона властива й східній групі, а при п. 2 варто було-б згадати і про збереження сполучення $*dl, *tl$ у словінських говірках та в говірці пековській, знов-же при п. 3 — за чеські $ra, la...$

Через простий, очевидячки, недогляд на таблиці I, ст. 11, мови: українська, білоруська й російська вміщені в одному відтинкові, хоч в окремих відтинках фігурують прим. мова словацька, мова кашубська. Узагалі-ж, що-до кількості слов'янських мов, то треба було десь авторові зазначити, що не всі вчені приймають однакове їх число і зокрема що-до словацької й кашубської мов¹⁾.

Хто історії грецької мови не знає (а учні педвузу її очевидячки не знають), тому не промовить до переконання, що гр. οἶς (οἶς) споріднене із слов'янським *овѣца*, лат. *ovis*;

¹⁾ Такий безсторонній узагалі, а з даного погляду зокрема учений, як Бодуен де-Куртене каже, напр.: «Хоч мовна територія чесько-словацька становить неперервану територію одномовну, являє збір говірок, що взаємно одна в одну переходять, хоч різниця поміж тим, що називається чеською мовою, і тим, що називається словацькою мовою, незрівняно менша, ніж різниця між українською й російською й прирівнювати її можна хіба до різниці поміж кашубською й польською, або-ж до різниці між північно-великоруською і південно-великоруською, та проте історія, географія і політика дали нам не одну літературну мову чесько-словацьку, але дві окремі мови: мову чеську й мову словацьку» — див. цитовану вище статтю, стор. 188.

але як-би біля того «ойс» додати в скобках — (із давнішого δF_{1c}), то споріднення робиться очевидне.

Неправильна — назва (у тому розумінні, яке їй надає автор) «праязик романський» (стор. 12 і на ст. 13) — треба італійський. Сьогоднішні-ж романські мови: французька, італійська, еспанська і т. д. пішли не з опієї італійської прамови, а від народньої латини (яку з цього погляду й можна-б називати «романською прамовою»). А то в автора до романських мов належить і «мертва тепер латина»!

Чому в автора «албанці, що живуть у Туреччині (? В. Д.), почасти в Греції та південній Італії» говорять албанськими *языками* (а не албанським *языком*?).

Неправильний вислів «санскритське наріччя»; санскрит — це була вироблена літературна мова.

Який зміст вкладає автор в термін «правкраїнський язык» (стор. 13) й аналогічно до нього в цілу серію праязиків: чеський, польський, сербський і т. д. Ва навіть знайдемо в нього «праязик південно-великоруський» та «праязик північно-великоруський» (див. стор. 45).

Не ясна дефініція терміну «ізоглота» на стор. 17 («ізоглоти — лінії, що з'єднують язик під оглядом однакових прикмет») і зайві (бо нічого не пояснюють) терміни ізотерма та ізохімена. Зрозуміліше здефіньовано «ізоглоту» трохи далі (стор. 20) — «називаючи обсяг поширення якоїсь однакової язикової риси ізоглотою даної риси». А на стор. 26 ще одна дефініція ізоглоти (близька правда до останньої): «однакові язикові прикмети в різних язиках ми умовилися називати ізоглотами».

Ще більш неясна дефініція поняття «праязик»: «праязик є пункт-осередок зародження й поширення певних язикових явищ. Осередок цей поширює від себе цілі групи, цілі комбінації специфічних явищ, але периферія його може підлягати, крім впливів свого осередку, ще й впливам иншого осередку зародження та поширення язикових явищ» (ст. 20). А трохи нижче: «...ціла сітка ізоглот, що протягаються від кожного з досліджуваних язиків, вихідним пунктом має одну добу й один певний язиковий пункт. Якщо таких ізоглот є чимало й вони характерні, так означений язиковий пункт в історії ми називаємо праязиком тих діалектів, що від них зійшлися в цьому пункті ізоглоти» (стор. 20—21). Може автор і мав якесь ясне уявлення про прамову, але читач навряд чи зможе собі якесь уявлення витворити із отого «язикового пункту в історії». Узагалі весь цей уступ (Поняття праязика, яко метод язикознавчих дослідів) на мою думку можна-б із такого елементарного нарису викинути.

Нарешті цілу низку непорозумінь викликає питання про літературну мову в авторовому викладі.

Що літературна мова є вияв (а потому й фактором) доосереднього процесу, то це так. Але-ж неправдиве уявлення, що це є єдиний й доосередній процес («...та в історії язиків за певної доби (підкреслення мое В. Д.) позначаються зародки ніби зовсім протилежного процесу, що його можна-б назвати інтегральним — процесом об'єднання, консолідації» — стор. 22). Мова за великої доби свого розвитку є результатом двох протилежних процесів, що діють без перестанку: диференціації й уніфікації¹⁾.

Цілком неправильно уявлення, що повстання літературної мови «зумовлюється певними язиковими законами» (стор. 22). Цитований тільки-що Vendryes, згадавши, що «...le dialecte est avant tout une entité linguistique», додає: «il n'en est pas de même de la langue commune. Celle-ci se définit toujours par des circonstances extérieures au langage. Elle est due à l'extension d'un pouvoir politique organisé, à l'influence d'une classe

¹⁾ Поп. J. Vendryes, Le langage, Paris, 1921; стор. 286—287: «Deux tendances contraires entraînent les langues en deux directions opposées. L'une est la tendance à la différenciation... Mais la différenciation n'est jamais achevée. Une raison majeure l'arrête en chemin; c'est qu'en rendant de plus en plus étroits les groupes entre lesquels le langage sert de moyen d'échange elle finirait par ôter au langage sa raison d'être; le langage s'anéantirait lui-même, il deviendrait inapte aux communications entre les hommes. Aussi contre la tendance à la différenciation agit sans cesse une tendance à l'unification qui rétablit l'équilibre.

sociale prépondérante ou à la suprématie d'une littérature... il y a toujours des raisons politiques, sociales ou économiques qui contribuent à la maintenir» (op. cit., стор. 308). «Історія, географія і політика» — формулює ці умови, як це ми бачили, проф. Бодуен де-Куртене¹⁾. Тільки тоді ми можемо зрозуміти, як могли за певної доби за літературні мови правити цілком чужі діалекти — ну хоч-би болгарськя для давньої Русі й латина для середньовічної західної Європи.

Не виправдує такого авторового погляду й покликання на слов'янські літературні мови (що ніби в слов'янській сім'ї повстало стільки літературних мов, скільки має вона найбільш самостійних племінних та діалектичних груп). Я не торкатимусь словацької літературної мови, бо автор трактує словацьку мову весь час, як окрему мовну одність²⁾, а вказує прим. на сербо-лужицьку. «Говорячи за літературу у луж. Сербів, — пише проф. Д. Дорошенко — треба мати на увазі властиво дві сербо-лужицькі літератури: одна на діалекті верхне-лужицькому, друга на нижне-лужицькому... Поділ на дві галузі в сербо-лужицькому письменстві углубився й ще через політичний поділ краю між двома державами, з котрих кожна неоднакову вела політику національну»³⁾. Те саме маємо й на сербському ґрунті. Відносини політичні й культурно-історичні призвели, власне кажучи, до утворення двох літературних мов: сербської й хорватської⁴⁾. А в нас самих хіба не було окремої «галицької мови» і чому ми маємо її завдячувати, як не отим чорно-жовтим стовпам, що йшли колись понад Збручем?! А літературна мова Закарпатської України, хіба тотожня вона з нашою «наддніпрянською»? і які тому причини?

Відбиваючи закид у численності слов'янських літературних мов, автор бачить принципно у помилку противників у тому, що вони, мовляв, порівнюють речі нерівноцінні (весь слов'янський світ із однією тільки віткою германського — німецькою мовою) і вказує на те, що напр. у словацькій мові аж 12 діалектів. Та не в цифрі діалектів сила. Є бо діалекти й діалекти. І напр. не раз уже цитований Бодуен де-Куртене каже: «...не можна заперечувати, що було-б цілком можливе постання одної загальної мови всеслов'янської і тоді зайві-б були окремі слов'янські мови. Во-ж з погляду взаємного розуміння різні слов'яни незрівняно ближчі до себе, аніж напр. різні італійці сьогочасні, що їх говірки просто не дають майже зовсім змоги взаємно порозуміватися. Так само на ґрунті французькому, еспанському і т. д.» (op. cit., стор. 187).

Неправильний, нарешті, погляд, що «до великих згод (sic! зам. незгод) між літературним язиком і народньою мовою ніколи не доходить» (стор. 25). Вистарчить згадати одну французьку мову. «Француз, що вживає загально-французької мови лекше зрозуміє італійця, що говорить загально-італійською мовою, ніж свого земляка, що знає тільки своє patois. Те саме відноситься і до італійця, до еспанця і т. д.» (Бодуен де-Куртене, op. cit., ст. 187).

II. У другому розділі, оснiвній частині всієї книжки (стор. 26—79), автор розглядає питання про існування праруської мови, далі дає коротенький огляд явищ укр. мови XI—XIV в. та коротесеньку характеристику укр. діалектів.

Авторова концепція східно-слов'янської прамови досить своєрідна, якась — я сказав би, компромісова. Перебуваючи, очевидно, під впливом Смаль-Стоцького й Гартнера (що, як відомо, відкидають зовсім теорію праруської мови) і не маючи спромоги пнакше подолати фактичні дані, автор вихід знаходить у доволі штучному компромісі. На його думку:

¹⁾ Пор. цитату на стор. 355.

²⁾ Хоч проф. Бодуен де-Куртене цілком инакшої про цю справу думки — пор. наведену на стор. 355 цитату.

³⁾ Д. Дорошенко, Славянський світ в його минулому й сучасному. Берлін 1922. Том I, стор. 222.

⁴⁾ Пор. A. Meillet—A. Vaillant. Grammaire de la langue serbo-croate. Paris, 1924; стор. 9: «...la situation politique, qui avait créé une barrière entre Serbes et Croates, a contribué à partager la langue littéraire en deux nuances différentes: le domaine oriental ayant son centre à Belgrade, et le domaine occidental à Zagreb, il s'est développé, sur la base de la langue commune, de ux langues littéraires parallèles, celle de Belgrade et celle de Zagreb».

«історично-порівнянє вивчання східньо-слов'янських ізоглот дає підставу думати, що більшість їх (крім переходу глухих *з, в* в *о, е*)¹⁾ пунктом свого зародження, вийстя, має певне коло говорів праслов'янського язика» (стор. 37—38)²⁾, тоб-то «серед діалектів праслов'янського язика за найостаннішої, приблизно, доби перед його остаточним розпадом на окремі групи язикові, існувала група діалектів, яку і слід признати праязиком східньо-слов'янським».

Цікаве уявління! У чому-ж виявлялася тоді слов'янська одність, коли за праслов'янської доби вже існували окремі праязики? До того-ж автор тут дуже суперечить своїм власним словам із вступу, що в нас уже наводилися, про повне «зневиявлення» зародків диференціації у прамові. (Про те, чи справді сх.-слов. ізоглоти треба відводити аж до праслов. доби, мова у нас буде пізніше).

Та опей «східньо-слов'янський праязык мав дуже коротку добу свого існування, та незабаром після виділення його із спільного слов'янського праязика в ньому назначилися діалектичні відмінні» (стор. 39). Виходить, що як у ньому тільки «назначилися» діалектичні відмінні, то його вже не було³⁾. Чого-ж тоді неоднаково автор ставить до сх.-слов. прамови і до праслов'янської мови? Адже-ж праслов'янська мова у нього ще тривала, хоч у ній порозвивалася вже окремі прамови (окрім сх.-слов. автор сам згадує — стор. 40 — ще й південно-слов'янську прамову). А східньо-слов'янська прамова розпадається, як тільки «назначилися» діалектичні відмінні.

Які це були діалектичні відмінні, та й чи взагалі вони були, буде мова далі, а тут я знову хочу вказати, що далі автор, говорячи про прабатьківщину і розселення слов'янства⁴⁾, конкретизуючи дещо поняття сх.-слов. прамови, знову собі суперечить що-до часу тривання сх.-слов'янської прамови. Він-бо каже: «ніщо не дає нам право говорити про спільний сх.-слов'янський праязык після V—VI ст. нашої ери». Я, правду кажучи, не знаю, що саме дає право говорити, ніби після V—VI в. східньо-слов'янської прамови вже не було⁵⁾, коли взагалі ми її приймаємо. Але повірмо авторові, що справді після V—VI в., як почався рух півд. слов'янства із старих осель на південь, сх.-слов'янська прамова почала розпадатися. Але-ж трохи вище сам автор каже, що як вирушили із первісної слов'янської прабатьківщини західні слов'яни (стор. 40), то східні і південні сїділи ще вкупі на старих місцях два-три століття — ото-ж виходить, що сх.-слов'янська прамова тривала уже 2—3 століття. Але підім за автором далі: «Не слід одначе думати (чому-ж не слід? В. Д.), ніби за цей час спільногожиття обидві групі мали і спільний язык — дані лінгвістики (які-ж

1) Чи-ж тільки окрім цього переходу? Коли справді тільки окрім переходу глухих, то тоді буде не «більшість ізоглот», а всі ізоглоти (окрім переходу *з, в*); а коли справді тільки більшість, то як тоді зрозуміти оте в скобках — (окрім переходу глухих). Тут автор свідомо, чи несвідомо допустився неточности.

2) Безпосередньо після цих слів у автора йде отака фраза, якої я ніяк не зрозумію: «Коли-ж узяти на увагу, що інші групи говорів праслов'янського язика ці-ж-таки риси розвинули в інший спосіб, так з великою ймовірністю слід думати, що й доба зародження цих східньо-слов. ізоглот була приблизно однаковою». Який тут звязок поміж першою і другою половиною твердження? І що визначає «доба зародження була приблизно однаковою»?

3) До того-ж знову суперечність між авторовими словами: тут він каже, що діалектичні відмінні назначилися незабаром після того, як сх.-слов. праязык виділився із праслов'янської мови, а на инакшому місці (стор. 72) він говорить про «зародження правкраїнського діалекту ще за праслов'янської доби».

4) Розселення сх. слов'янства автор малює цитатами з П. Бузука.

5) Адже-ж один з найвидатніших сьогочасних славїстів, і мовознавців узагалі, акад. А. Мейє вважає за можливе говорити про праслов'янську одність ще в VIII віці. А доволі авторитетний голандський славїст, фан-Вайк припускає (див. його *Remarques sur le groupement des langues slaves — Revue des études slaves*, т. IV, стор. 7), що доба праруської одности тяглася аж до X в. і «мова руських текстів XI в. — це ще «праруська мова» майже без обласних відмінностей». А за акад. Шахматова вже й згадувати не будемо. Оче-видячки таких уже безперечних даних на це немає жадних.

саме? В. Д.) показують за те, що названі групи слов'янства мали вже різні мови перед тим, як вирушили зах. слов'яни. Правда, автор не каже, скільки часу тривав отакій стан (що в сі слов'яни сиділи ще вкупі, але вже мали різні мови) — поставмо яких 50—100 років (я не думаю, щоб авторова точність могла тут доходити до менших цифр), а потім додаймо ще нарешті яких 50—100 років на той період, коли сх.-слов'янська мова була ще діалектом одної праслов'янської мови. В результаті ми дістанемо таку поважну цифру, яка вже не дозволить говорити, що сх.-слов'янська мова «мала дуже коротку добу свого існування»¹⁾. Про те, що вона не повинна-б бути дуже коротка, говорить і кількість сх.-слов'янських ізоглот.

Це така загальна авторова концепція сх.-слов'янської мови, а тепер перейдім до деталей²⁾.

Що рефлексія **tj*, **dj* не вистарчає, щоб виключно за цією одною ознакою класифікувати слов. мови (як це хотів, напр., робити Данічіч), то це правда; але навряд чи можна притати на погляд Кочубинського (зацитований в автора), що дана ознака жадного значіння не має. Автор очевидячки й сам не приймає цього погляду, бо все-таки детально розглядає це явище. Ті етапи, які встановлюють різні вчені для розвитку зазначених сполучень, доволі штучні, та не те нас тут цікавить. Автор приймає такі стадії: $*tj \rightarrow t't' \begin{matrix} \rightarrow t'g' \rightarrow c' \\ \rightarrow t's' \rightarrow c' \end{matrix}$. Не зрозуміло для мене тільки, чому автор до праслов'янської доби відносить не тільки стадію **t't'* (як цитований у нього Кульбакін), а й **t'g'* (**t's'*)³⁾. Тому, що із стадії **t'g'* однаково мають виводитись і східно-слов'янські і південно-слов'янські рефлексі? Але-ж тоді не зрозуміло, чому ця ізоглата попала до «широ-східно-слов'янських», а не до спільних східно- і південно-слов'янських.

До-речи зауважу, що спільні східно- і південно-слов'янські ізоглоти автор тільки перелічує (стор. 34, п.п. 7, 8 і 9), нічого не згадуючи про час їх повстання. А вже-ж прим. 1 ерентб. швидше, ніж інші авторові ізоглоти, можна відносити до праслов'янської доби (як це й роблять деякі вчені), бо-ж навіть і для зах.-слов. групи можна приймати розвиток *l* епентетичного і не на початку слова, а теперішнє становище пояснювати пізнішим заником його (як воно заникло і в болг. мові).

Та з приводу рефлексій **tj*, **dj* треба підкреслити ще один момент. На авторову думку у рефлексії цих сполучень (чи власне одного тільки **dj*) є відмінність між російською й українською мовою, бо українська мова знає (правда, діалектично) *дэс*, а російська

¹⁾ Ми не знаємо (автор про це ніде не зазначає), який конкретний зміст вкладає він у термін «дуже короткий». В усякому разі, Шахматівське визначення праруської доби (що як відомо, рівняється 2—3 ст.) він називає «довговіким» (стор. 37) — а ми бачимо, що і в авторовій концепції ця доба тяглася не менше, коли не більше!

²⁾ Та попереду я й тут хотів-би зазначити те саме, що говорив уже про Шмідтову та Шляйхерову теорію. Чи варто було в такий елементарний, для учня педвуза призначений нарис заводити всі оці, по суті не такі вже й важливі, теорії (зокрема, аж цілих 11 сторінок присвячено розглядові гіпотез Шахматова). Чи не краще було-б обмежитися короткою згадкою, що для передісторичної доби розвитку української мови деякі вчені приймають довший, чи коротший період праруської мови, але деякі вчені цей період цілком відкидають. Для учня педвуза це мабуть-би й вистарчило. А всі свої думки про це питання значно лекше, бо вже не орієнтуючись на учня педвуза, а на спеціаліста-мовознавця, автор зміг-би був викласти в окремій статті.

А вже-ж безумовно зайвий уступ IV (особливий характер дослідів над мовними групами), бо по-перше сьогодні вже азбучної істини про вплив ідеології пануючої класи на науку доводити не треба, а по-друге головного-ж апологета «праруської мови» (акад. Шахматова) навряд чи можна пришивати до тих, що фетишизували «єдину недемію». А для чого треба було тут ворухити тінь Греча, я зовсім не розумію.

³⁾ Правда, нижче автор іде ще далі (коли це не просто невдалий вислів): «багато даних свідчить за те, що сх.-слов. рефлексі **tj*, **dj* (тоб-то ч, ж? В. Д.) можуть бути прастарим залишком з доби спільно-слов'янської».

тільки *юс*. Але-ж автор забуває додати, що більшість дослідників оцей рос. *юс* виводять із давнішого *длс*, і таким чином про давню якусь відмінність у цьому з'явищі говорити не доводиться.

Не збиває сили довідності сх.-слов'янського повноголосся авторове покликання на чеську мову. Правда із-за цієї риси ніхто чеської мови до південної групи не залічує, але згадуваний уже раз фан-Вайк з цього приводу каже так: «Чеська й словацька мова мають у середині слова сполучення *-ra-, -la-, -rě-, -lě-* ...розвинуті із *or, ol, er, el*, цілком так само, як мови південно-слов'янські. Це могло-б бути взазівкою на передісторичне лінгвістичне споріднення, перерване під кінець IX в. інвазією мадярів. Та цю гіпотезу не можна ні довести, ані збити»¹).

Що-до датування цього з'явища, то автор сам не зважається відкрито відносити його до праслов'янської доби й обмежується цитатою з Ягіча, що це з'явище належить до «прастарих часів».

Зате збити його довідну силу намагається автор інакшим шляхом. Як відомо, повноголосні *o, e* в українській мові здебільша²) в *i* (в закритому складі) не переходять, тоб-то з цього погляду не збіглися вони із споконвічними *o, l*. Тільки-ж оцю свою думку автор висловив дуже невдало. На його думку повноголосні *o, e* збіглися з «такими *o, e*, які є в формах коня, печи», але не з такими, як у формах конь, печь...»³) Але-ж досі всі дослідники приймають, що в обидвох цих формах: і конь і коня (і печь — і печи) голосні однакові! А що в формі конь *o > i*, то це не тому, що воно було інакше, ніж у формі коня, а тому, що було воно в інакшій позиції. Із цього факту (неперехід повноголосних *o, e* в *i*) автор робить нічим необґрунтований висновок про відмінність в розвитку повноголосся в українській і в російській мові. Бо на його думку «нема ніяких підстав гадати, що в рос. повноголоссі обидва *o, e* (перед і після *p, л*) були неоднакові та що вони колись відмінні були від такого типу *o, e*, що є в словах конь, печь». По-перше, «нема ніяких підстав гадати», що і в українській мові повноголосні *o, e* після та перед *p, л* були неоднакові. А по-друге теж «нема ніяких підстав гадати», що рос. повноголосні *o* та *e* були того самого типу, що й *o, e* в словах конь, печь, тоб-то інакшими словами, що російські повноголосні *o, e* були хоч чимсь відмінні від українських повноголосних *o, e*.

Не розумію, чому автор, наводячи ізголоті, спільні для східно-слов'янських і для південно-слов'янських мов, зовсім не згадує про тії ізголоті, що охоплюють мови східно-слов'янські разом з західно-слов'янськими.

Розпад (дуже, як ми бачили, швидкий) східно-слов'янської прамови автор засновує на дуже ранньому розвитку діалектичних відмін. Їх він називає три: 1) відмінність у рефлексії **di*, 2) відмінність у розвитку повноголосся та 3) непом'якшення приголосних перед *e* в українській мові. Що-до **di* та повноголосся, то, як ми бачили, вони відпадають цілком, бо жаднісної відмінності там не було (принаймні автор не довів її), а що-до непом'якшення приголосних перед *e*, то автор тут доводить не те, що треба. А саме він намагається довести, що в праслов'янській мові приголосні були тут напівм'які, а не м'які. Але-ж як ми навіть цілком з цієї напівм'якістю погодимось, то все одно жадної відмінності не побачимо, бо автор і не спитується довести, що ції напівм'які дуже рано (перед V—VI в.) перейшли в тверді в українській мові, і — в м'які в російській. А проте-ж авторові, очевиднож, відомі погляди таких учених, як акад. Кримський, що датує це з'явище XIV—XVI в.!

Уступи VI—VII, що малюють «найголовніші риси старо-українського язика XI—XIV в.»⁴) повторюють дословно (з власними іноді екскурсами) відповідні місця з праці акад. Крим-

¹) Див. зазначену його статтю, стор. 6—7.

²) Хоч, зрештою, не доведено ще з певністю, що такі випадки, як поріг, моріг, оборіг, сморід, околіт, черінь, беріг (поруч з берег), родовий мн. — воріг, голів, хорім і вивідні — борідка, доріжка, берізка, підворіття і т. д. — виключно виїнятки і наслідок аналогії.

³) У 1-му вид. автор прирівнював повноголосні *o, e* до тих *o, e*, що повстали з глухих *z, b*.

⁴) Гадаю, що вдумливий читач матиме повне право спитатися в автора: А що-ж було з укр. мовою за оцей чималий шмат часу між V—VI і XI в.? Автор бо про це ніде ні одним словом не згадав.

ського: «Українська мова, звідкіль вона взялася і як розвивалася», а в декотрих місцях Кульбакіна (Укр. язикъ). Через те довго на них я спинятися не буду, вважаю тільки декілька помилок, що виралися в виклад цих розділів.

Так, говорячи про міну *y—e* (стор. 61), автор обґрунтовує її отакими словами: «Ця звукова риса укр. язика полягає на особливій вимові українського приголосного *e*. Вона цілком відмінна, напр., від російської вимови цього звуку». У читача т. ч. може повестати помилкове уявлення, ніби укр. мова знає тільки губно-губне *e*.

Говорячи про ствердіння укр. *p* (стор. 61—63), автор згадав Шмідтову теорію і зародження цього з'явища хоче бачити на білоруській території. Автор тільки не взяв на увагу, що цілковито «мягкого» *p* не знає (окрім білоруської) ще й мова сербська.

Не цілком правдиво сказано (стор. 62), що зберегання в пам'ятниках XI в. вокативу, форми дав. одн. на -ові та таких форм, як *дорозі*, *кожузі*, «слід, звичайно відносити на старо-болгарську основу їхнього язика», — зберегалися так послідовно ці риси ц. слов. оригіналів саме через те, що вони збігалися з живою вимовою (до того-ж неточність що-до форми дав. одн. на -ові, бо-ж ц. слов. пам'ятки знають тільки кінцівку -ови).

У дуже замаскованій формі автор приймає, очевидно, для української мови так зване друге повноголосся. А саме, на стор. 67, він каже: «під впливом правильної форми човна з'явилася і форма човен (*л* > *e* не в кінці складу)». Коли автор і справді гадає, що в слові човен *л* було не в кінці складу (тоб-то що давня форма чьльн дала *чьльнь), то треба було-б детальніше про це з'явище поговорити (очевидячки, воно трапляється не в одному тільки чьльні!). На нашу думку в слові човен *л* перейшло в *e* цілком фонетично (тоб-то в кінці складу: чьльнь), а вже оте *e* такого самого походження як у слові вітер, чи *o* в слові вогонь. Можлива річ, що й автор гадає так само (бо-ж ніде про це повноголосся не говорить!), а зацитована підозріла фраза тоді просто механічно переписана (вкупі з прикладом) із Кульбакіна. Там-же подано неправильно давню форму польный.

Змальовуючи процес утворення подвійних м'яких приголосних «зслиє > зельє > з'їлє > зілле» автор цілком не до речі (принаймні, коли прийняти його слова про зник редукованих *ы, и*) заводить стадію зельє.

Задарма автор *замки* «зукраїнізував» на «палаци» (стор. 69), — мова бо йде не про жадні палади, а таки про оборонні замки. Так само не до-речі замінив автор слово «руський» на «російський» (і то не у власному тексті, а в цитаті) — бо-ж ніхто мабуть не зважиться за його прикладом звати київську державу X віку «російською» (а не «руською»).

Занадто короткв'їй (відповідно до інших частин книжки) уступ VIII, присвячений українським діалектам (6 стор.). Через те не диво, що читач так з нього і не зрозуміє, яка була відмінність між усіма названими в автора діалектологічними класифікаціями. До того-ж і сам автор іноді не цілком точно цю відмінність зазначає; напр. на стор. 76 сказано, що «найголовнішим звуковим принципом у класифікації Ганцова є «відмінна рефлексія подовжених *o, e* в складах під наголосом та без наголосу»¹⁾. А що попереду в автора сказано, що й Соболевський «головною підставою своєї діалектичної класифікації укр. говорів узяв рефлексії подовжених *o, e*», то для читача не буде ясно, чому цей принцип у Соболевського «був занадто вузьким», а в Ганцова ні.

Так само неясно буде для читача, чому поділ Соболевського на північне і південне наріччя не витримує критики, а поділ Ганцова на північно-українське й південно-українське автор приймає цілком. Ні звідки-бо читач не побачить, що зміст цих понять неоднаковий в обох авторів. Тут не знаю як було-б до-речі подати хоч-би схематичні мапки різних діалектологічних класифікацій, вони-бо дали-б читачеві безмірно більше, ніж оті генеалогічні таблиці у вступному розділі.

Що це в автора за поділ мов: на «значні» і «незначні»? Який критерій такого поділу і яка потреба? А хіба незначні мови не поділяються на діалекти?

¹⁾ У Ганцова-ж ясно, на стор. 63 сказано: «Північна група ... становить одну діалектичну цілість, об'єднану комплексом аналогічних фонетичних з'явищ, що розвинулися на ґрунті давнього принципу відрізнення наголошених і ненаголошених складів у цих говорах».

III. Ще більш побіжний цілий розділ III, присвячений історії укр. літературної мови, займає бо всього 5 неповних сторінок.

Не зрозуміло, в якому значінні живає автор терміну «традиційний» («язик старовкраїнського письменства кийвської доби — це в основі своїй був традиційний язик стародержавно-слов'янських пам'яток»).

Дуже рішуче й категорично заявляє автор, що «спільної східно-слов'янської редакції ц. слов. мови не було і не могло бути»? Чому «не могло бути»? Адже-ж могла, бо й фактично була, одна спільна літературна мова для всього південного й східного слов'янства вкупі. І чи справді не було? До якої-ж області зарахує автор скажім Остромирову Євангелію?

Випадало-б, на нашу думку, авторові, присвятивши окремий розділ історії укр. літературної мови, хоч згадати про галицьку літературну мову та її долю. Не слід було, гадаю цілком промовчати й Закарпатську Україну. Чи може автор гадає, що її літературна мова збігається з «всукраїнським літературним язиком». (І наскільки взагалі можна тепер уже говорити про в с е у к р а ї н с ь к у літературну мову).

Закінчуючи мимоволі задовгі може уваги, я сказав-би, що оснівна авторова помилка — це брак того, що за теперішньою нашою термінологією зветься певною цілевою установкою (що зрештою відчував і всловив сам автор у передмові). Як-би автор раз-у-раз був мав на думці, для кого він пише, то багато дечого він сам змінив-би у своїй книжці.

Василь Дем'янюк.

У Київі, листопад 1926 р.

Проф. Вол. Резанов — *Драма українська: 1. Старовинний театр український. Вип. 1: Вступ. Сценічні вистави у Галичині. Вип. III: Шкільні дійства великоднього циклу. Видання Української Академії Наук. Стор. 203+393 у Київі, 1925.*

Вже понад два десятки років проф. В. І. Резанов свою увагу дослідницьку віддає українській драмі. Працюючи по бібліотеках-великих міст у Росії й за кордоном, зібрав він силу матеріалу до історії української драми й театру і опублікував був його частинно в низці своїх відомих праць (між ними й докторська його дисертація): «Пам'ятники руської драматической литературы. Школьные дѣйства XVII—XVIII вв.» (Ніжень 1907). «Къ истории руськой драмы. Экскурсы въ область театра иезуитовъ» (Москва, 1910) та ин. В цих і інших працях автор, прикладаючи порівняльний метод, виясняє генезу української драми та її звязки з драмою західною через той місток, що був ним у данім разі театр езуїтів. Свої висновки попереджає проф. Резанов численними екскурсами в сферу загальної історії театру та показовими ілюстраціями з призбираного рясно матеріалу. Наукова критика давно вже оцінила заслуги проф. Резанова на полі дослідів над історією української драми й театру, хоча зазначала була й деякі хиби,—може не так методологічного, як технічного характеру. Стосується це головним чином до манери автора занадто густо пересипати свій дослід екскурсами й аналогіями, що іноді не так виясняють суть справи, як без потреби ускладнюють працю, позбавляючи її цільности.

Маємо початок нової праці заслуженого дослідника, якої видання взяла на себе Українська Академія Наук. Це ніби завершення його довголітніх дослідів над історією української драми. Проф. Резанов задумав скласти «корпус старовинних українських драм із вступними до них розвідками», розрахувавши всеньке видання на 9 томів.

Як видно з зачеркнутого в передмові до 1-го вип. плану, видання має обняти весь старовинний театр український, від перших його зародків до того часу, коли він виявив

явну тенденцію перейти вже до нових форм, перетворитися на зразок сучасного європейського театру. Таким чином, праця проф. Резанова становить собою немов історичний фундамент до сучасного українського театру й має заповнити прогалину, яку давно вже відчував кожен дослідник, змушений розкидатися за матеріалом по десятках різних виданнів, до того-ж часом і без потрібного наукового апарату зроблених. Збираючи свій корпус, проф. Резанов подає тексти критично перевірені, здебільшого на підставі оригінальних рукописів, і тільки тоді як рукописи затрачено або здобути його за теперішніх обставин несила — обмежується перводруками. Дослід і аналіз драм, що подає проф. Резанов у вступних розвідках, добре поповнюють роботу над текстами, складаючись у цілому на історичний нарис розвитку старовинного українського театру.

З цієї праці маємо видрукувані поки що два томи (випуски). Перший містить тексти сценічних вистав у Галичині (всього 8 номерів¹⁾), що разом і хронологічно займають давніше місце, а також загальний вступ і уваги до кожної пієси. Випуск третій присвячено цілком шкільній драмі великоднього циклу, також з відповідним науковим апаратом — вступними увагами і паралелями (всього 10 номерів²⁾). Як видно з загального плану в 1-му випуску, в основу видання проф. Резанов кладе принцип драматичного жанру з деяким ухилом в бік локального принципу (перший вип.), але цей ухил цілком виправдується становищем Галичини, що-до даного питання бо через свої ближчі звязки з Західньою Європою (головно через Польщу) вона справді таки займає виняткове місце. Тексти 1-го випуску довелося редакторові брати з перводруків, бо рукописи всі за кордоном, та й то ще не знати, чи збереглися вони у вирі кривавих подій 1914—1920 рр. Отже тут робота проф. Резанова звелася до сумлінного передруку вже давніше опублікованих (у Франка, Щурата, Возняка) текстів.

Інакше стоїть справа з текстами III-го випуску. Це матеріал київського походження. Окрім 2-х драм, що опублікував був колись проф. Голубев, а потім рукописи їх пропали — решту 7 текстів проф. Резанов має змогу друкувати з оригінальних рукописів, поробивши чималу роботу що-до відчитування й перевірення текстів (порівн. напр. драму «Дійствие на страсти Христовы списанное» в тексті Тихонравова з виданням проф. Резанова).

У вступних розвідках автор подає матеріал, що вже давніше був його використав у своїй дисертації («Изъ истории русской драмы. Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ иезуитовъ», Москва, 1910) та в інших працях, але з чималими технічними й методологічними одміними. Подає його цим разом проф. Резанов у далеко приступнішій формі, значно зменшивши порівняльний апарат, — і це вийшло тільки на користь праці. Тут маємо відомості про звязок української драми з західньо-європейською, про загальну еволюцію шкільної драми у нас, про середньовіковий театр у Польщі й відгуки його на Україні (в. I), нарешті, про розвиток шкільної драматургії на українському ґрунті (в. III). До цих загальних розвідок додано ще уваги про кожну п'єсу окремо, а в них показано джерела її, іноді переказано й зміст. Це мало в цих вступних розвідках присвячено місця й чисто сценічній стороні давнього театру, — це особливо підносить вартість їх для історії власне театру, як сценічного дійства.

З поданих тут дуже побіжно уваг можна вже скласти присуд на працю проф. Резанова. Це капітальна робота, яка підбиває підсумки всьому, що зроблено в даній сфері попереду, і разом кладе підвалини для дальших дослідів. Коли з'являться в світ усі томи розпочатого оце видання корпусу української драми, то це буде вже повна і науково-

¹⁾ 1) Різдвані «Вѣршѣ» П. Беринди, 2) «Божі гроби» і «Вѣршѣ з трагедіи «Христось насхонъ», 3) «Розмышляне о муцѣ Хр. Спасителя» І. Волковича, 4) «Вѣрши на воскресение Христово», 5) «Слово о збуренню пекла», 6) Уривки з пасійної містерії, 7) Уривки з різдваної містерії, 8) «Dialogus de passione Christi».

²⁾ 1) «Дійствие на страсти Христовы», 2) «Царство Натури Людской», 3) «Свобода от вѣковъ вождельнная», 4) «Мудрость Предвѣчная», 5) «Торжество Естества Человѣческаго», 6) «Трагедо-комедія» С. Лясковорського, 7) Великодня драма анонімна, 8) «Властотворній образъ» М. Довгалевського, 9) «Образъ страстей міра сего», 10) «Благодаріє Божіє».

розроблена сторінка з нашої культурної історії, — сторінка, яку потім не раз доведеться гортати й використовувати і дослідникам науковим, і популяризаторам. Звичайно — це книга «для небагатьох», але вона містить у собі такий матеріал, що потім дасть змогу наукової популяризації й широкого ознайомлення з цікавою сторінкою нашого культурного набутку.

Акад. Сергій Єфремов.

Акад. А. Кримський та Мик. Левченко. *Знадоби для життєпису Степана Руданського* (1833 — 1873). З 4-ма малюнками. З вступною передмовою акад. С. Єфремова „Самотній співець“. Українська Академія Наук. Збірник Історично-філологічного відділу № 19, в. I. У Києві 1926. Ст. III-VIII та 3-7 („Самотній співець“ С. Єфремова) та 1-244. Ціна з карб. 25 коп.

Потреба в такому виданні вже давно відчувалася, бо С. Руданський давно вже почав друкуватися, давно вже про нього почали писати й подавати різні відомості, але все це залишалось мало відомим для ширших кіл громадянства, бо друкувалося в мало приступних виданнях.

Акад. Кримський давно вже працює над спадщиною С. Руданського (з 1895 р.), і ніхто, як він, міг подати такий докладний бібліографічний справочник про життя й літературну діяльність цього поета. Крім того йому на думку спала щаслива ідея подати ці відомості не в сухому, неприбабленим для звичайного читача вигляді, а в живій картині, де ми крок за кроком бачимо історію і поетового життя, і його літературної діяльності, і його помертвого життя серед нащадків. Автор дуже вдало поєднав історично-бібліографічний показчик з історією життя Руданського і його творів на Україні більш як за 60 років. Це робить його книжку дуже придатною і для звичайного читача, який не читає сухих бібліографічних творів, а тут у живій картині, але на основі документальних даних може ознайомитися з життям і працею С. Руданського, і для вченого дослідника, який часом не має змоги знайти всі ті джерела, котрі використав акад. Кримський, що старанно, протягом довгих років, попризбирував усе те, що є в літературі про Руданського. Крім того, в праці акад. Кримського є чимало і нового, свіжого матеріалу, що його міг подати тільки він, маючи в себе невідомі ще джерельні матеріали, які він іноді оригінально освітлює. Простежимо-ж усе те, що дає нам праця акад. Кримського, Насамперед акад. Кримський передруковує маловідомий допис Прохора Ворона, уміщений у Раді 1907 р. ч. 158 (13 липня), що малює нам хлоп'ячі роки С. Руданського. Потім, як додаток до цього, в розділі III «Антирелігійність у рідному селі Руданського» акад. Кримський дуже влучно з'ясовує нам, т. м., джерело гумористичних «Приказок» Руданського; їх у нього 218, і ціла четвертина їх (аж 54 приказки) висміюють представників релігії (попів, ксьондзів, церковних старост, дяків), глузують із культу святих, беруть на глум церковні таїнства (в тому причастя, то-що, стор. 5). Ці антирелігійні «Приказки» мають цілком народний характер, і акад. Кримський цілком слушно каже, що їх наслухався хлопчик Руданський не де, як у своїх-таки рідних Хомутинцях; через якісь причини (що їх варто-б дослідити з соціально-економічного боку) хомутинські люди виробили собі більше вільнодумности, ніж люди в інших подільських селах. Цю свою думку акад. Кримський підтверджує і вказівкою В. Герасименка на те, що селянство, серед якого впріє С. Руданський, виявило себе не дуже старанним що-до церковних одрав, а також і до різних церковних церемоній, а крім того й тими звітками, що їх подає допис 1907 р., уміщений у кївській «Раді» 1907 р., ч. 89, де говориться про те, що громада с. Хомутинець, а також і деяких інших сусідніх сіл одногласно постановила зменшити духовним плату за треби, причому громада загрожувала попові с. Хомутинець навіть претати до штунди, коли він не погодиться брати з них менше, ніж він вимагав. Отже ми бачимо, що великий оригінальний розділ творчости С. Руданського — це наслідок не його особистого, випадливого настрою, а того оточення, у якому він був, і що в цьому розділі ми бачимо суто народню течію.

Досліджуючи перші кроки літературної діяльності С. Руданського, акад. Кримський точно встановлює, на основі поетових автографів, що вона почалася ще в семінарські

роки, спочатку підо впливом Шевченковим, а потім і російських (Жуковський, Козлов) та польських романтиків, і що спочатку на Поділлі Руданський був баладно-романтичний епик, і тільки згодом уже в Петербурзі з нього став лірик так само, як і гуморист.

Точно, на основі також автографів, вирішує акад. Кримський справу й про етнографічні записи Руданського, встановлюючи, що він їх робив з пам'яті, хоч і добре їх передавав (13). Часто акад. Кримський вирішує хоч на перший погляд неначе й дрібні, але такі питання, які мають вагу для з'ясування життя Руданського — коли він скінчив Подільську семінарію (Примітка, стор. 1), про те, що етнографічний запис, як Бог укупі з Сатанайлом творили землю й світ (Оснона 1861 р., червень 61) належить Руданському, а не Петриченкові, тоб-то Анатолеві Свидницькому (52), про авторство тої чи іншої статті (напр., хто був Одесит)¹⁾.

Велику працю поруч акад. Кримського в цій книжці проробив і Мик. Левченко. Не зупиняючись на окремих її моментах, ми відзначимо тільки головніше. Так йому належить насамперед систематизація тих редакторських уваг, що їх подав акад. Кримський до II і III томів творів Руданського, які вийшли в світ у Львові 1895—1897 рр. Найцікавіші тут «Пояснення до тих поезій Руданського, що не могли вийти в друковане видання через свою богохульність або непристойність (171)». З огляду на те, що ці приказки ще й досі не надруковано, Мик. Левченко гуртує тут геть-усі звістки про них, що їх подав редактор, а подекуди ще доповнює їх на основі автентичних поетових рукописів. Завдяки цим доповненням сучасний читач може мати більше-менше певне уявлення про цей, ще трохи чи не зовсім невідомий відділ творчості С. Руданського. Таку-ж саму велику працю проробив Мик. Левченко, погуртувавши всі уваги акад. Кримського про діалектичні особливості мови Руданського — фонетичні, морфологічні, про наголоси в його творах (розділ е), пояснення акад. Кримського для менше вживаних слів (розділ є), його уваги історичні та етнографічні (д), редакторські Кримського примітки характеру естетичного і т. інш., його уваги про взаємовідносини поміж окремими редакціями писаннів Руданського і про стадії його творчості, причому, на основі знайомства з рукописами Руданського, Мик. Левченко іноді робить або додатки до приміток акад. Кримського (напр. стор. 173 № 38, стор. 174, № 45, там-же № 59, 60, стор. 175, № 73, 75, 142, стор. 179, № 225), або завваження до них, зазначаючи, напр., що хоч акад. Кримський присвятив «редакційним Руданського змінам чимало уваги, але далеко й далеко не вичерпав їх усі» (210). Чимало таких завважень що-до невирішення деяких питань про життя й творчість Руданського ми знаходимо й у акад. Кримського — напр., про вплив на «Упиря» Руданського відповідної балади Залеського (9), про перший твір Руданського російською мовою (в «Рускомъ Мірѣ», мабуть 1860 р., 51 примітка), про те, що деякі твори Руданського може друкувалися на припочатку 1860 р. в газеті «Черниговскій Листокъ» Глібова (53), про прислів'я, що їх записав Руданський і потім передав їх Номисові, який і умістив їх у своїй збірці, і т. д.

Додана до книжки — стаття акад. С. Єфремова (1923 р.) «Самотній співець», і цілий розділ у книжці — «Могила Руданського» (де в статті 1892, 1896 і навіть 1913 р.). Хоч вони й порушують історичну перспективу помертого життя Руданського серед українського громадянства, але вони подають новий, свіжий матеріал, і вміщення їх у цій книжці має рацію тому, що II випуск буде присвячено, як сказано в «Передньому слові», вже зовсім іншим, невідомим досі матеріалам. На жаль, упорядники цієї книжки не довели свого завдання до кінця, — а раз II випуск буде присвячено новим, ще невідомим матеріалам, то треба було в цьому випуску подати в е с ь надрукований матеріал про Руданського, або хоч

¹⁾ Т. Герасименко, який написав рецензію на цю книжку, каже, що під Одеситом ніяк не можна розуміти М. Комаря, як гадає акад. Кримський, а згідно з думкою деяких одеситів (старшої генерації) автором цієї статті міг бути артист-маляр, друг Руданського, В. В. Коваль в (Життя й Революція, 1926 р. № 6, стор. 111, примітка 2). Але з цим останнім припущенням ніяк не можна погодитись, бо в статті Одесита ясно сказано, що найбільшу частину тих споmnів, які він друкує, він роздобув у земляка і приятеля покійного поета — В. В. Ковальова (див. Знадобн... стор. 25., пор. 27, 30). Здається, так писати сам Ковальов не міг.

зазначити його, а те в цьому випуску нічого не говориться про V, VI і VII т. видання творів Руданського, і таким чином історія творчості й друку творів Руданського залишається не закінченою¹⁾.

До цього треба додати, що часом не весь матеріал про Руданського наведено в цій книжці. Так, не згадано хоч і про коротенький, але на свій час важливий покажчик про Руданського М. Комарова, що його було вміщено в альманасі Рада 1883 р. Не згадано 1) про «Читанку» Олександра Барвінського «для вищої гімназії». Частина третя (Писана словесність. Водділь II). У Львові, накладом ц. к. правительственного фонда 1871, 8°, стор. I — 528 — 4. Тут на стор. 520 уміщено біографічний начерк про Руданського. 2) про «Календарь буковинський ілюстрований, на звичайний рік 1889. Річник XVI. Выданемъ и накладомъ літературного товариства «Руска Бесѣда» въ Чернівцяхъ, уложивъ секретарь товариства Омелянъ Поповичъ. (Выдана Руской Бесѣды въ Чернівцяхъ, ч. 67). Чернівці. Печатня Г. Чоппа, 1883, 8°, стор. 144 — 24. Тут уміщено такі твори Руданського: Вѣтеръ и Колька, стор. 81. Господарь хаты, стор. 96. Павло Апостоль, стор. 47 — 56; 3) «Бібліотека для молодѣжи». Выдане «Руской Бесѣды» въ Чернівцяхъ (Ч. 74 — 85). Редакторъ Омелянъ Поповичъ. Річникъ V. Печатня Г. Чоппа въ Чернівцяхъ. 1889, 8, книжочка I—XII, стор. 2—192. Вміщено: Не мои ноги, стор. 144, Окуляры, стор. 87; 4) Батьківщина. Газета політична й наукова, посвячена справамъ руского народу». Редакторы: Василь Нагѣрный и Володимиръ Левицкій. Річникъ XII. Львівъ. Зъ друкарні товариства ім. Шевченка, 1890, 8°, ч. I — 52, стор. 4 — 656. Уміщено: Спѣлка, ч. 18. 5) «Руска читанка для першого класу школъ середнихъ». Уложивъ Константинъ Лучаковскій, проф. п. к. львівской гімназіі академично-Львівъ. Накладомъ фонду краевого. Зъ друкарні товариства ім. Шевченка 1892. 8, стор. XIV — 284. Уміщено: Гей, волю, стор. 201, Чи далеко до Києва, стор. 244. 6) «Зеркало» Рік IV. Видає і одвічає за редакцію Володимиръ Левицкій (ч. I — 16); видає і одвічає за редакцію Іванъ Криловскій (ч. 17 — 24). У Львові. З друкарні Товариства ім. Шевченка 1892, 4°, ч. I — 24. Уміщено: Ви пан'отче, ч. 13, 14, Запорожці у сенаті, ч. 10, Ляхова і московська натура, ч. 11, Там єї кінець, ч. 19, 20, Чого люде не скажуть, 15, 16. 7) «Читальня», часопись для народа. Річникъ I. Редакторъ видавець Іосифъ Ярембецкій. Одвѣчальный редакторъ Иванъ Бачинскій (ч. I—5). Выдавець и редакторъ Іосифъ Ярембецкій (ч. 6 — 24). У Львові. Зъ друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1893, 4°, ч. I—24, стор. 2—304. Уміщено: До дуба, ч. 7, Зеленый песь, ч. 16, Каньовскій и Радивилъ ч. 16, Левъ и правель ч. 23, Подорожь до Єрусалима, ч. 12, Пѣсня ч. 6, Ракъ ч. 16, Спѣлка ч. 5, Шляхтичь, ч. 16. 8) Стаття Івана Франка «Студіі над Ст. Руданським (Зоря, 1892, ч. 16). Нарешті, бажаючи не залакати звичайного читача на перший погляд дрібними фактами, упорядники книжки не навели всіх текстуальних поправок акад. Кримського до I тома творів Руданського, що зредагував М. Комар (1895) (стор. 171). 2) Це вже зменшує значіння цієї книжки для наукового дослідника, бо в даному разі, як і в деяких інших випадках, доведеться звертатися вже до перводжерел, до перводруків:

Із того огляду книжки акад. Кримського і Мпк. Левченка, який ми зробили, видно, що праця ця має велику вагу, бо 1) вона подає досить нового, свіжого матеріалу про творчість Руданського, 2) має цілу низку цінних нових спостережень над його творчістю. Правда, деякі з цих спостережень ак. Кримський зробив раніш, працюючи над творчістю Руданського, і вони тепер не є новиною в літературі, але вони належать йому. 3) Праця має ударний характер, бо відповідає дійсній потребі в п'ядесяті роковини смерті Руданського виявити його справжнє літературне й громадське значіння і 4) нарешті праця ця своєю формою і викладом приступна й звичайному читачеві. А коли в якому пункті вона не зовсім задовольнить наукового дослідника, то ще відомий Кузьма Прутков сказав, що не можна досягнути неосяжного.

М. Марковський.

¹⁾ Відомості про V, VI, VII т. Руданського становлять собою початок II-го тому «Знадоб». Тих пропалих, яких боїться проф. Марковський, не буде. Ред.

²⁾ Вони виходили з думки, що в пізніших виданнях Руданського всі редактори обов'язково вже брали на увагу всі виправки Кримського, пороблені за поетовим автографом. Але для бібліографа цікаво буває знати й ті помилки, що поробив Комар і що виправляв Кримський.

А. А. Шахматов. *Очерк современного русского литературного языка.* Ленинград (изд. Академии Наук СССР) 1925 г. стор. 212, з портретом автора.

Окрім невеликої передмови, де пояснено, що книга, яку сам автор не встиг іще як слід опрацювати, походить з літографських студентських записок, знаходимо в ній 19 розділів, що охоплюють фонетику й морфологію та невелику бібліографію — 207-8 стор. Даємо про неї поки-що інформаційну замітку, гадаючи незабаром спинитися над її змістом докладніше.

Книгу призначено для студентів, а тому автор особливо дбав про ясність викладу, що іноді спускається навіть до елементарності, але звсіди не тільки є суто науковий, ба й стоїть на сучасному рівні науки, на її остаточних у теперішній час висновках і досягненнях. А це першорядна її вартість. З огляду на таке призначення цієї праці, наші теперішні уваги матимуть характер переважно, так-би мовити, педагогічний. Студенти — здебільшого майбутні вчителі, і наші невеликі замітки, може, були-б небезкорисні для них; може їх можна-б і використати, коли вони на те заслуговують, у новому виданні книги, що безперечно незабаром і вийде...

Автор скасував на стор. 83 кличний відмінок. дарма що він ще є в багатьох шкільних підручниках. Це стане на великій перешкоді для майбутніх учителів російської мови, коли їм доведеться пояснювати такі вислови, як: «Господи, Боже, Иисусе Христе, старче, человеце, отче», то-що. Чи не передчасно автор скасовує кличний відмінок? тим більш, що в різних місцях книги, спорадично, трапляється пояснення декотрих із цих висловів; напр. на стор. 106 знаходимо таке місце: «о звательном падеже Боже, Христе, отче, см. выше» (але не сказано, де, на якій стор.). Може, випадало-б спинитися й на поясненні історичного походження й розумового значіння таких термінів, що збереглися й досі від стародавньої граматики як: «падеж» (відмінок), «склонение» (відмінювання речівників), «спряжение» (відмінювання дієслів), «наклонение» (спосіб), «залог» (стан) і т. инш. У шкільній практиці багатьом учителям доводиться натикатися на запитання школярів про те, що визначають ті чи інші граматичні терміни, й не звсіди, як це нам напевно відомо, вдається їм щасливо задовольняти ці запитання. Ось через що не пошкодили-б кілька сторінок, що в них було-б дано такі пояснення, хоч-би коротенько. Для майбутніх учителів не пошкодить, напр., знати, що «склонение» це переклад грецького „κλίσις“ = відхилення, ніби відхід слова від первісної основної форми в тому чи иншому відмінкові, «падеж» (грек. πτώσις = падання, латин. casus), себ-то ніби падання цієї основної форми де-далі нижче й нижче з її первопочаткового положення. іменового (який у давніх греків і не був зовсім відмінком) щоб зазначити, що від нього утворилися, «відхилялися» форми відмінків...

Можна було-б дати й поясніння назов сучасних відмінків, що їх іноді перекладено не зовсім зрозуміло або недбально. Такий, напр., знахідний («винительный») відмінок, що в греків звався ἀιτιατικὴ від ἀιτέω = вимагаю чого, домагаюся чогось, а не від ἀιτία — вина, як зрозуміли цей відмінок римляни, що переклали його словом accusativus = винувальний, ніби такий, що обвинувачує.. У відділі про дієслово також можна було-б спинитися, напр., на «наклонении» (ἐγκλίσις) 1; у книзі правильно зауважено, що так зване «неопределенное наклонение», неозначений спосіб, зовсім не «наклонение», бо в ньому зовсім не означається відношення суб'єкта до дії або становища, через те й нема зміни осіб та чисел; але можна було-б додати, що інфінітив, як автор книги радить звати це «наклонение», це власне кажучи, ніби застигла форма «dativus finalis» дійменника; цікаво, що вже багато давніх, напр., Хейрбоек, рекомендували звати інфінітив просто «неозначеною» формою (τὸ ἀπορέμ-φρον). У відділі «категория залога» (стор. 168) можна було-б зазначити доволі незрозумілий переклад давньогрецького терміна „διάθεσις“ = Розположення (душевне) словом «залог», що його пень √дог, правда, відповідає грецькому √θε, але префікс узято невдало... Для майбутніх учителів, скажу ще раз, були-б далеко не зайві і інші невеликі історичні пояснення граматичних термінів, напр., що ці „διάθεσις“ у греків були: 1) δ. ἐνεργητικὴ — душевне розположення активне — стан активний, 2) δ. παθητικὴ — пасивне розположення — стан пасивний, 3) δ. μέση або ὀδδετέρα = середнє поміж двома першими або спільне, ні одно, ні друге — середній стан.

Був ще й «возвратный залог (*ἀντιπεπονθαυή*): *κείρεται* = «він стриждеться», але він частіше відноситься до пасивного. У Мелетія Смотрицького в граматиці 5 станів: активний, пасивний, середній, «отложительный (боюсь, нуждаюсь)» і «общій». «Возвратного» стану в нього нема. «Общій» взято в нього з латинського: *crimino* *aliquem* — обвинувачую кого-небудь і *crimino* *ab aliquo*—обвинувачуюсь, але цей приклад («касаюсь») не можна прирівнювати до зазначеного латинського дієслова...

Дуже гарно обґрунтовано в книзі розділ «Церковно-слов'янські елементи» (19—45 стор.), що просто прикрашає книгу повнотою та майстерним поясненням даних.. Дозволимо собі навести деякі доповнення до нього й посильні виправдання деяких, на наш погляд, неправильних тверджень автора...

Автор часто користується різними наближеннями до чужослов'янських слів і виразів. Цей підхід можна тільки вітати, ще й через те, що слов'янські народи близько взаємні; споріднені і взаємно впливали один на одного. Так за словом «весь» (стор. 27) він до речі наводить чеське «ves», як за словом «овощ» (стор. 28) міг би навести, але чомусь не навів, чеське-таки «ovose». Так само на стор. 23 можна було-б за √праш, звідси *праща*, навести й болгарськ. «праща» (—ш, пл) — послати, недокон. — пращам=посилаю і сербськ. *пратити* = посилати; рос. *пороки*, що наводить автор, тут не підходить... — Слушніше «пороча», що навед. на стор. 27. З-поміж пропущених ц.-слов'янських пнів наведемо, між инш., плах-полох, хлап-холоп, тлак-толок, прам-пором, плат-полот, плас- рое. полос, звідки *полоса*. За пнем *влек-волож* можна було-б зазначити первісний пень *влак* (порів. чеськ. *vlak*, серб.-болг. *влак*), а це дало-б привід до загальної уваги про те, що повноголосність *оро*, *оло* взагалі підноситься до *ра*, *ла*; отже, коли ми на російському ґрунті знаходимо, напр., при *оло-ле*, *лѣ*, то ці *лѣ*, *ле* вимовлялись у давн. ц.-слов'янськ., як *ла*, *ля*: млѣко-мяко (молоко), влѣк-вляк, влак (волок), плѣс-плас (полос) і т. ин. А тому навряд чи правильне на стор. 22-ій відокремлення пнів: *влак* (волок) і *влек* (волок): це, власне кажучи, той самий пень...

За пнем *благ* наведено назву місцевості *Бологое*; таку саму назву можна було-б навести й за пнем *храбр* — *Хороброчи*, а за пнем *враг* — *Ворожуба*. Наведене на стор. 25 «малор.» слово «разум» треба замінити на слово «розум». На стор. 36 не досить зрозуміле здалося нам речення: «предлог *со* с особенным значением соучастия из слов как собрат... перенесено и в русские слова сотоварищ, собутыльник, вочеловечение (!)».

На стор. 44 віднесення слова «кровать» до грецьких слів ми маємо все-ж за сумнівне...

Про «южнорусское влияние» (розд. II, стор. 45 — 47, розд. III, стор. 47 — 50) сказано, на наш погляд, не досить... Окрім Гоголя, що вніс до російської мови чимало «южнорусских» елементів, навіть у пізніших письменників, що народилися на Україні, або довго жили там, спостерегається в творах чимало слів і виразів, що їх не вживають на півночі, і навпаки, звичайних на півдні. З цього погляду дуже цікаво вивчати твори хоч-би, напр., Чехова. У нього ви зустрінете, між иншим, характерний український вставний вислів «буває» в літературно російському вигляді «бывает». Так, в оповіданні «Огни» є, напр., таке речення: «Послушайте, вы, бывает, не Ананьев?» Нам здається, що «южнорусский» вплив на російську літературну мову це—таке значне з'явище, що обмежитися, кажучи про нього, двома-трьома сторінками, занадто мало; сам-же автор у розділі «Происхождение русского литературного языка» (6 — 19 стор.), що його написано напрочуд гарно, ясно й виразно, скільки разів підкреслює величезну вагу «южнорусского (малорусского)», себ-то українського впливу, він його ставив безпосередньо слідом за давн. ц.-слов'янським, а тимчасом, як ми бачили, на вигляд його віддав так мало місця.

Проф. Андр. Степович.

Hviezdoslavové sobrané spisy básnické. Svazok I, oddiel epický (Зібрані твори Гвездослава, поетичні. Зошит I, відділ епічний). Турчанський Св. Мартин 1925, ст. 330.

Гвездослав (Павло Орсаг) народ. р. 1849, один з найславетніших словацьких поетів, що разом з Валянським (Светозар Гурбад) довгий час царював на словацькому парнасі. Він почав свою поетичну діяльність збірничком 1868 р. «Básnické prviesenky» (первоцвіт, медяник) Josefa Zbranského (псевдонім), присвяченим поетові Сладковичеві, що його він визнавав за свого навчителя. Згодом уже вийшли його «Obláky» (хмари) — фантастично-алегорична поема, Rol'ník (рільник, хлібороб), прекрасна ідилія «Hájnikova žena» та ін. Вірші його, надто ліричні, що-до техніки розкішні, багаті на ідеї і пишні малюнки природи. Широкі долини, вільні ліси, засмагли, облиті потом лиця синів його бідного народу — от царство цього симпатичного, дуже талановитого поета. Названа книжка — це початок третього вже видання його творів¹⁾. Вона містить у собі:

1) Venovanie (присвята) поетові Валянському.

2) Hájnikova žena; 3) Vtóra a čútora (мунштук); 4) Na obnôcke (паства вночі); 5) Pôľdienok (обід); 6) V žatvu (у жнива); 7) Epilog.

Ідилія «Hájnikova žena» (Гайникова, гайового жінка) — найбільша (11—213 ст.) і найкраща піеса з усіх вищезгаданих; зміст її — сьогочасний і своєю правдивістю справляє вона не аби-яке вражіння на читача. Добре було-б, коли-б хто взявсь перекласти цю ідилію, а так само й інші твори і не тільки цього поета, ба й інших словацьких, напр. Сладковича А., Халупки Сама, Светозара Валянського. З творів Андрія Сладковича варто перекласти поеми «Марина» і «Детван», з Сама Халупки — баладу «Mor ho!» (бий його!), поему «Starý väzeň» (старий в'язень), «Muraň» (замок Мурань), а так само лещо з його ліричних піесень; з Валянського — віршові збірнички «Tatru a more», «Besedy a dumy», народню поему «Vilín» р. 1886 і збірничок віршів «Z rod jatma» р. 1887. Нашу поезію та й узагалі літературу давно-б уже треба було запліднити й оновити мотивами з чужослов'янських поетів та белетристів; переклади з них дуже-б збагатили наше письменство, бо між ними є чимало людей талановитих, ідейних і з новими думками — особливо це треба сказати про чеських письменників, а почасти й про сербо-хорватських.

Проф. Андроник Степович.

Вадим Модзалевський. *Гути на Чернігівщині (Monumenta et fontes artis ukrainicae. Fontes, v. I).* У Києві. 1926. У.А.Н. Стор. 191.

Наукова діяльність Вадима Львовича Модзалевського (1873 — 1920) була остільки широка й різнобарвна, що наступним дослідникам часто-густо доводиться знаходити певні сліди його невтомної праці навіть далеченько від головного шляху небіжчика, його зайняттів архівістикою й генеалогією Гетьманщини. Отож історик українського господарства безсумнівно має в працях Модзалевського багатий документальний матеріал, здебільшого архівний, що-до економічного життя на Гетьманщині, розкиданий рясно серед капітальних томів його «Родословника» та інших публікацій. Навіть історик української промисловості, цієї занедбаної за старих часів ділянки української історичної науки, завдячує В. Л. Модзалевському визначний матеріал для історії української промисловості XVIII ст. В. Л. Модзалевський прислужився українській історично-економічній науці не тільки як збирач відповідного архівного матеріалу, мовляв, попутно, серед інших своїх інтересів. Він орієнтується на ширші й глибші студії з історії промисловості, не просто вказує певний матеріал, а подає спробу що-до його наукової систематизації й наукового оформлення. Що правда, він не одразу прийшов до таких студій. Дослідник надзвичайно широкого діапазону, В. Л. Модзалевський вельми цікавився українським мистецтвом і мплувавсь у зразках старої української штуки. Це й поєднало архівіста з музеєзнавцем. Проте В. Л. Модзалев-

¹⁾ Перше видання вийшло у св. Мартині р. 1894 I-й т. і 1896 — II-й т. «Sobrané spisy básnické».

ський, який чудово обізнаний був з архівним матеріалом, добре розумів, що вивчення давнього українського мистецтва конче треба пов'язати з історією відповідної мистецької техніки, отже з історією відповідних галузей промисловості, ба навіть поодиноких підприємств. Архівний матеріал, що його він визбирував задля цього, насамперед одкривав ученим перспективи історично-економічні. Реальне життя старовинної української промисловості, що втілювалося потім у тій масі архівного паперу, не мистецькі інтереси визначали. Техніка й економіка наперед висунулись, і дослідник історії українського мистецтва немнуче мусів на історика-економіста перетворюватись. В. Л. Модзалевський також іде цим шляхом. Він збирає надзвичайно цінний матеріал для історії гутницької промисловості на Україні, студіює старе людвісарство й конвісарство, будівництва церков (Наше Минуле, 1918, III, 49—80), то-що; нарешті береться до роботи над історією Межигірської фаянсової фабрики (див. нашу статтю про «Архів Київ-Межигірської фабрики» в IX книзі Записок Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., стор. 342).

Історія гутницької промисловості на Україні, зокрема на Гетьманщині — то до останнього часу була певна прогалина в історичній науці. Не було хоча-б побіжного нарису, як-от стаття (Ефименка) про «Рудни въ Сѣверщинѣ» (Кіевская Старина, 1888, IV). Що правда, чималий матеріал був виданий у працях Пашенка, Шафонського, «Матеріалахъ» Судієнка, Лазаревського (особливо в «Обозрѣніи Румянцовой описи» і в «Описаніи Старой Малороссіи»), «Матеріалахъ» Василенка, нарешті в «Родословникѣ» Модзалевського. Проте не було ані загального нарису історії гутництва на Лівобережжі, ані систематичної збірки відповідного матеріалу. Цікава стаття акад. Біляшівського «Старе українське шкло» («Сяйво», 1913, V—VI) освітлювала питання з погляду історії мистецтва. Проф. М. Є. Слабченко у II томі своєї праці про господарство Гетьманщини подав був загальний, дуже короткий нарис про гутництво (Организация хозяйства Украины, т. II — Одеса, 1922, — стор. 147 — 150). Реєстр гут, поданий у книзі проф. Слабченка (24; фактично 23) вельми неповний. Для ширших студій гут потрібні були спеціальні архівні досліді, які могли-б новий матеріал дати. Цю важливу й грандіозну роботу блискуче виконав був В. Л. Модзалевський у своїй праці «Гути на Чернігівщині». Ще 16/XI р. 1918 він подав був доповідь про «Гути на Чернігівщині» на зборах секції історії мистецтва Українського Наукового Товариства у Києві. Секція тоді-ж-таки ухвалила тую працю в своїй виданні надрукувати (Наше Минуле, 1918, III, 139; див. Гути на Чернігівщині, стор. 7). На це видання довелось довгенько таки чекати (див. Слабченко, Орг. хоз. Укр., II, стор. V). Не судилося бачити його авторові (В. Л. Модзалевський помер 3/VIII р. 1920). Працю допіру р. 1926 видала Українська Академія Наук у першому томі «Fontes artis ukrainicae», за редакцією та з передмовою акад. М. Біляшівського (номер 21/IV р. 1926). На жаль, брак коштів не дозволив разом видати том «Monumenta», присвячений українському гутному склу (див. стор. 5).

«Гути на Чернігівщині» — то безумовно найцінніша робота В. Л. Модзалевського з відповідної серії. Книга складається з вступної розвідки «Гути на Чернігівщині» (стор. 8—36); далі, з історично-географічної збірки (Огляд чернігівських гут» (стор. 37 — 132); нарешті, з додатків (стор. 133—177). До книги додано передмову редактора (стор. 3—7), силуетний портрет В. Л. Модзалевського (роботи Нарбута) та показчики місцевостей та іменнів (стор. 178 — 191), а також мапу. Автор уявляв своє завдання досить широко. «Спочатку думав я — пише В. Л. Модзалевський — обробити цю тему ширше й простежити це явище (= гутництво) не тільки на вузькому географічному просторі, зазначеному вище (= на Чернігівщині), ба й на території всенякої України, і до того хотів я освітлити всі його сторони: економічну (розбивка скрізь наша — О. О.), побутову, художньо-історичну та технічну. Була ще думка й хронологічно охопити як-найбільший протяг часу». На жаль, «обставини останніх років... примусили дослідника» «звузяти свою програму й обмежитися зібраним матеріалом, котрі стосуються до Чернігівщини за XVII—XIX ст.» (стор. 8). І тут авторові довелось величезну роботу виконати. Основний матеріал, поданий у книзі, то архівний. Список архівів та рукописних збірок, що з їхніх матеріалів автор користувався, просто дивує. Зазначено: архів — чернігівського губерніяльного правління (старі діла), чернігівської казенної палати, чернігівського окружного суду, чернігівської духовної консисторії, чернігівського дворянського депутатського зібрання та чернігівського губерніяльного предводи-

теля дворянства, київської духовної консисторії; Харківський Історичний Архів; Київський Центральний Архів Давніх Актів (документи монастирів); матеріали Рум'янцівського опису; рукописи—музею ім. Тарновського, бібліотеки чернігівської архівної комісії; збірка О. М. Лазаревського, архіви кн. Долгорукого (великотопальський), П. П. Скоропадського. З окремих архівних джерел треба відзначити: матеріали Рум'янцівського опису, «Топографическое описаніе Новгородѣверскаго намѣстничества 1781 р.», «Ревизская книга Черниговскаго полка 1751 р.», сповідні розписи, то-що. Джерела опубліковані й невеличку взагалі літературу використано цілком. Окрім того, автор наводить деякі оповідання старожитців, що пам'ятали за колишні гуті (див. стор. 69—70, 106).

Загальний інтерес являє вступна розвідка, де подано короткий нарис історії гутництва за XV—XVIII ст. як на Україні, так у Польщі й на Московщині. Автор констатує великий вплив західно-європейського скла на ринок Східньої Європи. Найперше з'являється тая галузь промисловости у Польщі; звістки про що сягають аж до XV століття. У Кракові р. 1497 існував цех склярів, яких було об'єднано з малярами та злотниками. Чи не з Польщі гутництво й на Литві з'являється. За середини XVI століття закладається перші гуті на Литві. Торг склом — то була державна монополія, і даремно на соймї 1551 року просили, щоб її було знесено. Що-до Московщини, то там гутницька промисловість з'являється аж за XVII століття (перший завод було засновано в середині XVII ст.). Перед тим московський ринок перебував під впливом скла західно-європейського («виницейське») та польсько-українського. На Україні гутництво з'являється досить рано. Перші звістки маємо від середини XVI століття (Західна Україна). Звичайно, спостерегаємо конкуренцію чужоземного і українського скла. Але з Заходу йшов найбільш посуд, та й то коштовніший. Скляні шибі й звичайний посуд вироблювалося на українських гутах, що здебільша розташовані були на Волині та Київщині. Автор подає цілу низку даних за XVI та XVII ст., що вони свідчать про велике поширення скляних виробів на Україні, головне Західній. «В XVI—XVII ст. на Правобережжі — каже автор — безперечно був дуже поширений власний впріб скла, і виробляли віконне скло та посуд» (стор. 14—15). А втім він підкреслює, що історія гутницької промисловости на Правобережжі то не є його завдання, так само, як і на Слобожанщині, де були також гуті. Звичайно, багаті скарби Київського Центрального Архіву Давніх Актів подадуть ще великої ваги матеріал і для цього питання. До речі, чи не помилково гадає автор, що «у Києві було засновано дзеркальні заводи року 1720» (стор. 15, пр. 1). Автор посилається тут на указ Петра I від 1/п 1720 про утворення скляних заводів у Києві. Мабуть це не було здійснено. Принаймні в жадному документі не маємо згадки про існування у Києві гуті (див. Оглоблін, Мануфактура в Гетманщині, стор. 138). Головну увагу в розвідці присвячено історії гутництва на Чернігівщині. Автор цілком слушно каже про те, що «розміщено їх (= гуті) залежно від географічних та геологічних умов у певній місцевості. Гуті будували в лісових частинах з піщаним ґрунтом» (стор. 15), отже здебільшого в північній та південно-західній частині Чернігівської губерні. Що-до Подтавщини, то тут маємо лиш єдину згадку про гуту коло Гадяча (1687 року. — Стор. 15, пр. 2 на стор. 16). Цілком правдиво автор спростовує думку Лазаревського про те, що гут у лісах Ніженського полку не було. Бо саме найстаріші гуті були на території Ніженського та Чернігівського полків. Це гуті: Грузьківська, Кролевецького повіту (1660-ті роки), Гутківська, Глухівського пов. (перед 1675 р.), Кудрівська, Сосницького повіту (перед 1687 р.), Білиця, Глухівського повіту (1689 р.), Гуті, Коногіньського повіту (друга половина XVII ст.), Гутище, Сосницького повіту (друга половина XVII ст.), Оболоні, Кролевецького повіту, (кінець XVII ст.). Це північна (північно-східня) частина Ніженського полку та східня частина полку Чернігівського. На північній Чернігівщині (західня частина полку Чернігівського та полк Стародубівський) гутництво поширюється лиш починаючи з кінця XVII — початку XVIII в. Тільки-ж автор мабуть трохи перебільшує, коли каже, що «людність, що підчас колонізаційного руху XVI—XVII ст. захопила родючіші землі, зовсім не відчувала потреби займатися різним промислом» (стор. 15). Вивчення невеличкого матеріалу що-до гутницької промисловости (також що-до будницької й рудницької), який свого часу був нам приступний, дало змогу встановити два основні моменти. Це — поживавання заводської промисловости на Гетьманщині наприкінці XVII — на початку XVIII ст., що позначилося почасті

й на гутництві. Північна війна й катастрофа 1709 року безумовно цьому завадили. Другий момент — друга половина XVIII століття, особливо 70—80 роки — це велике піднесення гутницької промисловості (див. Мануфактура, стор. 32, 37, 145). Проф. Слабченко (ор. сіт., стор. 150) навпаки гадає, що «XVIII в. сокращал стеклянную промышленность, как вид хозяйства в народно-экономическом укладе Украины». В. Л. Модзалевський на підставі величезного матеріалу остаточно розв'язує це питання. «Гутний промисел на Сіверщині узявсь розвиватися допіру від другої половини XVII ст. і найбільш розвинувсь наприкінці наступного сторіччя» (стор. 16). І дані, що їх він наводить, надзвичайно яскраво це малюють. Зате автор не звернув уваги на кризу в гутницькій промисловості, що на початку XVIII ст. позначилася. Для історії гутницької промисловості дуже важливе питання про правний порядок щодо заведення гут, а також про ті податки, що їх гутники (підприємці) платили. В. Л. Модзалевський гадає, що «власники мали необмежене право ставити на своїй землі гуті» (стор. 18), і каже, що «в нашому розпорядженні немає жадної вказівки на те, що влада, видаючи дозвіл збудувати гуту в маєтностях, або на вільній землі, накладала на них податок до військового скарбу». Він припускає, що існував лиш «поклон» представникам влади і звичайно податок (або рата) державцеві (стор. 18). Проте відомо, що для заведення гуті потрібний був дозвіл (хоч-би як дивитись на той «лист» і обов'язкову реєстрацію нового підприємства) з боку адміністрації — і то мабуть центральної. Що-ж до податку, то проф. Слабченко каже, що «в XVIII столетии в гуты, взявшись в пользу Войскового Генерального Скарба 50 зол. в год; эти деньги под именем «годовой платежи» шли на гетмана» (Орг. хоз., II, 147; «50 коп. и 6 зол. в год» — Орг. хоз., IV, 200). Мабуть думка проф. Слабченка правдивіша. Певні податки були, але в наших матеріалах не завжди можна відрізнити приватні й державні повинності, особливо що-до гут у гетьманських маєтностях. Тому конче треба було проаналізувати відповідний матеріал, що його подав був автор.

Автор цікавиться питаннями про фінансовий стан підприємств, розміри виробництва, ціни на скляні вироби (дуже побіжно й то по окремих гутах), зв'язок гутницької промисловості з ринком. Подано надзвичайно цікавий матеріал щодо торгу українськими скляними виробами. Гуті на Гетьманщині мали дуже широкий ринок. Окрім, звичайно, ринку місцевого і взагалі внутрішнього (Слобожанщина, Південна Україна, почасти Правобережна Гетьманщина), українські скляні вироби йшли до Білоруси (особливо східньої: Смоленське, Вязьма, Дорогобуж), Московщини (Курщина, Орловщина, Москва, Петербург, навіть Ярославль), Литви (Вільна), Лівонії (Ріга), Польщі (Варшава). Зокрема широкий збут як на Україні, так і по-за межами її, мав аптекарський посуд (стор. 28, 62—63, 110). Автор цілком слушно припускає, що деякі заводи (нпр. Шибирнівська гута) виробляли цей посуд систематично (згідно з контрактом) і «під доглядом осіб, що їх аптека (= Лубенська) спеціально виряджала» (стор. 110). На жаль, автор не з'ясував тогочасний стан українського ринку скла. Тому проминуто такі важливі чинники, як-от конкуренція скла російського і почасти закордонного. Зате поданий матеріал, що яскраво висвітлює процес поширення торговельно-промислового капіталу, як і українського, так і чужоземного, головне московського, який через розкольніцькі слободи на північній Гетьманщині переливався на Україну. Автор спиняється також на техніці виробництва (побіжно, і це застережено на стор. 36), організації праці та її диференціації (досить великої), на výroбах гутницьких та їхній ролі в давньому побуті. Найкраще досліджено — ще й матеріал тут багатіший — соціальний стан підприємців та робітників, їхнє національне походження, побут, господарчий стан, то-що. Дуже важливо, що робітників на гутах було здебільшого одірвано від землі (хоча автор не точно каже, що то були «пролетарі в цілковитому розумінні цього слова» — стор. 25). Питанню про національний склад підприємців і робітників автор цілком слушно надає великої ваги. «Захожі майстри приносили з собою не тільки свій смак у гутному виробництві, ба й технічні при звичаєння; ті й другі, переплітаючись з місцевими, впливали на еволюцію форм скляних виробів, їх офарблення, мотиви орнаменту, то-що» (стор. 25). З другого боку, національне походження підприємців до певної міри відзначає вплив того чи іншого національного капіталу. Констатовано, що національність підприємців мала вплив на національний склад робітництва. Перші кроки посування на Україну росій-

ського капіталу, російських підприємців і робітників, виразно й на гутництві позначилися. Серед підприємців-росіян здібуємо таких, що цілком свою діяльність на Україну перенесли, і знов-же таких, що, мешкаючи (маючи там свою господарчу базу) на Московщині, заводили свої підприємства на Україні. Взагалі національний склад підприємців і почасти робітників був різноманітний. Тут маємо українців (зокрема виходців із Західної України, білорусів, поляків (їх найбільше було за ХVІІ ст.), московських зайд (особливо починаючи з середини ХVІІІ ст.). Вельми цікавий процес утворення гутницьких фамілій (докладні родоводи найвизначніших фамілій автор подає в додатках) і тісні родинні звязки між ними. Серед підприємців бачимо часто-густо й посполитих, але безперечно завдяки своїй можливості вони наближаються до старшини, а деякі й зливаються з нею, не кидаючи проте своєї основної професії (див. стор. 63, 147, 148). Цікава історія Чумаків — Богинських, де навпаки одна галузь козацького роду зливається з поспільством. Неточне мабуть твердження авторове, що «поташ для гутт привозувано почасти з Москви... почасти вироблювано в с. Піратині (Суразького пов.)» (стор. 27). Трохи далі автор згадує ще за «поташню» при Хотимлівській гуті. Припускаємо, що були й інші поташні заводи, хоча занепад будництва на Гетьманщині за ХVІІІ ст. є безперечний (див. Мануфактура, 39). Довіз московського поташу — то факт пізньої доби (остання чверть ХVІІІ ст.). Характеризуючи місце гутництва в суспільному житті й побуті, автор, на жаль, проминув дуже цікаві вірші Климентія (початок ХVІІІ ст.), присвячені гутникам («о гутниках и о склярах»). Хоч автор і зрікається освітлювати художній бік питання про гутництво, проте він стверджує, що «українські скляні вироби, нехай як уплинули на них вироби закордонні, все-ж мають свій окремий характер що-до їхньої форми та різних подробиць в офарбленні й прикрасах» (стор. 36). Не дурно-ж «черкаську посуду» ще за першої половини ХVІІІ в. на російських заводах виробляли.

Автор подає матеріал для історії гутництва на Чернігівщині аж до кінця ХІХ століття, коли ця галузь промисловості гутт зовсім зникає (стор. 33). Але об'єднуючи кілька цілком різних економічних періодів, слід було-б подати історію гутництва в звязку з загальним розвитком промисловості й промислового ринку. Цього не зроблено. Причини занепаду гутництва починаючи з кінця ХVІІІ сторіччя й цілковитого винищення його наприкінці наступного сторіччя не з'ясовано. Не досить послатися на зменшення площі лісів (стор. 30). Деякі твердження авторів не обґрунтовано (нпр., примітка на стор. 28 про мотиви указу 1800 року, що заборонив був довіз кришталю й скла з-за кордону). Статистичні дані для ХІХ ст. не подано систематично. Автор наводить лиш дані за 1786, 1812/14, 1838, 1851, 1857, 1860, 1881, 1885 роки. На жаль, їх не заведено до таблиці. Сюди можна було-б додати (для передреформної доби) ще відомості за роки: 1802 (Труды Полт. Арх. Ком., ХІІІ, 110)—12 заводів; 1832 (Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ 1832 года, ІІ, 824—825)—10; 1846 (Журн. ман. и торг., 1847, ч. ІІ, стор. 459)—7; 1852 (ibid., 1853, ч. ІV, стор. 325)—8; 1854 (ibid., 1855, ч. ІV, стор. 353)—5; 1863 (Стат. Врем. Росс. Имп., І, відд. 2, стор. 58)—5 (продукція на 49003 крб.); та інші. Звичайно слід було-б усі цифрові дані для ХІХ ст. перевірити, бо-ж є деякі суперечності. Автор не аналізує поняття «гута». Проте це питання досить складне. «Гута» вживалося в розумінні «заводу» взагалі, і для польської промислової термінології це було характерне. Були *huty sklane*, *huty od zelaza*, то-що (див. Linde, *Słownik jezyka polskiego*, t. І, cz. ІІ—Warszawa 1808, — str. 841—842). Що правда, на Гетьманщині «гута» визначає скляний завод (див. Оглоблін, Мануфактура в Гетманщині, стор. 26, прим. 59). Але ймовірно, що іноді поняття «гута» застосовувалося до рудні, залізного заводу. У Діаріуші Генеральної Військової Канцелярії за 1729 рік маємо такий запис. «Данъ універсалъ Аванасію Медведенку Гутнику, дабы онъ, покаяместъ совершенній учрежденъ будетъ полковникъ в Стародубѣ, отдавалъ онъ по двадцатъ пятъ возковъ желѣза до двору рейментарского отъ закупу оной гутти» (20/VI 1729. — Збірка Лазаревського, № 13, т. ІІ, арк. 134). Тут не можна послатися лиш на відомий і характерний факт, що гутти часто-густо було розташовано по сусідству рудень (або-ж буд) і що гутники інколи мали й рудні. Очевидно, промислова термінологія за часів Гетьманщини вимагає певної аналізи. До речі, цікава згадка одного документа р. 1763 про «фабрику стеклянную» (стор. 96).

«Огляд чернігівських гут» — то є основна частина роботи. Автор зібрав величезний матеріал, переважно архівний. Список гут (його слід було-б подати окремо) налічує щось по-над 120 підприємств, що здебільшого заведені були за XVIII ст. Мало не для кожної гуті наведено відповідний матеріал, що освітлює виникнення та історію заводу, природні й географічні умови, фінансовий стан і розмір підприємства, продукцію, соціальний стан і національне походження власників або орендарів і робітників, кількість робітників, їхній економічний стан і побут, звязок підприємства з ринком, відносно його з місцевим господарством і суспільством. Деяким гутам (див. Блешня, Грузьке, Ловинь, Машев, Ожпнка, Старе Гутище, Шишківка) присвячені спеціальні нариси. Щільно зібрано біографічний матеріал що-до визначних підприємців. Портрети таких ділоків, як-от Лазар Матвієвич, Самон Маковський, Іван Кричевський, деякі члени відомих гутницьких родин (нпр., Чумаки-Богинські), намальовано майстерно. Підприємництво відомих старшинських фамалій на Гетьманщині (Жочубе, Дунин-Борковські, Лизогуби, Полуботки, Скоропадські та інші) освітлено дуже добре. Додати до матеріалу, що його зібрав був В. Л. Модзалевський, можна небагато. Проте цей матеріал иноді не досліджений. Деякі важливі питання не висвітлено. Спинимось тепер лиш на окремих деталях. Не з'ясовано відносно між державцями й орендарями гут; не досліджено різні види оренди тієї. Взагалі треба сказати, що автор не звернув належної уваги на правні моменти. Та ще більш важливих питань, що їх не досліджено в книзі, маємо в царині економічній. Автор наводить численний і дуже цікавий матеріал що-до занепаду монастирських гут (це можна й на інші монастирські підприємства поширити) після секуляризації маєтностей (див. стор. 30, 78, 81—82, 90, 97 та інші). Тут слід було-б з'ясувати причини цього занепаду, не уникаючи аналізу господарчого життя тогочасного. Пояснення, що подав був автор (стор. 30), не цілком задовольняє. Поширення кріпацької (вотчинної) фабрики у царині гутництва не досліджено зовсім. Цікавий матеріал про панщину на гутах (див. стор. 113, 114, 116, 131) не використаний. Не звернуто також серйозної уваги на такі явища, як сполучення кількох гут в одній місцевості, перехід робітників з одних гут на інші, хоча для цього в книзі подано багато даних. Не висвітлено звязок гутництва з іншими галузями промисловости (нпр., будництво), зокрема не виявлений безперечний звязок гутництва з ганчарством (див. стор. 72). Та мабуть найголовніша вада — це відсутність історично-економічної перспективи. Автор наче-б то зовсім випускає з ока, що гутництво розвивалося в органічній звязку з іншими сторонами народного господарства, що корилося воно загальним законам економічного розвитку країни. До того ще ставлячи поруч старі (XVII—XVIII ст.) й нові (XIX ст., навіть післяреформної доби) гуті, автор змішує до купи зовсім різні дані. Во не завжди можна констатувати, давнього чи нового походження підприємство. Окрім того, за XVIII ст. иноді маємо різні назви для однієї гуті (нпр., стор. 67), і це не легко довести. Отже можливо, особливо на протязі кількох століть, що одне підприємство зареєстровано в книзі двічі. Є деякі неясності. Нпр., автор припускає, що у Внуковичах була гута. Справді, знаємо про деякі спроби її завести. Про одну з них згадує і автор. Очевидно, гуту мав збудувати гут ще Ломиковський (див. Мануфактура, стор. 37). Проте невідомо, чи заведено було її тоді. Та й пізніші описи маєтків Рагузинських (нпр., 1740-ві рр. — збірка Лазаревського, № 41, т. XVIII; 1771 р. — Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 263) за неї не згадують. Степан Гутник, робітник на парусиновій фабриці графа Владиславича (1767, 1771 рр.), міг бути зайшлим з якоїсь иншої гуті (див. Мануфактура, стор. 244—245: рудники). Що-до гуті на х. Гутці (Глух. пов., — Модзалевський, стор. 54), то вона належала Миклашевським, які р. 1717 пустили її продажеву гетьманській Скоропадській (див. збірка Лазаревського, № 41, т. I). Неточно, що Лосівську гуту «збудовувано за-для гетьмана» (стор. 71; пор. універсал Мазени 12/1 1704 гутникові Скабичевському). Про гуту в Новій Земниці автор каже, що її заведено допіру наприкінці XVIII ст. Але вже р. 1791 «къ сей гутѣ на продолженіе работы мало уже лѣу осталось» (стор. 80). Суперечності що-до Хотилівської гуті (на стор. 82 і 109) застережено, але не з'ясовано. Гута в Олешні (Городн. пов., — стор. 87) мабуть працювала в 70—80-х рр. XVIII в. без перерви. Деякі відомості р. 1750 що-до гут у Любівці (стор. 71), Старому Гутищі (стор. 100), Шевченковій Гуті (стор. 109—110), подані за Лазаревським (на стор. 71 це не застережено), можна було-б виправити й доповнити за

даними Опису Шентаківської волості 1750 року (збірка Лазаревського, № 41, т. VIII). Для історії гуті Чумакової (Старе Гутище) є деякий матеріал у збірці Судієнка (№ 101, т. I, арк. 90—90 зв.). Уривкові дані що-до поодиноких гутників є також у Діяріуші Генеральної Військової Канцелярії 20-х рр. XVIII ст. (збірка Лазаревського, № 13; нир., т. II, арк. 105, 134, 172 зв.).

До праці додано: 13 документів — дуже важливих для історії гутництва (особливо I, IV, XI; окрім того, багато цікавих документів у тексті подано); родоводи гутницьких фімалій (Лосі, Білозерські, Скабичевські, Чумаки-Богинські) — «праця фахівця високої кваліфікації», як це слушно зауважив був акад. Біляшівський (стор. 6). Деякі додатки до цих родоводів можна поробити за даними 1788 року (збірка Лазаревського, № 49 старої нумерації). Мусямо підкреслити, що генеалогія Чумаків (особливо № 6, 9) викликає деякі сумніви. Окрім того, у книзі подано цікаві «Реєстри рухомих речей, де згадуються скляні вироби», а також «Покажчик скляних виробів». До цієї-ж групи належать дві мапи: дуже цікава мапа околиці слободи Деменки та (у тексті на стор. 84) мапа гуті Ожинки. Книгу зредатовано добре. Трапляються подекуди недоладності (нир., переклад назв деяких видань — див. стор. 69, пр. 4; зате слід було-б перекласти цитати з російського видання Павла Алеєвського, — див. стор. 14) й друкарські помилки, що їх, на жаль, не всі застережено (Спис тих огріхів очевидно неповний). Нпр.: «король Станіслав-Август року 1547» (стор. 9); «наприкінці XVIII ст. 1690 р.» (стор. 22); Влаславович (зам. Владиславович, — див. стор. 72); «1614 р... одержав... універсала від гетьмана Скоропадського» (стор. 56—57); «Київського мітрополіта Іларіона Рогалевського» (стор. 165), та інші.

«Гуті на Чернігівщині» — каже акад. Біляшівський — це не лише збірник архівного матеріалу, а самоцільна праця, де систематизований і оброблений матеріал попереджує докладна наукова розвідка, і загальна риса всіх праць В. Л. — обережність, а з другого боку — певність висновків, проходить і через цю роботу... Образ продукції скла на Чернігівщині, її початок, розвиток і дальший занепад стає в повному освітленню... Щасливий випадок сполучення в особі В. Л. видатного архівіста з людиною, що була близькою до мистецтва, і дав такі блискучі наслідки» (стор. 6). Праця В. Л. Модзалевського не зовсім задовольнить історика-економіста. Найголовніша її вада з цього погляду — відсутність історично-економічної класифікації питання. Затє «Гуті на Чернігівщині» — це надзвичайно коштовна збірка матеріалу, що його зібрав і систематизував був талановитий архівіст, а разом із тим низка блискучих спостережень і думок глибокого і оригінального дослідника.

Проф. Олександр Оглоблін.

Slovanský Přehled 1914—24. K sedesátým narozeninám Adolfa Černeho. Uspořádali A. Frinta a F. Tichý. Praha 1925 p. 406 стор. з портретом А. Черного.

Недавні збірники на пошану чеських учених Пастрнка, Нідерле, Полівки, Махала збагатилися ще збірником на пошану Ад. Черного, фундатора й редактора такого відомого в слов'янстві часопису «Slovanský Přehled», за ред. А. Фринти та Ф. Тішого.

Перша частина книги — стор. 1—58 — має десять статей, що так чи инакше змальовують письменницьку працю й діяльність юбілянта різними сторонами; друга частина — 59—232 стор. — містить у собі більш, як трицять статей, що характеризують з можливою повністю й докладністю питання що-до слов'янства й слов'янської ідеї за час 1914—24 р.; цей відділ прикрашено, між иншим, портретом славновісного співця всеслов'янської епопеї «Slavy vsega» (дочка слави) Я. Коллара і репродукцією вихідного аркушу цієї поеми з першого видання — Будим. 1924 р. — на сторіччя цього видатного твору.

Третя частина торкається змалювання долі окремих слов'янських народів за те саме десятиріччя й складається з окремих відділів, що їх присвячено культурно-політичному становищу цих народів за той самий час з додатком невеличких географічних мап та портретів видатних діячів слов'янства; взагалі ці відділи складено задовольще, але частина, що їй призначено для «Радянської Русь» — Sovětske Rusko, SSSR — була неготова, з при-

ноду чого ред. й висловила гарячий жаль. (Slibchy članek — обідня стаття — о osudech Ruska v letech 1914—24 nám bohužel dodan ne byl, a nahraditi jej v poslední chvíli ne bylo již možno. Litujeme — жалкуємо — velice takto vzniklé mezery — пропуск стор. 282). Проте, кілька невеликих статтів про східне слов'янство все-ж у книзі є; а саме: *Ukrajinský problem* Г. Бочківського 282—292 стор., *Belorusové, jejich hnutí a písemnictví* Д. Дорошенка 296—30, *Hlavní zjevy ruské literatury v letech 1914—24* Фр. Кубки 302—315, *Ukrajinské písemnictví v přítomnosti* Зд. Бромана 292—5 ст., *Ruske divadlo (teatr) posledních let* Н. Мельникової-Папушкової 316—23 ст. Нарешті, в замітці «In memoriam» (На спомин) наведено ймення сливе 40 вчених утрат, що їх зазнала російська наука й суспільність — список, звичайно, далеко не повний!

До книги додано й загальну етнографічну мапу слов'янських країн «*Národopisná mapa Slovanstva*», що її складено за мапою чеського вченого Л. Нідерле в додаток до його відомої книги «*Обозрѣніе современнаго славянства*» Спб. 1909 (вип. 2-й «*Энциклопедія славянської філології*» Ягіча). На жаль, ця мапа великою точністю не визначається й іноді навіть дає явно неправдиві дані; досить, напр., зазначити, що пониззя річки Дону етнографічно окреслено неправильно, місто Новочеркаське, осередок Донщини вміщено чомусь в етнографічне середовище «*Malorusové*».

Серед статтів другого відділу книги спиняє на собі увагу невелика історична довідка Л. Нідерле (41—6 ст.) з приводу проєктованого заснування слов'янського інституту в Празі «*Slovanský ústav*». За статутом інституту, що його виробила особлива Комісія, якої членом був і автор довідки, метою й завданням цієї вченої установи має бути піклування про вчені й господарські зв'язки й зносини з слов'янськими землями (*přestupati vědecké a hospodarské styky se slovanskými zeměmi*), без сумніву, існування такої установи, можливо, буде вельми плодотворче для слов'янського життя й науки.

Значіння розглянутого збірника важливе ще тим, що він трохи ніби заповнює той пропуск, що на протязі десятиріччя 1914—24 р. таке важливе в слов'янському житті, літературі й науці видання, як місячник «*Slovanský Přehled*» не виходило в світ і відновлює лшч у 1925 р. сімнадцятим річником.

Отже, сівробітники й прихильники письменницької діяльності А. Черного майстерно довели в цій книзі два завдання: шанування поважного фундатора «*Sl. Pr.*» з приводу шістдесятиріччя його життя, і заповнення по змозі тієї десятилітньої перерви, що сталася через невихід у світ цього видання.

Взагалі, можна вважати, що завдання, що його собі поставили упорядчики збірника, вони виконали більш-менш добре.

Проф. Андроник Степович.

Проф. М. В. Довнар-Запольский. «*Народное хозяйство Белоруссии*» (1861—1914 pp.), изд. Госплана Б.С.С.Р. Минск 1926 г., стр. 240, ц. 2 рб. 50 коп.

Цю книгу присвячено господарству передвоєнної Білорусі, с.-то в складі 6-ти губернь; так здебільшого раніш у науці розуміли цю територію, як економічну й приблизно етнографічну природньо-історичну одиницю. Але передвоєнна Білорусь мала 14 міль. людності, а сьогочасна Б.Р.С.Р. тільки понад 1,5 міль. Колишні губерніяльні осередки Гродно й Вільна тепер увіходять у межі Польщі, Смоленське — Р.Р.Ф.С.Р., і тільки Мінське, Вітебське та Могилів залишилися в межах Б.Р.С.Р., але з зовсім новими кордонами, рівняючи до колишніх губернь. Зрозуміло, що автор у своїй розвідці не міг базуватися на економіці тільки сьогочасної Б.Р.С.Р., йому треба було охопити значно більший район. До цього змушувало те, що статистичний матеріал минулого було пристосовано до давнього політичного поділу, а по-друге, економічні зв'язки були зовсім інші, ніж тепер. «Тем не менее эта, книга, як каже проф. Д.-Запольський, может быть полезна для уяснения хозяйства Б.С.С.Р. в настоящее время, так как дает отправные точки уклонов его развития в прошлом». Так само, додамо ми, ця розвідка повинна зацікавити господарників України, Росії й Польщі, оскільки вона торкається країн і людності, що ввійшли до складу їх господарських організацій, або оскільки вона виявляє економічні взаємовідносини цих країн з Білоруссю.

У короткій рецензії не можна охопити все те багатство висновків, що їх поробив автор у наслідок часто копотних і складних метод виявити минуле Білоруси. Він освітлив усебічно господарське життя, оскільки його можна вияснити на підставі теперішніх матеріалів. Величезна кількість таблиць ілюструє твердження авторів. Розвідка дає відповідь на питання про пережиток панщини, про зростання й рух людности, землевласність, розшарування селянства, селянські промисли, становище праці на селі, угіддя, скотарство, лісове господарство, сільську техніку, фабрично-заводську промисловість, становище робітництва, міста, внутрішнього й зовнішнього ринків.

Основні висновки, що до них дійшов автор, вивчивши п'ядесятьрічний рух господарського розвитку Білоруси, такі.

Одколи селянство розкріпачено, воно геть аж до 1880 р. швидко зростає кількісно й, очевидно, задовольняється з тієї землі, що здобуло, при повному пануванні натуральних форм. Поміщицьке господарство, навпаки, значно погіршується, цілком зберігаючи, як і село, натуральний характер. Ремесло має попередній хатній або дрібний характер, міста мало розвинені — господарство їх залишається напівнатуральним. Вивожувано необроблений ліс, спирт, льон та коноплі. Дарма що вивіз був невеликий, все-ж він спричиняє до нагромадження капіталів для майбутньої торговельно-промислової буржуазії. Отже, промислового капіталу з його розвитком вільнонайманої праці нема (за винятком хіба промислового Гродненського району, що далеко висунувся на Захід), хоч ґрунт для капіталізму підготовлюється.

Але під 1900-ті рр. економіка змінюється. Під цей час людність, що за 40 літ мало не вдвоє збільшилася, звичайно, не може задовольнитися попереднім земельним забезпеченням, на селі з'являються безробітні, вони шукають де застосувати свою працю: у місті, у підприємствах, у переселенні. Знов-же, почувается вплив фінансового й промислового капіталу (банк). Поміщики-поляки продають свої бездохідні маєтки, бажаючи дістати капітал (ціна на землю швидко зростає) і вмістити його в інші дохідні підприємства. Селянство-ж намагається через банк і приватною купівлею набути нові землі, з'являється тип того сміливого селянина-господарника, що тяжкою працею збирає деякий капітал, збільшує купівлею площу своєї землевласности, перетворюючися у середняка, а далі зрідка навіть і в куркуля. Капітал пробирається й до поміщицького господарства («русское землевладѣніе») і намагається зростити його, механізувати замість феодалізації. Промисловість і торгівля, не втрачаючи свого дрібного характеру, кількісно збільшується, більше, і під 1900-ті рр. можна говорити, що зародилася (капіталістична) промисловість Білоруси. Злам цей відбувався, звичайно, поволі, а почався в 1880-х рр.

Од 1900-х рр. геть аж до Жовтневої революції відбувається процес капіталізації господарства Білоруси, остаточне знищення натурального господарства й початок широкого втягнення Білоруси в світовий товарооборот. На селі з'являється куркуль, середняк і наймит. Сільська людність з 1860-х рр. зросла мало не втриє, в загальній масі вона біднішає, шукає порятунку в промислах на стороні, в переселенні, що широко розвивається. На селі народжується класа сільської буржуазії й сільського пролетаріату й розміри цього пролетаріату починають з'якати адміністрацію. А в місті зростає міський пролетаріат. Великий капітал вицирає дрібну промисловість. Огнища великої промисловости існують не тільки в західній частині Білоруси (Гродно), ба з'являються й на сході (Мінське, Витебське). Капітал переробляє не тільки місцеву сировину, а й робить невеликі спроби переробляти й довізну (нафта, бавовна, шовк, не кажучи вже про вовну: гродненська вовняна промисловість).

Незабезпеченість робітничої класи, підсиленої чималою верствою ремісників та кустарів, і повсякчасне збільшення робочих рук, що шукають собі праці (індустріалізація розвивалася повільніше, ніж зростання людности), все це утворювало протягом багатьох років міцне незадоволення мас з тодішнього ладу. І ці напівголодні маси, що втратили надію вибитися працею на шлях полегшеного існування, звичайно, зосереджували своє незадоволення на тих капіталістах, фабрикантах, заводчиках, підприємцях та купцях, що виплачували їм платню, недостатню для їх існування, або й зовсім не приймали на роботу.

На селі діялося те саме. Дві третині села було спролетаризоване, незадоволене з умов своєї праці й заздрісно дивилося на тих заможних селян — середняків та куркулів, — котрим пощастило вибитися на поверхню капіталістичного океану й, користуючися з найманої праці, заживати багатства. А ще більше спостерегалось загострене ставлення сільського пролетаріату до білоруського поміщика (поміщицьке землеволодіння було велике).

Жовтнева революція розв'язала всі ці суперечності поміж працею й капіталом.

На окремі численні питання, що їх трактується в розвідці, можна було-б, звичайно, багато чого сказати, користуючися з того, що попередня наукова література не досить їх розробила, і що неповний і не досить ще підібраний був матеріал, тим більше, що Білорусь не мала своєї земельної статистики й спеціальних обслідувань. Але розвідку проф. Д.-Запольського треба вважати за першу спробу вивчити економіку передвоєнної Білорусі, а тому й питання й твердження, що їх поставив і освітлив автор, слід уважати за попередні висновки, які вимагають від майбутніх дослідників їх деталізувати й монографічно обслідувати. А втім, висновки авторові здебільшого глибоко опрацьовані, залишаються непохитні.

Я спиню увагу лиш на деяких моментах.

Як каже автор, наділом у чотири десятини й більше (на 1 душу) було взагалі забезпечено підчас розкріпачення 61% селян усієї Білорусі (с. 57). Але автор не застерігає про якість цих наділів, а справді, можна було-б здобути й більш, як 4 десятини на душу, але такого ґрунту, з таким черезмежжям та в таких місцях, що вони не забезпечили-б мінімумом і одного їдця (ст. 73)... Так само неовно опрацьовано й питання про зростання цін на землі (р. 1854 десятина коштувала 10—20 крб., р. 1909—50—100 крб.), коли М. Д.-Запольський оперує з абсолютними цінами й не надає їм реального значіння, а це було-б особливо цікаво. І, справді, у питанні про заробітну платню фабрично-заводських робітників автор сам зазначив, що від р. 1897 до р. 1908 ця платня зросла на 25% , але разом із тим реально впадала на 10% (с.с. 184, 185). Проф. Первушін каже, що за цих років (1897—1908 р.) ціни протягом одного десятиріччя зросли на 1/3. Очевидячки і те, що «цeny на землю росли неравномерно» (стор. 37), залежало від загального зростання цін і навпаки. З'ясувати цю проблему було-б надзвичайно потрібно; на жаль, як каже й сам автор, «історія цен у нас еще не изучена да и плохо представлена источниками» (стор. 185).

Далі, підсумовуючи зміни в землеволодінні, М. Д.-Запольський наводить низку цифр, що між собою не збігаються, й дають різні підсумки. Ґрунтуючися на цих цифрах (с.с. 60 та 61), даємо таке зведення у мільйонах десятин, підбиваючи свої підсумки:

Роки	Дворянських земель	Селян. зем.	Разом
1863	18	8,2	26,2 (1)
1905	11,8 (в тому купец. і міщан. 2 міль.)	12,7	24,5 (2)

Для р. 1905 маємо ще другу низку цифр. («эти цифры относятся к 1905 г., и их можно считать довольно точными»): всього селянської та взагалі трудової землі (менш як 100 десятин) 13.840 тисяч десятин + нетрудової землевласності 11.772 тис. дес., с.-то маємо 25,5 міль. дес. (3).

Нарешті, р. 1913 (див. діаграму на ст. 61), як виявляється, було земель: селянських і трудових 15 міль. дес., дворянських 9,7 міль. дес. і купецько-міщанських 2 міль. дес., с.-то разом 26,7 міль. дес. (4).

Отже, через непогодженість цифр, маємо чотири різні підсумки загальної кількості земель Білорусі (од 24 до 27 міль. дес.).

Невідповідність постерегаємо ще й у тому, що, як каже автор, дворянської землі було року 1905—9,7 міль. дес. (а р. 1862 аж 18 міль.), а в діаграмі бачимо, що й р. 1913 дворянське землеволодіння залишилося в такому самому розмірі (9,7 міль. дес.), хоч сам автор

каже що після революції р. 1905 дворяни почали «нервно» викидати свої землі на ринок (с.с. 35, 36). Але загального висновку авторового, що за 50 років до Жовтневої революції селянська праця відвоювала загальним шляхом у дворянства мало не половину їхніх земель, ця різноголосиця не затихала.

У розділі про скотарство М. Д.-Запольський наводить дані про овець, кіз та свиней окремо, а потім підсумовує їх (с.с. 128, 129), але навряд чи можна підсумовувати овечу отару з свиньями, бо звичайно, привінюючи голову великої рогатої худоби до інших видів худоби, приймають такий коефіцієнт: 1 голова рогатої худоби = $\frac{2}{3}$ коняки = 10 вівцям = 10 козам = 4 свиням, с.-то 1 коза або вівця відповідає тільки 0,4 свині. Автор, ґрунтуючись на своїх численних обрахунках, робить далі висновок про те, що білоруське скотарство порівнюючи з кріпацьким часом значно розвинулося, а «под'єм скотоводства указує на зародження м'ясного і молочного хозяйства, працюючого на далекий рынок... Таким образом, белорусское хозяйство нашло путь из векового затруднения... И пища выхода хозяйство начало находить правильный путь — откорм скота и превращение его в мясной и молочной продукт. Это уже дорогой продукт, за который можно купить недостающий хлеб, ситец и орудия» (стор. 130). Але самі цифри не дають достатніх підстав до таких авторових висновків. Найбільше, що можна сказати на підставі їх, це те, що скотарство Білоруси було в сталому становищі, зазнаючи тільки деяких хитань. І за стимул до цього розвитку було, головне, зростання людности, а не потреба до угноювання, занедбаність панських маєтків, будування залізниць та инш. Нижченаведені таблиці, складені на підставі тих самих цифр авторових (максимум і мінімум для 6 губернь) (ст. 126—129), це стверджують (рр. 1864 та 1861 торкаються всієї губерніяльної людности, а інші рр. — тільки сільської).

На сто душ людности припадає голів:

	Р о к и		
	1864	1900	1916
Коней	11—35	14—29	23—31
Рогатої худоби	33—50	40—55	28—54
Кіз, овець, свиней (?) . .	45—65	64—83	66—127

В тисячах голів на всеньку людність припадало:

	Р о к и		
	1861	1900	1913
Коней	1.230	1.940	2.157
Рогатої худоби	2.268	4.192	4.317
Кіз і овець	2.338	4.165	3.102
Свиней	1.228	2.414	2.185

А людність, маючи р. 1863 за 100 одиниць, збільшилася до р. 1900 мало не до 190 (1897—178), р. 1912—240, 1914—248, причому сільська й міська людність збільшувалася трохи чи не однаково ($2\frac{1}{2}$ і 3) (с.с. 8, 20). Отже, відношення зростання людности до трьох зазначених періодів років таке, як 1 (1861—1864): 2) (1897—1900): $2\frac{1}{2}$ (1913—1916). Рівняючи ці співвідношення руху людности (1 : 2 : $2\frac{1}{2}$) з наведеними низками цифр, пересвідчуємося, що скотарство в найліпшому разі тільки посивало (до р. 1900) за зростанням людности, ба навіть одставало (під р. 1916). Сам автор стверджує це своєю таблицею про те, скільки припадає на один селянський двір голів худоби р. 1900 та р. 1916 (с. 131); з цієї таблиці виразнісінько видно, що кількість голів на двір за цей час взагалі не збільшилася, а, нав-

паки, впала (коні та велика худоба; цифри дрібної худоби через об'єднання свиней і овець нехарактерні, як і підсумки всієї худоби, де фактичне зменшення великої худоби трохи компенсується тим, що збільшилося дрібної худоби, а це не повинно нас плутати). Отже, казати, ніби «стремление к приращению стада, т. е. животноводственный уклон хозяйства, стал сказываться... в последние годы перед войною» (стор. 133), на підставі цифр, поданих у автора, — не доказно, і це є наслідок неповних і недостатніх статистичних даних, наслідок різних статистичних обслідувань і їх характеру. Швидше можна гадати, що селянське господарство біднішало, і правду каже автор (стор. 235), що «при впечатлении общего колорита роста деревни, ряд фактов говорит нам в то же время об ее обеднении». А втім, це є вплив не капіталізації, а збільшення людності, що саме через надто повільну капіталізацію Білоруси не могло застосувати своєї праці (стор. 97). Повільне зростання значіння капіталів у Білорусі автор цілком вияснив (напр., оборотний капітал білоруської промисловості перед війною був усього 20—25 мільйонів крб., стор. 192).

Здавалося-б, що М. Д.-Запольський, виявляючи статистичними підрахунками економічну структуру білоруських сіл та міст, мав цілковиту можливість у подіях 1905 р. й дальших років простежити зовнішній вияв класових суперечностей, але автор проходить повз політично-соціальні теми, хоч часто щільно підходить до них, напр., коли згадує за добу страйків, у зв'язку з платнею робітникам (стор. 185), або столипінське хутірне законодавство 1906 р. (стор. 71). Отже всенюк цю добу революціонування народніх мас Білоруси автор так що й не розглянув, а через те розвідка його неповна. Але, знов-же автор міг і проминути це питання, як таке, що його випадке докладно дослідити в окремій праці, спеціально присвяченій революційному рухові на Білорусі. При цьому висновки авторові, що всебічно охоплюють господарське життя Білоруси за останні п'ядесять років, дають надзвичайно цінний ґрунт для історії революції на Білорусі, а цього, напр., не можна зробити для України саме через те, що нема відповідних студій над її господарством за цей період.

Нарешті, ще зауважимо, що хоч автор у своїй праці й покликується на джерела й наукові праці, але ці покликування загального характеру й не дають можливості звіритися; ніколи-ж буває, що джерела не позначено (напр., для діаграми на стор. 61).

Наприкінці, ми повинні визнати, що поява розвідки проф. Довнара-Запольського це явище дуже показне. Ця розвідка саме трактує тіі питання, що ми їх уважаємо за актуальні й що їх вияв допомагає правильно підійти до розв'язання сьогочасних господарських проблем, не втрачаючи історичної перспективи. Пізнати наше недавнє минуле це повинно бути для нас за найперший обов'язок. Ленін це як-найкраще розумів і прагнув цього, коли писав свою славнозвісну книгу про утворення внутрішнього ринку Росії. Ця праця Ленінова, що вперше в марксистському освітленні виявляє процес розвитку капіталізму в Росії, саме показала, що економістам-історикам необхідно вивчити наше найближче минуле. Вже є низка праць цього напрямку статійного, ба навіть монографічного характеру. І серед них чільне місце належить розвідці проф. М. Д.-Запольського про народнє господарство Білоруси рр. 1861—1914.

Проф. Б. Курц.

Albert Grenier, *Les Gaulois*. Payot & Cie, Paris. 1923 (Ч. 31 з серії «Collection Payot»), Мале 16. Ст. 1—171+1—5.

Крихотна книжечка, але така гарна й цікава. Мабуть, вона одна з найвдатніших у збірці Пайо. Ця збірка має завданням одночасово зацікавити широкі кола суспільства, ознайомити з наукою молодь та допомогти фахівцям. Завдання аж надто важке навіть задля багатьох вчених. Але Альбер Грен'є вдатно подолав доручену йому справу й справді подав гарну й корисну працю. Не зашкодить знати про неї й українським суспільству та вченим. Автор ще раз блискуче довів те, що наша Україна з давніх давен не була ізольована від Західньої Європи, й історія галів у певні моменти стривається з нашою минушиною. Ця книжечка ще раз з'ясовує те, яким чином з'явилися кельтійські назви на українській землі, яким чином виникли кельтійсько-українські мовні явища. Але перейдімо до огляду її змісту.

Книжка поділена на вступ (ст. 5—10), 8 розділів (ст. 11—170) та висновки (ст. 171). Наприкінці, видавництво додало витяг з своїх каталогів видань на 5 сторінках. У вступі автор зупиняється насамперед на термінологічній справі. З'ясував тее питання наш автор добре й стисло. У першому розділі він переходить до іншої справи, а саме до взаємовідносин поміж давніми галами та сучасними французами. Як кожний розуміє, справа делікатна. Задля розв'язання тієї справи він розглядає зокрема питання про участь галів в етнічній будові сучасного французького народу, про їхню роль у французькій історії та про їхній фізичний та моральний тип за класичною літературною традицією. Його думки в тій справі легко зрозуміти з цього витягу: «Хто з нас може хвалитися чистою гальською кров'ю? Стільки вищих народів з того часу домішалися на нашій землі до галів!». Отже, дальні розділи з'ясовують та доводять тую думку автора, професора національної та ренської старовини у Страсбурзькому університеті.

У II розділі, під заголовком «Індо-європейське походження та передісторія галів», автор розмовляє про гальську мову та про її споріднення, про індо-європейську мовну одність, про місця й дату індо-європейської держави, про народні вдирання кам'яно-мідианої доби, про складення нових народів у Центр. Європі, про італо-кельтійську одність та про лігурійську державу, про лігурів та про кельтів. Ось який різноманітний зміст має той II розділ. Не менш різноманітний зміст відзначає також III розділ, що має заголовок «Кельти в Галії». В ньому автор розмовляє насамперед про те, як розуміти появу кельтів у Галії. Після того він зупиняється на справі про початки залізної доби в Європі та у Франції, про кінець лігурійської держави та про примігвну Кельтику. Розгляд справи про Ля-Тенську культуру автор сполучає з питанням про кельтійську державу V ст. перед нашою ерою, що примушує його тую-же зупинитися на справі про нових осельників та про тубільців у Галії, про бельгійські впади до неї та про перших германців. Але залюднення Галії кельтами мало найближчий зв'язок з їхньою експансією по інших країнах. Тому IV розділ автор присвятив справі про кельтів по-за межами Галії. Не зупиняючися докладно на змісті цього розділу, бо головна його частина присвячена кельтам в Італії та в Іспанії, значу те, що автор розмовляє тут також про впади кельтів до долини Дуная (ст. 76—77), до Балканського півострова та до нашої України (ст. 80—82). Але вандрівки кельтів по цілому середземноморському світові зупиняють увагу автора й в дальшому викладі (ст. 82—84). Розділи V—VIII присвячені долі галів. Їхній зміст легко зрозуміти з їхніх заголовків, а саме: розділ V — «Незалежна Галія», VI — «Релігії Галії», VII — «Подвійна небезпека: Рим, германці», VIII — «Римське завоювання». У коротенькому резюме на ст. 171 автор стисло підсумовує свій огляд історії галів. Ось зміст книжечки проф. А. Грен'є.

Безперечно, у розділах II та III автор майже не має писаних джерел. Тут він працює головним чином над археологічними та над мовними фактами. Судячи з наведеної наприкінці розділів головної літератури, використаної ним у цій праці, автор добре виступав французькі та німецькі дослідники в області лінгвістики та археології. Звісно, німецька наука вратувала його від великих хиб та лагун. Але незнаття української, російської та польської археологічної літератури почасти відбилося негативно на його викладі. Прикладом, він пише, що «мальована кераміка, яка панувала від Карпат до Крима, цілковито зникла з Європи» (ст. 32). Але Трипільська культура, про яку розмовляє тую наш автор, не сягала до Крима, бо ми майже не бачимо Трипільських явищ до сходу від Дніпра. Так само розмальована кераміка не зникла цілком з Європи після залишення Трипільської території трипільцями. Праці проф. Е. ф.-Штерна, проф. М. Еберта та інших німецьких та почасти англійських вчених довели безперечний генетичний зв'язок поміж Трипільською культурою, з одного боку, й мідяною культурою Тесалії та бронзовою Егейською культурою, з другого боку. Остатні дві культури продовжували Трипільську культуру, від якої вони походили безпосередньо, бо трипільці перейшли й до Тесалії, й до Егейського світу. Автор, що являє собою прихильника індо-європейської теорії К. Жильяна, в цій справі виявив деяку відсталість од сучасного стану справи про індо-європейців. Але в цьому питанні найбільш зробили німецькі вчені. На превеликий жаль, неповні літературні вказівки автора не дають змоги зрозуміти того, чи знає автор цілу літературу того питання чи

лише частину дослідів про туя справу. Маю підставу думати те, що деяких новіших німецьких дослідів він не знає.

Так само розповсюдження Гальштатської культури до сходу було ширше від тих меж, що їх зазначив наш автор (ст. 45)¹). Вона не зупинилася на Угорщині та на Шльонську, але охопила цілу Західню Україну, до Дніпра. Але тутой авторові завадило його незнання російської літератури. Ще меншу експансію він визначає задля Ля-Тенської культури, а саме на сході лише до Угорщини в I періоді тієї культури. Але Галичина, судячи з деяких знахідок, підпала впливам з боку Ля-Тенської культури ще в I її періоді. Навпаки, на Великій Україні найраніші Ля-Тенські знахідки стосуються лише до II періоду тієї культури. До того, вони не сягають у східному напрямі далі від Дніпра. Найбільш Ля-Тенських речей подає III період цієї культури. Але й в цьому періоді Ля-Тенські знахідки з тою боку Дніпра не йдуть далі від південно-західньої Чернігівщини. Безперечно, такий їхній брак на тому боці Дніпра може бути цілком випадковий, бо передісторія Східньої України досліджена поки-що аж надто зле. Хоча А. Грен'є кельтійське поширення до сходу в III ст. перед нашою ерою розповсюджує цілком правдиво до самої України, де утворився тоді навіть мішаний нарід Кельтоскитів (ст. 81). У кожному разі сучасна наука зазначає кельтійські топографічні назви навіть на західній частині Великої України²). Появу кельтійських назв на Україні, мабуть, треба застосувати до II Ля-Тенського періоду, коли кельтійська експансія в Середземноморському світі досягла найбільшого свого напруження. Навпаки, в III Ля-Тенському періоді, як зазначив наш автор, «кельтійські племена потроху вступають перед своїми ворогами: картагенцям, римлянами; германцям» (ст. 85). Тим паче що на сході в I сторіччі перед нашою ерою маркомани відсунули вже боїв з Богемію, даки-ж забирали помалу в кельтів Подунав'я (ст. 83). Через усі ті невдачі східні кордони Кельтики в III Ля-Тенському періоді були дуже віддалені від України. При таких умовах поява кельтійських назв на Україні в цьому періоді буде цілком незрозуміла. Цей період збагачує нашу монографічну номенклатуру дакійською спадщиною, як зазначив те проф. Погодін.

Не зупинятимуся на розділах V, VII та VIII, бо вони присвячені власне долі галів. Але розділ VI має певну вагу й задля українських вчених. Безперечно, релігії Галії вивчені у французькій науці добре. Але фахова література про цю справу мало приступна навіть вченим. Тому стислий виклад цього питання, що його подає А. Грен'є у своїй праці, має певну вагу. Особливо велику вагу мають усі індо-європейські релігії та сполучені з ними археологічні явища задля дослідників Трипільської культури. В даному разі уваги проф. А. Грен'є про Мати-Землю (ст. 107—111) та про її чоловічу пару (ст. 109—111) варто порівняти до міркувань проф. Ю. Айлію, з його перестарілими уявами про азійське походження цієї божної істоти давніх індо-європейців³). Безперечно, проф. А. Грен'є стоїть у цій справі на сучасному науковому рівні й цілком правдиво визначає Кибелу або Деметру за пізніші ступені богині у розвитку цієї божної істоти (ст. 108). Але варто також порівняти його опис ідолів цієї (ст. 107—109) до тих ідолів тієї-ж богині, що залишила нам Трипільська спадщина⁴). Легко пізнати спорідненість цих географічно віддалених одні від одних археологічних явищ. Взагалі, закінчуючи мою рецензію, ще раз мушу підкреслити те, що книжечка проф. А. Грен'є гарна й варта уваги широких кіл читачів.

Проф. В. Данилевич.

¹) Гальштатська та Ля-Тенська культури на Україні, взагалі, майже не досліджені. Студіювати їх можна лише по наших музеях. Річ цілком неприступна задля багатьох західніх вчених.

²) Max Vasmer, Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat. 1921.

³) Julius Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit. Helsingfors. 1922, ст. 108—109.

⁴) J. Ailio, op. c., ст. 106—107 та мал. 34; Коротке звідомлення за археологічні досліді 1925. Київ. 1926, ст. 44—47 та табл. VII—X; ст. 63—64 та табл. XIV.

Стор.	Рядок	На д р у к о в а н о:	Т р е б а:
262	24	А. Н. Соболевський	А. И. Соболевський
262	26	Hlidka Literarní	Hlidka Literarní
262	34	razňje	ražňje
262	36	добро уочно	добро уочно
263	11	Кубако	Куба
263	14	aněm	oněm
263	19	stejne	stejně
313	1	[ст. ь]	[ст. б]

У статті В. Білого „Судова справа С. Д. Носа за матеріалами 3-го одділення“ на с. с. 2 (8 ряд. знизу), 3 (7 ряд зверху), 16 (14 зверху), 17 (6 знизу) замість „хлопоманство“ треба читати „х о х л о м а н с т в о“ (в лапках).

